

Универзитет у Београду
Филозофски факултет

Невена С. Петковић

Стратегије идентификација интерно расељених
лица са Косова и Метохије: антрополошка
анализа усмених и писаних наратива о дому

докторска дисертација

Београд, 2025

University of Belgrade
Faculty of Philosophy

Nevena S. Petković

Identification strategies of internally displaced
persons from Kosovo and Metohija:
anthropological analysis of oral and written
narratives about home

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2025

Ментор: проф. др Гордана Горуновић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Коментор: проф. др Слободан Наумовић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

проф. др Драгана Антонијевић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

проф. др Лидија Радуловић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Сања Златановић, виши научни сарадник, Институт политичких наука Словачке академије наука

др Јадранка Ђорђевић Црнобрња, научни саветник, Етнографски институт Српске академије наука и уметности

Датум одбране: _____ 2025.

Захвалница

Почетним резимирањем истраживања са тачке осврта на његове исходе, уводном речју аутор текста изражава неизмерну захвалност свима који су пружили огроман допринос раду, и чијим речима су инспирисани наредни редови. Захвалност упућује својим факултетским менторима проф. др Гордани Горуновић и проф. др Слободану Наумовићу на дугогодишњој сарадњи, инспирацији, и подршци у раду. Професорки др Марији Брујић на помоћи у конципирању семинарског рада који је прерастао у тезу. Затим колегама са Института за српску културу Приштина – Лепосавић, др Александру Павловићу и др Ивани Раловић, интерним институтским менторима, на темељним сугестијама. Неизмерне речи захвалности посвећене су колегама и пријатељима са Института, Урошу Ђурковићу, Магди Миликић, Зорани Ћупић и Јовани Сувајцић, који су докторске студије учинили периодом интензивне међудисциплинарне размене, и сврсисходне сарадње. Такође и свим професорима, секретарицама на Одељењу за етнологију и антропологију, као и колегама са класе и факултета, на помоћи током студија, и охрабрењу да се оне наставе. Библиотекаркама Народне библиотеке Србије, Љилијани Мацури и Александри Грозданић на стварању подстицајног окружења за писање. Захвалност на поновном читању делова текста, као и на коментарима упућена је мср Маји Драгојевић и др Радету Вучићевићу.

Безмерна захвалност на омогућавању спровођења теренског рада у бројним отежавајућим околностима, упућена је Златку Маврићу, представнику удружења „Свети Спас” и његовим сарадницима, Радмили Тодић Вулићевић, представници удружења „Срећна породица”, професорки српског језика Марији Ђекић Караџић, Зорани Лазић и њеној породици, колегама Анђели Зувић и Николи Томићу – услед њиховог залагања, неисцрпне подршке, некада и присуства на интервјуима, ово истраживање имало је колаборативни карактер и породичну атмосферу. Такође, захвалност је адресирана и свим саговорницима на указаном поверењу и издвојеном времену, запосленима у Дому културе „Грачаница” на подршци при истраживању, као и Владимиру Даниловићу, Југославу Поповићу, Снежани Исаиловић и њеној породици. Затим и Психолошком саветовалишту за младе Дома омладине у Београду.

Интимне речи захвалности упућене су пријатељима Софији Пршић и Данки Михајловић, породици, а посебно ујни, мами и Марјану.

Стратегије идентификација интерно расељених лица са Косова и Метохије: антрополошка анализа усмених и писаних наратива о дому

Сажетак: Квалитативно антрополошко истраживање бави се анализом наратива о дому интерно расељених Срба са Косова и Метохије, принудно измештених након НАТО бомбардовања Савезне Републике Југославије. У његовој основи је генерацијски приступ породичном фолклору саговорника расељених унутар и изван постратне територије, као и повратника. Испитивањем стратегија идентификација саговорника, анализом се поставља питање о томе како на индивидуалне концепте дома, повезане са опажањем сопства, утиче присилно расељавање породица. Ради разумевања динамике поменутих стратегија, посматраних у ширем пољу формулисања културне трауме расејања, одабрани литерарни извори такође се користе као допунски материјали, омогућавајући истраживању да се креће у међупростору индивидуалног и социјалног сећања, као и културалног памћења. У те сврхе издвојено је и стваралаштво косовскометохијског аутора Пере Стефановића.

Методологија прикупљања коришћене грађе заснована је на колаборативном и вишелокацијском приступу, то јест на сарадњи са сталним сарадницима, који су обликовали правац истраживања, путем сугестија при одабиру потенцијалних саговорника, посећиваних места и догађаја. Прву групу чини тридесет осам примарних саговорника рођених у периоду од 1945. до 1969. године; другу групу чини тридесет седам саговорника рођених између 1970. и 1985. године. Њихови животни наративи прикупљени су и анализирани узимајући у обзир специфичност појединачних погледа на прошлост и живот какав је био у Покрајини пре ескалације сукоба. Последњу групу чини осамнаест главних казивача рођених у временском интервалу од 1986. до 2000. године, а њихове личне приче анализирају се испитивањем преноса сећања везаних за расељавање породица.

Кључне речи: интерно расељеништво, Косово и Метохија, дом, културна траума, наратив.

Научна област: етнологија и антропологија.

Ужа научна област: антропологија миграција, антропологија књижевности, политичка антропологија.

Identification strategies of internally displaced persons from Kosovo and Metohija: anthropological analysis of oral and written narratives about home

Summary: This qualitative anthropological research addresses the experiences of internally displaced Serbs from Kosovo and Metohija after the NATO bombing of the Federal Republic of Yugoslavia. It employs a *generational* approach to *family folklore* and includes interlocutors who are displaced both within and outside the postwar territory, as well as returnees. The analysis raises questions about how individual concepts of home are influenced by forced family displacement and explores the general characteristics of these concepts across different generations. Thus, strategies for the identification of internally displaced persons are examined through the lens of cultural memory studies. To understand their relationship with the formulation of *cultural trauma* related to displacement, literary sources are also utilized as additional materials, allowing the research to navigate between individual, social, and cultural memory. For these purposes, the work of the writer from Kosovo and Metohija Pera Stefanović was selected.

The methodology is multilocal and based on collaboration with key interlocutors who have shaped the direction of the research through suggestions for other interlocutors, visited places, and other activities. The first group consists of thirty-eight primary interlocutors born between 1945 and 1969; the second group includes thirty-seven interlocutors born between 1970 and 1985. Their *life narratives* are collected and analyzed with consideration for the specifics of their views on the past and life in the province before the conflict escalated. The last group includes eighteen main interlocutors born between 1986 and 2000, and their *personal stories* are analyzed by examining the dynamics of memory related to displacement.

Key words: internal displacement, Kosovo and Metohija, home, cultural trauma, narrative.

Field of study: ethnology and anthropology.

Subfield of study: anthropology of migration, Anthropology of literature, political anthropology.

САДРЖАЈ

УВОД	1
1.1 Опис усмене грађе и њеног прикупљања.....	4
Опис примарне грађе и њен табеларни приказ.....	8
Помоћна грађа.....	9
Допунске методе.....	10
1.2 Етички стандарди и заштита података.....	10
Табеларни приказ.....	12
Помоћна грађа.....	19
ПОГЛАВЉЕ 2: МЕТОДОЛОГИЈА ТЕРЕНСКОГ РАДА.....	21
2.1 Алокацијски приступ истраживању	21
2.2 Колаборативна антропологија.....	23
ПОГЛАВЉЕ 3: ОДРЕЂЕЊЕ ТЕМАТСКОГ ОКВИРА РАДА: ИНТЕРНО РАСЕЉЕНА ЛИЦА	26
3.1 Принудни мигранти и њихова заштита: интерно расељена лица.....	27
3.2 Опис категорије интерно расељених лица.....	28
3.3 Тачке спорења заступника и опонената постојећег система заштите ИРЛ.....	29
Инструментализација бројева.....	29
Оправданост издвајања категорије	30
ПОГЛАВЉЕ 4: ПОЈАМ ДОМА У АНТРОПОЛОГИЈИ И ШИРЕ.....	36
4.1 Проширење опсега студија о дому: више од локације	37
4.2 Идентитет везан за место: релациона компонента дома	39
4.3 Материјална димензија дома и сећање	40
4.4 Нематеријална упоришта дома: културне праксе и изражавање припадности.....	42
4.5 Идеологија у служби омеђивања граница дома	43
4.6 Губитак дома и његово превазилажење	44
Дисконтинуитети у процесу стварања дома	45
Агенсност принудних миграната	47
Политичко-географски аспекти услова стварања дома на Косову и Метохији	48
ПОГЛАВЉЕ 5: САГЛЕДАВАЊЕ РАСЕЉЕНИШТВА КРОЗ ПРИЗМУ СТУДИЈА СЕЋАЊА: ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР АНАЛИЗЕ ГРАЂЕ	55

5.1	Културна траума.....	60
ПОГЛАВЉЕ 6: ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР АНАЛИЗЕ УСМЕНИХ НАРАТИВА О ДОМУ		
6.1	Проблематизација дефиниције наратива	68
6.2	Наративни заокрет.....	70
6.3	Наративни идентитет	71
	Наративизација припадности	73
	Религија и идентификација.....	77
6.4	Методолошке поставке анализе усмених наратива: животни наративи и личне приче саговорника.....	79
	Методи у основи прикупљања и анализе усмених наратива	83
	Историјски контекст анализе.....	85
ПОГЛАВЉЕ 7: ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР АНАЛИЗЕ ПИСАНИХ НАРАТИВА: КОНТЕКСТ КЊИЖЕВНЕ ОБРАДЕ ПРОГОНА СРБА И ДРУГИХ НАРОДА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ		
7.1	Методолошки оквир анализе писаних наратива о дому.....	96
	Дом унутар језичке слике света	99
	Основни метод анализе писаних наратива: актанцијални модел	102
	Контекст одабраних наратива: косовскометохијска књижевност	103
ПОГЛАВЉЕ 8: ТЕКСТУАЛИЗАЦИЈА РАСЕЉЕНИШТВА		
8.1	Мирис дома	118
	Контекстуална анализа дела кроз сегменте	119
8.2	Завршна разматрања	131
ПОГЛАВЉЕ 9: ОДНОС ПРЕМА ПРОШЛОСТИ У КОНТЕКСТУ ИДЕНТИФИКАЦИЈЕ САГОВОРНИКА ПРВЕ ГЕНЕРАЦИЈСКЕ СКУПИНЕ		
9.1	Поглед на међуетничке односе пре 1999. године.....	137
	Виђења политичких околности и промене међуетничких односа.....	144
	Завршна разматрања.....	151
9.2	Прва генерацијска скупина: искуство расељеништва	155
	Апстракт	157
	Оријентација: проблематика лиминалног статуса расељеника	159
	Заплет: сећање на тренутак напуштања пребивалишта	164
	Евалуација: сагледавање расељеништва	177
	Расплет: поновни сусрети са расељеним подручјем	189

Завршна разматрања.....	196
9.3 Наративи о дому прве генерацијске скупине	198
Социјалне праксе	204
Идејни аспекти дома: идентитет везан за место у родном и генерацијском кључу	211
Идеолошки оквири дома	227
Бездомност	238
Проблеми повратничке популације и питање положаја Срба на Косову и Метохији.....	247
Завршна разматрања.....	258
ПОГЛАВЉЕ 10: ДРУГА ГЕНЕРАЦИЈСКА СКУПИНА: ЗАЈЕДНИЧКИ ДОЖИВЉАЈИ КАО КОНСТИТУТИВНЕ ТАЧКЕ ЈЕДНЕ <i>КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКЕ</i> ГЕНЕРАЦИЈЕ	261
10.1 Специфичности наратива саговорника друге генерацијске скупине.....	283
10.2 Дом друге генерацијске категорије саговорника	292
Домицид.....	307
Завршна разматрања: Физичко-емотивне споне са постратним подручјем и њихова имагинација.....	313
ПОГЛАВЉЕ 11: ТРЕЋА ГЕНЕРАЦИЈСКА КАТЕГОРИЈА САГОВОРНИКА: НАРАТИВИЗАЦИЈА ПРИПАДНОСТИ	328
11.1 Завршна разматрања	347
ПОГЛАВЉЕ 12: ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА.....	350
ПОГЛАВЉЕ 13: ИЗВОРИ.....	364
ПОГЛАВЉЕ 14: ЛИТЕРАТУРА.....	369
ПОГЛАВЉЕ 15: АПЕНДИКС.....	394
15.1 Агенде са догађаја	394
15.1 Извештај са терена	396
15.2 Фотографије.....	398
Фотографије колективног смештаја у згради предузећа „Флотација”	398
Фотографије колективног смештаја у насељу Падалиште – Грачаница.....	400
Фотографије, Експонати свакодневице	404
Гробље у Приштини	409
Један разредни час у Грачаници.....	414

УВОД*

За Приштину ме везује специфичан залазак сунца, то под број један, који је увек био црвен, значи, крваво црвен... Да л' то има везе, са некаквим, овај, испарењима из Обилића, који је био у близини, ја стварно не знам. (исказ саговорнице Г2ДСГ1)¹

Тематски фокус истраживања усмерен је на проживљено расељеништво Срба и неалбанаца са Косова и Метохије,² након 1999. године, посматрано из угла *студија о сећању* (Olick and Robbins 1998, 112), и базира се на интерпретацији наративизације искуства принудно измештених особа са наведеног подручја. Методолошки основ анализе конципиран је у складу са *наративним заокретом* у хуманистици (Huvärinen 2010; Freeman 2015, 22), и ослања се на постулате заступљене у антропологији књижевности. Примењен метод интерпретације наратива расељеника добијен је сажимањем различитих поступака прикупљања и анализе *усмених историја, личних прича и наративних интервјуа*, уз додатну контекстуалну анализу писане грађе, то јест дела косовскометохијског аутора Пере Стефановића, насталих у расељеништву, чиме се залази у истраживање процеса уобличавања *културне трауме* (Alexander 2012, 6).

Ослањајући се на запажања Клифорда Герца, анализа „вредности“ утканих у казивања расељеника усмерена је на социјалну конструкцију сећања, а тиме и на објашњење „процеса укључених у нормативну регулацију понашања“ (Geertz 1973, 141), узевши да друштвени ставови утичу на делање актера (Naumović 2005, 66). Такође, одабрана књижевна дела о расељеништву придодата наведеној грађи, третирана су као део „јавних представа сентимента“ путем којих (Geertz 1973, 82), како цитирани аутор запажа, емоције постају „културни артефакти“ (Geertz 1973, 81), а интерпретативна потрага за значењем тиме поставља питање њиховог удела у пољу *културе сећања* (Geertz 1973, 20).

Идеја о начину приступа грађи инспирисана је истраживањима Гордане Горуновић, у склопу којих се истраживач упознао са конкретном применом метода *усмене историје*. Интерпретативна анализа ослања се тако на рад „Усмена историја СФРЈ и виртуелна сећања на омладинске радне акције“ (Gorunović 2014b), као и друге теоријско-истраживачке поставке (Gorunović 2010; 2012; 2014b), које наведена ауторка, позивајући се на метод Најцела Рапорта, омеђује појмовима: „индивидуа, писање, наратив, дискурс, значење, интерпретација, персонализација, антропологија, књижевност“ (Gorunović 2014a, 6), развијајући „еклектички“ приступ анализи различитих наратива (Gorunović 2022). У том теоријском склопу као значајно издвојило се изучавање многоврских аутобиографских садржаја (Gorunović 2014; 2018b; 2019a; 2019b), уз увиђање да њихов карактер није искључиво фактографски, јер: „Аутобиографија је подједнако дело језика и производ проживљеног живота“ (Gorunović 2024, 38). Књиге Пере

* Истраживач је део теренских трошкова покrio кроз додатна материјална средства у склопу стипендије Министарства просвете, науке и технолошког развоја (2021–2022). *Колаборативне* активности током истраживања биле су остварене кроз програм рада удружења „Свети Спас“. Превоз током колективних посета постратном подручју обезбедила је Канцеларија за Косово и Метохију, посредством финансирања удружења посвећених заштити права расељеника, уз додатне трошкове организација. За организовање првих боравака аутор текста захваљује Југославу Поповићу, као и Студентском центру Приштина, са седиштем у Косовској Митровици. Накнадне активности финансиране су од стране Института за српску културу измештеног из Приштине са привременим седиштем у Лепосавићу (2023).

¹ Подаци саговорника су шифровани (Видети потпоглавље 1.2.)

² Рогобатном конструкцијом неалбанци истраживач се користи како би реферисао на појединачне саговорнике који су се тек у изузетним случајевима идентификовали као Роми, Југословени, или су наглашавали да долазе из мешовитих породица и породица чије је географско порекло црногорско. Услед могућег приписивања негативног значења појму неалбанци, у употреби се може наћи и граматички мање прикладна конструкција не-Албанци.

Стефановића, са аутобиографским предзнаком, тако су додатно укључене у анализу наратива о расељеништву, по основу значаја антрополошког контекстуалног приступа литерарним садржајима, који су уобличени употребом етнолошких елемената (Gorunović 2017).

Уједно, закључци Гордане Горуновић, омогућили су потпуније разумевање профилисања генерацијске идентификације (Gorunović 2014a, 7), истраживачу који нема искуствену основу живота у свим захватима периода сећања његових саговорника, као и јасније поимање улоге временских граничника унутар издвојених наратива. Имаголошким садржајима добијеним посредством прикупљене грађе, приступљено је тако путем оквира политичке антропологије, и разумевања идентитетске проблематике, јер како Слободан Наумовић истиче: „Идентитетски дискурси су социјално конструисане и прихваћене форме изражавања, преиспитивања и подупирања персоналних и групних идентификација” (Naumović 2005, 81). Такав приступ уједно тежи укључивању актуелне друштвене и националне проблематике у предмет анализе, тачније тематике чија је обрада у српској етнологији и антропологији, према оцени цитираног аутора, својевремено изостајала (Наумовић 2005), да би потом задобила већу истраживачку пажњу (Златановић 2018).

Будући да су истраживањем обухваћени искази саговорника различите животне доби, од којих најмлађи казивачи преносе најпре родитељска сећања на расељеништво, истраживање је усмерено и на домен генерацијског трансфера вредносног оквира прича, а сâмим тим и *породичног фолклора* (Antonijević 2009a).³ Основни предмет анализе јесте концептуализација *дома*, као појма повезаног са изражавањем припадности (Ursić, Krnić 2022), у контексту проживљене принуде *измештања*, чији ефекти се изучавају у склопу антропологије миграција (Ahmed 1999; Belloni and Massa 2022; Yi-Neumann; 2023).

Истраживања услова живота интерно расељених лица са Косова и Метохије и сродне проблематике, насупрот тврдњама о њиховом изостанку (Pavlov 2016), који се евентуално може уочити у пољу миграционог менаџмента, имају своју дугу, пре свега антрополошко-лингвистичку, историју. У периоду непосредно након егзодуса 1999. године, а затим и све до почетка масовнијег затварања колективних смештаја за интерно измештену популацију из (и унутар) Покрајине, истраживања о расељеничком животу спровођена су у склопу активности Балканолошког института САНУ, као и Института за српски језик САНУ, који је имао руководство над пројектом *Истраживања словенских говора на Косову и Метохији* (Златановић 2011, 77; Сикимић 2020). Преглед појединачних анализа (нпр., Младеновић 2013), докторских дисертација, а касније и монографија, публикованих на основу грађе прикупљене интервјуисањем расељеника (Ћирковић 2012; Златановић 2018), и шире Срба са Косова и Метохије, написала је Биљана Сикимић, уредница темата *Избегличко Косово* (Златановић 2014, 121), у којем су такође објављени научни радови из опуса расељеничког аспекта *косовологије* (Сикимић 2004).⁴

У области географских и демографских истраживања такође су заступљене значајне студије на тему издвојених принудних миграција (Медојевић 2010; Медојевић и Милосављевић 2015; Срећковић Јеросимић 2009), као и у домену социологије и социјалне психологије (Минић, Станковић, Павићевић 2021; Аритонович (Миловановић) 2009). Тако су поједине научне обраде расељеништва посебно обухватиле родну проблематику (нпр. Аритонович (Миловановић) 2009), која у овом истраживању није засебно разрађивана, осим у оним аспектима где су је саговорници

³ У конкретној студији, изучавању *породичног фолклора* не приступа се кроз призму анализе структуре породица или путем демографских пописа, али се ипак, у складу са антрополошким поставкама, тежи разумевању глобалних утицаја на породице појашњењем ефеката принудних миграција, у циљу осликавања друштвене климе (Ђупурдија 1997, 192–193).

⁴ Појам *косовологија* среће се у студијама Милоша Кнежевића, аутора који овим термином означава мултидисциплинарни област истраживања о Косову и Метохији (Кнежевић 2021, 22).

сами износили као примарну, или где се показала као евидентна, будући да је она била тек један од фактора утицаја на вулнерабилност расељеника.

Доступна су и важна, сродна истраживања у вези са расељеништвом и другим видовима миграција народа са Косова и Метохије, попут анализа о култури и етницитету Горанаца, којима се бавила Јадранка Ђорђевић Црнобрња (нпр., Ђорђевић Црнобрња 2017; Ђорђевић Црнобрња 2020; Ђорђевић Црнобрња 2022). Низ наведених анализа свакако се не може потпуно оделити од истраживања о животу Срба на Косову и Метохији, која су својевремено спровођена и у склопу пројекта „Антрополошко истраживање савремене културе Срба на Косову и Метохији” (ур. Недељковић 2008).

Сегмент истраживања различитих *идентификација* најчешће се дотиче питања унутаргрупних подела у постратном друштву (нпр., Златановић 2011, 2013а; 2013б; 2015; Zlatanović 2014; 2017), узрокованих, између осталог, и сâмим расељеништвом (Павловић 2021). У том смислу, ово истраживање надовезује се на већ постојеће студије у датој области, првенствено на монографију Сађе Златановић – *Етничка идентификација на послератном подручју: српска заједница југоисточног Косова* (Златановић 2018). Додатно, тема истраживања је подстакнута бројним предавањима и дискусијама, покренутим на предавањима којима је истраживач присуствовао током основних студија антропологије, када се разговарало о економским и другим последицама разарања Савезне Федеративне Републике Југославије. Додатно, генерацијска призма укључена је услед њене учестале употребе у истраживањима миграција (Antonijević 2013, 41; Palmberger 2010, 10).

Тако је у својој студији о *генерацијском позиционирању* у односу према прошлости код становника Мостара у Босни и Херцеговини, Моника Палмбергер издвојила три различите генерацијске групе; *прве, последње, и пост Југословене*. У прву генерацију уврстила је особе које су имале искуство Другог светског рата, као младе особе или деца. Затим је у другу групу укључила лица која су током рата деведесетих година двадесетог века заснивала своје породице и започињала самосталан живот, док су у трећу генерацију сврстани саговорници који су тих година били деца. Уз помоћ таквих поставки она је изучавала „дискурзивне тактике” сећања „у односу на локалну прошлост, примарно период Титове Југославије (укључујући Други светски рат), рат деведесетих и постратни период” (Palmberger 2010, 10). У сумираном закључку она наводи да *први Југословени* праве повезнице између различитих историјских периода, без посезања за националистичким сентиментима, док последњи Југословени изричу амбивалентне ставове у том погледу, а идентификовано је и да се код њих показује најзнатнији утицај друштвене транзиције на животне планове и могућности (Palmberger 2010, 17, 38–39, 165–200). *Пост-Југословени*, за разлику од претходних скупина, праве дистанцу према рецентној прошлости, без указивања на оформљене наративе о њој (Palmberger 2010, 18).

Будући да генерацијски распон прве категорије саговорника на истраживаном узорку није потпуно подударан са првом издвојеном групом од стране Палмбергерове, на овом нивоу није пожељно тражити сличности. Компарација преосталих генерацијских скупина показује тенденције преклапања у погледу генералних карактеристика наратива издвојених група, које Палмбергерова не посматра као хомогене, већ унутар њих препознаје одређене диспозиције и тенденције, спрам проживљеног искуства, друштвено-политичког контекста и животне доби (Palmberger 2010, 10, 13). Наведени генерацијски параметри студије цитиране ауторке примењени су и унутар овог истраживања, у циљу уочавања могућих генерацијских одлика, иако се уједно тежи и наглашавању могућности различитих реакција, и сагледавању последица расејања кроз индивидуалну, а не искључиво генерацијску призму. Тако генерацијски оквир пре свега служи систематизацији грађе и у први план истиче разлике настале на основу постојања или одсуства животног искуства суживота у Покрајини.

У својој основи истраживање је делимично настало као, и настојало да буде, део „интимне етнографије”, будући да је базирано и на породичним и пријатељским познанствима, и лонгитудиналним контактима. У завршници, истраживање се уз разумевање *наметнутих* миграција усмерило и на поимање мотивације за опстанком угрожених народа у постратном подручју (Petersen 1958),⁵ упркос свеопштој *измештености* људи, институција, и њихових свакодневица. Наредна поглавља најпре су мотивисана захвалношћу саговорницима на указаном поверењу, и на њиховој вољи да говоре о својим доживљајима припадности, локалним проблемима, губицима, али и личним успесима, омогућујући тиме да други на основу изреченог стичу нове увиде и сазнања.

1.1 Опис усмене грађе и њеног прикупљања

Уз максимално прилагођавање околностима пандемије ковида, у периоду када је истраживање започето, крајем новембра месеца 2020. године, примењена методологија захтевала је различите видове интервјуа; у онлајн и стандардном формату, који су вођени на приватним адресама или на јавним локацијама одабраним од стране саговорника. Лично познанство истраживача са појединим саговорницима, који су првобитно учествовали у онлајн интервјуима, остварено је током организованих колективних посета Приштини у време славе приштинске Цркве Светог Николе. У каснијим фазама, током 2021. и 2022. године, опција онлајн интервјуа искључена је као могућност. Мањи број додатних интервјуа обављен је 2023. године, у складу са указаним приликама.

Сходно начину концептуализације, процес прикупљања грађе могуће је систематизовати у четири повезане фазе; прву која се одвијала у склопу прелиминарног истраживања током 2020. и 2021. године, онлајн и на територији Београда; другу приликом које су, уз помоћ контаката остварених током прелиминарног истраживања, интервјуи обављани у Нишу и Београду, када је успостављена сарадња са представницима и спољним сарадницима удружења „Срећна породица” (почетак 2022. године). Трећу фазу када су, путем постојећих контаката, истраживања настављена у северном и централном делу Покрајине, Косовској Митровици,⁶ Грачаници и околини.⁷ Последња колаборативна фаза обављана је у сарадњи са удружењем „Свети Спас” из Београда, које окупља лица из Призренског округа. Тада су интервјуи спровођени уз помоћ контаката наведене организације, а посећивана су и повратничка места у Покрајини, затим у зависности од активности организације, обилажена су и друга места у Србији, тако је грађа прикупљана и у Новом Саду. Последње три фазе делимично су се преклапале, и подразумевале су обављање

⁵ У раду се појам постратног подручја односи на територију Косова и Метохије, где је дошло до оружаног сукоба терористичких јединица Ослободилачке војске Косова са српском полицијом и Војском Југославије, који је резултовао НАТО бомбардовањем. Коришћеним термином се реферише на културне специфичности изражене на „осетљивом, нестабилном и политички оптерећеном терену”, које подробно описује Сања Златановић (Златановић 2018, 27).

⁶ Косовска Митровица представља етнички подељен град на северу постратног подручја Косова и Метохије, унутар којег је река Ибар, како Александар Павловић истиче, „физичка, али и симболична гранична линија” (Павловић 2020, 426). У студији цитираног аутора могуће је пронаћи детаљан опис свакодневице у културном средишту живота Срба на северу Покрајине (Павловић 2021).

⁷ Демографски опис централног дела Косовске котлине, у вези са срединама насељеним Србима, износе Саша Милосављевић, Јово Медојевић и Александар Ваљаревић, напомињући да у издвојеном пределу живи оквирно 40.000 Срба. То су места на подручју општине Вучитрн, прецизније села: Гојбуља, Прилужје и Граце, затим села на територији општине Приштина; Грачаница, Лапље Село, Чаглавица, Бадовац, Преоце и Сушица, као и село Племетина на територији општине Обилић. На подручју општине Косово Поље, то су села: Батусе, Угљаре, Бресје и Кузмин, а на територији општине Липљан, то су села: Добротин, Ливађе, Доња Гуштерица, Горња Гуштерица, Суви До, Старо Грацко, Ново Насеље. Истраживање је првенствено рађено на подручју Грачанице, којем мештани осталих околних села гравитирају због бољих пословних могућности (Milosavljević i dr. 2023, 243).

разговора у присуству једног, или евентуално два члана организације, али и индивидуалне интервјуе без учешћа чланова организација. Са мањим бројем саговорника ступљено је у контакт путем пословних препорука, породичних и личних познанстава.

Вођени су индивидуални интервјуи; породични интервју; интервјуи у присуству сарадника који би омогућио контакт истраживача са саговорником, или пак интервјуи у присуству пријатеља саговорника, по њиховом упиту, чиме се није тежило репрезентативности, већ стварању поверења и атмосфере повољније за неформалније методе долажења до грађе. Интервјуи са појединим саговорницима су понављани, како ради допуне материјала, тако и сходно указаним приликама, жељама и могућностима саговорника. Минимално време за интервју одређено је на пола сата, и осим у једном случају, када саговорник није желео да пристане на снимање разговора, направљени су звучни записи интервјуа. Такође, један од породичних интервјуа није снимљен у целости услед исте проблематике, док је један од додатних информаната одбио да подели своје личне податке. Укупно време трајања интервјуа означено је у приложеним табелама, уз приказ података о теренској грађи, примарној као и помоћној (*Потпоглавља* 1.2.1. и 1.2.2).

Будући да је почетни критеријум одабира саговорника широко постављен тако да укључује лица, али и чланове породица која су проживеле расељеништво, три генерацијске скупине саговорника су условно накнадно подељене ради начелног праћења генерацијског трансфера сећања на живот у Покрајини, и описа живота у расељеништву, чиме се горње и доње границе издвојених скупина подударaju. Поред наведених **примарних (главних) саговорника**, накнадно су посебно издвојени **секундарни саговорници**, уже класификовани као; *помоћни саговорници* и *допунски саговорници*, у зависности од врсте интервјуа која је са њима обављена, а издвојена је и **помоћна грађа** настала праћењем ангажмана сарадника у истраживању, у домену рада на повратку.

Међу **секундарним саговорницима**, у *помоћне саговорнике* су урачунати чланови породица, или пријатељи саговорника, такође расељеници, који су се мање укључивали у породичне и групне интервјуе, а са којима разговор није накнадно обављан. Присутна лица на интервјуима, прецизније родбина или пријатељи саговорника, који нису имали искуство расељеништва у својој ужој породици, изостављени су из евиденције.⁸ У *допунске саговорнике* су сврстане особе са којима су обављени краћи разговори или разговори са прекидима, као и саговорници који су већ у прелиминарном делу истраживања морали бити искључени, услед тога што се нису директно уклапали у накнадно конципирану циљну групу, јер су Покрајину напустили 1998. године или раније, као и њихови родитељи, чиме званично не спадају у категорију расељених лица. Прелиминарно истраживање укључивало је тражење потенцијалних саговорника путем Фејсбук групе *Приштина у срцу* (тачније Priština u ♥), као и обављање интервјуа са лицима из породичног и ширег друштвеног окружења истраживача, пореклом из Приштине. Тако је иницијално ступање у контакт са саговорницима подразумевало шири одабир потенцијалних казивача.

Међу **додатним информантима**, у склопу **помоћне грађе**, класификовани су представници организација и особе које су ангажоване у сектору повратка и питања о несталим лицима, са којима су претежно обављани генерални разговори, иако неки од њих и сами потпадају под категорију расељених особа, као и већина појединаца активних у наведеном пољу рада. У групи примарних саговорника такође је било лица упослених у овим областима делатности, али су са њима обављани дужи интервјуи. У **помоћну грађу** сврстани су и други краћи интервјуи, најчешће настали праћењем рада удружења „Свети Спас”.

⁸ Таква класификација учинила се најпогоднијом, јер је квалитативни метод допринео дисперзији грађе која превазилази оквире студије, мада је међу изостављеним саговорницима било оних особа које су напустиле Косово и Метохију, али не као расељеници, већ у рецентнијем периоду, чије приче завређују посебну пажњу.

У прву генерацијску скупину примарних саговорника класификована су лица рођена у периоду од 1945. до 1969. године, која су по расељенишву имала најмање оквирно тридесет година. У наведену групу укључено је тридесет и осам саговорника, од којих су се двоје издвојили као **стални сарадници**, са којима је одржаван лонгитудинални контакт. У другу генерацијску скупину су груписана лица рођена између 1970. и 1985. године, која су током своје младости и тинејџерских дана живела у Покрајини. У овој групи, од тридесет и седам саговорника, такође се издвојило двоје примарних сарадника. Трећу, најмању скупину, од осамнаест главних саговорника, чине лица која су рођена 1986. године, или касније, чак и по расељеништву, од којих је најмлађа особа међу помоћним саговорницима била 2004. годиште.

Услед различитог временског трајања интервјуа, степена њиховог квалитета, начина и околности спровођења, не би се могло рећи за све интервјуе да су базирани на методу *усмене историје*, већ их је пре могуће свеукупно третирати као *животне нарације* у случају прве две скупине казивача, и као *личне приче* саговорника треће скупине. Такође, присуство других лица, у склопу колективних форми интервјуа, додатно је имало последице на ток наратива, и одмицање од стандардног метода *усмене историје*. Интервјуи обављани са трећом генерацијом третирају се као **комплементарни** у односу на интервјуе спровођене са прве две генерацијске скупине, а њихова казивања **као личне приче**. Упркос дијалогској основи интервјуа, њихови учесници означени су као саговорници и казивачи, будући да се у овом раду дати појмови третирају као синонимима, услед постављања акцента на личне наративизације прогона.

Вид сарадње са организацијама проширио је иницијално планирани географски оквир истраживања, тако су свеукупно интервјуи обављани на подручју Новог Сада (у мањем броју), Београда, Ниша, Косовске Митровице, Грачанице и околине, уз посете повратницима у местима:

Готовуша,⁹ Штрпце,¹⁰ Брезовица,¹¹ Станишор,¹² Бостане,¹³ Шилово,¹⁴ Видање,¹⁵ Осојане,¹⁶ Жач,¹⁷ Доњи Драгољевац,¹⁸ Љубожда,¹⁹ Новаке,²⁰ Велика Хоча,²¹ као и Угљаре.²²

⁹ Село Готовуша припада територији општине Штрпце („Азбучни списак насеља у Републици Србији” 2011). Према доступним описима, село се помиње 1456. године у турском попису, а Биљана Вранићи наводи да: „У селу постоје црква Св. Николе односно, како сељани данас сматрају, Св. Спаса из XVI века и црква Успења Св. Богородице, која је била у рушевинама а обновљена 1886. године” (Вранићи 1999, 226).

¹⁰ Наводи се да у пределу Шар-планине живи оквирно 12.000 Срба. Милосављевић, Медојевић и Ваљаревић истичу да је овај део српске популације, који је стациониран на територији општине Штрпце, лоциран у селима: „Беревце, Брезовица, Вича, Врбештица, Готовуша, Доња Битиња, Драјковце, Јажинце, Севце и Сушиће” (Milosavljević i dr. 2023, 243).

¹¹ Према подацима који се могу наћи у описима Александра Павловића и других аутора који су се бавили истраживањем културних, језичких и етничких специфичности жупе Сиринић, Брезовица је насеље настало крајем двадесетог века, тачније основано 1981. године, досељавањем становника из села Врбештица (Павловић 2024, 2; Младеновић 2019, 55–56, 62; Radovanović 1998, 54). Аутори наводе и то да је насеље формирано на некадашњем сточарском станишту, где су својевремено налазиле рударске насебине из 1927. године (Павловић 2024, 2; Radovanović 1998, 54).

¹² Село Станишор припада територији општине Гњилане („Азбучни списак насеља у Републици Србији” 2011). Ово село, подигнуто у XVII веку, је и даље насељено српским становништвом, како пише Ивана Женарју, а од значајнијих верских објеката у њему се налази Црква Светог Георгија. Уз Станишор, на територији општине Гњилане назале се и друга места насељена Србима, Шилово, Пасјане, Партеш, Коретиште, Доња Будрига, Кусце, Стража, Кметовце и Понеш (Milosavljević i dr. 2023, 243).

¹³ Село Бостане припада територији општине Ново Брдо („Азбучни списак насеља у Републици Србији” 2011), на којој се налази још осам места насељених Србима. Према извештају Комесаријата за избеглице и миграције Републике Србије, цитираном у оригиналу:

„Након протеривања српског и осталог неалбанског становништва са своје вековне територије Косова и Метохије и са територије општине Ново Брдо [Ново Брдо] и успостаљања [успостављања] протектората Уједињених нација на КиМ 1999 године, на територији општине Ново Брдо од укупно 10. насељених места који [која] чине територију општине, српско становништво је успело да опстане и остане у 9. насељених места и то: Бостане, Зебинце, Извор, Јасеновик, Лабљане, Манишинце, Ново Брдо, Прековце и Трнићевце. У селу Клобукар, српско становништво није могло да опстане због терора који је вршен над њима, и они су се колективно одселили” („Локални акциони план за унапређење положаја избеглих и интерно расељених лица и лица из реадмисије у општини Ново брдо за период 2019-2023” 2019, 7).

¹⁴ Село Шилово припада територији општине Гњилане („Азбучни списак насеља у Републици Србији” 2011). Сања Златановић бележи да ово село у непосредном послератном периоду, због близине Гњилану, задобија специфичан карактер, услед отварања различитих врста услужних, продајних објеката и различитих јавних и невладиних установа (Златановић 2018, 102). Процена је да у области Косовског Поморавља, којој припадају територије општина Витина, Гњилане, Косовска Каменица и Ново Брдо (Златановић 2018, 94, 254), живи 35.000 Срба (Milosavljević i dr. 2023, 243).

¹⁵ Село Видање припада територији општине Клина („Азбучни списак насеља у Републици Србији” 2011). Са успешним повратком у село Видање започето је крајем 2004. године (*KIP-ov bilten o reintegraciji i povratku* 2004, 7).

¹⁶ Село Осојане припада територији општине Исток („Азбучни списак насеља у Републици Србији” 2011). Први организовани повратак Срба на Косово и Метохију спроведен је на овом подручју, наводи се да је он започет 2001. године, а да су 2004. године повратницима постављене монтажне куће („Osam godina kasnije” 2007, 25).

¹⁷ Село Жач припада територији општине Исток („Азбучни списак насеља у Републици Србији” 2011). Организација за европску безбедност и сарадњу у једном од својих извештаја наводи то да је у питању мултиетничко село, у које се за стално вратило тринаест српских породица, наилазећи на отпор у том процесу („Procena procesa dobrovoljnog povratka na Kosovo” 2012, 17–18).

¹⁸ Село Доњи Драгољевац припада општини Исток („Азбучни списак насеља у Републици Србији” 2011). Организација за европску безбедност и сарадњу у свом извештају наводи неке од проблема који су затекли повратнике у ово место, истиче се заплена грађевинског материјала 2017. године, и бацање експлозивне направе током исте године по изградњи једне од повратничких кућа („Procena dobrovoljnog povratka na Kosovo” 2019).

¹⁹ Село Љубожда припада територији општине Исток („Азбучни списак насеља у Републици Србији” 2011), на његово подручје спонтани повратак остварило је тринаест Срба 2013. године, наилазећи на отпор и протесте албанског становништва („Procena dobrovoljnog povratka na Kosovo” 2019, 9, 28). Према подацима добијеним на терену, организацију повратка припремило је удружење „Свети Спас”.

Током прелиминарне фазе, чији су резултати условљени и применом методологије подређене околностима пандемије, међу саговорницима било је двоје лица која живе у иностранству, од којих је једно 1999. године било измештено унутар Србије, да би тек накнадно мигрирало у иностранство, док је друго променило место боравка унутар Србије 1998. године, с тим да су његови родитељи потом доживели расељеништво, када је и издвојено лице мигрирало за иностранство. Било је међу прелиминарним саговорницима и расељених лица и породица које бораве у Врању, Смедереву и Ковину.

Свеукупно, међу саговорницима је било лица која су мењала локације боравка и након неколико година проведених у новонасељеним срединама. Потребно је назначити и то да су због запослења саговорника у Покрајини, интервјуи са појединим особама обављани у местима која нису нужно њихова пребивалишта. Све наведено додатно је отежало прецизну класификацију широког опсега грађе, чије прикупљање и анализа су базирани на квалитативним методама.

Током обављања друге фазе теренског рада, уз усмену сагласност за снимање интервјуа, започето је са тражењем и писане сагласности за складиштење информација, којом се истраживач обавезао на коришћење података искључиво у научне сврхе, уз могућност уступања грађе, са наведеном наменом, заинтересованим истраживачима по упиту.

Опис примарне грађе и њен табеларни приказ

Опис прве генерацијске скупине саговорника: Од тридесет и осам лица (двадесет и један мушкарац и седамнаест жена), њих дванаесторо живело је унутар територије Косова и Метохије, међу њима; осморо саговорника је иницијално било расељено унутар Покрајине, два лица су званично остварила право на повратак кроз предвиђене пројекте, а две особе су првобитно биле расељене изван Покрајине, да би се потом вратиле на њено подручје самоиницијативно због пословних могућности. У групи особа измештених унутар Покрајине, двоје лица расељено је током Мартовског погрома 2004. године, од којих је једно тврдило да није званично заведено у регистар расељених, што се путем неформалних разговора са расељеницима није показало као усамљени случај. Сви остали саговорници били су расељени у другим деловима Србије, међу њима пет особа је било активно послом везано за подручје Покрајине, са породицама базираним у другим деловима Србије. Додатно, још двоје пензионисаних лица својевремено је било у истом том положају, радећи у Покрајини по расељеништву, док су њихове породице боравиле у местима изван постратног подручја, где сада и они живе.

Сви осим двоје примарних саговорника са основним образовањем у првој генерацијској скупини, имали су завршене средње школе, вишу стручну спрему или већином факултет. Оба издвојена саговорника живела су у становима додељеним по социјалном основу, и својевремено су била смештена у колективним центрима.

²⁰ Село Новаке припада територији општине Призрен („Азбучни списак насеља у Републици Србији” 2011). Повратак у село Новаке остварен је априла 2003. године, када су изграђене и реконструисане шездесет и две куће („U svome domu” 2003). Према информацијама мештана, међутим, број сталних повратника је знатно мањи (ПО5). Процењује се да оквирно 2.100 Срба живи на читавом метохијском подручју (Milosavljević i dr. 2023, 243).

²¹ Велика Хоча припада територији општине Ораховац („Азбучни списак насеља у Републици Србији” 2011). Према историчару Божидару Зарковићу, она је била хиландарски посед, и представља једно од најстаријих забележених насеља (Зарковић 2013, 131).

²² Село Угљаре припада територији општине Косово Поље („Азбучни списак насеља у Републици Србији” 2011). Према опису Голуба Јашовића збијеног је типа, и налази се „три до четири километра југоисточно од Приштине” (Јашовић 2010, 13). Током неформалних разговора истраживач је био у прилици да оствари контакт са лицима која су се постепено исељавала из овог места.

У случају прве генерације, наведеним примарним саговорницима потребно је додати седморо помоћних саговорника, затим три допунска саговорника, са којима су обављени интервјуи краћег трајања, или мањег квалитета

Опис друге генерацијске скупине саговорника: Од тридесет и седам саговорника (двадесет и четири жене и тринаест мушкараца), њих седамнаест живело је на територији Косова и Метохије, од тог броја, осам лица је првобитно било расељено у другим деловима Србије, да би се накнадно самоиницијативно вратило у Покрајину, њих осам било је расељено унутар Покрајине, док је једно лице право на повратак остварило путем колективно организованих програма. Додатно, међу преосталим саговорницима који су расељени у другим подручјима Србије, њих троје је послом било везано за подручје Покрајине. Већ у другој категорији било је и двоје саговорника чији су родитељи проживели расељеништво, док су се они сами из Покрајине иселили 1998. године или раније. Степен образовања главних саговорника био је разнолик, осим двоје саговорника који су имали докторат, већина преосталих лица била је факултетски образована, или је завршила средњу школу. У једном случају саговорник је навео то да се услед проблема са документацијом, то јест њеним губитком, води као лице које нема завршену средњу школу, иако поседује фотокопију уверења да је савладао овај степен образовања (Г2СГ8). Поједини саговорници били су у процесу дошколовавања.

Уз главне саговорнике, у другу генерацијску скупину је урачунат један помоћни саговорник и двоје допунских саговорника.

Опис треће генерацијске скупине саговорника: Од осамнаест саговорника (четрнаест жена и четири мушкараца), њих двоје је живело на територији Покрајине, иако су првобитно били расељени изван ње, а два лица са пребивалиштима у другим областима Србије, послом су била везана за Косово и Метохију. Уз примарне саговорнике, у трећу скупину је урачунато троје помоћних саговорника и троје допунских саговорника. У трећој категорији, међу помоћним саговорницима било је и једно лице чији су баба и деда проживели расељеништво, а да оно само, као и његови родитељи, нису имали директног искуства те врсте. Осим двоје примарних саговорника, који су имали завршену средњу школу, сви саговорници у последњој скупини били су високо образовани, међу њима је био један доктор наука, али и лица која су у процесу да исту диплому стекну.

Помоћна грађа

У додатне информанте је урачунато петоро особа, представника организација и лица ангажованих у систему заштите расељеника, повратника и питања несталих лица, и у сродним хуманитарним делатностима. Један од ових разговора није звучно сниман, док је један краћег трајања.

Уз наведено, одвојено је третирана **помоћна** грађа која је настала у сарадњи са организацијом „Свети Спас” приликом посета повратницима, када су обилажени повратници у местима; Готовуша, Штрпце, Брезовица, Станишор, Бостане, Шилово, Видање, Осојане, Жач, Доњи Драгољевац, Љубожда, Новаке, Велика Хоча и Угљаре. Део интервјуа обављан у тој колаборативној активности третиран је засебно с обзиром на временска ограничења посета, која су морала бити прилагођена финансијским средствима, степену безбедности током путовања, и потребама информативног листа удружења које је организовало посету, док су интервјуи дужег трајања придодати главној грађи. Осам разговора, што индивидуалних, што породичних, сходно томе, одвојено је третирано као део помоћне грађе. У помоћну грађу могу се урачунати и подаци добијени током једнократних посета колективним смештајима у Лепосавићу и Грачаници (2021. год.), обављених пре затварања ових јединица за збрињавање.

Допунске методе

У самом истраживању примењено је неколико допунских метода, у првом реду то је посматрање са учествовањем током колективних посета приштинском гробљу и Цркви Светог Николе у време славе Цркве, летњег Светог Николе, као и приликом прославе Спасовдана у Призрену. Свеукупно остварено је присуство на три колективне посете; две посете Цркви Светог Николе (2021. и 2022. године), и једна посета Призрену у склопу прославе Спасовдана (2023. године).²³ Такође, истраживач је присуствовао једном званичном састанку одржаном на тему повратка лица са територије општине Призрен (19. 5. 2022. год.), и једном званичном састанку на тему несталих лица (19. 5. 2022. год.). Додатно, пре ступања у радни однос при Институту за српску културу Приштина – Лепосавић, истраживач је учествовао у програму Хартефакт фондације, који му је омогућио посету Приштини и различитим институцијама самопроглашеног Косова, где је могао видети, другачије тешко доступне, инсталације посвећене несталим лицима (јун 2021.).²⁴

Шири оквир истраживања, као што је поменуто, подразумевао је учешће у активностима организације „Свети Спас”, то јест у припреми осмог броја часописа *Информатор*, у сврхе чега су обилажени повратници и расељена лица у Покрајини. Додатни вид сарадње укључивао је уступање самостално прикупљене истраживачке грађе организацији за потребе наведене публикације, као и креирање базе интервјуа која је уједно доступна истраживачу и члановима организације, који су интервјуима и сами присуствовали. Мањи део ових интервјуа транскрибовали су и чланови организације, док их је истраживач накнадно обрађивао за своје потребе, остављајући додатне напомене сарадника у тексту. У овом сегменту, писане сагласности саговорника засебно су узимали истраживач и чланови организације, док је за уступање интервјуа раније обављаних од стране истраживача, тражена накнадна сагласност за њихову публикацију и прилагођавање формату часописа. Лонгитудинално присуство на терену у краћим временским интервалима, такође је омогућило да се јасније тематски издвоје одређене јединице прикупљене грађе, које су се показале као важне и у неформалним дискусијама, при чему су од велике помоћи били разговори са представницима удружења „Свети Спас”.

1.2 Етички стандарди и заштита података

Етички стандарди посебно су захтевали заштиту података (Podboj 2020, 234), према чему је усаглашен и приказ личних информација о саговорницима. У идеалном случају приликом цитата назначене су шифре под којима се саговорници воде, засебно приказане у табелама уз одреднице пола, годишта, места из ког је особа расељена, и оног у којем у тренутку обављања интервјуа живи или борави, као и датуме спровођења интервјуа, и пропратне информације. Код осетљивијих информација ипак је примењено другачије решење, те је изостављено навођење шифрованих података о казивачу приликом навођења исказа.

²³ Упркос специфичном контексту њиховог спровођења, будући да су примарно усмерене на расељенике, како им се у раду приступа, наведене посете могу се изучавати и уз помоћ теоријских аспеката анализе *верског туризма*, који би пружио нове увиде (Анђелковић 2019).

²⁴ Учесће са аспекта истраживача није подразумевало усаглашеност са политичким програмом наведене организације, међутим, простор за исказивање другачијег мишљења није пружен. Такође, према наводу организатора, посета Грачаница баш у време прославе Видовдана, сасвим је случајно уврштена у програм. Пројекат је ипак имао један од позитивних аспеката, а то је могућност успостављања међуетничког контакта. У том контексту истраживач је имао прилике да се упозна са начином на који заједница косовских Албанаца профилише *културну трауму* избеглиштва (нпр., кроз давање имена деци по градовима у којима су породице биле измештене током 1999. године) и виђење улоге такозване Ослободилачке војске Косова.

Ознаке при транскрипцији интервјуа усклађене су према стандардима које је поставила Сања Златановић, тако је ИС је ознака за истраживача, а СГ за саговорника (Златановић 2018). У фази *колаборативног* рада, у интервјуима где је стални сарадник учествовао као испитивач за њега је унета ознака ИС*; такође сви представници невладиног сектора, који су интервјуима присуствовали, без узимања учешћа у испитивању, назначени су ознаком СГ*. Тежило се транскрипцији оригиналног начина изговора, а изостављена су искључиво сувишна понављања која би довела до забуне, као и поједина застајкивања. У случају настанка потешкоће преслушавања одређених речи на снимљеном материјалу унета је обла заграда уз три тачке, као и приликом назначивања изостављених, сувишних понављања (...). Изостављање већих делова исказа приликом цитирања грађе из одређеног интервјуа назначено је угластом заградом уз три тачке [...]. У угласте заграде унета су додатна појашњења истраживача о изговореном исказу, или транскрипту, при чему су казивачи увек означавани употребом неутралног облика – саговорник. Осетљивост теме додатно је проблематизовала начин приказивања грађе, чак и у случају саговорника који су самоиницијативно дали сагласност да се информације износе уз навођење њихових личних имена и презимена. Услед тога уклањане су све информације које су могле разоткрити информације о идентитету саговорника, на штету животности прича.

Легенда табела:

1. Шифре за примарне саговорнике су исписане према броју генерације (Г1, Г2, Г3), уз додељен број у табеларном приказу (нпр., Г1СГ1). Помоћни саговорници, спрам генерацијских скупина, приказани су одвојено, уз придодату ознаку П, након броја генерације (нпр., Г2ПСГ1). Допунски саговорници, такође посебно издвојени у табеларном приказу, назначени су ознаком генерације и словом Д, које прати број саговорника у табели (нпр., Г1ДСГ1). Додатни информанти, као представници невладиних организација, воде се под скраћеницом ПО уз додељен број у табели. Разговори који чине део помоћне грађе настале на бази колаборативне сарадње, носе ознаку С, уз додељен број према редоследу (нпр., С1), а грађа прикупљена током обилазака колективних смештаја КС (нпр., КС1).

2. Назначени су посебно индивидуални интервјуи, а посебно породични, и комбиновани, приликом којих је долазило до случајева да чланови породице причају износећи своје *личне приче* понаособ, без већег међусобног дијалога, те је тако у склопу комбинованих интервјуа некада појединачни разговор са члановима исте породице звучно сниман засебно. За разлику од индивидуалних, породични интервјуи су нумерисани ради јасније систематизације, будући да су саговорници табеларно приказани према генерацијским скупинама, а не према интервјуима у којима су узели учешће. Такав приказ је укључивао навођење сатнице интервјуа за свако лице понаособ, а како су нека лица учествовала у породичним и групним интервјуима, минутажа тих колективних интервјуа урачуната је само приликом првог навођења тог интервјуа, док се њена каснија понављања наводе у угластој загради, и не улазе у крајњи збир.

3. Звездице су унете у поље саговорника чији је случај изузетак по неком од питања, било по томе што сам саговорник није проживео расељеништво, које чини део његове породичне историје кроз искуство родитеља, или по томе што није званично регистрован као расељено лице, и слично.

4. У пољима где је назначено да су у питању онлајн интервјуи унете су звездице код саговорника са којима је лични контакт накнадно успостављен. Потребно је додатно нагласити то да је контакт са неким саговорницима постојао и пре него што су онлајн интервјуи са њима обављани, што је такође назначено звездицом. У случају када је са појединачним саговорницима примењиван онлајн и стандардни интервју, назначени су само онлајн интервјуи.

Табеларни приказ

Табела 1, Примарни саговорници прве генерацијске скупине

САГОВОРНИЦИ ПРВЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ ОД 1945. ДО 1969. ГОДИШТА									
БРОЈ	ПОЛ	ГОДИШТЕ	РАСЕЉЕН/А ИЗ	ПРЕБИВАЛИШТЕ /БОРАВИШТЕ	ДАТУМ ИНТЕРВЈУА	ТИП ИНТЕРВЈУА	ОНЛАЈН ИНТЕРВЈУ	СТАТУС РАСЕЉЕНИКА	МИНУТАЖА
Г1СГ1	Ж	1945	Косово Поље	Ниш	7. 2. 2022.	Индивидуални	/	ИРЛ	1:03:17
Г1СГ2	Ж	1946	Приштина	Ниш	6. 2. 2022.	Породични (у присуству пријатеља) бр. 1	/	ИРЛ	1:56:30
Г1СГ3	М	1946	Приштина	Ниш	6. 2. 2022.	Породични (у присуству пријатеља) бр. 1	/	ИРЛ	[01:56:30]
Г1СГ4	М	1948	Призрен	Нови Сад	30. 3. 2022.	Индивидуални (у присуству члана организације)	/	РЕШЕН	0:30:24
Г1СГ5	М	1949	Шаљиновица	Косовска Митровица	3. 3. 2022. и 4. 3. 2022.	Индивидуални (поновљен)	/	ИРЛ	2:03:08
Г1СГ6	Ж	1949	Средска	Ниш	4. 2. 2022.	Индивидуални	/	РЕШЕН	0:49:26
Г1СГ7	Ж	1952	Приштина	Ниш	1. 12. 2020.	Индивидуални	Да*	РЕШЕН	1:14:52
Г1СГ8	Ж	1954	Призрен	Брезовица	22. 2. 2022.	Комбиновани	/	СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ	0:37:34
Г1СГ9	Ж	1954	Магура	Ниш	7. 2. 2022.	Индивидуални	/	ИРЛ	1:07:18
Г1СГ10	Ж	1955	Приштина	Ниш	27. 11. 2020. и 27/28. 5. 2021.	Индивидуални (поновљен)	Да*	ИРЛ	4:52:20
Г1СГ11	М	1955	Приштина	Београд	26. 11. 2020.	Индивидуални	Да*	ИРЛ	1:07:00
Г1СГ12	М	1955	Приштина	Ниш	5. 2. 2022.	Индивидуални (у присуству члана организације)	/	ИРЛ	1:03:39
Г1СГ13	М	1956	Смаћ	Београд	31. 1. 2022.	Породични (у присуству члана организације) бр. 2	/	ИРЛ	2:16:28
Г1СГ14	Ж	1956	Приштина	Ниш	4. 2. 2022.	Индивидуални (у присуству члана организације)	/	ИРЛ	1:10:10
Г1СГ15	М	1956	Приштина	Косовска Митровица	21. 2. 2022.	Индивидуални	/	РЕШЕН	2:03:55
Г1СГ16	Ж	1956	Грачаница	Ниш	6. 2. 2022.	Индивидуални	/	СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ	1:07:29

Г1СГ17	Ж	1956	Призрен	Ниш	6. 2. 2022.	Индивидуални	/	СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ	0:46:54
Г1СГ18	М	1956	Призрен	Брезовица	22. 2. 2022.	Комбиновани	/	ИРЛ	0:57:29
Г1СГ19	Ж	1957	Приштина	Ниш	4. 2. 2022.	Индивидуални	/	ИРЛ	1:04:02
Г1СГ20	М	1958	Приштина	Косовска Митровица	24. 2. 2022.	Индивидуални	/	РЕШЕН	0:37:36
Г1СГ21	М	1958	Обилић	Грачаница	24. 11. 2021.	Индивидуални (у присуству пријатеља)	/	М. ПОГРОМ; СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ	1:52:10
Г1СГ22	Ж	1959	Приштина	Лапље Село	2. 3. 2022.	Индивидуални	/	РЕШЕН	1:09:15
Г1СГ23	М	1959	Призрен	Београд	23. 2. 2022.	Индивидуални	/	ИРЛ	3:50:42
Г1СГ24	М	1959	Гњилане	Шилово	23. 2. 2022.	Индивидуални (у присуству члана организације)	/	М.ПОГРОМ*	0:49:39
Г1СГ25	Ж	1960	Призрен	Београд	1. 2. 2022.	Индивидуални (у присуству члана организације)	/	РЕШЕН	1:53:05
Г1СГ26	Ж	1961	Приштина	Грачаница	23. 11. 2021.	Индивидуални	/	РЕШЕН	1:19:24
Г1СГ27	М	1961	Приштина	Београд	23. 11. 2022.	Индивидуални	/	РЕШЕН	1:27:26
Г1СГ28	Ж	1962	Пећ	Чачак	12. 11. 2020.	Породични бр. 3	Да	РЕШЕН	1:12:48
Г1СГ29	М	1963	Љубижда	Београд	1. 2. 2022.	Индивидуални (у присуству члана организације)	/	РЕШЕН	1:14:14
Г1СГ30	М	1963	Приштина	Београд	9. 11. 2020.	Породични бр. 4	/	ИРЛ	0:43:42
Г1СГ31	Ж	1964	Приштина	Грачаница	2. 3. 2022.	Индивидуални (у присуству пријатеља)	/	РЕШЕН	1:20:21
Г1СГ32	М	1964	Приштина	Грачаница	2. 3. 2022.	Индивидуални	/	РЕШЕН	0:47:10
Г1СГ33	М	1967	Долац	Долац	14. 3. 2022.	Индивидуални (у присуству члана организације)	/	ПОВРАТНИК	1:13:51
Г1СГ34	М	1966	Велика Хоча	Велика Хоча	15. 3. 2022.	Индивидуални (у присуству члана организације)	/	ПОВРАТНИК	0:35:39
Г1СГ35	М	1967	Клокот	Крушевац	23. 2. 2022.	Индивидуални (у присуству члана организације)	/	РЕШЕН	1:13:07
Г1СГ36	Ж	1968	Приштина	Смедерево	22. 11. 2020.	Индивидуални	Да	РЕШЕН	0:39:09
Г1СГ37	М	1969	Приштина	Ковин	24. 11. 2020.	Индивидуални	Да*	ИРЛ	1:20:22
Г1СГ38	М	1969	Приштина	иностранство (Француска)	29. 11. 2020.	Индивидуални	Да	ИНОСТРАНСТВО	0:53:56
									50:05:31

Табела 2, Помоћни саговорници прве генерацијске скупине

ПОМОЋНИ САГОВОРНИЦИ ПРВЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ							
БРОЈ	ПОЛ	ГОДИШТЕ	РАСЕЉЕНА ИЗ	ПРЕБИВАЛИШТЕ	ДАТУМ ИНТЕРВЈУА	ТИП ИНТЕРВЈУА	СТАТУС РАСЕЉЕНИКА
ГПСТГ1	М	1955	Исток	Београд	22. 1. 2022.	Комбиновани	РЕШЕН
ГПСТГ2	Ж	1955	Призрен	Београд	9.2.2022.	Породични бр. 12	СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ
ГПСТГ3	Ж	1961	Смаћ	Београд	31. 1. 2022.	Породични бр.2	ИРЛ
ГПСТГ4	Ж	1961	Призрен	Брезовица	17. 7. 2022.	Комбиновани	СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ
ГПСТГ5	Ж	1963	Приштина	Београд	9. 11. 2020.	Породични бр. 4	РЕШЕН
ГПСТГ6	М	1967	Призрен	Београд	/	Учествовао у више интервјуа	ИРЛ
ГПСТГ7	М	Лице које је одбило да да податке	/	/	/	/	/

Табела 3, Допунски саговорници прве генерацијске скупине

ДОПУНСКИ САГОВОРНИЦИ ПРВЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ								
БРОЈ	ПОЛ	ГОДИШТЕ	РАСЕЉЕН/А ИЗ	ПРЕБИВАЛИШТЕ	ДАТУМ ИНТЕРВЈУА	ТИП ИНТЕРВЈУА	СТАТУС РАСЕЉЕНИКА	МИНУТАЖА
Г1ДСГ2	Ж	1960	Приштина	Косовска Митровица	21. 2. 2022.	Индивидуални допунски	РЕШЕН	0:59:43
Г1ДСГ1	Ж	1962	Приштина	Суви До	3. 3. 2022.	Индивидуални допунски	РЕШЕН	0:22:22
Г1ДСГ3	М	1968	Призрен	Нови Сад	4. 2. 2023.	Индивидуални допунски (у присуству чланова организације)	РЕШЕН	0:59:18
								2:21:23

Табела 4, Примарни саговорници друге генерацијске скупине

САГОВОРНИЦИ ДРУГЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ ОД 1970. ДО 1985. ГОДИШТА									
БРОЈ	ПОЛ	ГОДИШТЕ	РАСЕЉЕНА ИЗ	ПРЕБИВАЛИШТЕ /БОРАВИШТЕ	ДАТУМ ИНТЕРВЈУА	ТИП ИНТЕРВЈУА	ОНЛАЈН ИНТЕРВЈУ	СТАТУС РАСЕЉЕНИКА	МИНУТАЖА
Г2СГ1	Ж	1970	Ђаковица	Грачаница	2. 3. 2022.	Индивидуални	/	РЕШЕН	0:50:22

G2CG2	М	1970	Призрен	Косовска Митровица	21. 2. 2022.	Индивидуални	/	РЕШЕН	[није снимљен]
G2CG3	Ж	1970	Приштина	Београд	25. 11. 2020.	Индивидуални	/	РЕШЕН	0:41:39
G2CG4	Ж	1971	(друга генерација, Приштина)*	иностранство (Белгија)	22. 11. 20220.	Комбиновани	Да	ДРУГА ГЕНЕРАЦИЈА*	1:00:45
G2CG5	М	1971	Косово Поље	Врање	17. 11. 2020.	Породични бр. 5	Да	РЕШЕН	0:43:08
G2CG6	Ж	1971	Сливово	Грачаница	23. 11. 2021, 20. 12. 2022.	Индивидуални	/	ИРЛ	1:49:13
G2CG7	Ж	1973	(друга генерација, Призрен)*	Нови Сад	30. 3. 2022.	Индивидуални (у присуству чланова организације)	/	ДРУГА ГЕНЕРАЦИЈА *	0:36:40
G2CG8	М	1973	Приштина	Ниш	22. 2. 2022.	Породични (у присуству пријатеља) бр. 6	/	СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ	1:30:44
G2CG9	М	1975	Пећ	Косовска Митровица	24. 2. 2022.	Породични бр. 7	/	СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ	1:07:35
G2CG10	Ж	1975	Пећ	Косовска Митровица	24. 2. 2022.	Породични бр. 7	/	СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ	[1:07:35]
G2CG11	М	1975	Ђаковица	Ниш	5. 2. 2022.	Породични бр. 8	/	СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ	1:49:25
G2CG12	Ж	1975	Ђаковица	Ниш	5. 2. 2022.	Породични бр. 8	/	СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ	[1:49:25]
G2CG13	Ж	1976	Косово Поље	Лапље Село	16. 3. 2022.	Индивидуални (у присуству члана организације)	/	СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ	0:39:36
G2CG14	М	1976	Призрен	Београд	8. 2. 2022.	Индивидуални (у присуству члана организације)	/	РЕШЕН	0:53:04
G2CG15	Ж	1976	Приштина	Грачаница	15. 11. 2020.	Индивидуални	Да*	РЕШЕН	1:59:51
G2CG16	Ж	1977	Тучеп	Осојане	14. 3. 2022.	Индивидуални (у присуству члана организације)	/	ПОВРАТНИК	0:46:03
G2CG17	Ж	1977	Призрен	Штрпце	22. 2. 2022.	Индивидуални (у присуству члана организације)	/	СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ	0:31:49
G2CG18	М	1978	Годанце	Старо Грацко	23. 3. 2023	Индивидуални	/	ИРЛ	1:01:20
G2CG19	М	1978	Приштина	Ниш	5. 2. 2022.	Индивидуални (у присуству пријатеља)	/	ИРЛ	0:55:10
G2CG20	Ж	1978	Урошевац	Сочаница	23. 11. 2022.	Индивидуални	Да*	РЕШЕН	0:32:24
G2CG21	Ж	1979	Приштина	Београд	29. 11. 2020.	Индивидуални	Да	РЕШЕН	0:40:34
G2CG22	М	1979	Приштина	Београд	2. 11. 2020.	Индивидуални	/	РЕШЕН	1:52:55
G2CG23	Ж	1979	Приштина	Грачаница	3. 3. 2022.	Индивидуални	/	ИРЛ	0:37:52

G2CG24	М	1980	Приштина	Сушица	23. 11. 2021.	Индивидуални	/	РЕШЕН	1:03:59
G2CG25	М	1980	Приштина	Косовска Митровица	6. 3. 2022.	Породични бр. 9	/	РЕШЕН	1:05:15
G2CG26	Ж	1981	Призрен	Косовска Митровица	6. 3. 2022.	Породични бр. 9	/	РЕШЕН	[1:05:15]
G2CG27	Ж	1981	Призрен	Брезовица	22. 2. 2022.	Комбиновани	/	СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ	0:33:18
G2CG28	Ж	1981	Грачаница	Београд	24. 11. 2020.	Породични бр. 10	/	РЕШЕН	0:48:59
G2CG29	М	1982	Призрен	Београд	9. 2. 2022.	Породични (у присуству члана организације) бр. 11	/	СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ	1:10:40
G2CG30	М	1982	Приштина	Грачаница	2. 3. 2022.	Индивидуални	/	ИРЛ	0:38:57
G2CG31	Ж	1982	Приштина	Београд	7. 11. 2021.	Индивидуални	/	РЕШЕН	0:54:56
G2CG32	Ж	1982	Липљан	Косовска Митровица	9. 3. 2022.	Индивидуални	/	РЕШЕН	1:14:24
G2CG33	Ж	1982	Призрен	Београд	21. 1. 2022.	Индивидуални	/	РЕШЕН	0:53:41
G2CG34	Ж	1983	Приштина	Ниш	7. 2. 2022.	Индивидуални	/	РЕШЕН	1:12:21
G2CG35	Ж	1983	Приштина	Ниш	4. 2. 2022.	Индивидуални	/	РЕШЕН	1:33:10
G2CG36	Ж	1985	Приштина	Јагодина	2. 3. 2022.	Индивидуални (у присуству пријатеља)	/	РЕШЕН	0:43:59
G2CG37	Ж	1985	Радево	Радево	23/24. 11. 2021, 19. 12. 2022.	Индивидуални	/	РЕШЕН	2:08:50
									35:24:17

Табела 5, Помоћни саговорници друге генерацијске скупине

ПОМОЋНИ САГОВОРНИЦИ ДРУГЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ							
БРОЈ	ПОЛ	ГОДИШТЕ	РАСЕЉЕН/А ИЗ	БОРАВИШТЕ	ДАТУМ ИНТЕРВЈУА	ТИП ИНТЕРВЈУА	СТАТУС РАСЕЉЕНИКА
G2PCG1	Ж	1970	Косово Поље	Врање	17. 11. 2020.	Породични бр. 5	ИРЛ

Табела 6, Допунски саговорници друге генерацијске скупине

ДОПУНСКИ САГОВОРНИЦИ ДРУГЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ									
БРОЈ	ПОЛ	ГОДИШТЕ	РАСЕЉЕН/А ИЗ	ПРЕБИВАЛИШТЕ	ДАТУМ ИНТЕРВЈУА	ТИП ИНТЕРВЈУА	ОНЛАЈН ИНТЕРВЈУ	СТАТУС РАСЕЉЕНИКА	МИНУТАЖА
Г2ДСГ1	Ж	1977	(1998, Приштина)*	Београд	28. 11. 2020.	Индивидуални	Да	/	1:02:39
Г2ДСГ2	Ж	1984	Приштина	Ниш	3. 2. 2022.	Индивидуални (у присуству члана организације)	/	РЕШЕН	0:17:50
									1:20:29

Табела 7, Примарни саговорници треће генерацијске скупине

САГОВОРНИЦИ ТРЕЋЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ ОД 1986. ДО 2000. ГОДИШТА									
БРОЈ	ПОЛ	ГОДИШТЕ	РАСЕЉЕН/А ИЗ	ПРЕБИВАЛИШТЕ / БОРАВИШТЕ	ДАТУМ ИНТЕРВЈУА	ТИП ИНТЕРВЈУА	ОНЛАЈН ИНТЕРВЈУ	СТАТУС	МИНУТАЖА
Г3СГ1	Ж	1986	Приштина	Београд	25. 2. 2022.	Индивидуални (у присуству пријатеља)	/	РЕШЕН	1:46:50
Г3СГ2	Ж	1986	Пећ	Косовска Митровица	8. 3. 2022.	Индивидуални	/	РЕШЕН	1:21:47
Г3СГ3	Ж	1986	Угљаре	Угљаре	16. 3. 2022.	Индивидуални	/	РЕШЕН	0:57:01
Г3СГ4	М	1988	Призрен	Ниш	6. 2. 2022.	Породични бр. 6	/	СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ	[1:30:44]
Г3СГ5	М	1988	Исток	Београд	22. 1. 2022.	Комбиновани	/	РЕШЕН	1:26:19
Г3СГ6	Ж	1992	Приштина	Београд	13. 3. 2022.	Индивидуални	/	РЕШЕН	0:54:16
Г3СГ7	Ж	1992	Косовска Каменица	Ниш	2. 4. 2022.	Индивидуални	/	РЕШЕН	1:13:12
Г3СГ8	Ж	1993	Приштина	Београд	3. 12. 2020.	Индивидуални	Да	РЕШЕН	0:38:18
Г3СГ9	М	1993	Косово Поље	Београд	1. 2. 2022.	Породични (у присуству члана организације) бр. 12	/	ИРЛ	2:07:24
Г3СГ10	Ж	1994	Пећ	Београд	20/23. 12. 2020.	Породични бр. 3 и поновљен индивидуални	Да*	РЕШЕН	[1:12:48] + 0:38:14
Г3СГ11	Ж	1994	Призрен	Београд	9. 2. 2022.	Породични (у присуству члана организације) бр. 11	/	РЕШЕН	[1:10:40]
Г3СГ12	Ж	1995	Приштина	Београд	9/30. 11. 2020.	Породични бр. 4 и поновљен породични бр. 13	Да*	РЕШЕН	[00:43:42] + 1:19:54

ГЗСГ13	Ж	1996	Ђаковица	Стара Пазова	18.3.2022	Индивидуални	/	РЕШЕН	1:34:34
ГЗСГ14	Ж	1997	Приштина	Београд	9/30. 11. 2020.	Породични бр. 4 и поновљен породични бр. 13	Да*	РЕШЕН	[00:43:42] + [1:19:54]
ГЗСГ15	Ж	1997	Ђаковица	Ниш	5. 2. 2022.	Породични бр.8	/	СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ	[1:49:25]
ГЗСГ16	Ж	1998	Приштина	Ниш	7. 2. 2022.	Индивидуални	/	ИРГ	0:29:38
ГЗСГ17	М	1998	Ђаковица	Ниш	5. 2. 2022.	Породични бр. 8	/	СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ	[1:49:25]
ГЗСГ18	Ж	2000	(друга генерација, Косово Поље)*	Ниш	9. 2. 2022.	Индивидуални	/	РЕШЕН	1:00:04
									15:27:31

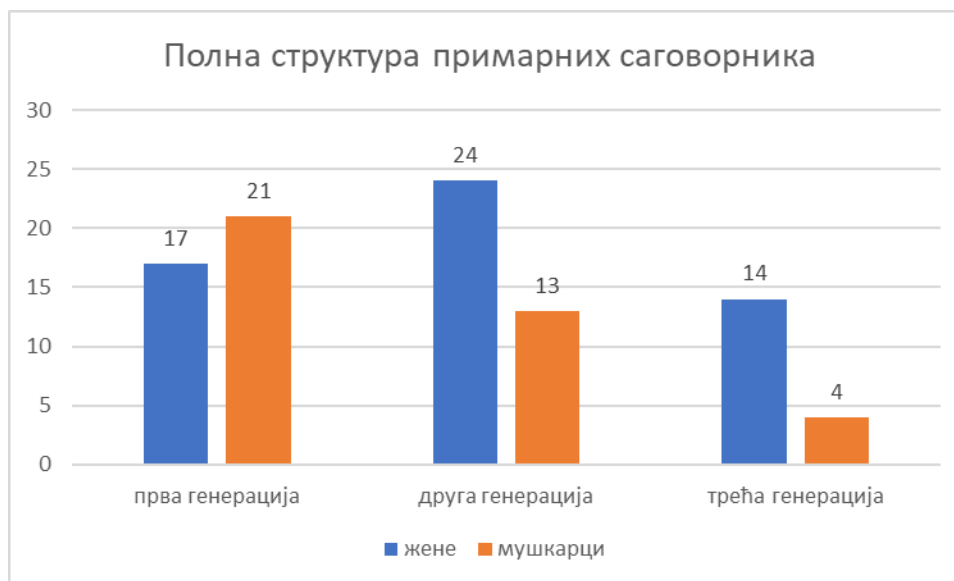
Табела 8, Помоћни саговорници треће генерацијске групе

ПОМОЋНИ САГОВОРНИЦИ ТРЕЋЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ						
БРОЈ	ПОЛ	ГОДИШТЕ	РАСЕЉЕНА ИЗ	ПРЕБИВАЛИШТЕ	ДАТУМ ИНТЕРВЈУА	ИНТЕРВЈУ
ГЗПСГ1	Ж	2002	(трећа генерација, Приштина)*	иностранство	22. 11. 20220.	Комбиновани
ГЗПСГ2	Ж	2003	(друга генерација, Грачаница, Приштина)*	Београд	24. 11. 2020.	Породични бр. 10
ГЗПСГ3	Ж	2004	(друга генерација, Косово Поље)*	Врање	17. 11. 2020.	Породични бр. 5

Табела 9, Допунски саговорници треће генерацијске групе

ДОПУНСКИ САГОВОРНИЦИ ТРЕЋЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ								
БРОЈ	ПОЛ	ГОДИШТЕ	ПОРЕКЛО ПОРОДИЦЕ	ПРЕБИВАЛИШТЕ	ДАТУМ ИНТЕРВЈУА	ТИП ИНТЕРВЈУА	ОНЛАЈН ИНТЕРВЈУ	МИНУТАЖА
ГЗДСГ1	Ж	1990	Породица насељена пре 1990.	Београд	29. 11. 2020.	Индивидуални	Да*	0:43:53
ГЗДСГ2	Ж	1997	(1998, Приштина)*	Београд	25. 11. 2020.	Породични бр. 14	Да	0:44:39
ГЗДСГ3	Ж	1998	(1998, Приштина)*	Београд	25. 11. 2020.	Породични бр. 14	Да	[0:44:39]
								1:28:32

Графикон 1, *Полна структура примарних саговорника*

Помоћна грађа

Табела 1, *Представници организација и других тела*

ПРЕДСТАВНИЦИ ОРГАНИЗАЦИЈА И ДРУГИХ ТЕЛА			
БРОЈ	СЕКТОР	ДАТУМ	МИНУТАЖА
ПО1	Комесаријат за избеглице и миграције Републике Србије	2 .3. 2021.	[није сниман разговор]
ПО2	Представник организације чланова породица несталих лица	15. 3. 2022.	1:01:16
ПО3	Коло српских сестара за Косово и Метохију, Приштина	1. 12. 2020.	0:33:19
ПО4	Представник тела за повратак привремених власти самопроглашеног Косова	22. 2. 2022.	0:15:45
ПО5	Локални представник својевремено ангажован у сектору за повратак	15. 3. 2022.	0:32:28
			2:22:48

Табела 2, *Обилазак повратника*

ПОМОЋНА ГРАЂА: ОБИЛАЗАК ПОВРАТНИКА						
БРОЈ	ПОЛ	ГОДИШТЕ	ПРЕБИВАЛИШТЕ	ДАТУМ РАЗГОВОРА	ТИП РАЗГОВОРА	МИНУТАЖА
С1	М	1952	Драгољевац	14. 3. 2022.	Индивидуални разговор	0:22:07
С2	Ж	1961	Драгољевац	14. 3. 2022.	Индивидуални разговор	0:18:48
С3	М	1962	Љубовџа	14. 3. 2022.	Грутни разговор	0:48:12
С4	М	1963	Жач	14. 3. 2022.	Индивидуални разговор	0:25:10
С5	Ж	1990	Готовуша	22. 2. 2022.	Индивидуални разговор	0:16:05
С6	М	1982	Готовуша	22. 2. 2022.	Породични разговор	0:40:53
С7	Ж, М	1940,1981	Станишор	23. 2. 2022.	Породични разговор	0:22:43
С8	М,Ж	1980, 1990	Бостане	23. 2. 2022.	Породични разговор	0:17:24
						3:31:22

Табела 3, Обилазак колективних смештаја

ОБИЛАЗАК КОЛЕКТИВНИХ СМЕШТАЈА								
БРОЈ	ПОЛ	ГОДИШТЕ	ПОРЕКЛО	БОРАВИШТЕ	СМЕШТАЈ	ДАТУМ ИНТЕРВЈУА	ТИП ИНТЕРВЈУА	МИНУТАЖА
КЦ1	Ж, Ж	1960, 1985	Хрватска	Лепосавић	Лепосавић зграда предузећа <i>Флотација</i>	7. 3. 2021.	Породични разговор	0:51:55
КЦ3	М	1975	Старо Грацко	Грачаница	Грачаница, контејнерско насеље Падалиште	22. 11. 2021.	Индивидуални разговор	0:16:02
								1:07:57

ПОГЛАВЉЕ 2: МЕТОДОЛОГИЈА ТЕРЕНСКОГ РАДА

Описано теренско истраживање засновано је на *колаборативном* и *алокацијском* (енг. *in-sited field*) приступу истраживању (Cook, Mair, and Laidlaw 2009), чиме је уједно обезбеђен интерпретативни приступ грађи. Наведени тип анализе произлази из чињенице да је *колаборативни* концепт рада, како запажа Лук Ерик Ласитер, у извесном смислу осмишљен на темељима интерпретативног антрополошког приступа Клифорда Герца (Lassiter 2005, 66), у чијој основи Гордана Горуновић идентификује „текстуална и симболичка” усмерења, уз својствен стил писања и изражен „релативизам-културализам” (Gorunović 2010b, 72). Услед тога, Герцова утицајна дела Александар Бошковић сматра темељима „литерарног заокрета” (Bošković 2002, 43).²⁵ Њима се наведени статус приписује управо због одбацивања објективистичког антрополошког становишта, упркос одржању извесне хијерархијске шеме интерпретације.²⁶ На разради наведених поставки конципирано је и само теренско истраживање.

2.1 Алокацијски приступ истраживању

Са аспекта географске позиције терена, која према Герцу уједно не чини предмет антрополошке анализе по себи (Geertz 1973, 22), приступ истраживању може бити третиран као *алокацијски* или *вишелокацијски*,²⁷ будући да сходно већ устаљеним поставкама, подразумева „праћење”, како људи тако и њихових прича (G. Marcus 1995, 106, 109), то јест сећања (Van Duijn 2020, 283).²⁸ Узимајући у обзир то да се многа расељена лица, како показује Сања Златановић, крећу на релацији између принудно напуштених локација и нових места боравишта, како услед посла, тако и одржавања породичних веза, изабрани метод се чинио најпогоднијим (Златановић 2018, 23). Присуство на различитим локацијама вођено је и закључцима прелиминарног истраживања аутора (Петковић 2021), које је показало да су саговорници очекивали и искуствено знање од истраживача, или да су пак и сами желели да му обезбеде прилику да посети Покрајину и у њој борави, како би се боље упознао са радом у области заштите права расељених лица.

Делимично, поступак спровођења терена је конципиран и као *алокацијски*, у мери у којој се подудара са опажањима Џоане Кук, Џејмса Лејдлова и Џонатона Мера. Поменути аутори, надограђивањем поставки *вишелокацијског* теренског рада, наглашавају појмовну дистинкцију *терена* наспрам концепата *простора* и *места*, закључујући да „етнографско истраживање не мора да кореспондира са спацијалним ентитетом било које врсте” (Cook, Laidlaw and Mair 2009, 63, 65,

²⁵ Више о животном делу, антрополошком доприносу, и интерпретативним теоријским поставкама студија Клифорда Герца погледати у публикацијама Гордане Горуновић (нпр., Gorunović 2006; 2009; 2010a; 2010b; Spasić, Gorunović 2012).

²⁶ Упркос препознавању значаја Герцових увида о недостацима објективистичке репрезентације, критике његових дела, попут оних које упућује Винсент Крапанцано (Crapanzano 1986, 69, 74), указују на постојање „хијерархизоване” структуре у мрежи интерпретативних поступака наведеног аутора. О ограничењима домета Крапанцанових критика, са друге стране, детаљније пише Гордана Горуновић (Gorunović 2010b). Лук Ерик Ласитер, позивањем на Џејмса Клифорда, Џорџа Маркуса и Рената Росалда заговара замену Герцовог поступка читања преко рамена, методом удруженог читања са саговорницима (Lassiter 2005, 3–14).

²⁷ У српском преводу као компатибилни срећу се појмови *вишелокацијски* и *мутилокацијски* приступ (Златановић 2018; Радивојевић 2020).

²⁸ Потребно је напоменути да ни класична антрополошка истраживања нису била искључиво постављена као посматрања базирана на боравку у једном месту (Cook, Laidlaw, and Mair 2009, 58). У складу са тим, без обзира на начин на који се према њој одређују, готово су сви аутори сагласни да *вишелокацијска етнографија* не представља потпуну новину у антропологији (Cook, Laidlaw, and Mair 009, 58; Gallo 2009, 89), већ пре да се њен развој темељи на поимању процесуалности културе (Van Duijn 2020, 284; G. Marcus 1995, 97), конструктивистичкој концептуализацији места (Hannerz 2003, 203; Rodman 1992, 641), и могућности да се границе терена примарно омеђе истраживачким питањима (Cook, Laidlaw, and Mair 2009, 58).

68). Терен тако посматрају као упоредну осу, не изједначавајући га са просторном компонентом, док оквира *вишелокацијског* приступа виде као усмерене на повезане „културне формације” унутар одређеног и задатог глобалног система (Cook, Laidlaw and Mair 2009, 63). Разрадом оквира они не одбацују *вишедимензионалност* места, сматрајући ипак да истраживачка питања имају примат у односу на издвајање локација, и опирајући се експликацији која друштвене појаве посматра као „делове замишљене целине” (Cook, Laidlaw and Mair 2009, 58).

Своју хипотезу они развијају управо на виђењу које износи Матеи Кандеа, када се ограничавањем опсега терена залаже за посматрање места као тачке која отвара „контингентни прозор у комплексност”, насупротив симплификујућој визури тоталитета система, чије обресе назире чак и у основи *вишелокацијског* приступа (Candea 2009, 37). Њихов теоријски искорак тиме се заснива на критици холизма, присутног у појашњењима локалних феномена посматраних као структурираних општепрожимајућим глобалним процесима (Cook, Laidlaw and Mair 2009, 55), при чему се концепт *алокацијског* приступа не размимоилази у потпуности са суштином гледишта које критикује. Наведену констатацију потврђује и закључак Саре Ван Дујин да *вишелокацијски* приступ није географски, колико „политички” усмерен, измичући на тај начин директном просторном одређењу теренског рада (Van Duijn 2020, 284).

Дејвид Гелнер указује на то да *вишелокацијски* приступ истраживања поседује „оквир фокусиран на особу”, одређујући његов карактер као хуманистички (Gellner 2012, 10), док према основном појашњењу Џорџа Маркуса наведени приступ подразумева усмереност на „циркулацију културних значења, објеката и идентитета у дифузији времена-простора” (G. Marcus 1995, 96). Истраживања конципирана у овом теоријском кључу често имају *транснационални* карактер (Gallo 2009), путем којег се некада директно исказује критика упућена „методолошком национализму” (Gellner 2012, 1–2; Wimmer and Schiller 2003, 576, 578).

Вишелокацијска истраживања, усмерена ка визури која им дозвољава увиде у процесе изван државних граница, не морају нужно подразумевати и прелажење националних оквира током теренског рада (G. Marcus 1995, 110–111). Маргарет Родман посебно наглашава *хетеротопичност* одређених места, чији „вишедимензионални” карактер долази до изражаја унутар описиваног приступа, те се према њеним речима „мултилокалност” и „мултивокалност” најчешће прожимају, усложњавајући перцепције места (Rodman 1992, 646, 649). Будући да *вишелокацијска* истраживања стављају акценат на несталност, то јест кретање, поједини од антрополога указују на то да она доносе знатно другачији одабир циљних група саговорника, које више не чини примарно нативна популација (Hannerz 2003, 210, 211; Van Duijn 2020). Што посебно истиче Улф Ханерц, напомињући како на одабраним локацијама теренског рада: „Постоји више људи који су, попут антрополога, сличнији странцима” (Hannerz 2003, 210–211). Сара Ван Дујин сматра да управо ова ставка антропологу олакшава инфилтрацију, будући да чини положај истраживача мање упадљивим (Van Duijn 2020, 283).

Наведена теоријска гледишта појашњавају и улогу истраживача у оквиру овог истраживања, будући да је он некада бивао перципиран као неко ко, условно речено, чини део измештене заједнице са чијим праксама и симболичким вредностима је упознат, а некада као Други, пред којим би потенцијални саговорници постављали реторичко питање могућности разумевања прогона и постратног стања без искуствене основе живота у Покрајини. Такав инсајдерско-аутсајдерски, лиминалан положај антрополога, како Сања Златановић истиче, носио је извесне потешкоће, попут могућности угрожавања саговорника изношењем података, и јаза између очекивања саговорника и коначних резултата (Златановић 2015, 546). Са друге стране, уз помоћ студије коју је цитирана ауторка спровела, истраживачу је приступ теми, као и постављање основа анализе у великој мери било олакшано (Златановић 2018). Услед подложности *синдрому двоструког инсајдера* (Naumović 1998, 102), који описује Слободан Наумовић, издвајајући као његове карактеристике припадност истраживача групи и култури истраживаних, то јест његову

идентификацију са њом, прибегнуто је основним етичким начелима које наведени аутор износи:

„Не би требало заборавити то да пре остварења права на заузимање супериорне моралне позиције, и заговарања било које врсте инволвираности или акције са те надређене тачке, имамо обавезу да докажемо себи и другима да поседујемо јасно разумевање онога што се заиста дешава у домену којим се бавимо” (Naumović 2002, 27).

Истраживач, најпре услед одсуства искуства живота у постратном подручју, ипак своју позицију није могао посматрати као потпуно инсајдерску. Уз то је додатно потребно напоменути да су услед интензивних послератних дешавања и процеса, расељена лица сама себе често сматрала туристима и гостима у Покрајини (током колективних посета), и да су трпела различите последице унутаргрупних подела (у случају живота и рада у Покрајини), те су у складу са тим, истраживача могла перципирати као некога себи сличнијег. За оне саговорнике који су имали стално пребивалиште у Покрајини, истраживач је увек био опажан као странац.

2.2 Колаборативна антропологија

Џорџ Маркус истиче *колаборативну* основу рада као пресудну за израду *вишелокацијских* истраживања, уз неутралисање хијерархијских односа истраживача и „истраживаних” (G. Marcus 2011, 19). Такође, и Дејвид Вестбрук дефинише важност сарадничке антропологије у следећем исказу:

„Контуре етнографског теренског истраживања уређују се путем односа које етнограф успоставља са сарадницима и субјектима, који пружају материјал неопходан за изградњу његовог пројекта” (Westbrook 2009, 50).

Колаборативна антропологија подразумева широк распон метода, од заједничких антрополошких пројеката, међудисциплинарних оквира, до сарадње са саговорницима,²⁹ каква је предузета у случају овог истраживања; при чему је најпре имплементирана на нивоу конципирања теренског рада. На тај начин, оно се ослања на поступак који при истраживању принудних миграција, узрокованих регионалним конфликтима на подручју бивше Југославије, примењују Јасна Чапо Жмегач и Сања Златановић. У основи таквог излагања материјала јесте централност исказа саговорника, која њиховим нарацијама пружа већу аутономију (Ћаро Змегаћ 2007, 22–27; Златановић 2018, 14, 15), и уједно обезбеђује *мултивокалност*, то јест „полифонију” мишљења (Ћаро Змегаћ 2007, 22; Златановић 2018, 14, 15, 20; Fluehr-Lobban 2008, 175).³⁰

Описујући *колаборативни* приступ, Керолајн Флуер Лобан промишља потенцијалне позитивне друштвене ефекте овог типа истраживања, наглашавајући израженост његове етичке димензије са аспекта односа према саговорницима (Fluehr-Lobban 2008, 175, 181). Наравно, аутори који методолошке поставке базирају на *колаборативном* методу, разматрају и потенцијална ограничења одабраног приступа. Сања Златановић се тако дотиче питања неравноправног статуса учесника при обради података, која најчешће чини самостални подухват антрополога (Златановић 2018, 20). Проблематизацијом тих аспеката, поједини истраживачи дотичу најразличитија питања у циљу „демократизације процеса производње знања” путем сарадничке антропологије (Aijazi et

²⁹ Погледати више у Lassiter 2005.

³⁰ Укључивање мишљења саговорника по питању садржаја, изгледа и структуре рада, ипак није примењено, иако су њихови коментари прелиминарних радова истраживача управо потврдили закључак Јасне Чапо Жмегач да учеснике истраживања најпре интересују цитиране изјаве, то јест теренска грађа, док им теоријски оквири остају мање интересантни, или пак неприступачни (Ћаро Змегаћ 2007, 25).

al. 2021, 91).³¹ Лук Ерик Ласитер тако показује да тежња ка сарадњи суштински подразумева преговарање са саговорницима по питању презентације садржаја (Lassiter 2005, 116),³² истовремено инсистирајући на приступачности, то јест обраћању ширем скупу читалаца (Lassiter 2005, 117–132).

Од антрополога се очекује, што цитирани аутор такође елаборира, осврт на теренско искуство и појашњење утицаја релевантних аспеката његовог положаја, будући да је истраживање дефинисано као „интерсубјективни” процес (Lassiter 2005). Тако постављена замисао антропологије, међутим, наилази на критике и услед пренаглашене ауторефлексије,³³ базиране на западноцентричним представама индивидуализма, услед замагљивања суштине предмета истраживања (Lassiter 2005, 102–109; Ryang 2000, 315).

Узимајући у обзир критике ове врсте, као и стилистичке смернице о усклађивању текста са академским стандардом писања радова (Сакан 2005, 81),³⁴ те и сходно томе да је писање схваћено као културно посредован чин (Lassiter 2005, 130),³⁵ а да истраживање пре свега залази у домен антропологије књижевности, позиција истраживача фокализована је најчешће у трећем лицу (уместо очекиваном првом лицу), како би се додатно акцентовао колаборативни оквир рада и начин приступа грађи, уз потребу за изражавањем пијетета у пољу бављења неуралгичном тематиком, која дотиче, културно условљене, границе изрецивости наративних садржаја.

На колаборативном основу, као исход *алокацијског* типа истраживања, у којем су примат имале праћене активности сарадника истраживача, публикован је један од бројева часописа *Информатор* (бр. 8),³⁶ намењеног расељеничкој популацији. Пратећи сараднике, који се баве заштитом права интерно расељених лица, у обиласку повратника у Покрајини, истраживач је обављао интервјуе, или присуствовао интервјуима конципираним пре свега за сврхе часописа. На тај начин, питања повратницима су постављана, како од стране истраживача, тако и од представника удружења „Свети Спас”. Додатно, истраживач је уступио део своје грађе за потребе

³¹ Више о различитим могућностима доприносу демократизације друштва посредством антрополошких метода погледати у Simonović, Milenković 2008.

³² У складу са наведеним, сматра се да је пожељно писати у *дијалогу* са саговорницима (Lassiter 2005, 5), било кроз њихове повратне коментаре по читању текста, или уз уважавање запажања изнетих приликом дискусије пре израде рукописа, у зависности од интересовања и могућности сарадника (Fluehr-Lobban 2008, 175).

³³ Наведену стрампутицу Соња Руанг ослвила је „културном антропологијом сопства” (енг. *self-cultural anthropology*), разликујући употребу првог лица као аутобиографског и као етнографског ресурса, од којих последњи не одбацује (Ryang 2000, 317).

³⁴ Нелични стил у домену методологије писања академских радова најчешће се поставља као општеприхваћени стандард, и упркос томе што му се могу приписати објективистичке тежње, он има и своје етичке одлике у домену односа према читаоцима, те укључује и употребу првог лица множине, обраћањем читаоцу (Тошовић 2002, 329–534).

³⁵ Упркос томе што се Лук Ерик Ласитер залаже за персоналну перспективу, предочену у првом лицу, која готово да је постала антрополошки стандард (Lassiter 2005, 123), указујући да се наведени поступак опире позицији објективног, свезнајућег истраживача, описано стилско решење представљања резултата овог истраживања, ипак је усклађено са уобичајеним решењима у области теорије књижевности. Са друге стране, јасноћа текста, тачније његова приступачност сарадницима, која се поставља као етички императив (Lassiter 2005, 75), усвојена је као тежња у домену анализе прикупљене грађе. У том смислу, захтеву за концизним изражавањем, које Марија Клеут иначе третира као свеопште правило академског писања (Kleut 2020, 141–143), Лук Ерик Ласитер придружује циљ прилагођавања представљеног садржаја широј читалачкој публици, сматрајући га процесом демократизације у преношењу знања (Lassiter 2005, 120). Речју, колаборативни подухват тиме исписује нова правила стилистике зависно од карактера сарадничке основе, предмета и циља рада. Тиме се не исцрпљује питање антрополошких недоумица репрезентације, узевши да идентификовани „интерсубјективни” карактер истраживања поједини аутори схватају као позив на експериментисање са формама писања у потрази са веродостојнијим приказима комплексности реалија (Wulff 2016, 7). Соња Руанг истиче да у том погледу не постоји „јасно упутство како укључити личне гласове у етнографију” (Ryang 2000, 307). Наведено осликава и актуелност герцовске проблематике, јер: „Улажење у сопствени текст (то јест, репрезентација самог себе у тексту) може за етнографе бити тешко колико и улажење у културу (то јест, имагинативно проницање у њу)” (Герс 2009, 26).

³⁶ Часопис је доступан у електронској верзији на сајту удружења „Свети Спас”.

часописа, која је првобитно настала изван сарадње са поменутом организацијом, тражећи сагласност саговорника чије су животне приче представљене. Било је занимљиво то да су се управо током публикације часописа јавиле интерпретативне несугласице, будући да уредник часописа, са једне стране, и са друге стране, саговорник, који је пренео своју животну ратну причу о уступању телефона комшији Албанцу приликом бомбардовања, нису имали исто мишљење о догађају, што потврђује имејл прослеђен од уредника часописа:

„Невена, прву од спорних реченица ћу оставити онако како је Н. [сарадник наводи име саговорника који преноси животну причу] инсистирао. [...] Када је формулација друге спорне реченице, за коју Н. [сарадник наводи име лица које преноси животну причу] инсистира да остане: ‘Схватио сам, да су током бомбардовања Албанцима вероватно биле искључене телефонске везе, па нису могли да се чују са својима који су вероватно били негде у избеглиштву, молим те да се још једном консултујеш са њим. Поред тога што и даље мислим да је овај део сувишан и не иде нама у прилог (али, ајде, на крају крајева, то је његова изјава и његова одговорност), предлажем да на крају реченице не стоји ‘...негде у избеглиштву’, него ‘ван Косова и Метохије’. Формулацијом ‘...негде у избеглиштву’ од њих правимо мученике, а за наше избеглиштво, никога није брига. ‘Схватио сам, да су током бомбардовања Албанцима вероватно биле искључене телефонске везе, па нису могли да се чују са својима који су вероватно били негде ван Косова и Метохије’”³⁷
(13. 2. 2022. год., имејл комуникација)

Сарадња је била нужна и на нивоу долажења до потенцијалних саговорника, који су најчешће били пријатељи, познаници, и колеге примарних сарадника. У том смислу долажење до саговорника базирано је на препорукама, или је вршено уз евентуални насумични одабир (Вучинић Нешковић 2013, 33), будући да је истраживач до саговорника долазио и случајним сусретом, на пример, остварујући контакт и у јавним превозним средствима, током вишесатних вожњи, путујући на релацији Београд–Грачаница. Током таквих вожњи истраживач је могао ступити и у неформалне контакте са расељеницима, у склопу којих би добио значајне информације.

³⁷ Упркос бомбардовању центра града Приштине 1999. године, када је погођена и зграда Поште, још један од саговорника помиње то да је његова телефонска линија у то време функционисала:

„Друго, кад је оно, гађана Пошта, у Приштини, цео крај нема телефон, али мени, пошто сам имао брата од ујака у Пошти, у дирекцији Поште Србије, он да налог, и мени дају број. У целом крају, само ја имам телефон, ту су Шиптари долазили код бабе, по десеторо” (Г1СГ3).

ПОГЛАВЉЕ 3: ОДРЕЂЕЊЕ ТЕМАТског ОКВИРА РАДА: ИНТЕРНО РАСЕЉЕНА ЛИЦА

У основи предмет и методологија рада вођени су увидима студија о избеглиштву и принудном измештању расељеничких популација, које имају своју политичко-правну историју, чији основи су битни за разумевање положаја саговорника. Управо формирање оквира заштите интерно расељених лица (ИРЛ), представља једну од прекретница у пољу политика управљања принудним миграцијама.³⁸ Сама категорија ИРЛ у званичну употребу улази осамдесетих година двадесетог века, док пре тога није била концизно дефинисана упркос њеној заступљености (Phuong 2004, 14). Фил Орчард официјелно увођење категорије приписује Управи Уједињених нација за помоћ и обнову (Orchard 2019, 1),³⁹ указујући на сукцесивне измене првобитне дефиниције о интерном расељеништву као присилном измештању грађана унутар граница државе (Orchard 2019, 43–44). У складу са чим и Кетрин Фуонг наглашава да је након промена територијалних граница током распада СССР-а и формирања новоуспостављених држава по разарању СФРЈ, званична одредница ИРЛ прилагођена тако да реферише на принудно измештање особа без преласка „међународно признатих државних граница” (Phuong 2004, 34–35).

На тај начин, *Водећим принципима о интерној расељености* (енг. *Guiding Principles on Internal Displacement*), као јединим општим, „меким” правним оквиром заштите расељеника (Orchard 2019, 45), концизније је одређена категорија популације под посебном заштитом, којој је уз горе напоменуту назнаку, додато и проширење да присилна измештања не морају искључиво бити масовна (Phuong 2004, 33; Mooney 2005, 11). Сагласно томе, *Принципи* одређују да су ИРЛ:

„Појединци и групе појединаца, које су биле принуђене да напусте домове или места пребивалишта, посебно у случају оружаног конфликта, ситуација генерализованог насиља, повреда људских права, или природних и катастрофа узрокованих људским фактором, и које нису прешле међународно признату државну границу” (“Guiding Principles on Internal Displacement” у Mooney 2005, 11).⁴⁰

Водећи принципи о интерној расељености временом су постали широко прихваћени, како од стране држава, тако и међународних организација, и према даљем закључку Фила Орчарда, представљају другу фазу концептуализације механизма превенције последица расељеништва, којом се са заговарања пружања међународне помоћи ИРЛ прешло на осмишљавање норми обезбеђивања заштите ове популације (Orchard 2019, 89, 105–106).

Цитираном дефиницијом *Принципа* издвајају се главне одреднице којима се успоставља диференцијација између избеглица и расељених лица.⁴¹ Разумевање разлика у могућностима

³⁸ Сама диференцијација принудних и добровољних миграција, како напомиње Теодора Јовановић, сматра се несврхисходном, будући да не описује на адекватан начин узроке кретања и механизме његовог наметања. С тим у вези намећу се потребе за редифинисањем категорија, међу којима решењима Јовановићева препознаје и категорију „мешовитих миграцијских токова”, коју такође најпре сматра прилагођеном јавним политикама (Јовановић 2023, 13). Указујући на потешкоће разграничења статуса измештених популација, позивањем на оквире Међународне организације за миграције (енг. International Organization for Migrations – ИОМ), Љупка Мандић Келијашевић „мешовите миграцијске токове” описује као: „савремени феномен сталног и интензивног кретања становништва који обухвата различите категорије миграната: избеглице, интерно расељена лица, тражиоце азила, економске, нерегуларне мигранте, жртве трговине људима уз често преклапање ових статуса” (Мандић Келијашевић 2020, 27, 87).

³⁹ Енг. United Nations Relief and Rehabilitation Administration – UNRRA.

⁴⁰ Курзив је накнадно додат код најзначајнијих места измене почетних дефиниција категорије ИРЛ.

⁴¹ Према стандардној дефиницији у домену политика система заштите, статус избеглице дефинише се на следећи начин:

„Када особе морају да побегну из земље порекла називамо их избеглицама. Конвенција о статусу избеглица из 1951. године, кључни је документ у заштити избеглица, и дефинише избеглицу као неког ко не може или не жели

збрињавања наведених популација, као и сличности које постоје у домену њиховог друштвеног положаја, најчешће се постиже појашњењем историјског тока развоја механизма заштите принудних миграната (нпр., Laker 2022; Orchard 2019). Постоје опозитна тумачења мотива дефинисања категорије ИРЛ, у складу са чим је могуће направити дистинкцију између *афирмативног* и *критичког* приступа успостављању оквира заштите интерно расељених лица, иако се могу уочити извесне сагласности на нивоу супротстављених тачака гледишта.⁴² Оне се најпре односе на идентификовање веза правних оквира заштите категорија избеглица и ИРЛ, као и на критике разуђености распона потоње категорије.

3.1 Принудни мигранти и њихова заштита: интерно расељена лица

Афирмативни и критички приступ категорији ИРЛ за заједничку одлику имају то да не поричу споне правних оквира регулације последица избеглиштва и расељеништва, будући да „хуманитарна”, „људска” и „права избеглица”, како наводе Фил Орчард и други аутори, чине ослонац заштите ИРЛ (Orchard 2019, 29; Cohen and Bradley 2010, 100). С тим у вези, свако од тумачења полази од поређења положаја расељених лица и избеглица (Phuong 2004, 9), који су у погледу недостатка државне заштите сматрани сличним (Orchard 2019, 67), или насупрот томе постављани као опозити на нивоу могућности пружања помоћи, будући да надлежност матичне државе за бригу о интерно расељеним лицима умањују, или пак могу ометати, међународне ингеренције над заштитом популације у потреби (Weiss and Korn 2006, 76, 103). Међутим, постојећи оквири заговарања права ИРЛ, за разлику од режима заштите избеглица, ни у ком смислу нису обавезујући (Orchard 2019, 4, 8), при чему је сама категорија ИРЛ, како наглашава Ерин Муни, најпре „дескриптивног” карактера (Mooney 2005, 13–14). Са друге стране, напомиње се и то да категорија избеглиштва не искључује нужно статус расељеног лица, што извештаји поткрепљују примером да у одређеним контекстима избеглице повратници могу бити регистроване као расељеници, онда када им живот у месту пребивалишта није доступан, као што је то случај принудних миграната у Авганистану (“Technical Report on Statistics of Internally Displaced Persons: Current Practice and Recommendations for Improvement” 2018). Избеглице које су накнадно проживеле и расељеништво, то јест избеглице из Хрватске и Босне и Херцеговине настањене на Косову и Метохији, најпре су третиране као избеглице у Републици Србији.⁴³ У поређењу са избеглишвом, расељеништво је и ређе анализиран феномен, како Фил Орчард додатно запажа, истичући да након 2015. године, када долази до затварања Брукингс ЛСЕ

да се врати у земљу порекла због оправданог страха од прогона на основу припадности одређеној раси, религији, нацији, затим одређеној друштвеној групи или заступања одређених политичких уверења. У оквирима међународног права и мандата УНХЦР-а, избеглице су особе изван њихових земаља порекла које су у потреби за међународном заштитом због страха од прогона или које се суочавају са озбиљним претњама њиховом животу, физичком интегритету или слободи у земљи порекла, а које су настале као резултат прогона, оружаног сукоба, насиља или догађаја који озбиљно нарушавају јавни ред и мир (‘Refugee’)” („Priručnik iz kulturne medijacije za studente” 2023, 4).

⁴² Критички приступ се најпре везује за студију Фредерика Лејкера о интерном расељеништву (Laker 2022).

⁴³ Истраживач је имао прилике да обиђе једну од породица ове категорије присилних миграната која је боравила у колективном смештају некадашње зграде предузећа „Флотација” у Лепосавићу, након што је проживела избеглиштво из Хрватске у Покрајину, а потом и измештање унутар постратне територије. Четворочлана породица истакла је да решавање стамбеног питања поставља као приоритет, упркос проблемима са незапосленошћу радно способних чланова (КЦЦ). Услове живота у колективном смештају сматрали су лошим будући да се зграда није одржавала, као и да је функционални тоалет за купање био лоциран у дворишту изван стамбених просторија. Породица је показала неповерење и незадовољство, јер упркос давању бројних интервјуа за медије и обећањима локалних власти, њихов случај није био решен. Чланови породице пристали су на разговор, према речима једног од њих, услед тога што је истраживач у колективни центар, по молби представнице удружења „Срећна породица”, Радмиле Тодић Вулићевић, уведен од стране локалног свештеника. Одсуство решења њиховог стамбеног питања јасно је указивало на недоследности у одређивању приоритетних група за збрињавање (Апендикс, 15.2 *Фотографије колективног смештаја у згради предузећа „Флотација”*).

програма посвећеног изучавању интерног расељеништва (Brookings-LSE Center on Internal Displacement), није оформљен ниједан центар посвећен искључиво истраживању ове друштвене појаве (Orchard 2019, 5).

Упркос наведеним разликама, Фил Орчард, који је својевремено обављао функцију саветника мандатара УН-а за интерно расељена лица, полази од тезе да су постојале могућности прикључења категорије ИРЛ *Конвенцији о статусу избеглица* из 1951. године (Orchard 2019, 64). Потврду свог гледишта он проналази у првобитним правним оквирима заштите избеглица на нивоу различитих држава у периоду након Првог светског рата (Orchard 2019, 64, 68), којима је акценат уопштено постављан на губитак заштите грађана од стране државе (Orchard 2019, 40). Такође, он указује на то да је у процесу преговора о формулацији *Конвенције* било заступника ове идеје (Orchard 2019, 79, 81), надјачаних од владе Сједињених америчких држава (Orchard 2019, 64), чија је тежња била успостављање контроле над организацијама задуженим за бригу о принудним мигрантима, и над финансијским средствима, будући да би проширење дефиниције избеглица повлачило и додатне економске издатке (Orchard 2019, 74). Самим тим што концепт ИРЛ није пронашао упориште у *Конвенцији*, регулација положаја расељеника наставила је да се одвија изван обавезујућих међународних правних норми, доприносећи пропустима и, како Орчард даље указује, провизорним мерама помоћи (Orchard 2019, 88).

3.2 Опис категорије интерно расељених лица

Супротстављени приступи регулацији интерног расељеништва терминолошку одредницу категорије подједнако третирају као проблематичну, у крајњој мери учитавајући јој извесни цинизам (Weiss and Korn 2006, 14–15).⁴⁴ Додатно, сагласни су и по питању неуједначености у дефинисању опсега категорије, чији распон, поред лица која су жртве конфликта, укључује и особе које су, услед релокација великог обима или природних непогода, изгубиле дом (Phuong 2004, 29–30). Наведено стање је према мишљењу Орчарда допринело томе да државе креирају сопствене дефиниције ИРЛ и стратегије заштите њихових права (Orchard 2019, 44). Тако се и у Републици Србији о овој категорији грађана најпре говори у контексту принудних миграција са Косова и Метохије.

Затим Ерин Муни указује и на тенденцију међународних организација да заштиту расељенима пружају искључиво у случајевима оружаних сукоба, као и на податак да се у склопу глобалних статистичких приказа најчешће евидентира искључиво ова поткатегорија (Mooney 2005, 9, 12). Протоком времена ипак су уследиле измене на датом плану, и расељеништву у контексту природних непогода посвећује се већа истраживачка пажња (нпр., McNeill et al. 2022). Бројчано стање популације интерно расељене услед природних катастрофа потом улази и у глобалне пресеке, за које је сада најпре задужена невладина организација „Међународни центар за мониторинг интерног расељеништва” (Orchard 2019, 5).⁴⁵ Међутим, Орчард указује на то да у предмете санације природних катастрофа нису убројани случајеви постепене еколошке деградације, који би се могли подвести под ефекте *спорог насиља* (Nixon 2013), већ да су интервенције ове врсте најпре усмерене на изненадне непогоде и лица расељена услед њих (Orchard 2019, 44). Роберта Коен и Меган Бредли такође истичу ову врсту проблематике, додатно

⁴⁴ Услед негативног односа према појмовној одредници категорије ИРЛ (Weiss and Korn 2006, 14), употреба термина избеглице и њему сродних појмова, којима су се у опису своје ситуације често служили и саговорници приликом интервјуа, заступљена је у медијима као и научним публикацијама о принудним миграцијама са Косова и Метохије. Упркос тренутним друштвеним околностима и постојању различитих идеолошких ставова, одредница избеглице у правном смислу не може бити примењена на ИРЛ са Косова и Метохије, већ искључиво као појам симболичко-политичког карактера, или као придружени термин који се односи и на избеглице из бивших земаља Југославије, чије је боравиште на територији Покрајине.

⁴⁵ Енг. Internal Displacement Monitoring Centre.

наводећи да су лица измештена услед еколошке девастације посебно вулнерабилна у случају преласка државне границе (Cohen and Bradley 2010). Примери присилног измештања популација услед *спорог насиља*,⁴⁶ тако се издвајају као случајеви путем којих је потребно изнова промислити дефинисање границе присиле у контексту измештања популација (Cohen and Bradley 2010, 97–98, 108).

3.3 Тачке спорења заступника и опонената постојећег система заштите ИРЛ

Критике постојећег система заштите ИРЛ односе се на спорење оправданости његовог успостављања, затим на неуспехе досадашњих случајева интервенција у контексту мировних мисија, као и на шире негативне последице које се кроз дате оквире производе, и у складу са тим на концепцију саме дефиниције. Према најотворенијем критичару тренутног система заштите, Фредерику Лејкеру, положај интерно расељених лица обухвата „континуум између грађана и избеглице”, у чијем спектру је видно слабљење државне заштите (Laker 2022, 102, 139), и с тим у вези он поставља питања о оправданости постојања ове категорије. У основи његове тезе је критика „хуманитаризма као индустрије” (Laker 2022, 132), при чему аутор сматра да је у одредницу интерно расељених уписана „другост” неразвијених земаља (Laker 2022, 127–128). У складу са чим Лејкер постојећи систем заштите ИРЛ посматра као „социјални конструкт” (Laker 2022, 9), и одраз „структуре моћи” (Laker 2022, 126), уочавајући патерналистички наратив са јасно утврђеном манифестном наративном структуром (Laker 2022, 131, 134).

Инструментализација бројева

У првом реду, Лејкер указује на могућност потенцијалних злоупотреба статистичких приказа бројности принудних миграната (Laker 2022, 87, 107).⁴⁷ Насупрот потреби за обазривошћу, како он примећује, већина студија полази од званичних евиденција, уз указивање да се од деведесетих година 20. века број расељених нагло увећава услед ескалације конфликта (нпр., Cohen 2006, 89; Weiss and Korn 2006, xiv). Према његовом мишљењу, магнитуда интерне расељености директна је последица поштравања мера за добијање азила, узрокованог ксенофобијом (Laker 2022, 40, 48, 52). Бројеве расељених лица у поређењу са статистичким пресеком избеглица, он тиме третира као одраз тренутних стратешких потреба западних земаља, спрам којих се калкулације подешавају. На тај начин, аутор наглашава да се чињенично увећање броја расељених не може посматрати као пуки показатељ демографске статистике, већ да га треба поставити у контекст агенди регулисања миграторних токова (Laker 2022, 39). Слично Лејкеру, Тара Ползер и Лора Хамонд уочавају извесне стратешке захвате у домену правне заштите измештених популација, попут смањења броја пријава за азил у европским државама, које заправо представља последицу пролиферације категорије илегалних миграната, уједно не сматрајући свако сужавање агенди заштите принудних миграната тенденциозно искључивим (Polzer and Hammond 2008, 424–425).

Насупрот томе, афирмативним приступом истиче се податак о вољи принудно измештених лица да остану унутар граница своје државе, затим потреба држава да сачувају сопствене људске ресурсе, како указује Кетрин Фуонг, и тиме додатно утичу на међународну перцепцију догађаја

⁴⁶ Концепт *спорог насиља* (енг. *slow violence*), најпре се односи на одложене ефекте деградације животне средине, који нису изненадни, а чије су последице драстичне када се сагледају из дугорочне перспективе, речју, у питању је појам који обухвата „облике насиља који се наизглед чине неосетним” (Nixon 2013, 10, 14, 17).

⁴⁷ Према статистици УНХЦР-а, свеобухватни пресек принудних миграната у мају 2024. године укључивао је 120 милиона регистрованих особа, од чега нешто више од половине чине расељена лица, са преко шездесет три милиона регистрованих особа (“Refugee Statistics”).

(Phuong 2004, 3). Засигурно као важан фактор мотивације останка лица унутар граница може се додати и потрага за принудно отетим члановима породица у постратним околностима, што у контексту истраживања потврђује бројност огранака организације посвећене принудно несталим лицима.⁴⁸ Такође, у прилог издвајању ИРЛ као популације у потреби, Муни наводи повреде њихових права, као и подложност вулнерабилности (Mooney 2005, 15–17), док истовремено напомиње то да нису сви појединци у датој групи једнако егзистенцијално угрожени (Mooney 2005, 21). Она посебно истиче и таргетирање популација (Mooney 2005, 15; 2010, 61), које би се могло подвести под ефекте *домицида*, као планске девастације домова (Porteous and Smith 2001)

У случају расељених лица са Косова и Метохије, статистички пресек регистрованих особа такође се показује као проблематичан. Већ у прелиминарном истраживању стечен је увид у чињеницу да је један део расељених променио своје место пребивалишта, чиме је њихов статус у извесном смислу решен, то јест измењен. Саговорници су некада и сами били збуњени око тога да ли се и даље воде као расељена лица. За доступну званичну статистику броја расељених не може се тврдити да одражава наведене промене, јер како Ричард Ален наводи, републичке податке о расељеницима из Покрајине треба узети са резервом, с обзиром на то да они најпре рефлектују „кретање популација и демографске промене” (Allen 2016, 13). Тако се према регистру УНХЦР-а (Високог комесаријата Уједињених нација за избеглице) за 2016. годину износи информација о 203.140 ИРЛ (Allen 2016, 13), а за 2018. годину о 199.584 ИРЛ („Помоћ интерно расељеним лицима”).⁴⁹ Пресек за 2021. годину пружа податак о 196.140 расељених (Radovanović, Milosavljević 2022, 3), при чему према последњим информацијама на сајту *Комесаријата за избеглице и миграције* евиденција остаје неизмењена („*Интерно расељена лица*”).⁵⁰ Индикатор о статистичком прегледу расељених може бити и податак, који се односи на 2018. годину, о нешто мање од 70.000 лица од укупног броја расељених чије потребе нису разрешене („Помоћ интерно расељеним лицима”). Додатан проблем јесте то што се не може назначити када тачно специфичне потребе ИРЛ престају, будући да је и током истраживања међу расељенима који су променили своје место пребивалишта, било лица чији имовински проблеми или, на пример, потешкоће са документацијом потребном за пензиона примања, нису разрешени.

Оправданост издвајања категорије

Заступници афирмативног приступа, међутим, и сами се осврћу на преиспитивање последица издвајања интерно расељене популације, посебно у случајевима лоших друштвено-политичких и економских околности, при чему се наводи да би фаворизовање једне групе могло довести до „дискриминације на штету осталих” (Mooney 2005, 14–15). У случају Косова и Метохије ове бриге су се показале као оправдане, с обзиром на то да је у срединама које су расељена лица већински настањивала забележено постојање дистанце прама њима, као и на то да су сматрани профитерима ратних околности, науштрб чијег збрињавања мештани трпе последице

⁴⁸ Према информацијама добијеним на терену, као и оним доступним на сајту, „Удружење породица киднапованих и несталих лица на Косову и Метохији” са седиштем у Београду, има своје огранке у Нишу, Краљеву, Грачаници, Косовској Митровици и Великој Хочи („О удружењу”). У Београду је базирано и „Удружење породица косметских страдалника” („О Удружењу”). Међу члановима ових удружења има и лица која нису пореклом из Покрајине, а чији су најближи чланови породица страдали у одбрани територије, као и оних који нису расељени, али велики део чланова заправо чине расељеници, упркос томе, питање несталих лица увек је било третирано засебно од расељеништва.

⁴⁹ Енг. United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR).

⁵⁰ Обраћајући се путем доступних контаката Комесаријату за избеглице и миграције Републике Србије истраживач током прелиминарне фазе истраживања није успео да дође до релевантних података о тренутном броју расељених лица са Косова и Метохије.

губитка радних места (Nedeljković 2008, 51–52).⁵¹ На проблематику пријема интерно расељених лица у нове средине посебно указују наративи оних саговорника који су говорили о заустављању и преусмеравању колона у периоду прогона, или о наплаћивању воде лицима из колоне, од стране мештана:

СГ: Кад смо напуштали, онда је, онда је било питање где, кад сам ја... Не сматрам да је то српски народ, али то је нека реакција, кад је у бунилу баш, народ трпи, и онда више не зна ни шта чини. Овај, кад сам дошао доле неге до Прокупља, до Блаца, човек где сам му тражио флашу воде, ту ме је мало разочарало. Он је рекао да може, ваљда једно десет, петн'ест динара ми је тражио за флашу воде. Да ми је тражио сто марака, тада су марке, ја би му дао, јер знам да му требају људски, али да ми ти два литра воде продајеш, а видиш двоје деце позади, ти ми наплаћујеш. Толико ме је погодило, одмах сам знао, зар је могуће да ја добијам такве сигнале, а браћа смо, браћа по муци ако не по ничему, је л' да. И онда смо, пошто смо тад имали један стан породичан у Зајечару, онда сам ја окренуо ауто и отишао у Црну Гору, у Црној Гори сам конкретно отишао у, овај, Улцињ, Доњи Штој, тамо сам имао неке рођаке, покушао сам тамо да се мало снађем. Тај један период у Црној Гори је био привремени смештај, буквално. (Г1СГ38)

Наведени аспект проблематике додатно укључује и преиспитивање централних одредница принудне *измештености*, то јест група које она погађа. Лејкер се у том домену анализе ослања на запажања Стивена Лубкемана (Laker 2022, 90), истичући да узроке и ефекте *принудне измештености* не треба сводити искључиво на миграрање, будући да у случају конфликта, у зависности од одлика културног контекста, „наметнута имобилност” (енг. *involuntary immobility*) може чинити снажнији реметилачки фактор од присилног кретања.⁵² До таквог опажања Лубкеман је дошао изучавајући последице цивилног рата у Мозамбику, који је избио средином седамдесетих година двадесетог века. Спрам чега је изнео закључак да су импликације сукоба биле теже за жене изоловане у ободним селима и избегличким камповима у Зимбабвеу, него за измештене мушкарце којима су миграције, чак и претходно сукобу, представљале главни извор зараде (Lubkemann 2008, 464). Ниво редеофинисања принуде чијим се последицама Лубкеман бави, Теодора Јовановић описује као онај који се односи на узрочнике присиле у земљи порекла, док на другој равни цитирана ауторка истиче неопходност проблематизације дефинисања аспеката принуде након напуштања граница државе (Јовановић 2023, 15). Ширина друштвених појава које Лубкеман изучава, као и статичност конотирана термином „наметнуте имобилности”, међутим, тешко се уклапају са терминима везаним за миграциони менаџмент и јавне политике, као и са оквирима студија усмерених на *агенсност* присилно измештених популација.⁵³ Упркос семантичким дискрепанцама, међуутицаји закључака из домена јавних политика и теоријских анализа, како

⁵¹ Наведене околности потврђује и локални фолклор, па се тако у Смедереву још и у периоду након 2010. године могао чути и погрдан виц о расељеницима, којим се на питање шта Смедеревци раде у ране јутарње часове у центру града [„код фонтане”], одговарало то да гледају „Косоваре” како одлазе на посао. Истраживач памти наведени виц, који је и сам чуо у периоду када је у Смедереву боравио као средњошколац. Истовремено, наведени ставови о профитерству расељених Косоваца широко су распрострањени у популарним српским медијима са националном фреквенцијом и у савременом тренутку. У даљем тексту биће разложени подаци који указују на неусклађеност оваквих генерализација са постојећим друштвеним стањем.

⁵² У датом контексту концепт *наметнуте имобилности* односи се на присилу изостанка могућности кретања у случају конфликта, која се такође опажа као својеврсна *измештеност*, уз назнаку да прогон становништва није једина карактеристика присилног наметања граница кретања и обитавања популација (Lubkemann 2008).

⁵³ Употреба термина *агенсност* (енг. *agency*) у савременим студијама на српском језику, најчешће је праћена додатним одређењима адаптације превода појма са енглеског језика, уз референце на закључке Адриане Захаријевић о потреби за задржавањем „ангажованог” значења овог термина на српском језику (нпр., Јовановић 2023, 10; Јанковић 2019, 26). У ширем осврту Захаријевићева указује на то да је у питању термин прецизније формулисан као „моћ деловања”, која је уједно „условљена”, али са друге стране, и носилац потенцијалних промена, напомињући то да се етимолошки контекст појма губи са његовом литерарном транскрипцијом на српски (Захаријевић 2018, 182, 184). Антрополошким речником приказан, закључак цитиране ауторке *агенсност* може означити као потенцијални карактер делатног чина, истовремено „конституисан и конституишући”.

Теодора Јовановић показује, ипак су присутни (Јовановић 2019, 589). Истовремено, идејни сегмент формулације категорија популација под заштитом је „идеолошки и културно обојен”, према мишљењу Јовановићеве, и у том смислу захтева отклон, како не би представљао препреку истраживачима да шире дефинишу своју област истраживања (Јовановић 2023, 14–15).

У зависности од околности, социолошка анализа друштвених појава, према Данилу Мандићу, захтева посебне термилошке одреднице, ослобођене хуманитаристичке семантике. Попут Лубкемана, и Мандић се залаже за одбацивање кретања, то јест мигрирања, као централне одреднице *присиле* (Mandić 2022, 65).⁵⁴ Мандићева интерпретација положаја *принудних миграната* у потпуности се разликује од издвојених, узевши у обзир то да овај аутор ограничава разумевање последица *присиле* на домен конфликта, чије узроке најпре проналази у политичкој сфери (Mandić 2022, 63, 78–79). У складу са тим, у категорију присилних миграната он убраја лица „измештена у процесу селективног (нпр., прогон, етничко чишћење) или генерализованог (нпр., рат, анархија) насиља и принуде”, прецизније „цивилне/војне заточенике и ратне жртве трговине људима, избеглице по Конвенцији, тражиоце азила и интерно расељена лица (ИРЛ)” (Mandić 2022, 63).

Катрин Брун и Анита Фабош такође указују на то да некритичко усвајање појмова који припадају речнику јавних политика у домену друштвено-хуманистичких истраживања може произвести статичне представе присилних миграната и тиме есенцијализовати њихов положај (Brun and Fábos 2015, 8). Одабир вокабулара, у складу са тим, отвара се као посебна проблематика, у вези са питањем политичке моћи. Концептуализацију истраживачког поља присилних миграција такође испитују Тара Ползер и Лора Хамонд, указујући на недостижност научне „неутралности”,⁵⁵ узевши да свако издвајање категорија популација у потреби повлачи са собом видљивост одабраних вулнерабилних група, а тиме уједно и искључивање лица која концептима заштите нису обухваћена (Polzer and Hammond 2008, 427–428). Последице искључивања одређених група, међутим, сагледане су као вишеструке, будући да поједине популације своју невидљивост користе као тактику отпора, те их истраживање може изложити додатној контроли држава кроз разоткривање њихових стратегија (Polzer and Hammond 2008, 429). Најважније, цитиране ауторке указују на проблематику редуковања опсега истраживачких питања употребом термина из домена јавних политика (Polzer and Hammond 2008, 427). Аутори попут Меган Брадли и Марите Истмонд такође се критички постављају према оквирима управљања заштитом принудних миграната, указујући на то да је појам и официјелни програм „трајног повратка” измештених лица недовољно широк да препозна потребе и праксе обухваћених популација (Eastmond 2006, 148; Bradley 2018). У складу са чиме се Истмондова залаже за дефинисање повратка као „отвореног процеса”, имајући у виду да измештеној популацији „могу бити потребне сигурније опције решења уз побољшану доступност различитих локација” (Eastmond 2006, 144).

Издвојена потреба за проширењем или редифинисањем оквира изучавања принудног измештања и миграција, заступљена је и у склопу истраживања о *домициду*, којима се истиче да су ефекти планске девастације домова и њиховог окружења од утицаја на мештане који настављају живот на таргетираним подручјима, чија је структура измењена. На тај начин, *измештеност* је сагледана и са аспекта лица која су суочена са новонасталим променама у окружењу, а која нису напустила место становања. Емил Пул и Осе Рикард у складу са тим *просторно развлашћивање* (енг. *spatial dispossession*), које је физичко, разликују од *развлашћивања на временској равни* (енг.

⁵⁴ Теодора Јовановић идентификује употребу термина *присилних* и *принудних миграција* као синонима („Prisila”, *e-ERIM*; Јовановић 2023, 11). Ови теоријски појмови се на тај начин користе и у даљем тексту.

⁵⁵ На употребу термилошких одредница у домену студија о принудним миграцијама, рефлексивно се осврће Теодора Јовановић наводећи то да одабир речника остаје у вези са уверењима истраживача (Јовановић 2023, 10), као и то да категорије имају повратан утицај на друштвено уређење (Јовановић 2023, 10).

temporal dispossessions), чији утицај се одражава на животне планове појединаца (Petković 2023, 440; Pull and Richard 2021, 3).⁵⁶

Темпоралну равну *измештености*, такође је истакла Џорџина Рамзи, залажући се за шире оквире разумевања промена изазваних овим процесом у друштвеној сфери. Она се ослонила на Вигов концепт *социјалне навигације* (Vigh 2009), описујући *принудну измештеност* као карактеристику неолибералног света која је од утицаја на мигранте, али и знатно ширу популацију (Ramsay 2019, 387–388).⁵⁷ За централну последицу ове појаве одредила је немогућност *навигирања* животним изгледима (Ramsay 2019, 400), при чему је циљ тако дефинисаног приступа фокусиран на критику поједностављења широког спектра искустава избеглица, који се најчешће симплификовано третира као изузетак (Ramsay 2019, 404).

Управо постављање акцента на промене у ширем социјалном окружењу, погођеном конфликтом, као и истицање значаја временске равни, пружају бољи основ за разумевање *принудне измештености*, јер како истичу Бенџамин Ецолд и Ен-Мајке Фехтер: „Присила измештања укључује разлоге због којих су мигранти напустили места, као и оне који заустављају њихов повратак” (Etzold and Fechter 2022, 4300). На тај начин, како Џорџина Рамзи показује, под теоријским оквиром *социјалне навигације* могуће је истраживати утицај принудног измештања на различите форме мобилности, подједнако као и на случајеве њеног одсуства (Ramsay 2019, 388).

3.3.1.1 *Проблематика политизације хуманитарног система заштите у контексту мировних мисија*

Посебну тачку спорења чини и сама брига о расељеним лицима у околностима мировних мисија (Orchard 2019, 121). Улога УНХЦР-а на подручју бивше СФРЈ у току цивилног рата и разарања ове државе показала се неуспелом (Cunliffe and Pugh 1997), што је био један од разлога преиспитивања концепције система хуманитарне заштите и могућности њене „политизације” (Mooney 1995; Orchard 2019, 123). Рад на декларативном побољшању ингеренција мировних мисија, према гледишту Фила Орчарда, није показао резултате у пракси (Orchard 2019, 129).⁵⁸ Промислања на овој равни додатно су проблематизована формулацијом норме *Одговорности за заштиту* (Cohen, 2010, 20),⁵⁹ усвојеном 2005. године у склопу финалног документа Светског самита УН-а (Weiss and Korn 2006, 134), којим су и *Водећи принципи о интерној расељености* проглашени пожељним међународним оквиром заштите (Mooney 2010, 69). Имплементација норме *Одговорности за заштиту*, према мишљењу Роберте Коен, морала би да буде усклађена са постојећим оквирима заштите расељених лица, међутим, препрека томе, како она закључује, јесте погрешно изједначавање поменутих норме са делатношћу војних интервенција, узевши да наведена норма ипак пружа знатно шири распон међународних механизма реакција од милитарних (Cohen 2010, 20).

⁵⁶ У домену студија о принудним миграцијама, као што је приказано, термилошке одреднице се често унапређују, па се тако један део аутора залаже за семантичка проширења правних и других појмова, или пак њихово редефинисање. Термином *развлашћивања*, поједини истраживачи, у том смислу, користе се како би описали најразличитије видове губитака, како у имовинском, тако и у социјалном домену.

⁵⁷ Катрин Брун и Анита Фабос се такође ослањају на концепт *социјалне навигације* приликом истраживања положаја присилних миграната (Brun and Fábos 2015, 11). Наведени концепт односи се на социјално сналажење у окружењу које се наглашено посматра као динамично поље у сталном покрету. Речју, тиме се у обзир узима настајање промена у окружењу којима се људи увек изнова прилагођавају (Vigh 2009).

⁵⁸ Проблематизовано је одсуство војне заштите цивилног становништва лоцираног у *заштићеним зонама*, посебно у случају Босне и Херцеговине, то јест имплементација мировне мисије базирана искључиво на достављању хуманитарне помоћи без додатних ингеренција (Mooney 1995, 415, 430).

⁵⁹ Енг. *Responsibility to protect* (R2P).

Повезаност система заштите расељених лица и норме *Одговорности за заштиту* истакли су многи од аутора, управо посредством формулације концепције „суверенитета као одговорности”, која је претходила норми, а за чију концептуализацију је заслужан Франсис Денг, кога Роберта Коен описује као творца „концептуалног и правног оквира заштите ИРЛ” (Cohen 2010, 19–20). Денг је систем заштите ИРЛ развијао обављајући од 1992. до 2004. године мандат представника Уједињених нација задуженог за права расељених лица (Weiss and Korn 2006, 89). Управо са другом фазом његовог мандата Томас Вајс и Дејвид Корн доводе у везу процес афирмације међународне правне норме *Одговорности за заштиту*,⁶⁰ која је од огромног значаја за међународне односе, и како аутори показују, од утицаја на поимање државног суверенитета (Weiss and Korn 2006, 97–102).

Ерин Муни тако наводи да је Денг као мандатар инсистирао на *одговорности* држава за бригу о њеним грађанима, заступајући концепт *суверенитета као одговорности*, а сходно томе и на моралној обавези постојања међународне хуманитарне помоћи и заштите у случају изразитих повреда права популација које су принудно измештене унутар државних граница (Mooney 2010, 74–75). На тај начин је *суверенитет* директно довођен у везу са *одговорношћу*, док је управо Денгов радни ангажман у Судану одређен као прекретница у дефинисању државног суверенитета (Weiss and Korn 2006, 132). Такође, Мунијева указује и на постојање извесних разлика у формулацији норме *Одговорности за заштиту* и оквира протекције расељених лица, узевши да потоњи систем заштите укључује шире факторе ризика, као што су природне непогоде (Mooney 2010, 63, 82). У складу са чим се и Роберта Коен залаже за неутралисање поменуте дисонанце у прилог допуни норме *Одговорности за заштиту* (Cohen, 2010, 25, 26, 34). Већина аутора је сагласна по питању сличности и веза ових двају концепата (Cohen and Bradley 2010, 141; Mooney 2010, 66), и тако се указује да су оба фокусирана на спречавање „геноцида, ратних злочина, злочина против човечности и етничког чишћења” (Mooney 2010, 66), те и да у том погледу *Одговорност за заштиту* не представља иновацију, већ даљу потпору за решавање проблема расељених популација (Mooney 2010, 69).

3.3.1.2 Пролонгирање лиминалног статуса

Изван процеса успостављања оквира заштите, проблематика се јавила и на нивоу пружања помоћи расељеницима, јер како Фредерик Лејкер указује, категорија ИРЛ није „унификована” (Laker 2022, 11). Он затим преиспитује и дужину трајања расељеништва сматрајући је лиминалним периодом контроле над популацијом, најчешће територијално издвојеном (Laker 2022, 244). У том смислу Лејкер поставља питање којим се разматра оправданост постојања тренутног система заштите:

„Коначно, шта значи креирати и наметнути подстатус који гарантује специфична права и бенефиције у државама где су национални идентитети и државни легитимитет увелико доведени у питање, и где држава нема монопол над употребом силе?” (Laker 2022, 249).

Питањем дужине трајања статуса интерно расељених лица подробније се бавила Ерин Муни (Mooney 2005, 9), међу разлозима за дефинисање окончања расељеништва наводећи усмеравање међународних фондова, али и обавезе према самим лицима (Mooney 2003, 38). Ослањајући се на *Водеће принципе интерног расељеништва*, она је међу могућа решења статуса расељеника убројала „повратак”, „интеграцију” у новонастањене средине и промену

⁶⁰ Норма *Одговорности за заштиту* је усвојена као део јавних политика у пољу међународне интервенције након геноцида у Руанди и НАТО бомбардовања Савезне Републике Југославије (Stark 2011, 4).

пребивалишта, док је и елиминисање „узрока” расељеништва навела као један од потенцијалних параметара у одређивању његове дужине трајања (Mooney 2003, 38; Mooney 2005, 13–14).

Уколико се наведено узме у обзир, не може се говорити о званичном окончању расељеничког статуса у случају становништва измештеног са Косова и Метохије, осим на нивоу неопходности ширег система заштите српског и мањинских народа (Mooney 2003, 39; Mooney 2005, 22). На сличне ситуације указује Ерин Муни, која попут Фридриха Лејкера наводи примере лиминалног статуса ИРЛ, посебно у контексту дуготрајног расељеништва (Mooney 2003, 39).⁶¹ Међу осам питања које Мунијева набраја као значајна за разумевање формалног окончања статуса расељеника, у истраживаном контексту посебно се издвајају она која се тичу: формулација националних стратегија о одрживим решењима; околности живота по повратку и промени пребивалишта; утицаја фактора урбанизације на повратак; ефеката расељеништва на концептуализацију дома (Mooney 2003, 39–40). Последње питање и шире анализе о *продлињеној измештености* истичу се као посебно важни у контексту промишљања „одрживих решења” (Etzold and Fechter 2022, 4298, 4304).

На основу наведеног могуће је издвојити ИРЛ као посебну категорију популације, чији се статус од избеглица разликује на нивоу правне регулације, и уочити круцијалне недостатке издвојеног концепта, чији је ефекат присутан и у истраживаном контексту дуготрајног расељеништва. Такође, изложена проблематика отвара смернице за анализу и разумевање положаја популације која је проживела расељеништво, као саговорника који су се на различите начине односили према „дескриптивној” категорији описа њиховог статуса (Mooney 2005, 13–14).

⁶¹ Појам *продлињене измештености* (*protracted displacement*) има своје упориште у јавним политикама заштите избеглица, за разлику од теоријских термилошких одредница попут „услова продуженог трајања измештености” (енг. *prolonged conditions of displacement*), или „акумулиране бездомности” (енг. *accumulated homelessness*), како указују Милена Белони и Аурора Маса. Њиме се означава лиминални положај избеглица чији је боравак у земљи азила дужи од пет година и које су у прекарном положају (Belloni and Massa 2022, 3). Супротно статусном одређењу имплицираном појмом *продлињене измештености*, наведени теоријски концепти, којима се цитиране ауторке служе, теже појашњењу личне перспективе принудних миграната чија је измештеност дугог трајања (Doná 2015; Belloni and Massa 2022), и најпре су усмерени на анализу агенсности ове популације, то јест базирани су на приступу „одоздо” (Etzold and Fechter 2022).

ПОГЛАВЉЕ 4: ПОЈАМ ДОМА У АНТРОПОЛОГИЈИ И ШИРЕ

Терминолошка окосница студије везује се за појам *дома*, издвојен као концепт значајан за анализу питања припадности, услед културолошких, друштвено-политичких и економских компоненти, које структурирају његову неизоставну улогу у осмишљавању и организацији свакодневице (Nowicki 2023; Harker 2009; Pink 2004, 26; Miller 2001a, 1). Узевши у обзир то да су студије о дому обимно интердисциплинарно поље истраживања,⁶² уводним освртом издвојени су неки од најрелевантнијих закључака из дате области, у циљу сажетка њеног опсега, и уједно постављања фокуса на сегмент проблематике која се тиче *принудних миграција*.

Новије студије јасно су разграничиле појам дома од куће (Brujić 2020, 27), придајући му знатно ширу дефиницију од физичког упоришта (Vocagani 2017, 1), међутим, неопходно је напоменути то да је већ у класичним антрополошким истраживањима кућа, то јест сфера дома, чинила значајно поље истраживања друштвеног уређења и сродства (Carsten and Hugh-Jones 1995, 35–36; Yi-Neumann 2023, 7; Miller 2001a, 5). Дефинишући кућу као процесуални појам, антрополози Џенет Карстен и Стивен Хју Џоунс залагали су се за даљи развој закључака Клода Леви-Строса, инсистирајући на синтетичном приступу „аспектима социјалног живота који су претходно били игнорисани или третирани одвојено” (Carsten and Hugh-Jones 1995, 20, 45). Може се уочити то да је њихов циљ постигнут развојем студија о дому који је у уследио. Тако је услед разграничавања термина дома и домовине, будући да је потоњи, како Марија Кораћ указује, територијално одређен, семантичка контура дома најпре испољила флуидност категорије (Korac 2009, 27; Brun and Fábos 2015, 8; Doná 2015, 69).⁶³

Већ самом прелиминарном анализом наратива интерно расељених лица са Косова и Метохије потврђена је контекстуална условљеност и вишезначност појма дом, будући да је једна од саговорница замерила на употреби овог термина, сматрајући га кроатизмом (Г1СГ36).⁶⁴ Њен отклон од овог појма, чија основа прасловенског порекла реферише на саграђену јединицу (Skok 1971, 424–425), илуструје утицај усташког поздрава „За дом спремни” на семантику термина дом, који идентификују Хаџимухамедовић и Грујићева. Додатно, издвојени пример директно указује на значај уплива политичких фактора у процес појмовне концептуализације дома (HadžiMuhamedović and Grujić 2019, 12).

За потпуније разумевање процеса стварања дома под утицајем принудних миграција као важни показали су се бројни међусобно повезани аспекти: идентитетски – условљени социјалним интеракцијама, материјални – усмерени на интеракцију са предметима, нематеријални – базирани на (културним) праксама, идеолошки – обликовани ширим друштвено-политичким и економским факторима. Њихов детаљнији теоријски опис изнет је у даљем тексту након представљања уводних теоријских разрада путем којих је дошло до проширења поља студија о дому. Потом су

⁶² Значај и опсег студија о дому и становању потврђује формирање часописа *Културе дома (Home cultures)* 2004. године (Chambers 2020, 2), али и бројност обухватних теоријских прегледа у овој области (нпр., Morley 2000; Chambers 2020; Blunt and Dowling 2006).

⁶³ Разликовање појма дома и домовине Марија Кораћ врши на теоријској равни, што са друге стране не имплицира дискредитовање анализа које се баве идеолошким механизмима повезивања ових термина и њиховим последицама. У том домену истраживања аутори уочавају да је политизација приватне сфере као женске резултовала сродном пројекцијом на равни концептуализације домовине, која у складу са тим бива опажена као матерински обдарена, или пак очински настројена. Сходно чему Алисон Блант и Робин Даулинг закључују да се представа домовине, то јест отаџбине креира посредством родно уобличених „иконичких фигура” (Blunt and Dowling 2006, 162). Затим позивајући се на бројне теоретичаре, они појашњавају и последице заштите државних граница на уређење дома, и негативне консеквенце националних пројеката базираних на етничкој искључивости (Blunt and Dowling 2006, 173–174). Услед наведеног неретко је дом дефинисан као термин са „вредносним” предзнаком (Morley 2000, 20; Vocagani 2017, 13, 23).

⁶⁴ У питању је један од првих онлајн интервјуа током којег је саговорница на употреби термина „дом” замерила истраживачу приликом самог упознавања са темом истраживања.

представљени теоријски оквири о принудним миграцијама и *домициду*, то јест планској девастацији домова (Porteous and Smith 2001; Nowicki 2014), као полазна тачка за разумевање последица присилног измештања (Akersson and Basso 2022, 48), на коју се надовезују шири концепти усмерени на делатну моћ обухваћених популација. У завршном сегменту, постављене су географско-политичке одреднице просторности дома расељеника са Косова и Метохије.

4.1 Проширење опсега студија о дому: више од локације

Значај дома као културолошки ситуиране идеје повезане са делањем истиче Дебора Чејмберс (Chambers 2020, 3, 7), испитујући различите начине на који је дом „концептуализован и замишљен”, као и ефекте „доминантних дискурса” о пожељном, то јест „нормалном дому” на свакодневни живот (Chambers 2020, 1–2). С обзиром на то да је заинтересована за „перформативне” последице идеала дома, она их посматра као „социјалну праксу” (Chambers 2020, 8), наводећи да „дом није искључиво локација, већ и културна форма и емотивна жеља”, те да: „Кућа постаје дом када је уобличена и импрегнирана друштвеним и културним значењем” (Chambers 2020, 6). Алисон Блант и Робин Даулинг такође истичу „релациони” основ дома унутар којег се његови имагинативни и материјални аспекти прожимају (Blunt and Dowling 2006, 254). Према њиховом закључку „дом је процес стварања и разумевања форми обитавања и припадања”, додатно, он је „искусствен, као и замишљен” (Blunt and Dowling 2006, 254). Основа његовог процесуалног карактера истовремено је универзална и културно специфична, сходно значењима која му се приписују (Beekmans, Singh, and Gola 2022, 11). Дом је тако, од стране Марије Кораћ, дефинисан као отворена категорија, чијем разумевању је потребно приступити увиђањем делатне моћи принудних миграната у свету прожетом токовима глобалног кретања и економско-политичким структурама моћи (Korac 2009, 26).

Надовезујући се на оквири хумане географије Чејмберс показује да концептуализација дома може укључивати различите локације, наводећи међу примерима и начин на који мигранти одржавају споне са некадашњим местима живљења, посредством предмета и културних пракси (Chambers 2020, 6). Међу компонентама које указују на процесуалност дома, управо су издвојени већ поменути аспекти социјалних и културних пракси његовог стварања (Eastmond 2006, 141–142). Додатно, на процесуалност, према мишљењу Лин Манзо, указује и феноменолошки приступ, дефиницијом настањивања места као форме „бивствовања у свету, које се распростире кроз различита окружења” (Manzo 2003, 49). На тај начин је остварен увид да дом није примарно везан за локацију, те и да за његово (поновно) стварање могу бити важније друштвене релације од осталих ставки (Korac 2009, 26; Brun and Fábos 2015, 8; Vossagni 2017, 4). Спрам чега се дом надаље опажа као „флукутирајући концепт”, подједнако прожет „кретањем” и „статичношћу” (Chambers 2020, 5–6).

Динамика је тако уписана у саму конструкцију социјалног простора дома који, како запажа Сара Ахмед, захтева и одређивање према позицији странца (Ahmed 1999, 340). Сличну опсервацију излаже и Дорин Меси уз образложење да је питању другости, у контексту разумевања идентитетске проблематике, потребно приступити као инхерентном, а не спољашњем фактору, то јест схватити „изнутра присуство спољашњости, која учествује у конструисању специфичности локалног места” (Massey 1992, 13). На ову констатацију може се надовезати закључак Едварда Релфа, конципиран у феноменолошком кључу, да је: „Људска егзистенција [је] спацијална, при чему просторност укључује близину, одвајање, даљину и дирекцију као модусе постојања” (Relph 1985, 26). У складу са наведеним, изучавање миграција допринело је разумевању флуидности категорије дома (Chambers 2020, 168), које се повратно показало као значајно у контексту промишљања адекватних решења за принудно измештене популације (Etzold and Fechter 2022, 4304). Закључци донети у тој области ипак се одупиру генерализацијама, истицањем

неопходности да се миграције и њихови принудни карактери сагледају као широко поље људских искустава које ни по чему није унификовано (Morley 2000, 55; Korac 2009, 11). Паоло Бокањи тако дом одређује као „концептуални оквир приступа свакодневном животу миграната”, чијој анализи прикључује „скуп социјалних пракси, вредности и симбола” (Vocagni 2017, 9). Развијањем приступа овог типа, попут већине цитираних аутора, он не искључује постојање отежавајућих околности у контексту принудних миграција, већ наглашава потребу разматрања доступних ресурса за стварање дома. Тако постављеном методологијом отвара се простор за разумевање животних могућности измештених популација (Korac 2009, 7).

Постоје бројни узроци пролиферације студија о дому и обитавању, чији је основ најпре везиван за последице глобализације. Дејвид Симон их управо проналази у замаху који су узеле друштвене појаве попут „отуђења” и „бескућништва” (Seamon 1985, 227). Дорин Меси, са друге стране, скреће пажњу на неопходност обазривости према тези о „снажном спацијалном заокрету” као узрочнику социјалних поремећаја, сматрајући је значајном са аспекта сагледавања трансформација глобалних односа моћи, али не и за појашњење уопштеног интензитета друштвених трансформација, јер се таква врста прекретнице у компаративној историјској перспективи може идентификовати још са појавом колонијализације (Massey 1992, 3, 9).

Уз појашњење утицаја друштвених појава на експанзију студија о дому, аутори наглашавају и теоријске оквири који су допринели даљем развоју области. Дејвид Ралф и Лин Стејли тако указују на важност истраживања о транснационализму за сагледавање стратегија *идентификације* и проблематике становања, међутим, остају критички настројени према израженом наглашавању флуидне припадности миграната (Ralph and Staeheli 2011, 518).⁶⁵ Ефекат студија о транснационализму на преиспитивање статичне формулације дома као безбедног места,⁶⁶ и додатно на приступ овој проблематици у домену истраживања принудних миграција, идентификују Катрин Брун и Анита Фабос (Brun and Fábos 2015, 8). Конкретније, у домену антропологије Сара Пинк наглашава позитиван утицај методолошких иновација на заступљеност студија о дому, издвајајући појаву све учесталије примене *вишелокацијског* приступа истраживању, којим се фокус анализе поставља на „заједничке културне конвенције и праксе”, без нужног посматрања интеракција на нивоу локалних заједница, узевши да се значајне социјалне релације увиђају и у другим сферама друштвених контаката (Pink 2004, 25–27).

С обзиром на то да се дому често додају одреднице које указују на многострукост његовог значења, издвојени концепт опажа се као „вишедимензионалан”, будући да према сумираним закључцима студија о транснационалним миграцијама, укључује „симболичке и физичке елементе” (Lucas and Purkayastha 2007, 245). Како даље истичу Сузан Лукас и Бандана Пуркајеста, дом се дефинише као „плури-локалан”, јер посредством пракси и социјалних релација прожима различита места (Lucas and Purkayastha 2007, 245). У контексту опсега социјалног окружења на које реферише, дом је одређен и као „мулти-скаларан”, при чему се посебно истиче феминистичка критика дихотомије приватног и јавног, у тежњи да се дом сагледа као део ширег друштвено-политичког простора и поље међуутицаја фактора присутних у њему (Blunt and Dowling 2006, 27). На тако постављеним оквирима Алисон Блант и Робин Даулинг формулишу „критичку

⁶⁵ У зависности од тога да ли теоријски оквири растакање припадности у процесу стварања дома критикују, наглашавају или, са друге стране, нивелишу значај његових последица, врши се систематизација приступа на којима су базирани. Стеф Јансен издваја тенденције ка *седентаристичким* теоријама у чијој основи је „дискурс који натурализира везу између људи и места”, *антиседентаристичким* теоријама „о неукорењености”, и њиховој синтези посредством културно сензитивног наглашавања „трансформације мјеста и особа” (Jansen 2020, 98).

⁶⁶ Савремени теоријски оквири који се залажу за разумевање утицаја друштвено-политичких фактора на стварање дома, не третирају овај простор као гарантовану зону комфора и безбедности, будући да су феминистичка истраживања у великој мери расветлила проблематику положаја жена, и његове везе са поделом сфера на „приватну” и „јавну” (Blunt and Dowling 2006, 14–21, 142).

географију дома”, не занемарујући материјалну компоненту његове идеацијске основе (Blunt and Dowling 2006, 22).

4.2 Идентитет везан за место: релациона компонента дома

Идентитетски аспект дома, најчешће истакнут психолошким појашњењима начина испољавања сопства посредством персонализације ентеријера (С. Marcus 2006, 9), иако другачије формулисан, остаје значајан и у контексту принудних миграција (Beeckmans, Singh, and Gola 2022, 28). Штавише, Аника Лемс је дефинисала концепт *репозиционирања* (енг. *emplacement*), усмерен на анализу припадности у случају принудног измештања (Lems 2018). Одређујући значење наведеног концепта она је посебно нагласила важност места, изнова промишљеног у складу са теоријским закључцима „просторног заокрета” у антропологији, који је усмерен на глобалне токове и редефинисање статичних граница припадности (Lems 2018, 12). Цитирана ауторка истакла је како се „места сећања” поновно постварују посредством нарације, чинећи важан део свакодневице (Lems 2018, 10).

Према наведеном закључку, „приступом фокусираним на место” аутори попут Лемсове појашњавају „различите начине на које људи активно уписују смисао у нова, напуштена или изгубљена места” (Lems 2018, 17, 20). Тиме се додатно инсистира на прављењу разлике између категорије места, која је прожета „сећањем” и „приврженошћу”, и категорије простора (Relph 1985, 26). Поли Тапани Карјалајнен такође акцентује значај истраживања о дому и стамбеним питањима у споју са „анализом концепта места” (Karjalainen 1993, 65), који остаје незаобилазан у већини студија о различитим облицима миграција. Сходно увидима овог типа, Паоло Бокањи стварање дома дефинише као „посебну врсту односа са местом” (Vossagni 2017, 4).

Посредством феноменолошког оквира дом је од стране Ричарда Ланга описан као „друго тело” (Lang 1985, 202), и модус „приступа предметима” – супротно „предмету” по себи, јер његово настањивање подразумева „присвајање” простора, то јест фамилијаризацију са њим (Lang 1985, 204). Сара Ахмед на сличан начин дефинише настањивање дома описујући тај процес као стварање секундарног телесног омотача (Ahmed 1999, 341). Исто закључује и Виктор Бакли позивајући се на Џенет Карстен и Стивена Хју Џоунса (Carsten and Hugh-Jones 1995, 37), при напомени да је процес метафоризације тела и куће двосмеран (Buchli 2010, 507). Повратно „опредмећивање” људи посредством јединица становања цитирани аутори најпре везују за анимистички карактер кућа код индигених народа, у генералној напомени истичући то да су „садржатељ и садржано повезани као делови континуалног процеса живљења” (Carsten and Hugh-Jones 1995, 46).

Дејвид Ралф и Лин Стејли посебно наглашавају друштвену димензију дома кроз његову повезаност са концептом места, напомињући значај социјалних релација, које се око њега центрирају утичући на развој припадности (Ralph and Staeheli 2011, 521). Осећај припадности они сматрају зависним од фактора окружења (Ralph and Staeheli 2011, 523), у складу са чиме закључују како: „Није довољно тврдити припадност одређеном дому [...]”, већ да : „[...] Припадност мора бити верификована од стране шире заједнице којој појединац жели да припада” (Ralph and Staeheli 2011, 523). Кетрин Робинсон такође указује на значај социјалне компоненте дома, редефинишући приступ проблематици анализе друштвеног положаја младих особа које су бескућници (Robinson 2005, 28). Релациону компоненту идентификује и Мери Даглас, посматрајући дом као „заједницу” засновану на „економији дара”, унутар које, према томе, није могуће исцртати доприносе чланова понаособ (Douglas 1991, 302). У истом модусу, Стеф Јансен „стварање дома” описује „као динамичан друштвени процес који производи односе између мјеста и људи” (Jansen 2020, 100).

Описаним теоријским оквиром припадности, дом се доводи и у релацију са персоналним идентитетом, појмом сопства и детињства (Hecht 2001, 123; Jansen 2020, 204), што је најдиректније

истакнуто концептом *идентитета везаног за место* (енгл. *place identity*), дефинисаног као „подструктуре идентитета селфа” базиране на „когницијама у вези са физичким светом” (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983, 59). У складу са дефиницијом Харолда Прошанског, Абе Фабиан и Роберта Каминофа:

„Ове когниције представљају сећања, идеје, осећања, ставове, вредности, преференције, значења, и концепције понашања и искуства, повезане са различитим и комплексним физичким окружењима, која дефинишу свакодневно постојање свих људских бића” (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983, 59).

Одреднице овог идентитетског сегмента, чије су везе са културним контекстом очигледне, указују на његову флексибилност, те се психолошко здравље посматра кроз призму могућности адаптације на промене у окружењу (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983, 60). *Идентитет везан за место* такође захтева временско и мисаоно „одстојање”, којим се значење уписује у место, следствено чему се његов значај интензивира у кризним ситуацијама, попут присилних миграција (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983). Цитирани аутори издвајају неколико функција *идентитета везаног за место*, које су такође значајне за разумевање последица *измештености*. У контексту истраживања, најважнија од њих се односи на *препознавање* (енг. *recognition function*), то јест „просторну прошлост” (енг. *environmental past*), посредством које се врши компарација у служби одвајања „познатог од непознатог” окружења, при чему се посебно наглашава дестабилизујући ефекат приликом суочавања индивидуа са драстичним променама (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983, 66). На значај меморије такође указују и феноменолози, опсервирајући је као централну компоненту у персоналној фамилијаризацији са простором (Seamon 1985, 228). Функција *значења* (енг. *meaning function*) повезана је са усвајањем правила социјалног понашања у одређеним просторима (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983, 67), док се функција *експресивних захтева* (енг. *expressive-requirement function*) тиче личних преференција и уочавања наменске сврхе простора (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983, 68–70). Последње у низу издвајају се функције *медијације промена* (енг. *mediating change function*) и *анксиозности и одбране* (енг. *anxiety and defense function*), које укључују свест о „дискрепанци” између жељеног и затченог окружења, и различит спектар реакција на њих (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983, 70–74).⁶⁷

Описом категорије *идентитета везаног за место*, Лин Манзо указала је на неопходност да се овај аспект припадности сагледа као садржалац несвесних процеса, које аутори често наглашавају, али исто тако и свесних, јер без обзира на степен фамилијарности са уобичајеним окружењем, појединци испољавају делатну моћ у његовом осмишљавању (Manzo 2003, 53, 58). Истовремено, она је истакла неопходност политичке контекстуализације припадности месту, услед неизбежног и општезначајног питања друштвено конструисане (не)могућности приступа одређеним просторима (Manzo 2003, 54–55). Са друге стране, као важну одлику наведеног процеса *идентификације*, Дорин Меси је учила отвореност, будући да припадност месту почива на социјалним интеракцијама, чија релације превазилазе географски одређена упоришта (Massey 1992, 12–13).

4.3 Материјална димензија дома и сећање

Поменута „просторна прошлост” у контексту интерреаговања са окружењем изучава се и у домену разумевања друштвених последица *измештености*, узевши да концептуализација дома под утицајем расељеништва активира сећање, јер оно, како Џулија Крит истиче, „обезбеђује континуитет при измештању индивидуалног и друштвеног идентитета” (Creet 2015, 3). Измештање је тако виђено као прекид који изискује додатна „улагања у сећање” (Creet 2014, 10).

⁶⁷

Цитирани термини у оригиналној верзији назначени су употребом курзива, која је задржана у овом тексту.

Веза памћења и принудних миграција додатно се истиче кроз значај преносивих личних предмета, које Паркин сматра „депозитима сентимента и културног знања” (Parkin 1999, 317). Наведеној врсти анализа сродна су истраживања из домена антропологије материјалне културе чији тематски опсег није нужно директно повезан са принудним измештањем. Тако се анализом селидби подстанара указује на закључке које могу имати општеважеће импликације, попут тврдње да сам одабир сачуваних добара накнадно уписује значај у издвојене предмете (Marcoux 2001, 84).

Додатно, памћење се анализира и у релацији са физичком структуром дома, при чему се *поетика простора* Гастона Башлара наводи као формативна основа развоја теоријске мисли о „спацијализацији сећања” (Morley 2000, 19). У складу са тим, материјални приступ се незаобилазно дотиче појма *хабитуса*, чији је творац Пјер Бурдије (нпр., Bourdieu 2020), као и даље разраде овог концепта у погледу разумевања односа структуре друштва и сфере дома (Yi-Neumann 2023, 31–32; Miller 2001a, 5; Morley 2000, 20).⁶⁸ При истраживању наведеног односа у употреби је и појам *културе дома* (енг. *home cultures*), којим се Виктор Бакли користи као оквиром проучавања зоне прожимања приватног и јавног (Buchli 2010, 502).

Управо материјалне димензије дома, поједини аутори сматрају круцијалним (Miller 2001b, 12). Материјалност се изучава и у контексту принудних миграција и привремених облика смештаја који је одликују, иако се напомиње да овај приступ није опште распрострањен у истраживањима о присилном измештању популација (Beeckmans, Singh, and Gola 2022, 11, 15; Yi-Neumann 2023, 16). Поред тога, централност радњи везаних за концептуализацију дома наглашава се и у случајевима бескућништва (Samanani and Lenhard 2019, 13).⁶⁹

Фокусом на стварање дома у расејању није занемарена ни чињеница да људски однос према месту обитавања може активирати психолошке механизме одбране од трауматичних доживљаја, и тако се екстремна немогућност стационирања, у случају претрпљеног насиља, као и претерано нагомилавање предмета, у домену психоанализе сматрају облицима неприлагођеног понашања (С. Marcus 2006, 15).⁷⁰ Да дом није искључиво поље исказивања делатне моћи и сопства, указује и

⁶⁸ Почетне Бурдијеове дефиниције *хабитуса* социолошки теоријски оквири везују за шездесете године двадесетог века (Lizardo 2004, 377–378). Додатно, Омар Лизардо тежи конгнитивистичком појашњењу овог појма, супротстављеног виђењу Бурдијеове теорије *хабитуса* као чврсто детерминистички одређене (Lizardo 2004, 392–393). Појашњења *хабитуса* у социолошком опсегу, на тај начин, захватају „биографије одређених појединаца или популација и њихове социјализације у специфична поља, која се налазе у одређеним тачкама структурног развоја” и подразумевају интерсекцију свих сфера друштвеног уређења (Lizardo 2004, 394). *Хабитус*, у складу са тим, чини „преносиву матрицу која истовремено поставља лимите и имплицира флексибилност” у перцептивним и делатним капацитетима субјеката (Lizardo 2004, 392).

⁶⁹ Рекогносцирање терена у Грачаници показало је да је колективни контејнерски смештај у насељу Падалиште испољио одлике простора на којем се практикује стварање дома кроз свакодневне активности, попут одржавања баште чији се производи продају, прославе дечијих рођендана, декорације простора, и слично (КЦ2). Упркос потпуној неусловности доступних ресурса за живот и обитавање, према речима саговорника, овај смештај као стално место боравка користило је до осамнаест лица, расељених, као и оних у социјалној потреби. Само један од контејнера био је изузетно уређен, и припадао је старијем мушкарцу, чији је статус био упитан. Затим је и једна од затечених корисница смештаја указала на то како је током својих трудноћа имала и искуство побачаја услед нехигијенских услова. У контејнерима су затечена и два старија лица, и један социјални случај, уз расељене ромске породице са којима су обављени краћи разговори. За разлику од корисника смештаја који су сматрали препродају хуманитарних пакета начином да дођу до диверсификације намирница и потрештина, међу локалним становништвом се могао чути негативан став према овој пракси. Иста стратегија преживљавања забележена је и у писаним наративима о расељеништву, као и погрдне реакције мештана на њу (Тодић Вулићевић 2003, 101; Петковић 2023; 243).

⁷⁰ Упркос томе што Клер Купер Маркус у јунгијанском маниру претежно разрађује питање односа ентеријера и сопства, фокусирајући се на примере изван присилних миграција, посебно су значајни случајеви које она проблематизује као „екстреме”. У њих убраја *домоцентризам*, то јест психолошки механизам посредством којег дом уместо поља социјализације постаје његова замена услед нагомилавања личних предмета (С. Marcus 2006, 80), и *домофобију*, испољену у виду немогућности стационирања у месту боравка на дуже временске периоде (С. Marcus 2006, 90). Психолошка истраживања додатно су довела и до класификације појаве затрпавања предметима као поремећаја, међутим, савремена антрополошка истраживања приступају овој тематици са аспекта промишљања

Денијел Милер опажањем да је услед „трајности домова и материјалне културе” агенсност уписана управо у њихову физичку основу. Издвојену констатацију, између осталог, Милер илуструје примером станара социјалних станова, који сматрају да контролу над њиховим простором обитавања поседују најпре надлежне институције, чији прописи диктирају могућности уређења ентеријера (Miller 2001b, 118, 119, 120; Pink 2004, 10; Nikolić 2023, 25).

Материјалност, чак и у домену изучавања архитектонске форме јединица обитавања, примарно је одређена као поље „социо-културалних сила”, у складу са закључцима Амоса Рапорта о историјској перспективи креирања места обитавања (Rapport 1969, 60), као и са ширим социолошким закључцима (Vossagni 2017). Културном аспекту Рапорт даје предност с обзиром на то да његово присуство идентификује и у ситуацијама израженог ограничења могућности изградње и доступности ресурса (Rapport 1969, 58–60). Речју, он дом дефинише као „институцију” чија је физичка структура уобличена „идеалима и осећањима” (Rapport 1969, 46, 47). Пример културних тежњи уписаних у просторне обресе, такође наводи и Ричард Ланг, уочавајући, на пример, у дизајну стаклених врата везу са технолошким напретком и пожељном проточношћу глобализованог друштва (Lang 1985, 9). Драстичније случајеве одређивања вредности путем просторног уређења, аутори анализирају на примеру сегрегације етничких група и политика грађанства (Van Isacker 2019).

4.4 Нематеријална упоришта дома: културне праксе и изражавање припадности

Уједно, као што је то уводним освртом напоменуто, дом поседује и нематеријалне носиоце сећања, било у форми правила која су подржана његовом структуром (Morley 2000, 21, 22), или у виду ширих културних пракси. Нематеријална упоришта стварања дома посебно издваја Паоло Бокањи, међу њима наводећи „емоционалне, релационе и имагинативне” компоненте (Vossagni 2017, 22). Такође, сећање у склопу осмишљавања дома након његовог губитка, Сара Ахмед издваја као посебно важно, наводећи да оно доприноси креирању заједница базираних на припадности у функцији отпора индивидуалном забору (Ahmed 1999, 330). Стварање дома Ахмедова, али и други аутори, тако дефинишу као уско повезано са реконцептуализацијом „прошлости и будућности” (Ahmed 1999, 9; Korac 2009, 28). Услед тога се наративи неретко узимају као полазна тачка анализе стварања дома у случају принудних миграција (Dawson and Rapport 1998, 19), будући да они, како наводи Аника Лемс, омогућавају „оприсутњење” места (Lems 2018, 5). Ахмедова тако закључује:

„Приче о дислокацији потпомажу процес релокације; дају облик, контуру, кожу самој прошлости. Прошлост постаје доступна кроз биографију изгубљених домова (разарања услова становања), као историја која левитира између посебног и општег, и између локалног и транснационалног. Изношење прича је повезано – прожето – са формирањем нових заједница. Сећање је колективни чин који производи свој објекат („ми”), а не онај који рефлектује о њему” (Ahmed 1999, 343).

Сходно томе, управо језик и култура, према Дејвиду Морлију, чине перформативна упоришта дома, при чему он као илустрацију овог закључка екстрахује елементе који припадају домену фолклора, попут различитих „форми наратива” (Morley 2000, 46, 47). Додатно, искуствени аспект поседовања дома, Петер Самервил не сматра најзначајнијим, поткрепљујући тврдњу да дом представља „предмет когниције и интелектуалне конструкције”, примером постојања „представе о дому чак и у одсуству искуства и сећања на њега” (Somerville 1992, 530). Разрађујући даље мисао, Самервил такође наводи да је дом немогуће спознати изван „идеолошких” дискурса о томе

одговорног понашања у контексту опсервације потрошачког друштва и разумевања релације предмета и сродства (Newell 2023, 13, 26).

шта би он требало да представља, те и да се поређење „дома као идеала и дома као проживљеног искуства” одвија унутар њих (Somerville 1992, 530).

4.5 Идеологија у служби омеђивања граница дома

Идеолошки дијапазон организације сфере дома првобитно је критикован у склопу феминистичких студија, које Тони Чапман везује за шездесете године двадесетог века (Chapman 1999, 167). Срж феминистичке критике односи се на већ поменуто преиспитивање дихотомије приватно–јавно, чије основе су доведене у релацију са процесом индустријализације, и креирањем сфере дома као места неплаћеног женског рада (Blunt and Dowling 2006, 16). Истовремено, постепеност увођења дистинкције јавног простора и сфере приватности дома, потврђују и шире историјске анализе (Morley 2000, 21–23). Са друге стране, поједини аутори сматрају да феминистичким оквирима анализе промичу бројна запажања. Чапманова тако критички приступа општеусвојеном гледишту да су кућни послови сами по себи искључиво „обеснажујући” за жене, које их чешће обављају од мушкараца, будући да оне могу остварити извесну контролу над кућним редом и правилима, као и временом обављања послова (Chapman 1999, 167–168, 172). Алисон Блант и Робин Даулинг затим указују на специфичан развој феминизма у афроамеричким друштвима, где се дом насупрот месту репресије сагледава као полазиште отпора (Blunt and Dowling 2006, 19, 20), док Виктор Бакли указује на редукционистичке импликације искључивог издвајања женског рода у домену анализе организације приватне сфере свакодневице (Buchli 2010, 514).

Услед тога што је виђен као место испољавања и усвајања родних улога, дом се разматра и као шири простор социјализације, то јест као повезница са темом породице и развоја личности (Golubović 2007). Загорка Голубовић тако напомиње да дом „симболише принцип заједничког живљења чланова и *заједничтва* које се остварује”,⁷¹ те и да представља њихов предуслов (Golubović 2007, 317, 318). Још једно од сродних опажања о дому и породици које Голубовићева издваја, односи се на чињеницу да је диференцијација спољашњих и приватних фактора од утицаја на домен социјализације отежана, будући да „породица, као група која се у извесном смислу поклапа са основним животним фазама човека, мора да интериоризује спољашње утицаје и да их на свој начин интерпретира” (Golubović 2007, 285). Тако она потцртава значај улоге „фактора културне средине”, препознатљивог унутар генерацијског трансфера вредносних идеала, као и класних подела (Golubović 2007, 428). Дом је у том смислу интегрални сегмент „породичног живота”, и према мишљењу Загорке Голубовић њега обликују „процеси који чине комплетну породичну атмосферу”, при чему њихово појашњење захтева разумевање промена у ширем друштвеном окружењу (Golubović 2007, 285).

Истичући спољашње утицаје, то јест идеолошки домен политика становања, Роберт Ракоф издваја амерички идеал власништва над кућом као производ „идеологије индивидуализма” (Rakoff 1997, 86). Он у том смислу дом одређује као најнепосредније поље сусрета приватног и јавног, у којем се испољавају процеси интересубјективног преговарања значења, узевши у обзир да оно никад није потпуно индивидуално конструисано, већ и да зависи од културних норми (Rakoff 1997, 88). Ракофова кључна опсервација јесте то да се посредством посезања за власништвом над кућама уједно репродукује економски систем који тај идеал производи. Подразумевајући под том констатацијом давање „легитимитета” профитно оријентисаним институцијама попут банака које пружају кредитне услуге, и редуковање друштвених облика организовања, промовисањем могућности постизања контроле над животним околностима искључиво у приватној сфери (Rakoff 1997, 103, 104).

⁷¹ Курзив у оригиналу.

Економске факторе у савременом друштву и Загорка Голубовић издваја као посебно важне у одређивању улоге дома.⁷² За разлику од „друштвене функције” породице коју идентификује у патријархалним заједницама, савремено друштво Голубовићева сагледава као драстично измењено, јер: „Заједнички дом и заједничке активности у породици све се више јављају као симболи, а мање као стварност, те се често заједнички дом своди на то да се преспава у заједничком стану” (Golubović 2007, 318). Поменута ауторка такође идентификује процес медијатизације породичног живота, којим се друштвено-политички проблеми замагљују посредством промовисања породице као зоне комфора, чије упориште постаје начин да се оствари „бекство” из кризних ситуација (Golubović 2007, 322). Упркос чему породични живот сматра могућим носиоцем друштвене промене, будући да формирање личности и њен однос према окружењу управо зависи од начина васпитања (Golubović 2007, 322). Значај дома на који указује Голубовићева индиректно упућује на меру у којој се принудна измештања популација испољавају као реметилачки чиниоци, посебно када се узме у обзир то да „од оствареног степена емотивне сигурности чланова породице у великој мери зависи да ли ће породица бити кохерентна заједница” (Golubović 2007, 346).

Са друге стране, чин уништавања дома код традиционалних народа, Дејвид Морли сагледава кроз његово драстично негативне импликације по друштвено уређење унутар којег је месту обитавања одређена значајна кохезивна улога.⁷³ У контексту појашњења девастације индигених друштава путем нарушавања њихових домова, он се позива на зачетника хумане географије, Ји Фу Туана (Morley 2000, 40), уједно и творца појма *топофилија*, чије значење сумира „афективни однос људи према месту, или окружењу” (Tuam 1990, 4). Истовремено, и у околностима савременог друштва губитак домова услед конфликта сагледаван је кроз вишеслојне последице, које доводе до трајних социјалних промена (Naficy 1999, 90), при чему се додатно захтева увид у чињеницу да су искуства и реакције принудних миграната разнолике (Hadži Muhamedović and Grujić 2019, 15). Уз то се указује да истраживачки приступ усмерен на индивидуалне доживљаје измештених лица, како Марија Кораћ наводи, поседује предности у односу на квантитативне анализе будући да омогућава боље „разумевање питања и проблема који се тичу прилагођавања на измену места становања (енг. *emplacement*)” (Korac 2009, 18).

4.6 Губитак дома и његово превазилажење

Фокус на само разарање дома узроковано принудним миграцијама, у паралели често приказано као сродно патњи узрокованој губитком вољене особе (Fried 1966, 377; С. Marcus 2006, 242), затим и на његово превазилажење, аутори су разрадили кроз осмишљавање различитих концепата, међу којима се издвајају: *разградња дома* (Baxter and Brickell 2014),⁷⁴ *пост-дом* (Hadži Muhamedović and Grujić 2019), *домицид* (Porteous and Smith 2001), *акумулирана бездомност* (Belloni and Massa 2022),⁷⁵ *констелације домова* (Brun and Fábos 2015; Doná 2015) и *превођење*

⁷² Улогу економског фактора у контексту губитка дома наглашава и Марк Фрид студијом случаја о принудном измештању становника економски неразвијеног насеља града Бостона, указујући на то да је жаљење за губитком дома израженије код припадника радничке класе, чији је просторни идентитет повезан са окружењем и социјалним контактима (Fried 1966, 365–366).

⁷³ Упркос Морлијевој констатацији, која се може односити на патријархална друштва, издвојеном генерализацијом о значају улоге дома код индигених народа, не треба губити из вида антрополошку опсервацију о културној специфичности значења места обитавања и разноликости степена важности његовог физичког упоришта (Carsten and Hugh-Jones 1995, 35–37).

⁷⁴ Термин у оригиналу на енглеском гласи: *home unmaking* (home unmaking).

⁷⁵ Превод појма *акумулирана бездомност* (енг. *accumulated homelessness*) са енглеског језика адаптиран је у складу са књижевнотеоријском грађом (З. Ђерић 2014; Ратковић 2020).

практици стварања домова (Yi-Neumann 2023).⁷⁶ Издвојеним терминима, са једне стране, могуће је обухватити негативне последице измештања, које према Стеф Јансену не мора подразумевати кретање, с обзиром на то да дислокацију може узроковати и промена државних граница (Jansen 2020, 196). Са друге стране, што је једнако значајно, представљени теоријски оквири омогућавају и увиде у стратегије поновног стварања дома и делатну моћ принудних миграната.

Дисконтинуитети у процесу стварања дома

Разградња дома Ричард Бакстер и Кетрин Брикел дефинишу као оквир усмерен на ненамераване дисконтинуитете у погледу културе становања, али и на планска разарања сфере дома, формулисан уз критичку дистанцу према шире заступљеним теоријама за које се сматра да су пренаглашено усмерене на процесе стварања дома (Baxter and Brickell 2014, 134; Petković 2023, 432). *Разградња* је тако описана као процес иманентан искуству становања, чије значење није нужно негативно, будући да се може посматрати и као трансформација која проширује распон могућности индивидуа, чиме теоријски појам обухвата „симултано стварање и разарање” дома (Baxter and Brickell 2014, 135, 139–141). Појам *разградње дома* у извесном смислу сродан је теоријским оквирима који теже да акцентују инхерентност дисконтинуитета на равни искуства становања путем изградње сензибилитета за увиђање промена које прате различите животне фазе (Després 1993, 123).

Термин *пост–дом* такође наликује овом гледишту, будући да укључује „процесе дезоријентације и оријентације” у опсег анализе утицаја „ефеката разградње дома” (енг. unhomeing ruptures) на његово поновно стварање, уз додатно сигнализирање значаја улоге политичких фактора (HadžiMuhamedović and Grujić 2019, 5, 7). Назнаком *пост* у основу термина се уписују импликације губитка на поновно стварање дома, које остаје са њим у вези, између осталог, путем реконцептуализације прошлости у складу са новонасталом ситуацијом:

„Пост–дом спаја фамилијарно и страно дому: разоткрива учесталу присилу структура ‘дома’, ‘повратка кући’, ‘разарања дома’ и ‘отуђења’, али истовремено одржава афективну привлачност дома као места усидрења сопства у свет. Поглед на дом из таквих међупростора покреће симултане процесе стварања и разарања дома. У садашњости, прошли ‘дом’ се појављује као пуноћа и као одсуство ‘бивања код куће’, откривајући се у различитим облицима и кроз више регистара” (HadžiMuhamedović and Grujić 2019, 6).

Ширином овако постављених оквира, кроз призму *разградње дома* инсистира се и на дистанци према концепту *домицида*, насталом у области хумане географије, којем се учитава дефетизам (Baxter and Brickell 2014, 134; Petković 2023, 435), будући да је његова првобитна формулација подразумевала планско уништавање дома, односећи се примарно на физички губитак (Porteous and Smith 2001). Разрада дефиниције концепта *домицида*, чији настанак аутори везују за антропологију материјалне културе (Nowicki 2014, 786; Petković 2023, 433),⁷⁷ знатно је изменила почетни теоријски оквир уносећи нове поткатегорије случајева планског разарања домова. Највећи допринос ширењу амплитуде појава које улазе у опсег анализе пружила је Мел Новицки, излажући синтетични преглед литературе, и инкорпорирајући политике становања у предмет истраживања (Nowicki 2014; 2017; 2023). Тиме је почетна категорија добила нове

⁷⁶ За разлику од термина који се могу буквално превести, као што су; *пост–дом* (енг. *post-home*), *домицид* (енг. *domicide*) и *констелације домова* (енг. *constellation of homes*), појам *превођења пракси стварања домова* (енг. *translative homing*) је захтевнији за адаптацију, будући да у оригиналној верзији означава прилагођавање избеглица промени културног контекста (Yi-Neumann 2023).

⁷⁷ У области антропологије *материјалне културе*, чији су предмет изучавања индустријска друштва, како наводи Илдико Ердеи, позивајући се на Данијела Милера, дефиниција артефаката исказује инклузивност обухватом друштвених феномена које сажима, реферишући на свеукупност материјално-симболичких аспеката уобличавања културе (Erdei 2017, 988).

одреднице, тако су основним облицима *домицида*, који укључују *екстремни домицид*, базиран на ратним разарањима и релокацијама великог обима, и *свакодневни домицид*, чије се последице односе на аспекте урбанизације, додате и категорије *кумулятивног домицида* (Basso, Ciaschi, and Akesson 2020) и *социо-симболичког домицида* (Nowicki 2023).

Екстремним видовима *домицида* потом је додата систематизација *потпуног* и *делимичног* уништења (Akesson and Basso 2022, 37). Наведена формулација подтипова екстремног *домицида* базирана је на разликовању *директног* и *индиректног* насиља, од којих прво подразумева физичке нападе, то јест конфликте и ратне ситуације, а потоње различите облике рестрикција (Akesson and Basso 2022, 18). Издвојени видови насиља нису сматрани међусобно искључивим, док је *индиректно насиље* виђено као оно које за најчешћу демографску последицу има доношење одлуке напуштања пребивалишта. Таква врста принуде избора типологијом Девијда Петерсена може се означити *наметнутом миграцијом* (Petersen 1958).⁷⁸ Увођењем систематизације облика *домицида*, направљена је и разлика између *развлашћивања на просторној* и *развлашћивања на временској равни*, то јест, између физичког урушавања домова, на једној страни, и наметања бесперспективности, на другој страни (Pull and Richard 2021, 3).

Уз изучавање *кумулятивног домицида*, као вида перпетуалног и систематског уништавања домова, и цикличног нарушавања услова живота таргетираних етничких заједница, испољиле су се тежње ка сагледавању међуслучајева *екстремног* и *свакодневног домицида*, попут анализе сиријског контекста коју је спровео Амар Азуз (Azzouz 2023). Поједини од аутора поставили су тежњу на правни аспект последица разарања, заговарањем „права на дом” уз нагласак да специфични оквири његове међународне заштите изостају, узевши да: „Постоје независне клаузуле и законске интерпретације којима се алудира на право на дом. Али не постоји ниједан документ или конвенција која експлицитно заговара право на дом” (Akesson and Basso 2022, 21). У склопу одговора на повреду права, дом се сагледава као „материјална и емотивна потреба”, а *домицид* и као могући „елемент припреме злочина” (Akesson and Basso 2022, 32, 208).

Услед тога што је оригинална формулација концепта *домицида* примарно подразумевала физичку компоненту губитка, сматрало се да су управо интерно расељена лица популација на коју се концепт већински односи, међутим, иновативност у приступу теми омогућила је и постављање теже на „социјалне, културне и политичке последице” губитака кроз оквири анализе *социо-симболичког домицида* (Nowicki 2023, 20). Тиме је омогућено да се истраживањем обухвате и неједнакости продуковане на нивоу политика становања, и неправилности које се унутар њих јављају онда када је „третман индивидуа базиран на њиховом социо-економском статусу” (Вахтер and Brickell 2014, 23).

Уопштено, теоријски оквир *домицида* дефинисан је као усмерен на „истраживање последица губитка дома по људе” (Akesson and Basso 2022, 48). Између осталог, наведени оквир подразумева документовање наратива о „местима која су уништена и садржана искључиво у породичном сећању” (Akesson and Basso 2022, 49). Уколико се томе дода закључак о темпоралној димензији сећања, увек изнова процесуално обрађиваном из перспективе садашњости, и оно доведе у релацију са „итергенерацијским ревибрацијама” трауме као испољеним последицама *домицида* (Akesson and Basso 2022, 49), Азузово интегрисање наведеног теоријског оквира са *културном траумом* чини се посебно сврсисходним (Azzouz 2023, 96, 136). Азуз, као и други аутори који се баве негативним психолошким последицама губитка дома и *девастацијом култура* (Akesson and Basso 2022, 31), нису довели концепте *домицида* и *културне трауме* (Alexander 2004)

⁷⁸ Упркос тежини разликовања *наметнутих миграција* (енг. *impelled migrations*) од других облика принудних кретања, позивајући се на Петерсена, Јелена Срећковић Јеросимић као карактеристику овог процеса наводи постојање подстицаја за пресељење популација кроз различите облике расне дискриминације и мржње (Срећковић Јеросимић 2009, 9). Друга одлика наметнутих кретања коју теоријски оквир препознаје може бити везана за планске демографске стратегије и промовисање радних миграција (Petersen 1958, 261).

у директну теоријску, већ само појмовну релацију. Помињањем начелне везе ових појава ипак је постављена значајна база за анализу интересубјективних процеса сећања узрокованих уништавањем домова и угрожавањем права на становање.

У складу са описаним теоријским проширењима, изостанак простора за учовање резлијентности популација суочених са планским уништавањем домова може најпре бити приписан утемељивачима концепта *домицида*, Џону Дагласу Протијусу и Сандри Ајлин Смит (Porteous and Smith 2001, 3). У склопу савременијих анализа последица *домицида* аутори су ипак посвећивали већу пажњу претходно изосталој проблематици. Међу њима се издвојио Кристофер Харкер изучавајући начине на који палестинске породице концептуализују дом као место отпора (Harker 2009; 2012). Сходно постављеном циљу, Харкер је оквире истраживања базирао на етнографском приступу продукујући „текстуалну картографију места као замену конвенционалној мапи”, уједно се залажући за чешћу примену антрополошке методологије истраживања у области хумане географије (Harker 2009, 322).

Најсроднији концепту *домицида* по обухвату појава јесте појмовни оквир *акумулиране бездомности*, као онај који се односи на „систематску експонираност” опструкцијама стварања домова, али и на њихово превазилажење (Belloni and Massa 2022, 15). Ослањајући се на теоријске закључке Џорџине Рамзи, Милена Белони и Аурора Маса овим термином постављају темељ за концептуализацију *измештености* као општераспрострањене појаве у неолибералном економском уређењу (Ramsay 2019), остављајући простора за разумевање специфичног положаја популација које су континуално изложене маргинализацији (Belloni and Massa 2022, 15). Делатна моћ ових популација, упркос томе није занемарена, јер како ауторке наводе: „На пример, бежећи из околности које укључују подложност насиљу и патњи у дому, избеглице поновно могу створити услове безбедности и слободе” (Belloni and Massa 2022, 4). Уочена делатна моћ принудних миграната у значајнијој мери је обрађена у домену антрополошких студија, најпре у контексту избеглиштва, па се тако уз помоћ концептуалних оквира *констелације домова* и *превођења домова*, могу уочити појединачни аспекти поновног стварања дома општеважећи за све облике измештености.

Агенсност принудних миграната

Термином *констелација домова* формулисан је један од појмовних оквира који се везује за поновно осмишљавање дома измештених популација, при чему се семантиком овог концепта инсистира на дифернцијацији хуманитаристичког приступа питању *продужених ситуација избеглиштва* (енг. *protracted refugee situations*), најпре формулисаног од стране УНХЦР-а, и теоријског оквира базираног на разумевању искустава *продужених услова измештености* (енг. *prolonged conditions of displacement*), које погађа велики број принудних миграната (Doná 2015, 67). Будући да се појам *продужених ситуација избеглиштва*, односи на индивидуе „које су добиле статус избеглице и чија перманентна солуција статуса – стално настајење, пресељење, повратак – не може бити пронађена у року од пет година”, Ђорђа Дона се залаже за употребу термина *продужених услова измештености*, како би обухватила ширу популацију принудних миграната суочену са сличним околностима, и омогућила разумевање њихових стратегија стварања домова (Doná 2015, 68).

Формулишући концепт *констелације домова*, Катрин Брун и Анита Фабос су дефинисале његову троделну основу убрајајући у њену матрицу; „свакодневне праксе стварања дома” (означене појмом „дом”), затим, дом као идејни концепт са вредносним одређењем (означен као „Дом”), и јавне политике становања, укључујући стратегије уз помоћ којих се појединци опиру ограничавајућим прописима (означене као „ДОМ”) (Brun and Fábos 2015, 5, 12). Тако постављеним приступом амалгаму концепата домова (дом-Дом-ДОМ) и њиховом сукобљавању,

омогућава се увид у начине на који се сећања уписују у нова места становања, као и у продуктивне аспекте носталгије (Brun and Fábos 2015, 8, 10). Ђорђа Дона додатно наглашава да је издвојене аспекте стварања дома потребно анализирати одвојено, како би се потом приступило разумевању *констелације* као потпуније целине (Doná 2015, 69–70). Истраживању она додатно прикључује онлајн простор као место конституисања заједништва и „детериторијализованих” домована, у складу са чиме закључује: „У виртуелном простору изгубљени домови добијају локације, имагинациони идеали Домована се интензивирају, сећања на Домована прошлости се изнова проживљавају, и будући домови се визуализују” (Doná 2015, 72). Стварање дома се тако показује као изразито комплексан процес унутар којег културне праксе могу опонирати систему прокламованих политичких нормативана.

Акцент на процес стварања дома поставља и Фридман Ји-Нојман у докторској дисертацији фокусираној на живот тражилаца азилана, избеглица, и принудних мигранатана са недефинисаним правним статусом, у прихватним смештајима центра за азил у Немачкој (Yi-Neumann 2023, 4). Појам *превођења пракси стварања дома*, који у својој докторској дисертацији цитирани аутор разрађује, такође поседује троделну базу, којом су означени сегменти процеса успостављања дома по избеглиштву, а то су: материјални – *превођење начина уређења дома* (енг. *translations of home arrangements*), социјални – *превођење пракси заједничког стварања дома* (енг. *translations of communal homing*), и индивидуални – *превођење индивидуалних и професионално оријентисаних пракси* (енг. *translations of individual and profession-oriented practices*) (Yi-Neumann 2023, 5, 20, 30). Истраживање материјалне културе управо је поље у којем он примарно анализира преплитање, садејство и сукобљавање издвојених равни осмишљавања дома, чија разграничења не одређује као потпуна (Yi-Neumann 2023, 7, 49). Дефиниција материјалног домена *практи превођења домована* односи се на предмете помоћу којих се успоставља извесна врста континуитета. У контексту истраживања, посебно је значајан његов опис социјалне равни коју формулише, ослањајући се на диркемовске оквире, као вид успостављања пракси „заједничког стварања дома” (енг. *communal homing*), чије тежње могу бити у колизији са материјалним околностима (Yi-Neumann 2023, 42). Индивидуални аспект, са друге стране, односи се на чинове којима сопство постаје „субјекат и објекат превођења” у процесу тежње ка бољим животним условима, и може укључивати усвајање различитих вештина и знања (Yi-Neumann 2023, 45).

Издвојени теоријски оквири омогућавају увиде у сегменте концептуализације дома, и уочавање могућих делокруга његове актуелизације, указујући на начине путем којих се припадност конструише и испољава под утицајем принудног измештања. Будући да се у овом раду најпре анализира идејни домен (Дом), то јест нематеријални аспект стварања дома, у употреби ће бити и термини *осмишљавање* и *концептуализација* дома, којима се не пориче значај материјалних компоненти, већ се најпре нагласак поставља на испољавање *фолклорног идентитета* (енг. *folkloric identity*) у расељеништву (Zhang 2019). На тај начин, допринос истраживања усмерен је на појашњење извесне социјалне проблематике која је услед последица политизације статуса Покрајине задобила апстрактан сентиментални карактер. Тако дефинисан приступ у првом реду је теоријски ослоњен на *студије домицида*, које дом посматрају као „место конструкције идентитета” (Nowicki 2023, 19).

Политичко-географски аспекти услова стварања дома на Косову и Метохији

У свом раду *Преживљавање у гетоизираним енклавама: Срби на Косову и Метохији 1999–2007*, Душан Батаковић издваја четири просторне зоне на Косову и Метохији претежно насељене Србима, које одликују различити животни услови, чије су се карактеристике мењале и у самом периоду истраживања, што се посебно односи на север Покрајине (Bataković 2007). Првом зоном означена је област „северно од Ибра и Косовске Митровице (укључујући општине Зубин Поток,

Звечан, и Лепосавић)“ (Bataković 2007, 250). Оно што њу карактерише јесте издвајање положаја Косовске Митровице као просторно и симболички подељеног града (Maciulewicz 2019; Павловић 2021). Друга област одређена је као „централна зона“ од Грачанице до Липљана, где су приликом расељавања гравитирали Приштинци. Трећом зоном означена је област „од Косовске Каменице до Гњилана и Новог Брда“. Описујући четврту зону Батаковић означава „општину Штрпце (Сиринићка жупа) са планином Брезовица“, док се „Косовска Витина, Ранилуг, Партеш“, као и Врбовац сматрају посебно изолованим и незаштићеним местима (Bataković 2007, 250).

Политичко-географске карактеристике издвојене територије неопходно је описати будући да међу саговорницима има расељених лица, као и повратника. Општи политички оквир разумевања релација које су довеле до промене спреге односа на Косову и Метохији, и наведеног начина груписања неалбанског народа, увођењем међународне управе, могуће је разумети посредством *тријадног релационог модела* који износи Роџерс Брубекер издвајајући *настајуће националне мањине* (енг. incipient national minority), *настајуће национализујуће државе* (енг. incipient nationalizing state) и *настајуће спољашње националне домовине* (енг. incipient external national homeland). Издвојени модел Слободан Наумовић проширује ради експликације случаја Покрајине (Brubaker 1996; Наумовић 1999, 10). Према његовом закључку:

„На крају, и релациона мрежа која је супротставила национализме Срба и косовских Албанаца била је сложенија од основног тријадног модела који је Брубекер понудио (incipient nationalizing state - incipient national minority - incipient external national homeland). Наиме, она је ангажовала државу (ужу Србију) која је постала полу-спољашња домовина за део своје сопствене територије (Косово и Метохија). Припадници доминантне нације претворили су се у мањину у делу сопствене државе (косовски Срби), а ревносно национализујућа мањина претворила се у регионалну већину са тежњом да оснује националну државу (косовски Албанци). Чвориште међуодноса укључивало је још једну спољашњу домовину са иредентистичким претензијама (Албанија)“ (Наумовић 1999, 10).

Оно што додатно компликује примену овог модела јесте чињеница да Брубекер указује на то да национална домовина у датом кључу представља ентокултуролошку спону за национализујућу мањину, то јест да њени чланови не поседују легално држављанство домовине (Brubaker 1996, 4). Случај Косова и Метохије, као што је назначено, далеко је комплекснији од основног описа *тријадног модела*, будући да Срби на овом подручју јесу држављани Републике Србије, док такође они који живе или се крећу јужно од Ибра најчешће имају и документацију Косова*,⁷⁹ као и многи некадашњи становници Покрајине који на овај начин остварују права на пензиона примања, или желе да регулишу имовинска и друга питања, остваре права на слободно кретање и слично.

За разумевање положаја расељеника у овом истраживању, довољно је задржати се на основном *тријадном моделу*, који појашњава међуодnose власти самоуправе у Приштини, Републике Србије и Срба на Косову и Метохији. *Тријадни модел* подразумева сукобљеност између *настајућих национализујућих нација* и *настајуће националне домовине*, али не и синхронизован политички став *настајуће националне домовине* и *настајуће националне мањине*, Брубекер наглашава:

„Иако националне мањине и домовински национализми дефинишу себе у опозицији наспрам ‘национализујућих’ националиста државе у којој мањине живе, они не морају нужно бити хармонизовани. Разлика је посебно могућа онда када домовински национализми стратешки бивају примењени од стране државе домовине као средство за побољшање других, ненационалистичких политичких циљева; у тим околностима, етнички сународници у иностранству могу бити брзо напуштени када, на пример, геополитички циљеви тако нешто изискују“ (Brubaker 1996, 3).

⁷⁹ Овај назив је без прејудуцирања статуса и у складу је са Резолуцијом Савета безбедности Уједињених нација 1244 и мишљењем Међународног суда правде о декларацији о независности Косова.

Такође, посматрање *настајућих националних мањина* у глобалу додатно је проблематично, јер подражава идеју о нужној синхронизији политичких тежњи унутар дате заједнице, нудећи хомогенизујућу представу групе, без пружања увида у могући политички отпор стратешким циљевима *настајуће домовине*, који су неподударни са циљевима дела *настајуће националне мањине*. Означаване Срба као националне мањине, као и Косова као *настајуће нације*, једнако је проблематично будући да је у питању територија која по Уставу Републике Србије и Резолуцији 1244 представља део Републике Србије, и да је српско становништво на њој староседелачко, иако је фактичко стање равнотеже политичке моћи на том подручју промењено. Примењен модел ипак обухвата најзначајније групе актера, њихове тежње, циљеве, настајуће односе моћи, и нуди делимично отворено тумачење даљег тока политичких дешавања.

Појмови нације и национализма у том моделу ипак се не користе ради означавања ентитета, њима се реферише на „категорије праксе” и дискурсе, а *национализујуће нације* наспрам нација држава посматрају се као недовршени пројекти, уносећи могућност промене политичког поретка (Brubaker 1996, 7, 18). Наведени појмовни оквир тиме акцентује процесуалност политичких релација разматрајући моделе „институционализације” и „бирокупације” моћи (Brubaker 1996, 16, 63). Додатно, постављени теоријски оквир служи изучавању национализма који су продукт промене нестабилних политичких граница (Brubaker 1996, 4), што је одлика издвојеног простора.

У погледу појашњења утицаја националних идеологија на социјалне релације у Покрајини, најближи од постојећих појмова у области политичке антропологије јесте термин *антагонистичка толеранција*, који се односи на просторе где је изражен религијски национализам, као и низак степен међуетничких бракова, а где се услед постојања религијског синкретизма, уочава тежња за превлашћу етничких група над религијским институцијама, која бива регулисана јасним успостављањем доминације (Hayden 2002; Hayden 2013, 336; Hayden et al. 2016).⁸⁰

Дефинисање просторности променљивог и амбивалентног карактера наведених политичких релација само по себи представља питање моћи са правног аспекта. Појам *енклаве* из тих разлога среће се у научном, али и уметничком дискурсу, нудећи на метафоричком плану разрешење друштвених проблема сегрегације, која је специфична за изолована подручја јужно од Ибра. Тумачећи филм *Енклава* (2015), аутора Горана Радовановића, Слободан Наумовић закључује:

„Различити простори се у Радовановићевој визури међусобно изједначају преко доживљаја тескобе и претње које изазива помисао на непријатељски настројеног Другог, а потом се ти доживљаји и простори сви заједно утапају у обједињујући симбол – енклаву. Енклава потом постаје утроба кита, а утроба кита Христов гроб, у коме он лежи три дана, припремајући се да преображен устане и покаже да је смрт побеђена. Односно, да постоји и другачија судбина од претеће загробне тескобе, коју са собом доноси живот у косовским енклавама” (Наумовић 2017, 1053).

Сама употреба појма енклава, изван уметничког доживљаја, где његово значење може бити поље преосмишљавања симболике друштвене изолације, носи политичка одређења, будући да импликује задате позиције у политички хаотичном контексту, јер се ова реч односи на „подручје

⁸⁰ Осим већ добро описаних случајева односа власти самоуправе у Приштини према српском православном наслеђу на Косову и Метохији, које је систематски уништавано упркос посећености појединих религијских институција од стране косовских Албанаца (Hayden 2002, 213), суптилни наративи свакодневице такође упућују на *антагонистичку толеранцију*, па се тако у неформалним разговорима може чути да су се својевремено од сликара наручивале слике центра града Призрена на којима се не би видела Синан Пашина џамија. Поједини саговорници освртали су се и на праксу прављења фотографија на средњевековној тврђави у Призрену заузимањем положаја тела који заклања поглед према џамији.

туђе државе укључено у другу државу”, или на националну мањину изван своје матичне државе (Клајн, Шипка 2007, 436).

Појам српских енклава може се срести у документима „Хелсиншког центра за људска права”, који употребом ове речи реферишу на различита места на Косову и Метохији јужно од Ибра, на мешовите, али и средине претежно насељене Србима. Један од таквих извештаја из 2008. године, од које су наступиле многобројне промене, упућује на изостанак изучавања положаја српског становништва од стране истраживача у Републици Србији, прописујући надаље пожељне мере интеграције, изградње косовског идентитета, уз навођење да се српско становништво у централном делу Косовске котлине не упућује на лекаре у Приштини, већ на оне у Грачаници или другим срединама са српским институцијама услед пропаганде из Београда, при чему се у том контексту превиђају последице неповерења базиране на конфликту, језичке баријере и слично (“Forgotten World – Kosovo Enclaves” 2008). Истиче се и одсуство етничких инцидента, након чега следи контрадикторна изјава да је ипак забележена крађа стоке, као и да су присутни упади на имања неалбанског становништва, без елаборације о сразмерама последица таквог насиља (“Forgotten World – Kosovo Enclaves” 2008, 19–20). Појам енклаве не дефинише се специфично, већ се односи на повратничка места, мешовита села, и средине у којима има груписаног српског становништва, без обзира на његову бројност, која се од тог времена додатно значајно изменила. Наведено доприноси несистематичној и политизованој употреби појма.

Такође, појам енклава у географским истраживањима описан је и као устаљен при реферисању на руралне средине насељене Србима након НАТО бомбардовања СРЈ, где су Срби остали већина, истиче се:

„Српско становништво је протерано из свих градских средина док се мањи број одржао у руралним срединама чинећи такозване Српске енклаве. Број српског становништва у 183 насеља на територији општина Звечан, Лепосавић, Зубин Поток и северна Косовска Митровица, на северу Косова и Метохије, данас износи око 60.000, док у око 50 српских енклава, сконцентрисаних у Метохији, централном Косову, Шар-планини и Косовском Поморављу, живи још око 89.000 Срба” (Милосављевић, Медојевић, Ваљаревић 2023, 256).

У том смислу, употребом појма не разграничавају се претежно моноетничка села од оних која су мешовита, или која су то временом постала или постају. Карактеристично је ипак да приликом употребе термина изостаје подразумевајуће дефинисање појма енклава. Са друге стране, додатну забуну уноси полисемичност овог појма, који се у различитим дисциплинама користи за означавање разнородних појава, уз додатне пододреднице (Vinokurov 2007, 10). Етимологија појма везује се за латински језик, са конотацијом нечега што је „затворено, закључано”, а реч енклава „у свакодневној употреби се користи за препознавање постојања фрагмента затвореног у окружењу које му је страно” (Vinokurov 2007, 9). Евгениј Винокуров енклаву дефинише на следећи начин:

„Енклава је део територије једне државе који је у потпуности окружен територијом друге државе. У сврхе издвајања делова државе који су потпуно окружени другом државом, они се називају правим енклавама” (Vinokurov 2007, 10).⁸¹

⁸¹ У зависности од тога да ли има излазак на море, или има спојне тачке са матичном државом, енклава може бити другачије категорисана. *Семи-енклава* је она територија матичне државе која има излазак на море и није потпуно окружена другом државом или њеним воденим површинама (енг. semi enclave), *делимична-енклава* повезана је са матичном државом непролазном територијом, при чему је приступ њој могућ само преко територије друге државе (енг. reпе-enclave). Сродан је и појам ексклаве који се односи на територију окружену са најмање две државе, мада се и ексклаве могу разликовати по типу, при чему се Дубровник наводи као пример *праве ексклаве*. Такође постоје и *енклавизоване државе* (енг. enclaved state), или *полу-енклавизоване државе* (енг. semi enclaved state), окружене другим државама са или без излаза на обалу (Vinokurov 2007, 10–14).

Винокуров потом наводи да, осим изолованог подручја, одређење значења енклаве укључује домовину, као и државу која је окружује, а једна од централних карактеристика појма је следећа:

„Суверенитет над одређеном територијом је одлучујући критеријум. То је разлог зашто зоне контролисане од стране међународних организација не могу бити препознате као енклаве. Овај феномен, који није по себи новина, широко је био распрострањен током 1990-их, када је организација УН била задужена, на пример, за сигурне зоне у Босни и Херцеговини и на Косову (Бихаћ, Сребреница, Жепа). Иако је организација УН-а имала привремену администрацију у сигурним зонама, званични трансфер суверенитета није се догодио” (Vinokurov 2007, 11).⁸²

Наведени критеријум није потпуно искључујући, будући да аутор додатно препознаје и енклаве базиране на културолошком, економском или религијском принципу (Vinokurov 2007, 41–42), међутим, и у том случају он наводи примере досељеничких насеобина, који су у социолошкој и економској литератури изразито заступљени приликом изучавања урбаних заједница означених под термином енклава (Fallon 2017; Demireva and Wouter 2021; Espinoza-Kulick, Fennelly, Beck, Castañeda 2021; Constant, Schüller, Zimmermann 2023; Draper 2025), што би у случају Косова и Метохије могло унети додатну конфузију.

Такође, литература препознаје и *идеалтипску* разлику између *гето* насеља и *енклава*, разграничавајући присилно и вољно издвајање етно-културолошких и религијских групација (Galonnier 2014). У крајњој линији те поделе, означавајући вољно издвајање индивидуа, са једне стране, налази се наменска сепарација повлашћених појединаца, у социологији означена употребом појмом *цитадела*, који се односи на самоиницијативно груписање на бази економске класе (Galonnier 2014, 95).⁸³ На супротној страни континуума спацијалног издвајања популација, јавља се појам циста, којим се Глен Вокер Боуман служи описујући Израел као државу неограниченог суверенитета, чији крајњи продукт је *енцистација* палестинског народа, базирана на територијалном ограђивању и комплетном надзирању. Ескалација такве политике резултовала је оптужбама за геноцид. Према дефиницији Глена Вокера Боумана:

„Енцистација као процес затварања унутар цисте и опкољавања палестинских заједница унутар територија над којима Израел претендује на суверенитет, несумњиво је акт карантинског издвајања ‘материје’ за коју се верује да представља ризик за околно друштвено тело. Упркос томе што Израел, као сада и Египат, тврде да је омеђивање питање безбедности (коришћено, као што тврди први, за спречавање напада Палестинаца на израелске цивиле и, као што тврди други, за спречавање уласка салафиста на територију Египта преко Газе), ‘енцистација’ је – макар у израелском случају – устаљена пракса која има веома различите исходе за обе популације, палестинску и израелску” (Bowman 2015, 2).

Међутим, примери у пракси, осим у наведеним граничним случајевима вољног и невољног груписања, показују да је *идеалтипска* диференцијација, која почива на разликовању гето насеља од енклава, „недовољно стабилна”, будући да припадници средњих и виших класа заједница које су стигматизоване, показују како њихов одабир места становања укључује амбивалентне одлуке. Идеалтипско разликовање енклаве од гета ипак и у тим случајевима бива задржано као „хеуристички” модел, ради појашњења процеса друштвеног груписања и његових различитих ефеката (Galonnier 2014, 95).

⁸² Наведени примери издвојени су пре самопроглашења независности Косова, док је на том подручју и даље активна мисија Еулекса, „под оквиром Резолуције 1244 Савета безбедности УН” (EULEX).

⁸³ Појам вољног груписања односи се и на издвајања више друштвене класе изградњом *ограђених заједница*. Наведеним концептом становања служи се Владимир Гвозден у сврхе проблематизације концепта заједнице (Gvozden 2022).

Појам гета у том случају подразумева принудну изолацију, упркос вишезначности коју носи услед реферисања на различите контексте сегрегације. Колоквијална и метафоричка употреба овог појма некада се везује и за случај Срба на Косову и Метохији (Jeftimijević Mihajlović 2021, 331). Само порекло термина гето у примарној употреби односило се на јеврејске насеобине, првобитно принудно издвајане у доба Млетачке републике, да би касније појам био пренет у употребу приликом описа насеља Афроамериканаца, реферишући на дискриминацију, расизам и стигматизацију коју проживљавају, али и на отпор тим процесима (Schwartz 2019).⁸⁴ Тако је термин задржао амбивалентно значење, услед чега поједини аутори заговарају ограничавање употребе овог појма, ради постизања веће јасноће, наглашавајући да је у случају Афроамериканаца потребно поставити фокус на „ограниченост избора” и „комплексан међуутицај” фактора груписања заједница, уместо искључиво на сегрегацију (Schwartz 2019, 3; Small 2008, 394–395).

Са друге стране, у тој врсти диференцијације, енклава задобија позитивну конотацију која се приписује постојању вољног груписања заједнице, чија основа није мотивисана стигматизацијом (Galonnier 2014, 95), међутим, уз назнаку да процесе вољног и наметнутог груписања није могуће потпуно раздвојити. Џулијет Галоније с тим у вези наводи да „разлика између гета и енклаве остаје емпиријски непотпуна, будући да су, у већини случајева, вољне и наметнуте димензије сегрегације суптилно испреплетене” (Galonnier 2014, 95).

У случају употребе термина *енклава* за означавање одређених облика просторности на Косову и Метохији, додатна метафоричка одредница, може бити и придодат појам архипелага, будући да Маркоандреа Спинели на визуелном нивоу просторни распоред српских енклава јужно од Ибра пореди са архипелагом:

„Енклаве су као острва усред мора којима не припадају. Увидевши да су енклаве које желим да испитам бројне и све блиске једна другој, поређење с архипелагом чини се као најприкладније. Енклаве представљају, по мом мишљењу, саму суштину Балканског полуострва, које је до пре двадесетак година било готово у потпуности састављено од различитих група енклава. Ратови деведесетих допринели су да се ове балканске особености делимично елиминишу. Већина ових група сада је потпуно безбедна; ипак, неке су, несумњиво, биле окидач за последњи сукоб. Друге још увек представљају претњу миру, а међу њима су, по мом мишљењу, српске енклаве на Косову најбољи пример” (Spinelli 2018, 13).

Осим што износи дескрипцију енклава које сматра уједно угроженим и угрожавајућим, Спинели не одређује детаљније метафоричку употребу појмовног апарата, описујући њиме искључиво просторни распоред, међутим, појам архипелага изразито је вишезначан, уз позитивну метафоричку конотацију у пост-колонијалним студијама, али и друга могућа значења, која обухватају појам кретања. У контексту примене *модела архипелага-енклава*, Алесандро Пети реферише на комплексност одређивања граница распрострањавања различитих етничких заједница, тачније, на међузависност вољне изолације и наметнуте сегрегације, које су конституисане посредством моћи управе, последично узрокујући дерегулацију грађанских права. Описујући однос Израела према палестинском народу, и убранистичка решења сегрегације и ограђивања, он закључује:

„С једне стране, имамо глобалну елиту која управља простором токова, живећи у свету архипелашког типа, који доживљава као једини свет, без екстеријера; док с друге стране, суспензија правила архипелага ствара правне и економске вакууме који систем енклава чине црном рупом, мрачном периферијом” (Petti 2019, 79).

⁸⁴

Детаљну историју појма гето изнео је Данијел Шварц у књизи *Гето: историја термина* (Schwartz 2019).

Оно што употребу архипелага као термина додатно компликује јесте значење које носи као „мета-географски” концепт у интердисциплинарним постколонијалним студијама, чији се филозофски основи везују за мисао Едуара Глисана. Тако Пол Картер наглашава да „архипелаг може бити метафора учења, фигура креативне имагинације саме по себи, када се примени на практичан изазов обезбеђивања одрживих друштвених и еколошких односа” (Carter 2019, 39). За овај појам везује се и децентрализација моћи, јер „ако је архипелаг жива метафора, он је систем делова у покрету, где нема фиксних и статичних компоненти” (Carter 2019, 32). Значење архипелага, у описаном дискурсу, упућује на релационост идентификације, и у први план поставља кретање, тачније „комуникацију изван разлика, која успева да превазиђе парадокс сингуларности и целине” (Carter 2019, 23). Картер истиче да: „Као анти-континенталистичка фигура организације, архипелази носе потенцијал политичке и еколошке еманципације” (Carter 2019, 10). *Архипелашка мисао*, потекла од Едуара Глисана, тако се јавља као антипод изолацији и такозваној *енклавизацији*, почивајући на *релационој филозофији* и *поетици*, како показује Тамара Валчић Булић: „Релација је дакле оно што омогућава да се иде према Другом, да се у размени с Другим мења, али да се притом ништа не губи нити деформише” (Валчић Булић 2021, 205). Све наведено додатно проблематизује употребу изложене терминологије у контексту класификације средина на Косову и Метохији које су претежно насељене српским становништвом.

У случају искључивог наглашавања просторне разуђености повезаних насеобина у којима је стационарано неалбанско становништво на Косову и Метохији, *патерн леопардових шара* може послужити као погодна визуелна представа (Mrgić 2018, 7). Наведеним концептом могу се означити поменуте просторне зоне груписања српског становништва, чије се одлике разликују, са тенденцијом појаве учесталих промена, будући да су једине преостале институције Републике Србије у Покрајини везане за здравство, област образовања и културе, а да су ознаке српске државности све мање изражене у северном подручју. Појам *леопардове коже*, у контексту разарања СФРЈ, колоквијално се ипак везује за Босну и Херцеговину у периоду пре успостављања Дејтонског споразума (Радушки 2021, 377), реферишући на мозаичну слику демографске структуре, док се, са друге стране, случај Косова и Метохије издваја као специфичан (Dobrković 2007, 156), управо услед *антагонистичке толеранције*, чији су обрасци доминације нестабилни (Hayden 2002). Наведене политичке одлике уносе динамику у животне нарације саговорника, осликавајући карактеристике подручја Косова и Метохије, које је у раду ословљавано као постратно, чиме је наглашена његова променљивост и друштвено-политичка нестабилност (Златановић 2018).

ПОГЛАВЉЕ 5: САГЛЕДАВАЊЕ РАСЕЉЕНИШТВА КРОЗ ПРИЗМУ СТУДИЈА СЕЋАЊА: ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР АНАЛИЗЕ ГРАЂЕ

„Колико је важног потонуло у таму прошлости, колико је неважног запамћено, а колико је дисонантног усклађено?” (Куљић 2022, 24)

Наведено питање у основи је анализе животних прича интерно расељених лица и породица, чиме се залази у домен анализе сећања. У реду првих одлика *студија сећања*, чији предмет истраживања представља цитатом назначена проблематика, истиче се њихова „трансдисциплинарност” (Olick and Robbins 1998, 106), док се истовремено тежи превазилажењу неких од појмовних потешкоћа насталих убрзаним разгранавњем области (Erl1 2008), које је накнадно постало предмет критике (Вајовић 2012, 91). Марек Там сходно томе напомиње то да дисциплинарни обухват различитих истраживања памћења ни не оставља простор за њихову „заједничку епистемолошку подлогу” (Tamm 2013, 460). Наведено потврђује чињеница да су истраживања из ове области довођена у везу са за доменом „студија културе и рода” (Вајовић 2012, 94), затим начелно са хуманистиком, али и теологијом, као и неуронауком (Erl1 2008, 1; Куљић 2006). Услед тога поједини аутори праве изванредан отклон од студија сећања, како указује Тијана Матовић, сматрајући да је њихов крајњи исход „површно сједињавање хуманистичких струја” (Матовић 2020, 54).

Извесне појмовне недоумице на том пољу настају и по питању описног придева којим је потребно назначити социо-културни контекст сећања, те Џефри Олик и Џојс Робинс, издвајају појмове *колективног, социјалног и културалног памћења*, и њихову сукцесивну надоградњу (Olick and Robbins 1998, 112). Надаље се јављају и друге појмовне категорије попут *мнемоничких пракси*, у циљу дефинисања анализе повезница концептуализације друштвене прошлости и будућности (Olick and Robbins 1998, 112). Олик и Робинс закључују то да је појам *колективног памћења* (енг. *collective memory*) настао радикалним размимоилажењем са психолошким индивидуалистичким приступом, јер је тумачење сећања у социјалној равни изискивало узимање у обзир ширег контекста друштвених релација. Утемељивачу теоријског оквира *колективног памћења* – Морису Албваксу,⁸⁵ накнадно су упућене критике услед примене диркемовског приступа и уградње друштвено хомогенизујућих конотација у појмовни оквир (Olick and Robbins 1998, 109).

Отргнут од почетног теоријског детерминизма наведени појам је заживео и у савременијим студијама, па се њиме тако, на пример, Ен Ригни користи како би назначила улоге „актера и организација” у изградњи сећања, истражујући „колективно настајање мнемоничких заједница, отеловљених и замишљених, кроз комуникацију лицем у лице, као и на већој дистанци путем медија” (Rigney 2012, 18). У учесталу употребу улазе и други сродни појмови. Гордана Ђерић тако дефинише „друштвено памћење” као „забрањени заборав”, подробније га описујући у следећем пасусу:

„Укратко, друштвено памћење је последица или намерни резултат комплексног односа савремене политике, историјског сазнања и културне производње у ширем смислу речи” (Ђерић 2010, 88).

Појам *културалног памћења*, Ен Ригни примењује као концепт који оперише у домену „медијације и перформанса” (Rigney 2012, 18). Слично, и Марек Там напомиње то да се унутар

⁸⁵ Морис Албвакс [Албваш] сматра се утемељивачем *студија сећања*, иако не и творцем појма *колективно памћење* (Ђерић 2010, 93), док се истовремено истиче контекст широк теоријских основа на којима је Албвакс развио своју теорију о памћењу као дефинисаном *друштвеним оквирима* (Olick, Levy, and Vinitzky-Seroussi 2011, 5). Упркос бројним претходницима, као и чињеници да је теоријски концепт *колективног памћења* данас битно измењен, Албваксове заслуге за промену перспективе у изучавању сећања сматрају се неоспорним (Olick, Levy, and Vinitzky-Seroussi 2011, 16).

културалне обраде сећања усмерење поставља на „на текстуализацију и визуелизацију” садржаја (Tamm 2013, 461), и извесне материјалне основе и канале њиховог преношења, позивајући се на Јана Асмана. Надаље, у том домену акцентује се и значај „дана комеморација, споменика, специјалних места и музеја” (Schmidt 2008, 196).

Утемељивачима *културе сећања*, у првом реду се сматрају Јан Асман и Алаида Асман, док се у контексту српског издаваштва међу најистакнутијим теоретичарима издваја социолог Тодор Куљић, са низом студија и радова који се баве проблематиком ове врсте, пружајући синтетични преглед области, али и нудећи иновације у методолошком приступу анализи (Куљић 2006; 2014; 2023). Потребно је назначити да Куљић прави разлику између *памћења* и *сећања* (Вајовић 2012, 92). Тако памћење дефинише као уплетено у селективно „складиштење” садржаја прошлости”, а сећање као својеврсну активацију тих материјала, која не мора бити циљна (Куљић 2006, 11). Детаљније, изнету диференцијацију образлаже на следећи начин:

„Док је сећање више везано за емотивни и когнитивни однос појединца према искуству, дотле се памћење више односи на друштвени и културни апарат у којима се складишти учинак сећања. Осим тога, сећање обухвата и ненамерно опажање и несвесно реаговање, док је памћење смишљени однос према прошлости, више везан за установе и медије који чувају и преносе садржаје прошлости” (Куљић 2006, 7–8).

Ова разлика може се сматрати подударном са Асмановом диференцијацијом *комуникативног* и *културалног* памћења, као одвојених сегмената *колективног памћења* (J. Assmann 2008), или пак са шематизацијом *социјалног* и *културалног* памћења, коју износи Асманова (A. Assmann 2011). Јан Асман тако *колективно памћење* дели на *комуникативно* и *културално*, додајући предмету анализе, засноване на Албваксовим оквирима, традицију као интегрални предмет изучавања (J. Assmann 2008, 110).⁸⁶ Дефинисањем *културалног памћења* истиче се да је оно пре свега у потрази за „екстерним симболима” и да „захтева институције заштите и поновног опредмећења”, за разлику од *комуникативног* памћења које је пре свега „ванинституционално” (J. Assmann 2008, 111). Указујући на преклапања наведених форми памћења, и неопходност њиховог истраживања, Јан Асман истиче да ови процесуални системи „нису потпуно отворени и разводњени” (J. Assmann 2008, 113, 117).

Додатно, могуће је направити и разлику између *колективног* и *јавног сећања* на коју указују Џејн Гудол и Кристофер Ли, позивајући се на теоријске оквире сензибилисане за разумевање различитих равни медијације сећања. У тој подели *јавно сећање* се посматра као феномен којег одликује већа непосредност, јер поседује јасне просторно-временске координате, чинећи интерсубјективну формулацију групе људи, која поседује ресурсе да дефинише свој наратив, ипак, границе делатних капацитета ове врсте разматрају се у складу са свеопштом медијатизацијом друштва (Goodall and Christopher 2015, 4). Насупрот томе, потпуна немогућност вољног располагања ресурсима наративизације приписује се формама *колективног сећања* унутар *замисљених заједница*, без подразумевања присуства другог и интеракције (Goodall and Christopher 2015, 4).

Алаида Асман такође напомиње то да је памћење социјални феномен, чија основа није никада искључиво индивидуална, те и да појашњење његових карактеристика захтева посебне термилошке одреднице (A. Assmann 2006, 211). Тако она, региструјући „поплаву сећања” (енг. *memory boom*), насталу након деведесетих година двадесетог века у „друштву и политици”, али уједно и повећано научно интересовање за истраживањем у том домену, издваја различите врсте сећања (A. Assmann 2006, 211). У првом реду *индивидуално памћење*, са његовим различитим

⁸⁶ Уз Албваксове теоријске помаке, у контексту студија аутора чије су полазне идеје утицале на даљи развој дисциплине, истиче се допринос историчара уметности Аби Ворбурга (J. Assmann 2008, 110; Olick, Levy, and Vinitzky-Seroussi 2011, 28).

сегментима, од којих је *епизодичко* задужено за „аутобиографско искуство” (А. Assmann 2006, 212).⁸⁷ Упозоравајући да:

„Упркос томе што може бити фрагментирано и случајно, епизодичко памћење никада није изоловано, већ је повезано са широм мрежом памћења, и што је још важније сећањима других” (А. Assmann 2006, 214).

Затим на нивоу *социјалног памћења* Асманова издваја и генерацијске скупине, као и друге врсте група, попут вршњачких, које утичу на садржај репродукованог, везујући генерацијске смене за период од оквирно тридесет година. У групацијама генерацијског типа она опажа као подлогу заједничко искуство историјских догађаја и „одвијајуће дискурсе само-тематизације” (А. Assmann 2006, 214). Шире генерацијске скупине, одређене према историјским догађајима који њихов обим структурирају, описане су и у домену антропологије, као значајни оквири за разумевање творбе сећања (Горуновић, 2015, 322). Одатле долази и неопходност систематизације културних генерација, описаних према одређењу Горјане Литвиновић:

„Културно-историјска генерација, као посебно увремењено културно поље, конституише се под дејством разноврсних фактора везаних за друштвену структуру, историјска збивања и њихову биолошку основу. Уз културне специфичности, у кохорти – групи која се на тај начин успоставља – јавља се и осећај заједништва, тј. генерацијска идентификација” (Litvinović 2001, 78).

Такође је значајно увиђање Алаиде Асман да породица чини „комуникациони оквир у коме се истовремено укрштају живе генерације”, те да разликовање група сећања, чија диференцијација обухвата „појединце”, „социјалне групе”, „нације” и „културе”, сâмим тим поспешује издвајање „хоризоната памћења”, код којих може доћи до преклапања (А. Asman 2011, 21–22). Процес уједначавања сећања, посебно у случајевима када долази до његовог интензивног наметања, Асманова не сматра потпуним, наглашавајући то да реакције појединаца зависе чак и од њихове животне доби, чинећи старије чланове друштва и децу растерећенијим стега нормирања садржаја (А. Asman 2011, 202). Сâмим тим, при анализи сећања, могуће је као важну укључити и типизацију животних декада индивидуа (Ковачевић, Антонијевић, Требјешанин 2013, 959).

Концепту генерације у склопу истраживања, најпре се прилази посредством концепта *генерацијског позиционирања*, који је развила Моника Палмбергер. Сходно томе, генерације су посматране као условно омеђене тачке пресека у трансферу сећања, где се сусрећу његове колективне и личне форме, динамички обликоване друштвеним променама (Palmberger 2016, 7–10). Проток преноса сећања је посматран као најчешће уврежен породичним окружењем, унутар којег се увек изнова одвијају реинтерпретације проживљеног, чији основ не бива нужно захваћен изненадним сменама наратива (Palmberger 2016, 8–9). На тај начин, генерације се не посматрају као „политичке” јединице нити као „хомогене кохорте”, унутар којих нема одступања, већ се као њихови садржатељи издвајају заједничка искуства и „дискурзивне тактике” (Palmberger 2016, 10–11). Према Палмбергеровој: „Генерацијски идентитет је конструисан преносом сећања, али и њиховим колективним заташкавањем” (Palmberger 2016, 9). Генерацијском идентитету се не приступа као најзначајнијем у пољу припадности, а трагање за њим у служби је појашњења односа према различитим идеологијама (Palmberger 2016, 6). *Генерацијско позиционирање* може се ипак појавити као веома значајно унутар породичних дијалога, као стратегија појашњења различитих ставова родитеља и деце, и у том пољу се издваја његова релевантност. Предмет спора у тој врсти

⁸⁷ Ковачевић, Требјешанин и Антонијевићева издвајају функцију аутобиографских сећања у изградњи континуитета сопства и свести о сопственом идентитету (Ковачевић, Требјешанин, Антонијевић 2013, 12). *Аутобиографско памћење* се тако дефинише као „посебан облик” *епизодичког памћења*, које је „конкретно, лично, често емоционално обојено и сачињено од представа које су визуелне, аудитивне, тактилне, олфакторне итд.”. Такође се наводи његова посебна „*осетљивост у случају трауме*” [курзив у оригиналу], то јест најпре повреда главе (Ковачевић, Требјешанин, Антонијевић 2013, 13–14).

међугенерациског дијалога може бити начин образовања или утицај медија, што се може видети у сегментима цитираних породичних дискусија.⁸⁸

Недостатак студије Монике Палмбергер, са друге стране, може се сагледати у наглашавању „међузависности” историје и сећања (Palmberger 2016, 18), при чему *критичка историја* није јасно одвојена од националних наратива, како то поједине студије захтевају (Bell 2006, 27). Наведене поставке засноване су на потреби компарације званичних и аутобиографских наратива, коју ауторка спроводи, међутим, предмет овог истраживања се у том смислу разликује, и захтева пре свега усмереност на домете различитих врста аутобиографских садржаја.

Генерациска истраживања ове врсте, како Палмбергерова наводи, не теже излагању репрезентативних карактеристика издвајаних скупина, већ пре служе исцртавању утицаја друштвених трансформација на сећање (Palmberger 2016, 36), у складу са чим се тежи „премошћавању разлике између персоналног и колективног сећања, иако она никада не може бити потпуно уклоњена” (Palmberger 2016, 7). Међупростору различитих форми сећања, чија је природа нужно дефинисана као интерсубјективна, приступа се различитим методама, чијом разрадом цитирана ауторка долази до следећих опажања:

„Моје истраживање, усмеравајући се на улогу генерациског позиционирања, открива да прошла искуства обликују садашње ставове, али такође указује да је субјекат у садашњости тај који даје значење прошлости. Ово је такође тачно за наративе о прошлости које старије генерације преносе млађим, да би их затим их оне испитале и поставиле у контекст. Предлаже се да осећај континуитета код људи може да се носи са неусклађеностима које се јављају током овог трансфера између генерација. Управо је ово поље напетости између колективног и личног, као и између трајности и промене, централно у дискусији о генерациском позиционирању у овој књизи” (Palmberger 2016, 8).

Фактори који утичу на позиционирање могу бити бројни, а тренутна животна доб саговорника коју Палмбергерова наглашава, некада се у овој студији показује као евидентна, а некада бива прикривана као значајан елемент утицаја наглашавањем континуитета одређене идентификације (Palmberger 2016, 9). Цитирана ауторка посеже за високо селективним издвајањем наратива својих саговорника, који је наклоњен личној приказу, док се истраживањем наратива расељеника са Косова и Метохије тежи тематском и контекстуалном обједињењу различитих животних прича и указивању на неусаглашености доживљаја, тамо где су постојане, као и на могуће процесе уједначавања сећања.

Генерациско позиционирање саговорника може бити и зависно од животне доби истраживача, која може узроковати интергенерациска подразумевања,⁸⁹ или са друге стране, потребу саговорника за детаљнијом експликацијом.⁹⁰ Тако је генерациско питање, према мишљењу Тодора Куљића, оно које се поставља спрам узраста истраживача, те пишући о дометима аутобиографије (скр. АБ), он истиче:

„Савремени млађи истраживачи сећања имају дистанцу, али не и осећај за дух прошлог времена, док аутобиографи са искуством немају дистанцу према прошлости због уплетености у њу иако не заборављају

⁸⁸ Појашњавајући ставове свог оца, један од саговорника изговорио је констатацију која се у различитим облицима могла чути и у неформалним разговорима (ГЗСГ17): „Нису сви Американци тај Бајден. *Он гледа телевизију* [саговорник мисли на свог оца], и шта му се сервира, то је.”

⁸⁹ Пример исказа који се наводи у даљим прилозима (ГЗСГ10): „Не могу ја рећи да сам из Бара, или из Београда, не, више не, знаш, кад кажеш одакле си, *шта да причам знаш.*”

⁹⁰ Пример исказа који се наводи у даљим прилозима (Г1СГ35): „*Ви сте млади* [саговорник се обраћа истраживачу], ја ћу и пред З. [саговорник изговара надимак присутног сарадника у истраживању] да ти кажем, то је мало, наши људи што не гледају неке ствари, ја сам изгубио брата од стрица, са тринаест година, убио га Албанац, убио га у саобраћајној несрећи, саобраћајна несрећа на путу који сте дошли, сад, из Штрпца, ти си дошао из Штрпца, или из Призрена, си ишао преко Урошевца или?”

дух времена. Зато се епистемолошка процена АБ среће са апоријом како уједначити различите перспективе аналитичара лишених искуства с једне и сведока без дистанце с друге стране” (Куљић 2022, 12).

Управо ту „апорију” многи истраживачи решавају применом анализе усмених историја и животних прича (Томпсон 2012, 18), то јест „методом студија живота” или „методом личног искуства” (Ковачевић, Антонијевић, Требјешанин 2013, 949). Према Полу Томпсону у питању је пре свега методологија која почива на сарадњи, где се примарна улога приписује казивачима. Томпсон не заборавља да истакне ни психолошке бенефите које оваква врста истраживања пружа старијим особама уважавањем њиховог животног искуства (Томпсон 2012, 26). Са друге стране, исто се може приметити и код саговорника најразличитијих животних доби, што потврђује коментар са једног од прелиминарних интервјуа:

СГ: Да, али најјаче оружје, мислим да си изабрала најјаче оружје. Школа је школа. Мислим истраживање, желим ти да си увек гладна у истраживању, никад довољно, јер је то (...) нешто најлепше и спаја људе, једноставно спаја. Ово дође к’о нека психотерапија, мени бар тако, али нешто што је... Што каже један мој друг, каже ја се са психијатром најбоље испричам, што каже, никад ме не прекида. (Г1СГ38)

Асманова напомиње то да генерализацијом социјалних сећања и њиховом универзализацијом долази до кристализације симболике која задобија национални карактер, позивајући се на концепт *места сећања* (франц. *lieux de memoire*),⁹¹ чија теоријска основа је конструктивистичке природе.⁹² *Индивидуално и социјално памћење* она смешта у „интергенерацијски” контекст, док *политичко и културално памћење* везује првенствено за „трансгенерацијски” трансфер (А. Assmann 2006, 215). У том смислу политички домен памћења Асманова описује као процес институционализације националне симболике, пропорционално усаглашене према степену етничке хомогености (А. Assmann 2006, 215–216). Општи акценат у том пољу поставља се на процесе уједначавања сећања посредством различитих друштвено-политичких механизма, како указује Гордана Ђерић:

„Два су важна питања: *шта* се памти, односно преноси и *како* се преноси. Њихово решење увек ће зависити од антиципације садашњих и будућих потреба заједнице, више него од онога што у резервоару прошлости постоји. Селективним избором представа из прошлости обично се озакоњује постојећи друштвени поредак: *у памћењу се тражи, и изналази, кристално јасна потврда садашње потребе*” (Ђерић 2010, 94).⁹³

Културно памћење тиме се посматра на равни динамике активног сећања и заборавља, са једне стране, и архивираног памћења, са друге, чиме се појашњавају његове диспозиције ка променљивости (А. Assmann 2006, 220). Постављајући разлику између трансгенерацијских форми памћења Асманова истиче: „Политичко памћење адресира пре свега индивидуе као чланове група: културално памћење везано је за чланове група пре свега као индивидуе” (А. Assmann 2006, 221).

⁹¹ Срђан Радовић наглашава то да концепт *места сећања* означава симболичку функцију материјалног и (или) имагинарног простора (Радовић 2013, 31).

⁹² У концептосфери вољног сећања појам *lieux de memoire* описан је од стране његовог творца, Пјер Норе најпре као „комплексан”: „’Lieux de memoire’ (места сећања) су уједно природна и артифицијелна, једноставна и двосмислена, конкретна, она су lieux – места, простори, објекти – са три димензије, материјалном, симболичком и функционалном” (Nora 1996, 14). У питању је појам којим су обухваћена интенционална сећања, тачније „протезе сећања”, настале кроз изванредан прекид са живим сећањем и друштвеном праксом услед социјалних промена, чија обрада захтева стварање архива и маркирање важних датума, одабраних тако да се у њих уписују извесне идеолошке вредности (Nora 1996; 1989). Оно што посебно одликује *места сећања* јесте њихов „капацитет за метаморфозу” (Nora 1989, 19).

⁹³ Курзив у оригиналу.

Поред расправа о адекватном појмовном апарату, у зависности од дисциплине, одређује се и ниво предметне проблематике у домену сећања.

Тако се као примарно дисциплинарно питање у области историје издваја дефинисање појма памћења спрам области историографије, које повлачи и продубљивање методолошких недоумица (Olick and Robbins 1998, 109). Антрополошка становишта о сећању, између осталог, примарно преиспитују сам опсег предмета истраживања (Berliner 2005). Начелно, она су описана као претежно „феноменолошки” опредељена, како наводи Дејвид Берлинер указујући на мултивокалност сећања (Berliner 2005, 200). Пролиферацију истраживања о сећању, поменути аутор не везује искључиво за постмодернизам, већ и за „дебату о континуитету и репродукцији друштва”, јер како он наводи, сматрајући заборављање саставном одредницом сећања:

„Уз појам културе, који у себе тежи да сажме, сећање нам помаже да размишљамо о континуитету и трајности репрезентација, пракси, емоција и институција, идеји фундаменталној за антропологе од почетка оснивања дисциплине” (Berliner 2005, 205).

Без обзира на појмовне несугласице, нужне осврте на критику дифузије студија, и појединачне дисциплинарне недоумице, примарна поставка издвојених гледишта делује уједначено са аспекта прихватања конструктивистичког начела, према којем сећање, *идентификација* и наротивизација постају међузависне одреднице (Straub 2008, 221). Наративно сећање се у том смислу увек опажа као медијација, јер како наводе Ковачевић, Требјешанин и Антонијевићева: „Брижљива истраживања недвосмислено указују, међутим, да је процес памћења заправо пре конструкција, а не репродукција” (Kovačević, Trebješanin, Antonijević 2013, 15). У домену психологије слично закључује и Зигфрид Шмит:

„Вербалне елаборације које прате свесно сећање користе се наративним шемама, културно детерминисаним у високом степену. Услед тога што су их индивидуе усвојиле током своје социјализације, можемо претпоставити да оне не организују искључиво вербализацију сећања, већ и њихову пре-вербалну елаборацију. Другим речима: Ред наративног догађаја је суштински функција нарације, не и сам ред догађаја по себи, будући да нарације теже да конструишу кохерентне приче које су прихватљиве слушаоцима” (Schmidt 2008, 193).

Управо тај ниво „очекивања” уткан у комуникацијски процес (Schmidt 2008, 196), који цитирани аутор идентификује, одражава „дијалогски” основ сећања (Straub 2008, 218), јер је оно уобличено и разговором. Асманова такође упућује на неопходност *другог*, будући да „сећања не постоје изоловано, већ су умрежена са сећањима других”, што им даје кохезивно својство (А. Asman 2011, 23). Истраживање припадности, *идентификација* и категоризација, према закључку Олика и Робинса, у поље анализе сећања уписује се питањем наротивизације сопства као предуслова идентитета. Сећање је затим дефинисано као „медијум кроз који су идентитети конструисани”, одакле долазе захтев и потреба за наративном анализом животних прича о расељеништву (Olick and Robbins 1998, 123, 133). У пољу колективних форми *идентификације* тако се посебно издваја теорија о *културној трауми* (Grubišić 2024, 91), чије начелне поставке су значајне за разумевање усмених, али и литерарних сећања на принудно измештање, и њиховог усидрења у јавно обликоване форме памћења.

5.1 Културна траума

У пољу динамике сећања и заборављања значајна су управо преиспитивања домета изрецивости траума, путем којих се издвајају питања „наративних празнина” у контексту

трауматизације појединаца и ширих друштвених слојева (Goldstein 2021).⁹⁴ Наративи о трауматичним искуствима, не сматрају се неутралним исказима, како указује Мартин Кортази, већ их је могуће размотрити као носиоце симболичких значења уплетене у културни контекст (Cortazzi 2007, 384). Уместо интерпретације којом се опозитне врсте реакција на проживљене трауме везују искључиво за активацију психолошких механизма, Лоренс Кирмејер пружа другачију могућност тумачења наведених појава, надовезујући се на теоријске поставке о *колективном памћењу* (Kirmayer 1996, 232).

На тај начин, немогућност сећања код особа које су као деца биле жртве злостављања, са једне стране, и преплављеност сећањима код жртава Холокауста, са друге стране, појашњавају се у контексту „културно конструисаног хоризонта сећања” (енг. *culturally constructed landscape of memory*), чије границе одређују могућности посезања за доступним наративима. Под издвојеним *хоризонтом* се подразумевају „имплицитни модели сећања који утичу на оно што може бити призвано и пренесено као веродостојно”: „Наративи траума онда могу бити схваћени као културне конструкције личног и историјског памћења” (Kirmayer 1996, 230). Дале, према Кирмејеровим оквирима није само кохерентност наратива виђена као формативна са аспекта *идентификације*, већ и „дисоцијација”, узевши да она функционише као композициони елемент, који структуру одржава, према речима аутора, уписујући у њу место празнине (Kirmayer 1996, 236).

Ејми Шуман и Керол Бомер закључују то да је изостанак кохерентности норма наратива о трауматским искуствима, јер су она ограничена могућностима исказивања догађаја, који се често изнова проживљава (Shuman and Bohmer 2021, 183). Улогу наративних празнина уочава и Дајана Голдстајн, истичући да: „Иако су [наративне] празнине у вези са тишином, оне су далеко од нечујних” (Goldstein 2021, 142). Ефекти трауме и патње тако се изучавају и на ширем друштвено-културном плану где долази до њиховог обликовања и обраде. Како истиче Тодор Куљић: „Социолошки гледано, туговање није само лична емоција него и понашање које формира и усмерава група” (Куљић 2014, 15). У том домену прелаза са индивидуалног плана искуства, који добија све јасније дефиниције трауме, чак и у области антропологије, на шири друштвени план, ипак се јављају извесне појмовне проблематике при дефинисању *културне трауме*.⁹⁵

Према почетном одређењу Пјотра Штомпке, таква колективна траума узрокована је интензивном друштвеном променом, и у основи може имати и етнички прогон, али је суштински одређена пређашњим постојањем „*културалне дезоријентације*” и изазвана трансформацијама доживљеним као инвазивним и угрожавајућим (Sztompka 2000, 452–453). Таква *дезоријентација* може бити *друштвена*, узимајући персоналне и колективне облике, и указујући на драстичност промене државног уређења, како указује Гордана Горуновић (Горуновић 2005, 235).

Са друге стране, као што је напоменуто, у склопу расправа о теорији *културне трауме*, постоје и њени критичари, који су усмерени на нејасноће проистекле у процесу преношења појашњења индивидуалног искуства трауме на домен друштвених појава, а према томе и на неусклађеност дефиниција. Они указују на то да теорија *културне трауме* често измиче емпиријској основи, некада додатно занемарујући клиничке и терапијске ефекте наративизације услед поимања трауме као недоступне исказу (Kansteiner and Weilnböck 2008, 232–233, 235).

⁹⁴ Гади Бенезер идентификује наративне сигнификаторе постојања трауме најразличитијих врста; од редоследа препричавања догађаја, драмских пауза, боје гласа, емотивне инволвираности или уздржаности, до невербалне комуникације (BenEzer 2002, 34–36). Издвојени означитељи могу се третирати и као они који помажу у интерпретацији „наративних празнина” (Goldstein 2021).

⁹⁵ Дефинишући индивидуалну трауму са антрополошког становишта, Ребека Лестер напомиње то да је, без обзира на порекло узрока трауме, концептом потребно обухватити „текуће проживљено искуство”, то јест све оно што прати иницијални догађај, чиме се отвара наративни простор промишљања могућности окончања агоније (Lester 2013, 755). На тај начин, она трауму посматра као „онтолошку алијенацију” насталу на бази „граничних искустава”, која се у основи испољава као „релациона” (Lester 2013, 753–755).

Потоње критике не би могле бити спочитане и теоријском оквиру који успоставља Пјотр Штопка, сматрајући да траума може бити „семе новог културног система, стимулус за *културну консолидацију или конструкцију*” (Sztompka 2000, 464).⁹⁶ Цефри Александер такође препознаје бенефите симболичке обраде трауме у сфери културе. Начелно дефинишући појам на следећи начин:

„Културна траума се дешава када чланови колектива поседују осећај да су били изложени застрашујућем догађају који оставља трајне трагове у њиховој групној свести, заувек маркирајући њихова групна сећања и утичући на њихов настајући идентитет на фундаменталне и неповратне начине” (Alexander 2012, 6).

Оно што се пак засигурно може сматрати неразјашњеним у општем теоријском прегледу *културне трауме*, јесте поље међупростора индивидуалног и колективног сећања, посебно у случају занемаривања искуственог домена (Kansteiner and Weirnböck 2008, 233–234). То је уједно последица чињенице да конструктивистички приступ истраживању културне медијације трауме, у својој крајњој тачки подразумева анализу начина обраде и симболике културних представа о одређеним „догађајима”, без њихове нужне емпиријске основаности, док се уједно напомиње то да „страх и шок” најпре представљају производ „значања” (Alexander 2004, 10). У складу са тиме Цефри Александер износи опажање:

„Некада су, заправо, дубоко трауматизујући догађаји они који се можда никада нису ни десили: они, међутим, могу бити једнако трауматизујући као и догађаји који су се заиста одиграли” (Alexander 2004, 8).

Најочигледнија доза критике усмерена је ка теоретичарима који *културну трауму* везују за аспекте медијских репрезентација, услед „свођења комплексних ефеката медија на троп трауме” (Kansteiner 2004, 208). „Чини се да искуства реалних жртава трауме”, упозорава даље Вулф Канштајнер: „[...] имају мало заједничког са колективним или индивидуалним психолошким ефектима медијских репрезентација, и постојеће студије нам не нуде смернице како да премостимо ту празнину, чак ни само на метафоричком плану” (Kansteiner 2004, 208). Он у том аспекту проблематике уочава неопходност полагања од индивидуалног искуства да би се потом прешло на социјалну раван дешавања (Kansteiner 2004, 214).

Насупрот критичком тумачењу културне трауме, заступан је и међудисциплинарни, као и интердисциплинарни, приступ анализи издвојене тематике (Bell 2006, 3; Luckhurst 2008, 14). Данкан Бел тако разликује приступе који говором о трауми у сфери културе, на једној страни, изједначавају индивидуалне и друштвене појаве, и на другој страни, спону трауме у социјалној сфери са индивидуалном одржавају на метафоричком плану тематике (Bell 2006, 3). Појам трауме се затим издваја као непобитно важан за поимање утицаја снажних друштвених трансформација на колективне стратегије идентификација (Bell 2006, 27). Сећање које омогућава или чини трауму недоступном, посматра се као обликовано друштвено-политичким и економским процесима, у складу са чим се Бел позива на закључке Мајера Чарлса о утицају глобализације на поимање територијалности и њеног значаја, који се губи под утицајем модела неолибералног тржишта и слободног протока капитала (Charles 2000, 823). Последишно интензитету глобалних трансформација утврђено је да долази до јачања улоге сећања: „Када територија губи своју улогу као ресурс политичке акције, изнова се јавља као елегична енклава, трансформисана из места сукоба јавних политика у место сећања” (Charles 2000, 829; Bell 2006, 25).

Роџер Лакхурст у сврхе неопходности разумевања трауме као комплексног појма, чији настанак и развој се везују за медицинске, правне, психолошке и психоаналитичке дискурсе, излаже хронологију употребе термина, указујући на то да су многи појмови, попут флешбека, из

⁹⁶ Курзив у оригиналу.

сфере културе и филма ушли у дијагностичку употребу приликом дефинисања медицинских критеријума постојања трауме (Luckhurst 2008). Почетак употребе термина траума, грчког порекла, како наведени аутор показује, везује се за медицину где се јавља у значењу физичке повреде и ране, док се колективни облици трауме првобитно односе на историјски контекст двадесетог века, где долази до постепеног спајања трауме са идентитетским политикама:

„У овом културном контексту, екстремност и преживљавање су привилеговане ознаке идентитета. Затвореници концентрационих логора, ветерани Вијетнамског и Заливског рата, жртве злочина, трауматизовани родитељи и преживели након катастрофа чине предмет интензивног политичког, социолошког, биолошког, психијатријског, терапијског и правног истраживања и расправа” (Luckhurst 2008, 2).

Теорије о трауми сматрају ову појаву инхерентном модернизацији и индустријализацији друштва, а Лакхурст показује како су возне саобраћајне несреће, али и случајеви одштете на раду, снажно обликовали наративе о трауми (Luckhurst 2008, 20–22). У складу са чим, о повредама насталим на раду закључује: „Повреда је поље где се друштвени, економски, политички и бирократски елементи државе сусрећу да одреде и преиспитају трауматичне цене индустријализације” (Luckhurst 2008, 25).

Једнако као и у случају дефинисања *гранатног шока*, као психолошке последице изражене код војника у Првом светском рату, правне дефиниције задржавале су престиж и у другим широко распрострањеним случајевима, „постављањем правних параметара” тумачења трауме (Luckhurst 2008, 30). Накнадна усложњавања тумачења трауматских последица рата и других видова насиља, везују се за профилисање дијагнозе *дисоцијативних поремећаја* и *посттрауматског стресног поремећаја* (Luckhurst 2008, 58). Почети дефинисања траума изазваних ратним стањем указују на стигматизацију менталних поремећаја, као и на специфично негативан однос војне медицине према вулнерабилности, као неподударној појави са родном милитарном идеологијом:

„У милитарним структурама индивидуална психа није релевантна наспрам колективне дисциплине и хијерархије команде. Многи који су третирани гранатни шок открили су да је војна психијатрија немогућа професија, ухваћена између контрадикторних императива излечења и спремности повратка у службу” (Luckhurst 2008, 61–72).

Анти-ратна кампања и феминизам, утицали су потом на интеграцију дискурса трауме у поље идентитетских политика осамдесетих година двадесетог века, доприносећи остварењу права жена и деце (Luckhurst 2008, 61–72), повратно ипак узрокујући и преиспитивање карактера потиснутих сећања жртва сексуалног насиља. Дебату о последицама трауме додатно су интензивирала и различита гледишта о могућности изрецивости трауме, која је у случају Холокауста посматрана као „апорија” или „анти-наратив”, док се на другој страни разматрају капацитети наративних разрешења трауматичних догађаја (Luckhurst 2008, 79). Јаз између живљеног искуства и јавних наратива такође се поставља као средиште проблематизације социјалних релација које производе трауму, будући да неизрецивост доживљаја може бити каналисана одређеном идеологијом, како показују Џејн Годал и Кристофер Ли (Goodall and Lee 2015, 10). Подручје трауме доводи затим и до самог преиспитивања процеса сећања и његових механизма:

„Здрав разум би сугерисао да се оријентације људског сећања односе на изузетне, а не на обичне догађаје у нашим животима, а то важи и за јавно памћење, међутим, када је у питању присећање на екстремне догађаје, наилазимо на парадокс. Док трауматско искуство приморава на присећање, и то са таквим интензитетом да развија облик хипер-памћења који задобија сопствену динамику, упркос било каквој свесној контроли, трауматично присећање се на много начина уопште не понаша као сећање. Студија о томе како

трауматично искуство бива, или не бива, интегрисано у јавно памћење поставља питања која догичу срж феноменологије сећања и тестира дефинишућа својства самог памћења” (Goodall and Lee 2015, 14).

Препознавање начина настајања траума у њиховој стручној обради сâмим тим поставља неразрешена питања пред ауторе, при чему поједини проналазе разрешење у културно-историјској контекстуализацији наративизованог искуства (Richards 2015). Истраживања друштвених пракси сећања и меморијализације ратних страдања, додатно имају за циљ да увиде капацитете мобилизације емотивних доживљаја, услед којих се и разумевање огорчености и потребе за осветом, или право надокнаде за проживљене несреће, издвајају као важна питања. На бази тих питања развили су се и међународноправни оквири *транзиционе правде* у циљу дефинисања одговорности за злочине и постизања друштвене стабилности након конфликта, чија ширина, према закључку Јелене Суботић, некада може бити и ограничавајући фактор:

„Знатан пораст броја доступних модела транзиционе правде чини да њихово прихватање постане лак начин да се прикаже како се међународна правила поштују и без већих унутрашњих нормативних промена. Као последица тога, неки од првобитних циљева транзиционе правде – помирење и стабилност – потчињавају се скривеним државним стратегијама, док се правда злоупотребљава у корист домаће политичке мобилизације” (Subotić 2009, 42).

У пољу тумачења мобилизације националних осећања услед конфликта, идентификоване су комплексне последице политизације *косовског мита* као трауме (Goodall and Christopher 2015, 6; Olick and Demetriou 2006; Ray 2006, 153). Ивана Спасић тако критикује теорије које посредством *косовског мита* нуде есенцијалистичка појашњења српског идентитета, као заснованог на трауми, било у негативном контексту, приликом западноцентричног тумачења мотива актера злочина на простору некадашње Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, или у позитивном контексту, уз подразумевање једнозначности *косовског мита* као непромењеног од свог настанка (Spasić 2011, 82). Она закључује да је *косовски мит* често призиван у контексту појашњења рецентних догађаја и страдања на простору некадашње СФРЈ, али и то да је његова политизација допринела мистификацији дискусија о решењу територијалних проблема Републике Србије, при чему наводи: „Траума се може посматрати као говорни чин, изнова дискурзивно произвођено стање које стоји у узајамно конститутивним односима са контекстуалним условима” (Spasić 2011, 93). Проблематизације логике друштвене интернализације и стратегијске употребе статуса жртве, с тим у вези, теже да укажу како она може водити перпетуалном насиљу (Vandermaas-Peeler, Subotic, Barnett 2022, 18). Услед наведеног јавља се потреба за свеобухватнијим разумевањем распона последица траума, као и друштвених предиспозиција за њихову злоупотребу или разрешење.

Бројне дефиниције трауме теже да фокус изместе са конкретног догађаја на његове последице, па тако Ребека Лестер наглашава да „траума није једноставно одговор на специфичан догађај, већ се продуктивније може разумети као прекид у социјалном ткању који се манифестује у догађају – уједно као контекст који је произвео трауму, и кроз индивидуалне и социјалне одговоре који следе” (Lester 2013, 759). Дефиницијом *институционалне трауме*, како показује Луси Томпсон, феминистички приступ тежи да постави фокус на друштвене услове који омогућавају појаву и перпетуацију траума, тежећи да преиспита последице биологизације трауме, присутне од самих почетака њеног дефинисања, које воде њеној „приватизацији”, то јест „медиализацији” и наглашавању одговорности жртава за постизање разрешења. Такав приступ институције не дефинише искључиво као фактичке просторе, већ и посматра у ширем пољу дискурса моћи, где се приликом разматрања односа према реалним институцијама не полази од „нормативне претпоставке у институционално поверење”, већ се преиспитује историја случајева његовог одсуства (Thompson 2021, 112), у складу са чим Луси Томпсон напомиње:

„Траума је дубоко лично искуство, али ово искуство није лоцирано у вакууму. Доминантне индивидуализоване концептуализације трауме дају мало увида у такве сложености. Да бисмо обухватили ову комплексност, морамо раздвојити разумевање трауме од индивидуализујуће логике дијагностичког империјализма, биолошке (мал)адаптације и ‘резилјентности’, које служе регулисању трауматизоване субјективности, одговорности појединаца за опоравак и приватизују психичку патњу. Затим можемо усмерити пажњу на разумевање трауме, на то како се она производи, како је лоцирана, проживљена и како се преговара кроз институције које желе да нас убеди да је наша патња искључиво лично наша” (Thompson 2021, 115).

Упркос изостанку прецизних дефиниција, траума се свеукупно поставља у шире друштвено поље где се тежи разумевању бројних фактора који су је могли произвести и начина на које се испољава. Тако се аутори попут Томпсонове првенствено залажу за *депатологизацију* трауме и разумевање релација друштвених структура које производе рањивост, полазећи од историје приступа лечењу психичких проблема, првобитно истраживаних међу женском популацијом (Thompson 2021).

ПОГЛАВЉЕ 6: ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР АНАЛИЗЕ УСМЕНИХ НАРАТИВА О ДОМУ

„Званична историја ретко бележи какве последице историјске и политичке промене имају на анонимне појединце и породице, али је то тема која у сваком случају дотиче економску, социјалну и историјску антропологију, као и антропологију фолклора” (Antonijević 2009a, 20).

Почев од горе изнете констатације нужно је објаснити којим теоријским оквирима и методама, и са каквим циљем, антрополошка истраживања приступају анализи казивања саговорника често примарно одабраних, између осталог, по критеријуму постојања проживљеног искуства у одређеном културном контексту, чије друштвено-политичко уређење је обликовано драматичним променама (нпр., Жикић 2013). Уводном сентенцом јасно је да се залази у поље означено као квалитативно, које одликују конструктивистички приступи предмету истраживања (Pavlović, Džinović, Milošević 2006; Karpa 2021, 2). Услед промена становишта о одликама људског процеса сазнања, које су пресудно утицале на критику објективизма, различите методологије друштвено-хуманистичких дисциплина допринеле су разумевању примењиваних појмовних оквира у области наратологије. Наратив, често изједначаван са причом (Polkinghorne 1995, 7), тако је постављен у сродан значењски спектар са концептом(има) дискурса (Pavlović, Džinović, Milošević 2006), док је уједно виђен као предуслов идентитета (Kreiswirth 2000, 309–310; Somers 1992; 1994; Banović 2016, 1044–1047). Теоријско-методолошки амалгам ове врсте развијао се под утицајем посмодернизма (Antonijević 2009a, 14), задобијајући различите форме, чијим се сажетим представљањем може контекстуализовати методологија овог истраживања, које својим насловом јасно реферише на интересовање за разумевањем осмишљавања животног искуства расељеништва.

Мајк Бејнам указује на то да су усмене форме приповедања у разговорном стилу тек накнадно придодате домену анализе наратива, у складу са тиме је мењан и приступ предмету истраживања. Шира примена анализе усмених садржаја, тако се доводи у везу са технологијом која је омогућила бележење дужих исказа (Baynham 2015, 119; Петровић 2015, 296). Упркос томе што се у својој студији претежно баве литерарном прозом, Лик Херман и Барт Ферфак наводе то да су пост-класични теоријски приступи наративу генерално засновани на поставкама класичне структуралистичке теорије, са којима се не размимоилазе у потпуности, те и да конкретне методе нових теоријских усмерења нису у потпуности развијене (Herman and Vervaeck 2005, 103). Са друге стране, идентификовану неуједначеност метода (Huvärinen 2010, 76), поједини аутори не сматрају недостатком, већ заговарају „еклектички” приступ наративној анализи (Fuji 2003, 10).

Мартина Подбој експанзију квалитативног типа истраживања везује за „наративни заокрет”, док међу теоријама које му претходе, издваја *модел* Вилијама Лабова, који сматра „каноним лингвистичке наративне анализе”, приписујући овом лингвисти заслуге за придруживање разговорног стила корпусу истраживања претходно фокусираних искључиво на текстуалне приказе (Podboj 2020, 239–241; Johnstone 2016, 557). Барбара Џонстон такође оцењује да је Лабовљева анализа структуре наратива била кључна у домену развоја „лингвистичке анализе дискурса” (Johnstone 2016, 543). Истовремено, Џонстонова упућује на постојећи критички отклон према почетним Лабовљевом поставкама, будући да нису у довољној мери усмерене на контекст, то јест „анализу наратива као друштвене праксе” (Johnstone 2016, 551). Марија Мандић ипак појашњава да Лабов није изостављао упуте на то да грађа посредована приступом који је развио представља првенствено резултат интервјуа (Илић (Мандић) 2010, 103). Док Адријана Марчетић закључује како је управо Лабовљева теоријска перспектива допринела утемељењу становишта према којем „наративна способност, то јест способност причања и разумевања прича, представља универзалну антрополошку компетенцију”, те и да одатле долази подстрек да се „приповедање у свакодневној комуникацији” подробније подвргне анализи (Marčetić 2018, 80).

Наведено потврђују и други теоретичари бавећи се историјом развоја Лабовљевог модела, који је у почетној тачки под наротивом подразумевао приповедање линеарног типа подешено према хронолошком следу догађаја, како наводи Дајана Голдстајн (Goldstein 2021, 138). У склопу првобитне дефиниције, коју су колаборативно поставили Вилијам Лабов и Џошуа Валецки наротив је дефинисан као „след клауза који садржи макар једну временску спојницу”, док је клауза постављена као „основна јединица наротива” (Labov and Waletzky 1997, 28). Према одређењу Марије Мандић: „Клауза се у лингвистици дефинише као граматичка јединица која садржи предикат и субјекат (експлициран или подразумеван), и исказује одређену пропозицију (садржај)” (Илић (Мандић) 2010, 101).⁹⁷

Речју, у основи је дефиниција којом се наротив предочава, према закључку Мандићеве, као састављен од јединица, које имају циљ да „рекапитулирају искуство следећи редослед (хронологију) оригиналних догађаја” (Илић (Мандић) 2010, 101–102). Према Лабовљевом моделу *наротива личних искуства* издваја се шест пожељних одредница, без којих се они могу сматрати непотпуним, укључујући: *апстракт* као уводни сажетак приче, *оријентацију* на просторно-временској оси и плану ликова, *заплет* или „komplицирајућу акцију”, *евалуацију* као лично гледиште казивача, *расплет* и *коду*, којом се успоставља референца на тренутак казивања и даје завршна реч (Илић (Мандић) 2010, 101–102; Илић (Мандић) 2014, 94; Kovačević, Trebješanin, Antonijević 2013, 20).⁹⁸

Поједини сегменти Лабовљевог модела додатно су надограђивани, на чему је конципиран и појам *иконичких прича* (Gatling 2022), као оних наротива који граде окоснице интервјуа, и чији је основ у вези са функцијом евалуације. Барбара Џонстон тако напомиње да „евалуативне клаузе” служе „оцртавању поенте приче” (Johnstone 2016, 543). Лабов и Валецки евалуацију управо дефинишу као „онај део наротива који открива став наратора према наротиву путем наглашавања важности појединих наротивних јединица у односу на друге” (Labov and Waletzky 1997, 37). Такође, евалуација је описана као она која ретко изостаје унутар *наротива о личном искуству*, и која може бити пренета на различите начине, као *интернализована* констатација кроз „симболички чин или евалуацију у трећем лицу”,⁹⁹ или као *екстернализована* „директна изјава наратора слушаоцу у вези са његовим осећањима у описаном тренутку” и слично (Labov and Waletzky 1997, 39; Илић (Мандић) 2010, 103).

Према Бенцамину Гатлингу, уз помоћ ове функције, могуће је издвојити *иконичке приче* које спрам осталих исказа у интервјуу стоје као њихови „метоними”, те је могуће приписати им исти статус у склопу „целокупне казивачеве животне приче”, будући да се путем њих врши сумирање и најјезгровитије преноси перспектива наратора (Gatling 2022, 178). Према даљем појашњењу *иконички* карактер односи се на понављања унутар наротива, и на казивачеву потребу да одређеном причом потцрта свој став:

„Такве приче имају појачане евалуацијске функције (Labov, *Language in the Inner City* 366–75), које им дозвољавају да у мислима слушаоца постану амблематичне за особе које врше наротивизацију, или макар за специфичне ситуације интервјуа у које су укорене” (Gatling 2022, 178).

⁹⁷ Курзив у оригиналу.

⁹⁸ *Кода* је управо тачка наротива којом се назначавља референца на тренутак приповедања и његов крај (Илић (Мандић) 2010, 102).

⁹⁹ *Интернализоване клаузе* се у преводу Мандићеве називају „утишнутим” или „имплицитним”, а према даљем одређењу, оне укључују „навођење директног говора, увођење трећег лица као резонера, затим разна одступања од основне наротивне синтаксе” (Илић (Мандић) 2010, 103).

Тако постављен и проширен лингвистички модел тек је један од приступа у пољу анализе наратива,¹⁰⁰ док је само дефинисање појма *наратива* отежано управо услед већ поменутих *наративних заокрета*, који су проширили истраживачке области интересовања и методе (Huvärinen 2010; Freeman 2015, 22).

6.1 Проблематизација дефиниције наратива

Према *Наратолошком речнику* Џералда Принса, *наратив*, то јест приповедање одређено је као „дискурс којим је представљен један или више догађаја” (Prins 2011, 113), док је за сам дискурс назначено то да се односи на „**приповедање** насупрот **исприповеданом**” (Prins 2011, 38).¹⁰¹ Поједини аутори проблематизују почетне дефиниције наратива, одузимајући им нужни предзнак „темпоралности” и „каузалности”, па тако Лик Херман и Барт Ферфак претежно се бавећи литерарном прозом, наратив начелно посматрају као „репрезентацију смислено повезаних догађаја”, чије релације могу бити „метафоричке, метонимијске, или тематске, *све док их читалац сматра значајним*” (Herman and Vervaeck 2005, 13).¹⁰² Сагледаван са различитих аспекта, према Мартину Кортазију, *наратив* може бити дефинисан као „текст и као процес”: „На најапстрактнијој инстанци, термин се употребљава да означи структуре знања и приповедне начине сазнавања” (Cortazzi 2007, 384). Такође Марк Фриман појашњавајући последице *наративног заокрета* износи три могућа приступа *наративима*:

„Наратив може бити, и често то јесте, *метода*, начин истраживања људског домена. Додатно, идеја наратива може бити употребљена у контексту *теорије* о неком од аспекта људског стања, на пример когниције или персоналног идентитета. Коначно, он може бити размотрен у контексту *праксе*, то јест различитих људских радњи, које чине свакодневицу” (Freeman 2015, 22).¹⁰³

Идентификујући различите употребе овог појма, Мајкл Конели и Џин Клендинин такође закључују да је наратив „феномен и метода” (Connelly and Clandinin 1990, 2). Полкинхорн исто тако увиђа да се у домену истраживања наративом реферише на „податке из истраживачких белешки или на оригиналне податке добијене у склопу интервјуа и на њихове транскрипције”, те да се у том смислу наратив првобитно односи на „свакодневне или природне лингвистичке исказе” (Polkinghorne 1995, 6). Према Фримановом гледишту, наративи јесу најпогоднији за истраживање начина на који људи осмишљавају свакодневицу, будући да „не може постојати дом, место у свету, без својеврсне егзистенцијалне укоренености коју наративност производи” (Freeman 2015, 35). У складу са тим, према закључку Барбаре Геч и Монике Палмбергер:

„Антропологе интересује како наративи помажу индивидуама и групама да осмисле своје искуство; како наративи доприносе социјализацији у склопу групних пракси, норми, или моралних вредности; и како они помажу у преношењу, идеологија, теорија или замисли” (Götsch and Palmberger 2022, 2).

Као суштинску карактеристику наратива аутори издвајају његову двострукост, чињеницу да се он односи и на „приповедање”, то јест „одвијајућу методу организације података”, као и на садржај „изреченог” (Kreiwirth 2000, 302). За важну одредницу наратива узима се и његова „ретроспективна димензија”, будући да свако приповедање о догађајима захтева временску

¹⁰⁰ Значајно проширење области наратологије, које као полазиште има Лабовљев приступ, везује се за даљу разраду његовог појма *природног наратива*, од стране Монике Флудерик. Изнова дефинисан *природан наратив*, уместо догађаја, како Адријана Марчетић указује, за централну одредбу добија „*искусственост*” чији је циљ „да нам дочара неко аутентично људско искуство” (Marčetić 2018, 80–82).

¹⁰¹ Потцртани делови текста наведени су према оригиналу.

¹⁰² Курзив у оригиналу.

¹⁰³ Курзив у оригиналу.

одступницу (Freeman 2015, 27). Мартин Креисвирт указује на генералне одлике појма, напомињући да:

„Наратив’, посредством сопствене сигнификације и културалне употребе чини презентацију и презентовано; наратолошка проблематика, базични формални однос између питања шта и како, садржана је у термину по себи, и угрожава, у извесном степену, сваки напор да се он дефинише, легитимизује, или критикује” (Kreiswirth 2000, 303).

У каснијим фазама теоријског развоја посебно важан постаје, претходно занемарен контекст настанка наративне грађе и њеног прикупљања (Johnstone 2016, 551), наглашаван кроз новоформиране концепције.¹⁰⁴ Упркос проблематици дефинисања самог појма, то јест опсегу његовог обухвата, Шломит Римон-Кенан у покушају ограничења значења термина, издваја његову „дуалну темпоралност и посредничку (или медијациску) агенсност”, при чему потоња формулација дозвољава шири оквир од појма наратор (Rimmon-Kenan 2006, 16). Кортази затим указује на двоструки процес обраде садржаја кроз наративизацију, како на нивоу његовог излагања, тако и медијације догађаја посредством сећања (Cortazzi 2007, 388–389). Различита наративна посредовања процеса сећања потврђује и гледиште антрополошке психијатрије, које упућује на карактер обраде:

„Оно што је регистровано је изразито селективно и темељно трансформисано интерпретацијом и семантичким енкодирањем у тренутку искуства. Оно што може бити веродостојно пренето је лимитирано и рутински реконструисано да би се уклопило у моделе онога што се могло или *морало* десити” (Kirmayer 1996, 176).

У том смислу, наративност је дефинисана као она која утиче на перцепцију али и само казивање о догађајима, што оставља значајан простор за промишљање граница сећања и њихових табуисаних зона (Kirmayer 1996). Наративна структура, према одређењу Ковачевића, Требјешанина и Антонијевићеве, сматра се културно условљеном:

„Закони структуре нарације, имплицитни и наиндивидуални, организују причу на начин на који казивачи немају свесни утицај, а формирају се унутар постојећих културних наративних конвенција. Због тога структура приче служи истраживачу као водич за анализу, будући да је и он сам – истраживач, такође, субјект истих структурних наративних принуда” (Kovačević, Trebješanin, Antonijević 2013, 20).

Истоветно, Елинор Окс и Лиса Капс посебно наглашавају опште антрополошко и социолошко становиште о упливу садашњости у нарацију о прошлости, јер: „Лични наративи о прошлости увек се казују из темпоралне перспективе садашњости” (Ochs and Capps 1996, 25). Оне напомињу то да и употреба садашњег времена при казивањима о прошлости, тачније „транспозиција” или „историјски презент” може стајати као индикатор животворне моћи искуственог:

„Употреба глагола у презенту која се односи на прошле догађаје може назначити постојање континуалне заокупљености: догађаји нису садржани у прошлости већ радије настављају да окупирају нараторову тренутну свест” (Ochs and Capps 1996, 25).

¹⁰⁴ Када се истичу фазе развоја наратологије, заокрет усмерен од текста ка контексту, према поставкама Адријане Марчетић, могуће је дефинисати као прелаз са *класичне* на *посткласичну* наратологију, који се не може сматрати радикалним прекидом, већ надовезивањем на постојеће теоријске оквире. Уједно, Марчетићева указује на то да је примарни домен *класичне наратологије* текст, пре свега књижевни, и његова формална анализа, док је поље *посткласичне наратологије* интерпретативно (Marčetić 2018, 77–78).

Према парафрази њиховог становишта наратив је посредовање између сопства које је проживело и сопства које доживљено предочава, и тако је дефинисан као структура која одражава вишедимензионалност сопства, будући да: „Ми употребљавамо наратив као средство за испитивање и стварање веза између наших нестабилних, ситуираних сопстава” (Ochs and Carrs 1996, 29). Цитиране ауторке такође акцентују неопходност другог и интересубјективност сећања, с обзиром на то да „развијамо наша сопства кроз приче које приповедамо”, те и да „смо ми комплексна, флуидна матрица коауторисаних сопстава” (Ochs and Carrs 1996, 31). Коауторство у наративи сопства, на нешто другачији начин препознаје и Пол Рикер, наводећи да: „Састављајући причу о једном животу чији творац нијесам ја у погледу егзистенције, ја себе чиним његовим коаутором с обзиром на његов смисао” (Рикер 2004).¹⁰⁵ Слично је становиште и Мајкла Џексона, по којем „приче нису чисте креације аутономних индивидуа, ни непошани изрази субјективних представа, већ пре резултат текућих дијалога и уредништва унутар поља интересубјективности” (Jackson 2002, 21). Гледиште о интересубјективном карактеру друштвене реалности, разрадом *шицовске* перспективе, потцртава и Гордана Горуновић (Gorunović 2019a, 60).

Мајк Бејнам посебно издваја спацијалне компоненте наратива, јер: „Са становишта перформативне перспективе, оријентација у времену и простору је делање, и ово делање у наративу карактеристично подржава идентитетске радње” (Baynham 2015, 137). Тиме се указује на наративни простор као поље *агенности* и културно уобличених *стратегија идентификације*. Довођење у везу приповедања и делатне моћи, кључно је и према становишту Мајкла Џексона, будући да он схвата „приповедање као виталну стратегију за одржавање доживљаја *агенности* при суочавању са обеснажујућим околностима” (Jackson 2002, 15). Како истиче: „Није реч о томе да је говор замена за акцију, већ да он чини њен суплемент, који стоји на располагању када је акција немогућа, или компликована” (Jackson 2002, 18). Тиме претпоставља да се кретање може поимати као „један од предуслова могућности наратива”, узевши да, према његовим речима, приче могу узроковати промену перспективе, али и да често за сам предмет интересовања имају кретање (Jackson 2002, 30). На тај начин, позивајући се на филозофска становишта он лоцира „извор наративне форме у елементарним структурама кретања у људском животу” (Jackson 2002, 32).

6.2 Наративни заокрет

Упркос томе што Мети Хиваринен идентификује постојање различитих, мање више „сукцесивних фаза” приступа анализи, насталих постепеним расплинућем теорија о наративу, и сходно томе разграничава различите *нарративне заокрете* (Huvärinen 2010; Freeman 2015, 22), најчешће се о парадигматском преусмеравању на квалитативни метод анализе говори у једнини, као *заокрету* (нпр., Kreiswirth 2000). Насупрот диверсификацији метода, концизно је постављено основно становиште развоја квалитативне анализе, којом су одбачене позиције о неутралности истраживача и објективности његове репрезентације (Podboj 2020, 241).

Описујући парадигматске измене Мартина Подбој наводи да рецентни теоријски приступ наративу „са структуралистичког описа идеализираног састава прелази на опис стварне језичне упорабе, на надреченичну разину анализе, на говорни језик те уроњеност језика у друштвене контексте” (Podboj 2020, 241). У склопу нових теоријских оквира тиме се као важан истиче аспект сагледавања начина на који су *нарративи* „укључени у локалне радње”, при чему се одбацује гледиште да они чине коначне целине (Fina and Georgakopoulou 2015, 3). Затим, укључујући социо-политички контекст у домен интересовања, Ана де Фина и Александра Георгакопулу даље развијају гледиште које тежи да „појасни како приповедање прича обликује и бива обликовано идеологијама, друштвеним односима, социјалним агендама у различитим друштвима, временима,

¹⁰⁵ У својим радовима о Рикеровој теорији *нарративног идентитета* Инес Перейра Родригез се учестало позива на горе цитирану констатацију (Pereira Rodrigues 2022, 15; Rodrigues 2023, 137).

и просторима” (Fina and Georgakopoulou 2015, 3). Позивајући се на теоријски оквир постављен од стране Стјуарта Хола (Hol 2001), оне истичу „текућу, ситуирану, и преговарачку природу идентитетских тврдњи унутар дискурса” (Fina and Georgakopoulou 2015, 3). У складу са тим, сам појам *стратегија идентификације* у склопу истраживања наратива, означава контекстуални приступ преговарању припадности.

У свом прегледном раду о *наративном заокрету*, чији почетак везује за осамдесете године двадесетог века, Мартин Крајсвирт издваја две методолошке фазе, од којих је прва описана као усмерена на анализу текста, његове функције и значења, док другу фазу одликује усмерење ка „наративној онтологији, политици, епистемологији, когнитивном статусу, и дисциплинарности”, услед проширења истраживачких питања (Kreiwirth 2000, 296). У низу иновативних теоријских усмерења, он издваја „наративне натуралисте” према којима „ум сам по себи функционише путем наративних образаца”, затим конструктивистички оријентисане теоретичаре, али и критичаре наративних теорија (Kreiwirth 2000, 305). Крајсвирт и сам изражава задршку према „натуралистичким” приступима који сагледавају наратив као „когнитивни механизам” придодајући му тиме „преддискурзивни” статус, и преиспитује основаност одабира *наратива* као сегмента појмовног апарата у датом контексту (Kreiwirth 2000, 305–308). *Натуралистички* приступ не бави се контекстуалношћу значења, како Крајсвирт наводи, већ се интересује за универзалне когнитивне процесе (Kreiwirth 2000, 305), у складу са чиме је и „прича као ментална активност”, према теорији Марка Тарнера заступљеној у студији *Литерарни ум*, схваћена као „есенцијална за људску мисао” (Turner 1996, 12).

У *конструктивистичком* низу приступа, Крајсвирт посебно издваја теоријске правце који се тичу темпоралности, идентитета и социјално-политичког контекста, указујући на њихову везу са сећањем (Kreiwirth 2000, 308–311). Додатно истиче да циљ *конструктивистичких* приступа није разграничење тога шта сачињава наратив и његову структуру, већ сазнање о наративном учинку (Kreiwirth 2000, 310). У контексту *идентификације* он напомиње то да „прича обухвата наш осећај сопства и других као моралних субјеката у сталном настајању, са прошлошћу, садашњошћу и будућношћу” (Kreiwirth 2000, 308–311). У наведеном низу приступа, са аспекта разумевања процеса осмишљавања искуства, и његове везе са истицањем припадности и опажањем сопства, као посебно значајан се издваја појам *наративног идентитета*.

6.3 Наративни идентитет

„Себе можемо схватити само унутар и путем наратива – нема интерпретације у одсуству речи и мишљења” (Pereira Rodrigues 2023, 141).

Сходно сродним теоријским проматрањима, попут тезе садржане у наведеном цитату, према мишљењу Маргарет Сомерс, наративно подручје пружа иновативне увиде у разумевање *идентификације* (Somers 1994, 605). На тај начин, Сомерсова као кључне компоненте идентитета препознаје „време, просторност и релационост” (Somers 1994, 606). Одатле произлази и гледиште да наратив представља „онтолошки услов социјалног живота” (Somers 1994, 614). Конструктивистичким становиштем напушта се примодијално гледиште о *идентитету* као затвореној и унапред задатој целини, и оставља се простор за разумевање промена које се јављају у садејству са стањем у ширем друштвено-политичком окружењу.

Појам идентитета се тако често деконструираше (Hol 2001, 215–216), будући да је формулисан или као сувише ригидан (што имплицира и његова етимологија), или као онај чији је обухват неодређен (Brubejker and Kuper 2003, 405–406). Тврдње ове врсте често воде његовој замени појмом *идентификација*, такође критикованом као непрецизном (Hol 2001, 216). Општа констатација о постављеном оквиру, на коју указује Бранко Бановић, „да би о идентитету требало говорити као о отвореном текућем процесу идентификације” (Banović 2016, 1044–1045), нуди

оквири за разумевање испољавања припадности, којој се тиме не приписује потпуна произвољност:

„Можемо рећи да идентитет означава начине на које се појединци и колективи разликују у њиховим односима према другим појединцима и колективима, а идентификација представља систематско успостављање и значење веза сличности и разлике између појединаца, између колектива и између појединаца и колектива. Узети скупа (како и једино могу бити узети), сличности и разлике представљају динамичке принципе идентификације, а идентитет представља везу између појединца и неке посебне категорије или групе људи. Он почива на опажању истоветности и истовремено подразумева разликовање од других” (Banović 2016, 1045).

Бановић наративност, у складу са изнетим, дефинише као предуслов делања и социјализације, позивајући се на Маргарет Сомерс (Banović 2016, 1046–1047). Концептуалне поставке *наративног идентитета* које износи поменути ауторка, изузетно су важне за разумевање функције овог концепта у одбацивању генерализујућих појмова унутар друштвено-хуманистичких дисциплина. Сомерсова издваја четири врсте наративних форми, то су: *онтолошки наративи* (енгл. *ontological narratives*), *јавни наративи* (енгл. *public, cultural, and institutional narratives*), затим *концептуална наративност* (енгл. *conceptual/analytic/sociological narrativity*) и *метанаративи* (енгл. *metanarrativity*) (Somers 1992, 603–605). Од којих се прва врста – *онтолошка*, тиче идентитета појединаца, чији је карактер описан као „интерперсоналан” (Somers 1992; 603–604; 1994, 618), друга – *јавна*, трансфера вредносних одређења унутар ширих друштвених поља, то јест група, од породице до нације (Somers 1992, 604; 1994, 619), трећа – *концептуална*, самог дисциплинарног речника интерпретације (Somers 1992, 604–605; 1994, 620), док четврту врсту, то јест *метанаративе*, одликују неизбежне датости тренутног доба и његових „великих прича”, попут неолиберализма и слично (Somers 1992, 605; 1994, 619).¹⁰⁶ Циљ концепта *наративног идентитета*, према Сомерсовој, јесте указивање на процесуалност *идентификације* појединаца, која се одвија у ширем пољу друштвених односа где долази до сусрета *онтолошких и јавних наратива* (Banović 2016, 1044; Somers 1992, 603–605; 1994, 621).

Поменути сусрет, како она наводи, одвија се унутар „релационог окружења”, у које се уписују „обрасци односа између институција, јавних наратива и социјалних пракси” (Somers 1992, 609). *Наративни идентитет* тако оперише у пољу друштвених преговора, при чему је у великој мери одређен „релационим окружењем”, чије структуре моћи могу уобличавати границе приповедљивости искуства појединаца, не нудећи форме исказа свих доживљаја. Истраживање *наратива*, супротно границама исказивости, може пружити нове валере у гласовима под опресијом, омогућавајући другачију перспективу сагледавања њихових положаја (Somers 1994, 630). Према Сомерсовој:

„Социјални идентитети су конструисани кроз наративност, социјалне акције су вођене наративношћу, а друштвене праксе и интеракције – институционалне као и персоналне – су наративно одређене” (Somers 1992, 606).

Теоријски оквири ове врсте, који се нужно везују за гледишта Пола Рикера, указују на то да *наративни идентитет* не подразумева произвољност *идентификације*, те да наративизација представља, како Зденко Земан истиче: „’уприповјеђивање’ конкретне, тврде и инертне, друштвене збиље, као њезино сређивање које догађаје чини читљивима, а дјеловању даје смисао” (Zeman 2007, 1020–1021). На тај начин, теоријски оквир огледа се у констатацији Пола Рикера да

¹⁰⁶ Може се уочити то да је у накнадно објављеном раду Маргарет Сомерс изменила низ излагања типологије форми наратива, постављајући *концептуалну наративност* на последње место, иза *метанаратива* (Somers 1994). Међутим, потребно је назначити то да теоријски вокабулар хуманистичких дисциплина има своју временску укорененост путем које су обликоване његове парадигматске шеме, унутар граница *метанаратива*.

„знање о сопству” за своје исходиште најпре има нарацију (Ricoeur 1991, 72).¹⁰⁷ Према томе: „Идентитет схваћен у наративном смислу, је могуће назвати, слиједећи језичку конвенцију, идентитетом лика” (Рикер 2004, 148).

Са друге стране, постојане су и критике наведене наративне концептуализације сопства базиране на ставу да она пренебрегава првотно постојање искуства, које претходи приповедању (Pereira Rodrigues 2022). Упркос њима, Инес Переира Родригез указује на значај степена отворености концепта *наративног идентитета*, а тиме и на његове етичке импликације (Pereira Rodrigues 2022, 15),¹⁰⁸ те закључује:

„Наративни идентитет нас не упућује на фиксно или ограничено виђење идентитета, али такође не казује да идентитет не постоји. Уместо тога, он предочава да се наш идентитет континуирано формира чином самоинтерпретације, која неизбежно укључује културне и личне референце, и примере који су доступни” (Pereira Rodrigues 2023, 139).

Додатно, и Сомерсова *наратив* посматра као „констелацију веза (повезаних делова), укореењених у време и простор, конституисаних каузалним заплетом”, наводећи да је управо елемент заплета онај који обликује „конфигурацију односа” (Somers 1994, 616–617). У појашњењима *животних прича*, као *личних наратива* у вези са *идентификацијом*, такође се истиче пресудност заплета, па тако Ковачевић, Требјешанин и Антонијевићева наглашавају:

„*Заплет* или *радња* је кључни појам приче као наратива. Он уоквирује догађаје и реченице у шире структуре; успоставља почетак и завршетак епизоде стварајући временске границе; обележава сегмент времена у коме су догађаји и особе били повезани на логичан и /или каузалан начин; помаже да се изврши избор између стотине различитих догађаја у оне који ће битно допринети разумевању, па се дешава да се у приповедању догађаји, који су својевремено казивачу изгледали неважни, ретроспективно покажу битни за разумевање нечијег искуства, избора и садашње позиције” (Ковачевић, Требјешанин, Антонијевић 2013, 20).¹⁰⁹

У складу са тим, предмет истраживања антропологије фолклора, према Драгани Антонијевић, јесте „*унутрашња истина*” наратива,¹¹⁰ коју чине његове културно вредносне димензије, а не чињеничност изнетих тврдњи (Antonijević 2009, 57). За разлику од тога, у случају постављања фокуса на факултативну тачност изречених прича у оперативну употребу чешће улази појам и метод *усмене историје* (Ковачевић, Требјешанин, Антонијевић 2013, 22). *Наративом* се тако у конструктивистичком кључу импликује *агенсност* казивача (J. Pavlović, Džinović, Milošević 2006, 370–371).

Наративизација припадности

Постављен теоријски оквир омогућава да се поима начин на који су нарације конститутивне за појединачне животне приче, и да се увиди како оне фигурирају на нивоу исказивања припадности заједницама и групама (Ковачевић, Требјешанин, Антонијевић 2013, 22). Наративизација је у складу са наведеним најчешће описивана као процес осмишљавања

¹⁰⁷ У контексту српског језика као посебан ниво проблематике, који се дотиче и теорије Пола Рикера, јесте и питање превода. Јелена Ђурић тако назначавала да се за ознаку енглеског термина селф (енг. self) употребљава појам сопство, који више погодује другом значењу, то јест енглеској речи *selfhood*. Она затим наводи да би најбољи превод могао да се изврши употребом заменице себе, чија се примена компликује због падежне промене (Ђурић 2009, 201–202).

¹⁰⁸ Цитирана ауторка надаље теорију *наративног идентитета* разрађује надовезујући се на гледишта Џудит Батлер, третирајући сопство као нужно релационо, а тиме и вулнерабилно, али уједно и одговорно, на бази чега формулише концепт *истинитости* (Pereira Rodrigues 2023, 144).

¹⁰⁹ Курзив у оригиналу.

¹¹⁰ Курзив у оригиналу.

прошлости и догађаја, како указује Мартин Кортази, наглашавајући конверзациони контекст казивања, и његов перформативни карактер (Cortazzi 2007, 384–385). Наративи су затим виђени као посебно значајни са аспекта концептуализације припадности, узевши то да посредују у изградњи група:

„Наратив има индивидуалну као и колективну улогу у формацији и одржању идентитета. Кроз животне приче индивидуе и групе осмишљавају своје постојање; оне казују шта јесу или шта би желеле да буду, говорећи оне постају, оне су њихове приче” (Cortazzi 2007, 388).

Додатно, личне приче могу бити управо и полигон за истраживање начина на који се самоидентификација базира на културним моделима и успостављању одређеног односа према социјалним стереотипима, као и на усвајању „великих прича” (Mould 2021). Тада се у први план истичу „интернализована” вредносна одређења (Wodak et al. 2009, 15). Даље се издвајају етнички и национални маркери нарације, па тако Мануел Каstelс напомиње централност *етнициитета* за који сматра да чини „базични атрибут самоидентификације” (Castells 2010, xxv). На истим темељима развија се *критичка анализа дискурса*:

„Сопствени идентитет преноси се другима у форми наратива, и у овом процесу могуће је уредити и интерпретирати, преуредити и реинтерпретирати прошле догађаје у сопственом животу” (Wodak et al. 2009, 14).

Конструкција идентитета на различитим нивоима, и од стране многобројних актера тако се истражује у пољу дискурзивних стратегија (Илић (Мандић) 2010, 109). Рут Водак, Рудолф де Силија, Мартин Рајзигл и Карин Либхарт *стратегије* дефинишу, позивањем на теорију Пјера Бурдијеа, као „деловање које је оријентисано ка циљу, али не нужно испланирано до последњег детаља, нити стриктно инструменталистичко” (Wodak et al. 2009, 31–32). На тај начин, стратегије су прецизније дефинисане као дискурзивна средства у вези са социо-политичким контекстом (Wodak et al. 2009, 34). Узимајући наведено у обзир цитирани аутори истражују „дискурзивне формације националног идентитета” (Wodak et al. 2009, 33), којима приступају путем теорије Бенедикта Андерсона о *заммиљеним заједницама* (Wodak et al. 2009, 3, 21–22). Позивајући се на концепт *хабитуса*, без намере одржања његовог чврсто детерминистичког оквира, они национални *идентитет* дефинишу као „комплекс сродних концепција и перцептуалних шема, или сродних емотивних диспозиција и ставова, и сродних правила понашања” за чији трансфер су задужене генерацијске скупине, институције и слично (Wodak et al. 2009, 4).

С тим у вези они уочавају различите стратегије категоризације, које се крећу од афирмативних до преиспитујућих, издвајајући *конструктивне стратегије* (енг. *constructive strategies*), *стратегије перпетуације или оправдања* (енг. *strategies of perpetuation or justification*), *стратегије промена* (енг. *strategies of transformation*), и *стратегије преиспитивања* (енг. *dismantling or destructive strategies*), уз назнаку да се оне могу преплитати (Wodak et al. 2009, 33; Илић (Мандић) 2010, 109). Експликација ефеката наведених *стратегија* садржана је у њиховом називу, па се тако под *конструктивним стратегијама* мисли на учвршћивање националног идентитета, док се *стратегије оправдања* односе на заштиту угрожених идентитета, а *стратегије промена* на измене у идентитетском пољу. Напоследку, циљно *преиспитивање* категоризације захтева одбацивање постојећег модела *идентификације* (Wodak et al. 2009, 33).

Слично наведеном, Мануел Каstelс истиче три форме колективног идентитета са извесним стратегијским основама, описујући преовлађујуће облике друштвене организације у глобализованом свету, чијој је трансформацији допринела информациона технологија, утичући на медијатизацију друштва (Castells 2010). Њих описује као процесе у вези са ефектима неолиберализма, који је утицао на додатну сегрегацију неразвијених друштава, услед њиховог економског заостајања, као и чињенице да долази до наметања, односно одбацивања одређених

културних вредности, што у крајњој инстанци, према његовим речима, води „понижењу” маргинализованих народа (Castells 2010, ххi).

Тако Кастелс издваја *легитимизујуће идентитете* (енг. *legitimizing identity*), *идентитете отпора* (енг. *resistance identity*), и *пројектне идентитете* (енг. *project identity*); од којих су први у вези са формама доминације, док други воде њиховом преиспитивању, а последњи у низу усмерени су ка променама у равни *идентификације*. Заједничко за њих јесте то да су уплетени у мреже моћи, те и да могу променити своју позицију, и кретати се од отпора ка доминацији или трансформацији (Castells 2010, 7–10). *Идентификацију* засновану на отпору Кастелс ипак издваја као „најважнију” од наведених форми, будући да она подразумева „колективни отпор против, у супротном неподношљиве, опресије, обично на бази идентитета, који су, очигледно, јасно дефинисани историјом, географијом или биологијом” (Castells 2010, 9). Истовремено, он наведеној *идентификацији* приписује и извесну искључивост која настаје кроз ексклузивистички тип отпора (Castells 2010, 421). Овај тип идентификације, у нешто другачијем теоријском кључу, Сања Златановић описује у контексту разумевања испољавања традиционализма у етнички изолованим заједницама (Златановић 2013а, 80).

6.3.1.1 Појмовне одреднице припадности

Наративни приступ пољу исказивања припадности истовремено води преиспитивању основних концептуалних појмова попут етничких и националних категорија, *идентитета*, и *заједнице*.¹¹¹ У колоквијалној употреби, према одређењу Саше Недељковића, појмом „*етничка група* (или *етничка заједница*)” примарно се може означити „етничка заједница било које врсте”,¹¹² или пак, у секундарном смислу „заједница која се није још развила до степена нације, или народа” (Nedeljković 2007, 16; Дражета 2021, 49). Увиђање процесуалног карактера *идентификације* Богдан Дражета везује за употребу појма *етницитет* (Дражета 2021, 48), који се сам по себи издваја као изузетно сложен, како показује Сања Златановић (Златановић 2018, 41). Синиша Малешевић такође указује на комплексност појма *етницитет*, за који сматра да је у својој првобитној формулацији скован да означи културне диференцијације, да би тек потом постао поље политичке инструментализације, и коначно задобио облике „бирокупатизације”, попут категорија „етничких мањина” и „етничких група”, чија је природа, према даљим речима аутора, потпуно „несоциолошка” (S. Malešević 2004, 2). Такве поставке истиснуле су централну карактеристику етничке *идентификације*, то јест процесуалност, изван хоризонта појашњења, нудећи готово предметна одређења уместо отворених тумачења појма (S. Malešević 2004, 4). Етничку *идентификацију* Богдан Дражета описује као базирану на друштвеној организацији, позивајући се на теоријске оквире који разликују њен „институционални и индивидуални ниво” (Дражета 2021, 47), закључујући да:

¹¹¹ Појам *заједнице*, сагледан из угла хуманистике, описује се и као погодно реторичко средство чија емотивна обојеност и неодређеност погодују инструментализацији (Amit 2002а, 13–14). Оштроумну критику употребе појма *заједница* износи и Владимир Гвозден, препознајући да хомогенизујућа нит појма „друштво своди на не-друштвене и антидруштвене принципе” (Gvozden 2022, 33). Проблематику надаље он тематизује указујући на то да појам дозвољава редукцију социјалне комплексности. Глобални друштвени поредак и његове негативне ефекте, цитирани аутор сагледава као узрочнике повећаног интересовања за заједницу, наводећи како је историјски развој условио кретање од заједнице ка држави, док је неолиберални поредак, са друге стране, произвео окретање ка заједници условљено друштвеним кризама. Суштина Гвозденове дијагностификације семантичког вакуума концепта односи се на идентификовање смера промене његовог значења од појма „опште групе” до суженог термина који означава „посебне групе”, одакле, према даљем опису аутора, долази и употреба синтагме „ограђене заједнице” (Gvozden 2022, 35–36).

¹¹² Курзив у оригиналу.

„Одређена заједница постаје етничка тек у односу са другим групама, путем идентификације њених припадника и испољавања њиховог идентитета у друштвеној пракси” (Дражета 2021, 48).

Тако у пољу изучавања граница припадности *интеракционистичко* становиште постаје све заступљеније, док се *примодијалистичке* концептуализације *идентитета* као чврсто задатог проглашавају застарелим (Дражета 2021, 20, 50; S. Malešević 2006, 30). Већина аутора, складно томе, сагласна је са чињеницом да је појам идентитета семантички расут (S. Malešević 2006, 6; Златановић 2018, 43; Дражета 2021, 50), на шта је децидно указао Роџерс Брубекер (Brubaker and Cooper 2003; Brubaker 2004). У складу са тим, и Сања Златановић примењује *интеракционистички* приступ, разрађен на теоријским поставкама Фредрика Барта, према којима границе постају кључна конструктивистичка средишта *идентификације*, путем којих се успостављају сличности и разлике, и чија демаркација може да варира, тако да се ни сами друштвено-политички конфликти не тумаче изоловано као искључиве последице променљивог *етницитета*, већ се увиђа утицај спољашњих друштвених фактора (Златановић 2018, 46, 47). Златановићева такође износи да су управо у домену интеракције „симболички маркери разграничења” ситуационо условљени, и да је испољавање *етницитета* додатно зависно од социјализације, са дуготрајним ефектима у случају раног присвајања (Златановић 2018, 46, 47).

У истом теоријском кључу, Малешевић уочава сродност *етницитета* са концептима „нације, националности и национализма”, као што то чини и цитирана ауторка (Златановић 2018, 54), и додатно напомиње то да се потоњи појмови најпре односе на шири план и развој друштвено-политичке и правне организације (S. Malešević 2004, 7). Тако и Саша Недељковић наводи бројне постепене реорганизације у домену друштвене управе и економије, које су водиле формирању нација као савремених европских творевина, у 18. и 19. веку (Nedeljković 2007, 19). Национална идентификација најчешће се ипак експлицира путем појма *идеологије*, те се Малешевић залаже за потпуну замену термина *идентитета* појмом *идеологија*, упозоравајући да: „Идеологије нису нужно манипулативне”, будући да делања могу имати различите мотиве (S. Malešević 2006, 74). Према његовом мишљењу употреба *идеологије* као теоријског појма може помоћи „да се идентификују релативно универзалне форме колективног размишљања и делања” (S. Malešević 2006, 77).

Насупрот томе концепт *идентитета*, чију преовлађујућу употребу аутор везује за „пост-хладноратовски и пост-класни свет”, уочавајући његово „филозофско-математичко залеђе”, он сматра неусклађеним са „комплексношћу и флукутацијама социјалне реалности” (S. Malešević 2006, 2, 16, 17, 21). Преиспитујући појам *идентитета* Малешевић уноси и културну релативизацију његовог значења, напомињући то да се бројне представе сопства радикално могу разликовати, и илуструјући подробије западноцентрично тежиште концепта (S. Malešević 2006, 22–23).

У том смислу он национализам сматра „модерним феноменом”, који представља доминантну форму *идеологије* (S. Malešević 2006, 89, 108). Препознајући њен „наративни успех” подстакнут снажним друштвеним трансформацијама (S. Malešević 2006, 91). Малешевић затим идентификује две равни идеологије, *нормативну* и *оперативну*, од којих се прва везује за „фундаменталне циљеве и вредности”, и читава у званичним документима, док је оперативна отворенија, везана за свакодневни живот, емоцијом набијене исказе који могу бити комерцијализовани и популаризовани путем различитих медија и школских програма (S. Malešević 2006, 93). У наредном пасусу истакнут је значај који он приписује идентификованој *оперативној* равни:

„Успех одређене нормативне доктрине почива у могућности њеног превода у свој оперативни део. Свет апстрактних принципа, комплексних и удаљених идеја, и великих визија, мора да буде трансформисан

и конкретизован кроз доступне слике, познате обрасце личности, снажне метафоре и општи говор у свакодневном животу” (S. Malešević 2006, 107).

Етницитет и националност он у том смислу посматра као „политички мотивисане форме социјалног делања”, при чему се културне разлике не постављају као узроци друштвено-политичког конфликта, већ пре као циљни предмет инструментализације (S. Malešević 2006, 157, 159). У складу са тиме цитирани аутор и распад СФРЈ тумачи као исход конститутивне логике, не и етничких тензија (S. Malešević 2006, 109, 160). Услед комплексности наведене проблематике, могућности неинтересног прихватања идеолошких гледишта, интерсекционалности идентитета, поједини аутори докидају употребу појма *идентитет*. Брубејкер се у складу са тим залаже за прикладније термине који су усклађенији са социолошко-антрополошким становиштима о *идентификацији*, тежећи да развије „релациони, процесуални, и динамички аналитички језик”, без намере да питања која иницијално потпадају под домен *идентитета* сведе на „идиом индивидуалног избора” (Brubaker 2004, 4). Тако он у замену за проказани концепт уводи низ термина, међу првим од њих издвајајући појам *идентификације*, који обухвата однос према друштвеним улогама, али и питања припадности (Brubaker and Kuper 2003, 426), чија је сврсисходност идентификована и у области антропологије (Гаџановић 2009, 28; Златановић 2018).

У случају да *самоидентификацију* не обавља појединац, већ да неко други тој особи „споља” приписује припадност, Брубејкер и Фредерик Купер заговарају употребу појма *категоризације* (Brubaker, Kuper 2003, 425–426). Специфичност категоризације јесте управо то да њу обликују „формализовани, кодификовани, објективиковани системи” усидрени у институционалне оквири (Brubaker, Kuper 2003, 426). Како би отклонили новонастале недостатке концептуалне реорганизације, они укључују и термин *самопоимања* под који подводе „осећај особе ко је она, како је друштвено лоцирана и како је (с обзиром на то) спремна да дела” (Brubaker, Kuper 2003, 430). Будући да *самопоимање*, може бити имплицитно, али и стратешко, наведени аутори придодују и појмове *самопрезентације* и *самоидентификације*, којима додатно акцентују агенсност, то јест „известан степен експлицитне дискурзивне артикулације” (Brubaker, Kuper 2003, 430).

Радикалнији антрополошки приступи, како указује Веред Амит у дијалогу са Најцелом Рапортом, такође теже анализи која „не своди индивидуе на чланство и њихову припадност” (Amit 2002b, 161). Она појмове попут друштва и заједнице тако сматра „концептуалним конвенцијама” и погодним „хеуристичким алатима за разумевање” (Amit 2002b, 162), сматрајући њихово подразумевање штетним, и наводећи да је неопходно анализирати припадности и изван оквира које ови појмови нуде (Amit 2002b, 163). Гер Дејзингс са друге стране, не одбацује радикално појам *идентитета*, већ назначавача да различити видови *идентификација*, у зависности од околности, могу бити израженији, те и да балкански контекст одликује флуидност *идентификација*, као и њихов стратешки карактер, уз напомену да се инсистирањем на етничкој припадности занемарују „други процеси *идентификације* и социјалне афилијације”, као што су религијска припадност, сродство, род и слично (Duijzings 2000, 19).

Религија и идентификација

Наглашавајући стратегијску и процесуалну основу *идентификације* Сања Златановић, указује и на посебну везу између религијске и националне припадности на Косову и Метохији. Уочену релацију посебно наглашава и Гер Дејзингс уводећи могућност употребе *етно-религијског идентитета* у контексту појашњења друштвених процеса на проблематичном простору Балкана (Duijzings 2000, 28). Златановићева наведену констатацију илуструје и у контексту улоге коју је Српска православна црква преузела у решавању питања статуса Срба у Покрајини пре НАТО бомбардовања (Златановић 2018, 92). Не нудећи хомогену представу о СПЦ, издвајањем

појединачних иступања свештених лица поводом страдања албанског народа, ауторка напоследку закључује како је у каснијим фазама СПЦ постала усмерена искључиво на потешкоће српског становништва (Златановић 2018, 93).

Повезаност религијског и националног идентитета она проналази и у историјском развоју СПЦ и државе, али и самом *косовском завету*,¹¹³ као симболу чина самопожртвовања, очуваног кроз предања о Косовској бици, која казују о опредељењу кнеза Лазара за избор царства небеског (Златановић 2018, 93–94). Са друге стране, Гер Дејзингс Косовском миту приписује потпуну политичку атрофију, третирајући га као средство које се услед учестале инструментализације показало несврхисходним. У прилог чему, као пример наводи политику Слободана Милошевића, продају српских имања у Покрајини по високим ценама, свеопшту незаинтересованост грађана у Републици Србији за *косовско питање* и сâмим тим и за одбрану територије, приписујући додатно завету ратоборни карактер, и заговарајући идеју демократске Србије која би га заменила (Duijzings 2000, 205).

Упркос томе што антрополози знају то да поједини митови могу изгубити на животворности (Jackson 2002, 27), Дејзингсова интерпретација делује редуccionистички, будући да нуди једнозначну представу о миту, од какве од одступају бројна књижевна тумачења. Док и Јасмина Ахметагић указује на то да су политизације косовског мита само условно, односно путем именовања са њим имале додирне, али не и суштински заједничке тачке, јер према њеном мишљењу: „Прича о косовском миту није прича о запоседању територије, него прича о њеној одбрани и то посредством чврстог стајања уз одређене етичке и метафизичке вредности” (Ахметагић 2023, 87). Милица Бакић Хејден такође указује на нит разлике између литерарног и политичког домена, не негирајући инструменталистичка присвајања мита:

„Отуда на једној равни анализе ваља направити разлику између Косова као националног симбола и његовог симболичког значења као књижевног уметничког дела; док с друге стране ваља признати да ове ствари заправо нису раздвојене у широј националној култури и имагинацији – чињеница коју изгледа национални и националистички лидери боље разумеју од научника” (Bakić Hejden 2006, 127).

У том смислу ни наведена ауторка не прихвата гледиште да превагу значења може преузети политизација мита, јер је у њему осликана „суштинска парадигма људског избора између вредности које су пролазне и непролазне” (Bakić Hejden 2006, 127). Док је између опречних тумачења делотворности приповедања, успостављен и трећи правац тумачења косовског мита, којим Александар Павловић инсистира на „поливалентности” *косовског мита*, чија је формулација у различитим добима мењала своје идеолошке подлошке (Pavlović 2019, 39). Наведено је у складу са антрополошком константом, изнетом у закључку Драгане Антонијевић, о интересној основи политизације митологије (Антонијевић 2007б, 190). Слободан Наумовић такође детаљно описује инструментализацију *косовског мита* у периоду непосредно пред распад СФРЈ и у почетно време транзиције која је уследила, наглашавајући значај заветног карактера предања о Косовској бици:

„Он [косовски завет] кондензује све аспекте српске националне традиције (државно-историјске, војне, религијске, социјалне и културне) у један моћан, високо интегрисани скуп емоцијама набијених симбола, који имају и дескриптивни и прескриптивни карактер. У том смислу, Косовски завет може укључивати скоро све елементе српске националне традиције” (Naumović 2009, 81).

¹¹³ Златановићева наводи да *косовски мит* представља средиште многобројних фолклористичких, као и других тумачења, од којих су поједина изнета у тексту који следи. Према косовском циклусу песама, прикупљених од стране Вука Караџића, у питању је вековно предање о косовском боју, у којем се кнез Лазар, не би ли сачувао српско царство у борби са турском војском, заветује и опредељује за жртву, обезбеђујући страдањем свом народу небеско, уместо земаљског царства (Pavlović 2019, 47–48).

Сходно антрополошким циљевима „откривања важних локалних димензија значајних догађаја”, које Дејзингс поставља (Duijzings 2000, 210), битно је задржати отвореност према животворности *косовског завета* и његовог утицаја на *идентификацију*. Такође, позивајући се на постојећу литературу Златановићева указује на то да се након Кумановског споразума у Покрајини „видљиво српско присуство свело на цркву” (Златановић 2018, 92). Оно што је уз наведене закључке ипак потребно назначити, јесте постојање оквира других српских институција, попут просвете, здравства и администрације, након 1999. године, њихово измештање из градских и угрожених средина у гетоизираним зонама, називане „енклавама” (нпр., Bataković 2007), чија поновна гашења се одвијају упоредо са текстуалним уобличавањем овог истраживања. Са друге стране, управо услед велике незапослености (Pavlov 2016, 181), различитог степена прихода лица радно ангажованих у интегрисаним установама привремених власти са седиштем у Приштини и оних који веће плате примају српском систему, наведене околности и борба за влашћу управо су утицале и на продубљивање унутардруштвених подела (Павловић 2021, 218). Додатно, неопходно је истаћи својевремено изражено присуство српског невладиног сектора, чијим залагањем су остварена права Срба и неалбанаца на изградњу кућа и повратак. Затим ангажман културних радника у приватном сектору, и бројне хуманитарне акције путем чијих делатности се исказује и сама „национална присутност”.

Тако се може закључити да је СПЦ најпре опстала као примарни симбол јединства и једнакости, док су се њена духовно-материјална упоришта, у контексту постратног друштва и свеопште урбанизације, одржала као носиоци извесног културног континуитета, али не и као усамљено обележје Републике Србије. Такође, значај религије у постратном контексту додатно је могуће појаснити посредством антрополошких закључака које износи Луј Венсан Тома, напомињући да кодификација жаљења има утицај на каналисање туговања (Тома 1980, 64), што је посебно важно у контексту изражених неизвесности и губитака.

6.4 Методолошке поставке анализе усмених наратива: животни наративи и личне приче саговорника

Начини на које се приступа анализи прича са личним предзнаком, то јест приповедању аутобиографског карактера репродукованог и забележеног у склопу интервјуа (Kovačević, Trebješanin, Antonijević 2013, 12), а које може бити означено терминима као што су *усмене историје*, *животне* или *личне приче*, изузетно су разнолики, те се сходно циљевима њихове анализе успоставља диференцијација термина означитеља форми прикупљених сећања (Kovačević, Trebješanin, Antonijević 2013, 19–22). Услед сродности метода и тежњи истраживања, Гордана Горуновић указује на то да „није увек лако повући јасну границу између животне приче, личне (животне) историје и усмене историје” (Gorunović 2014b, 53).

Колажу сродног појмовног вокабулара други аутори додају и термине „аутобиографија, биографија, интерпретативна биографија, аутобиографски наратив, наратив животне историје, усмени наратив, животни наратив, лични наратив, приче, животне приче, приче о сопству, приче о животном искуству, ауто-етнографија, етнографска фикција, персонална историја, усмена историја, историја случаја и студија случаја” (Hatch and Wisniewski 1995, 124), који додатно усложњавају предмет као и методологију наративно-конструктивистичког приступа анализи. При чему аутори, са друге стране, као сличност наведених појава истичу то да: „Акцентовање субјективности у процесу истраживања издваја животну историју и истраживање наратива од других квалитативних метода” (Hatch and Wisniewski 1995, 127). Соња Петровић тако издваја многоструке карактеристике приступа методу усмене историје у склопу различитих дисциплина:

„Термини, описи и дефиниције усмених историја и животних прича су многобројни, синонимни и међусобно се преклапају, о чему постоји обиље домаће и стране литературе. Особине које се овим врстама

приписују нису изведене само из опажања њихових унутрашњих карактеристика, него говоре и о разликама у теоријским полазиштима истраживача и њиховим очекивањима. Тако, усмене историје и животне приче историчари посматрају као вид сведочења и историјског извора из перспективе очевидаца; лингвисти их виде као примере дискурса погодне за анализу у разноликим контекстима; теоретичари књижевности и нараторологи интерпретирају их као приче са становишта приповедно релевантних чинилаца, нпр. структуре, гласа, стила, појединих својстава уметничког света и естетског доживљаја; етнологи и антрополози могу да их разматрају с обзиром на ритуале прелаза, конструкцију стварности и идентитета у склопу одређених социјалних, етничких, професионалних или маргиналних група; фолклористи у њима уочавају традиционалне обрасце или их тумаче у оквирима жанра, перформанса и саме личности или биографије извођача” (Петровић 2018, 320).

Унутар антропологије промењен је низ парадигми које су утицале на развој изучавања *усмених историја* и сродних феномена, како показују Ковачевић, Антонијевићева и Требјешанин. Почев од приступа култури „изнутра” – описаног као таквог према речима Леви Строса, затим правца „културе и личности”, потом структурализма, па све до пост-структурализма (Ковачевић, Антонијевић, Требјешанин 2013, 946–949, 953). Зачетак приступа базираног на контекстуализацији животних историја антрополози везују за Пола Радина и његову студију *Аутобиографија Винебаго индијанца* (Radin 1920).¹¹⁴ Указује се потом да су као надоградња приступу анализе животних прича придодата херменеутичка и феноменолошка становишта (Hatch and Wisniewski 1995, 124–125). Ковачевић, Антонијевићева и Требјешанин наводе и закључке о усложњавању методологије анализе усмених казивања „под утицајем феноменологије и херменеутике које су отвориле пут разумевању важности субјективног искуства као упоришне тачке у различитим културним контекстима” (Ковачевић, Антонијевић, Требјешанин 2013, 952). Напомињући да је методолошка промена потом водила аутореклексији, која је подразумевала појашњење улоге истраживача, приликом прикупљања али и интерпретације материјала истраживања (Ковачевић, Антонијевић, Требјешанин 2013, 952). Барбара Геч и Моника Палмбергер исто закључују у наведеном пасусу:

„Прво је начињен рефлексивни корак ка томе како се антропологија пише, а потом и ко је пише, тако је наративност поново задобила важно место, које су јој у формативном периоду гарантовала истраживања митова, прича и менталитета” (Götsch and Palmberger 2022, 6).

Истраживање наратива у том смислу јесте истраживање приписивања значења, у којем посебну улогу има и однос казивача према лицу којем се прича преноси (Cortazzi 2007, 388). На тај начин, постављен оквир указује на неопходност разграђивања хијерархијских позиција истраживача и „испитиваних”, као и на крајње границе могућности промене у том пољу (Златановић 2018, 19–20), а затим и на потребу за неформалнијим моделима прикупљања грађе како би се добили, према мишљењу Мартина Кортазија, што „аутентичнији” искази (Cortazzi 2007, 388).

Разграничавајући теоријска становишта у овом пољу истраживања, Џејмс Пикок и Дороти Холанд тако издвајају приступе фокусиране на живот, који подразумевају реалност која претходи наративу, затим *конструктивистичке* методе усмерене на нарацију као базу осмишљавања социјалних феномена, и *процесуално* становиште које претходне сажима (Peacock and Holland 1993).¹¹⁵ Исту разлику уочава и Бановић напомињући:

¹¹⁴ Гордана Горуновић истакнуто дело описује као контроверзно, напомињући то да је написано у својству критике редукционистичких дескрипција у домену друштвено-хуманистичких наука и њихове ограничене могућности појашњења социјалних релација (Gorunović 2018a).

¹¹⁵ Конструктивистичка становишта на различите начине могу конципирати делотворност наратива, то јест дискурса у фукоовском смислу. На пример, Марија Брујић, позивајући се на Еленор Окс и Лису Капс, указује на то да наративима претходи искуствена база са којом се надопуњују (Брујић 2018, 60; Ochs and Capps 1996, 20), док таква полазна основа, са друге стране, као што је већ приказано, не мора бити део теоријског оквира.

„Суштинско питање је да ли су наративи креирани уметањем обрасца на стварност или је живот инхерентно уобличен наративним обрасцем. Узета позиција одредиће да ли ће анализе покушати да пореде наративе према спољној реалности или ће се прије фокусирати на унутрашњи начин конструкције наратива” (Banović 2016, 1043).

Према Пикоку и Холандовој посезање за појмом *животних прича* (енг. *life story*) одређено је управо одбацивањем усмерења о примарној проверљивости података, које би појам *животне* или *усмене историје* могао да импликује својом претензијом на фактографску основу изнетих података (Peacock and Holland 1993, 368). Са друге стране, за поједине ауторе управо појам историје придодат наративној бази означава процес неопходне контекстуализације *животних прича* (Hatch and Wisniewski 1995, 126).¹¹⁶ Појам *усмене историје* (енг. *oral history*), услед тога прецизније се везује за проверљиве аспекте личних нарација, како то описују Ковачевић, Требјешанин и Антонијевићева у следећем пасусу:

„Жанр усмене историје (*oral history*) полази од чињеничних података, у том смислу је сличан биографијама и животним историјама, али битну разлику представља фокус на догађајима, историјским процесима, епохама или на локалним дешавањима која су имала посебан значај за неку групу или особу, а не на самој личности казивача” (Kovačević, Trebješanin, Antonijević 2013, 22).

На тежину задатка диференцијације термина „приче” од појма „повести” указује и Бојан Жикић, наглашавајући да „животна повест не мора да буде осврт на целокупан живот неке особе”, затим да њом саговорник може издвојити оно што сматра најважнијим, док према речима аутора, истраживач није заинтересован за истинитост изреченог, колико за садржану интерпретацију (Жикић 2013, 63–64). Кен Пламер поред верификабилности наратива, као значајне за истраживање, убраја и друге аспекте, будући да анализе *животних прича* могу бити усмерене на то „како култура прича о себи, како дозвољава да се одређене врсте прича пренесе, и следствено томе, друге изостављају” (Plummer 2001, 401).

Према даљим типологијама анализе *животних прича*, по Пикоку и Холандовој, антрополошки приступ наративима ове врсте може бити окарактерисан као културолошки, будући да је претежно заинтересован за садржана вредносна одређења (Peacock and Holland 1993, 373). Лично сећање се у том смислу одређује као основ *животних историја*, путем којих се сфера приватности и културе преплићу. Пламер тако истиче да: „Оно чему људи у животу придају значај бива пренесено у њиховим причама о животу. Слушање њихових приповедања може чинити основ етнографског истраживања” (Plummer 2001, 395). Услед трагања за нарацијама путем којих се добија увид у делања и вредности, којима саговорници дају примат, део аутора ипак издваја преломне животне тренутке као посебно значајна места приповедних конструкција, истичући моралну основу животних прича (Hadzi-Jovancić 2010, 2) Према Бојану Жикићу, управо су таква дешавања значајна за разумевање „културног организовања времена”, будући да за собом повлаче и позиционирање саговорника (Жикић 2013, 27). У том смислу Жикић распад СФРЈ узима као кључни тренутак, са значајним друштвеним последицама, чије вредновање од стране актера који су га преживели, директно или индиректно, јесте показатељ културно обликованих ставова:

„Посматран на тај начин, распад СФРЈ не представља више догађај, сам по себи. Из њега су проистекли рат, премештање становништва, економска криза, привредна транзиција, приватизација, демократизација, приступање евроинтеграционим процесима итд. Колико је то био драматичан догађај у социокултурном смислу, показује чињеница да су и они делови Југославије, који нису искусили непосредно ратне сукобе, били (или јесу још увек) захваћени осталим процесима које сам навео у претходној реченици,

¹¹⁶ На разлике у значењу појмовних одредница *животне приче* и *усмене историје* такође указују Ковачевић, Требјешанин и Антонијевићева (Kovačević, Trebješanin, Antonijević 2013, 19–20).

те да се свака од новонасталих државних и социокултурних средина користи у свом јавном говору распадом СФРЈ као својеврсним историјским маркером, без обзира на то са каквим вредносним предзнаком га употребљава” (Жикић 2013, 28–29).

Из те перспективе изнова се истиче важност великих друштвених промена, које постају значајне предметне одреднице анализа усмених казивања о животу појединаца. Сходно даљим одређењима које Жикић износи, саговорници на овом истраживању, услед ресељеништва, ипак могу бити окарактерисани као „транзициони губитници”, на које је критичан период директно утицао (Жикић 2013, 54). Централно питање истраживања вођено је антрополошким поставкама које цитирани аутор износи, у складу са чим се испитује како је измештање утицало на животе расељеника (Жикић 2013, 55–56), док се уједно не занемарује њихова агенсност.

У тако успостављеној конфигурацији предмета истраживања, како Жикић наводи, ставови саговорника готово да се сматрају важнијим за антрополошку анализу од „званичних дискурса”, будући да интерпретација садржаја који се њима износе пружа увид у културни контекст, уписан у вредности исказане путем приписивања значења догађајима, надилазећи монолитне официјелно пласиране представе (Жикић 2013, 56, 58). На значај односа *животних историја* према етаблираним наративима указује и Драгана Антонијевић, напомињући то да оне „пружају субјективан и алтернативан угао посматрања” друштвених дешавања (Antonijević 2009a, 15).

Услед наведене проблематике, грађа прикупљена у склопу истраживања сврстана је према категоријама, тако су наративи прве (1949–1969) и друге генерације (1970–1985) саговорника названи *животним наративима*, док су казивања најмлађе генерације (1986–2000) одређена као *личне приче*, будући да су она најчешће (мада не нужно) исказане у краћој форми. Постављени оквир за циљ је имао долажење до сазнања о генерацијском трансферу *породичног фолклора*, који је према приступу примењеном од стране Драгане Антонијевић, разматран у контексту прича чија „евалуативна поента, поновљивост и вредносно-когнитивни значај” имају улогу у организацији породице дефинисане, у складу са поставкама Гери Алана Фајна (Gary Alan Fine), као *мале групе* (Antonijević 2009a, 17). Премда приче расељених породица нису само приче о *губитку*, он је њихов конститутивни део, а његово концептуализовање, према речима ауторке, осликава „веома важне колективне и традиционалне вредности у вези базичних егзистенцијалних односа” (Antonijević 2009a, 19).

У домену проучавања односа према губитку или недостатку, Ковачевић, Требјешанин и Антонијевићева указују на то да је анализи формулације носталгичних наратива неопходно приступити управо кроз призму *животних прича* и сродних метода (Kovačević, Trebješanin, Antonijević 2013, 23–24). Наводећи да се истраживања *усмених историја* и *личних прича* у контексту пост-социјалистичких земаља, као и у случајевима различитих видова миграција становништва, неретко дотичу *носталгије* (Kovačević, Trebješanin, Antonijević 2013, 23). *Идентификација носталгичних наратива*, према цитираним ауторима, такође укључује њихову диференцијацију на временској и просторној оси, као и према усмерењу и фреквентности, тачније подразумева типологију у складу са врстом *носталгије* (Kovačević, Trebješanin, Antonijević 2013; Војм 2005).

Тако је *историјска носталгија* одређена као појам који означава чежњу усмерену ка повратку друштвене прошлости (Kovačević, Trebješanin, Antonijević 2013, 10). Њему сродан, али не и потпуно подударан, јесте појам *рестауративне носталгије*, који развија Светлана Бојм. Према прецизнијем одређењу Бојмове *носталгија* је „прелазни облик између колективног и индивидуалног памћења” (Војм 2005, 106), а њена *рестауративна* димензија усидрена је у националне програме памћења, уз одлике једнодимензионалности и тежњу ка успостављању једнозначности догађаја, њу одликује и „покушај трансисторијске реконструкције изгубљеног завичаја”, и „повратак коренима” (Војм 2005, 22–23). Историјска носталгија има своје допунске, темпорално-спацијалне одреднице, које одређују њену усмереност ка прошлости или пак ка

простору, по чему је могуће разликовати *темпоралну* носталгију, а затим и *спацијалну* као њену допуну, јер се у конструкте чежње увек уписује временска, а некад и конкретна просторна, ознака (Kovačević, Trebješanin, Antonijević 2013, 11). Тако се посебно наглашавају наративи које одликује последица промене простора живота, чија двојака димензија компарације обухвата опис стања „овде и сада” насупрот проживљеном – „тамо и некада”, кроз који се може испољити „носталгија за социокултурним окружењем” (Kovačević, Trebješanin, Antonijević 2013, 11).¹¹⁷

Додатно, уз историјску, издваја се и лична носталгија, као она која „идеализује лично запамћену прошлост” (Kovačević, Trebješanin, Antonijević 2013, 10), док се према типологији коју формулише Бојмова, насупрот *рестауративној* поставља *рефлексивна* носталгија. *Рефлексивна* носталгија, као појам скован да обухвати критичку инстанцу односа према прошлости, јесте она врста тежње којом се осликава делатна моћ субјекта, и полифона природа сећања, способна да искаже „размишљање о амбивалентности људске чежње и осећања припадности, без страха од противречности којима модерност обилује” (Војм 2005, 23). Додатно се разликују и домени сећања на које се *рестауративна* и *рефлексивна* носталгија односе:

„Носталгија првог типа [рестауративна] гравитира ка колективним, сликовитим симболима и усменој култури. Носталгија другог типа [рефлексивна] више је усмерена на индивидуалну причу; она ужива у појединостима и знацима што призивају различита сећања, док се сам повратак у завичај одлаже” (Војм 2005, 99).

Наведене облике *носталгије* могуће је уочити у наративима о расељеништву и животу на Косову и Метохији (Златановић 2013а, 69), посебно оне просторне, којима се исказује локална припадност саговорника, међутим, *рестауративне* димензије такође су значајне за разумевање формулације *културне трауме* прогона.

Методи у основи прикупљања и анализе усмених наратива

Основа одабраног типа анализе јесте његова усмереност на исказе саговорника, како износи Алберто Де Кастро: „Циљ је разумети људско искуство на начин који је заправо проживљено у свакодневном животу, а не у артифицијелном окружењу” (Castro 2011, 49). На тај начин, наглашено је интересовање за „емску перспективу актера” путем феноменолошких оквира (Gorunović 2019а, 64), а спровођени интервјуи замишљени су као „дискурс или разговор” (Polkinghorne 1989, 49), у складу са закључком Бенезера:

„Овде је у основи ‘отворени’ интервју у склопу којег је особа замољена да исприча своју причу о одређеном искуству (или читавој својој животној причи) и дозвољено јој је да то уради без уплитања испитивача” (BenEzer 2016, 41).

Будући да су „разговори”, како и Јасна Чапо Жмегач назива неформалне врсте интервјуа, на чијем значају додатно инсистира и Богдан Дражета (Дражета 2021, 21), сходно постављеним почетним оквирима истраживања, били полуструктурирани, у склопу њих примењивана су питања којима је било потребно подстаћи даљи разговор, а која нису потпуно шематизована. Речју, спровођени су интервјуи „отвореног типа”, где је саговорницима дата слобода, како би се постигао увид у њихов однос према измештености (Саро Змегаћ 2007, 23), што наликује примени методологије *кухињског стола* (Gatling 2022, 180), чија накнадне адаптације најпре подразумевају креирање неформалног и пријатног амбијента за разговор, нарочито у случају постојања трауме.

Тако су коришћене базе основних питања, доступне у смерницама о прикупљању *усмених историја*, а које се тичу породичне историје, и сумирајућих закључака, попут најважнијих и

¹¹⁷

Курзив Н. П.

најтежих догађаја у животу (Томпсон 2012, 317–331). Додатно су постављана и питања коришћена у ранијим студијама о етничком идентитету Срба са Косова и Метохије; о међусобном односу Срба и Албанаца, перцепцији карактеристика ових народа, и личном ставу према категорији националног идентитета (Marković 2008). Уједно, саговорници су замољени да представе свој живот у ретроспективи, са фокусом на њихову перцепцију друштвених дешавања, а у зависности од контекста директно су постављана и питања значења категорије дома. Додатно су покренуте и теме о одржавању физичког додира са расељеним подручјем и контаката са пријатељима тамо стеченим, затим о разлозима посета Покрајини или изостанка одлазака у ранија места пребивалишта. У случају млађих генерација, где се често теже долазило до експлицитнијих исказа, постављана су и питања о перцепцији тренутног друштвено-политичког стања у Покрајини, и о самопроглашеној независности Косова.

У основи анализе грађе прикупљене на овај начин садржано је неколико поступака интерпретације, претежно заступљених у домену психологије. Џон Полкинхорн указује на то да су насупрот методама прикупљања наративне грађе, модели њене анализе недовољно развијени (Polkinghorne 1995, 13). Узрок томе он приписује и широком дијапазону дефиниција наратива (Polkinghorne 1995, 5). Ослањајући се на постојеће теорије о психолошким моделима сазнања, развијене од стране Џерома Брунера (Bruner 1985; Bruner 1990; Kovačević, Trebješanin, Antonijević 2013, 20), он затим поставља двотипски модел анализе наратива, који би се могао надоградити и модификовати савременим увидима (J. Pavlović, Džinović, Milošević 2006, 376–377). Тиме прави разлику између анализе наратива, то јест *парадигматске анализе наративних података* (енг. *paradigmatic analysis of narrative data*) и *наративне анализе* (енг. *narrative analysis*).

Ради разумевања разлика ових модела анализе, неопходно је напоменути да Полкинхорн *наратив* дефинише као појам који се односи на „специфичну врсту прозног текста (причу) и на посебну врсту конфигурације која генерише причу” (Polkinghorne 1995, 5). У том смислу он издваја *анализу наратива* као поступак који почива на индуктивној, или пак дедуктивној систематизацији грађе, док је са друге стране *наративна анализа* усмерена на истраживачку тачку гледишта, „делину” добијену сажимањем података, и каузалне моделе експланације (Polkinghorne 1995, 18). *Анализа наратива* дефинисана је као метода у чијем циљу је добијање „општих представа и концепата” (Polkinghorne 1995, 13).

За разлику од дедуктивног поступка *анализе наратива*, који може служити провери постојеће типологије и категоризација, индуктивни метод, сматран заступљенијим у домену квалитативне анализе, описан је као фокусиран на нове типологије: „Овим приступом, истраживач развија концепте путем података уместо да намеће претходно изведене теоријске концепте” (Polkinghorne 1995, 13). *Наративна анализа*, са друге стране, тежи „синтези” целине, то јест „гешталту” (Polkinghorne 1995, 15, 18). Упркос капацитету који има за препознавање значаја наративног контекста, овај тип анализе ипак је описан као претежно унивокалан и хијерархизован, што се може уочити на основу цитираног пасуса:

„Наративна конфигурација није само транскрипција мисли и поступака протагонисте; то је средство за осмишљавање и показивање њиховог значаја у контексту расплета. У приповедном исходу наративног истраживања, истраживач је приповедач приче, и често се прича преноси управо његовим или њеним гласом” (Polkinghorne 1995, 19).

Према наведеном, истраживање је најпре осмишљено као *анализа наратива*, која тежи да буде контекстуална и прожета колаборативном антропологијом, у циљу систематизације приповедних осврта на расејање. Даљи модел анализе ослања се на поступак који имплементирао Гади Бенезер у студији *Егзодус етиопских Јевреја: наративи миграционог пута ка Израелу 1977–1985*, која је према речима аутора усмерена на „искуство путовања и значење за оне који су га преживели” (BenEzer 2016, 4). Постављајући метод на већ разрађеним теоријским поставкама

Бенезер спроводи „феноменолошку анализу“: „Она у свом центру држи пажњу на информаторовом (насупротив истраживачевом) погледу у односу на догађај или концепт“ (BenEzer 2016, 4). Ослањајући се на поступке анализе које спроводи Амедео Ђорђи (Giorgi 1970), и адаптирајући његове „смернице“ Бенезер издваја четири основна корака анализе.

Први неопходан поступак јесте ишчитавање интервјуа у целости, при чему Бенезер захтева од истраживача да „остану отворени колико год је могуће у разумевању описиваних искустава“, како би након тога апстраховали „природне јединице значења онако како их износе информатори“, тачније појединачне сегменте, а затим, сходно циљу истраживања, упоредили издвојене јединице и размотрили њихову важност спрам постављених питања, релевантних за студију. Последњи корак потом захтева свеобухватно повезивање анализиране грађе, базирано на претходној тематизацији одговарајућих јединица (BenEzer 2016, 55). Циљ примене феноменолошких метода у области антропологије, јесте разумевање одређених заједничких искустава и начина на који их саговорници тумаче на равни личне *идентификације* и припадности (Radulović 2023, 42).

У кораку који се односи на издвајање „природних јединица значења“, уплив истраживача је неопходан, будући да је њихова диференцијација само условна и тематска, и да се у складу са тим екстраховање јединица врши у контексту посматране целине интервјуа (Castro 2011, 51–52). Следећи корак анализе допушта различите могућности постављања основа за синтезу. Примењен у истраживању, овај ниво анализе је подразумевао одговор на питање у којој мери сегменти наратива говоре о припадности саговорника, и оцртавају евалуативне поенте казивача о расељеништву, док је претходно издвајање јединица базирано на потпитањима постављаним од стране истраживача. Циљ је био уочити евентуална тематска преклапања, и евентуална одступања од њих. Грађа различитих генерацијских скупина овим поступцима обрађивана је понаособ. Тако су се као теме код прве генерацијске скупине издвојили: (1) однос расељеника према прошлости и, с тим у вези, перцепција међуетничких односа, нужно обликовани садашњим околностима; (2) поимање расељеништва; (3) губитак у контексту проживљеног измештања и стратегије успостављања континуитета припадности расељеном подручју. У другој скупини тематске јединице биле су сродне. Последњим аспектом анализе наратива треће генерацијске групације, издвојен је најпре однос према дому, сходно годинама рођења саговорника.

Историјски контекст анализе

Анализа усмених извора, усклађена са проматрањем Гордане Горуновић да историјски контекст чини саставни део етнографског истраживања, поткрепљена је историјским и политичким оквиром ратних дешавања (Gorunović 2014, 6). У складу са тим, потребно је пружити сажет опис историјских околности, како би животне приче и писани наративи о расељеништву добиле референти оквир за њихово тумачење. Историјски контекст изнет је тек у основним цртама, узевши да он представља предмет многобројних студија. Неусаглашеност наратива о узроцима конфликта и успостављању међународне управе на Косову и Метохији, онемогућава свеопште сагласје по питању интерпретације догађаја, које би чинило полазну основу међуетничког дијалога. Душан Батаковић тако закључује да је историографија сама по себи поље моћи, које је чак и у периоду СФРЈ било изражено политизовано:

„Изузимајући значајан број одличних научника који нису подлегли идеолошкој правоверности или националној пристрасности, официјелне историографије на Балкану су коришћене као инструменти државне политике, сасвим подређене редукционистичким тумачењима“ (Батаковић 1997, 84).

Према мишљењу Гера Дејзингса ни горе цитирани аутор, подједнако као и многи албански историчари, није ослобођен уплива преовлађујућих националних дискурса у својим тумачењима

„косовског питања”.¹¹⁸ Наведено закључује на основу тога што њихове интерпретације свеукупно стављају тежњу на конфликт, занемарујући поља и периоде сарадње (Duijzings 2000, 9). Тако је услед опречних тумачења историјских дешавања сукоб пролонгиран и на пољу интерпретације конфликта, као и у свим сегментима културе и њених популарних модуса, изразито се одражавајући на раван свакодневице.¹¹⁹ Интерпретативне борбе ове врсте, како примећује Сузан Вудворд, честа су последица у случајевима конфликта, разрешаваних путем преговора о постизању политичког решења са такозваном тежњом „нормализације односа”, за разлику од ситуација где долази до једностране војне победе која, како ауторка сматра, може водити наметању консензуса о ратним дешавањима од стране победника (Woodward 2007, 155).¹²⁰

Историчари затим показују како је узроке издвојене политичке проблематике могуће посматрати у широј перспективи, повезаној са уређењем Османског царства и великоалбанским националним претензијама, чији корени сежу од 1878. године и формирања „Прве призренске лиге” (Николић, Цветковић 2014, 14).¹²¹ На тај начин, Николић и Цветковић, одређујући статус Косова и Метохије као део „најкомплекснијих питања модерне историје српске државе”, његову проблематику разрађују почев од периода Првог балканског рата, узевши да је управо тада „овај регион и ушао у састав српске државе” (Николић, Цветковић 2014, 7). Димитрије Богдановић у својој студији, са друге стране, разматра знатно шири временски оквир, бавећи се развојем албанског национализма, и дисконтинуитетима у тврдњи о илирском пореклу Албанаца, као и проблематиком етногенезе (Богдановић 1986, 5).

За разлику од генералног политичког контекста, специфични демографски показатељи узимају се као знатно недвосмисленији у тематизацији историје „косовског питања”, иако се и њихови узроци и последице различито тумаче. Услед ширине проблематике, за разумевање и контекстуализацију личних прича о расељеништву интерно расељених особа из Покрајине почев од 1999. године, довољно је издвојити кључне тачке од утицаја на историју миграција породица пореклом са овог подручја, које испрва није чинило територијалну целину каква је данас позната. У домену миграторних токова, Душан Батаковић као значајан фактор са почетка 20. века наводи политику колонизације конфликтног подручја, коју је својевремено спроводила Краљевина Југославија, када је досељено „најмање 60.000 Срба из Црне Горе, Херцеговине и Крајине”, како би се нивелисали учинци османске политике (Bataković 1999, 4). Почетке планирања колонизације овог типа, у први мах претежно црногорског народа, историчари везују за крај Балканских ратова, иако се указује на то да су њени ефекти тада били недовољно успешни, а затим и поништавани у време Првог светског рата (Николић, Цветковић 2014, 19–20).

¹¹⁸ О проблематици статуса Косова и Метохије, то јест историјској димензији конфликта, често се пише под синтагмом „косовско питање” (Ристановић 2020), а одабир географске одреднице ове тематике представљао је још једну од недоумица, услед промена у саставу Покрајине, као и њеном називу (Богдановић 1986, 5).

¹¹⁹ Конфликт прелази и у сферу популарне културе, где се испољава као „банални национализам, односно „банални регионализам” (Bilig 2009; Stameg 2000), а као симптоматичан пример у овом контексту може бити издвојена песма певачице албанског порекла, Ере Истрефи, која је део спота за песму „Пијана” (алб. *E dehun*), снимила у недовршеном Храму Христа спаса у Приштини. Тако је спот Ере Истрефи доживљен као својеврсна провокација услед целокупног аранжмана (Ђокић 2015, 452). Одговор на провокацију у равни популарне културе, уследио је снимањем видео спота музичке групе „Београдски синдикат”, за песму под насловом „До године у Призрену”, у сарадњи са етно групом „Траг”. Још драстичнији пример јесу опречни дискурси рецепције и реакција на фестивал „Мердита, добар дан”.

¹²⁰ Значајно је запазити то да важну улогу у наставку политичких конфликта управо преузима инструментализација меморијализације жртава конфликта (Kuljić 2014; Verdery 2000; Ferrándiz Martín and Robben 2017).

Након Првог светског рата, сматрајући српску власт привременом Албанци, посебно у подручју Дренице, основали су одметничке скупине, па се тако доба од 1919. до 1924. везује за „качачки покрет”, чије акције су биле усмерене против српског становништва (Николић, Цветковић 2014, 21–22). Затим као значајна ставка издвајају се и покушаји иселјавања албанског становништва у Турску, путем уговора југословенске и турске владе, који представљају још једну од политички интонираних несугласица. Како указују Николић и Цветковић: „У послератној Југославији ови догађаји су код албанских политичара и интелектуалаца знатно предимензионирани и тумачени су ван реалног историјског контекста” (Николић, Цветковић 2014, 21–25).

Следећа преломна тачка са демографског аспекта јесте период Другог светског рата, када је окупирано подручје већим делом додељено Албанији (Николић, Цветковић 2014, 29). Мањи сегмент северног дела територије остао је тада у саставу Србије, под немачком окупацијом, како наводе цитирани аутори, и укључивао је „Косовскомиторвачки, Вучитрнски и Подујевски срез”, док су „Качаник, Витина, делови Гњилана и Урошевца” припали Бугарској (Николић, Цветковић 2014, 29). Николић и Цветковић описују да је тада започет и прогон српског становништва, те и да су велике штете нанете колонистима, подједнако као и староседеоцима (Николић, Цветковић 2014, 29). По окончању Другог светског рата, један он најзначајнијих индикатора промене државне политике биле су и званичне забране повратка горе поменутих колониста, измештених у време окупације, од којих је само један мањи део касније успео да се врати (Bataković 1999, 7–8).

Батаковић у том контексту наводи и уредбу о забрани повратка – *Привремена забрана враћања колониста у њихова ранија места живљења* 16. 3. 1945, и њене допуне (Bataković 1999, 7–8). У периоду забране повратка колониста, уједно је остварено право албанских досељеника, који су се на конфликтно подручје настанили за време окупације, на држављанство (Bataković 1999, 7–8).

Наводи се да је тек након 1945. године издвојено подручје истраживања коначно формирано као засебна територијална јединица (Bataković 1999, 9), чије је завршно уоквиравање према речима Петра Ристановића, закључено тек 1959. године, када су аутономној области придодата „подручја Лепосавића, Лешка и Панчићев врх на Копаонику” (Ристановић 2018, 18). Третман статуса Покрајине унутар СФРЈ Батаковић тумачи сходно претензијама државног врха, сматрајући да је циљ био „припремити уједињење Косова–Метохије са Албанијом, у случају да Албанија прихвати да постане седма југословенска република, или да уђе, присаједињена са Косовом–Метохијом у балкански савез” (Bataković 1999, 9). Са друге стране, аутори попут Вељка Вујачића најпре указују на „ненамераване последице” децентрализације и конститутивних измена уређења СФРЈ, не посматрајући конфликт примарно кроз етничку призму (Vujačić 2016, 15, 26). Како се даље истиче, увођењем уставних промена које су ишле у смеру „албанизације” Покрајине, 1968. године назив Метохија искључен је из њеног назива, као термин православне конотације, који означава црквени посед (Bataković 2008, 10; Vujačić 2016, 18–19).

„Израстање Косова и Метохије у аутономну покрајину (1968) са све ширим овлашћењима проистеклим из амандмана (1968, 1971, 1974)”, према наводима Владана Јовановића: „[...] није битније стабилизовало политичку ситуацију нити је допринело кохезији” (Jovanović 2015, 108). Тако и Петар Ристановић указује на то да су аутономне покрајинске зоне Републике Србије уставним променама постављене „у ранг градивног елемента федерације” (Ристановић 2020, 51). Наведене уставне трансформације, резултовале су тиме да, како указује Здравковићева, институције у Покрајини потпадне под јак албански утицај (Zdravković 2005, 57).

Период уставних промена карактеришу и демографске измене помогнуте изразито великим природним прираштајем косовских Албанаца, и наглим иселјавањем Срба, услед економских проблема, примене националног кључа при запошљавању, који се граничи са дискриминацијом, етничких и политичких притисака (Bataković 1999, 12–13). Према подацима

које износи Батаковић: „Само у раздобљу 1971–1981, са Косова и Метохије иселило се 37.631 Срба и Црногораца, тј. 16,5 одсто и 10,7 одсто укупне српске и црногорске популације у покрајини” (Батаковић 1997, 163).¹²² Додатно, примена „начела етничке заступљености” водила је томе да су Срби добијали по једно радно место на пет слободних (Батаковић 2007, 169). Са друге стране, Петар Ристановић усклађивање приоритета радних места према националности тумачи као исправан поступак, који је у пракси ипак могао подлећи инструментализацији. Како он потом истиче, у даљем развоју политике запошљавања ишло се ка томе да је „на седам примљених Албанаца требало да буде примљен један Србин или Црногорац” (Ристановић 2020, 65). Ристановић износи податак да је Уставни суд СФРЈ тек 1984. године донео одлуку о противуставности наведеног правила запошљавања, упркос већ успостављеном балансу у структури запослених, још 1978. године (Ристановић 2020, 65). Према цитираном аутору, изузетно висок природни прираштај код косовских Албанаца био је „убедљиво најважнији узрок измене етничке структуре” Покрајине (Ристановић 2020, 360)

Посебно се издвајају и демонстрације косовских Албанаца почев од 1968. године, за које се сматра да су допринеле исељавању Срба (Батаковић 2007, 164). Затим и 1981. године, у чијој позадини су лоцирани неповољни економско-социјални услови, са једне стране, мобилисани у политичке сврхе, и на другој страни, претензије за доношењем статуса републике Покрајини, (Ристановић 2018, 439; Николић, Цветковић 2014, 61–62). Вујачић напомиње то да су ове демонстрације биле називане „контрареволуцијом”, што потврђује и штампа из датог периода, сматрајући да је њихово етикетирање допринело јачању иредентистичких тежњи и условило етничку дистанцу косовских Албанаца према другим народима (Вујаčić 2016, 18, 26).¹²³

Наводи се и да је незадовољство српског становништва у Покрајини узроковано наведеним потешкоћама, такође инструментализовано, и то од стране Слободана Милошевића, мобилизацијом грађанства која је водила промени Устава (Рибич 2011; 2012). На тај начин, 1989. године покрајинама Војводини и Косову, реинтегрисаним у састав Републике Србије, враћен је статус који су имале претходно уставним променама донетим 1974. године, када је њихова аутономија знатно проширена уз велику самосталност у односу на Републику (Ribić 2007, 155). Годину дана по реинтеграцији, АП Косову, како показује Батаковић, враћен је и назив Метохија (Bataković 1999, 13–15). Таква ситуација водила је демонстрацијама, а затим и стварању паралелних институционалних система и „приватног” школства од стране косовских Албанаца (Zdravković 2005, 64), уз додатно иступање у једностраном проглашењу Косова Републиком у оквиру Југославије (Bataković 1999, 15; Гускова 2014, 32–40).

Распад СФРЈ такође је водио насељавању Срба избеглица из Хрватске и Босне и Херцеговине на подручје Косова и Метохије, а процена је да је њих било оквирно 19.000 (Pavlov 2016, 172). У контексту растућих тензија, према Батаковићу, албанске политичке структуре у Покрајини успеле су у науму „интернационализације” егзистирајућих проблема, претходно третираних као примарно интерно српских (Bataković 1999, 15–16). Хелена Здравковић истиче да је политика коју је албанска страна водила подразумевала пасивни отпор и тек касније оружани, оснивањем такозване Ослободилачке војске Косова „1993, у иностранству” под вођством радикалних фракција, чији је напад на српско становништво, уз спровођење отмица, попримао све веће размере изазивајући контрареакције српске полиције и Војске Југославије, као и глобалне

¹²² О исељавању Срба и Црногораца са подручја Покрајине у периоду од почетка шездесетих до почетка осамдесетих година двадесетог века погледати више у докторској дисертацији Уроша Микетића (Микетић 2024).

¹²³ Појам етничке дистанце, као уже одређење термина *социјална дистанца*, означава карактер међуетничких односа у погледу ставова према културним разликама и начина на који се оне перципирају, утичући на интеракцију (Pantić 1967, 3–4). Драгомир Панџић појам етничке дистанце прецизније дефинише као онај који се односи на „манифестовање социјалне дистанце/одстојања, удаљености/ у етничким односима” (Pantić 1967, 48).

оптужбе (Zdravković 2005, 68–72).¹²⁴ Здравковићева наводи да су ове терористичке фракције своје циљеве тумачиле у контексту континуитета „качачке побуне”, одакле се изнова Дреница јавља као најрадикалнија зона екстремизма (Zdravković 2005, 73). Опструирање акција ОВК, тада третираних као терористичких, и поновно преузимање територије коју је ОВК освојила нападима, довело је до избеглиштва косовских Албанаца у периоду пред НАТО бомбардовање. Према даљем наративу изнетом од Здравковићеве, који је заступан од стране косовских Албанаца и земаља које су учествовале у интернационализацији сукоба:

„Офанзива се претворила у хуманитарну катастрофу и стога пораз за српску владу, пошто је негативан публицитет толиког броја избеглица, створио изузетно снажан утисак у редовима узбуђеног западног јавног мњења” (Zdravković 2005, 73).

Изостанак могућности сузбијања већ разбукталог конфликта, узроковао је бомбардовање Савезне Републике Југославије, које је у српској историји третирано као НАТО агресија, будући да је спроведено без одобрења Савета безбедности (Димитријевић 2021, 11). Оно је трајало од 24. марта до 10. јуна, и према речима Хатице Берише њиме су тада нападнути „држава Србија и СРЈ у њиховој свеукупности (народ, територија и уставни поредак), односно њихов суверенитет, независност, територијални интегритет, права и слободе њихових грађана и њихово уставом утврђено уређење, као и њихове виталне вредности” (Бериша 2012, 312; 2013, 97). Здравковићева потом истиче податке о избеглиштву Албанаца:

„Чим је бомбардовање почело, десетине хиљада избеглица похрлило је у суседне државе – у Црну Гору, Македонију и Албанију. На крају, скоро 850.000 људи било је отерано или побегло са Косова, а још стотине хиљада људи је било расељено унутар самог Косова” (Zdravković 2005, 77).

Други извори исто тако бележе то да управо тада долази до највећег избегличког таласа косовских Албанаца, уз наводе статистике УНХЦР-а о 863.000 принудно измештених особа (Pavlov 2016, 168, 171). У циљу окончања агресије потписан је Војно технички споразум у Куманову, и усвојена је Резолуција 1244 од стране Света безбедности Организације уједињених нација. Тиме је територија постављена под управу Уједињених нација, док је супротно прокламованим циљевима дошло до наглог расељеништва Срба и мањинских народа (Bataković 2007, 239; Zdravković 2005, 79).¹²⁵ Батаковић сходно ситуацији на терену закључује да је тиме дата прећутна подршка прогону Срба и мањинских народа, те да ни предвиђено темељно разоружање ОВК није реализовано (Bataković 2007, 241). Хатица Бериша такође наглашава да су структуре ОВК остале присутне у привременим властима, цивилном сектору и читавој политичкој структури (Бериша 2013, 51), на шта су се некада освртали и сами саговорници, наводећи примере из свог радног окружења.¹²⁶

¹²⁴ Хатица Бериша наводи да се кључни период за формирање ОВК одвијао од 1996. до 1997. године, те и да је у свом почетном стадијуму ова терористичка фракција имала оквирно двадесет посто подршке од укупног броја Албанаца. Само оснивање паравојне формације цитирана ауторка везује за 1992. и 1993. годину (Бериша 2012, 197; 2013, 342,349).

¹²⁵ Резолуцијом није нарушен суверенитет Републике Србије, с обзиром на то да је Покрајина задржана у њеном саставу под привременом међународном управом. Споразум је подразумевао повлачење Војске Југославије и српске полиције, али и разоружање чланова ОВК (Рибић 2005, 329), уједно гарантујући безбедан повратак принудно измештених лица, са крајњим циљем успостављања демократије у мултиетничком друштву. Критикујући неуспех међународне управе у остварењу наведених циљева, Батаковић истиче то да је међуетничка сарадња изостала, и да је поврх тога била опструирана (Bataković 2007, 240–241).

¹²⁶ Ови подаци у сагласју су са локалним фолклором, будући да је током теренског рада прикупљен виц о томе како су косовски Албанци на питања Срба о стању у религијским објектима одговарали то да нису упознати са ситуацијом, јер су последњи пут улазили у цркве и манастире приликом учешћа у њиховом уништавању. Друга нијанса црног хумора исказана је у анегдотама о одговорима које су запослени у невладином сектору давали

Према подацима којима располаже, Батаковић указује на то да је око 30.000 Срба избегло пре успостављања међународне мисије Уједињених нација, и увођења међународне војне заштите, као и на то да је у прва три месеца оквирно њих 150.000 расељено (Bataković 2007, 242). Када се у број расељених урачунају и остали неалбанци, износи се свеукупна статистика од оквирно 250.000 особа измештених у Србији или Црној Гори (Bataković 2007, 242). Додатно, Батаковић наводи да је Метохија прва етнички очишћена већ у августу месецу, док су на њеном подручју, међу изолованим срединама са српским становништвом, опстали Ораховац, Велика Хоча и „село Гораждевац близу Пећи, села Суво Грло, Бања и Црколез источно од Истока” (Bataković 2007, 246). Истиче се и да је број српских и неалбанских становника Приштине значајно умањен, уз напомене да је већина њих остала да живи у згради ЈУ-програма, која је нападнута током Мартовског погрома (Bataković 2007, 247–248).¹²⁷ Управо је и највећи број расељених измештен из Приштине, и према доступним информацијама он је чинио укупно 35.942 лица (Срећковић Јеросимић 2009, 81).

У геополитичкој студији која се односи на период након НАТО бомбардовања СР Југославије, Јелена Срећковић Јеросимић наводи да је 2000. године у регистар Републике Србије уписано 187.129 расељених лица са Косова и Метохије, и да је пик у принудним миграцијама из Покрајине достигнут по самом окончању интервенције (Срећковић Јеросимић 2009, 79). Одвојено се напомињу и подаци од оквирно 20.000 расељених унутар територије Косова и Метохије. Према информацијама добијеним од Драгана Велића, координатора за Косово и Метохију при Комесаријату за избеглице и миграције Републике Србије (КИРС), бројчано стање расељених унутар Покрајине обухвата око 17.000 лица, при чему је извесна врста хуманитарне помоћи потребна је највећем делу ових лица, док је нешто мање од трећине расељених збринута (Петковић 2022, 578а).¹²⁸ Са друге стране, износе се и подаци УНХЦР-а, којима се истиче да од 17.349 расељеника унутар постратног подручја, Срби чине оквирно половину, а да мањинске заједнице попут Рома, Египћана, Горанаца и других етничких група чине нешто мање од пет посто (Pavlov 2016, 172). Додатно, Тања Павлов према подацима из 2012. године наводи да је Србија била прва земља у Европи по броју расељених (Pavlov 2016, 172).

Доступни подаци показују то да је по расељеништву најчешћи тип становања било изнајмљивање смештаја, као и привремено удомљавање код чланова породице или пријатеља, док је нешто мање од 7% расељених било распоређено у колективним центрима (Срећковић Јеросимић 2009, 93). Правилности су забележене и у одабиру новонасељених локација, највећи број расељених настанио је „Београдски округ (53.013) затим Рашки (27.688) и Шумадијски (16.077)” (Срећковић Јеросимић 2009, 81). Јелена Срећковић Јеросимић потом указује на то да се по насељености према броју становника међу општинама издвајају „Краљево (18.299), Крагујевац (11.047), Ниш (9.369), Крушевац (7.470) и Смедерево (7.157)” (Срећковић Јеросимић 2009, 81).

Са друге стране, како Батаковић наводи, насеља са претежно српским становништвом у северном делу Покрајине – север Косовске Митровице, општине Зубин Поток, Звечан и Лепосавић – успела су да одрже самосталнији положај у односу на друга гетоизирана српска

повратницима на захтеве да се при надомешћивању покућанства прибаве још неки од предмета у њиховом пређашњем поседу, при чему је могло долазити и до потенцијалне злоупотребе од стране повратника. Тада би уследили одговори да постоји сазнање о томе да тражени предмети нису ни претходно били у поседу повратника, будући да су лица која обрађују захтеве била упозната са имовином повратника, јер су је и сама својевремено обијала. Цинични хумор ове врсте тиме је упућивао на комплексност друштвено-политичке ситуације у Покрајини, посебно ако се узме у обзир да је ове садржаје аутор прикупио приликом неформалне интеракције са косовским Албанцима.

¹²⁷ Према подацима саговорнице која је радила у Покрајини након 1999. године, нису сви Срби Приштинци живели у згради Ју-програма, већ их је било у мањем броју и на другим локацијама (подаци добијени 2024. године).

¹²⁸ Информације прикупљене путем информативних консултација обављених са Драганом Велићем, координатором за подручје Косова и Метохије при Комесаријату за избеглице и миграције Републике Србије.

подручја у Покрајини (Bataković 2007, 249), који се данас сматра нарушеним.¹²⁹ Део расељених лица управо се настанио у та подручја, при чему се наводи да су се Срби у бројном стању од око 130.000 прегруписали у четири одвојене зоне. Првом зоном, парафразираним преводом података које износи цитирани аутор, означена је област „северно од Ибра и Косовске Митровице (укључујући општине Зубин Поток, Звечан, и Лепосавић)”. Друга „централна зона, укључује област између села Грачанице и града Липљан са тринаест села насељених Србима”,¹³⁰ где су гравитирали Приштинци. Трећом зоном означена је област „од Косовске Каменице до Гњилана и Новог Брда, где је српска већина измештена из области Гњилана нашла привремено склониште”. Четвртом зоном, Батаковић означава „општину Штрпце (Сиринићка жупа) са планином Брезовица, где је део призренских Срба и становништва из околних области (Средска или Средачка жупа) насељених муслиманским Словенима побегао од насиља и прогона који су вршили албански екстремисти”. Док се „Косовска Витина, Ранилуг, Партеш”,¹³¹ као и Врбовац сматрају посебно изолованим и незаштићеним зонама (Bataković 2007, 250).

Према проценама из 2006. године „оквирно 45.000” непокретности у власништву неалбанаца је и даље било нелегално запоседнуто, док је нешто мањи број јединица претрпео штете различитих размера (Bataković 2007, 250). Тања Павлов такође истиче бројне опструкције у повраћају имовине расељених Срба и мањинских народа,¹³² сматрајући поразну статистику „кафкијанском” (Pavlov 2016, 179). Тумачећи уништавање хришћанског наслеђа, Батаковић потом указује на то да је и оно имало планску основу, у складу са чим наводи како: „Рушевине православних цркава на Косову представљају споменик албанском вандализму” (Bataković 2007, 251).¹³³ Крајњи циљ, према његовом тумачењу, био је свођење броја Срба на испод „десет посто, како би се представили као незначајна мањина без права на конститутивну нацију, које имају другде у Србији” (Bataković 2007, 260).

Убиство четрнаест жетелаца 23. јула 1999. године из села Старо Грацко, такође се издваја као екстреман злочин над српским становништвом без адекватног судског епилога, спроведен у периоду који је требало да буде обележен успостављањем примирја (Bataković 2007, 251). Истиче се и минирање аутобуса „Ниш експреса”, фебруара 2001. године, које је познатије као *злочин у Ливадицама* (Bataković 2007, 252). Затим *Мартовски погром 2004. године*,¹³⁴ као чин екстремног етничког злочина и прогона, који је задобио енормне размере. Најчешће се наводи податак да је око 4.000 до 5.000 Срба и неалбанског становништва расељено у том таласу насиља (Ђокић 2015,

¹²⁹ Након бојкотовања избора 2023. године у наведеном подручју, а потом и преузимања српских институција од стране власти такозваног Косова, када је дошло и до оружаног сукоба дела српског становништва са Косовском полицијом, у којем је страдао један полицајац и тројица припадника српског народа („Грађани са Севера о Банјској” 2024), у колоквијалном говору српског народа могао се чути коментар да је и север „пао”.

¹³⁰ Према незваничним информацијама добијеним током посете липљанским црквама – Цркви Светих мученика Флора и Лавра и Цркви Ваведења Богородичиног, које се налазе на истом поседу, у Липљану тренутно живи седамдесет српских породица, док је само црквено имање окружено албанским објектима и локалима (подаци добијени 24. 4. 2024. год.).

¹³¹ Према подацима добијеним на терену 2023. године мештани Ранилуга представљали су своје место пребивалишта као село на подручју Косова и Метохије које је искључиво настањено српским живљем, уз тенденције ка измени ситуације (подаци добијени 23. 3. 2023. год.).

¹³² Чак и онда када је остваривано право на имовину, долазило је до огромних проблема, како показују подаци прикупљени на терену. Тако је и у *Билтену за расељена и избегла лица* објављен текст са насловом „Пљачка под благословом ХПД-а”, у којем се врши осврт на проблематику решавања питања повраћаја непокретне имовине, тада под надлежношћу Дирекције за стамбена и имовинска питања (ХПД). У тексту се илустративно наводе примери где је узурпаторима имовине решење о исељењу издавано пре било каквог увиђаја од стране наведене дирекције и састављања пописа затеченог стања, чиме је узурпатору додатно омогућено да изнесе сву покретну имовину пре самог исељења, када су станови затицани празни (Mavrić [b.d.]; Архива удружења „Свети Спас”).

¹³³ За више података о уништавању српског православног наслеђа, као и гроболомству на Косову и Метохији погледати у Ђокић 2015 и Рељић 2020.

¹³⁴ Погледати више о Мартовском погрому у Антонијевић 2014 и Јокић 2004.

450–451; Павловић 2021, 22). Јелена Срећковић Јеросимић указује и на податке УНХЦР-а, према којима је Покрајину по Мартовском погрому напустило „277 лица”, то јест „93 породице” (Срећковић Јеросимић 2009, 105). Цитирана ауторка примећује и да се подаци Републике Србије и УНХЦР-а о броју расељених не поклапају, налазећи узрок томе у временској разлици процена (Срећковић Јеросимић 2009, 105). Засигурно се може рећи и да су у питању одвојене базе података.

Батаковић наводи податак УНМИКА да је око 1.467 лица, од укупног броја расељених Срба током Мартовског погрома, годину дана након немира и даље било изван својих домаћинстава (Bataković 2007, 260). Унилатерално проглашење независности, које није у складу са Резолуцијом 1244, уследило је 2008. године, а од тада и низ других проблема, и притисака вршених над српским народом, којем је иселавање *наметнуто*, док је његов положај додатно отежан унутаргрупним поделама (Павловић 2021, 217–249). Мартовски погром, као и самопроглашење независности радикално су утицали на смањење стопе повратка Срба и мањинских народа (Pavlov 2016, 176, 196).

Питање повратка готово да је остало неразрешено, насупрот томе популација избеглих Албанаца под управом и организацијом УНМИКА остварила је наведено право (Bataković 2007, 241). Тања Павлов истиче да је њихов повратак по успостављању међународне управе био један од најбржих на светском нивоу, уз податак да се у прве три недеље вратило оквирно 600.000 особа (Pavlov 2016, 171). Према подацима добијеним теренским истраживањем, сачињавање евиденције о расељеницима у Србији заинтересованих за повратак такође је наишло на препреке, будући да због заштите података није сачињена обједињена база, већ да су према актуелним пројектима упис потенцијалних интересената вршили чланови невладиних организација укључени у имплементацију предвиђених активности. На тај начин, узимање података обављано је у више наврата, при чему је организацијама које раде на повратку расељених онемогућено континуирано одређивање приоритетних лица. Најпоузданији подаци доступни су за Призренску област, па се тако у почетним истраживањима, спровођеним уз помоћ организације „Свети Спас”, још 2002. године наводи велика стопа заинтересованости за повратак, од око осамдесет посто на нерепрезентативном узорку од 391 учесника интервјуа (Tenjović i dr. 2004, 1).

На официјелном састанку одржаном 2022. године за повратак на територију општине Призрен, којем су присуствовали сви значајнији представници тела и организација ангажованих у области повратка, изнет је и предлог од стране државних службеника да се заинтересовани повратници међусобно договоре коме ће бити изграђена кућа,¹³⁵ а затим је донет и коначан договор да одлуку донесу лица ангажована у систему повратка у склопу привремених власти самоуправе у Приштини, то јест при Министарству за заједнице и повратак. Међу заинтересованима била су искључиво пензионисана лица за која би повратак био сезонски, док су састанку присуствовале и млађе генерације, од којих је једно лице истакло бригу о условима живота његових родитеља повратника. Такође, приоритет је пружен особи чији је члан породице нестало лице, уз указивање да је решавање таквих случајева примарно.

Међу саговорницима у склопу истраживања који су расељени изван Покрајине, тек једна четворочлана породица и једно пензионисано лице покушавали су да остваре право на повратак или изградњу куће, у периоду када су интервјуи обављани. Према незваничним подацима добијеним од стране радника из српских институција ангажованих у систему повратка, расељена

¹³⁵ Подаци прикупљени на званичном састанку, одржаном у Београду, 19. 5. 2022 године, у циљу организације повратка расељених лица са подручја општине Призрен. На састанку су били присутни представници Канцеларије за Косово и Метохију Републике Србије, затим чланови међународних организација; ИОМ („Међународна организација за миграције”) и ДРЦ („Дански савет за избеглице”), представници српске невладине организације „Свети Спас”, лица у функцији представника својих локалних заједница на Косову и Метохији, лица запослена у такозваном косовском систему за повратак, и расељена лица, од којих је већина изразила интересовање за остварењем права на повратак (Петковић 2022а, 577).

лица изван Покрајине, која су због продужетка или оснивања радног односа на Косову и Метохији променила пребивалиште, требало је евидентирати као повратнике, међутим, због компликованих процедура тај корак је често изостајао (подаци добијени 22. 3. 2023. године). Додатно, шире планске активности усмерене ка расељеничкој популацији, попут организовања колективних посета расељених подручја за време Задушница и у периоду важних празника, подржаване су од стране Канцеларије за Косово и Метохију, с тим да је услед Ковида, а затим и избијања различитих политичких тензија, некада долазило и до њиховог отказивања у периоду истраживања. Донације често нису биле довољне да покрију све трошкове организације таквих дешавања, тако да је низ активности удружења „Свети Спас”, које је истраживач пропратио, био додатно самофинансиран од стране представника удружења.

ПОГЛАВЉЕ 7: ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР АНАЛИЗЕ ПИСАНИХ НАРАТИВА: КОНТЕКСТ КЊИЖЕВНЕ ОБРАДЕ ПРОГОНА СРБА И ДРУГИХ НАРОДА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

У области изучавања сећања књижевност је себи загарантовала значајно место, док су мадлене Марсела Пруста у *Трагању за изгубљеним временом*, задобиле статус изван литерарно-илустративног, евокативним потенцијалом, који је указао на неопходност истраживања „рецептуре” носталгије и окидача сећања (Olick and Robbins 1998, 114).¹³⁶ Прустова потрага и за Асманову је путоказ ка проучавању сећања, и разликовању форми памћења; присећања помоћу стимулуса, такозване „сети ме” форме доживљене у „телесном модусу”, и вољног сећања, тј. „сећам се” форме изречене у „језичком модусу” (А. Asman 2011, 162).¹³⁷

Упуштајући се у поље истраживања сећања кроз призму књижевности, Ен Ригни за циљ поставља контекстуализацију дела, како би се поимао „социјални живот текстова и њихова променљива улога у динамици културног сећања” (Rigney 2012, 119). Додатно, помоћу закључака теорија о растакању жанровских одлика прозних „текстова о животу” (енг. *life-writing*), који су аутобиографским садржајима одузели статус чињеничних докумената, како показује Макс Сандерс, створен је простор за општу примену методологије *културе сећања* на дела фикције, при чему се она не истражују као документи већ као форме сећања (Saunders 2008, 322).¹³⁸ У том смислу може бити тумачен и закључак Тодора Куљића да: „Нисмо оно чега се сећамо него смо оно како се сећамо себе” (Куљић 2023b, 8).

На темељу тих мисли осмишљен је и термин *фикције сећања*, чије се значење, према одређењу Биргета Нојмана, везује како за литерарна дела, тако и „приче које индивидуе или културе казују о својој прошлости да би одговориле на питање ‘ко сам ја?’, или колективно, ‘ко смо ми?’” (Neumann 2008, 334). У том оквиру, наводи Сандерс, нуде се „интерпретације начина на које је сећање произведено, конструисано, написано и како кружи” (Saunders 2008, 323). На тај начин, према опису Марка Тема, књижевно-теоријска истраживања сећања обухватају „миграцију прича кроз културне сфере, медије, и интересне групе, и њихов ефекат на социјалне релације” (Tamm 2013, 463). Карактер односа историје и различитих форми личних сведочења, предочених у усменим или писаним формама, са антрополошког аспекта, дефинише Драгана Антонијевић, разликујући наведени, вредносно-културолошки приступ од историјског, који се бави фактографским аспектима:

„Усмена сведочења, лична казивања, мемоарски списи и путописна литература представљају драгоцен извор сазнања како о самим историјским догађајима, тако и о процесу уобличавања личног историјског памћења саобразно традиционалним клишеима, очекивањима средине, друштвеним вредносним обрасцима и идеолошким принципима” (Антонијевић 2007а, 85).¹³⁹

Тако је истраживању аутобиографског садржаја, из антрополошког, као и социолошког угла (Куљић 2006; Куљић 2023; Gorunović 2014), могуће приступити анализом релације текста и контекста, или како Асманова наводи, трагати за процесима културног уобличавања сећања (А. Asman 2011, 12). Према закључку наведене ауторке:

¹³⁶ Појам *Прустов ефекат* окосница је истраживања утицаја мириса на сећање (Smith 2016).

¹³⁷ Разликовање *невољне* и *активне* форме сећања ипак уводи и додатну проблематику, будући да ауторка сматра како вербални искази могу одузети интензитет „сети ме” форми (А. Asman 2011, 155), не поткрепљујући научно ту тврдњу.

¹³⁸ Критику становишта по којем се „свако приповедање” класификује као фикција, изнела је Адријана Марчетић (Marčetić 2009, 10).

¹³⁹ Потцртани делови текста наведени су према оригиналу.

„Менталне, материјалне и медијске слике имају важне функције кад нека заједница ствара слику о себи. Разуме се, у томе не учествују само слике, него и приповести, места, споменици и ритуалне праксе” (А. Asman 2011, 31).

Текст се у том смислу одређује као једна од „материјалних репрезентација” у домену културних пракси меморијализације (А. Asman 2011, 33). Када је у питању креирање аутобиографских садржаја (АБ), као појам који обухвата процес супротан уобичајеном уједначавању сећања посредством доминантних наратива, Куљић развија концепт *контрасећања*, описујући карактеристике постконфликтног контекста у Републици Србији након распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије:

„Друштвенопожељна АБ се у обновљеном капитализму 1990-их нормира на нови начин. У политичким АБ упадљива је сагласност око искључења странца – комунизма из прошлости. Комунизам се одбацује у комаду као тоталитарна илузија. Појединци, који не могу порећи чланство у партији, бране се реконструисаним сећањем. Стереотипна одбрана гласи: био сам унутрашњи дисидент. У економском сегменту нових коректних АБ видљив је латентни притисак тржишта као позитивног средства сазревања и мерила сналажења способног појединца (узор је искусни предузетник који је увећао фирму). Уз све речено, у послесоцијалистичким друштвима национално, ојачано професионалним, доминира као пожељни АБ континуитет: православни Србин који обнавља крсну славу породице. Аутобиограф ради као преводилац аутентичне (комунистичке) у друштвеноприхватљиву (предузетничку и националну) прошлост. Реконструиса АБ текст у новом контексту. Овде се треба запитати колико је појединац суверен у процесу стварања наративног контекста АБ, а колико му независност сужава група (држава, нација, црква, генерација) прописујући кључни смисао животописа? Колико га од хаоса и дезоријентације ‘спасав’ не само неурофизиолошки механизам лековитог заборав нежељног него и моћ која институционално регулише заборав?” (Куљић 2022, 9).

Тако се у склопу „критичке анализе положаја човека у савременом свету” свако окретање догматизму, као последица атомизације друштва, то јест повлачења индивидуа у приватну сферу, где се у грађанском смислу не могу испунити као индивидуе, сматра „бекством од земаљске стварности” (Golubović 2006, 116–117, 125). Наведена тумачења (Golubović 2006, 116–117, 123), упркос својој легитимности, ипак могу једнострано тумачити последице идеологија. Насупрот томе, теолошки подстакнуто тумачење психолошких процеса кроз јунгијанску призму, у склопу разматрања процеса *индивидуације*, то јест сазревања личности, уважава позитивне аспекте религије у превазилажењу кризних ситуација (Јеротић 2017). Индивидуални фактор у контексту промена односа према религији и идентификацији такође је узиман у обзир као једно од појашњења друштвеног понашања у контексту антрополошких студија (Ђорђевић Црнобрња 2017, 93; Ђорђевић Црнобрња 2020, 175–176). У складу са тим, тумачење аутобиографских садржаја захтева велику предострожност. Антрополошки *Огледи о југословенском културном наслеђу*, истраживањем Гордане Горуновић о сећањима на Омладинске радне акције, издвојили су тако амблематичан пример личне повести, која кроз призму *мотива греха* и *исцељења* једног „акцијаша” сажима југословенство и православље,¹⁴⁰ указујући на преовлађујући друштвено-политички контекст и последице транзиције унутар њега, чији је удео у таквим наративним контурама евидентан (Gorunović 2012).

Наведене смернице нуде и упуте за антрополошко читање дела аутобиографског карактера на постјугословенском простору, и његово контекстуално тумачење. Уз шта је потребно напоменути то да прозни текстови могу бити од помоћи при истраживању миграција, како показује Марија Брујић при изношењу закључака да књижевност са искуственом основом пружа

¹⁴⁰ Карактеристично је и то да саговорник цитиране ауторке на поменутом истраживању, у ограниченом смислу, ипак задржава и позитивно вредновање југословенског наслеђа, тачније радних акција (Gorunović 2012, 187), које често може бити потпуно потиснуто, што се кроз истраживање које следи показало на примеру једне од саговорница, чија се изјава односила на то да је као лични грех исповедила својевремену припадност Савезу комуниста Југославије.

„речитија објашњења емотивних реакција” у опису промене социјалног окружења, дајући и потпунији доживљај измењене *самоидентификације* (Брујић 2020, 138, 136). Управо тематизација емотивног доживљаја, као и припадности у контексту расељеништва, чине основ одлуке укључивања издвојених дела аутора Пере Стефановића, *Ех, Приштина моја* (2002) и *Мирис дома* (2001), у корпус грађе.

Анализа принудних облика миграција се тако надовезује на истраживања *носталгије* у области књижевности (Војм 2005, 369). Што произлази из чињенице да се изгнанство тематизује обрадом чежње и губитака, за које је одсуство дома конститутивно, јер како Светлана Бојм наводи: „Кад смо код куће, немамо потребе да причамо о томе” (Војм 2005, 369). *Рефлексивну* носталгију побуђену прогоном, она не описује као фокусирану на пука материјална упоришта, већ путем ње идентификује потребу да се успостави „осећај присности са светом” (Војм 2005, 369). Физичке димензије ипак тиме не занемарује, указујући на улогу „материјалности места, чулних опажаја, мириса и звука”, уз напомену да простор „није само контекст већ и запамћен осет”, те да га чине и „материјални остаци прошлог живота” (Војм 2005, 379). Сходно томе закључује:

„Сви имигранти знају да је изгнанство много привлачније као песничка слика него као проживљено искуство. Боље изгледа на папиру него у животу. Штавише, то искуство није јединствено за оне који су стварно напустили завичај; људи који су проживели велика историјска превирања и прелазне периоде могу лако да се саосећају с правим изгнаницима” (Војм 2005, 375).

Тако „дубоко искуство неприпадања” може бити последица, како Гордана Горуновић указује, различитих облика промене окружења живота, који нису вољни (Горуновић 2005, 235–236). Закључак Светлане Бојм додатно је сагласан са антрополошким становиштима о принудним миграцијама, која указују на то да је за разумевање измештања неопходно узети у обзир ширу перспективу, која би дозволила да се насилне друштвене промене и наметнуте форме кретања или њихових ограничења тумаче као оне која погађају присилно измештена лица, али и друге особе које настављају живот у конфликтном подручју (нпр., Lubkemann 2008). Тиме се добија шира слика представа о карактеру *измештености*, и значаја његове обраде у сфери културе.

7.1 Методолошки оквир анализе писаних наратива о дому

Основа теоријске анализе полази од поступка који примењује Најцел Рапорт у студији *Проза и страст: антропологија, књижевност дела и записи Е. М. Форстера* (*The Prose and the Passion: Anthropology, Literature and the Writing of E. M. Forster*), „меандрирајући” (енг. *zigzagging*) између литерарних дела Едварда Моргана Форстера и антрополошких описа сеоског живота у Енглеској (Rapport 1994). Сталан сегмент Рапоровог антрополошког приступа, чини парадигматска замисао о вишезначности процеса усвајања и преноса културалних форми интеракције,¹⁴¹ у чијој основи сагледава значај *агенсности* актера (нпр., Jасkson 2003; 2022; Rapport and Stade 2007). Услед тога, као битан концепт издваја се и Рапоров појам *животног пројекта* (Rapport 2003), посредством којег је могуће истраживати начине надилажења друштвених околности, чак и у контексту животно угрожавајућих услова. У том смислу, *животни пројекат* потребно је посматрати као извесну интенцију, чији потенцијал не мора нужно бити остварен, услед препрека различите врсте. Према дефиницији Најцела Рапорта изнетој у следећем пасусу:

„‘Животни пројекат’ обухвата представу о основним циљевима и тежњама појединца, чије остварење је приоритетно у односу на сва преостала разматрања. Ти циљеви служе као водиле, обликујући појединцима

¹⁴¹ Цитирани антрополог и сам наглашава централност индивидуалности унутар сопственог научног опуса (Rapport 1994, 3).

поглед на свет, и утичући на то како они схватају тренутне могућности и препреке. Упркос томе што није увек дефинисан као конкретни план или темељно осмишљени продукт, животни пројекат обухвата циљеве, очекивања, теорије и визије које дају јединствено усмерење и валере различитим аспектима живота појединца. То је покретачка снага која обогаћује њихово постојање сврхом и смером, информишући њихове изборе и акције у повоју” (Rapport 2003, 34).

Речју, *животни пројекат* перципира се као усмеравајућа идеја (Rapport 2003, 5), а у контексту истраживања он као концепт може послужити подробнијем разумевању културне обраде трауме расељеништва у књижевној продукцији. Будући да поменуто Рапортово дисциплинарно *меандрирање* (енг. *zigzagging*) домен интересовања задржава на високо вреднованом књижевном класику, постоје бројна одступања од његовог метода на нивоу поступка ове анализе, чија тематика залази у политички импрегниран садржај. Упркос томе, задржава се основна Рапортова премиса да читање издвојених дела може побољшати антрополошку анализу прикупљене грађе, а да садржај истраживања повратно може продубити разумевање изабраних дела (Rapport 1994, Acknowledgements, paragraph 6).

Позивајући се на антрополошкињу Лилу Абу Луголд (Abu-Lughod 1996), Рапорт се креће ка партикуларистичкој призми описа и „тактичком хуманизму”, чије етичке аспекте наглашава и Мајкл Џексон (Rapport 1999, 22; 2003а, xiii). Појединцу се, међутим, прилази не зарад разумевања личности, како аутор упозорава, већ увиђања људског потенцијала за делање унутар друштвеног контекста (Rapport 2003, 6).

Наративу као предмету истраживања Рапорт даје извесну предност, препознајући његову отвореност (Rapport 1999). Могућност закључивања, тачније стварања целине са овом одликом је у блиској релацији, будући да наративност омогућава вредновање пређашњих делања и сâмим тим уобличава даље усмерење индивидуа, нужно за *животне пројекте*, уз напомену да не сме доћи до изједначавања индивидуалности, као исходишта друштвених пракси, са индивидуализмом, чије је полазиште идеолошко (Rapport 2003, 22, 27). Препознавањем удела појединца у ауторизацији сопственог искуства, Рапорт наглашава и одговорност за њу, осим у случају крајњег обесправљења индивидуа (Rapport 2003, 84–85). У наредном цитату, он сажима наведене закључке:

„Заправо, не само да живимо унутар наративног разумевања, и не само да је наратив форма свакодневне свести, већ наратив може бити вреднован и као форма путем које постајемо свесни. За свесни селф може се рећи да настаје, постепено, путем наративних чинова, и да наставља да се развија путем пракси сигнификације; индивидуално сопство је рефлексивно биће која настаје собом и задржава осећај значаја и реалности кроз акте наратије” (Rapport 2003, 29).

Друштвено-културне норме понашања нису изостављене из Рапортове антрополошке тематизације социјалних релација, већ се у први план поставља њихова „персонализација” (Rapport 2003, 39), уз ауторску напомену да институционални план није остварив без делатности индивидуа (Rapport 2003, 8, 26). У опстајању колективних образаца понашања и њихових институционалних оквира аутор најпре препознаје „сврсисходност, практичну активност, стратешку и пројектну имагинацију” (Rapport 2003, 69). У складу са чиме је циљ разумети „егзистенцијалну моћ који индивидуе остварују изван и упркос безличним социо-културним и институционалним моћима” (Rapport 2003, 5).

Интересовање за дисциплинарним *меандрирањем*, у складу са горе изнетим отклоном од редукционизма друштвених наука, има тежњу да покаже како „нове могућности могу бити конституисане у циљу размишљања о искуству” (Rapport 1994, *The method of the book*, paragraph 1). Цитирани аутор сходно томе антропологију одређује као „факцију”, позивајући се на Герцово „имагинативно писање о реалним људима у реалним местима и у реалним временима” (Geertz

1988, 141), уз експлицитно објашњење да се оно нипошто не изједначава са произвољним измишљањем.¹⁴²

Уз основно теоријско полазиште, контекстуална антрополошка анализа се надаље ослања и на интердисциплинарни домен *имагологије*, услед тога што сваки политички конфликт испишује и слике другости, контрастрирајући *идентификацијом* културне разлике. С обзиром на годину Стефановићевог рођења (1927), сећања забележена од стране аутора посматрана су као она која се налазе на граници између социјалног памћења, чије су основе у генерацијском преношењу (у временском распону од осамдесет до сто година) и културалног памћења, које оперише у равни институционално архивираних представа о прошлости (А. Asman 2011, 26–28, 58–62). Тиме се истражују споне индивидуалног и „колективног” памћења, и међупростор њихове трансформације (А. Asman 2011, 14). На овај начин дефинисана, анализа има за циљ да:

- Утврди значај Стефановићевог стваралаштва и ангажмана у формулацији културне трауме расељеништва.
- Размотри утицај друштвено-културних оквира памћења на рецепцију Стефановићевог дела.
- Увиди могуће подстреке остварења *животних пројеката*, тј. агенности лица у контексту расељеништва, у вези са концептуализацијом дома посредством сусрета различитих форми сећања.
- Компарацијом усмених и писаних наратива о принудном измештању, увиди последице расељеништва на концептуализацију дома у посматраном контексту.

У складу са постављеним питањима анализа полази од контекстуализације одабраних дела, да би се потом омогућила компарација усмених и писаних извора. Дом је одређен као централни појам наведеног поређења, при чему је у раван антрополошке контекстуалне анализе књижевности уведен појам *језичке слике света* (Ратковић 2020), као део теоријско-методолошког оквира анализе *културе сећања* у контексту расељеништва. На тај начин, анализа „профилисања” појма дома у књижевности о расељеништву, уз идентификовање појмовних метафора које га прате, одређена је као значајна за разумевање процеса формулације *културне трауме*, будући да је књижевност препозната као битан медиј *културалног памћења*.

Одабран појам дома,¹⁴³ дефинисан унутар истраживања као предмет антрополошког интересовања о представама које чине садржиоце и симболе припадности, честа је тема књижевних анализа, заинтересованих за емиграцију, али и родна питања (нпр., Ђерић 2014; Ратковић 2020; Rubenstein 2001). Део тих студија уврштен је у теоријски оквира рада, услед тога

¹⁴² Додатну проблематику уноси сама употреба појма *факције*, будући да његово значење делује неуједначено. Према одређењу Ивана Клајна и Милана Шипке; *факција* је „наративна проза заснована на стварним догађајима, документарна књижевност” (Клајн, Шипка 2008, 1311). Са друге стране, у хрватском језику могу се наћи и друге одреднице. Тако се, рецимо, Санда Луција Удиер позива на Срећка Липовчана (Lipovčan 2006, 26) при напомени да поменути аутор у домену медијске репрезентације „разликује фикцијске (књижевне) од факцијских (зnanствених и других) текстова”, додајући им трећи тип „различитих текстова који нису ни књижевни ни знанствени, односно помало јесу и једни и други” (Udier 2011, 34), чиме се *факцијом* реферише на чињеничност, то јест факте. Различите појмовне одреднице тиме могу довести до забуне у мултидисциплинарном пољу анализе текста и његовог контекста.

¹⁴³ Жежи Бартмињски одређује дом као термин који поседује „статус културног симбола” (Бартмињски 2011, 219), посредством чије употребе се, према парафразираним речима аутора, врши „метафоризација” човека и простора (Бартмињски 2011, 226). Затим он наводи да свет може бити схваћен као дом, и обратно, при чему потоња метафора, космополитским одредиштем, указује на отвореност ка Другом (Бартмињски 2011, 229, 231–232). Попут појединих аутора, и он се позива на језик као део аспекта идентитета, издвајајући метафору – „Матерњи језик као дом” (Бартмињски 2011, 233). Повратак дому, сходно томе, описан је као повратак себи самом, што наликује јунгијанском аналитичком гледишту (Бартмињски 2011, 241–243).

што су поједине од њих усмерене на миграторна кретања писаца, и друштвену критику која из њих произлази у литерарној равни.

Дом унутар језичке слике света

За приступ писаним наративима о дому у контексту расељеништва од значаја су теоријске поставке анализе „појмовног профилисања”, заступљене у студији Драгане Ратковић, које се базирају на истраживању „језичке слике света” (Ратковић 2020). Ослањајући се на Јелену Кубрјакову, Ратковићева полази од појашњења појма „концепт”, дефинишући га као „оперативну јединицу менталног лексикона која одговара сазнању о објективним датостима”, и истичући како: „Овом јединицом оперише човек у процесу мишљења” (Кубрјакова, Демњанков, и Лузина 1996 у Ратковић 2020, 13). Затим и да: „Она одражава његово сопствено искуство и знање о реалијама из света који га окружује” (Ратковић 2020, 13). Такође, Ратковићева указује на то да су сами концепти носиоци информација о ширим културним представама и начинима размишљања који се за њих везују (Ратковић 2020, 13; Кубрјакова и др. 1996, 90 у Ратковић 2020, 13).

Тако постављен темељ анализе она даље развија употребом концепта *језичке слике света* (скр. ЈСС), као културолошки омеђеног оквира унутар којег се појмови профилишу. *Језичка слика света* сматрана је пољем које се најпре везује за разговорни стил, и чији је садржај индивидуално посредован (Ратковић 2020, 13). Подробна одређења издвојене теоријске одреднице износи Јежи Бартмињски, указујући на то да ЈСС „повезује језик и мишљење, оно што је језичко и оно што је ментално, и ствара основу за њихову методичну, интегралну анализу” (Бартмињски 2011, 41).

Сходно дефиницији ЈСС, управо су метафоре, према виђењу Бартмињског „и н с т р у м е н т п р о ф и л и с а њ а појма”, услед чега цитирани аутор заговара везу између ЈСС и „јавно или прикривено успостављеног система вредности” (Бартмињски 2011, 61, 74). На тај начин долази се до закључка да уписане „вредности конституишу културни и друштвени идентитет носиоца језика” (Бартмињски 2011, 75). Наведено опажање омогућава да се путем концепта *фолклорног идентитета* (енг. *folkloric identity*) као основног оквира (Zhang 2020),¹⁴⁴ приступ изучавању „језичке слике света”, и њених „појмовних метафора” (Klikovac 2004),¹⁴⁵ надовеже на анализу

¹⁴⁴ Услед инструменталног идеолошког потенцијала и културолошког значаја који носи као фолклорни симбол (Бартмињски 2011, 219), нужно довођен у везу са концептом домовине, дом је третиран и као повезан са *стратегијама идентификације* и категоризације. Ове стратегије могу бити схваћене као механизми у служби изградње *фолклорног идентитета*, чији се оквири конструкције везују за културни трансфер у домену свакодневице, и подразумевају већу отвореност од појма *етничког идентитета* (Zhang 2020, 222, 230, 235). Јуен Џанг сходно томе закључује: „Према овом начину размишљања, фолклорни идентитет може бити алат за анализу процеса трансмисије и трансформације традиције, и идеолошка база за разумевање другог и сопства” (Zhang 2020, 219). Појму етничког и расног идентитета, у том контексту он приписује идеолошки предзнак уплетен у поља моћи, насупротив којем се акценат ставља на процесуални карактер културе и питање начина на који се „група одржава кроз фолклор” (Zhang 2020, 233). Сам појам *фолклорног идентитета* полази од теоријских поставки које је међу првима изнео Алан Дандис (Zhang 2020, 220–222, 235–236). Дандис третира идентитет као вишеструк, истичући да „постоје многи лични, и многи социјални идентитети” (Dundes 1984, 149), у чијој основи је „лична афилијација са одређеним симболима и њиховим значењем”, услед које се фолклор третира као један од најбитнијих аспеката *идентификације* (Dundes 1984, 150).

¹⁴⁵ Почетне дефиниције *појмовне метафоре* поставили су Џорџ Лакоф и Марк Џонсон, истичући да је она „начин перцепције једне ствари посредством друге”, и наглашавајући да је „њена примарна функција разумевање” (Johnson and Lakoff 2003, 37). Позивајући се на творце концепта, Душка Кликовац појашњава разлику између „изворног домена” као носиоца значења појмовне метафоре, и „циљног” домена чије се појашњење врши посредством „изворног” (Klikovac 2004, 11, 12). Наведени процес сматра се чином „пресликавања”, који је заснован на „*принципу једносмерности*”, од конкретног ка апстрактном (Klikovac 2004, 13, 17). Указујући на ово правило Кликовац издваја стандардне „изворне домене”, појашњавајући да њих најчешће чине „различити основни ентитети, као што су садржитељи, супстанце, предмети и сл.” (Klikovac 2004, 17). Са друге стране, међу циљним доменима које

вернакуларних идеја, то јест фолклорних идеја, од утицаја на формулацију припадности (Dundes 1984, 150).¹⁴⁶

Заједничко за ЈСС и појмовне метафоре јесте то да подразумевају повратни утицај метафоре на делање, при чему се у области антрополошке лингвистике оставља простор за третирање одређених метафора као окоштаних конструкција без уплива на деловање (Keesing 1985).¹⁴⁷ Дакле, најпре у склопу етнолингвистике, анализа ЈСС припада области „антрополошко-културолошких истраживања”, при чему се не одбацује појам менталитета (Бартмињски 2011, 78). *Имагологија* се у том смислу изучава у склопу „аксиологије простора” (Бартмињски 2011, 83). Тако Бартмињски напомиње то да језик унутар изнетих оквира чини „извор знања о вредностима, о систему прихваћених оцена и културних узора, о идеалима у које се верује у датој заједници (не само националној)” (Бартмињски 2011, 78).

Исто наглашава и Владимир Гвозден, указујући на опозиције које уређују „модалитете простора”, то јест на „принципе устројавања простора који одражавају однос Ја-Други” (Гвозден 2005, 37). *Имаголошки* приступ тиме, како наводи Владимир Гвозден, полази од постструктуралистичког становишта „по којем се стварности и приказ не могу лако оделити, не могу лако степеновати” (Гвозден 2005, 27). У том контексту он указује да: „Књижевност преузима, али и ствара низ слика о другом, које се у њој прихватају или репродукују као мит или као модел” (Гвозден 2005, 35).

У том смислу, изван антрополошких приступа теми дома, значајне су студије о поетици простора и „бездомности”, будући да оне указују на идеолошке компоненте стилизованих представа о дому (З. Ђерић 2014; Ратковић 2020). Тако је помоћу закључака Зорана Ђерића могуће поставити разлику између „стварног дома песника” и „песничког дома”, „који постоји изван емпиријске стварности” (З. Ђерић 2014, 62),¹⁴⁸ то јест у контексту ове анализе, између стварног пишевог дома, и прозног дома. Затим, и одвојено посматрати „породични”, као лични, и „родитељски” дом (З. Ђерић 2014, 89, 104).

У ширем контексту, потребно је уочити различите нивое дискурса о дому, које издваја Бартмињски, као што су: „хришћански, национални, емигрантски, либерални, левичарски, феминистички” (Бартмињски 2011, 241), при чему су у склопу анализе посебно значајни емигрантски и национални дискурс. Емигрантски, са друге стране, потребно је прецизније означити расељеничким и идентификовати унутар њега, као што то чини Сунчица Денић описујући косовскометохијску књижевност Срба, „фигуру избеглиштва”, прецизније расељеништва (Денић 2011).

она издваја јесу појмови: „друштво / нација”, „људски односи”, „комуникација”, „живот” и слично (Klikovac 2004, 18, 19).

¹⁴⁶ Алан Дандис је појам „погледа на свет” разрадио дефинисањем „фолклорних идеја” (Dundes and Bronner 2007, 191), које је описао као „традиционалне идеје које група људи има о природи људскости, света и живота у свету”, чија појава није жанровски омеђена (Dundes and Bronner 2007, 185). Одбацивање стриктних жанровских концептуализација базирано је на чињеници да од контекста зависи да ли ће, на пример, одређени исказ бити третиран као метафоричка изрека, или народно веровање, односно сујеверје (Dundes and Bronner 2007, 184). Важно је управо то да се *фолклорне идеје* третирају као концепти који могу обухватити како наративну, тако и материјалну форму културе (Dundes and Bronner 2007, 180), и бити испољени кроз различите жанрове (Antonijević 2023). У којој је мери сам *концепт фолклорних идеја* повезан са концептом *појмовне метафоре*, јасно указују Дандисове илустрације, попут примера новца као изворног домена вредновања у америчком друштву, уз разнолике начине исказивања формулације да „све има своју цену” (Dundes and Bronner 2007, 184–185). Такође, и за саме појмовне метафоре важи правило да оне не морају бити нужно изречене, већ да могу имати визуелна и звучна испољења (Klikovac 2004, 37–38).

¹⁴⁷ Неке метафоре искључиво су језичке конвенције, које немају одраз на перцепцију, за разлику од других, како показује Роџер Кисинг, појашњавајући проблематику превода култура (Keesing 1985).

¹⁴⁸ Курзив у оригиналу.

За разумевање губитка дома и његовог превазилажења, посебно је значајан поменути појам „*бездомности*”,¹⁴⁹ који Ђерић формулише као „антипод” термину дом, одређујући га као средишњу тачку анализе „*словенске књижевне емиграције у XX веку*” (З. Ђерић 2014, 10).¹⁵⁰ Наведени термин се издваја јер омогућава истраживање идеолошког нивоа садржаја текста, при чему се као посебно важна јавља семантика простора који су супротстављени дому, попут хотелске собе. Како аутор закључује: „То је простор који је само ‘привидно дом’, а у ствари је јаван, отворен, идеологизован, а његов станар је угрожен” (З. Ђерић 2014, 84). Позивајући се на Ану Легежињску, он потом указује на то како место обитавања, на аксиолошкој равни, станара отуђењем изобличава у притвореника (Legežyńska 1996, 175 у З. Ђерић 2014, 84–85). У следећем цитату он на сажет начин описује „простор који је само ‘привидно дом’”:

„У таквом дому-затвору, живимо данас, мање-више сви: сами се затварамо у своје станове, или у породичне куће; не само да закључавамо врата, већ и стављамо ланац, разне резе и специјалне браве, плашећи се од провалâ и крађâ. Дом тако, буквално, гарантује извесну сигурност, што нас не ослобађа страха, неизвесности, па и неслободе. Она, наравно, није потпуно ограничена, као у правом затвору; иако кључ није у брави са спољне стране и туђом руком окренут, ипак у овој метафори има пуно логичности” (З. Ђерић 2014, 85).

Посебно је значајно то што Ђерић наглашава да су ратови у Југославији створили један посебан вид бездомности код српских песника, убрајајући ту и ауторе са Косова и Метохије (Ђерић 2014, 119), како би потом истакао и општу распрострањеност појаве *бездомности*, као феномена који се „увукао дубоко у структуре људског друштва” (З. Ђерић 2014, 120), резултирајући књижевном интернализацијом политике (З. Ђерић 2014, 123), чије последице се препознају као негативне (З. Ђерић 2014, 125).

У задатом *имаголошком* приступу који тежи да уочи и идеолошке аспекте текста, утицај представа, то јест текстуалних слика свеукупно се сматра важнијим од њихове чињеничности (Гвозден 2005, 28), па се тако Гвозден залаже за интердисциплинарни приступ проучавању представа о Другом (Гвозден 2005, 30–31). Према његовом одређењу, „свака слика произлази из једног стања свести” (Гвозден 2005, 31). У том смислу:

„Проучавати слику значи схватити како је она конструисана, како је учињена аутентичном, како се преноси, који догађај истиче, да ли наликује сликама у другим књижевним или некњижевним делима” (Гвозден 2005, 31).

Наведени поступци постигнути су контекстуализацијом дела и компарацијом његових садржаја са исказима саговорника. Додатно, већ поменути потенцијал ЈСС, као и појмовне метафоре да „структурира” мишљење и делање (Кликовас 2004, 12),¹⁵¹ издвојени су као значајни

¹⁴⁹ Курзив у оригиналу.

¹⁵⁰ Сегмент наслова пренет у курзиву.

¹⁵¹ У основи приступа Лакофа и Џонсона, издвајају се три типа „појмовних метафора”, чије значење Душка Кликовас сажето појашњава, издвајајући „структурне метафоре” као оквире помоћу којих се „један појам метафорички структурира преко другог”, попут најчешће навођеног примера – „расправа је рат” (Кликовас 2004, 22–23). Друге по реду су „оријентационе метафоре”, међу њих се може убројати пример „прошлост је иза нас”, и слично. Душка Кликовас наводи да је њихово исходиште просторна оријентација, сходно чему за изворне домене имају одреднице „горе – доле, унутра – споља, напред – назад, дубоко – плитко, централно – периферно итд.” (Кликовас 2004, 23). Појашњење трећег типа метафора, то јест „онтолошких метафора” тиче се персонификације одређених појава, којом се апстрактни појам и доживљај конкретизује, тако се и држава може третирати као особа којој се придају различити атрибути (Кликовас 2004, 23, 35). Основној подели, Кликовас додаје појам „сликовних метафора”, чија функција почива на преклапању различитих асоцијативних слика (Кликовас 2004, 24). У складу са наведеним примерима, Кликовас закључује да посредством метафоризације „речи постају вишезначне, односно стичу своју полисемичну структуру” (Кликовас 2004, 30).

за анализу *културе сећања* у контексту расељеништва (Klikovac 2004, 11, 12)¹⁵². У том смислу, и уношењу нових метафора приписује се делотворност, јер: „У случају да метафора уђе у концептуални систем на којем ми базирамо своје деловање, она ће заменити тај концептуални систем, као и перцепције и делања, које тај систем покреће” (Johnson and Lakoff 2003, 146). Посредством наведених оквира, анализира се како су међуетнички односи, симболичке представе о простору и национална категоризација конципирани путем „профилисања” одабраног појма – дом, на граници социјалног и културалног памћења, која обликује књижевни исказ *културне трауме* расељеништва (Alexander 2004).

Основни метод анализе писаних наратива: актанцијални модел

Водећи се поступком који је поставила Драгана Антонијевић при анализи романа Дарка Маркова – *Бечки хаустор*, у раду је примењен *актанцијални модел* Алжирдаса Жилијена Гремаса како би се, појаснила „површинска структура” романа *Мирус дома* (2007), аутора Пере Стефановића (Antonijević 2020).¹⁵³ Гремасов метод анализе, како појашњава Драгана Антонијевић, базиран је на „редефинисању инваријантних елемената” структуре наратива формулисаних од стране Владимира Пропа (Antonijević 2010, 190), путем којег је даље развијен актанцијални модел са шест поља, чије устројство одређује динамику приче. Готово универзална основа методологије, која би у свакој врсти наратива могла идентификовати потрагу за смислом, како цитирана ауторка указује, резултовала је широком употребом модела (Antonijević 2010, 191–193).¹⁵⁴

Унутар модела јасно се, као актанти, издвајају адресант, субјекат, објекат, противник, помоћник и прималац. Њихови називи могу и варирати, па се тако у склопу српског превода рада Ан Иберсфелд о *актанцијалном моделу*, уместо уобичајених појмова пошилалац и прималац, користи заједнички термин *адресант*. Тај поступак је учињен ради поједностављења графичког приказа *актанцијалног модела* и његових скраћеница (Ibersfeld 1981, 24). Адресант, према појашњењу Ан Иберсфелд, може бити „>>индивидуална сила<< (афективна сензуална) која се на изванредан начин изједначаје са субјектом” (Ibersfeld 1981, 86). Такође, Иберсфелдова наглашава то да поље адресанта, као и помоћника, може бити упражњено, чиме се постиже ефекат акцентовања позиције субјекта (Ibersfeld 1981, 86). Упркос томе што се претежно бави анализом драмских текстова, цитирана ауторка се на њих не ограничава, постављајући актанте у „позиционе парове” на оси „субјекат/објекат адресант/адресант”, и издвајајући опозициони низ „помоћник противник” (Ibersfeld 1981, 87). У том контексту субјекат се не посматра као самосталан, већ као елемент усмерен жељом ка објекту, који за разлику од адресанта мора бити конкретизован у виду живог бића, сходно чему се тврди да су „сви елементи међузависни” (Ibersfeld 1981, 92–94).

На нивоу појашњења мотивације радње она наводи како: „Примећујемо да је пропозиција С жели О уметнута у пропозицију А1 хоће (X) у корист А2” (Ibersfeld 1981, 93). Даље се при самој

¹⁵² Најчешће навођени пример појашњења наведене констатације изводи се посредством референце на *структурну* метафору „РАСПРАВА ЈЕ РАТ” (Klikovac 2004, 12), која један појам обликује помоћу другог, изграђујући културолошке образце понашања учесника расправе (Johnson and Lakoff 2003, 64–65). Значајно је и то да се посредством метафора одређени аспекти концепта истичу док се остали запостављају (Johnson and Lakoff 2003, 140).

¹⁵³ Соња Жакула, позивајући се на Драгану Антонијевић, такође примењује *актанцијални модел* при антрополошкој анализи културних концептуализација (Žakula 2013).

¹⁵⁴ Ан Иберсфелд посебно указује на то да актанти нису исто што и лица, образлажући према појединачним ставкама разлоге диференцијације, то јест: да се актант може приказати као „апстракција”, да једно лице може мењати *актанцијалне* позиције, и да сам актант може бити одсутан, те да у том случају његова „присутност може бити означена једино у дискурсу других субјеката изрицања” (Ibersfeld 1981, 84). Разликујући позицију актаната од актера, она указује на то да се позиције актаната односе на шири сет текстова, то јест домен њихове структуре, док је актер везан за конкретан наратив (Ibersfeld 1981, 111). У том смислу, значајно је то да се на позицији једног актаната могу наћи различити ликови (Herman and Vervaeck 2005, 53).

развира модела разликује „егзистенцијални” противник, чије је негативно деловање усмерено на самог субјекта, или пак противник чији се конфликт са субјектом идентификује спрам жеље за објектом (Ibersfeld 1981, 96). Циљ примене модела јесте то да се оствари „боље разумевање макро структуре и микро структуре наративног текста” (Herman and Vervaeck 2005, 55).

Контекст одабраних наратива: косовскометохијска књижевност

Одабир познијих дела косовскометохијског аутора Пере Стефановића, као значајних извора за анализу *културе сећања* у домену расељеништва Срба са Косова и Метохије вођен је: друштвеним положајем и угледом које је аутор својевремено завредио као млади учесник Народноослободилачке борбе, писац и директор Музеја Косова у Приштини, затим тематиком самих књига, усмереном на последице НАТО бомбардовања СР Југославије, посебношћу ауторског израза постигнутом у ранијем стваралаштву, заснованој на етнографским елементима и реалистичком поступку (Лилић 1995, 94; Радуновић Столић 2007, 23), чији је одраз присутан у мотивском опсегу његових каснијих записа. Такође, важно је и приповедачево посезање за жанровским експериментисањем у последњем роману *Мирис дома* (2007), у циљу разумевања деперсонализације узроковане конфликтним стањем и прогоном, које ће аутора навести на преиспитивање граница реалности и фикције.

Будући да записе *Ех, Приштинско моја* (2002) који наликују дневничким, и роман, представљен као њихов својеврстан фиктивни наставак – *Мирис дома* (2007), аутор публикује у оквиру измештених издавачких кућа, као расељено лице, поставља се питање њихове припадности корпусу косовскометохијске књижевности, јер се критеријуми књижевних теоретичара разликују по том основу. На ову проблематику, у књижевно-историјским прегледима, пажњу су скренули књижевни теоретичари, указујући на инклузивне праксе омеђивања граница стваралаштва, које могу узети у обзир порекло аутора, тематски опус дела, као и публикацију у измештеним издавачким кућама након 1999. године, и насупрот томе, на ригорозније приступе, вођене према критеријуму тренутног места живљења аутора (Јашовић 2006, 71; Јефтимијевић Михајловић 2018, 21; Миликић 2023, 209–210).

У савременој пракси, критеријум места пребивалишта, као значајна одредница „регионалног” косовскометохијског корпуса српског стваралаштва присутан је у антологијским изборима, како показује Магда Миликић (Миликић 2023, 209–210), док је такође приметан и у склопу анализе књижевних дела (Јефтимијевић Михајловић 2016, 59). Предраг Јашовић и Магда Миликић најпре указују на значај појма регионалног оквира продукције у контексту књижевности на Косову и Метохији (Јашовић 2006, 59; Миликић 2023, 207–208), разматрајући његову проблематичност са различитих аспеката. Правећи отклон од наведеног појма, Јашовић износи једну од најсвеобухватнијих дефиниција, према којој:

„Под књижевношћу Косова и Метохије подразумевамо књижевност матичног српског народа и свих народности и националних мањина, како год да су оне бројне, као и књижевност свих конфесија” (Јашовић 2006, 60).

Овако постављена дефиниција значајна је управо услед постојања међуутицаја, који је најочигледнији у тематском сегменту, приметном и у прозном стваралаштву Пере Стефановића, чија су дела превођена на албански и турски језик (Радуновић Столић 2007, 201–203; Лилић 1995, 97–98). С тим у вези, Јашовић такође указује на то да је за развој турске књижевности, коју дефинише као мањинску, и албанске, сматране подгрупом унутар издвојеног корпуса, била задужена Република Србија (Јашовић 2006, 71). У том контексту он сматра да је постојећа критика пракси подржавања мањинске књижевности на Косову и Метохији неоправдана, јер је издвојени процес био условљен друштвено-политичким околностима (Јашовић 2006, 63, 65).

Књижевна критика дела насталих на Косову и Метохији након Другог светског рата, посебно српских, усмерена је на постојећи прекид са пређашњом књижевном традицијом, и у складу са тим, негативно вреднује наглашену заинтересованост за културе других народности (Јефтимијевић Михајловић 2018, 16, 22). Унутар наведене рецепције савременог стваралаштва, поједини теоретичари исказују и своје снажне политичке ставове, па тако Љубомир Зуковић закључује да о „превеликој отворености према свему туђем и новом” и „залуђености празним причама о братству и јединству и такозваном интернационализму” временско одстојање нуди опречну перспективу (Зуковић 2005, 51). У контексту процене српске књижевности у Покрајини, већина дела насталих непосредно након рата, оцењена је као неуспели уметнички израз, што само по себи није пресудно за оквире контекстуалне антрополошке анализе (Горуновић 2015, 319). Са друге стране, истицање значаја политичког домена у овој књижевности, посебно је важно за антрополошку анализу, те се у складу са тим издваја парафразирано опажање Марије Јефтимијевић Михајловић да се у контексту послератне књижевности на Косову и Метохији уместо „геопетике” отвара питање „геополитике” (Јефтимијевић Михајловић 2018, 14).

Прве збирке приповедака Пере Стефановића, посвећене старој Приштини, објављене седамдесетих година, сматране су значајним искорак, како са аспекта развоја савремене прозе на Косову и Метохији, тако и по питању враћања традиционалној тематици (Костић 2002, 44–45). Његова дела из овог периода заснована су на реалистичком поступку, како указује Даница Радуновић Столић, који је изграђен, између осталог, посредством етнографских елемената, али и прожет социјалном тематиком (Радуновић Столић 2007, 13, 23, 197, 198). Тако је Стефановић као приповедач добио статус речитог „сликара старе Приштине” и њеног „хроничара” (Костић 2002, 44–45; Радуновић Столић 2007, 13; Јефтимијевић Михајловић 2018, 27).

У том контексту посебно су значајни услови стварања који су ауторима на овом поднебљу у датом периоду омогућили шире оквире афирмације, па се тако истиче важност оснивања књижевног удружења, покретања високошколског образовања, али и формирања листа *Јединство*, а касније и покретања књижевног часописа *Стремљења* 1960. године, који ће бити публикован у оквиру издавачке куће *Јединство* (Јефтимијевић Михајловић 2018, 22). Тако су повољне околности почетком шездесетих година, створиле подстицајно окружење, које се везује и за почетак стваралаштва Пере Стефановића, и објављивање његове прве приповетке „Сента” 1968. године у часопису *Стремљења* (Радуновић Столић 2007, 26). Његова једина објављена драма, „Трагови тетовирања” (1968), публикована исте године, са друге стране, ипак није доживела позитивну рецепцију, међутим, на основу ње, како указује Даница Радуновић Столић, настао је Стефановићев обимнији роман *Трауме* (1985) (Радуновић Столић 2007, 15, 170, 171).

Посредством доступне литературе о тематским карактеристикама српске књижевности на Косову и Метохији, могуће је идентификовати њихово присуство у Стефановићевом стваралаштву, као и извесна одступања. Многе од одлика које се приписују каснијем периоду српског, најпре песничког стваралаштва на Косову и Метохији, уочљиве су у издвојеним делима аутора Пере Стефановића. У првом реду оне се односе на улогу ове врсте текстова у формулацији *културне трауме* расељеништва, која је генерисана искуством НАТО бомбардовања и прогона српског становништва.

Будући да књижевним косовскометохијским стваралаштвом Срба доминира поезија, најзначајније описе њене улоге у домену формулације *културне трауме*, могуће је довести у везу са прозом, и одабраним делима. Значајно је истаћи да се писање савремене поезије у том сегменту промишља као императив, како истиче Даница Андрејевић, и да се дефинише као чин „метафизике одбране против нове апокалипсе” (Андрејевић 2003, 94). Поетични опис истакнуте функције износи и Милица Јефтимијевић Лилић, фигуративно изједначавајући косовскометохијску поезију са Итаком: „У пренесеном значењу, Итака је сва књижевност српских писаца са Косова и Метохије написана након 1999, било да су остали на Косову било да су

распршени по свету” (Јефтимијевић Лилић 2005, 163). Према њеном мишљењу, ова врста уметничког израза сама по себи постаје место повратка завичају, али се представља и као „својеврсна допуна историје” (Јефтимијевић Лилић 2005, 163). На тај начин, фокусом на косовскометохијско расељеништво ствара се корпус који поседује „тематски-мотивско и жанровско јединство” (Јефтимијевић Лилић 2005, 161). Дакле, управо инсистирање на „документарности животног” у домену трауматичног искуства (Јефтимијевић Лилић 2005, 163), које цитирана ауторка уочава, присутно је у познијем стваралаштву Пере Стефановића.

Још једна од значајних одлика која се поклапа јесте и сам језик, који се у поменутом поетском опусу, али и шире у емигрантској поезици, као што је већ поменуто, посматра као средство удомљавања аутора. С тим у вези, „патинирана лексика”, коју Милица Јефтимијевић Лилић издваја као значајан елемент савремене косовскометохијске књижевности (Јефтимијевић Лилић 2005, 161), представља значајан аспект целокупног стваралаштва Пере Стефановића. Овакав поступак делује донекле анахроно у пишчевим познијим делима, док у првим приповедачким текстовима подражава, како Драган Лилић указује, „локални колорит” (Лилић 1995, 8). Идентификовани су различити слојеви архаичног изражавања код Стефановића, а према Драгану Лилићу, међу њима и они постигнути и на нивоу структуре реченица посредством инверзије њених чланова, међутим, турцизми се издвајају као најдоминантнији (Лилић 1995, 65, 70).¹⁵⁵

Такође, битна општа одлика косовскометохијске књижевности Срба, присутна и у Стефановићевом делу, јесте усредсређеност на поларизоване историјске представе (Јефтимијевић Лилић 2005, 160). Досадашња проучавања Стефановићевог дела за предмет анализе, у складу са уметничким дометом његовог стваралаштва, најпре су узимала ранија дела аутора (Лилић 1995; Радуновић Столић 2007), док је његово касније стваралаштво чак и негативно уметнички вредновано (Костић 2002, 14, 49). Упркос таквој рецепцији, проистеклој услед одабира политичких тема и одсуства отклона од локалних дешавања, Стефановићева намера писања познијих дела најчешће је виђена као часна, при чему Даница Андрејевић освртом на стваралаштво Стефановића идентификује „морал у основи приче”, који тежи да остане темељ његових дела (Андрејевић 1988, 202).

Последње обрађивано Стефановићево дело у домену књижевне анализе, из познијег опуса аутора – *Душе међу лавовима* (1997), бави се случајем страдања дванаест беба у Бањалуци, услед недостатка кисеоника узрокованог санкцијама. Његово вредновања варирају, међутим, по питању овог сегмента пишчевог ангажмана, најзначајније је запажање Данце Радуновић Столић да наведена књига представља извесну прекретницу у пишчевом стваралаштву (Радуновић Столић 2007, 181). Уколико су његове прве збирке приповедака оцењене као традиционалне у временској димензији којом су обележене (Радуновић Столић 2007, 11; Андрејевић 1988, 204), док је његов роман *Трауме* перципиран као форма модернијег израза (Костић 2002, 15), његова каснија дела би се могла сматрати изразито политички ангажованим.

Политичка црта његовог стваралаштва, међутим, никада није потпуно изостајала, па тако његове приповетке имају изражени социјални аспект, и постављају фокус на егзистенцијалне проблеме, а његове књиге, посебно збирка путописа *Скраћене даљине*, експлицитно осликавају политичка опредељења аутора, па је тако осим као „врсни приповедач” (Јефтимијевић Михајловић 2018, 22), аутор опажен у првом реду и као „политички радник” (Миликић 2023, 215). Његова

¹⁵⁵ У основи осликавања некадашњег живота у Приштини, истиче се употреба ономапоје (Лилић 1995, 21), али се такође наводи пример конструкције *светла сиротиња*, пренете из локалног говора, као експресивне синтагме, која припада Стефановићевом топосу (Лилић 1995, 41). Она ће такође бити уткана у његова каснија дела. У пишчевој прози прве фазе препознате су извесне недоследности и неправилности у конструкцији реченица, приметне и у каснијим фазама стваралаштва (Лилић 1995, 17, 19).

каснија дела, кроз директне референце на реалне догађаје и друштвено-политичка дешавања постаће политички преоптерећена. Из наведених разлога, Костић је најпре критиковао Стефановићеву збирку саркастичних пошалица *A(κ)форизми: Лили Марлен, Били Мадлен* (2002), посве идеолошки набијених и усмерених на критику спровођења НАТО агресије, чији је наслов оценио као „чудноват” (Костић 2002, 49). Тако је последњу фазу Стефановићевог стваралаштва управо обележио распад СФРЈ, који је аутора изгнао у расељеништво.

7.1.1.1 Биографија Пере Стефановића

Пера Стефановић рођен је 1927. године у Приштини, где је стекао основно, средње и високо образовање, похађајући Вишу управну школу након завршене Гимназије (Андрејевић 1988, 202). Био је учесник Народно ослободилачке борбе (Лилић 1995, 7), што ће дати подстицај његовом даљем ангажману и стваралаштву (Радуновић Столић 2007, 143, 146; Стефановић 2007, 350). Наводи се и да је завршио Правни факултет, међутим, прецизнији подаци о овом сегменту његовог образовања се не износе, осим информације да је у периоду студирања и учествовања у Народноослободилачком рату боравио изван Приштине (Лилић 1995, 7). У књизи *Портрети косовских писаца*, Даница Андрејевић износи податке који се тичу радног ангажмана Стефановића, као организационог секретара у Општинском комитету СКОЈ-а, члана ангажованог у Градском народом одбору укљученог у питања културе, затим, радника Радио Приштине, и управника Музеја Косова (Андрејевић 1988, 202). Према подацима које износе Андрејевићева и Драган Лилић, Стефановић се дванаест година бавио новинарством (Лилић 1995, 7; Андрејевић 1988, 202). Након тога он постаје директор Музеја Косова 1963. године, и са ове функције одлази у пензију 1966. године (Андрејевић 1988, 202). Значајно је напоменути да је писац био и члан Друштва књижевника Косова (Лилић 1995, 7). Упркос завидној биографији, неретко се истиче да је као аутор Стефановић ипак неправедно маргинализован (Марковић 1995, 314; Радуновић Столић 2007, 199).

Као његово прво публикувано дело Лилић наводи кратку драму *Трагови тетовирања* (1968), након које излазе збирке приповедака *Људска запрега* (1972), *Рањено стабло* (1974) и *Свилене нити* (1978). Децембарска награда, које се касније одриче због њеног политичког залеђа (Ристановић 2018, 66; Чупић 1989, 128–131), додељена му је за збирку *Рањено стабло*. Према пишчевим записима, упркос поседовању сазнања о вези одлуке додељивања Децембарске награде и „бујанске конференције”, награду је првобитно са радосћу прихватио, управо услед тога што је додељена у периоду након његовог изласка из Савеза комуниста Југославије (Стефановић 2002а, 33–34). Издавачко предузеће *Јединство* је такође наградило његову збирку приповедака *Свилене нити* (Андрејевић 1988, 203).

Најзначајнијом инспирацијом за приповетке о старој Приштини сматрају се казивања Стефановићеве бабе, при чему је посебно наглашен податак да су ликови и дешавања обрађени у његовим делима преузети из пишчевог окружења (Лилић 1995, 7, 9). Тако су уз имена ликова приповедака, како Драган Лилић указује, најчешће истакнуте одреднице, попут заната, функције или националне и религијске припадности (Лилић 1995, 37–38).

Путописну прозу *Скраћене даљине*, Стефановић објављује 1979. године (Лилић 1995, 7). Његов обимнији роман *Трауме* (1985), оцењен као дело са космополитским тенденцијама, вреднован је на различите начине, али начелно као дело са извесним недостацима (Костић 2002, 47; Радуновић Столић 2007, 153–158; Јефтимијевић Михајловић 2018, 28). У есејском приказу наведеног романа, Миливоје Марковић, пишући о делима европских и српских писца који су се бавили тематиком геноцида и фашизма, роман позитивно вреднује услед његове искуствене

основе (Марковић 1995, 314).¹⁵⁶ Радња поменутог романа одиграва се у Паризу, и прати случајни сусрет некадашњег логораша, Југословена са Немцем, при чему ће се накнадно испоставити да су обојица били жртве у истом нацистичком концентрационом логору – у Дахауу. Други пише роман, *Мрак долази са свитањем* (1989), који такође није измакао критикама, у фокус ставља сурове услове живота некадашњих заробљеника Голог отока, по изласку на слободу (Радуновић Столић 2007, 160).

За наведена пише дела заједничко је то да су публикована у оквиру издавачке куће *Јединство*, док су одломци његовог стваралаштва и појединачне приповетке најчешће објављивани у часопису *Стремљења*. У складу са подручјем настанка, поједина од његових дела преведена су на албански и турски (Радуновић Столић 2007, 201–203; Лилић 1995, 97, 98). У ранијим пише делима, тачније приповеткама, Даница Андрејевић најпре препознаје етички кодекс као општу тачку приказа, и израз којим доминира „интензивна метафора о љуском достојанству као једином општеважећем мерилу човечанства” (Андрејевић 1988, 202, 206). Даница Радуновић Столић „етички план” у Стефановићевом делу такође идентификује као најизраженији (Радуновић Столић 2007, 26).

Управо су наведени аспекти опстали као окоснице пишевог каснијег ангажмана и дела. Међутим, утицај социјалне литературе на његове збирке приповедака неће га поштедети критике због „анахроности” у односу на период у којем ствара (Андрејевић 1988, 204; Миликић 2023, 215). Може се приметити да се наведене квалификације најпре односе на Стефановићева дела инспирисана НОБ-ом, које Даница Радуновић Столић оцењује као тенденциозна (Радуновић Столић 2007, 143, 145). Са друге стране, једноставност његовог израза, биће ипак процењена као квалитет његовог рада (Андрејевић 1988, 206; Радуновић Столић 2007, 23, 193–194). Уколико је у првом делу свог стваралаштва Стефановић, како га Лилић оловљава, „приповедач минулог”, у својој познијој продукцији он може бити окарактерисан као приповедач политичке актуелности (Лилић 1995, 82).

Према доступним записима, казивањима ширих чланова породице писца, затим, песника Ратка Поповића, као и биографским информацијама изнетим у последњем пишевом роману, извесна прикупљана грађа фолклорног типа, као и поједини Стефановићев записи нису објављени. Даница Радуновић Столић ипак указује на то да су народне пословице које је Стефановић својевремено прикупљао, објављене у збирци пословица аутора Владимира Цветановића, издатог 1976. године (Радуновић Столић 2007, 16; Цветановић 1976).¹⁵⁷ Према речима песника Ратка Поповића, интервјуисаног за потребе анализе одабраних дела:

„Пера Стефановић је јединствена личност на просторима Косова и Метохије, што се тиче културе, културног живљења, и у стваралачком смислу. Један књижевник какав ретко (...), сигурно, на свесрпским просторима, постоји. Човек који је био веома, веома обавештен о животу, раду, и о страдањима уопште српскога рода. Он је имао толике информације, и био је толико страсно везан за човека обичног, човека који је својим животом, својим трајањем, својим опстојавањем на овим просторима чинио, значи, укупну атмосферу која је владала на овим просторима. Он је био један велики, велики патриота, али и велики човек у смислу љубави према свим људима, он никада није исказивао мржњу, није, нетрпеливост, [саговорник прави паузу у говору] да, неку осветољубивост, према било ком човеку. Он је човека гледао као човека, као биће коме се треба максимално посветити. То ми видимо и у његовим, у његовим књигама, приступу, како он то пише, непосредно, топло, надахнуто, једноставним реченицама, али надахнуто до те мере, да ви код Пера откривате и сазнајете, и ви живите са тим људима, који су, да ли су то они шинтери, да ли су то они који скупљају капке, овај, кише, тамо на тим цреповима пробијеним, да ли су то његови Цигани, да ли су то Турци,

¹⁵⁶ Према подацима које износи искључиво Миливоје Марковић, Стефановић је и сам био заробљеник у Дахауу (Марковић 1995, 315). Наведене податке потребно је проверити будући да о њима нема других референци, и да није нађена њихова потврда.

¹⁵⁷ Поједине од пословица које је прикупио Стефановић, груписане скупа са грађом коју су приложили различити аутори у наведеној збирци, пронашле су своје место и у познијем стваралаштву аутора.

да ли је то овај, у *Свиленим нитима*, када гледате у ствари, (...) његову књигу, која је изузетна, изузетна, и мислим да сигурно, попут Боре Станковића, који је био опчињен својим Врањем, Пера је опчињен био старом Приштином, увек и до краја живота, остао је сигурно, човек који је остао и остаће, не само речју својом, већ и мислима... [У позадини се чује игра деце. У близини је школа.]. Он је преживео веома тешке, веома тешку судбину је имао, јер Приштина као Приштина је имала неколико периода где (...), где је човек довођен до таквог искушења. Узмимо, он као Скојевац и као човек који је био потпуно предан, и његов брат који је морао да напусти ову земљу, и отишао је у Русију, али је Пера Стефановић остао овде на, на Косову, и остао у Приштини, јер не би, нити је могао он да замисли живот на неком другом простору, нити, у читавом свом, у читавом свом животом веку, и тако даље... Он је чак имао жену Словенку, што је тад била права реткост, и тако даље. Он је показивао, у ствари, исто тако је показивао љубав неомеђену, и неограничену, (...) неограничену љубав према сваком човеку, (...) од најмањег, до најстаријег. [...] Међутим, да ли је он, мислим, схваћен, он није никада упињао себе да исказује, да је желео да буде тај неко чији ће глас бити негде толико јасан и значајан (...)" (15. 9.2023, Грачаница).

ПОГЛАВЉЕ 8: ТЕКСТУАЛИЗАЦИЈА РАСЕЉЕНИШТВА**

Књига *Ех, Приштина моја* (2002), аутора Пере Стефановића, написана у форми дневничких исечака базираних на сећању, важна је са неколико аспеката; као интертекстуално испреплетена са његовим романом *Мирис дома* (2007), и као вид документа који у извесној мери расветљава природу политичког ангажмана писца. На прву ставку пре свега упућује у роману садржана књижевна рецензија дела *Мирис дома*, Јордана Ристића. Такође, већ сам наслов књиге указује на то да њен садржај остаје у интертекстуалној вези са пишчевим ранијим стваралаштвом, будући да се у називима његових ранијих приповетки, како Драган Лилић опажа (Лилић 1995, 81–82), наводе имена ликова, или пак узвици. Тиме се прави повезница са приповетком „Ех, то Томино ћемане” (Стефановић 1987, 91–101), која најпре одише сетом и носталгијом, управо као и објављени записи у расељеништву.

Друга ставка, у вези са политичким ангажманом аутора, оставља простор за полемику и сагледавање односа писца према прошлости, као значајног за разумевање позиционирања расељеника са Косова и Метохије, при чему се може у извесном смислу применити модел дисциплинарног *меандрирања* између књижевних садржаја и прикупљене истраживачке грађе (Rapport 1994). Из тог угла, значајно је управо то да у почетном оквиру записа који се бави дневно-политичком тематиком, аутор себе поставља у улогу сведока, управо попут саговорника прве генерацијске скупине на истраживању.

Оно што пишчев положај у временским оквирима у којима је стварао, и о којима је писао чини специфичним, јесте својевремено чланство у Савезу комуниста Југославије, и специфична перцепција југословенства, чије је вредновање негативно код већине косовскометохијских националних радника и књижевника, али не и унутар Стефановићевог стваралаштва и програмског деловања. Насупрот његовом познијем стваралаштву након деведесетих година двадесетог века, које је изразито прожето идеолошком проблематиком уз директно преиспитивање односа према југословенству, у склопу Стефановићевих ранијих дела, сасвим прецизно је могуће издвојити његова политичка гледишта и позитивно вредновање социјализма, посебно у случају збирке путописа – *Скраћене даљине*, где се обилазак Лењиновог маузолеја у Москви описује на следећи начин:

„Хтели бисмо да се што дуже задржимо крај Лењиновог одра и гледамо драги лик који свакодневно сусрећемо на фотографијама у установама, школама ... на значкама, у уџбеницима, новинама и публикацијама. У салама и на бинама. На постољима у зградама и парковима. У срцима милиона широм света” (Стефановић 1979, 63).¹⁵⁸

Једнако је директно и свако одсуство сензибилитета за изражавање религиозности. Наспрам пишчевих претходних књига, на тај начин, омогућено је сагледавање последица уједначавања сећања у каснијој продукцији, посматрањем места где се приложен аутобиографски садржај преклапа са преовлађујућим националним обрасцима *идентификације* (Куљић 2022). Наведено додатно сугерише важност записа, упркос њиховим књижевним недостацима, узевши да припадају наративизацији прогона косовскометохијске српске интелектуалне елите, и тиме формулацији *културне трауме*, унутар које писац заузима специфично место, сходно својој биографији и генерацијској припадности.

Уколико се пође од значаја поменутог дневничког записа или романа *Мирис дома*, као каквих докумената, оно што се унутар њих може уочити јесу директне или индиректне референце

** Рад је представљен на конференцији Одељења за етнологију и антропологију – *Антропологија књижевности, уметности и медија*, одржаној на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2023. године.

¹⁵⁸ Сви цитати из дела наведени су у оригиналу, без корекција штампарских и других грешака.

на чланак Емила Золе објављен поводом „Драјфусове афере” (нпр., Стефановић 2007, 237), чија семантика уоквирује приповест историје прогона у форму сведочанства и одбране невиних жртава, посредством симболике Золиног заузимање за доказивање невиности Јевреја Алфреда Драјфуса с краја 19. века у Француској (Колаковић 2021, 498). Поменута оптужница, упућена од Емила Золе има и своје историјско место у косовскометохијској књижевности Срба, будући да се помиње у склопу *Отвореног писма Председништву Друштва Књижевника Косова*, што у извесној мери упућује на пишчев удео у његовом састављању, уз давање писане сагласности, која је неоспорно присутна у пропратном документу. Сам писац бележи да је учествовао у састављању *Отвореног писма*, док песник Ратко Поповић наведено потврђује:

Р.П.: Али је он један од првих, такође већ, (...) осамдесет и пете године, односно, када је потписивано писмо четрдесет писаца Косова и Метохије, српских писаца Косова и Метохије, када су се овде догађале неке чудновате ствари и Пера је подигао свој глас, и један је од, међу првим потписницима тога писма, када многи интелектуалци, професори факултета, па и сама Академија, чији члан Пера није никада постао, али је био члан Удружења књижевника... И он је чак написао писмо које смо ми потписали, мислим, велики број писаца, било је неколико који су желели да остану по страни, али то је било њихово, Пера је сматрао да треба да се искаже, (...) једно немирење са таквим стварима, да интелектуалци, тада је Ругова био, био је председник Удружења књижевника, и тада, то писмо, које је потписано, које је отишло на многе адресе, изазвало је невероватно велику пажњу, овај, тада у свему овоме, мислим да је тада био и Азем Власи, и тако даље, који је покушавао да се то писмо, не само ублажи, него да се на неки начин, да га српски писци, овај, повуку, и да се све то... Међутим, до тога није дошло, било је покушаја да се можда то и осуди, међутим, то није Ругова исто учинио, није Удружење књижевника, од чланова Албанаца у ствари, није било, тако да је оно, такво, као такво отишло, и сви су писци српске националности у ствари изашли из Удружења књижевника ... (15. 9. 2023. год., Грачаница).

Наведено *Отворено писмо*,¹⁵⁹ у белешкама писца, представљено је као прво интелектуално иступање поводом проблематике друштвено-политичког стања на Косову и Метохији, након пролећних демонстрација косовских Албанаца 1981. године. Радојица Барјактаревих, услед јавне пажње коју је овај документ изазвао, уврстио је његов настанак у историју развоја Српског покрета отпора у Покрајини (Барјактаревих 1995, 28–34). Бојан Ђокић о *Писму* наводи да је *Отворено писмо* упућено на све значајније политичке и књижевне адресе:

„Поред УКС [Удружење књижевника Србије], ово писмо је упућено и Председништву ПК СК Косова [Покрајински комитет Савеза комуниста Косова], Председништву ПК ССРН Косова [Покрајински комитет Социјалистичког савеза радног народа Косова], Председништву ЦК СКЈ [Централни комитет Савеза комуниста Југославије], Председништву ЦК СК Србије [Централни комитет Савеза комуниста Србије], ДКК [Друштво књижевника Косова], СКЈ [Савез комуниста Југославије] и средствима јавног информисања” (Ђокић 2019, 218).

Илустровани подаци указују на то да је Стефановић у формулацији овог јавног документа могао имати значајног удела, уједно приписујући му важност у својим аутобиографским записима. Са друге стране, осуде наведеног демонстративног чина потписника, упућиване од албанских интелектуалаца, базиране су на тврдњи да је Друштво књижевника Републике Србије директни налагодатавац садржаја и политизованог иступања у циљу остварења српског националног пројекта (Veladžić 2014, 236–252). У вези са Друштвом књижевника Косова, поред у жалбама описаног

¹⁵⁹ Поменути документ описан је као „прва јавна петиција”, састављена од стране четрдесет писаца, објављена у циљу заговарања побољшања положаја српског становништва у Покрајини (Ђокић 2019, 218). Јавно је, на тај начин, *Отвореним писмом* усмерена пажња на неравноправан положај неалбанских чланова при Друштву књижевника Косова, на чијем руководећим функцијама су до тада били искључиво Албанци. Ширење расправе изван Друштва књижевника Косова резултовало је несугласицама међу политичким руководством Савеза комуниста Југославије, али и фракцијом унутар Друштва књижевника Србије, о чему детаљније у својој дисертацији пише Бојан Ђокић (Ђокић 2019, 218–230).

проблема превласти и доминације албанских књижевника на значајним функцијама, Стефановић помиње и коректну личну сарадњу са Ибрахимом Руговом, на коју се и песник Ратко Поповић осврће:

Р.П.: Ја ћу само једну ствар, када је било, када су били ови догађаји, после тога, када је све долазило, све теже, и теже, и ово време које је долазило, он је, на пример, мени је лично, у ствари говорио, и мислим да јесте то тако било, он је ишао код Ругове лично, и рекао је да жели, и да хоће да са њим обави разговор, када су били, овај, превирања разноразна, када су око свега, овај, много што шта, не ломило, него када су та усијања достигла неке, неке, неке веома чудновате, овај, облике, и са намерама какве су биле предвиђене, он је рекао, ја ћу да идем, каже, и био је код Ругове да каже, слушај, пошто су се они знали, у ствари знао је Пера њега, и он Перу изванредно, и члан је, и тако даље, Удружења, и он је, Пера, рекао, ја идем код Ругове, и отићи ћу, као што је и био, и рећи ћу њему, ти имаш право да се бориш за ствар која тебе интересује, и која те одликује, да си то и то, све што мислиш, остваруј, али ја те молим само да се крв не пролива. Перино је било да се, да не падне крв, и да не дође до, до, до неких ситуација које ће бити, значи, погибелне, и са једне, и са друге стране. Пера је, значи, таква личност био једноставно, ја сам рекао већ да је био, он је био у духовном смислу, имао је једно, једну, једну ширину, један, један простор неограничен, неомеђен, али је био једноставно, једноставна личност која је исцјавала топлином, непосредношћу, мудрошћу, то га је одликовало, то је, као што је то одлика, да кажем, једног огромног дела староседелаца Косоваца, јер да нема мудрости, у свим приликама и ситуацијама, не би могло нити да се опстане, нити да се овде живи, нити да овде човек постоји, мислим, када се тиче српскога рода. (15. 9. 2023. год., Грачаница).

Упркос постојању наведене сарадње, једну од највећих оптужби поводом омогућавања ескалације иредентистичких тежњи међу косовским Албанцима, Стефановић упућује, пре свега, косовским писцима, не изузимајући удео преосталих видова уметности (Стефановић 2002а, 39). Наведена осуда у складу је са ставом заступљеним у публицистици из датог периода, будући да су пролећне демонстрације косовских Албанаца 1981. године најпре оквалификоване као продукти албанских образовних институција („Корени национализма у наставним институцијама” 1981). Такве реакције на захтеве албанске заједнице, према појединим тумачима, имале су за последицу даље заоштравање међуетничких односа у Покрајини (Ћијашић 2016, 18, 26). У вези са самим *Отвореним писмом* Стефановић, уз напомену да су у његовој формулацији учествовали сви српски књижевници у Покрајини, наводи и лични понос због објављивања овог документа:

„Написано је ‘нормално’ писмо са навођењем неправилности у раду и понашању. После разговора једне групе, одлучено је да се оно преиначи и да буде дводелно: први део декларативан, а други ‘проблемски’! [...] Окосница је била оптужујућа. Чак је великим словима наведен онај чувени наслов Емила Золе из ‘Драјфусове афере’ Ј’ ACCUSE – ОПТУЖУЈЕМ! Писмо упућено као отворено, одјекнуло је као бомба! Објавила га је југословенска штампа” (Стефановић 2002а, 52).

Метафорички одјек *бомбе* унутар датог описа јасно указује на карактер настајућег конфликта. Стефановић тако у својим записима, карактером издвојеног садржаја, исписује позицију ангажованог аутора, који заузима критички став према новом светском поретку, не поричући субјективност сопствене позиције:

„Ја покушавам да опишем ову нашу муку, за оне који душе имају. За оне чије срце и даље крвари, чије ране проток времена не само да не исцелује, већ увећава, продубљује! О њима и за њих ово пишем, стално у грчу страха, да ли сам способан, достојан, да опис барем приближно одрази истину. Не стварам уметничко дело! Ја само записујем НЕДЕЛО!” (Стефановић 2002а, 118).

Тиме долази до оглашавања потребе да се запишу и не забораве последице прогона, а дела ове врсте бивају упућена другим расељеницима, обављајући примарно идентитетску, а не естетску функцију. У склопу ширег пишичевог политичког ангажмана, на који такође постоји осврт у дневничким записима, однос према југословенству се тако показује као вишеструко комплексан,

мада аутор експлицитно указује на његово превредњавање. Упркос губицима, личним као и колективним, ипак се оставља и простор за амбивалентности, а писац не пориче своја пређашња политичка схватања:

„Није згорег поновити да је послератно време било испуњено невидљивим полетом у свим делатностима. У заносу изградње ‘новог друштва’ нестајала су ранија међуљудска и међунационална трвења. Стално истицана парола ‘братства и јединства’ је пленила ‘широке народне масе’! Ма колико то данас неким звучало смешно, али је тако било! Неслагање, или осуда те политике, не сме да одбаца доказе ‘о стању духа’ једног времена! Уосталом, зар и данас не стижу вапајући позиви других институција за том насušном људском потребом. Друкчија формулација и ред речи не мења ствар! Све се опет своди да ту некадашњу ‘паролу’!” (Стефановић 2002а, 35–36).

Себе ипак у устаљеној форми наративизације припадности Савезу комуниста Југославије (Куљић 2022, 9), Стефановић описује као политичког одметника, јер како Тодор Куљић указује, некадашњи представници СКЈ типично се представљају као „унутрашњи дисиденти” (Куљић 2022, 9). У том наративном низу дистанцирања од југословенског наслеђа и вишесмислених позиционирања, израња и проблематизација доделе *Децембарске награде*, која је у вези са дисидентским наративом. *Децембарску награду*, како сазнајемо, Стефановић је добио за збирку „Рањено стабло”, међутим, оно што је награду генерално чинило спорном, услед годишњег периода доделе и пропратних ознака, јесте њено повезивање са циљевима и одржавањем конференције у Бујану, чији је карактер био сепаратистички. Према Мирку Чупићу, такво је стање постало очигледно 1974. године, када су са плакете ове награде, додељиване у области науке и уметности крајем педесетих година двадесетог века, а потом и за животна дела почев од осамдесетих година двадесетог века, уклоњени „сви симболи југословенске државности и припадности Косова СР Србији”, након чега бројне јавне личности одлучују да врате своју награду (Чупић 1989, 128–131). Управо на тај догађај осврће се и сам аутор, исказујући да је и приликом прихватања награде имао свест о њеном карактеру:

„Један од добитника те награде био сам и ја. Добио сам је 1976. године за збирку приповедака ‘Рањено стабло’. Председник Одбора био је диван човек ‘лирске душе’ и сам песник и велики познавалац подједнако добро као југословенске, тако и светске литературе, покојни Михаило Звицер који ми је и уручио награду. А били су присутни и срдечно честитали највиши представници власти и партије (СК) иако сам пет година раније напустио СКЈ незадовољан неефикасношћу и израженим ‘девијантним појавама у друштву’, они са ‘ситним бројевима’ на таблицама ‘њихових’ мерцедеса, укључив и оног 01-01 Махмуд Бакали!¹⁶⁰ Признајем, био сам врло задовољан, тим пре што је дошла у време моје изолације и бојкота, са неким недоличним квалификацијама од чијег помена ме и данас подилази језа! Било је и подлих шиканирања и ускраћивања неких елементарних права, чак и мојој деци!!!

Но, времена се мењају па су се промениле и наше улоге. Дошло је време да ја браним изворне вредности и чистоту комунистичке идеје, од дословно оних због којих сам тешка срца и веома тужан напустио СКЈ и био њихова жртва. Али, ја сам им и у јавним наступима поручивао, да сам ја остао ту где сам био, а да су они ‘скренули’. И, да сам ја њих искључио из ‘својих редова’! Жестили су се, али више од тога нису могли ништа!” (Стефановић 2002а, 33–34).

У својим записима писац истиче и да би било сасвим недолично да доживљај доделе награде предочи другачије, осим у контексту самосвести о њеном карактеру, напомињући да је накнадно уз награду вратио и новчану суму која је пратила признање, што други нису нужно чинили (Стефановић 2002а, 35). Аутобиографски садржај се у том смислу изнова приказује као атипичан у издвојеном регионалном корпусу литературе, будући да писац износи своје признање, оправдавајући чин прихватања награде.

¹⁶⁰ Корекција аутора текста: Махмут Бакали.

У контексту даљег критичког промишљања прошлости, могуће је уочити додатна места неслагања закључака Стефановића са званичним српским наративима у погледу положаја Срба у Покрајини током осамдесетих година двадесетог века, који се сматрао незавидним, што писац не негира, већ указује на додатну комплексност друштвено-политичке ситуације. Његова сећања, на тај начин, теже ка одржавању мултивокалне перспективе. Са аспекта осуде политичких дешавања специфичан је и његов став о исељавању Срба и Црногораца. Писац износи да су проблеми били најочигледнији у сеоским срединама, где је долазило до снажних етничких притисака у вези са продајом имовине, који су узроковали потом каузална исељавања, такође напомињући, међу значајним факторима, у другим случајевима, високе цене за продају имовине, као и то да су се представници државног врха одсељавали тако што су добијали станове у Београду, али и да је он сам одбио такву врсту понуде:

„Што се Београда тиче, то је прича за себе! Насељавање Београда одвијало се на ‘обострано задовољство’ и Срба и Црногораца с једне и Албанаца, с друге стране! Те сеобе на својеврстан начин представљају ‘замајац’ исељавању осталих. Наравно, увек се мисли на оне који то могу. Почело се са ‘кадровима’ из југословенског, доцније и републичког врха државе и Партије. Сваки представник Косова и Метохије је удомљаван како следује и доликује!” (Стефановић 2002а, 42).

У Стефановићевом делу нису одсутне ни критике периода који је уследио по уставним променама након Антибирократске револуције (Рибих 2012; Рибих 2023), у складу са чим он критикује власти СПС-а у Покрајини због планског рушења споменика Народноослободилачке борбе. Тиме аутор тежи да успостави објективније виђење периода пред НАТО бомбардовање СРЈ, накнадно и сам указујући да своје записе свесно не жели да лиши емоције или патетике, нудећи неутрални осврт, који идентификује у западноцентричној интерпретацији поменуте НАТО интервенције сматрајући га хегемоним (Стефановић 2002а, 118). У том смислу, пре саме критике промене урбаног изгледа Приштине након 1999. године, изложене су осуде пређашњих политичких одлука српског руководства:

„Како и чиме објаснити и наћи оправдање за рушење скоро свих споменика Народноослободилачке борбе! Не, није се радило само о спомен бистама Албанцима, иако је ван сваке памети да се и за то нађе изговор!

Преименоване су многе улице са именима бораца НОР. Директори самовољно укидају законом установљене погодности ратних војних инвалида, иако се зна да већину чине Срби и Црногорци” (Стефановић 2002а, 112).

Став да су Албанци у свом политичком наступу били јединствени, уочен и у оквиру ранијих студија о расељеништву (Златановић 2018, 302), такође представља наративну тачку преклапања литерарног садржаја и усмених исказа. Њега у Стефановићевим записима тако прати елаборација одсуства слоге код припадника српске популације на јавној политичкој сцени, чиме се, у складу са *народским наративима* (Naumović 2009, 195–196), сукоб предочава у кључу унутрашњег расцепа:

„Опозиционе странке Срба и Црногораца на Косову и Метохији, углавном су се међусобно сукобљавале. Понајвише СПО и Српска радикална странка против СПС која такође није остајала дужна, а да не узврати ударац, често жешћи. Тако је долазило до међусобног изнуривања, мржње и до усијања, а заједнички противник је тиме бивао не само поштеђен, већ објективно потпомаган!” (Стефановић 2002а, 77).

Критика ипак није упућивана искључиво политичким функционерима, већ и грађанству, мада не и староседелачкој српској популацији. Стефановић записује тако да је у време НАТО агресије било, по његовом мишљењу, потпуно непримерених реакција од стране Срба и Црногораца у јавном простору, попут одашиљања идеолошких порука путем озвученог музичког

програма са четничким песама у „депандансу” хотела ‘Косовски божур’”, затим припреме чварака на истом месту, или нетипичног кађења Приштине (Стефановић 2002а, 102):

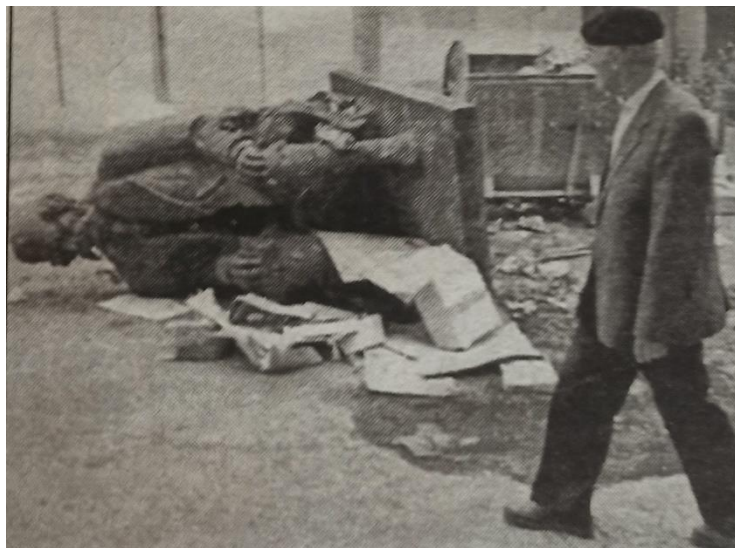
„Приштину је требало и тамјаном окадити! Негде из околине Владичиног Хана, поред изванредне bande (бенд) трубача, дошла су да националној ствари помогну и лепо украшена кола једнопрег. Позади је висила лепа сјајна кеденица са жаром и тамјаном и уз благо каскање вранца кадила улице Приштине. Баш је бедно деловало!

–Де, бре, иде каденица. Боже ме прости, иза коња Каденицу, бре, држе и сас њу мајају свештеничке руке уз молитве ки Бог што је река! Боље да не видосмо ову бруку! – Негодовали су моји Приштовци!” (Стефановић 2002а, 103).

Без обзира на могућност проверљивости цитираних података, они су значајни у контексту постојања критичког отклона према минулим догађајима, који је у различитим доменама присутан и у наративима саговорника. Тако се и од стране казивача помињу сродне појаве, као што су доласци ратног злочинца Жељка Ражнатовића у Приштину, његово руководство градским фудбалским клубом, и значај просторног испољавања националне припадности путем колективних активности обављаних у центру града:

СГ: За Бадње Вече, јесте, за Бадње вече смо знали, овамо у кругу, где је било пар српских кафића, да увече власници тих кафића купе прасиће, и онда се пеку на ражањ преко ноћи, ми ту пијемо грејану ракију, дружимо се, скупамо се целу ноћ, једне године, чак и, чак и град организовао, не, то је било за Ускрс, печење вола испред Хотела „Божур”, тако да, ето, а то је све било неких деведесетих година, оно, типа, кад је кренуло,...), у Југославији, ратови. (Г2СГ20)

У последњем делу Стефановићевих дневничко-политичких записа, након национално самокритичних осврта, следи потпуна осуда периода успостављања међународне управе, и стравичних злочина који су уследили. Поновним надовезивањем на рушење споменика НОР-а, Стефановић се овај пут осврће на уништавање и обарање споменика, који су постављани за време деведесетих година двадесетог века, Вуку Стефановићу Караџићу, Петру Петровићу Његошу и Доситеју Обрадовићу, чије остатке писац обилази, промишљајући одсуство реакције албанских интелектуалаца и представника међународне заједнице на такав вид насиља (Стефановић 2002а, 188–193). О наведеним догађајима обавештавала је и српска штампа:

Фотографија 1, *Вечерње новости*, ‘Споменици - без трага’, 5. 6. 1999.¹⁶¹

¹⁶¹ Оборен споменик Вуку Стефановићу Караџићу.

Профилисање дома у записима *Ех, Приштинско моја* у секундарном је плану (Ратковић 2020, 13), и везано је најпре за последњи сегмент дела, који обзнањује доживљај погона српске интелектуалне елите, и Стефановићеву улогу у његовом представљању, истовремено упућујући на средства прозне обраде историјских дешавања, као уједно личне и *културне трауме* (Alexander 2004). Стефановић, између осталог, помиње и сећање на жртву коју је поднео академик Владета Вуковић, у периоду одсуства заштите српског становништва у Приштини, непосредно након успостављања међународне управе, очувано у усменом предању и књижевним круговима (Јанковић 2023), али и у биографским списима о Вуковићевом животу, у којима су присутне директне референце на Стефановићеве записе (Руђинчанин 2004, 94, 99):

„Међутим, дођоше још црњи дани ! Окупација! ‘Само’ у ‘једној слици’: Терор! Пред лицем Европе или у њено име! Црне кошуље терају свој наум: Да све у боји својих кошуља претворе!¹⁶² На удару се међу првима, нашао и стан Вуковићевих! Неко се баш намерачио да га ‘узме’! Претње, рокови, ултиматуми! Нису успели! Наступа ‘друга фаза’: сила! Лупњава, покушај обијања, не успева! Рафал кроз врата и меци ‘рањавају’ зид изнад Владетине главе у кревету! Ко ли је то злочинце обавестио о том ‘углу’! Промашај! Пуки случај! Онда долази ‘на ред’ ватра! Потпаљују не би ли се сагоревањем отворила! Рвање са пламеном! Угашен је, али нема тога ко би то опоравио, закрпио! Јад, мука, брука! [...]” (Стефановић 2002а, 185–186).

Стефановић пише и о томе како је стан његовог сина тада такође запоседнут, при чему је и писцу прећено смрћу (Стефановић 2002а, 169–172), затим се осврће и на вербалне нападе које је доживео у сопственом стану (Стефановић 2002а, 177), предочавајући своју последњу шетњу Приштином (Стефановић 2002а, 181–184). У каледоскопу слика етничког прогона и злочина, описа начина на који су се са њима носиле и друге значајне личности из интелектуалних кругова, попут Аце Ракочевића или Даринке Јеврић, следи и одлагана, али коначна одлука напуштања дома под присилом и њена наративизација. Она је наглашена уз напомену да је шира породица аутора дом напустила тачно једанаестог септембра 1999. године. Наведени датум, према записаном, чини породичну временску вододелницу:

„Почиње утовар само ‘покретних’ ствари! Оно што је требало расклопити све остаје! Немоћни смо и да један завртањ померимо! Али будући да нас је КФОР слагао те није послао патролу, почиње да отима и носи ко како стигне !Грабеж, ‘грабуш’ како се у Приштини каже! Једноставно, пролазник види сеобу, па ‘сврати’! Узима дељке и носи! Да се успротивиш? Таман посла! Још ће ти заповедати да му помогнеш да лакши товар на леђа упрти! И тако, ‘захваљујући’ и таквој ‘помоћи’, час посла је обављен утовар!” (Стефановић 2002а, 223).

Иронија је предочена и по опису приспећа на административни прелаз Мердаре, до чијег одредишта је писац, као староседелац, побројао сва њему добро знана места, трагајући за „слободом” чије се значење преиспитује, уз крајњи исход осећања потпуне отуђености. *Безданност* је тако садржана у лексемама: „Раскућени, обескућени, искућени!” (Стефановић 2002а, 225), при чему је аутор велику пажњу посветио управо губитку своје породичне библиотеке, коју је морао оставити за собом. У тај губитак стаје потпуна промена положаја писца изгнанника, чије су најдраже успомене, и сва формативна искуства везана за расељено подручје.

Садржај дневничких записа аутора Пере Стефановића, њихово познавање од стране других књижевника, и цитираност у делима сродног карактера, расветљавају тако статус одабраног дела у културној обради сећања на период расељеништва Срба са Косова и Метохије 1999. године. За разлику од заветне, поетске *фигуре расељеништва*, прозном формом хронике страдања доминира политичка карактеризација догађања у Покрајини, изречена у форми сведочанстава понижених интелектуалаца, из које израњају слике насиља вршеног над њима, како на улици, тако и у личним

¹⁶²

Задржана оригинала конструкција.

домовима. *Профилисање* дома, прожето је осећањем *бездомности*, као последице безвлашћа у време успостављања међународне управе, када је уследио терор. У наведеној прозној нарративизацији трагике присиле *измештања* Пера Стефановић заузима важно, ако и не најзначајније место. Његова последња дела, на тај начин, нису само субјективни документи виђења прогона, већ приповедања конститутивна за идентитет регионалне књижевне продукције, чији основ није вреднован естетским донетима, већ етичким настојањима опстанка Срба и очувања њиховог наслеђа на Косову и Метохији која, како писац показује, могу бити вођена и потребом за суживотом, упркос његовој потпуној дугогодишњој негацији.

Осим текстова, о напорима књижевника да својим стваралаштвом допринесу култури памћења, такође говоре документарне емисије, попут серијала „Усудом развејани”, ауторке Милице Јефтимијевић Лилић (2003), у склопу којег је снимљен и разговор са књижевником Пером Стефановићем. Наведена емисија, као и интервју који је Стефановић дао ауторки Душки Врховац Пантовић (1997), пре расељеништва, чине једине доступне визуелне материјале о његовом животу, раду и делу.¹⁶³ У оба случаја Стефановић је снимљен у просторијама свога дома, било оног у ком је живео пре расељеништва, у Приштини, или стана насељеног након принудног измештања, у Обреновцу, а појављују се и чланови његове породице. Централна окосница садржаја је иста, будући да се аутор најпре представља као завичајни писац, а љубав према Приштини истиче као изразито снажну, готово „патолошку”. Серијал ауторке Милице Јефтимијевић Лилић управо уоквирује Стефановићево стваралаштво у сегменте обраде косовскометохијске трагике прогона неалбанског становништва 1999. године. Већ у уводном делу појашњава се инспирација настанка емисија о писцима у расејању, уз акцентовање документарног карактера њихових дела:

„Са народом су отишли и ствараоци, писци, да се опробају у великој теми преживљавања изван познатог и блиског амбијента. Апатриди су у сопственој земљи, прибеглице. У Покрајини је сада свега њих десетак, остали су ко зна где. Неке смо пронашли у намери да сазнамо да ли се њихова поетика битно променила, шта пишу, о чему сањају” (00: 00: 33 – 00: 00: 55).

Сам књижевник у склопу наведеног интервјуа са Милицом Јефтимијевић Лилић осврће се, у неколико наврата, на публикавање књиге *Ех, Приштино моја*, износећи како би волео да није било реалне потребе за њеним писањем. Тада изнова разјашњава сопствени обрачун са патетиком, не сматрајући је негативном одликом у контексту писања у расељеништву, у недостатку бољег изрази за проживљену трагедију:

П. С.: Сви воле свој завичај, али ја га на посебан начин волим, овај, можда има, видите, ја сам ову књигу, најновију књигу, коју сам иначе насловио доста патетично, *Ех, Приштино моја*, међутим, ја тако, тако мислим, и ја не признајем постојање патетике по сваку цену. Постоје ситуације када ни највећа патетика не може да искаже све.

М.Ј.Л.: Праве емоције и прави доживљај туге. (00: 09: 02 – 00: 09: 36) [...]

П.С.: Па, ја сам на промоцији, овај, рекао камо среће да ту књигу, ако мислите на ову последњу [М.Ј.Л.: Да, последња, најновија.], *Ех, Приштино моја*, камо среће да, да није написана. И рекао сам да је ја чак нисам ни написао, већ сам само преписао оно што... [М. Ј. Л.: Стварност.] Оно што се, нажалост, догађало, не догодило, него се догађало. Ја намерно узимам трајни облик [накашљава се], [М. Ј. Л.: Трајање, да.], јер ја и дан данас, после три године од свега тога, ја не могу да дођем себи да је све то било могуће, пред лицем цивилизованих људи, да се то догоди. Ја сам покушао да, иако је све то било суморно, да се и кроз то казивање, о том времену, невремену, да мало евоцирам, јесам неке успомене евоцирао и кроз то, кроз ту Видовданску, моју, које се ја добро сећам, она је била најгора улица пре рата у Приштини. Она је имала један назив, који је означава, то је локач. То је било излокано, али су, интересантно да су све окупаторске војске, то ми је мајка причала, а мајка ми је деветстото годиште, овај, тако да је запамтила многе војске и аскере, како то она каже, да су све долазиле од туда, преко Ветерника, што значи из Македоније, Грчке, са југа, и ту су том улицом,

¹⁶³

Наведене садржаје истраживачу је дигитализовао и уступио *Аудио-визуелни архив РТС-а*.

несрећном све, ево, и ово последње се све збило... [М. Ј. Ј. потврђује.] у тој несрећној Видовданској улици, и мој растанак са том улицом. (00: 26: 16 – 00: 27: 00)

Додатно, доступни материјали пружају контекстуалне оквире за читање Стефановићевих дела, кроз призму породичне историје. У оквиру њих књижевник такође истиче да је он сам атеиста, али наглашава посебан лични однос према култу предака и гробљима, као и задужбинарску хронику изградње школа у Приштини, у којој су учествовали и његови преци. *Породични фолклор*, на тај начин израћа као најважнији елемент прозног стваралаштва аутора, и основ његове мотивације, како се то сазнаје кроз пиščев разговор са Милицом Јефтимијевић Лиљић, примарно усмерен на радњу књиге *Ех, Приштинско моја*. Издвојену књигу Стефановић посвећује гробљима у Приштини:

М.Ј.Ј.: Да се сетимо ведријих тема. Тренутак је.

П.С.: [Потврдно.] Да, да.

М.Ј.Ј.: Ваша кућа је послужила и као простор, ил' барем кућа, просто ваших предака, за прву школу? Можете ли да нас вратите мало у то време, прва школа, званична школа, у Приштини основана.

П.С.: Ја се веома радо враћам, и где год могу, ја то наведем, не да бих се похвалио, знате, то није, премда имамо право да се гордимо за оно што учине наши, наши преци, и преци су дужни да чине добра дела, да би могло потомство да се, да се са тим поноси [М.Ј.Ј.: Да их помене.], ако не да се горди. У порти, у оквиру заправо, црквеног имања, цркве Свети Никола [накашљава се], моји пра-преци, по линији мајке, односно, бабе по оцу.

М.Ј.Ј.: Из које породице је она била?

П.С.: Породица Филиповић. Из породице Филиповић, прво тај Коста, 1856. године, његовим настојавањем, наравно, и новцем, али и настојавањем, подигнута је Рашко-призренска митрополија, е сад, будући да школа иде уз цркву, онда је у том истом дворишту, подигнуто и училиште, и то баш на спомен плочи, која је нестала у ратном вихору четрдесет прве, на црквено-словенском језику је стајало училиште ово, направи се, и тако даље, у том стилу. (00: 14: 08 – 00:15: 48)

Наведене податке Стефановић описује и у својим последњим делима (Стефановић 2007, 275).¹⁶⁴ Тако документарне емисије нуде и информације о ауторском самовиђењу, али и о нескривеном политичком програму Стефановића, будући да писац у једном од одговора Душки Врховац Пантовић, истиче да је његов роман *Трауме* пре свега покушај антиратног ангажмана. У тој равни могуће је препознати и рефлексивну самосвест, која је постојала код Стефановића, о карактеру његових текстова, узевши да као завичајни писац аутор контекстуализује своја дела:

Д.П.: Шта Ви као стваралац, као писац, мислите о том односу ствараоца и завичаја. Колико је стваралац условљен завичајем, и да ли је то обавезно?

П.С.: Питање је доста сложено, међутим, ипак је завичајност значајна компонента. Ја мислим да човек увек пише о свом завичају, наравно, то није ништа ново, што ја кажем, увек пише о свом завичају, чак и кад пише о другим срединама, о другим, чак о другим културама. (00: 09: 39 – 00: 10: 16)

¹⁶⁴ Објекат о којем Стефановић говори својевремено је био и седиште Института за српску културу Приштина – Лепосавић. Он је подигнут 1859. године и заведен је као „најстарија српска школска зграда на тлу Косова” (Јевтовић 2002, 41). Миленко Јевтовић у вези са поменутом зградом бележи да је она најпре у дужем интервалу била школа, те да је потом „доживела да буде и касарна, и коњушница, и магацин, и дирекција гранапа, све док почетком шездесетих није стављена под заштиту државе као споменик материјалне културе” (Јевтовић 2002, 41). У згради је био смештен Музеј Косова, а након његове релокације зграда је припала Институту за српску културу, који је подузео пројекат реновирања: „Пројекат је урадио архитекта Милосав Лукић, а радове добио краљевачки ‘Каблар’” (Јевтовић 2002, 42). Попут забележених предања о изградњи Цркве Светог Николе, од стране Радмиле Тодић Вулићевић у књизи *Приштина, Приштевци и време* (1999, 86–87), која су према мишљењу Јелене Павличић Шарић значајна као део културног контекста и *социјалног памћења* (Павличић Шарић 2013, 217), Стефановић такође бележи неке од локалних анегдота у вези са периодом употребе црквене зграде, то јест некадашње школе, у време након Другог светског рата.

На тај начин, публикација Стефановићевих књига у расељеништву може бити интерпретирана помоћу концепта *животног пројекта* (Rapport 2003, 34), с обзиром на то да јасно указује на интенцију аутора да се оствари као хроничар историје Приштине, њених урбаних трансформација, друштвених промена и културног живота, у чијој етапи он сам представља знамениту личност. У условима живота које је посматрао као потпуно ограничавајуће, Стефановић бира да последња дела срочи у форму омажа своја ранијем стваралаштву, учествујући у изградњи културног памћења, и успомена на знамените личности старе Приштине и њену „светлу сиротињу” – достојанствене бескућнике и сиромаше, који заједно са писцем, бивају препуштени порубима нити *живог сећања* (А. Asman 2011, 26–28).

8.1 Мирис дома

„Ја ођен помену’ неке догађаје арбанашке, а рекâ сам да им за обичаје зборим. Али нека обичаји и догађаји једно другоме помогну, јер ће у ово и обоје кратко бит, зато што ја нијесам писмен да о њима пишем обичаје ни догађаје дуго и широко, но само да кажем ономе коме је потребно знат, и коме су на очино огњиште; а то си ти, Србине, па нека знаш да није мука с Арбанасима, кâ што се тебе чини да си далеко од њега и он од тебе” (Миљанов 2022, 108).

Стефановићев роман *Мирис дома* (2004), наставак меморабилија *Ех, Приштино моја*,¹⁶⁵ попут других врста прозних записа о политичким дешавањима на Косову и Метохији, услед специфичног посезања за веродостојношћу и документарношћу, повлачи извесне проблеме на нивоу фокализације радње, будући да није најјасније из чијег угла прича бива предочена (Ђурковић 2024, 172), иако су стварносне референце на биографију аутора унутар ње недвосмислене. У питању је врста *фикције сећања*, којом се прошлост представља кроз оквир националног памћења, имагинативним приповедањем о расељеништву, његовом доживљају и трајним последицама, одговарањем на питање *идентификације* принудно измештених лица (Neumann 2008, 334). У роману се не говори о самом процесу памћења, већ је он прожет различитим, сукобљеним дискурсима о историјским дешавањима, и њиховим преиспитивањем. Дело се на тај начин не третира као документ, услед различитог статуса и претензија историографије и прозне фикције (Noris 2018, 41), већ као један од медијума уобличавања сећања на прогон становништва са Косова и Метохије.

Увод у књигу поседује дневнички, аутобиографски формат, из ког се постепено иступа у имагинативни простор, а у завршном сегменту дела наратор са почетка радње се изнова враћа у приповедни свет, упућујући извињење једном од ликова из дела, који је за потребе приче измишљен. Делу се ипак не приступа као *аутофикцији*, будући да се унутар њега субјекат средишњег тока радње не ослонљава пишчевим именом (Gronemann 2019, 241), мада оно засигурно поседује одлике овог жанра. За разлику од политичко-дневничких белешки Пере Стефановића, које претендују на потпуну документарност, ауторско посезање за фикцијом у вези је са предочавањем доживљаја *измештености*. Жанровско поигравање у роману *Мирис дома*, чије се стварносне референце преплићу са фикцијом, утопљеном у савремени политички контекст, у извесној мери осликава пишчев осећај дереализације, о којем он сам пише у тексту „Стварност као фантастика – фантастика као стварност” закључујући то да наведени наслов текста:

¹⁶⁵ Јордан Ристић о поменутом Стефановићевом делу износи следеће мишљење: „Ова књига Пере Стефановића је, заправо, наставак романа ‘Ех, Приштино моја’, у којој је сведочио о крвавим догађајима из 1999. године, непочинствима и злочинима који су му отели завичај; понизивши га, а српски народ свели на обесправљене очајнике (Ристић 2012, 117). Роман „Мирис дома”, међутим, може се читати потпуно независно од претходне пишчеве аутобиографске књиге.

„Звучи једноставно, разумљиво. Обична игра речи. А одражава суштину живота, његово осцилирање око ‘замишљене осе’. Једно друго садржи, једно из другог произлази, једно друго потиरे” (Стефановић 2004, 52).

У наведеном (кон)тексту НАТО бомбардовање центра града Приштине, током којег су страдали и Срби и Албанци, описано је као „најсуровија стварност са надиласком фантазмагоричних слика”, коју одликује прожимање стварности и фикције, чије жртве могу бити различитих националности (Стефановић 2004, 54). Путем *актанцијалног модела* у средишњем делу фиктивне радње, базиране на опису туробног реалитета, могу се издвојити њени основни елементи (Антонијевић 2020). Тако је *субјекат* радње деда Стојан, који по свим својим карактеристикама, осим по имену, наликује писцу, Пери Стефановићу; од животне доби до ставова. *Објекат* деда Стојанове жеље је принудно напуштени стан, лоциран на некадашњој пишевој адреси, у главној приштинској улици, Видовданској, која сада носи назив Мајке Терезе. У самом стану, којем се деда Стојан упутио, живе његове некадашње комшије Дритан и Дардана. Као актант *непријатељ* издваја се у стану затечени гост, Бесим, припадник УЧК, и пријатељ некадашњих комшија, који ће се вербално сукобити са деда Стојаном. Нови власници имају и свог подстанара, из редова међународних тела и безбедносних јединица, приказаног као мистериозног, али и на почетку радње неутралног, и делимично незаинтересованог посматрача.

Напета посета стану, где чак долази и до извесних амбивалентних осећања нових власника некретнине према старом, и обратно, иако се њихов однос приказује као пријатељски, завршава се доласком родитеља актуелног домаћина (отац Фаик и мајка Љуља). Динамика приче осликана је и тиме што се нови домаћини, као и њихови сродници налазе на позицији актанта *помоћника*, али повремено и актанта *противника*, флукутирајући између ових позиција, у зависности од развоја дискусије. Обилазак Приштине деда Стојану ће ненадано омогућити управо горе поменути припадник безбедносних јединица, подстанар његових некадашњих суседа. Актант *помоћник*, припадник међународног заштитног корпуса, чије је име, како се касније сазнаје, Патрик Бонфоа (Стефановић 2007, 33), и *субјекат*, деда Стојан, упустиће се у обилазак града и пропратни дијалог идеолошких садржина. У основи мотивације радње јесте љубав према завичају, као апстрактна сила *адресант*, док је раван *културе сећања* она којом се адресирају *примаоци* поруке, други расељеници и родбина.

У *језичкој слици света* доступној у делу (Ратковић 2020, 13), чија је радња вођена завичајном сетом, Косово и Метохија представљени су као „празавичај” (Стефановић 2007, 50), док се именица завичај помиње и у другим синтагмама: „завичајна жудња”, „завичајна топлина”, „завичајно сунце” (Стефановић 2007, 48–49). Појам дома се јавља преко сто двадесет пута у роману, најчешће у једнини, некада написан и капиталним словима. У тој равни као сродне јављају се именице *кућа*, *носталгија*, *домотожје*, затим синтагме; „чаробно лепи крајолици” (Стефановић 2007, 114), „прелеп крајолик” (Стефановић 2007, 324), „балкански крајолик” (Стефановић 2007, 305). Насупрот овим појмовима идеолошку димензију *бездомности* истичу синтагме „тмуран избеглички крајолик” (Стефановић 2007, 22), и „одвратан крајолик” (Стефановић 2007, 40), које негативно, идеолошки профилишу појам дома (З. Ђерић 2014, 84).

Контекстуална анализа дела кроз сегменте

У уводном делу књиге мирисна мапа свакодневице евоцира изгубљен и *стварни пишев дом* (З. Ђерић 2014, 62). За њом следи постављено питање; како се ономе ко нема предочену спознају у свом искуству може појаснити лично поимање дома, а убрзо и одговор да је објашњење излишно без доживљаја, мирис дома се мора осетити (Стефановић 2007, 7). Лајтмотиви из Стефановићевих ранијих дела изнова се нижу, па се тако призивају мириси које изазивају „хлеб,

пита, погача” (Стефановић 2007, 7), описивани у неким од пишчевих приповедака, на пример, „Шерифова фуруна” (Стефановић 1974, 19–25). Поменути евокативни описи хране, у оквиру његовог ранијег стваралаштва, такође укључују помињање „питарки”, у склопу приповетке „Сента” (Стефановић 192, 9–17), као и погаче, „беле, по чијој су се кори јасно разазнавали трагови струшке којом је погача стругана после печења у црепуљи” дароване просјаку „Баба Нуру”, описаном у истоименој приповетки (Стефановић 1978, 84). Управо су то и елементи локалне културе на које се неки од саговорника позивају.

Тако се надаље изграђује метафора *цвет је дом*, чији је мирис путоказ: „Сваки је дом на посебној стабљици цвет за себе” (Стефановић 2007, 8). Мирис који је неутуђив, надилази простор: „Разбољева и лечи, штити од заборав!” (Стефановић 2007, 8). Писац наставља са низом метафора алудирајући на своју мотивацију да евокацијом посети расељено подручје, смена годишњих доба јавља се као борба природе, а пишчево писање унутар ње је плетење: „Плетива је много! Пун ‘кофин’ расплитака што миришу ‘на старо’, прашњаво и мољичичаво. Али и мило, топло подсећање на воњ, снагу оних који су га носили!” (Стефановић 2007, 10). Наратор затим описује праксу којом се почетак плетења обавља и обележава, упућивањем добрих жеља лицу коме је рукотворина намењена, било купцу, или примаоцу дара (Стефановић 2007, 10). Коришћење етнолошких мотива, честих у његовим делима (Андрејевић 1988, 204), служи профилисању дома.

Код Стефановића присутна је надаље и честа игра речи, уз учестале политичке конотације, у складу са чим писац најављује „Све саме црне вести из ‘белог света’” (Стефановић 2007, 12). Сродан низ игре речима представљају и следеће конфигурације у његовим делима: „вокеризација живота”; „де(ј)тонације”, „савет безвредности” (Стефановић 2002а, 96, 131, 150). У уводном делу књиге, већ на самом почетку дом писца *профилише* се као његов стваралачки простор (З. Ђерић 2014; Ратковић 2020), који се јавља као „собичак”, „нешто сасвим друго” у односу на радни амбијент у претходном дому: „Собичак, као предодређен да буде избеглички!” (Стефановић 2007, 13, 14, 18). Пишчев „избеглички” дом је сведен (Стефановић 2007, 21), а насупротив томе, родитељски дом описује се као место интимне, породичне атмосфере, „прадом” у „Ријечкој 65”, у „Поповом сокаку” (Стефановић 2007, 23). За разлику од претходних домова, мириси новог места становања не плене, док хуманитарни пакети пред истеком рока, као клишеирана слика изгнанства, призивају контраст призора пиринчаних поља и жена које на њима раде, наглашавајући дискрепанцу између услова живота на издахнућу, у изгнанству, и живости егзотичних предела, повезаних системима дистрибуције намирница (Стефановић 2007, 18).

Зидови новог реалног пишчевог дома се приказују као персонификовани носачи хаотичног сећања, који најпре чувају успомене на мајку (Стефановић 2007, 19). Затим се истиче мирис босилка, који присећа на прву кумовску здравицу, ишарану жуту погачу у бисагама, и флашу вина, окићену овим биљем (Стефановић 2007, 20).¹⁶⁶ У расељенички дом је пренета и преслица његове мајке, чије спомињање се интертекстуално надовезује на пишчеву збирку приповедака *Свилене нити* (Стефановић 2007, 21; Стефановић 1978, 33–74). Присутна је и повеља заслужном грађанину Приштине из 1964. године, а „собичак” је ипак представљен као „тмуран избеглички крајолик”, у који не кроче гости (Стефановић 2007, 22). Као први просторни граничник у времену јавља се дрво посађено у дворишту, које је: „Својеврсни подсетник колико је времена минуло од изгнанства” (Стефановић 2007, 16). Његови дневнички записи тако изнетим референцама остају у вези са ранијим делима и на плану мотива, увек у духу минулих времена. У том смислу, на снази остаје запажање Данице Радуновић Столић о значају етнографских елемената у Стефановићевој прози, међу којима се издваја и обожавање дрвећа код словенских народа (Радуновић Столић 2007, 138). Поменута ауторка закључује:

¹⁶⁶ Обредни и обичајни елементи припреме стругане погаче помињу се у Стефановићевој приповеци о приштевачком просјаку „Баба Нуру” (Стефановић 1978, 75–92).

„Дакле, три симбола (дрво, кућа и птица) групишу се у прози Пере Стефановића тако да стварају мисао о билу и есенцији живота, о његовом основном смислу и вредностама, о његовој постојаности и неуништивости. Кућа сугерише симбол првотног и потоњег човековог станишта, без кога се не може очовечити и живети. Дрво је знак животног истрајавања. Птица, као појам метафоричног значења припада језичком коду одређених конкретности, али има и својства која се везују за простор висине, удаљеност и недостижности, који припадају другим знаковним системима. Висина и неприступачност удаљених простора стварају у оку и мисли човека илузију којом се разбија материјална љуштура, па се сугеришу духовне вредности: чистота, невиност и тежња за племенитијим облицима живота и трајања” (Радуновић Столић 2007, 141–142).

Будући да Стефановић у својим последњим књигама такође помиње птице и гнездо (Стефановић 2002а, 212), урушено у време НАТО бомбардовања, низ устаљених мотива његове прозе је задржан, али са измењеним значењем. У извесном смислу пресликана је и тематика, коју чини нестајући начин организације живота и свакодневице у Приштини, са проширеним временским оквирима посматрања друштвених трансформација сходно проживљеној *измештености*. Закључак Драгана Лилића у вези са приповеткама Пере Стефановића, тиме такође остаје актуелан:

„У складу са својом тематиком, ова проза често доноси драг нечег минулог, што долази из сећања, па је њему управо и примерено казивање зачињено фолклорним елементима својственим више прошлости него садашњости” (Лилић 1991, 229)

У поређењу живописних успомена и реалија, описује се и нова пишчева свакодневица, при чему бела постелјина, намењена прекривању гардеробе у „избегличком дому”, призива сећање на приштински биоскоп, метафорично сенке станара измештајући у „неми филм” (Стефановић 2007, 23–24). Затим следи наративна релокација из осиромашеног расељеничког живота, и пут ка Грачаници – у време „Видовданског песничког причешћа”, у којем је писац, судећи по горе поменутом интервјуу са Милицом Јефтимијевић Лилић (2003), заиста узео учешће. Наведени догађај описан је као егзалтиран, неуобичајен дан у расељеничком животу, чији је почетна станица Француска, број седам (Стефановић 2007, 28–30).

Пут ка Грачаници, изнет је уз опис административног прелаза, затечених шатора и паса чувара, ковитлаве жице и војничких униформи (Стефановић 2007, 39–46), дочаравајући „одвратан крајолик” (Стефановић 2007, 40). Имаголошка слика самобалканизације уписује се на нивоу метафоре сата, који каснећи, увек показује погрешно време (Стефановић 2007, 42), међутим, измењен приказ, наткрива струјање речног тока Лаба и Ситнице, подстичући успомене на пишчеве риболовачке догодовштине (Стефановић 2007, 47–48). Сусрет са приказом изазива „нарастање завичајних жудњи”, док реке, дискурсом о опозицији природе и културе, надилазе етничке поделе, које су тако схваћене као друштвени конструкти, јер: „Лаб не мари за наше муке. Тера он своје” (Стефановић 2007, 48). Тиме се пажња усмерава на искуствено опажање природе, које може бити уочено и на нивоу документаристичког филмског израза, попут поетског приступа обради расељеништва у филму Јелене Раденовић, „А Исток река тече” (2023). Насупрот надилажењу конструката етничких подела, следи приказ гробља у Приштини који суживот смешта у прошло време. Од Газиместана аутобус се креће ка гробљу, које наратор ословљава „‘непочивалиштем’” (Стефановић 2007, 52), зараслим у коров. Упркос чему гробље остаје мултивокално *место сећања*:

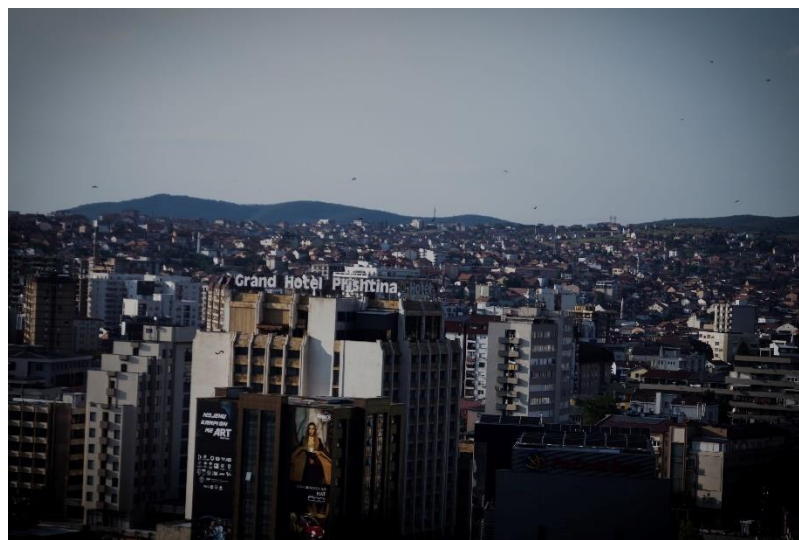
„Црн и бео мермер. Слова у ‘златотиску’ и овалне фотографије у мермеру! Епитафи из срчоболке потекли! Крстови и петокраке! И звезде Давидове! И ћирилица и латиница! И Хебрејско писмо! И језици разни! И народи разни! Све разно, а све опет толико исто! И оне НАТОвске кратере коров прекорио. Али их

не може скрити. Предубоко су то и незацеливе ‘сараџе’ којима нема лека.¹⁶⁷ Бразготине, трагови невремена из 1999-те” (Стефановић 2007, 53).

Следи побројавање особа, њихових националности и имена, сахрањених на гробљу приштинском, почев од Срба, Црногораца, Албанаца, Мађара, Јевреја, и других народа (Стефановић 2007, 53–54). Снага успомена предочена је персонификацијом сећања: „Загрмеше успомене!”, а Приштина се опет чини као „господствена”, пишчев „родни град”, „крајолик детињства”, мада је она ипак и „озебла” (Стефановић 2007, 56–58). У документарном серијалу „Усудом развејани”, ауторке Милице Јефтимијевић Лилић, према исказу писца, сазнајемо да је управо, пишчев пролазак поред централног приштинског гробља, приликом наведене посете Грачаници у време обележавања песничких, видовданских свечаности, почетком двехиљадитих, за њега био један од најтежих животних тренутака:

П.С.: Једна мала дигресија, прошле године, када сам ишао за Приштину, оно кад је било, Видовданско песничко причешће, најтеже, можда може, теже од свега преживљеног у Приштини, под КФОР-ом, а и пре, под фашистичком окупацијом, [застаје] био ми је моменат кад сам, ти знаш да се пролази, поред гробља, они не дају да се иде, овај, улицом кроз град, него се иде поред гробља, па се избија на топлану, и тамо под Ветерником, према Грачаници [М.Ј.Л. све време потврђује.], и кад сам из аутобуса угледао гробље, ја сам био кад је, кад су она три кратера створена од НАТО бомбе, то је била језива ситуација, али још језивије је било ово, овај поглед, у једну тишину, мало је рећи гробљанску тишину. То је више од гробљанске тишине, јер на гробљу се ипак по неко нађе. Нађу се и пси луталице, после Задушница, ово је без свега било” (00: 11: 59 – 00: 13: 04).

Управо опис наведене ситуације, то јест крај шестог дела другог поглавља почетна је тачка металепсе дела *Мирис дома*, којом се писац, касније представљен као деда Стојан, одваја од своје групе у аутобусу и запуђује ка свом некадашњем дому. Њему тада, у сусрету са подручјем, поновно навиру сећања везана за стару Приштину (Стефановић 2007, 58–59). Помиње се тако и сточна пијаца на месту новоизграђеног хотела „Гранд” (Стефановић 2007, 63). Такође, преноси се локално веровање у *арам*, у контексту непоштено стеченог новца (Стефановић 2007, 64–67), потврђено у разговорима са расељеницима.

Фотографија 2, Хотел „Гранд”

¹⁶⁷

У питању је штампарска грешка, придев је требало да гласи *предубоке*.

Услед *измештености* и друштвених трансформација, промене локалне културе, Приштина је метафорички представљена као рањеник, она „у ранама и сарацама, трпи, подноси бол не подаје се” (Стефановић 2007, 67). Једино су њене реке кадре да је очисте. Липе у центру града, на месту некадашњег корзоа, представљене су као „свечани улаз” у престоницу Покрајине, којих се често сећају и саговорници, говорећи о корзирању (Стефановић 2007, 68).¹⁶⁸ Наведено се може боље илустровати следећим наративним фрагментима различитих генерацијских скупина:

Пример 1. Прва генерацијска скупина

СГ: Тешко је. Волим Приштину, волим и у овим годинама, волела сам и у младости, и тако. И корзо у Приштини, и Видовданску улицу кад се мио мирис липе осети и на Драгодану, и на Ветернику, и у Грмији и до Мердара. То је тај мирис Приштине и мирис липе. Сад је то Нона Тереза, та улица, тих липа више нема, то су све кафићи и то је, то је Приштина, али је то ипак моја Приштина. Ја је својатам и даље, и остаће у срцу док сам жива. Тако Нено.

ИС: Сад З. [истраживач изговара име саговорника], исто, да ли бисте ми нешто више могли рећи о корзоу, јер то је исто интересантно?

СГ: Молим?

ИС: О корзоу, да ли бисте ми можда могли нешто више рећи? О корзоу у Приштини?

СГ: Корзо је био, за све јединствен, у почетку, е касније, значи, ја Вам кажем, обзиром да смо имали, свака група, имала је своје дрво, или своје ћоше, и ту смо се окупљали, био је и један мост. Ту су се рађале и прве љубави, ту су први погледи, ту смо шетали жипоне (...), па после добијали у Гимназији опомене од професора. Ја лично сам била атрактивна [саговорник кроз осмех изговара], па сам добијала опомене да се од мојих жипона не може ићи кроз корзо, разумете. Имали смо професоре које смо волели, и који су нас волели, али смо једноставно имали тај [саговорник не завршава реч; ства...]... Ја, врло мало је у то време, кад сам ја била гимназијалка, врло мало је било Шиптара, кажем Вам, они су ишли са мнош, на српском, е касније, једна страна се одвојила корзоа, била је шиптарска, друга страна српска, нажалост, (...) и онда смо осетили да се нешто дешава, али нисмо хтели да верујемо у то, јер ми смо веома наиван народ, док нас не клепа по челу не можемо да, да трезвено размишљамо. Тако да ето, фотографије у, у фотосалонима оним, Српкиња поред, поред Албанке, Шиптарке рецимо, оне које су атрактивније биле, тако да стварно... У одељењу два Турчина су била, [саговорник застаје] за српски језик, кад имамо писмени задатак [саговорник не завршава реч; j...] ја сам била задужена да нешто наравно напишем прво једноме, а Зоран Чановић, који је иначе сад професор, не сад, него је завршио књижевност, он је био задужен за другога, тако смо нас двоје, ето тако, то је. На, на тим литерарним састанцима никад се нисмо одвајали. Кажем, али од, од како знамо за себе, било је табу да постоји неко, нека љубав или нека симпатија између нација, различитих, то је тако било, и то смо носили увек у себи, мада нам то није сметало да будемо другари и пријатељи. То је. (ПОЗ)

Пример 2. Друга генерацијска скупина

СГ: Мој тата је, на пример, имао своје дрво на корзоу, и једна страна је била албанска, једна страна је била српска. Свако друштво је имало негде своје место. То је једна данас, тада Видовданска улица, прво је Улица Маршала Тита, после је Видовданска улица, под липама, где су се млади забављали и дружили после, оно у вечерњим, у вечерњим сатима [саговорник не завршава мисао: И ту се нису баш...]. То је можда само формално било тако, ту се јесу мешали припадници различитих народа и народности. Ту су се и заљубљивали, и Албанац у Српкињу, и Српкиња у Албанца. И склапали бракове, и остало, знаш. (Г2СГ15)

Отуђеност у амбијенту завичаја је предочена тиме што је, деда Стојан, некадашњи староседелац и мештанин града, који се у посету отиснуо, сам по себи представљен као „необичност” (Стефановић 2007, 70). Његов мимоход са ратним другом Хасаном је амбивалентан: „Јер, нема ‘маневарског простора’ за изналагање безбедног начина за пријатељски, ако не срдачан, онда бар уобичајен сусрет два пријатеља, два познаника” (Стефановић 2007, 70). Хасан се ипак јавља као неми помоћник субјекта, који даје невербалне сигнале о карактеру опасности постављајући „искривљен и попречен кажипрст преко помодрелих усана” (Стефановић 2007, 71). У призору потпуне алијенације, учестало се наглашава промена моралног кодекса понашања, и

¹⁶⁸

О антрополошком сагледавању историје корзоа у Приштини погледати више у Чоко 2025.

потпуни губитак поштовања према старијим особама као његов саставни део: „Јер овде више године старости не значе ништа! Или значе да си безвреднији!” (Стефановић 2007, 71).

Посматрајући трансформацију града субјекат себи поставља питање припадности, о којем се на сличан начин двоуме и саговорници прве генерацијске скупине: „Одузет празавичај, а ја се као у бунилу питам, припада ли ми и даље? Може се поставити и питање: Припадам ли ја њему?! Из све снаге се упињем да тако буде” (Стефановић 2007, 65). Он надаље указује на напор да се затечена ситуација трансцендира, наглашавајући да стварност доживљава као потпуну фикцију, тренутну слику града поредећи са деветнаестовековном продајом Черкескиња у Приштини (Стефановић 2007, 66).¹⁶⁹ Представа о Черкесима, за разлику од усмених казивања, унутар којих је својевремено идентификована као позитивна приликом антрополошколингвистичких истраживања, у писаном извору задржава своју стандардну, литерарну, негативну стереотипију, на коју је указала Биљана Сикимић (Sikimić 2005, 170).

Након приспећа у централну улицу града, сусрет са спољашњошћу стана почетна је тачка личног сучељавања субјекта са доживљајем *бездомности*. Први помен стана се везује за дрво, потом и гнездо, на које се реферише и у Стефановићевом дневничком запису о расељеништву (Стефановић 2002а, 212), у контексту уништеног склоништа (Стефановић 2007, 72). Праг се јавља као граничник, а не прекорачити га значи: „Посустати, поклекнути, предат се, капитулирати!” (Стефановић 2007, 75). Сликвитије, бити „капитулант пред тешкоћама” (Стефановић 2007, 75). У том смислу повратак је фигуративно представљен као борба, на чијем попришту се, у имаголошком одразу, јављају „тврда балканска срца”, и њихов опозит, у виду „јужњачких осећања”. „Проклето јужњачко домољубље” мотивише повратак дому, а носталгија за домом исказана је као словенско „домотожје” (Стефановић 2007, 77). На улазу старог дома израњају и нови маркери промене, као антитеза дому (З. Ђерић 2014, 10), почев од постављене ознаке

¹⁶⁹ Обичај продаје женске деце код Черкеза на Косову и Метохији забележен је и у етнолошкој грађи, према којој су се Черкези на Балканско полуострво населили „у другој половини XIX века” (Ђорђевић 1927, 143), када је царска Русија освојила подручје северног Кавказа, изнуђујући прогон черкеског народа (Табороши 2011, 78). Према постојећим подацима, поузданих информација о броју досељеника овог кавкаског народа нема, може се претпоставити, како закључују Биљана Сикимић и Александар Репедић, да је на подручје данашње Покрајине својевремено насељено оквирно 1.500 породица (Sikimić 2004, 262; Repedžić 2017, 142). Подаци о местима њиховог становања везују се и за локалну топонимију; као што је насеље Черкеско поље на Чичавици, које је по овој етничкој мањини добило свој назив (Ђорђевић 1927, 146). Наводи се да су Черкези били насељени у градовима; Приштини, Вучитрну, Урошевцу и Косовској Митровици, те да их је било и у Поморављу, као и местимично у појединим метохијским селима, а у првом реду као локације њиховог пребивалишта Биљана Сикимић издваја места: „Милошево, Мало Рибаре, Помазетин, Велики Белаћевац, Магура, Врело, Велика Слатина, Гомје Добрево, Ајвалија, Гомје Слаковце, Муаџер Бабуш, Муаџер Прелаз, Сазлија, Муаџер Талиновац, Доње Годанце”, уз назнаку да су „села Велика Река и Мали Бивољак, основана [...] неколико година касније” (Sikimić 2004, 263). Истиче се да су Турци намеравали да уз помоћ Черкеза јачају своје пограничне снаге, те и да „су служили као нерегуларна турска коњица” (Ђорђевић 1927, 146, 147). Њихово исељавање са простора Покрајине убрзо се одвија у неколико таласа, прво у Руско–турском, а затим и у Балканским ратовима (Табороши 2011, 81–82), а Данко Табороши бележи да су након тридесетих година двадесетог века Черкези „постепено нестајали из готово свих села (Велике Реке, Малог Рибара, Пожарања) и градова (Приштине, Урошевца, Вучитрна, и Косовске Митровице) где су раније живели” (Табороши 2011, 83). Током оружаних конфликта крајем деведесетих година двадесетог века одвија се њихов последњи талас исељавања из Покрајине, тада напуштају село Доње Становце, али не и „село Малишево у општини Обилић” (Табороши 2011, 84, 86). Наводи се да су на простору данашње Покрајине живели писмени Черкези, који су, уз матерњи черкески језик, школовањем усвајали пре свега турски језик, затим албански језик, али и знање српског језика (Ђорђевић 1927, 145–148). Услед претрпљеног прогона од Руса, и страхопоштовања које су тим поводом уживали као ратоборан народ, како казује Тихомир Ђорђевић, Черкези су опажани као „дивљи људи” (Ђорђевић 1927, 147). Забележено је и то да је земља додељена Черкесима насилно отимана хришћанима (Ђорђевић 1927, 146). Уз неке од карактеристика народа који је својевремено опажан као опасан, услед зулума који је вршио, Ђорђевић наводи незавидан положај женске деце, продаване у турске хареме (Ђорђевић 1927, 151). Записана су и веровања, сматрана измишљеним ради застрашивања, да су Черкези у неким крајевима практиковали антропофагију, али и да су јели коњско месо (Ђорђевић 1927, 149). У том погледу, истиче се да је у време њиховог досељавања постојала снажна етничка дистанца према овој групацији.

тренутног власника стана, и уграђеног звона, које одјекује нетипичном мелодијом (Стефановић 2007, 78–79). Већ од тринаестог сегмента другог поглавља фокализација постаје додатно проблематична, јер се описује разговор са друге стране врата стана у односу на деда Стојана, и изглед ентеријера, док се у другим сегментима радња предочава из личне перспективе деда Стојана (Стефановић 2007, 80).

У првој секвенци разговора у стану, пре уласка деда Стојана, власници некретнине Дритан и Дардана, јављају се као субјекти чији је објекат жеље зарада прихода од изнајмљивање собе, која одређује понашање према њиховом подстанару, припаднику међународних снага. У стану се налази гост, пријатељ власника, Бесим, који поседује ауторитет као припадник ОВК, што му даје за право да надзире ентеријер стана, чији је опис крајње идеологизован. Бесимово име јавља се као вишезначно, референцом на бес, али и реалну симболичку конотацију, то јест албанску традиционалну културу и обичајно право – *бесу* (Стефановић 2007, 120).¹⁷⁰ Бесим се замера новом домаћину, Дритану из разлога што поред огромне америчке и албанске заставе, није поставио и немачку, и зато што поред фотографија Медлин Олбрајт и Џорџа Буша, није додао и слику Ханса Дитриха Геншера (Стефановић 2007, 93).

Призор ентеријера стана тиме постаје референца на нове топониме, симболику и бисте у Приштини, а простор *анти-дома профилише* се као идеолошки (Стефановић 2007, 82–83, 91–92, 97), при чему сва затечена лица унутар стана располажу извесном врстом ауторитета власника, било у погледу одлучивања о сликама и заставама које је потребно изложити (што чини Бесим), понашања (попут оног које показује немарни подстанар, странац), или реалног поседовања стана (од стране домаћина Дритана и његове супруге Дардане).

Дијалог Бесима, Дритана и Дардане предочен је на српском језику, док су латиницом, некад и ћирилицом транскрибоване централне фразе, и део основног нивоа комуникације на албанском језику, што приповедање чини додатно проблематичним. Прва секвенца расправе настаје када Дритан, снисходљиво услужујући свог подстанара храном и пићем, посегне за српским изразом у комичном амалгаму разнородних језика (Стефановић 2007, 84). Дардана опомиње супруга, наводећи да је добро то што га сам Бесим, који се тада налазио на тераси, није чуо, позивајући се на пример припадника бугарске националности, убијеног у Приштини, само услед тога што је говорио на свом матерњем језику, чија је сродност са српским била довољан повод за убиство, а на тај начин уграђује се референца на реални контекст („Страдао због српског” 1999, 5).

Овај сегмент дела такође садржи наративе самобалканизације, исказане у разговору Дритана, Дардане и Бесима, који сопствену културу наспрам западњачких опажају као приврженију идеалу породице и заједништва (Стефановић 2007, 77–78). Реч дом се у овом сегменту не помиње, већ кућа Дритана и Дардане, коју прати придев „домаћинска”, (Стефановић 2007, 87, 89). Родне улоге, иако потиснуте у други план, изражене су, тако што је Дардана просторно везана за нишу, у којој извршава своје обавезе домаћице, или тако што преузима улогу медијатора у расправи њеног супруга са Бесимом (Стефановић 2007, 107).

Нешто жучнија дискусија настаје поводом несугласица које је подстакао самовар донет са југословенских пропутовања по свету, чије је присуство изазвало Бесима да са сарказмом проговори „о старим добрим временима” (Стефановић 2007, 89–90). Након што неспоразум утихне, а Дритан и Дардана донесу чај да послуже госта, долази до поновне измене ситуације, будући да је деда Стојан који је, како се касније сазнаје, ипак начуо њихов разговор, зазвонио на врата. Бесим се јавља као препрека у угошћавању деда Стојана, тако домаћини од свог пријатеља морају затражити часну реч и гаранцију, то јест *бесу*, пре допуштању уласка њиховог некадашњег

¹⁷⁰ Према појашњењу Николе Павковића *беса* се јавља „у свим важнијим облицима друштвеног живота, али и у односима између појединаца”: „У српском језику постоје два израза по садржини слична заклетви обећања, а то су: а) дати реч и б) тврда вера. У шиптарском језику то је позната *besa*, која долази од речи *besei* – веровати. *Besa* је израз чврстог обећања, као што је српска тврда вера” (Pavković 2014, 85).

комшије (Стефановић 2007, 103). Приликом ступања у стан, деда Стојан потајно осуђује Бесимово понашање, узевши да увиђа како је гост нових власника његовог дома наоружан, што није у складу са обичајним правом, на које се иначе јављају учестале алузије у делу, јер традиционални контекст захтева одлагање оружја по уласку у туђи дом (Сатај 2011, 146–147).

Начин поздрављања некадашњих комшија представља се као заједнички културни, неписани кодекс понашања, то јест издваја се као сегмент међуетничке сличности. Нови домаћини деда Стојана испитују о здрављу његових чланова породице. О наведеном протоколу поздрављања говорили су многи расељеници током истраживања, као и у склопу неформалних разговора са истраживачем, везујући га најпре за локалну српску културу. Паралелом на локални културни контекст ток радње на тренутак постаје уобичајен:

„У овим крајевима, код свих народа, постоји збир неколико утаначених реченица којима се исказују речи добродошлице. Све се утврђеним редом на, могло би се рећи, увежбан начин изговарају” (Стефановић 2007, 107).

Упркос непријатној и непланираној ситуацији, деда Стојан остаје гост којем се указује „сагија и част” (Стефановић 2007, 109). У дијалогу, изнова израћа нематеријално наслеђе подручја, Грмија, Шара и Љуботен издвајају се као значајни топоними сећања, као „чаробно лепи крајолици”, док предео шарпланински бива описан као прожет звуком кавала (Стефановић 2007, 112, 114). Однос између некадашњих комшија прати опис узајамног поштовања, које се на нивоу исказа потврђује узречицом „наши смо” (Стефановић 2007, 111), изговореном од стране деда Стојана, и Дарданином изјавом, изреченом током телефонског разговора, када она обавештава другу страну да је њој и супругу у госте пристигао „пријатељ” (Стефановић 2007, 107). Припадник безбедносних јединица, подстанар, очекивано, налази се у улози непристрасног посматрача. Сам чин посете деда Стојана некадашњем дому, такође, упућује на реалне праксе расељеника по измештању, будући да су у почетном периоду, као и накнадно, они обилазили своје имовинске објекте, некада ради избацивања узурпатора, или уговарања продаје, али у другим ситуацијама, чак и онда када су такве трансакције и договори постигнути. Наведено потврђује следећи фрагмент интервјуа, то јест разговор расељеника пореклом из Призрена, који описују први долазак до својих некадашњих домова:

СГ1:[...] А овако сам ишао, нисам имао никаквих проблема никад, али не волим да прођем, пошто пролазим поред зграде, чак те завесе што смо купили још увек су ми на прозорима. Болно је да гледаш, али није то град какав смо знали.

СГ*: Сам ти причао ја, како је, први пут кад сам отишао, приватно сам отишао први пут, нисам хтео да користим ово што ја идем стално, раније у оно време са пратњом УНХЦР-а, приватно сам отишао, и реко’, ’ајде, што кажеш ти, прво да видим са задње стране, као да, значи, осећај, као да сам отишао само до самоуслуге, хлеб да купим, и враћам се кући. [Присутна интервјуисана лица потврдно изговарају; да, да.] Своје саксије за цвеће, све видиш своје, то је страшно.

СГ2: Завесе, ја баш кад сам погледала завесе.

СГ*: То је страшно. То је страشان осећај.

СГ2: Толике године, још стоје завесе.

СГ1: Нисам ушао, знаш какви су шиптарски обичаји, ако је млада жена, а муж није ту, она не сме да пушта никог кога не познаје. (...)

СА*: Богами, ја сам имао младу жену, згодну жену. Прво се појавише деца, ја мирдита, ја не знам албански, али ми се везао језик, и оно што сам знао, не знам да питам. Знаш, а што, а што, не могу да се сетим како се каже отац, појави се она, жена, лепа, згодна, мирдита, мирдита, ја не могу да се сетим мужа да јој тражим, а, ју, на албанском каже, ви тражите тога, и тога, име мужа каже, е кажем баш њега, ево ти га он, фрајерчина само таква, мирдита, ун јам, ја му кажем, мешано, власник стана, о хајде, уђи. [Саговорник не завршава мисао; Ја му кажем...] Уђи, а ја сам имао велики ходник, па дуже него твој, овако, па овако, и сад, гледам.

СГ1: Извини што те прекидам, ниси у оној згради где си био?

СГ*: Не, не, не, ја сам у Ортакову, имао сам велики стан, сто двадесет квадрата...

СГ1: Па си прешао. Сећам се где си био у зграду (...), у згради си био.

СГ*: На поткровљу, не, ово је друго, и овај, и он мени каже, уђи тако, мислим се ја, за време рата сам направио оне, да не прљам, а да не скидам чизме, и само навучем чизме, реко', сад смо да улазим унутра, скинем ја. Жена ми после каже, ти си, ти ниси нормалан, боље да си остао тако, да можеш да бежиш. Да ме питаш зашто сам ушао, не знам, и овај, 2002. и ја, овај, унутра, он ми каже, седи. Седнем ја, али сео сам незгодно, он ми дао, он ме ставио на почасно место, али ја тако не могу да видим шта хоћу, ја сад видим све овде, он ме ставио тако да не могу да видим, а како сам кренуо, све моје. До тада су ме убеђивали моји пријатељи, све су ти однели. Све је ту, ја му кажем једно време, да ли, знаш ли српски, питам, шта је каже, заборавио си, на албанском, у тај Белиград, заборавио си, каже, овај, албански. Не, реко', ја албански никад нисам знао, могу да питам, могу да причам са тобом, али не могу да те питам оно што хоћу. Може, каже, прича ти он хрватски перфектно, значи, изразе, [саговорник изговара узвик; ма] не могу да му пријем кол'к прича, и онда почне оно. Мора ово да буде моје, извини, ти да си хтео, ти би ме нашао до сад, не, ја сам те тражио, пусти реко' ту причу, три пута он заштрава, а ја сам у ћошку, значи, овде су врата, не могу да бежим, баш незгодно место, а ја три пута спустам, е бре, кол'ко пролећа је било ваших, реко', полако, зар мислиш да бих дошао овде да се плашим, каже, сам дошао, три пута се дигне, и три пута га спустио, и ја питам, оставио сам књиге, оставио сам касете, слике, зове он жену, што је знак да је ту, само треба да је пита, хоће ли да да. Долази она, она не зна реч српски, из Суве Реке, из неког села тамо, не, каже, нема ништа, нема, и тако да не дужим, било је са њим после још, овај, нађемо се где су наши водили, у оне подруме, где су Ортакову... (...). Где су водили УЧК, и ово, ту се нађемо ноћу. Он мени каже, зар се не плашиш. Шта има да се плашим. Један живот. После, тога ја му дајем, чоколаде, купио код Аље, ту, за децу, не каже, моја деца нису навикла то да једу, после кажем, не овде сам, реко', купио, нисам донео, реко', ту сам купио. Фала ти, и тако. (СГ*: Г1СГ23; СГ1: Г1СГ18; СГ2: Г1ПСГ4)¹⁷¹

Попут саговорниковог исказа који указује на ризичност индивидуалних обилазака домова, прозна слика обилује непријатним сценама, изграђујући специфичну представу о међуетничким односима Срба и Албанаца. Заплет радње се постиже у тренутку Бесимове претње убиством деда Стојану, који показује смиреност (Стефановић 2007, 116–119). Даљи могући исход догађаја деда Стојан не доживљава као потпуно погубан, сматрајући да ће макар тако живот окончати у „своме дому” (Стефановић 2007, 119), чиме се изнова алудира на народну културу и погребне праксе (Чајкановић 1973, 51–54), то јест, према Веселину Чајкановићу, на „обичаје у којима се претпоставља да су покојници сахрањивани у кући”, где долази до изједначавања гроба и прага (Чајкановић 1973, 52). Бесим и деда Стојан потом улазе у расправу о карактеру владавине Јосипа Броза Тита, и њеним стварним профитерима (Стефановић 2007, 121). Додатно, деда Стојан указује да не осуђује Дритана и Дардану услед тога што је његов некадашњи дом у њиховом власништву (Стефановић 2007, 122). Осврћући се у својим мислима на посматрача, подстанара, кога је за личне потребе ословио, уз грубу политичку интонацију, надимком – НАТОЛИНО КФОРИЈАН. Деда Стојан се, у неколико наврата, пита, хоће ли то присутно лице желети да разуме затечене околности, или ће сва дешавања којима сведочи стереотипно тумачити у знаку мита о вечитом непријатељству и мржњи, проматрајући могућност да ће та, наизглед незаинтересована, странка једног дана објавити своја сведочанства и мемоаре о службовању у Приштини (Стефановић 2007, 122, 125, 192).

Претњама упућеним деда Стојану се потом супротставља Дритан, критикујући свог пријатеља Бесима како исказаним понашањем не поштује чак ни самог домаћина (Стефановић 2007, 123), као и Дардана, увредом упућујући нападача на то да му је потребна психолошка помоћ. Такав поступак изнова реферише на обичајно право, и обавезу домаћина да одбрани част свог госта (Стај 2011, 149). Бесим, снажно реагујући на увреде које су му упућене, иронично помиње праксу лечења менталних болести у манастиру Девич (Стефановић 2007, 124), чиме се поновно укључује алузија на реални културни контекст (Стојковић 2024, 365). Расправа се саркастично описује и као: „Стриптиз наших балканских душа!”, а Дритан додатно закључује: „Све смо ‘на мегдан’ изнели, све!” (Стефановић 2007, 125). У том галиматијасу расправе Бесимова мржња није усмерена ка деда Стојановом *објекту жеље*, то јест његовом дому, већ према деда Стојану, то јест

¹⁷¹ Ознака СГ* односи се на сарадника у истраживању, онда када није у улози испитивача.

субјекту радње, као припаднику српске националности, чиме се присутни члан ОВК јавља као „егзистенцијални” противник посетиоца стана (Ibersfeld 1981, 96).

Уобичајеном игром речи на рубу политичких алузија, деда Стојан закључује да постратно подручје подједнако припада Србима и Албанцима, да је заједничко, као и држава Србија, те и да он стан, који је предмет расправе, може сматрати својим, што Бесим доживљава као позив на бој, упућен и домаћинима (Стефановић 2007, 132). На тај начин, конфликт се, прожет различитим интерпретацијама прошлости, приказује као *фигуративни двобој*, задржавајући вербално сукобљавање као почетну тачку обрачуна. Наведено се може закључити у складу са тим што је, како Бошко Сувајџић истиче, „борба речима формулативан начин увођења у двобој” у српској народној књижевности (Сувајџић 2005, 39).

Узалудност мотивације субјекта, исписана је још на почетним страницама, где наратор, чија перспектива алудира на пишчеву, себе изједначава са клоном, и исказана је тиме што деда Стојан своје напоре посете дому тумачи у знаку донкихотског подухвата (Стефановић 2007, 25, 321). У даљој расправи Бесима, који се зарекао, то јест дао бесу, да ће побити све Србе (Стефановић 2007, 145, 148), са присутнима, деда Стојан посеже за опаском да је и он сам био у такозваној Ослободилачкој војсци Косова, чиме се изнова алудира на Стефановићеву биографију:

„И оно моје, од најраније младости, била је, преведено на албански, ‘Uštrija çlirimtare’ – Ослободилачка војска! Само, постојала је једна ‘мала’ разлика! Ми смо се онда борили да истерамо окупатора! А ви? Кога ви то истерасте?! Своје комшије из њихових ‘мутвака’ са огњиштем у којима се по непогазивом обичају вековима огањ није смео угасити! Отерали са вишевековних огњишта! (Стефановић 2007, 153).

Бесим потом покреће „резервно оружје”, како приповедач указује, позивајући се на то да су му Срби спалили кућу, а деда Стојан потом побраја све друштвене и радне слојеве људи који су из својих кућа били протерани (Стефановић 2007, 154). *Безанија* се такође уводи као лексема, референцом на избеглиштво Албанаца, које деда Стојан сматра инсценираним, при чему наглашава да су они, за разлику од својих комшија, остварили своје право на повратак (Стефановић, 156, 160–161). Посежући за разрешењем расправе деда Стојан се све време позива на историју и локалну културу, уводећи у дијалог и *Примјере чојства и јунаштва*, Марка Миљанова (Стефановић 2007, 127, 129, 165), којима се посеже за решењем сукоба. Традиционална култура и обичајна пракса постављају се тиме као основ међуетничког суживота, *профилишући* дом као отворен, кроз значај и распрострањеност праксе гостопримства. Тако Стефановић преноси, донекле измењену, причу Марка Миљанова о гостопримству, иза које стоји суштина оригиналне поруке да је Арбанасу „највиша рана и бол срца ако нема чим пријатеља дочекат” (Миљанов 2022, 89).¹⁷²

Упркос свеопштој неизвесности, расправа се завршава тиме што Бесим деда Стојану пружа руку, а након тог чина, одлази без поздрава (Стефановић 2007, 168). Дардана тада деда Стојану враћа преостале записе о Приштини, једини његов лични предмет који је за њим након расељеништва у стану остао, и преноси информацију да је свих 4.000 књига, некуда разнето, те да није могла да их спасе (Стефановић 2007, 175). Такве књиге, како се сазнаје, завршиле су као фишеци за семенке, или су бивале спаљиване (Стефановић 2007, 176).¹⁷³

¹⁷² Време поменуто приповетке односи се на „доба везира Бушатлије”, који је заробио хајдука из племена Хоти због учињених злодела и осудио га на смрт, упућујући му питање да ли је некада раније доживео већег страха и понижења. Везира је накнадно зачудио хајдуков потврдни одговор да је највећи стид доживео када није имао чиме да послужи своје пријатеље, те да су му гости два пута „без вечере коначили” (Миљанов 2022, 90). На то се и везир сажалио будући да су осуђенику „пријатељи без вечере тежи од погибије”, те је хајдука ослободио (Миљанов 2022, 91).

¹⁷³ Према теренским увидима, 2021. године неке од старих књига на српском језику још су се могле купити на централној улици Приштине, на тезгама половног штива.

Неочекивано, у завршном делу деда Стојанове посете, у стан навраћају Дританов отац Фаик и мајка Љуља, која не учествује у предстојећем разговору. Фаик замерањем деда Стојану на излагању ризику због доласка, и услед бриге за даљи исход посете, упућује речи прекора, према којима деда Стојан изражава извесну амбивалентност. На Фаикову примедбу деда Стојану да се задовољи учесталим телевизијским емитовањем централне приштинске улице, на којој се налази и пишчев дом, деда Стојан узвраћа сећањима, низом личних успомена на предратну Приштину, описану у амбијенту ранијих дела Стефановића. Помиње се тако, у приповеткама описиван, градски просјак Баба Нур, као весник светлости, али и бројни други детаљи (Стефановић 2007, 189, 191).

Четврти одељак књиге обухвата наративни ток радње након изласка деда Стојана из стана, када га – у емотивном заносу сећања на стару Приштину, путем којег се наставља набрајање низа лајтмотива и ликова из ранијих Стефановићевих дела, попут шинтера Стеве (Стегановић 1978, 155–179) – пресреће претходно помињан подстанар његових пријатеља (Стефановић 2007, 204). По договору они један другом постају, како приповедач указује, „узајамни” водичи кроз Приштину, при чему ће њихов дијалог бити идеолошке садржине (Стефановић 2007, 204). Успостављени склоп односа описан је као амбивалентан, посредством тога што деда Стојан себе опажа гостом у завичају, или се пак цинично самокатегорише као „’туђин’” и „’странац’” (Стефановић 2007, 204).

Деда Стојан потом добија потврду да војник, чије је име Патрик Бонфоа, говори српски језик, и да припада француском контингенту. То ће бити разлог да деда Стојан поброји све савезничке споне које је његова домовина имала са Француском, али и да изнесе и своју осуду НАТО бомбардовања; разобличавајући поједине митове о разарању Југославије (Стефановић 2007, 323–324).¹⁷⁴ Поводи разговора биће подстакнути реалним топонимима, личностима и културним наслеђем, то јест посетама приштинском гробљу на Драгодану и приштинској Цркви Светог Николе, спомен гробу борцима НОБ-а, или на пример, изгледом Споменика братства и јединства, који се налази на месту некадашње старе чаршије (Стефановић 2007, 267, 269, 287, 308). Наводи се тако и поменута историја зграда у порти Цркве Светог Николе, чијој су изградњи допринели преци приповедача (Стефановић 2007, 275).

Припадник међународних безбедносних јединица у даљем дијалогу и сам сугерише деда Стојану да је претходна расправа у стану изгледала као „’меч’”, „’двобој’”, или пак „’шаховска партија’”, чији су учесници неједнаки (Стефановић 2007, 242). На питање Бонфое упућено деда Стојану, да ли су „’ратне секире закопане’”, уследиће још један од саркастичних одговора, то јест разматрање својине балканских „’ратних секира’”, а затим и преиспитивање појма *коллатерална штета* у контексту људских жртава (Стефановић 2007, 263):

„Рекосте секире, господине Кфоријан! Питали сте да ли ћемо их закопати. Ихаа! Колико смо их пута досад на Балкану, закопавали! Али најчешће остану да вире држала, па је лако латити их се! Најчешће, ако не и искључиво за друге, или по њиховом налогу! Примећујем, није вам по вољи овакво наше размишљање. Знате, налик на ону продају у комисионим продавницама: ‘У туђе име за туђ рачун’, ‘у своје име за туђ рачун’ и сличним ‘варијацијама’! Дакле, увек ‘у своје име, за туђ рачун’!!! Тако су се, углавном сви ратови овде водили и завршавали!” (Стефановић 2007, 244)¹⁷⁵

У том контексту Балкан је представљен, метафорично, као „’карантин’ са ‘посебним надзором’” (Стефановић 2007, 314), или као метални новац који пара цепове (Стефановић 2007, 339), а помињањем продаје Черкескиња у Приштини изнова је направљена паралела са затеченом

¹⁷⁴ Више о митовима о распаду Југославије погледати у Наумовић 1999.

¹⁷⁵ Деда Стојан изговара: „Штета се може односити једино на ствари, али на људска страдања, признаћете, не може!”

безвлашћу (Стефановић 2007, 312).¹⁷⁶ Путем исказа Патрика Бонфое, некадашњи дом деда Стојана, тачније спаваћа соба коју поменути подстанар изнајмљује, пореди се са болницом, или пак хотелом, изграђујући слику *бездомности*, чему се виђење деда Стојана опире, јер он наведени простор сматра неутуђивим местом сањарења, од којег се власник растаје тек по добровољном склапању уговора. Управо као што Башларова *Поетика простора* (1969) указује, сам простор, на тај начин, узима се као битан аспект имагинације, који је са сећањем повезан. Репрезентација дома, с тим у вези, описује се као заснована на стилу и метафорама, те се Зоран Ђерић позива на Башлара износећи опис књижевне *фигуре дома*, унутар које је „дом само предмет успомена, снова и маштања” (З. Ђерић 2014, 30). Кореспондирајући са прикупљеним усменим наративима, сагледана унутар *поетике простора*, Стефановићева текстуализација *измиштености*, сходно пређашњем цитату, фигурира као „праг сањарења” за друга расељена лица (Bašlar 1969, 41). Наведено додатно може бити појашњено закључком Гастона Башлара о интимности простора:

„Према томе, на плану филозофије литературе и поезије на коме ми стојимо, има смисла рећи да се соба ’пише’, да се ’соба чита’. Тако ће, веома брзо, већ од првих речи, при првом поетском уводу, читалац који ’чита собу’ прекинути са читањем и почети да мисли на неко своје давнашње боравиште. Ви бисте хтели да кажете све о својој соби. Хтели бисте да читаоца заинтересујете за себе, а одшкринули сте врата сањарења. Вредности интимног тако су закупили читаоца да он више не чита вашу собу: он поново види своју собу. Он се већ удаљио да слуша успомене једног оца, једне баке, једне мајке, једне служавке, ’служавке великог срца’, укратко бића које доминира кутком његових најдражих сећања. И тако кућа сећања постаје психолошки комплексна. Местима где се у њој крила самоћа придружује се соба, просторија у којој су владала доминантна бића. Родна кућа је настањена кућа. Вредности интимног су у њој расејане, оне се слабо стабилизују, подложне су дијалектима. Колико би нам прича из детињства – кад би приче из детињства биле искрене – казивало да дете, ако нема собу, одлази да се дури у свој кутак!” (Bašlar 1969, 42).

Фигура дома, посредством симболике заједништва, у косовскометохијској књижевности постаје упориште личне и националне имагинације, која остаје у вези са обрадом *културне трауме* прогона становништва. Тако унутар Стефановићевог дела, након завршног прелаза из света имагинације у форму дневничког записа, који уверава читаоце у истинитост већине референци, на самом крају књиге, у склопу биографије аутора, стичемо увид у пишчев однос према категоризацији расељеника:

„Изгнан’, ‘прогнан’, ‘протеран’! Језичка трилема је решена леденом и ‘службеном измишљотином’ ‘Расељено лице’! ‘Расељен’, ‘развејан’, ‘одуван’ као плева умлаћеног жита на ‘гувну новог светског поретка’” (Стефановић 2007, 351).

Тако се у последњем Стефановићевом роману, критичким освртом, *културно сећање* у контексту међуетничких односа, попут концептуалне метафоре РАСПРАВА ЈЕ РАТ (Klikovac 2004, 22–23), профилише као *двобој*. Само сећање, у складу са тим, на метафоричком плану посматрано је као процес удомљавања, зависан од познавања традиционалне локалне културе, њених специфичности и природног окружења. Дом је тако вишеструко комплексан простор, уједно лични и идеологизован, отворен и недоступан, али пре свега место сусрета и гостопримства, које

¹⁷⁶ О самој пракси продаје черкеске деце, Тихомир Ђорђевић износи многобројне податке, спомињући притом да се њима трговало без обзира на пол (Ђорђевић 1927, 151). Продаја деце се у том контексту изједначавала са сточном трговином, док се наводи да је њен повод био и изузетна лепота Черкескиња. Ђорђевић описује и неке од најзначајнијих трансакција, међу којима је и податак да је Кнез Милош у Цариграду купио две Черкескиње (Ђорђевић 1927, 150), што је изазвало и негације, будући да је њихова продаја махом била резервисана за муслиманско становништво (Ђорђевић 1927, 151). Значајно је и сећање које Ђорђевић преноси: „Један стари Арнаутин из села Врнице на Косову, који памти кад су се Черкези доселили, причао ми је 23 јула 1923 године да су доводили у Приштину на пазар своје кћери и ‘продавали их као краве’” (Ђорђевић 1927, 151).

га чини неутуђивим. *Културално памћење* је тиме представљено као чин одбране части, за коју је неопходно присуство и уважавање другог.

8.2 Завршна разматрања

Контекстуална анализа записа Пере Стефановића указала је да су сећања аутора на расељеништво у великој мери подударна са исказима саговорника, потврђујући референце дела на локални културни контекст и његове праксе. Оно што је књиге издвојило у односу на усмену грађу јесте позамашно животно и политичко искуство ангажованог писца предочено у аутобиографским записима, које је додатно подстакло његову утицајност на плану профилисања *културне трауме* прогона. Унутар књижевног уобличења и текстуализације *измештености*, као добро познате издвојиле су се сцене наротивизоване од стране аутора, о његовом личном понижењу доживљеном у центру града Приштине, али о и страдањима академика Владете Вуковића, које су своје обресе пронашле и у другим записима.

Помоћу метафоре *сећање је дом*, садржане већ у наслову дела *Мирис дома*, и метафоре *расправа је двобој*, уписане у основну структуру поменуто књиге, рецентна историја постратног подручја Покрајине представљена је кроз потребу одбране части и достојанства расељеног и маргинализованог становништва. Разрешење територијалног сукоба понуђено је враћањем на тематику обичајне културе и давањем значаја заједничкој пракси гостопримства (Pavlović 2019, 18, 25, 91), било референцама на народну књижевност или на реалне друштвене обрасце понашања међу становницима Приштине. Насупрот томе, импрегнираност дела политичком садржином, пошалицама, сукобљеним наротивима, указала је на то да у јавним формама сећања, *пост-дом* расељеника (Hadži Muhamedović and Grujić 2019), који су у својим позним годинама напустили пребивалишта, бива прожет идеолошким алузијама, а да његова концептуализација бива заснована на друштвено-политичким факторима. Дом се тако јавља као место отпора заборава, како културног контекста, личних успомена, тако и суживота различитих култура, на који сећа језива тишина приштинског гробља, чијој се сени Стефановић враћа и приликом давања интервјуа о свом животу и стваралаштву након прогона, наротивизујући први сусрет са завичајем по напуштању родног града. Услед значаја социјалне компоненте дома, напуштена локација или повратак њој не чине се довољни сами по себи за обраду трауме, како показују Катрина Харак и Аитор Ибарола-Армендариз, што изабрана књига потврђује (Harack and Ibarrola-Armendariz 2017, 305).

Фигура расељеништва у косовскометохијској прози тако наликује свом регионалном поетском изразу, уобличавањем *мита о повратку* (Žila 2015), који чини водећу идеју стваралаштва. Идентификовани *мит о повратку*, аналитички концепт, којим се истраживачи служе како би описали одређена понашања и наротивизације привремености измештености у најразличитијим мигрантским популацијама, и њихове идејне базе, без импликације да имигранти или принудно расељена лица одређена веровања у вези са повратком сматрају митским у било ком погледу, према даљем одређењу Мадави ал-Рашид дефинисан је на следећи начин:

„Када се наведе да неко верује у мит повратка, у опис су комбиновано укључене митска и реална димензија повратка. Подразумева се да особа одржава животворном идеју повратка на фиксну тачку, било да је реч о држави са познатим границама, или о региону са нејасно дефинисаним границама. Да ли особа заиста остварује повратак или не, није од велике важности и, исто тако, није од велике аналитичке вредности, осим у склопу студија повратних миграција (у случају имиграната) или репатријације (у случају избеглица)” (Al-Rasheed 1994, 201).

Тако се у домену искуства измештених лица *мит о повратку* везује за контекст домовине, као „симболичког” места повезаног са концептом нације. Ал-Ршид затим истиче: „Оно што је

значајно у вези територије је њен симболички аспект. Заједнице у егзилу наглашавају своје споне са географским центром који је перципиран као свето окружење, домовина” (Al-Rasheed 1994, 202). Упркос томе што се *мит о повратку* не подразумева као опште доминантан међу свим скупинама мигрираних и измештених лица (Al-Rasheed 1994), његово упориште у Стефановићевом стваралаштву је евидентно. Основа таквог *мита* јесте испољавање делатне моћи у погледу остварења опстанка српског народа на Косову и Метохији, кроз креирање атмосфере емпатије, и разумевање социо-симболичких и емотивних последица прогона.

Контекстуалном антрополошком интерпретацијом Стефановићевог стваралаштва добија се тако садржајни опис потребе за одржавањем континуитета припадности расељеном подручју, изражене код старијих генерацијских скупина, сходно њиховом животном искуству, и испољене кроз различите видове културног и друштвеног ангажмана. Књижевни донети тог стваралаштва задобијају мањи значај од његове етичке димензије, чију улогу наглашава Даница Андрејевић (Андрејевић 2003, 94). Текстуализација расељеништва, на тај начин, у Стефановићевим делима служи трансгенерацијској комуникацији, и њена улога је оживљавање старе Приштине, чији је писац и сам постао амблем, својим приповедачким умећем. Нова идеолошка уређења пишчевог завичаја, сходно томе, њему остављају простор фикционализације, као једино место сучељавања несамерљивих гледишта и вредности, и као могућу тачку инвенције промене постојећег стања, које производи отуђеност код расељеника.

Биографија Стефановића, садржана у издвојеним изворима, такође је показатељ његове релевантности у ширем културном животу Приштине, често описиваном од стране овог аутора уз пропратне фолклорне елементе, и етнографске детаље. У складу са тим, његова позна дела третирана су као значајна за разумевање агенсности расељеника, узевши да је као завичајни писац Стефановић свој *животни пројекат* остварио интенцијом задржавања улоге „хроничара” Приштине (Rapport 2003, 34), коју му приписују тумачи његовог раног, прозног стваралаштва (Лилић 1995; Радуновић Столић 2007). Дела, поређена са усменим наративима, услед репрезентације трагике проживљеног губитка, унета су у истраживање и зарад употпуњења наративних празнина у прикупљеној теренској грађи специфичном поетиком. Тако се, у складу са методом Најцела Рапорта, сматра да Стефановићеви записи обогаћују антрополошке увиде (Rapport 1994), разумевањем улоге текстуалног „прага сањарења” о дому као конститутивног (Bašlar 1969, 41), како за идентитет регионалне књижевности, тако и за *идентификацију* расељеника, посредством које се остварује континуитет припадности принудно напуштеном подручју. Истовремено, јасно је да у том контексту остаје важећи закључак Адријане Марчетић да „бласт фактографског ипак може штетити самој уметности романа” (Marčetić 2009, 7), што не умањује потребу за антрополошком контекстуализацијом одабране књижевне продукције.

Ангажман писца такође је отворио простор за интерпретацију процеса уједначавања сећања у пољу *социјалног памћења* (A. Assmann 2006, 214), и његовог уобличавања за потребе преноса посредством културних медијума, указујући како на усаглашавања, тако и на одступања од различитих официјелних визија прошлости. Упркос томе што је изабрани материјал у извесним аспектима третиран и као документ, у првом плану истакнута је његова функција у творби *културне трауме*. Прикупљени подаци такође указују на то да део Стефановићеве писане грађе није објављен али и на то да његова дела аутобиографског карактера не описују све трагичне ситуације којима је писац био изложен. Према исказу песника Ратка Поповића, Паскал Делпеш помогла је да се Стефановић избави из трагичне ситуације, то јест да не постане жртва отмице, док се у интервјуу, који је Зоран Ђорђевић обавио са Пером Стефановићем, наводи да је Паскал Делпеш помогла писцу приликом принудног напуштања Приштине, када је и опљачкан, будући да није добио гарантовану међународну заштиту (Ђорђевић 2007). У оба случаја се ипак наговештава могућност „ликвидације” (Ђорђевић 2007).

Наведене претпоставке о изостављању извесних трауматичних садржаја могу се односити и на неке од *животних наратива* расељеника, и у исти мах указују на тежину искустава губитака, потенцијални страх од изношења поверљивих информација, али и на потребу измештених лица за исказивањем делатне моћи, акцентовањем значаја колективног памћења изван личне призме доживљаја прогона и других видова насиља.

ПОГЛАВЉЕ 9: ОДНОС ПРЕМА ПРОШЛОСТИ У КОНТЕКСТУ ИДЕНТИФИКАЦИЈЕ САГОВОРНИКА ПРВЕ ГЕНЕРАЦИЈСКЕ СКУПИНЕ

Тако да сам најлепши период прошао са, да кажем, у култури доживео, до тада сам non-stop, и као студент, нисам као студент носио кравату и одело, али сам имао класичне панталоне, опеглане, да можете прсте да, овај, порежете. Нисам носио џинс у то време, до избеглиштва нисам носио такозвану спортску одећу, али сам тако са краватом, и памте ме људи, пошто смо имали фестивал, најбољих позоришних остварења Југославије. (Г1СГ23)

У контексту већ наведеног политичког набоја – који онемогућава успостављање званичних наратива и сагласја на пољу интерпретације прошлости (Woodward 2007, 155) – често заоштраваног инструментализацијом података, циљ овог сегмента истраживања јесте стицање увида у *дискурзивне стратегије* на којима саговорници заснивају своју *идентификацију* (Wodak et al. 2009). Поступком истраживања перцепције живота на подручју Покрајине до тренутка бомбардовања Савезне Републике Југославије, примењује се оквир заступљен у истраживању Стефа Јансена, базиран на препознавању *идентификације* као отвореног и друштвено конструисаног процеса, тачније на *наративном приступу идентитету* (Jansen 2005, 93), и теорији Пола Рикера (Рикер 2004; Pereira Rodrigues 2022; 2023). Однос према прошлости, то јест периоду пре 1999. године, издвојен је као важна тема *животних наратива* саговорника прве и друге генерације, који су живели у Покрајини, док у трећој генерацијској скупуни он већ није могао чинити предмет личног сећања на исти начин. Антрополошко истраживање усмених извора, у том смислу, не представља историјску анализу, како показује Гордана Горуновић (Gorunović 2014b, 49), међутим, сегментом о концептуализацији времена, која иначе представља предмет студија животних историја и наратива (Жикић 2013), издвајају се кључне разноликости гледишта саговорника ове генерацијске скупине, али и тачке сагласја сећања, као и места подударана налаза са раније спровођеним лингвистичко-антрополошким студијама о расељеништву (Ћирковић 2012; Златановић 2018; Сикимић 2020).

Показало се то да наративизација о прошлим временима није претрпела потпуна уједначавања, што је очекивано, јер како показује Денис Ермолин, осврћући се на период „транзиције” након распада СФРЈ: „[...] можемо претпоставити да ће у таквим условима семантички простор колективног памћења (као што су споменици и спомен обележја, гробља, макро и микропонимија, музеји, државни симболи, итд.) постати поље борбе идентитета” (Ermoлин 2014, 159). *Животни наративи* расељеника пружају могућност сагледавања одраза наведених борби, као и степена прихватања официјелних наратива, чиме се изнова показује да *културна дезоријентација*, условљена инвазивним друштвеним променама, која по мишљењу Пјотра Штопке, претходи *културној трауми*, то јест доживљају угрожене националне припадности (Sztompka 2000), није нужно тачка радикалних пресека са прошлошћу, као што то закључује Моника Палмбергер (PalMBERGER 2016, 14).

Описи политичког стања били су готово неизоставне тачке осврта саговорника у сећању на период детињства, које је често описивано као неоптерећено свешћу о поделама, са извесним одступањима. У случају особа чији је се члан породице води као лице нестало у конфликту, или које су препричавале трауматизујуће последице прогона и расељеништва, питања о прошлости нису додатно подстицана, и тада је фокус претежно задржаван на темама које су сами саговорници сматрали важним. У другим околностима, управо је прошлост представљала увертуру за потцртавање *евалуацијске* компоненте наратива о дому (Johnstone 2016, 543).

Изучавајући говор расељених Срба са Косова и Метохије, из перспективе когнитивне лингвистике, Светлана Ћирковић уочила је тематизацију времена као изузетно важну. Идентификујући правилност у подели времена унутар личних повести, на период пре и после принудног измештања, напомињући то да су управо лексеме „рат/бомбардовање/расељеништво”

неки од граничника на линији „између прошлости и садашњости” (Ћирковић 2012, 82). Њима се може додати и лексема „бежанија”, изражена, на пример, у следећем наративном сегменту:

СГ: Тако да сам коректно сарађивао [саговорник мисли на колеге косовске Албанце], и та коректна сарадња, касније у избеглиштву, кад сам почео да радим посао којим се бавим, подршка расељенима, баш ти људи из културе су ми свуда помогли, и у централној Србији, причаћу Вам о наставку, кад кренемо о *бежанији*, и кад сам почео да се враћам и да радим на простору Косова и Метохије, конкретно у Призрену, јер сам на сваком ћошку виђао, кад год би ми неко изашао у сусрет, ја се представим, каже, па знамо ми тебе З. М. [саговорник изговара своје име и презиме]. (Г1СГ23)

Раније уочена диференцијација на фазу живота пре принудног измештања и на етапу која је уследила након прогона, задржала је своје упориште у наративима, задобијајући функцију указивања на проживљено понижење узроковано бомбардовањем, и околностима које су након тога уследиле. Саговорници су се, на тај начин, користили наративним стратегијама које би имале за циљ да „одржавају и одбране заједничку националну перцепцију”, или да је у неким сегментима ипак и преиспитују (Wodak et al. 2009, 33; Илић (Мандић) 2010, 109).

Будући да већина саговорника није испитивана и о традиционалној култури, као што је то у ранијим студијама чињено (Ћирковић 2012; Златановић 2018), већ пре о свом животном искуству, опис прошлости односио се примарно на шира историјска дешавања, о којима су некада саговорници подстицани да говоре додатно. Без обзира на то да ли су расељена лица живела на територији Покрајине, или унутар других делова Србије, периодизација живота показала се јако важном, с разликама у томе да ли су памћени тачни датуми принудног напуштања места расељења. Након извесног протока времена од обављеног интервјуа, приликом поновног сусрета са истраживачем, једна од саговорница са пребивалиштем у Грачаници, присећајући се тренутка принудног напуштања Приштине, додатно је истакла да јој је тај период био трауматичан, напомињући у закључку да у таквој ситуацији – „имаш име и презиме, али ништа друго немаш” [парафраза.] (Г1СГ26). Насупрот једнозначном односу према етничком прогону, рецепција даље прошлости повлачила је различите *стратегije идентификације*. Без обзира на опажање прошлости, расељеништво је нужно виђено као радикални прекид са њом, а тек је у ређим случајевима наглашавано како су околности непосредно пре 1999. године већ унеле коначни друштвени раздор. Поменути временски пресек често је изражајно наглашаван, као што се може видети у следећа три примера сегмената интервјуа, који упућују на трајне последице прогона:

Пример 1.

СГ: Не можеш [саговорник се обраћа присутном лицу које се самоиницијативно укључује у разговор], ти ниси био у Ријеку, и Ђердап, тако да смо ми певали, и све то, ми градимо, Тито акција, Тито, партија. Омладина, акција, и тако даље. Јако је лепа акција, али искрено, хиљаду младих на једном месту, милина, имали исто ону бруцошијаду, стварно је лепо, мало радиш, али то се не осети, уз, уз песму, гради се, градимо, и онда ти није тешко да крампаш, да ово [саговорник се смеје]. Значи, завршисмо са Југославијом, шта још у то доба, пошто нама живот иде до избеглиштва, и после избеглиштва. (Г1СГ25)

Пример 2.

СГ: Велике борбе су почеле тамо, ноћу су тенкови, видим пролазили, угаси се светло у целој Приштини, пролазе тенкови, иду тамо, Милошевић је тада био, и знали смо да се воде борбе. И са М. [саговорник изговара име ћерке], још кратко време смо били, сад мало да се присетим, [саговорник застаје у говору] то је била 98, већ 99, то је већ било, Рамбује и све то. И, видела сам и ту ноћ, кад су рекли да је готово, да је пред бомбардовање, значи, исто, гасило се светло у Приштини, пролазили су, у колонама стране делегације, јер су знале, биће тих дана, и стварно тих дана је кренуло бомбардовање, мислим, то је већ, оно, најгори период, али с обзиром, иако је то најгори, почео је, да кажем, пакао, ја сам мислила кад су хеликоптери, или авиони, шта ти ја знам, па бацају бомбе, као рецимо, што сам видела у филмовима, овај, у, на телевизији. Међутим, оно је било мени несхватљиво, технологија колико је напредовала, то није било, страшно, само звуци, удари, и све то. Била сам тада ту па сам М. [саговорник изговара име ћерке] у осам сати увијала. Оно, пелене стављала, деца мала, ова два сина, и та прва бомба кад је пукла, и *тад је кренуо пакао*. (Г1СГ19)

Пример 3

ИС: Исто би било интересно, пошто смо већ о томе причали, начин на који делите време?

СГ: На који делимо?

ИС: Време? Ви лично, мислим на [истраживач под питањем подразумева теме покренуте у неформалним разговорима пре самог обављања интервјуа]...

СГ: [Саговорник изговара глас; а.] Да, да. После деведесет девете, овде кад сам дошао, па каже, па кад је то било, па у време кад сам био жив, до деведесет девете сматрам да сам био жив, а након тога, значи, једноставно, да ли је то траума од свега тога што се десило, да ли је то, једноставно мозак одбија да прихвати неке информације [саговорник се закашљава]. Доле сам знао све другове своје, своје деце, школске другове, знао сам родитеље, данас, дете ме по десет пута упозна са својом најбољом другарицом, ја се десети пут упознајем. Једноставно, не региструјем, неке ствари ми више нису битне, неке ствари ме не испуњавају. Радим то, ето реда ради, да време прође, и то имам обичај да кажем, у време док сам, то се десило у време док сам био жив, значи, до деведесет девете. Након тога не сматрам да живим, да, и није то, депресија, бар мислим да није, људи око мене, често, ево питајте моју супругу. [Саговорник изговара узвик; ма.] Какви, ово су најбоље године, ја тек сада планирам да живим, јао, ја сасвим другачије размишљам. Доста сам у животу прошао, доста тога проживео, и доброг и лошег, то наравно, тако да не желим да изазивам судбину и да кобим, али није мени жао, ни данас, ни сутра да се не пробудим. Сасвим ми је свеједно, јесте ми жао неких драгих људи и тако даље, али ја уопште не, не жалим, и није ми, кажем ти, уопште проблем, ни да, 'ајде да кажем, и да сутра умрем. Оно што је најважније, деци смо обезбедили кров над главом, кол'ко тол'ко она су се сама снашла за изворе прихода, за одржавање своје породице, делимично, али добро, ништа ме више... Рекао сам Вам док смо причали, значи, ја сам волео да повремено да радим неки посао док се, док се ја не искажем у том послу, и док се не заситим, е сад, у овом послу сам двадесет и трећу годину, нема више посла, већ неколико година, мислим да сам довољно урадио, никад није довољно, али што се мене тиче. Значи, требало је да се више људи укључи [саговорник се закашљава], урадио сам више од свих мојих колега [саговорник застаје у говору] испунио сам себе, а не знам шта бих друго више радио, а нема посла више у овоме. Нема заинтересованих да пруже подршку расељенима, тако да мислим да сам ову причу заокружио, а не знам шта бих, да ли бих нешто друго радио, да се себи докажем. То је то што се тиче рачунања времена. (Г1СГ23)

Прошлост је тако често добијала корективну функцију, чак и онда када није у потпуности идеализована, а њеним препричавањем саговорници су исказивали своје вредносне оријентације. Говорити о прошлости, или чак реферисати укратко на њу, за саговорнике је значило евоцирати осећај дома, ненадоместиве губитке, међутим, како је Светлана Ћирковић учила, и показати извесну делатну моћ (Ћирковић 2012, 100). Прошлост је сматрана кључним ресурсом у појашњењу разлога који су водили тренутном стању (Lems 2018, 79); они су налажени у политичким одлукама, у неефикасности, планским активностима косовских Албанаца, социјалистичком уређењу, а у појединачним случајевима осуђивана је и политика вођена за време Слободана Милошевића, док је у другим примерима управо она хваљена, или је исказивано да није била довољно одлучна. Прикупљен корпус указао је на то да се српски народ са Косова и Метохије, па тако и расељеници, не могу посматрати као хомогена група по питању ставова, већ да су пре могле бити уочене специфичности, иако су саговорници некада и сами тежили да истакну заједничке карактеристике Косоваца, користећи се *конструктивним стратегијама* (Wodak et al. 2009, 33), издвајањем карактеристика народа (погледати испод *Пример 1*), или употребом деиктичких знакова (погледати испод *Пример 2*):

Пример 1

СГ: Увек сам био [саговорник не завршава мисао, изговара; у својој], уз своју државу, поштовао сам ставове своје државе, то ћете и код Косоваца да приметите, признали они или не, ко год да је на власти, не зато што... Не волим ја Вучића, нисам ја у његовој странци, али ја волим своју државу. Не могу да рушим, ако је народ, небитно за кога сам ја гласао, најчешће из ината не гласаш за тога који је председник, него 'ајде, а, али, ако га је народ одабрао, постоје други начини да се реши, на изборима, а не рушењем.

Пример 2

СГ: [Саговорник тражи од истраживача да прочита слова на печату.] *Они* су имали све, то је печат још из Приштине. Значи (...), горња страна пише на албанском, а доња на српском, ето, то се случајно заломило ту, верујте ми...

ИС: Пише, Аутономна Покрајина Косово и Метохија, град Приштина...

СГ: Тако је, тако је, све су имали, е сад, ми чекамо, ми смо старе чекалице, битно да *овај* народ, кол'ко год се сели, и селе се, то је неминовно, одлазе, одлазе млађи, нема посла, види се, *неки* оду, *неки* остају, сналазимо се како знамо и умемо, ето, то је. (Г1СГ32)¹⁷⁷

Саговорници и сарадници би и сами некада испитивали истраживача да ли је уочио извесне локалне специфичности и карактеристике расељеника пореклом из различитих делова Покрајине. Без обзира на генерацијску скупину, њих је интересовало и како друга лица и породице доживљавају своје расељеништво, о чему сведочи велика помоћ сталних сарадника, њихово присуство на интервјуима, и позиви истраживачу да се придружи активностима удружења посвећених расељеничкој популацији. Однос према принудној измештености представљао је спону на плану *идентификације* прве генерацијске скупине.

9.1 Поглед на међуетничке односе пре 1999. године

На нивоу генерацијског искуства могле су бити уочене поједине правилности и извесна одступања од њих (Palmberger 2016, 10–11). Прва сећања саговорника на мултиетничке односе, сходно добу одрастања, везују се за период детињства и школовања, којег се особе различито сећају, често и у зависности од тога да ли су одрастале у мешовитим срединама, мењале пребивалишта, као и од тога да ли су у питању породице староседеоца у месту живљења, тако да чак ни живот у градовима није нужно повлачио пријатељске контакте између Срба и Албанаца. За расељене из Призрена мултиетничка пријатељства ипак јесу била део свакодневице, упркос постојању тенденције да се и она преиспитују у контексту савремених политичких дешавања. Чак и у одсуству подробних описа односа Срба и Албанаца, као и у случају постојања трагичних последица конфликта, истицано је присуство суживота:

СГ: Ништа, ишао је онај Албанац, комшија, са мном, чули смо у Липљан да има киднапованих, и одемо ја и он заједно, колима, ја дам кола, [саговорник изговара узвик; ма] какви, не пуштају нас. Он каже да сам ја, на албанском, да сам ја комшиница, да смо хлеб делили, да смо лепо живели, да ми је син нестао, и да смо чули да је ту. Каже, овај, он њему на албанском, нема ту киднаповани, има само оних лопова који су крали, иначе нема, тако да ништа нисмо успели. (Г1СГ1)

Карактеристично је и то да су саговорници рођени почетком педесетих година, често истицали како током детињства нису били свесни етничких подела, те да њима некада ни накнадно, током свог радног века у Покрајини, нису придавали значај. По успостављању контакта са саговорницима, након представљања, истраживач би их замолио да опишу своје детињство, у складу са смерницама о прикупљању усмених историја (Томпсон 2012):

Пример 1.

ИС: Е сад, можете да опишете слободно време, да кажем, у том неком периоду одрастања. Како је изгледало, како су изгледали међуетнички односи, да ли сте се Ви сви дружили као деца међу собом? Да ли је било неких забрана да са неким не можете да се дружите?

СГ: Па не, забрана није било, чак у то време, нисмо можда били ни свесни те националне припадности, једноставно друг је био друг. Кажем, у то време, нико никог није забрањивао. Дружили смо се, за то време, за тај период је позната чињеница да су деца много више била на улици. (Г1СГ23).

¹⁷⁷ Мартина Подбој појашњава теоријски след развоја оквира изучавања деиктичних средстава, смештајући их у раван „између језичног исказа (тј. његове структуре) и контекста тог исказа”: „Најчешће се говори о пет категорија деиксе: особној (нпр. ја, ти), мјесној (тамо, овдје), временској (сада, онда, јучер, сутра), друштвеној (ти/Ви) и дискурсној” (Podboj 2022, 97).

Пример 2.

СГ: И тако, док сам била у фабрику, радили смо, не се знало, ни српско, ни шиптарско, ни циганско. (Г1СГ8).

Насупрот изјавама о детињству и животу неоптерећеном етничким поделама, било је оних саговорника који су истицали постојаност сукоба, мотивисаних националном припадношћу, као и поделе у дечијим играма, јављале су се и драгоцене интерпретације за које је назначавано да су накнадне:

СГ: Шиптари који су купили наше имање нису могли да се поделе, и онда смо за исти новац ми то вратили, купили, значи, и вратили се тамо. Само се сећам у том периоду да су нам деца псовала Ранковића. Ја дете, осам година, седам, осам година, нисам ни знала зашто нас псују, у мојој кући се није причало о томе уопште, или се можда причало о томе да ја не чујем. Сетила сам се тога, значи, било је нечега. Али то је било оно скривено, тајно, да се не зна, да се не чује, и тако, то сам се сетила јуче. Знаш да ми било жао, криво што човека псују, шта сам ја као дете могла да схватим. (Г1СГ7)

У једном случају наведено је то да је контакта међу децом било, али да су се у играма она најчешћа делила, тако да се формирају моноетнички тимови, то јест сукобљене стране, што је ипак било карактеристичније за другу генерацију саговорника, то јест учесталије унутар наратива те групе:

ИС: Добро, Ви сте знали ту породичну историју, а с обзиром на то, како сте се понашали, мислим, да ли је Ваш контакт са Албанцима, да ли је он био нормалан, мислим, како је изгледао?

СГ: Па, текао је нормално, морао је да буде нормалан. Значи, и кроз основну школу, дружили смо се, мање више, преко спорта. Значи, фудбал...

ИС: А јесте ли играли једни са другима, или једни...

СГ: Играли смо једни против других, значи, Срби и Шиптари, тако било то, Срби и Шиптари. Без намере тог вређања, што они нама данас кажу да ми њих вређамо, они нас зову шкијама, али то је већ погрдно, Србин је Србин и нема нешто, а Шиптар је Шиптар, они себе зову Шћиптор. Значи Шћиптар, вероватно знате то из... (Г1СГ32)

Насупрот томе, било је појединаца који су истицали да њихово најраније детињство није било оптерећено поделама, посебно не на нивоу дечије игре и активности, или који су спорадичне сукобе на националној основи третирали као мање важне у широј перспективи њихових личних односа, иако утицај политичких дешавања нису занемаривали:

СГ1: У школу смо ишли у [не завршава; Веље...], у Новаке.

ИС: Како се звала школа?

СГ: Школа се звала „Зефт Марк Љуши“, Срби из Смаћ, Новаке, ту су ишли, ишли су Албанци, католици, из Цепарце и из Смаћа. [Саговорник се накашљава.] Вељежа, и матична школа, они имали тамо. Од четврти до осми разред, ишли смо у Вељежу у школу, е тамо је било мало теже за школство, овамо смо путовали, није било аутобуса [саговорник мисли на школу у Вележи], четири километара смо ишли тамо, пешице овамо, али било је добро, и српска, и шиптарска деца, тад није се знало, и било је добро. Е седамдесетих година, почела ова заврзлама, јер ми из Новаке, ми из Новаке, из Смаћ и из Новаке, и ови из Србице горње, Срби, па би, доле испод католичке цркве би долазили заједно, после они би ишли својим путем, а ми... Од центра Новаке би ишли десно, ми лево, и увек би било ту сукоб између децу.

ИС: А у претходним разредима није било тог сукоба?

СГ: Не, не.

ИС: Ишли сте заједно?

СГ: Ишли смо заједно, е после седамдесетих година почело, где и моја сестра, месец дана пре него да заврши осми разред, напустила школу, отац није дао, не она, него њих четири, девојке, доста, мислим, овако развијене. Малтретирали, јурили, деца, и тако да они нису даље, после су полагали приватно, где смо имали више Албанци наставници него Срби, а и ти Срби што смо имали, ђаволи били.

ИС: То мислите за?

СГ: Да, за осми разред тамо где смо били, за од четврти до осми. Радило се на поље, нико се није гледало, чуваш стоку, нико ништа, прави се штета, прави, нико није, није било, значи, нешто, кад би дошло после школе, играли смо фудбал, мешано. Срби и Шиптари, никада, правили смо турнири са друга села, никада није било свађа.

ИС: А је л' сте играли, како сте играли са њима?

СГ: Мешано. Мешано...

ИС: Значи, нисте се делили, оно, на...

СГ: Не, не, на нације, никад нисмо, јок. (Г1СГ13)

За преломну тачку интензификације етничке дистанце узимају се различити временски периоди, код најстаријих саговорника управо је то сећање на демонстрације 1968, 1981. године или касније, док неки тек сам тренутак избеглиштва описују као круцијалну окосницу трансформације. Демонстрације косовских Албанаца, почев од оних одржаних 1968. године, на које немају директна сећања сви саговорници ове скупине, генерално се опажају као реметилачке и трауматичне епизоде, које су значајно утицале на свакодневицу:

СГ: *То је мој разред, било је разумеш тако, ето тако, малтене мултиетнички, ако можемо сад тако нешто да га назовемо. Али тада нисмо знали за ту реч, јер тада није постојало ни братство ни јединство, ни та реч мултиетничност, једноставно, значи то, људи, деца којима су се родитељи нормално дружили. Значи дружили се са, (не завршава реч; до...), међусобно зато што су се поштовали као људи. Као људи, као комшије, као то све, не оно на националној бази, и тако да, тога се сећам врло лепо, и све је то било негде до 68. године, јер мени је тата радио тада, пошто је мене мама оставила негде шездесет четврте, пете године, мене и брата, а отац се није оженио, и радио је у тадашњем синдикату Косова, и успео је некако да, шта ја знам, пошто смо живели сами, милим са њим, успео некако да, да развуче кабал неки телефонски до (...), и тако да. Значи живели су много боље, јер су се делили само на људе и нељуде. До тих, тога се сећам, звони телефон у неко зло доба, и ја се јавим, тата наглув, ово, оно, и она каже, је л' ту Н. [саговорник изговара име оца]. Па кажем спава, па каже, пробудите га, ја нормално, морао, видим да, и он добије задатак да, те 68. изађе на улицу, пошто је наша улица водила, та главна Копаоничка, [не завршава мисао; ...од] прилив људи, децу, у ствари, да их враћа да не иду у школу, да се не би прикључили они, јер су осетили ови из Комитета, да се не прикључују тим демонстрантима, и тако то. (Г1СА11)¹⁷⁸*

Потребом да искажу виђења прошлости и сећања на живот у Покрајини, саговорници су исказивали своју агенсност, перципирајући себе као извесне сведоке одређеног периода, којем су придавали смисао, објашњавајући његове последице, и уједно изражавајући, на тај начин, своју националну припадност. Истовремено, они су указивали до које мере су наведени догађаји реметили њихову свакодневицу и период образовања, кроз штрајкове у настави и слично. Сећајући се демонстрација осамдесет и прве године, једна саговорница је истакла како су се оне одразиле на њен формативан период живота:

СГ: Сви иду у на екскурзије не знам где, у иностранство, рецимо, било где даље, ми смо били приморани ако ту, идемо ту, због њих, због Шиптара. Много их је, од куд знам каква им је била политика, ја не умем сад то ни да објасним, то је била... Једино сам у основној школи, тога се сећам, били смо, овај, Црна Гора, то је био Тиват, Херцег Нови, горе Ловћен, ето од прилике то, значи. Нисмо ни у средњој школи, ни у основној имали (...). А рецимо чега се још сећам, сећам се да да нисмо имали велику матуру. Малу матуру јесмо, имали смо у школи, као и сада што друга деца раде, то океј, 'ајде ту смо били, а велику матуру нисмо, јер су биле најављене демонстрације. И ми нисмо, иначе су се одржавале, имали смо хотеле где се, овај, где се то одржавало, али наше генерација, то је била 81, то су биле велике демонстрације у Приштини, и овај, и тада су они због свега тога, да не буде нереди, да нешто се нама не деси, забрањене су нама и њима, и они су у истој школи били, разумеш. Али, овај, нисмо имали ту матуру, ето, рецимо мени кад неко каже матура, ја се сетим да је ми нисмо имали, због чега, зато што су биле демонстрације у Приштини. Значи, украдено детињство, украдено. [...] Украдено детињство, овај, и младост. Ми смо, онако, у тим оквирима, колико смо могли, ми смо се дружили, ми смо то обавили у некој кућној варијанти код другарице, ту смо се ми скупили и, ето, то обавили, рецимо, кад је то у питању. (Г1СГ28)

¹⁷⁸

Део цитата у курзиву је објављен у новинском чланку листа *Ин-форматор*, број 8.

По питању мишљења о демонстрацијама које су организовали косовски Албанци, готово сви саговорници, осим једног, истакли су да су у самом почетку иза њих видели плански политички карактер, са јасним циљем постизања независности Покрајине у односу на Републику Србију:

ИС: А како сте Ви доживљавали њихове протесте, ето, поменули сте осамдесет и прву, и пре тога шездесет и осма, како сте их Ви доживљавали, да ли као социјалне протесте, како су их они пропагирали, или сте их доживљавали као протесте који имају намеру да достигну независност?

СГ: Као политичке, какви социјални протести.

СГ*: Не, ја сам био наиван у то време, морам да кажем, много верујем људима, и сад, много верујем људима. [...] Не, стварно, верујем људима. И тада сам био студент, хранио сам се у студентској мензи. И онда је почело оно уштет [саговорник изговара реч на албанском], како оно, услови, почели да траже услове. [...] Брзо сам ја, овај, те све своје идеале склонио, и видео да је то политичка ствар, у почетку не, и ја сам веровао да се они жале на услове... (СГ: Г1ПСГ1; СГ*: Г1СГ23)

Поједини су ситуацију описивали као конфузну, сматрајући да некада ни сами учесници демонстрација нису знали јасне разлоге присуства, док су други памтили најпре нереде на улицама, и страх који су они изазвали код мештана. Говорити о протестима најчешће је значило и лоцирати узроке тренутног друштвеног стања у Покрајини, уз приписивање кривице ширем скупу политички актера:

СГ: Ма! Све ми је било јасно, само што, овај, њихова, њихова политика је паметна била, а наша лоша, јер имамо пример, Кадри Реуфи, Миша Секуловић и Јово Шотра, који су дигли гас на, глас на, овај, Покрајинској скупштини, они су изгнули, зато што су били изнели стварну истину, а сво руководство с Косова у Београду је викало, све је у реду, све је добро, овамо, онамо, па и за време Милошевића исто, иста ствар је била, говорено је, добро, све је у реду, ја имам пример, командира станице у милицији из Глоговца, који је имао оне Шиптаре лојалне Србији, с којима је држао везу на свој начин, и то, који су га обавештавали, шта се све ради, како се ради, а шта зна један командир станице милиције, и на томе се завршавало, зато је и то, они су могли све то на време да среде. Да су хтели да слушају, али, онда, шта су радили Шиптари, кад им неко засмета, њима је увек требао неко у Београду, за представника са Косова, они га пошаљу у Београд, дају му стан горе, ко је сад луд да се враћа из Београда у Приштину, и то, увек су добијали добре станове, и остајали, ти који су сметали, они су... (Г1СГ3)

С тим у вези истицана су и исељавања Срба из најразличитијих разлога, било она под притиском, или услед економских околности, али су се и у тим случајевима наглашавале неповољности живота у Покрајини. Оно што се и у разговорима са расељеницима могло чути јесте потцртавање тога да су до 1999. у Покрајини остали они који су ту желели да живе, а да су је још раније напустили житељи чија је то била намера (Г1СГ10), тако да је један од примарних сарадника истакао то да је одбио партијску понуду боравка и становања у Београду (Г1СГ23). Исељавања Срба су описивана и као она која су се у великој мери одразила на детињство и младост ове генерацијске скупине:

СГ: Отишли, одлазили су, мислим, не знам сад [саговорник не завршава мисао, изговара; је кол'ко то], бројке, кол'ко је Срба после Другог светског рата, после шездесетих, седамдесетих, али евидентно да су одлазили. Свако ко је могао, прекоманде, много је било војних лица, неко... Имаш другарицу, да јој је отац војно лице, више је немаш, оде она. Добро, (...) тражили да иду, и отишли су. (Г1СГ31)

У већини наратива прошлост је тиме служила као поље полемике о статусу Покрајине, при чему су неретко коришћени и управни говор, као и историјски презент, наглашавањем значаја препричаваних догађаја (Ochs and Carps 1996, 25). Тако је једна од саговорница, у склопу породичног интервјуа, описала свој несвакидашњи повратак са посла 81. године, за време демонстрација, дочаравајући атмосферу конфузије:

СГ: Ја пређем тамо, тамо је она, она једна продавница воћара, *не тамо* [саговорник појашњава смерове дозвољеног кретања], пређи овамо, овамо је Извршно вијеће, *не тамо*, и кад сам дошла до оне прве цамије, ту наиђем на ону баба Милу, она сједи на једну гајбу, они су бацили сузавац, и она жена стара, нема појма, ни где је, ја сам је препознала, *баба Мила, јеси ли ти, ја не знам што се десило*, и ја њу поведем до њене куће, ту је код пијаце имала кућу, одатле се ја вратим, дођем кући, где је Б. [саговорник изговара име супруга], Б. [саговорник понавља име супруга] отишао да тражи мене, *ти тражиши мене* [саговорник се обраћа присутном супругу], *ја кући, он ево га, (...) ће си, куда си ти прошла, ја, куда су ме шетали туда*, кад сам ушла у град, а доље, где је она дистрибуција била, ту је било, ту сретнем гомилу тих младих Шиптара, који носе заставу ону шиптарску, колико, ја мислим да је била она шипка три метра. (Г1СГ2)

Прошлост је уједно указивала на политичку димензију доживљаја дома, будући да је у већини случајева, осврт на њу повлачио извесна политичка одређења, чак и помињање партијске афилијације. У директним појашњењима српско-албанских релација у одраслој животној доби, код прве генерације саговорника, са једне стране, истакли су се примери добросуседских односа, и са друге стране, у најекстремнијим случајевима, приче о покушајима силовања женске деце, као етничких жртава, и о разним врстама провокација упућиваних српском становништву, које су се временом заоштровале:

СГ: У Истоку је било и двадесет и шест породица које су дошле из Албаније, као избеглице, избеглице негде седамдесет и неке године, што знам ја. Као, пребегли из Албаније, и они су то, у Истоку су дошли те породице из Албаније, и оне су прихваћене на тај начин што су њима дата и одређена имања, и дата су средства за обраду тих имања. Значи, добили су, добили су неко оруђе за рад, добијали су и стоку, и уређене куће, и тако тих... Од двадесет шест породица, ми смо правили неку анализу, кад смо почели да издајемо часопис, за десетак година је већ било, од тих двадесет и шест породица, било је сто седамдесет осам чланова, неки су се оженили били ту кад су дошли. Они су требали, значи, негде је требало они да оду за десет година из Истока, али, овај, они су ту остали трајно, и сад неко од тих неких, тих емиграната, су [саговорник не завршава реч, изговара; поку...], неки младићи, из тих емигрантских породица, које су доведене из Албаније, значи, да би се спасиле од глади, од глади, шта знам ја, од чега не, од неких наводно прогона, су покушали да изврше силовање (...) наше ученице другог разреда средње школе. Знаш, неке Р. М. [саговорник изговара име и презиме нападнуте ученице], од шеснаест година, и она је, и тада... Она је ишла са својим братом, који је био пети разред да однесе храну родитељима, недалеко од куће у којој су чували стоку. Они су покушали да изврше силовање те девојчице, и то, то је било језиво. Они нису успели, она се сиротица бранила, они нису успели у том науму, али ми смо то, као нашој ученици, ја сам тада био помоћник директора, заказао да посетимо ту породицу, ми, као Срби да одемо, и предложио сам да то урадимо у тој међусмени. То је било негде пар километара од Истока, да одемо сви скупа, да ето, да је посетимо, да на неки начин [саговорник не завршава мисао, изговара; у], да им покажемо нашу бригу о нашим ђацима. И уопште да нам је жао као професорима, као, ми смо то тада делили тај заједнички простор школе, написали смо на огласну таблу да ћемо тог, и тог дана посетити родитеље. Значи, овај, [саговорник не завршава мисао, изговара; који су] то је било тешко. Мислим тешко је, на неки начин као покушај убиства, је л' тако? Удари ти на част, и на дете, и то, интересантно је било, Невена, да тада, значи, од, рекли смо да они који имају седми час могу да напусте, а они, они који имају први час, могу и мало да закасне по подне, да ни један једини, значи ни један од њих осамдесет, деведесет професора није изашао. Кад смо изашли доле, да улазимо у кола, и да одемо, један каже, па директоре, каже, па изгледа да нема нико од њих, од њихових, и стварно је тако. Ми смо отишли, били, однели смо кафе, неког пића и по нешто, јер смо ми њима ишли као на саучешће [саговорник се накашљава]. Ту смо видели неку деобу. Ја сам после, одржали смо научно веће. Не знам колико ће те ово интересовати, ова прича.

ИС: Хоће...

СГ: Али, да кажем, некако је то, ишла та, ти сукоби, тако су били разноврсни, али тако су те и деобе настајале, међу колективима. Ја онда кажем, овај, на наставничком већу, на наставничком, држимо веће и тако. Ја кажем, како Вас није срамота, то је наше дете, то је девојчица, дошао је емигрант из Албаније да овде... Наша држава дала имање да ради, и тако даље, и имају услов за живот и те ствари. То је покушај силовања, тог детета једног, девојчице, и не показују, они само ћуте и пуше. Један је рекао, неки који је предавао тамо, не знам, филозофију, шта ли, па ми осуђујемо то, али као, као шта имамо да причамо. Знаш то, те ствари, то је било тако, мислим то је било тако, то... (Г1СГ5)

У наведеном фрагменту интервјуа може се уочити и контекст локалне културе, нужан за разумевање свакодневице у Покрајини, који је чинио обједињујући фактор српске популације, и издвојити гест солидарности, исказан на примеру окупљања, то јест обиласка породице девојчице, жртве етничког насиља, изједначен са изјављивањем саучешћа. Уједно, предочен је и доживљај устаљивања друштвених подела. Једна од саговорница посебно је истакла како догађаји на Косову и Метохији, и дискриминације са којима се српски народ суочавао, нису у довољној мери истакнути у националној српској историји, опажајући свој национални идентитет угроженим, и сматрајући да би истраживач на том пољу требало да пружи допринос писањем једног историјског уџбеника (Г1СГ36). Такво очекивање је у великој мери осликало положај истраживача приликом обављања самосталног теренског рада, упркос антрополошком карактеру истраживања који није пружао могућност историјске анализе.

Приликом навођења примера дискриминације у прошлости, најчешће је наглашавана својевремено усвојена законска регулација запошљавања у складу са етничком структуром (Ристановић 2020, 65), затим неопходност политичког ангажмана у партији, сматраног једином гаранцијом за осигурање радне позиције, као и немогућност отвореног испољавања религијске припадности:

СГ: Тај комунизам је заправо нас, мислим, много уназдио. Рецимо, ја и са Србима нисам, нисам знала у основној школи, коме да дам црвено јаје у школи, јер не знам ко слави, сви смо некако тихо, само у оквиру породице славили и славу и Божић, Васкрс и све то. (Г1СГ10)

Ни о овим појединостима саговорници нису имали истоветно мишљење, и накнадно су на различите начине интерпретирали последице социјалистичког уређења. Чак и при самом истицању већ поменути регулације запошљавања према националном критеријуму, један од саговорника навео је то да она није била потпуно неоснована, илуструјући исказ на свом личном примеру:

СГ: У рибарско газдинство, где сам радио, ја сам, овај, био неки шеф, комерцијале, е из Комитета је добијено наређење да [не завршава мисао; је], мора да буде ту Шиптар шеф, је л' они су...

ИС: То је које године, седамдесет четврте, пете?

СГ: То је било седамдесет и осме, девете, седамдесет девете, јер ја сам осамдесете прешао у „Побједу”, и је л', с једне стране је био у праву, јер шта, директор је био Црногорац, ја Црногорац, шеф, ове, рачуноводства је био Србин с Косова, шеф ловства – „Ловца” ресторана, горе, и он Србин, шест рибњака у Истоку Србин, шеф магацина, он није био Србин, он је био Хрват, али ово су рекли, и добро сад. (Г1СГ3)

Чешћи су, међутим, били наративи о томе да су Срби имали препреке у систему запошљавања. У склопу *конструктивних стратегија идентификације* (Wodak et al. 2009, 33), базираних на наративном уобличавању интраетничких сличности и међуетничких разлика (Wodak et al. 2009, 33, 37–39), осврт на дискриминацију и етничке тензије, подразумевао је демаркацију националне припадности. Могу се такође опазити и наративизоване поделе на Албанце староседеоце градских средина, и Албанце из сеоских области, којима су приписивани негативни стереотипи, необразованост, примитивизам, бахатост, екстремистички ставови и слично. Најснажније неповерење навођено је кроз примере у вези са порађањем српских жена, будући да су неки од саговорника скретали пажњу на то да се избегавало вршење порођаја код албанских лекара, или чак у Покрајини, те и да су постојале гласине о крађи српске деце, од стране чувене докторке Садете Мекули, забележене као познате и у другој генерацијској скупини саговорника. Следећи цитат интервјуа говори у прилог постојању наведене урбане легенде у Приштини о којој пишу и историјске студије (Ристановић 2018, 256):

СГ: Е после тога, осамдесет девете, кад сам родила ћерку, био је оно, у јеку демонстрација. Трг, рудари, и док су моје другарице одлазиле по Србији да се порађају, ја сам остала у Приштини, фала богу, Шиптар ме је породило, супер...

ИС: Е сад, и тај моменат је битно можда да се осврнемо на њега, зашто су се жене порађале у централној Србији?

СГ: Зашто су се жене порађале, постојала је прича о, фамозне докторке Мекули.

ИС: Како, извините?

СГ: Докторка Мекули, Мекулка, тако су је звали, као нека жена. Мекулка. Ја сам осамдесет шесте родила сина без проблема, мислим, проблема сам имала здравствених, а не са... Исто ме је Шиптар породило на царски рез. Спасио, са тим доктором, Шиптаром сам била у контакту осамдесет девете, кад сам требала да родим ћерку другу, а тад је било баш оно. Много је било демонстрација, сећам се, и моје другарице које су се порађале осамдесет девете, нису смеле. Та Мекулка краде децу, заврће им ноге, руке, приликом порођаја, [саговорник не завршава мисао, изговара; укључује] краду се деца. Оно, не сме. (Г1СГ31)

Без обзира на однос према условима живота у периоду до 1999. године, генерална перцепција косовских Албанаца у великом степену била је усклађена, уз истицање, у ранијим студијама идентификованих, позитивних стереотипа, при чему су описивани као послушан народ, и тиме је вршена прескрипција пожељног обрасца понашања – сложености (Marković 2008). Послушност је на тај начин истицана као позитивна особина у контексту циља достигнућа политичких интереса, а потврђене су, у ранијим студијама уочене, слике о Албанцима као услужним продавцима, и изузетно добрим познаваоцима језика, отвореним за нова знања (Златановић 2018, 106, 302, 306–307):

СГ: Постоји ситуација, ови моји кад је била бежанија [саговорник мисли на Албанце], који су рекли, знаш шта, ми не смемо [саговорник мисли на пружање помоћи у виду чувања станова и слично], ја бих, али не смем, убиће ме, зато што су јединствени. Јединствени [саговорник мисли на Албанце], када им стигне одозго наредба, неће да вам каже у опасности си, али зато мора да се чита између редова, ако су срдачни, онда добро, ако видите да су са резервом, и да не могу да се нађу са вама, значи да се нешто дешава, и размишљајте шта ћете, али никад неће да вам кажу, е знаш шта, спрема се ово, то никад нећете да чујете. (Г1СГ23)

Упркос наведеном, са нове временске инстанце, истицане су извесне међуетничке сличности, јер ни косовски Албанци нису посматрани као јединствен народ по ставовима, већ као онај који такође трпи последице снажних друштвених трансформација. У крајњем пресеку етничка дистанца код ове генерацијске скупине није се показала као посебно изражена, осим у ређим случајевима, где се такође тврдило да је ипак извесног колегијалног односа са Албанцима било, чак и у одсуству било каквих међуетничких пријатељстава. Исази су указивали и на комплексност друштвено-политичке ситуације и њен одраз на генерације које су у Покрајини започеле свој радни век:

ИС: После, током студија сте живели у Приштини?

СГ: Не, све до женидбе, [саговорник не завршава реч, изговара; осам...] 80. године, 82. године сам живео у Косову Пољу. Значи, ја сам почео и да радим, а живео сам у Косову Пољу, а овај, из Косова Поља сам прешао у Приштину, и онда у новој средини, нема толико, пријатељског односа са комшијама Албанцима. Оно, ако ти кажу добар дан, одговориш им, ако кажеш добар дан, и он ти не одговори, онда значи видиш да не треба да им се јављаш уопште, ако ти не одговара, а ако он први одговори, онда кажеш, одговориш, како си комшија, шта има ново, али живео сам у солитеру. Колико је спратова било, двадесетак спратова, нисам имао комшије пријатеље, нити они мене као пријатеља, нити ја као, ал' то је већ осамдесетих година раслојавање, већ се зна ситуација, већ се зна, ко је шта је. На послу, силом прилика, мораш да се дружиш с њима, мораш да радиш с њима, мора да средиш канцеларију с њима. Са њима да седиш, а да не кажеш добар дан, како си, шта си, како ти је породица, ово, оно, мислим, неки [саговорник не завршава реч, изговара; прија...], не пријатељски, неки однос је постајао. Знаш, али ја кажем, са моје стране можда је било пријатељског, пријатељски однос, нисам му мислио ништа лоше, иако је Албанац. Мада сам ја друге Албанце мрзео, и мислио им лоше, али овог који седи поред мене, сматрао сам да не би требало, да треба да сарађујем. Да сарађујем, док смо ту на послу. (Г1СГ15)

Колегијални односи готово увек су приказивани позитивно, све до деведесетих година када су косовски Албанци почели са напуштањем државних институција, али чак и у вези са тим периодом живота издвајани су позитивни примери. У том смислу радно окружење описивано је као тек делимично оптерећено етничким тензијама, или чак потпуно ослобођено од њих, јер га је претежно одликовала солидарност запослених. Преовладало је мишљење да су косовски Албанци, након промене Устава, почетком деведесетих напустили институције најпре због добијених директива.

Тако су описима прошлости, и накнадним интерпретацијама међуетничких односа унутар ње, доминирале компарације онога што је слично и супротно данашњем времену, чиме се тежило критици савременог друштвено-политичког стања из различитих углова. Наративни фрагменти овог типа често су контрастирани описима периода бомбардовања које ће уследити, будући да су многи саговорници истицали да је агресивни епилог био неочекиван. Говорити о прошлости значило је сагледавати и друге могућности, то јест одбацити неминовност конфликта:

СГ: Велика штета, баш они притисци, лоши притисци, и овај, Ораховац је, посебно тај део, мислим, то сте чули, три дана биле борбе, под опсадом, где су киднаповане целе породице, пола села и то, и онда се већ осетило, ко је далеко размишљао, већ се осетило да то не иде на добро, ко је слушао и политику, мислим, сад ћу оно, ко није слушао само РТС, попут моје маме и мене, и ко је певао и даље, песме лепе, које су тако, ми смо мислили да је то и даље, нема померања, Косово је српско, неће нас нико померити. Ја, по мени, имало је места за све! Косово је велико, и превелико, има места за све, али, тако нису мислили они, и онда дође 99, бомбардовање, ја сам мислила да се само ми плашимо. Имали смо једног комшију, који је имао петоро, шесторо мале деце, Ђока, који је говорио, велики верник, који је говорио, комшика, плашим се и ја бомба, [не завршава реч; ме...] Шиптар, пада бомба, деца плачу, тако да је било стварно, није било струје, овај, наши, што би се рекло, војно способни су сви били на положајима, на резервама, морало је, ратно стање је било. (Г1СГ25)

Нарације о међуетничким односима, у себи су садржале различита гледишта, управо како то бива и на пољу историјских полемика о дешавањима у Покрајини (Duijzings 2000, 9), индицирајући да су динамична дешавања водила променама интерпретација прошлости. Приповедање о албанским демонстрацијама показало је велики степен уједначености исказа, то јест сећања (Kuljić 2006), док су на другим пољима констатације биле изразито разнолике. Личне интерпретације политички организованих активности, које су својевремено спроводили косовски Албанци, чиниле су тако предмет *конструктивних стратегија идентификације* (Wodak et al. 2009, 33).

Виђења политичких околности и промене међуетничких односа

Анализирајући податке о прихватању југословенског идентитета и диспозицијама за његово усвајање у СФРЈ од 1960. до 1990. године, Мирјана Васовић издваја различите периоде на нивоу званичних политика, који су утицали на *идентификацију* грађана, са временским окосницама успона и смрти Јосипа Броза Тита. Први период, чије трајање сеже до краја шездесетих година, како истиче Васовићева, био је структуриран потребама успостављања легитимитета власти, „у чему је наглашавање југословенског карактера револуције и народноослободилачке борбе имало средишњу улогу”, такав програм подупиран је политикама заборављања ратних злочина, то јест геноцида (Vasović 2001, 102). Други период, од краја шездесетих па све до краја седамдесетих година двадесетог века, обележен тежњама ка децентрализацији, и процесом „*персонификације* система и државе”,¹⁷⁹ подупиран је изградњом култа личности Јосипа Броза Тита (Vasović 2001, 103–104). Описујући трећи период, с почетка

¹⁷⁹

Курзив у оригиналу.

осамдесетих, горе поменута ауторка истиче поопштравање етничке дистанце: „На медијско-пропагандном плану, пласирају се различите теорије којима је циљ да се нације симболички или у стварности, све више међусобно раздвоје” (Vasović 2001, 105). Јачање социјалне дистанце пратило је и „повећање затворености мањинских група у вишенационалним срединама” (Vasović 2001, 133). Пишући потом о периоду између 1986. и 1990. године, позивањем на постојеће податке, Васовићева закључује то да се јавља „дистанцирање Срба од Албанаца (и Муслимана)”:

„У овом периоду – а то је време масовних штрајкова и протеста Албанаца са Косова, после сукоба са политичким врхом Србије – углавном латентан вид социјалне дистанце међу Албанцима постаје манифестан и још израженији” (Vasović 2001, 133).

Грађански рат у СФРЈ у знатној мери утицао је на даље продубљивање дистанце, при чему ауторка напомиње то да је југословенство у последњој фази (не рачунајући његове накнадне носталгичне конструкције) изнова инструментализовано, међутим, на тај начин што је „одбацивано и идеолошки жигосано као ‘унитаризам’ и ‘хегемонизам’” (Vasović 2001, 135). Утицај описаних политичких процеса, у великој мери пресликавао се и на ставове испитаника чије су *животне нарације* прикупљене за потребе истраживања, одражавајући комплексну друштвену реалност и њен ефекат на *стратегије идентификација*. Накнадна виђења прошлости, показала су то да је у крајњем пресеку религијски идентитет код ове популације постао израженији по измештању, међутим, у различитом степену. Неки од саговорника већи део својих животних прича посветили су управо овом аспекту, док су други, ипак знатно ређе, показивали критичност према преовлађујућем аутобиографском обрасцу (Куљић 2022, 9). Такве околности, повратно су утицале и на виђење периода социјализма, и однос према својој друштвеној улози у том добу. Појединци су истицали да је за чланство у Савезу комуниста Југославије било потребно извесно лично постигнуће, заузимајући негативан став према савременим политичким праксама, док је насупрот томе једна од саговорница чак поменула и то како је учешће у партији исповедила свом духовнику као грех:

СГ: Ја се сећам кад сам ја требала да почнем да радим, услов ми је био да положим трећу групу двојезичности, албански, српски, јер ми смо, у школу обавезан језик био албански. [...] Ја сам исповедала да сам била у Савез комуниста, и тад сам добила посао, то су, значи, била два услова која сам морала да испуним. (Г1СГ16)

Политика коју је водио Слободан Милошевић такође је често виђена као механизам доприноса јачању везе религијског и националног идентитета. У том смислу присутне су биле и страствене похвале на рачун ње:

СГ: Кад смо почели да мало, што се каже, да живимо боље, почели смо да правимо школу, заједничку школу, са Албанци у Смаћ. Направили смо школу, и једно да Вам кажем право, највише, неко кривичи највише, неко неће да чује истину, а ја говорим само истину, и то могу да потврдим, и документовано, и све, да доласком Милошевића, ми смо прво вратили српство, матерњи језик смо вратили, писменост, ћирилицу, и право на живот, јер ја шездесет шест година, ја знам доста, приликом запошљавања, приликом, у школу, ја кад сам ишао у школу, ја сам морао да учим албански, а овај је морао да ући српски. (Г1СГ13)

Почетак деведесетих и промене које је тај период носио, ипак су и на другачије начине фигурирали у *животним наративима* расељеника. Тако се могу уочити опречна гледишта и на овом пољу, будући да су неки од саговорника отворено истицали инструментализацију моћи од стране тадашњих српских лидера:

СГ: То је све било, знаш, опет и подношљиво, и онда долази све, деведесета, долазе те, револуције, револуције, револуције опет долазе деведесетих, права, угрожена права, угрожена права Срба, ово, оно, онда, шта, шта, ја прешао у приватнике, неко из моје генерације, онда како су Шиптари напуштали, они заузимали

те позиције, па неко постао директор, неко инспектор, разумеш, то се опет делило, опет нешто вештачки, по мени вештачки, шта ја знам, не знам. Нешто људи, нису имали квалификације да заузимају та места. Без обзира што су Срби, али тада та политика Слободанова, и његових људи који су живели доле и радили, то је она иста политика к'о и Шиптара, кад су Шиптара требали да поставе за директора, и питају га бре, како, јер мора по декрету да буде Шиптар, каже, неписмен си, ово, оно, ма, каже, нек ми та и та, рече он секретарица, има, каже, шта ми, да ми каже, па ја ћу ту да ставим прст да се потпишем, нек ми каже где. Ја ћу ту да ставим прст, да се потпишем. Тако и ово знаш, тако мислим, не знам, нисам био у тој политици, пар пута сам био у тим радним телима, чисто што се тиче привреде, мене је то интересовало. Да помогнем народу, била инфлација, ово, оно, међутим, све је то, не знам, онда се отварала она вештачка радна места, тим људима даване титуле, директора шта знам, поред тога што су, и те станове... Не знам, да не буде, али то је то. (Г1СГ11)

Такође, ни *југоносталгични* искази нису били изузети, и путем њих се најпре може сагледати критичка инстанца саговорника према тренутном друштвено-политичком стању, при чему се могу идентификовати и стратегије *разобличавања* устаљених начина *идентификације* (Wodak et al. 2009, 33). Чак и у случајевима где су саговорници истицали *етнорелигијску идентификацију* као примарну, и потпуну осуду политике вођене за време Јосипа Броза Тита, наглашавана су амбивалентна осећања.

Југоносталгија се често тематизовала посредством референце на задржавање добрих међуетничких односа са пријатељима, некадашњим колегама, комшијама косовским Албанцима, или народима из других република СФРЈ. Уз ретке изузетке, саговорници су косовске Албанце оловљавали термином који се данас у либералним круговима сматра политички некоректним, или су пак користили назив Албанци, уз напомену да је некада именоване било другачије, и да није имало погрдну конотацију, док су поједини изразито инсистирали на употреби устаљеног вокабулара. *Југоносталгична* осећања на том пољу нису била ни у каквој корелацији са потребом за политички коректним изражавањем. Тек у другој генерацијској скупини, један од саговорника жалио се због тога што његова употреба неприкладног термина накнадно није била цензурисана при објави прелиминарног рада (Петковић 2021), јер је сматрао да она у датом контексту његовом исказу даје националистички призив, док он себе сматра Југословеном (Г2СГ22). У случајевима *југоносталгичних* наратива најизраженија је била управо референца на безбедност, и слободу кретања. Сећања на прошлост, као што је то потврђено и у другим студијама, служила су тако и као својеврсни коректив, којим се исцртавају неправилности савременог доба (Jansen 2005, 244, 269).

Код оних који су се активно бавили културом и спортом, живот у социјализму такође је представљен као предност у односу на тренутно стање, најчешће услед могућности професионалног усавршавања, путовања и дружења. Нарацију о социјализму, и вредностима које одликују тај период, као и о његовим политичким оквирима, пратила је тада компарација животних околности, и *носталгија за социо-културним окружењем* (Kovačević, Trebješanin, Antonijević 2013, 11):

СГ: Па сам, овај, и кад сам се ја удала, онда сам ја желела да она [саговорник мисли на пријатељицу из Хрватске] мени буде кума, имала сам пуно другарица, али једноставно, некако сам желела баш њу, из разлога што нешто, била је баш слична мени, овај, да не говоримо о другим стварима, и зато никад ја Југославију прежалити нећу, и кад сад неко прича, знаш, било је овако, онако, не, то могу да причају само они, који, овај, желе да прикрију неке ствари, који су у време Југославије, нису испуњавали те критеријуме, говорим као човек, јер ти да будеш члан Савеза комуниста, није могао свако, то је требао да испуњава критеријуме, у смислу да је добар домаћин, да је добар човек, да жели да помаже људима, да нема никакав скандал иза себе, да није криминалац, значи, није могло само, е, ја хоћу, као сада. Сада са улице можете да скупите, и захваљујући тој политици, нажалост, сад су многи министри, ово, оно, а овај, да кажем, да њихов досије је криминалан. Е тога није било у Југославији, него напротив, ту си морао да, да уложиш свој труд, да би могао да постигнеш стварно нешто и да будеш цењен, и од стране друштва, али, нормално и колеге. (Г1СГ22)

Додатно, у *југоносталгичном* кључу истицано је и то да генерално није побољшан квалитет живота становницима постратног подручја, и да кроз задржане међуетничке контакте, саговорници имају сазнања о томе како и њихови некадашњи суграђани Албанци, сматрају да се својевремено боље живело. На тај начин, ова врста наратива, као што то Емилија Мијић закључује, чини „механизам за оцену садашњег стања и ситуације” (Мијић 2012, 230). У дискурсу о прошлости додатно се потврђују, кроз пређашње студије уочене граничне поделе времена, које се описује као српско или албанско, то јест *наше или њихово*, спрам политичке моћи коју је етничка заједница у датом периоду имала. Златановићева тако наводи: „Деведесете године прошлог века, када је Косово било под контролом режима из Београда, означене су као ‘наше време’, док је период након 1999. – ‘њихово време’ (тј. албанско)”. Упитан да искаже своје виђење СФРЈ, један од саговорника је истакао:

ИС: А сад, кад гледате уназад, како сад доживљавате Југославију?

СГ: Како, никако, нема, нема више онога што је било, онда Југославија, не знам, не могу, не могу то да дефинишем никако, овај, један пример да наведем, ово, био сам пре једно годину и по дана у Приштини, отишао сам код једног књижара Шиптара, и са њиме он, ‘ајде да идемо на ручак, и у кафану, на роштиљ, и на пиће, на остало, и наиђоше двоје комшија Шиптара, који су живели у блоку, ‘еј, то је настало љубљење и грљење, и један од њих ми каже, Б. [саговорник изговара своје име] немам разлога сад да ти ништа титрам и причам, али, за нас који смо живели у Приштини, далеко је боље било за време ваше, сад никако не живимо, живи десет посто Шиптара, живи како хоће, остали слабо, и ја верујем да би деведесет посто старијих људи, који су преко педесет година, сутра да буде референдум, сви би они гласали за, повратак у Србију, Шиптари, и немам, разлог један да наведемо, знаш ли кол’ко је дневница физичком раднику на Косову? (Г1СГ3)

Изражавање *југоносталгије* није повлачило и изјашњавање појединаца као Југословена у садашњем тренутку, као ни пређашњем времену, већ пре осликавање одређеног сентимента, док су тек у незнатном броју случајева саговорници наводили то да су се својевремено декларисали као Југословени. *Југоносталгичним* наративима најчешће је истицана и потреба да се прикаже одсуство значаја националног идентитета на пољу личних и професионалних релација. Тако је напомињана нужност категорисања људи према врлинама, не према њиховом етничкосту или припадности, то јест на „добре и лоше”, као став који се усваја и преноси унутар породица:

СГ: Да Вам кажем, увек сам се осећао као Југословен, мислим, што се тога тиче. Е, оно сад, званично кад је вршен попис, увек је било оно, да се изјашњавате, да ли сте Црногорац, да ли сте Србин, да ли сте Хрват. Пошто је деда мени пореклом из Црне Горе, ја сам се увек писао као Црногорац. Рачунам деда ми је, иако ми је и отац рођен на Косову, рођен ту у Ајвалији, ја сам рођен.

ИС: А деда је дошао после Првог светског рата?

СГ: Да, они су населили ту, и тако. Међутим задњи попис кад је био, ја сам се писао као Србин, вероватно и револтиран око све ове ситуације, око Црне Горе. Око односа Црне Горе према Србији, према, једноставно, према нама. Тако да, што се тога тиче, значи, увек. Децу сам увек васпитавао да поштују људе. Да не гледају националност, него да гледају човек какав је. Као што и за мене постоји добар и лош човек. (Г1СГ27)

Задржавање пријатељстава и одржавање контакта са некадашњим колегама и познаницима косовским Албанцима, није нужно наративизовано посредством истицања носталгије за периодом социјализма, већ некада и као саставни део живота у Покрајини. Расељена лица са подручја Призрена радије су описивала пређашњу коегзистенцију различитих националних и етничких група као специфичну карактеристику и суштинску одлику овог града. Тако су се и упркос проживљеним траумама и губицима помињали позитивни примери међуетничке интеракције у периоду након расељеништва:

СГ: Сад како идемо оде деведесет и девете године, више имам позитивних, овај, догађаја, него нешто лоше да кажем. Није нам се барем десило, мада има, ја мислим да је највише, да је Призрен град, где су вековима живели Срби, муслимани, Турци, Албанци. Навикли су, то је њихов живот, и да је ту мало другачија

атмосфера, од других делова Косова, рецимо, Приштине, и тамо Метохија, Клина, па, знам да је тамо лошије, јер моји су из околине, тата и мама, тај део Метохије, Клина, Пећ, мало другачији да су, а Призрен, вероватно, навика, чини ми се да су, како бих рекла, пријатнији, питомији него ови овамо. (Г1СГ6)

У погледу перцепције одраза ратних дешавања на међуетничке односе, истраживање је поновно потврдило и присуство наратива којима је указивано то да етничке диференцијације нису биле у основи сукоба, или разлог његове иницијације, употребом лексеме *народ* (Златановић 2018, 231–232). Како Сања Златановић наводи, увођењем издвојеног термина – *народ*, саговорници „себе, али и припаднике других група, а међу њима првенствено албанске, дистанцирају од политике, која подразумева моћ, новац, интересе и неправду, одбијајући свој део одговорности за подршку политичким елитама” (Златановић 2018, 231). Поменуто издвајање *народа* од државника, у ширем значењу као етнички хетерогене популације која се не доводи у релацију са системом управе, или ужем смислу, као националне групе диференциране од њених политичара, за функцију је имало и редукацију изразито комплексне реалности, али и проматрање могућности суживота и опстанка Срба на постратном простору. Такве врсте наратива тако би се могле подвести и под *стратегије оправдања*, којима се некада одбацује „лична аутономија”, то јест одговорност субјеката, што у својој студији показују Водак и други (Wodak et al. 2009, 88–89). Сходно наведеном, издвојена врста наратива некада је указивала и на изразиту апатију, присутну у исказу једном од саговорника који истиче да – *нико народ не пита, није нико народ питао*:

СГ: Међуетнички односи у Призрену су били релативно добри, да кажем, што се тиче народа, међутим, политички су били стално, нама је лична карта била прво на албанском, па на српском, а они сад кукају како су они били, овај, у лошим условима, теже је било нама и за запошљавање, и за све, они су увек били примарни, за било који резултат, да ураде, међутим, народ, као народ, од старих Призренаца, навикао је да живи заједно, и ми смо се међусобно поштовали, уважавали, то је тако било, да је имао неки степен културе, међуетничке, што ја видим и овде у Војводини да постоји, исти тај, зато ми Нови Сад и одговара, видим и сад, народ није крив, и дан данас ја имам много, много пријатеља, и међу Турцима, и међу Албанцима, и [саговорник не завршава реч, изговара; Ци...] Ромима, да кажем, према свима осталима, они који су били, ал’ народ кад се загусти, нико народ не пита, није нико народ питао, полако се враћају ти односи, ево, видим на Фејсу много захтева од стране Албанаца, муслимана, које знам, овај, просто је, у личним разговорима, и они мисле што и ми, да су боље живели у оно време, кад смо живели заједно тамо, него сада, али, овај, али политика је политика, ми знамо, по оном’ што се пише, и што се говори, никад није права истина, да је истина увек негде између, или је сасвим супротно. (Г1СГ4)

Упркос учесталости такве врсте реторичког посезања за појашњењем прошлости са двадесетогодишњег одстојања од ње, промишљање појединачне одговорности, начелно, ипак није изостајало, или бивало резервисано само за разматрање удела политичара, посебно онда када је преиспитивана неминовност исхода конфликта, или када је изостанак повратка Срба третиран као индикативан за карактер друштвених релација. Саговорници су знали истаћи и то да је Република Србија по испољавању албанског сепаратизма реаговала – *на себи својствен начин* (Г1СГ37), или би у свом окружењу препознавали профитере ратних околности, без обзира на њихову националност. Следећи исказ саговорника указује како су унутар *животних наратива* одговорности могле бити приписиване најразличитијим актерима, не изузимањем одговорности појединаца:

СГ: Крећу немири, оно прво 89, па 90, шта ти ја знам. И овај, креће тај рат, распад Југославије, и они једноставно, овај, да кажемо, држава Србија је интервенисала, на себи својствен начин, да би спречила у ствари ту мајоризацију, и наравно да долази сад до владавине мањине над већином. Они једноставно нису признавали, прво те уставне промене из 89. године, кад је био овај, кад су донети амандмани на Устав Србије. Па, онда и на тај нови Устав 90. године. Онда нису, једноставно нису признавали државу Србију као своју, створили су паралелне институције. И живели су у неком свом замишљеном свету. Држава Србија им је требала само за оно кол’ко њима треба, разумеш, здравство, дечији додаток, шта ти ја знам, ово, оно, све остало, школство, и те једноставно ствари, они су се груписали и кренули ка том свом циљу, знаш. Е да се

вратимо, да се вратимо на тај почетак деведесетих. Држава Србија, да кажем, преузима ствар у своје руке. Креће владавина мањине над већином, међутим, ствари се у суштини не мењају, ко је ближи ватри, више се огреје, знаш, ствари се понављају. Знаш, овај, нема ничега новог. Букти рат у Словенији, Хрватској у Србији и даље, на Косову и даље мирно. И мислили смо онда да ће са Дејтонским споразумом, кад се заврши рат, све да крене, да кажемо на боље, међутим, ја лично, и рецимо, пар људи из мог окружења, нисмо веровали у ту илузију. Били смо сигурни да ће да се заврши тамо где је кренуло, на Косово. Тако да кад је кренуло већ деведесет седма, осма знаш, прво тако спорадични ти терористички напади ОВК, па на крају и оружана побуна ОВК, ја сам знао да, како, мислим, нисам знао, него сам осећао, и био спреман на то да може и нама тај егзодус да се деси. И како је време пролазило, нажалост, био сам све више у праву, с обзиром да сам ипак ту одрастао, и живео ту, гледао са стране шта се дешава, нисам активно учествовао, ни у рату, ни, овај, тудио сам се да са Албанцима будем у добрим односима, знаш. На крају крајева, поштовали су и они мене, нисам имамо неких проблема, није ми био проблем да живим са њима, али лако је мени било да живим у центру Приштине, знаш. Ипак је било тешко живети у некој средини где је баш Албанаца било пуно, а Срба мање. Поготово Срби староседеоци који су имали неку имовину на Косову, земљу, или шта ти ја знам, куће. Онда дође до те [саговорник не завршава реч, изговара; ма...], мајоризације, мислим, до притисака, да се прода имовина, неко је, шта ће, силом прилика морао да прода, неко је добио добру понуду и продао, што да не, свако би то урадио, јер се ипак држава Србија, да кажем, да кажем Република Србија у оквиру Југославије, није се трудила да одржи тај баланс на Косову. [Саговорник застаје у говору.] Стицајем околности, 99. године у Прокупљу сретнем школског друга, који се преселио у Прокупље за време зимског распуста у јануару, осамдесете године, пети разред сам био, и значи, нисам га видео пуних деветнаест година, и стицајем околности га видим у Прокупљу. И ја га питам зашто, како се то, (...) десило, увек смо ми знали да ће неко да се сели негде, знаш, најави, одселиће се и то је то. Међутим, кад сам дошао, кад смо кренули у друго полугође, нема њега у разреду, шта је с њим, каже, преселио се у Прокупље. Ми изненађени, знаш. И овај, ја га питам шта се то десило, како то нагло, знам да ниси најављивао, ни ништа, и он мени исприча неку причу да, да је Република Србија у то време, значи, социјалистичка Република Србија имала програм да исељава Србе с Косова, у централну Србију, дајући им, запошљавајући их у тим државним фирмама, и давајући им станове, да би ослободила место за Албанце. Мислим, то је била његова прича, сад кол'ко је то истина, не знам, али у пракси ја бих рекао да је то тачно, јер се доста људи са Косова иселило у те градске центре, поготово, нарочито, јер после тих демонстрација 81. године... Значи, у индустријске центре, Смедерево – „Железара“, Крагујевац – „Застава“, углавном ту, Смедерево, Крагујевац. Ту највише Краљево, у Краљево доста, у Краљево су се селили људи са Метохије и са севера Косова, Крагујевац исто тако. Док у Смедерево највише гравитирају људи из, са истока Косова, значи, Гњилане, Витина, рецимо, тако тај део Косова. (Г1СГ37)

Одговорности су тако често јасно артикулисане и приписиване, чак би у случају породичних интервјуа и у другој генерацијској скупуни саговорника, могло доћи до расправе о разлозима избеглиштва косовских Албанаца за време НАТО бомбардовања, где би се појавило заузимање различитих ставова. Оно што се ипак могло уочити јесте то да многи од саговорника ни у склопу описа бомбардовања свој положај нису сматрали потпуно безизлазним, чак и када су били учесници рата. Неки од њих истакли су како су помагали комшијама Албанцима, возили њихове жене на порођаје, чували им станове, достављали им храну, и слично. Поједини су знали да су им имања девастирале комшије, и у том смислу одговорност приписивали њима засебно, или успевали да превазиђу аверзије у том погледу, показујући своју делатну моћ:

СГ: А што је најбитније у свој тој муци сам успео, замолио бога, да ме не, да ме не определи да мрзим. Шта више, и они што су ми рушили, не мрзим их. Не, немам осећај за њих, ја немам времена за њих, немам ни осећај, ни времена. Тако да сав тај, сву ту муку коју смо, коју смо доживљавали на различите начине, неко је успео, било је тешко, кризних ситуација, баш кризних ситуација. (Г1СГ38)

Додатно, кроз анегдоте о међуетничким релацијама, као и неформалне разговоре у основи се ипак могла уочити накнадна амбивалентност у погледу српско-албанских односа, која је повлачила и извесну личну резервисаност, услед угрожених права Срба. Тада би се саговорници реторички питали зашто су морали да напусте своје домове, ако је својевремено заиста било реалног суживота. Резерве у том погледу превазилажене су и посредством хумора, који би алудирао на двосмислености у савременим међуетничким релацијама:

СГ: У К. [саговорник изговара име свог завичаја у којем повремено борави], да се насмејете, сад кад је играло Косово фудбал, имам оног инжењера тамо, како се зове, ту код мене, кажем Т. [саговорник изговара име пријатеља Албанца], ти твоје одело, и ти твоју капу, а све они Албанци, [саговорник се накашљава] све они Албанци, само ја Србин, 'ајде да ги наућим, реко', да ги мало испитам, Т. [саговорник понавља име пријатеља Албанца] ти твоје одело, ти твоју капу, реко', ја идем, кажем, да се обућем, у К. [саговорник изговара име свог завичаја у којем повремено борави], исто, да обућем моје одело и да ставим шајкачу, и брате, на једну страну, на кривину, ја и ти да седнемо, и да нас сликају, и да навијамо за Косово, а знаш шта су рекли, З. [саговорник изговара име присутног сарадника у истраживању], ево, ко на брата, не С. [саговорник изговара своје име], није време још, каже, немој, немој, 'ајде, реко', 'знаћи, само да, како да ти кажем, реко' да испитам, да видим шта мисле, не, не С. [саговорник изговара своје име], није време још, кажем, 'ајде, идемо да гледамо. Прошле, кад била она (...), Косово кад играло, прошлу годину, не знам с ким смо играли ту на стадион, они дали назив стадиону исто, „Адем Јашари“. Као аеродрому, тако и стадиону, волим ја Југу, Југославију, ја и данас би волео да, моје неко мишљење, можда грешим, немој да схватиш, да ја филозофирам, и да ја сад нешто, сад нас раздвајају, али бојим се да ће доћи време да нас поново спајају, ја, ако ме питаш сад, да ли Крушевац или Бањалуку, ја би' изабрао Бањалуку можда зато што сам јео овако хлеб тамо, и што сам био тамо, моје две, три године, на пример, проведене, али ја, мислим да, да будемо људи...

Насупрот наведеном исказу, поједини саговорници били су критички настројени према периоду социјализма, а у ређим случајевима било је и директних референци на то да они Покрајину у одређеном смислу нису ни опажали као јединицу која пуноправно припада СФРЈ, што се поклапало са званичним националним наративом:

СГ: Моје лично, овај, неко искуство (...), да ја доле уопште нисам имао осећај да живим у Југославији. Знаш, кад год одем са Косова, видим да се свуда живи боље, другачије, растерећеније, него на Косову. И овај, међутим, опет, то је био мој родни град, знаш, осећао сам га својим, и кад год сам размишљао да хоћу да одем оданде, значи, при самој некој помисли, 'ватала ме је носталгија. Значи, при самој помисли да одем одатле. Добро, ја сам дете војног лица, живео сам у војној згради, и онда она деца са којима сам одрастао од малена, па, рецимо, оду, оде им родитељ у прекоманду, они се иселе, и сви негде некуд иду, знаш, а ја остајем ту, не мрдам одатле. Имао сам ту потајну жељу, да одем ја, и ја да одем одатле негде, било где. Али како је време пролазило, и како сам одрастао, на крају сам се помирио са тим, знаш, е онда (...), пред сам распад Југославије, од 90. године кад су на крају кренуле те демократске промене и кад су почеле да се оснивају странке, и шта ја знам, онда Албанци мењају курс, па иду на фору демократизације друштва, знаш, опет се крију иза, да кажемо, демократије. За време демонстрација су се крили иза тог марксистичког-лењинистичког покрета, и шта ти ја знам. Иза те доктрине, у ствари све је то била, све је то било да кажемо, параван, за њихове те националне циљеве. И окрећу се демократизацији, крећу немири. (Г1СГ36)

Саговорници су историјска дешавања, у многим аспектима који се тичу политичких промена у Покрајини, тако тумачили потпуно опречно, и одсуство сагласја у том погледу било је очигледно. Ни похвалан однос према променама које су уследиле деведесетих, није нужно искључивао *југоносталгију*, па је тако њега у једном случају пратио наредни коментар:

ИС: Е сад, како сте Ви доживели распад Југославије?

СГ: Па знаш што, у време Титино, ја сам Титово дете, живело се добро, не могу да кажем да не, било, било је због посла мало више, сви се то, бежало се, ћинило се због посла. Мирно је било. Не знам, ја сам на пример изненађен што дошло, нема на пример, ни једна генерација да прође, а да нема рата. Свака генерација има рат. (Г1СГ13)

Разложна препричавања историјских догађаја, ситуација на послу, свакодневних дешавања, имала су ипак заједничку функцију, будући да су саговорници њима заузимали гледишта којима би опозивали дискурсе сматране званичним, с тим да је било разлике у одабиру типа официјелног наратива за преиспитивање; просрпске, проалбанске, или западноцентричне интерпретације сукоба. Обрада прошлости тако је захтевала сијасет стратегија од *конструктивних*, до преиспитивања и извесне *разградње* преовлађујућих начина националне категоризације (Wodak

et al. 2009, 33). Анализа овог сегмента је такође указала на потребу за индивидуалнијим приступом, јер су валери прошлости најистанчанији били у наративима сталних сарадника, што се може видети и путем учесталости њиховог навођења (Г1СГ23), и уводном цитату интервјуа у ово поглавље. *Антиаутобиографски* капацитети, тачније вољност признања постојања накнадних интерпретација (Куљић 2022), ипак није зависила само од фактора дугорочне сарадње, већ и од тренутног положаја расељеника.

Говорити екстензивно о прошлости за саговорнике, значило је успоставити континуитет припадности, позицијом сведока, који само тим путем може да појасни контраст расељеништва и живота претходно њему. Позитивна сећања ублажавала су наративне фрагменте губитака условљених измештањем, које је повлачило повреду достојанства, услед напуштања домова, радних позиција, начина живота, породичних гробова, места успомена. Негативни догађаји, пре и након измештања, препричавани су уз наглашавање амбивалентних осећања према виђењу прошлости, али и на плану етничких релација, указујући на комплексан положај расељеника, чија припадност завичају и расељеним местима је доведена у питање губитком физичког упоришта. Превладавање таквог положаја могло је укључивати хумористички однос, али и позивање на традиционалну културу, периоде међуетничке сарадње и њихове обрасце понашања, којима су *стратегиије идентификације* подупиране.

Завршна разматрања

Искази саговорника прве генерацијске скупине – који се тичу односа према прошлости, све до самог тренутка НАТО бомбардовања, показали су изразиту комплексност утицаја друштвених односа на културне представе о међуетничким односима Срба и Албанаца. Тек незнатан број саговорника указао би на то да су по неке од њихових интерпретација оквира својевремених социјалних релација са нове временске дистанце накнадне, уз напомену да свест о етничким разликама током одрастања није била изражена. Већина је ипак показала извесну амбивалентност у погледу проживљеног искуства. Тиме је могуће идентификовати утицај *уједначавања сећања* (Кулјић 2006), појединачна усаглашавања са званичним националним наративима, али и извесна одступања од њих.

Наративни простор прошлости фигурирао је као опис времена дискриминације вршене над Србима, периода у којем су се етничке тензије постепено заоштравале све снажније се осликавајући на социјализацију младих, постепеним друштвеним раздвајањем, забранама матуре у време демонстрација, израженим провокацијама српског становништва. За друге казиваче период младости чинио је доба неоптерећено разликама на националној основи – „друг је био друг” (Г1СГ23). Упркос томе што се албански својевремено учио као страни језик у школама, саговорници ове генерацијске скупине, који су га говорили, или се њиме служили, најчешће истичу да су знање усвајали кроз неформалну интеракцију, док већи део казивача, уз спорадичне изузетке, наводи да је настава овог језика у пракси била само факултативна. За ову генерацијску скупину карактеристично је постојање међуетничког контакта различитог типа, личног или професионалног, али и његово задржавање по расељеништву, у случају оформљених пријатељстава.

Тематизација прошлости, за најважнију функцију, имала је исказивање делатне моћи саговорника, који су, на тај начин, преовладавали последице расељеништва, појашњењима узрока савременог друштвено-политичког стања, или исписивањем његових коректива. Она је имала и улогу истицања националне припадности саговорника, која је често довођена у везу са политичким афилијацијама. На тај начин, пресудност политичких фактора показала је споне интимног и јавног простора, то јест, недељивост сфере социјализације од спољашњих фактора (Golubović 2007, 285). Полигон прошлости служио је и истицању снажног локалног идентитета,

који ће се и у другим тематским сегментима показати као најизраженији. Тада су наглашаване специфичности живота у локалним срединама, градски манири попут усвајања знања турског језика у Призрену, својевремено сматраног знаком престижа,¹⁸⁰ и поједини аспекти традиционалне културе. Наведеним сегментима доминирају и искази о међуетничким сусретима, дружењима, и њиховим границама, чиме се проматра и могућност ублажавања постојећих етничких тензија, уочавањем потребе за превазилажењем тренутних околности:

СГ: Ви сте млади, ја ћу и пред З. [саговорник изговара надимак присутног сарадника у истраживању] да ти кажем, то је мало, наши људи што не гледају неке ствари, ја сам изгубио брата од стрица, са тринаест година, убио га Албанац, убио га у саобраћајној несрећи, саобраћајна несрећа на путу који сте дошли, сад, из Штрпца, ти си дошао из Штрпца, или из Призрена, си ишао преко Урошевца или? Преко Грађанице? [Присутни саговорник у истраживању одговара потврдно.] У Витини, он је са четрнаест година, брат на путу, и он га убије, колима, мој стриц, моја фамилија се скупила, и знаш оно, како иде код нас, и ми смо, нисмо поклонили крв, него, рекли смо уби га, убио га, али то је саобраћајка, није га убио намерно, него десило се, саобраћајни удес, дешава се и у Београду, и она знаш, З. [саговорник изговара надимак присутног сарадника у истраживању], људи се сакупе, и онда оно помирење, и као побратили се, они су из Жегре, он је први, сад најјачи адвокат на Косову. (Г1СГ35)

Широко постављен, услован оквир *културно-историјске генерације* (Litvinović 2001, 78), чији су припадници остварили пословне каријере и планове, или тек започињали свој радни век, оформили породице, пријатељства, провели младост, на подручју са којег су касније расељени, уоквирен учесталим референцама употребљаваним од стране саговорника, попут позивања на 1968. годину, бројне демонстрације и њихове последице, кроз лична сећања или причу – омогућио је да се на прикупљеном корпусу грађе сагледају искуствени доживљаји постепеног етничког раслојавања.

Тиме се прошлост издвојила као она која се у средиште концептуализације дома расељеника уписује одредницом *пост*, речју, сматрана је важном за разумевање припадности и *пост-дома* принудних миграната са и унутар Покрајине (HadžiMuhamedović and Grujić 2019). Говорити о прошлости, значило је бесомучно се кретати временским граничницима, где живот почиње, или се алегорично завршава, чак и више од двадесет година након изгнанства, услед његових осетних последица, и радикалних промена које су околности живота учиниле несамерљивим. У том смислу, приповедање о прошлости одликује пре свега изражена просторна носталгија код расељеника, некада узимајући префикс *југо*, уз временско усидрење (Jansen 2005, 233). *Југоносталгични* наративи су тиме изнети у компаративној перспективи, уз наглашавање врлина у понашању, слободе кретања, могућности путовања и личне безбедности у социјализму, чиме су исписивани својеврсни критички описи тренутног друштвено-политичког стања, то јест, како Стеф Јансен закључује, на другачијем „узорку” истраживане популације, они су представљали „средства за очување континуитета и нормалности” (Jansen 2005, 244). Свеукупно, наративни фрагменти о прошлости показали су високу *рефлексивност* носталгије, будући да је амбивалентност осећања била наглашена и у случају приказивања периода социјализма (Војт 2005, 23).

У крајњој инстанци прошлост је призивана како би се садашњост уобличио, тако да се личном интерпретацијом догађаја уносио поредак у измештене свакодневице, социјалне контакте, и измењене друштвене статусе. Додатно, потребно је истаћи чињеницу да је на добијање грађе могло у значајној мери утицати то што је истраживач, посебно у колаборативној фази рада са представницима невладиног сектора, мада и изван ње, некада могао бити опажен првенствено као новинар или својеврстан политички актер, што је повратно имало ефекта на пружено поверење и

¹⁸⁰ Погледати више у многафији *Дидара: Животна прича једне Призренке* (Malešević, Dukadini Đorđević 2004).

степен критичности у наративима. Наведено илуструје једна од ситуација у склопу комбинованог интервјуа:

СГ1: Шта си ми упррио овај, да ме снимаш, ништа неће пустиш.
ИС*: Нећу да пустим [сарадник испитивач мисли на до да тонски запис неће приказати јавно], да Вам кажем.
СГ1: Ништа неће причам, што ће кажем добро, ти тој ће га упишеш, што не, нећеш.
ИС*: Е тако.
СГ1: Па онда нећу ни да ти зборим, то је.
ИС*: Слушај.
СГ1: Што је. Чујем те. [Саговорник потврдно изговара, док сарадник испитивач прича.]
ИС*: Е тако [сарадник испитивач се смеје]. Радимо, значи, ово је, новина која пише о расељеним лицима, значи, то што снимамо, тонски неће да иде нигде, него то што Ви кажете, оно што је лепо ће да пустимо. Што није, неће да пустимо.
СГ1: Онда, нећу да ти причам.
ИС*: Па добро. Немојте тако.
СГ1: Нећу да ти причам, да пустиш тој што је...
СГ2: Опасна си.
СГ1: Што кажем, истина. Леба што ни не долази. [Саговорница мисли на то да се хлеб и намирнице не достављају станарима зграда изграђених за расељенике, лоцираних на Брезовици, у чијој близини се не налазе продајни објекти, и до којих је пут зими отежан.]
СГ2: Оно лепо...
СГ1: Да идеш доле, ти си дошло за нас избеглице, доле си треб'о да идеш, у Општина, а не овде код мене.
ИС*: Био сам прво у Општину, па сам дошао овде.
СГ1: И што ти рекли? Ништа.
ИС*: Прво сам отишао доле, рекао сам им да имате проблем са снегом овде.
СГ1: А брига Ви је много, и Вас, и њега.
ИС*: Па није баш тако, немојте да кажете.
СГ1: Исто, жи' ми ти, исто.
ИС*: Добро.
СГ1: Никој сиротиње не гледа.
ИС*: Е овако, да Вам кажем.
СГ1: Молим.
ИС*: Ово девојче ради, овај, истраживање на тему расељених, оно што Ви кажете, она је дужна, она ће то да запише, а ко ће да чита, то ћемо да видимо.
(СГ1: Г1СГ8; СГ2: Г1СГ18)¹⁸¹

Фотографија 3, Станови на Брезовици за расељенике

¹⁸¹

ИС* ознака за испитивача сарадника на истраживању.

Фотографија 4, *Подржавање одрживих решења*

Цитирана грађа додатно је тиме потврдила закључак Сађе Златановић о последицама сарадничког приступа, то јест зависности положаја истраживача од позиције његовог сарадника у заједници. Поменута ауторка описује неке од начина на који се сарадња у истраживању одражава на истраживача, напомињући да последице могу бити позитивне и негативне, и истичући неке од главних разлога одабира сарадника:

„Током истраживања се одређене особе показују као кључни саговорници због својих социјалних и вербалних вештина и обавештености и/или због одређеног статуса у заједници. Они могу бити укључе и у истраживање и као сарадници, тако што помажу истраживачу да успостави контакте са другим члановима групе, али и на друге начине” (Златановић 2010, 131).

Истраживач је, ипак, у контексту сарадничке антропологије увидео најпре позитивне исходе. На пример, чак и исказивање цитиране негативне реакције према сараднику, то јест неповерења, а тиме и истраживачу, било је корисно ради увида у ставове, то јест изражену потиштеност због присутне апатије. У већини других ситуација, где су саговорници познавали сталне сараднике долазило би до позитивних реакција и пристанака на интервју без изражавања *социјалне дистанце*. Упркос парцијалности увида, као последице теренског рада који није подразумевао дугорочно борављење на Косову и Метохији, већ краће посете, уз посебна временска ограничења приликом посета повратничким местима, колаборативни приступ и присуство сарадника, омогућавали су уједно и већи степен *културне интимности*, услед познанства сталних сарадника са појединим саговорницима (Hercfeld 2004). Тако је колаборативна основа рада донела значајне бенефите самом истраживачу, уз велику подршку и помоћ коју је имао од свих сталних сарадника, без које истраживање не би било могуће. У том контексту истраживач је осећао додатну одговорност према сарадницима чији је социјални и симболички капитал уложен у студију.

9.2 Прва генерацијска група: искуство расељеништва

О самом расељеништву, и периоду сналажења који је уследио, саговорници су говорили мање или више екстензивно, сходно њиховој вољи да се присећају овог периода, према чему су подешавана и постављана питања. Појединци су напомињали како теже да забораве све оно што им се у том периоду дешавало, или да сматрају сувишним говорити о појединостима у том добу, док је са друге стране, део саговорника најснажније евалуацијске осврте на присилно измештање износио управо у контексту сећања на тренутак прогона, без обзира на то да ли су наставили да живе у Покрајини.

Приликом приповедања о искуству измештања, као значајне теме фигурирали су етничко насиље, политичке отмице и бројни економско-имовински проблеми који су уследили по расељеништву. Питања су постављана тако да се најпре добију одговори који би могли бити показатељи припадности саговорника, не и таксативни подаци о правној проблематици са којом су суочени. Већина казивања из овог тематског сегмента везује се за снажне трауматске садржаје, које су неки од саговорника имали прилике и јавно да представе у форми сведочења, било пре успостављања контакта са истраживачем, или накнадно, у склопу документарних филмова, манифестација или скупова друге врсте посвећених косовским жртвама и херојима, или проблемима Срба у Покрајини. Тиме су њихова сећања била смештена у раван између *индивидуалног, социјалног и културалног памћења* (А. Asman 2011). Други су о одабраним темама са непознатим особама ретко говорили, о чему сведоче они сами, као и њихове реакције.

Наративизовати ову фазу искуства за многе је значило појаснити немогућност опстанка у расељеним подручјима, на којима саговорници базирају своју локалну припадност и *стратегије самоидентификације*. Неке од најупечатљивијих исказа управо су изнела лица која су након потписивања Кумановског споразума остала да, како се својевремено сматрало, бране своју имовину, и у тој намери успела, још чешћи били су осврти на жртве овог периода. После више од двадесет година по окончању бомбардовања, без обзира на исход, некадашњи поступци су сагледавани из нове перспективе, најчешће уз назнаку да саговорници нису у довољној мери били свесни опасности којој се излажу:

Пример 1.

СГ: Шта ја, ја седим у кући и чувам, окупљамо се, сваке ноћи испред једне куће, код комшије тако, и чувамо куће, и шта радимо. Пет жена, да нас макну, а ми целе ноћи седимо, причамо, авиони надлећу, бомбардују, тако смо били наивни. Неће они нас, какви неће, они су убијали све живо што су стигли, ја мислим. (Г1СГ1)

Пример 2.

СГ: Муж се вратио сам прво, и затекао, није затекао, небитно, јавио тамо. Дошли су, истерали су те [саговорник мисли на узурпаторе], они су русвај тамо правили, шта су имали драгоцено, купили су и то, и онда сам ја се вратила са децом, да, онда сам се ја вратила са децом [саговорник мисли на повратак из Шапца у Приштину], али он није више хтео (...) да остане ту. Он је рекао, Н. [саговорник изговара своје име], није безбедно, свашта се ради, а ја сам будала. Ја сам мислила, док год чувам стан, стан је мој, међутим, ја после сазнам, узми документа и бежи. (Г1СГ16)

Пример 3.

СГ: Остали смо ја и мама у Пришини, тако да смо успели све да донесемо. Једино нисмо понели лустере, гарнишне, и једну витрину, коју нисам... Ни да сам хтео да је носим, не бих могао да је изнесем, била је толико тешка. Тако да, знаш, пар ситница, што, рецимо, није требало, али рецимо, знам кад сам се препирао са кевом око гардеробе, шта ће ти то. Нећу да оставим ни риту! Баџићу је тамо, овде нећу да је оставим, знаш, буквално, и трудили смо се максимално што можемо да покупимо из стана и из подрума. Знаш, мада је ипак најбитније да човек изнесе, кад су такве ствари у питању, живу главу, знаш. Јер човек ће опет све да створи, а човека новог не можеш да створиш. Знаш. Без обзира што смо успели у тој намери, ипак је то илузија, знаш. Тога сам био свестан кад сам дошао, кад сам, оно, коначно дошао, и како оно пролази, како су пролазили ти

први дани, и онда ја враћам филм, и кажем, јеботе, шта је све могло да се деси, знаш, баш је било тих, шест месеци од почетка бомбардовања, док се нисам иселио, то је тако од прилике, шест месеци, буквално је сваки дан био журка. Значи, толико догађаја у једном дану, да знаш, понекад ми се и дан данас врате у сећање неки догађаји, знаш, као оно ресајкл бин, и само ти исплива, оно сетиш се, знаш. Да л' си то потиснуо у себи или си заборавио, није битно, и одједанпут ти исплива и сетиш се [саговорник изговара неодређен узвик; ве], а нарочито тих, кажем ти, првих дана... Значи, кажем ја себи, јеботе која сам ја будала био, шта сам ја, знаш. Зарад чега сам ја ризиковао главу, знаш. Али опет кажем ти, то ми је био циљ, и успео сам у томе да истрајем. Зашто? Јер нисам желео, значи, желео сам да кренем даље, а не да се ја сад враћам доле, да ја сад јурим да продам стан, или да извлачим ствари, или шта ти ја знам. Као што је већина пролазила кроз гадне, овај, те перипетије и муке. Неко и дан данас није успео да прода имовину или да је, овај, да је поврати, или шта ја знам. И дан данас се муче око тога, имају проблеме, ја једноставно, моје, значи, причам о себи, једноставно нисам желео да имам тих проблема, него сам једноставно хтео да се одселим. Ја сам се буквално, да кажем, одселио, продао сам стан, камион, ствари и одселио се под знацима навода. Нисам побегао, или избегао, знаш. (Г1СГ37)

Из цитираних исказа може се видети то да расељеници који су остајали у својим домовима током бомбардовања, али и посебно након 10. јуна 1999. године, доводе у питање своје одлуке, а само једна од казивачица навела је да је њен одлазак по усвајању Резолуције 1244 изостао због немогућности његове организације. Тачан дан принудног напуштања пребивалишта не памте сви, док су неки од њих одлазили из Покрајине, а потом се и враћали у току самог НАТО бомбардовања СРЈ, или по његовом окончању. Појединима се дешавало и то да управо неплански одласци и посете местима изван Покрајине, буду крајњи датуми напуштања дугогодишњих места живљења. Већина сведочи о раздвојености породица у интервалу бомбардовања, првобитно услед слања деце, често у пратњи мајки, у места сматрана безбеднијим. Раздвојеност породица је истицана као проблем и по доношењу Кумановског споразума, будући да су чак и тада поједине породице живеле одвојено, са тенденцијом старијих чланова, или мушкараца, да остају у својим местима пребивалишта.

Меру у којој је расељеништво утицало на стабилност породица, јасно осликава чињеница да се у овој генерацијској скупини као имплицитна тема спорадично јавља проблематика развода подстакнута последицама НАТО бомбардовања и измештања. У сржи наведене проблематике, налази се осврт на проживљено понижење, трауме, и радикалне промене економског и социјалног статуса. Додатно, у контексту финансијских проблема, немаштине, чекања у редовима за хуманитарну помоћ, јасно се профилишу и родне улоге, где се прецизно напомиње то да је за мушкарце, који себе сматрају домаћинима, било неприхватљиво одсуство сопствених економских ресурса да збрину своје породице. Тему менталног здравља прате и разговори о физичком здрављу, као учестали предмет полемике исхода расељеништва. У последице расељеништва су тако убројане физичка смрт и крајња социјална деградација. Једна од саговорница говорећи о свом комшији Горанцу, и сложном животу у Приштини са његовом породицом, тако истиче:

СГ: Много, много сам од њега научила, он је, на пример, рекао за неке, коментаришемо који су умрли тада у почетку [саговорник мисли на период НАТО бомбардовања СРЈ и расељеништва], он каже, многи су умрли од срамоте, рецимо, за једног професора мог, млад је био, он је умро одмах некако, у избеглиштву, њега је било срамота што га таст издржава, отишао је код жениних родитеља негде, Деспотовац, или где беше, ја сам била запањена, каже, многи су умрли од срамоте, али има још једна реч која је била... (Г1СГ10)

Сећања на тренутак расељеништва обично се везују и са ранијим дешавањима, и доводе се у релацију са разарањем СФРЈ, али и 1998. годином и оружаном конфликтом српске полиције и Војске Југославије са паравојним јединицама ОВК. Тако се тема отмица 1998. године, учестало помиње у сећањима саговорника, који се осврћу на чињеницу да су неки од њихових колега, пријатеља, комшија или суграђана, жртве конфликта, и да се воде као нестали:

СГ: Ми смо имали рат пре рата. Значи, пре '99. ми смо имали рат. Ми смо две године, значи, већ били у неком рату доле. То се није толико знало, овај, јер су се заташкавале многе ствари на вишем нивоу, наравно. [...] Зашто сам ја рекла, (...) зашто сам ја рекла да смо ми имали рат. Малтене ми смо прижељкивали бомбардовање, не да, што смо га прижељкивали као луди, него да више, да већ сви знају да је доле рат, човече, доле нас убијају. Свашта се ради, нико не почиње ништа, нико нас, што би рекли, не брани, овај, и онда 'ајде више ако је бомбардовање да знамо. Или је, или ца или бу, или останеш жив, или откуд знам. (Г1СГ27)

У овој генерацијској скупини било је лица која су говорила о отмицама својих ближњих, и одсуству даљих информација о њиховом исходу. Будући да је одабир саговорника постављен на најширим могућим основама, прикупљање података прилагођавано је саговорницима, тако да су питања постављана расељеницима унутар Покрајине, или повратницима, као и лицима чији су чланови породица жртве сукобе, била претежно усмерена на проблематику о којој су они сами одабрали да говоре као актуелној, углавном правећи осврт на свој тренутни положај.

Анстракт

Тематика којом је део саговорника започињао приповедање о проживљеном искуству измештености, често је имала као освртну тачку искуство избеглица из Босне и Херцеговине и Хрватске, које су настањиване у Покрајину. Саговорници би напомињали реакције мештана на избеглице, емпатију према њима, или проблеме у локалним срединама, као и то да су њиховим доласком усвојили знања која ће се накнадно показати као корисна. Тиме је нарација о расељеништву наново задобијала шире историјске оквире, показујући се као сегмент *културне трауме* на равни националне категоризације будући да су, како указују Јелена Минић, Бобан Станковић и Миљана Павићевић, на простору Републике Србије, расељеништво и избеглиштво свеопште „искуствено усвојени (кроз лично искуство или искуство људи из непосредног окружења)” (Минић и др. 2021, 20).

СГ: Е да, кад је била Олуја ми смо тад били на Дивчибарама, ми смо много волели да идемо на планине, Златибор, Дивчибаре, и на Дивчибарама смо били, некако је захладнело било, спустили смо се у Мионицу, отишли смо, било је хладно, да купимо јакне, [саговорник не завршава реч; ду...] дубоке патике, и то, баш нам је било хладно на Дивчибарама. И онда кажем, 'ајде, пошто смо дошли у Аранђеловцу, у Буковичку бању, и како смо кренули, одједном, оне колоне избеглица из Хрватске су ишле, људи са тракторима, и оне жене. Ја сам толико плакала, ево сад (...), и плакала, ја нисам могла да их гледам, ја сам окретала главу на другу страну, и само сам се држала, овај (...), за срце. Сећам се мом мужу да сам рекла, јао М. [саговорник изговара надимак супруга], кад би се ово десило нама на Косову, ја бих умрла, ја ово не бих могла да преживим. Међутим, то се десило нама, ја сам се скаменила можда, од емоција, или једноставно ниси знао, све сам то другачије, на други начин сам то издржала, да тако кажем, ја сам више суза пролила због њих него због нас. Ја сам толико плакала док смо дошли до Аранђеловца, не знам, нисам могла да дођем себи. А после кад се нама издешавало, не знам, окамениш се и поднесеш све то што те снађе. (Г1СГ7)

Говорити о периоду бомбардовања за многе је значило сагледати што објективније околности тог времена, па су тако истицана свеопшта страдања и напади без обзира на националност извршиоца и жртава. Оптужбе за преметачину у том интервалу, приписиване су некада и Србима који су долазили са стране, а изузетно ретко и локалном становништву.

СГ: Немам поверења, немам поверења, јер кад су се вратили, он је мене звао [мисли на повратак свог комшије Албанца након бомбардовања], његову кућу су запалили Срби, стварно јесу, ја сам трчала са сином, и овај, његовим другом, овај, да гасимо. Ту су носили, и наши су крали, јесу, и он зове мене, је л' кућа ми спаљена, јесте, то је била добра цигла, (...) изгорео је унутра намештај, и све што је било, кућа је остала, и он је дошао. Цело време је радио ту, вероватно у УЧК је био [...]. (Г1СГ1)

Код оних који су у рату узели учешће, постојала је тенденција критике руковођења војним акцијама и, начелно, одвијања ратних дешавања, то јест политике српског руководства, будући да

су износили мишљење како је извесна инерција довела до ескалације сукоба, и да је све раније могло бити решено само да су диверзије косовских Албанаца биле спречаване у време њиховог повоја. Сматрало се, међутим, да за такву врсту превенције није било интересовања. Упркос томе, говорило се и о наоружавању Срба, а поједини од саговорника, било у неформалним разговорима, или интервјуима, напоменули су то да су деведесетих и они сами били под опрезом и наоружавани. Тако је расељеништво увек уоквирано у шири историјски оквир:

СГ: Деведесет и шесте године, то не зна, ево сад први пут причам, жена зна, и ви што знате, сада први пут, нема везе, деведесет шесте, кад сам ја делио оружје доле, Србима, старија пушка од мене, паповка, и ја не смем код мене, зато што, ја сам виђенији човек, али сам ишао код другог човека, ставио сам, и само кажем, е у толико сати дођи ти, е дођи ти, ја сам имао митраљез, имао сам и све, што сам се толико изненадио, толико изненадио. Човеку који сам дао митраљез, све живо зна, а кобајаги не зна како се рукује са митраљез, могао да ме пита, мене могао да пита, да ми каже из Народне одбране, из некој, разумеш, плус, имали смо (...). Он отишао, звао католика, 'фала богу само што није рекао ко му дао... И отишао тамо, овај, све, кад у продавницу, попио мало код С. Т. [саговорник изговара надимке] и каже, Б. [саговорник изговара своје име], бре, како бре, каже, овај будала, каже, има митраљез. Каже, сте добијали оружје, 'ајде бре, бежи, кажем, какво оружје, шта ће ми оружје, реко. Ето.

Саговорници су такође истицали то да су на различите начине у периоду бомбардовања помагали косовским Албанцима, али да су по доласку међународне управе тек у изузетним случајевима доживљавали узвраћање подршке приликом напуштања Покрајине, док је већина потцртавала свако одсуство реципроцитета, и огорченост коју су такве околности изазвале, уносећи трајно неповерење, чак и у случају ранијег постојања добросуседских односа.

Саговорници који су подручје напустили у организованим колонама, често су полазили од констатације да су у самом тренутку измештања са расељених подручја истински сматрали да је њихов одлазак искључиво привремен, и да ће убрзо доћи до повратка. Такве реакције, у психолошком дискурсу проблематике избеглиштва могле би бити описане као својеврсно одбијање суочавања са проблемима (Чолаковић 2014, 24–25), међутим, околности показују другачије, посебно када се узму у обзир прокламоване вредности очувања мултиетничког друштва на постратном подручју, и гарантовање, накнадно изостале, међународне заштите неалбанцима у Покрајини. Коначна прекретница дошла је са Мартовским погромом 2004. године, када се и сам повратак знатно успорио, при чему је покренут нови талас етничког чишћења („О повратку се, за сада, све мање говори” 2004).

У почетном периоду поједини су показивали извесно поверење према међународној управи. О окупирању, уништавању и спаљивању имовине, саговорници би ретко говорили, осим информативно, сâмим тим, на ову тему нису постављана додатна питања, будући да је акценат истраживања усмераван на димензије припадности. У казивања је често био уплетен дискурс о расељеним лицима као својеврсним ратним профитерима, којима се приписује одговорност за тренутно друштвено-политичко стање, као стереотип који се опонира, илустровано на сопственом примеру. Одговарајући на питање о томе да ли је и сама наилазила на дискриминације као расељеник, једна од сарадница у истраживању истакла је:

СГ: Па, јесмо, јесмо, просто, срамота ме да причам. Од, ту, наших људи, ми смо били увек онако некако маркирани као неко ко је дошао са пуно пара, па купује, па купује станове. А ми смо куповали од њих, значи, они су имали кућу и стан па су једно продали. Али људи просто не размишљају о туђој невољи, док, док им не закуца на врата. Гостовала сам у једној емисији на нишкој телевизији, и један човек се јавио, било је уживо, уживо емисија, и један човек се јавио, и каже ви имате џакове пара, ви сте дошли са џаковима пара. Ја, ја сам њему одговорила, па чак и да је тако, а ево, ја нисам, и многи нису, али ви их не познајете, ви видите оно мало људи који су ту имали, па су започели неки бизнис, или ето купили. Али замислите себе, да ви једног дана продате и стан, и кућу коју имате овде, па оно што имате у селу од вас, па од ваше жене, и да све то продате, и да имате џак пара. И сад у једном моменту треба да одете негде, из тог вашег дома, из тог вашег окружења, знате ли где бисте, знате ли где бисте? Ја нисам знала где ћу, тако сам му одговорила. И ето, мислим

то је некако тај наш одговор на ту нашу колективну неку амнезију, или, или аутистичност за туђи проблем, за туђу ситуацију. Ја сам у суштини највише, тада када смо морали да одемо, жалила оне људе из Крајине, који су морали по други пут да се пакују и да иду негде. Било ми је више жао њих, него нас. Једном су отишли, па се тамо некако скућили, па сада опет морају да беже, и то је. Али, ја сам прошла кроз то па, па сам се сетила њих. А можда је и ова наша држава измрцварена, и овај народ исто, имали су и њих прво као избеглице, па онда докле, докле. И не знам, не, не не осуђујем никога. Мислим, па људи су само, па различити смо, у свему, у погледу на све ствари у животу, ми смо различити. Чућеш сигурно много различитих прича док радиш ову анкету. И сви ми различито доживљавамо то наше избеглиштво, али, али можда нас је та ситуација у неком тренутку учинила бољим него што јесмо, јер смо препознали и туђу муку. Па и стално треба да се трудимо да будемо бољи него што јесмо. (Г1СГ10)

Са наведеног аспекта додатно су издвајани и економски проблеми са којима се поједини од расељеника и даље сусрећу, услед нерешених имовинских, пословних и економских питања. У периоду од почетка истраживања до саме обраде грађе, неколико важних проблема на том пољу је решено; у првом реду укидање визне обавезе носиоцима српских пасоша које издаје Координациона управа за Косово и Метохију („Savet EU doneo odluku”),¹⁸² али и исплаћивање накнада српским радницима након приватизације фабрике „Амортизери” („Interno raseljeni radnici ‘Amortizera’”),¹⁸³ на које су се неки саговорници освртали. До решења појединачних правних случајева са власништвом над имовином, долазило је најчешће након неколико година, док су поједини саговорници напоменули то да нису успели да пронађу солуцију након узурпације имовине. Некада је узрок томе била и непотпуна документација, а у другим случајевима нелегално развлашћивање. Расељеници су продавали имовину годинама након расељеништва, најчешће како би себи обезбедили смештај у приватном власништву, док је било и оних који су задржали или обновили своје пређашње непокретности, иако у њима не бораве, или их обилазе само сезонски.

Оријентација: проблематика лимиалног статуса расељеника

Претрпљено етничко насиље и отмице, ипак се сматрају најтрауматичнијим аспектима периода непосредно пре расељеништва, али и након усвајања Војно-техничког споразума, којима се опонира генерални дискурс о косовскометохијским житељима као профитерима, иако многи не негирају прорачунатост појединаца, већ пре указују на дискриминацију проживљену у промењеним срединама, и случајеве неприхватања, који су додатно узроковали потешкоће

¹⁸² На питање о односу према поседовању документације самопроглашеног Косова, један од саговорника одговорио је на следећи начин:

СГ: Кад смо код документације сад, мени је више криво код нас, него ово, ја, имам пасош, у коме пише Координациона управа, то је катастрофа [саговорник мисли на немогућност путовања без визе], не разумем дан данас зашто, да ли да их питам, у ствари, питао сам, Вулина, кад је био директор бивши, каже, то је дуга прича, за пасош, кажем да, зашто пише Координациона управа. Не разумем зашто, каже, то је дуга прича, то је Европска унија, немамо ми везе, реко’, са Европском унијом. (Г1СГ34)

¹⁸³ Једна од помоћних саговорница била је радник поменуте фабрике:

СГ: Па ја Н. [саговорник изговара име присутног лица], кад сам била прије пар година, због фабрике „Амортизера” ишли смо доље, јер фабрика „Амортизера” је деоничарско друштво. И ми као власници, као радници фабрике „Амортизера” имамо одређене деонице, и та је фабрика продата. Међутим, од Срба, радника Срба, нико није добио динар. А Шиптари су већ у три наврата добили новац. И сад се то подњела тужба, и ми смо ишли да поднесемо папире доље у Приштину, имали смо одређени дан кад да се јавимо, где да се јавимо, и ја сам ишла. [...] И онда ја тамо дошла и донела тамо те документе, и знам човека који ради, радио је у фабрици тада, Шиптар исто, и каже он мени да ја то цабе доносим, јер ја немам шиптарску личну карту. Значи, имам оригинал радну књижицу, имам оригинал решење о запослењу, има (...), о годишњим одморима, имам знаш, оно све, и каже он мени то ја цабе подносим, нема, ја, овај, личну карту, а копирала сам и пасош. И шта ви хоћете тиме, да оспорите, да ја нисам била радник фабрике „Амортизера” зато што немам шиптарску личну карту. Зар ови документи нису довољни да потврде да сам ја била радник фабрике „Амортизера”. И он стао онако да, гледа ме знаш. (Г1ПСГ5)

адаптације. Са друге стране, поједини напомињу и позитивне примере рецепције од стране домицилног становништва у промењеним местима боравка:

СГ: Знам, кад смо становали приватно у овој кући, дивне комшије смо имали, и одмах сам се упознао са тим комшијом, тако кроз разговор је питао, коју славу славиш, ја Светог Архангела, он је два дана пред славу донео два литра ракије, па зашто то, Младене, па каже, слава ти је прекосутра, па да имаш, то је једна ситница, али кажем, леп гест, који не може да се заборави, да се не прича о њему, кад те ситнице, овај, погађају човека. (Г1СГ12)

У основи ових казивања јесте наглашавање проблематике губитка дома, који може бити означен као *развлашћивање на материјалној*, али и *временској равни* будући да је у великој мери утицао на животне планове и могућности популације (Pull and Richard 2021, 3). Саговорници нису у свему наведеном видели планско занемаривање њиховог положаја, већ су настајуће проблеме третирали и као инерцију на пољу решавања друштвене проблематике. Углавном истичући баријере са регулацијом документације:

СГ: И било је, онда наша деца, рецимо, привремено расељена нису могла да се пријаве на тржиште рада, морала су да промене боравак, пребивалиште. Значи, нису имала право једнако да се пријаве на тржиште рада. То је исто оно што је за мене болно. И тако мислим, у систему је било много грешака. (Г1СГ10)

Вишечлане породице такође помињу то да су имале проблема са изнајмљивањем приватног смештаја, будући да станодавци нису благонаклоно гледали на уступање простора расељеницима који су имали малу децу. Најдраматичније су доживљаване ситуације које су погађале и саму децу расељеника, а оне су биле учестале. Уз своје личне проблеме по расељеништву, и потешкоће адаптације, саговорници су указивали и на препреке са којима су се сусретала њихова деца, посебно она најмлађа, показујући потешкоће у прилагођавању. У два случаја искуства живота у колективном смештају, саговорнице су указале на то да су им деца била изложена насиљу, у време њиховог одсуства услед посла, и да нису имала било какав вид посебне заштите (Г1СГ14; Г1СГ17). На школовање младих чланова породица утицале су економске могућности родитеља расељеника, учестале промене средина, али шире друштвене околности, услед измештања косовскометохијских институција, и наглог прилива ђака. Издвојени проблеми чинили су заједничку тачку нарације прве две скупине саговорника:

СГ: Ал' приштински факултет је тад био у Прокупље, и она оде возом [саговорник мисли на ћерку], тад карту нисмо плаћали, за воз. Она оде возом до Прокупља, врати се. [...] И, онда је она [саговорник мисли на познаницу], моју ћерку запослила у хуманитарну ИРЦ, јер факултет јој је прешао за Крушевац, није могла да путује, она док је био ту, у Прокупље, она је другу годину дала, трећу је одслушала, и онда је стала, не може, ја немам услове да преживим, а не да је шаљем, у Крушевац, па из Крушевца у Митровицу, а никако није могла да пређе овде. (Г1СГ16)

Посебно су се истицале и препреке у бирократској администрацији сваке врсте. Поједини су наводили протоколарне баријере приликом уписа деце у образовне институције почетком школске године након НАТО инвазије, док су други препричавали и то да су њихова деца, или унуци, током образовања наилазили на случајеве дискриминације од стране професора, али и других ђака:

СГ: Какви, не, дошло време да уписујем децу у школу, неће Краљево да прими децу. Шок тамо, не, Ви ћете да се вратите, шта ћете овде, [саговорник користи ономатопеју; бла, бла, бла, бла]. Мислим, деца мора да наставе школу, немамо где да се враћамо, немамо услова. Ја мислим да су деца петнаестог септембра већ, сви

градови у Србији су примали децу, ја не знам, Краљево нешто заглавило, и овај, децу сам уписала, једва.¹⁸⁴ (Г1СГ32)

Видно је да је највећи бирократски проблем представљала регулација здравствене заштите расељеника кроз посебан вид документације, додатно грађа показује и специфичне прописе у долажењу до лекова на основу рецепата. Према подацима који се односе на Београдски округ за 2002. годину, доступним у архиви удружења „Свети Спас”, Апотекарска установа „Београд” донела је регулацију којом је достављање лекова расељеницима на рецепт омогућено у осам установа, а накнадно је овај број проширен 2004. године (Tarle 2004, 16).

Са друге стране, за популацију која је остала у Покрајини лечење сваке врсте наставило је да буде проблем од примарне важности, без обзира на то да ли су лица расељавана, посебно у случају опстанка у етнички изолованим подручјима, где су доступни само лекари опште праксе, док су све здравствене установе удаљене. Где лекови такође не могу бити набављани на рецепт:

СГ: Па тешко је, за лекара, треба мени сто двадесет, да лепо сам рекао, сто двадесет километара до Косовске Митровице, кол’ко има до Грачанице, осамдесет пет километара, ја мислим, код лекара ту мора да одемо, то је доста далеко, требало би и овде да буде, кад могу да дођу у Лапље Село доктори, могу да дођу и у Велику Хочу.

ИС*: Овде немате лекара?

СГ: Има опште праксе, ништа, нема да дође не ко да, барем месечно једном да дођу, да обиђу, да прегледају народ, јер стари људи немају, нема код да их вози, нема. (Г1СГ34)

Поједини су наводили управо то да их је лимиални бирократски положај навео на то да коначно пријаве нова пребивалишта, или да чак напусте Републику Србију, будући да су сматрали себе, и своју децу, грађанима без пуних права. Премишљање о промени пребивалишта, у случају да она није извршена након расељења (нпр., расељеник из Приштине није пријавио пребивалиште у Нишу, где већ годинама живи), показивали су расељеници којима је сметало то што нису могли да остваре иста права као и мештани локалних средина у местима њиховог боравишта, попут регуларног пореза на имовину, или бесплатног превоза за пензионере и слично. За друге, званична промена пребивалишта по измештању била је неминовност:

СГ: Па не, овде кад смо дошли, овде је било проблематично. Јер ми, не знам, овде је било проблематично то пријављивање, па ово, па оно, баш смо се измалтретирали доста. Некако су неорганизовани били кад смо дошли овде. Ја сам имала где да дођем, мама ми је живела овде, имала сам кров над главом и тако, али знам ту папирологију да смо јурили негде, да смо ишли, тако је понижавајуће све то било. Онда та хуманитарна помоћ, ја и мој муж смо били млади да примимо хуманитарну помоћ, можемо да радимо, ја сам остала без посла, син је био сам, као већ пунолетан, нема право да прима. Тако да нисмо много примали ту социјалну помоћ, па онда нисмо имали здравствене књижице, имали смо папире, онако, један А4 формат, име и презиме, и онда кад одете код лекара, а она сестра само узме и баци то, неће ни да погледа, то ме је убијало у појам. И већ сам почела да имам проблем са притиском, нормално, све је то, шта сам све преживела, и тако. (Г1СГ7)

За оне који нису променили пребивалишта након измештања, прибављање личних докумената Републике Србије остало је проблем, будући да су институције полицијске управе измештене у различите делове Србије,¹⁸⁵ што захтева да лица најчешће путују изван својих боравишта за добијање основних докумената:

¹⁸⁴ Саговорница наводи то да је имала проблем са уписом деце у основне школе у Краљево. Према доступним подацима крајем септембра месеца, школе у Краљеву окончале су даљи упис због попуњених капацитета. У Рашком округу било је уписано 1.419 ђака у основне и 509 ученика у средње школе: „Највише ученика је уписано у краљевачким школама - 1.116 основаца и 402 средњошколца, што је и коначан број уписаних, јер су сви капацитети у школама те општине попуњени” („Упис ученика са Космета” 1999, 2).

¹⁸⁵ Према доступним подацима размештај према општинама је следећи: „Полицијска управа (ПУ) у Гњилану (Врање), ПУ у Ђаковици (Јагодина), ПУ у Косовској Митровици (Краљево), ПУ у Призрену (Крушевац), ПУ у

СГ: Добро, и тако, ћерко, ми смо овде од данас за сутра. Један докуменат да извадиш, један извод, треба да идеш у Србију, у Крушевац. А у Крушевац кад сам била, сам ги се назборела. Све примали ги онија што ги, има, католици, не знам који, не знам који, примали ги њи тамо, а добро ги испотерали наши, баш лепо ги направили. [...] А у Крушевац кад сам била, свашта сам им рекла. Примају само католике, Албанце [коментар сарадника при изради транскрипта; (алудира на давање мита)]. А добро је што су их истерали их, баш лепо су им направили [коментар сарадника при изради транскрипта; (алудира на хапшење и избацивање са посла радника у МУП-у Призрен измештеном у Крушевцу, због корупције)]. (Г1СГ8)

У случају поседовања документације привремених институција самоуправе у Приштини, са друге стране, расељеници старији од шездесет и пет година такође могу остварити пензиона примања по том основу („Kallxo” 2024). У складу са тим, одлука прибављања документације и одлазака у Покрајину, често је вођена с циљем да се остваре права на минимална пензиона примања унутар система самоуправе у Приштини. Мишљења по том питању била су разнолика:

СГ1: Не знаш, Љубета, Љубе умре, што живео, ништа не видео, сирома, ни стан људски [...] Ће дођеш сад за евро да примаш, кад напуниш пе`т ше`с`, године?

СГ2: Шездесет пет, не педесет шест.

ИС*: Не, моја мајка, моја мајка није хтела да прима, богу хвала, имам живу мајку, није хтела никако. (СГ1: Г1СГ8; СГ2: Г1СГ18)

Неодређен статус везивао се тако и за папирологију и бирократију, које су положај расељеника чиниле специфичним, некада доводећи и до измене слова у презимену услед неусаглашене документације (Г1ПСГ6). Затим је проблематика била везана и за решавање пословног статуса радно ангажованих лица из Покрајине, и за добијање *привремених новчаних накнада*, које су лица примала по основу некадашњег радног односа у државним институцијама и фирмама у Покрајини, чији статус није активан (*Korisnici privremene naknade s Kosova i Metohije* 2009).¹⁸⁶ Једна од саговорница напоменула је до та је она, као измештен радник, била ангажована све до 2018. године:

СГ: То радно ангажовање је било до, право да Вам кажем, пре две године, док држава није завршила са нама радницима са Косова. И фактички нас ухлебала. У тим, нормално, значи, местима где смо ми кренули са тим неким радним ангажовањем, пре две године сам за стално добила уговор, као да сам нормално радник [саговорник изговара назив институције у Смедереву], у ствари [саговорник изговара стари назив институције], да, да тек пре две године сам добила. Да, тачно пре две године. Све време сам била радно ангажовано лице Косова и Метохије. Тако да нисам могла да подигнем кредит за стан, фирма није, [саговорник изговара назив институције у Покрајини] дозвољавала да ми подижемо неке кредите зато што нису знали докле ће као установа да постоје, пошто су постојали само на папиру. Овде у Смедереву нису хтели да нас приме за стално, примали су друге људе, своје људе, своју децу. (Г1СГ36)

Насупрот решавању проблема радно ангажованих лица, примаоци привремене новчане накнаде свој статус сматрали су неразрешеним.¹⁸⁷ Они су у неформалним разговорима посебно

Урошевцу (Лесковац), ПУ у Приштини (Нишка Бања), ПУ Пећ (Крагујевац)” (Вјелић и др. 2012, 45; „Полицијске управе РС и општине које им припадају” 2023).

¹⁸⁶ У питању је накнада у висини од 8.526 динара за расељенике изван Покрајине, односно 11.600 динара за оне који живе унутар ње („Raseljенима sa Kosova ” 2022). За житеље Косова и Метохије 2023. године износ је са 11.600 динара увећан на 20.000 динара („Privremena naknada za Srbe s Kosova i Metohije” 2023).

¹⁸⁷ Према извештају „Групе 484”, која се бавила заштитом и правима интерно расељених лица са Косова и Метохије:

„Расељена лица која су до 1999. године била запослена на територији Косова и Метохије, имају право на привремену накнаду, у складу са Закључком Владе Србије од 17. јула 2003. године о прихватању информације у погледу статуса одређених органа, организација и служби са подручја АП КМ (05 број:02-4586/2003-001). Накнада се обрачунава у висини минималне зараде према колективном уговору, а уколико корисници накнаде живе на Косову и

истицали то да као примаоци поменуте новчане помоћи нису имали право на друге врсте радних уговора и ангажмана, или то да зарад њих нису били спремни да се одрекну сталних, али минималних прихода гарантованих путем новчане накнаде, што је био проблем и са мештанима изолованих подручја претежно насељених српским становништвом у Покрајини, који су својевремено радили у државним институцијама и фирмама СРЈ, угашеним по успостављању међународне управе. Примања ове врсте, међутим, повећана су за лица која живе у Покрајини, док је за оне измештене изван ње сума остала непромењена, уз шта су власти послале јасну поруку 2023. године, без обзира на то што се велики део ових лица налази пред пензијом, или у животној доби када је тешко пронаћи запослење. Долазило је и до сродних проблема, на пример, да расељени радници, који су својевремено били ангажовани у држаним институцијама, по наставку њиховог функционисања и измештању унутар Покрајине, нису позивани на стара радна места, што илуструје следећа изјава:

СГ: Не знам, тако некако, и на крају 2007. године кад је мама умрла, Д. А. [саговорник изговара име и презиме познанице] која је била добра пријатељица, судија, исто из Приштине, она је рекла, каже, на сахрани још, мислим, после сахране. Прича мојој сестри, каже, зашто Н. [саговорник изговара своје име] не тужи своју фирму, [саговорник изговара своју област рада], каже, они су били дужни, сви који су били тамо, сви су се вратили. Не у Приштину, него су они измештени сада, тај део у Митровицу, каже Б. [саговорник изговара надимак познанице], зашто да не, каже, хоћеш да тужиш каже, 'оћу. Каже, имаш право на две године, добро, касније се испоставило да може и три, и тако ја тужим. У року од годину и по дана, али каже, пази, постоје да, већином су звали. Ко је тужио, њега зову. Ја онако, прво сам тужила, они су ми после годину дана исплатили паре, то су биле за мене, у, толике паре, а ја сам, на врху свега сам. Међутим, камата је, међутим Б. [саговорник изговара име познанице], каже, [саговорник изговара своје име], имаш право на још годину дана. Е, кад сам их опет тужила, ко вели ова, е сад, дођи да радиш. Ја стварно, тужила сам их, још је било оно, у процесу све то, и мене С. [саговорник изговара презиме], овај главни директор из [саговорник изговара назив места рада у Покрајини], и зове, то је [изговара назив институције], и зове да радим, и ја сам целу ноћ путовала. Дошла сам у [саговорник изговара назив места рада у Покрајини], па ми је он рекао да морам да радим. Добро, ми смо се посвађали, небитно то. Нешто, ја сам му само тражила један дан, да ја се организујем. Међутим, не, сутра ујутру да си за послом, а то је било пола два. За пола сата сам имала аутобус да се вратим, у току ноћи да путујем, да будем тамо. Значи, тол'ко је био против мене, јер нећу сад да, он је, испримали су за тих десет година, многе, а мене је требао да зове, мене која сам прави радник, све нас који смо радили, и тако да сам ја ујутру деци само рекла, ја сам примљена. Деца... Неке паре сам оставила, ја путујем, са Ж. [саговорник изговара надимак], ноћу до ујутру, ујутру су ми дали униформу. Он је дошао на [саговорник изговара опис радне дужности], ја сам стајала у осам сати, значи, на време, иначе је био спреман да ме отпусти, и тако је кренуло. [...] Он ми је претио, стално тражио длаку у јајету, само нешто погрешите, али ови колеге, ускакали мени у сусрет. (Г1СГ19)

Све наведено утицало је на то да се међу расељеницима и домицилним становништвом креирају извесне поделе, посебно на подручју Покрајине, док су поједини у први план истицали политичке афилијације као базу унутаретничког груписања, односно подела, која је одређивала економски статус појединаца, па чак и приступ хуманитарној помоћи. Од прихваћености међу локалним становништвом, са друге стране, у извесном степену, зависила је и адаптација расељеника. Саговорница расељена на подручју Брезовице навела је:

Метохији, она је увећана за 30%. Ову привремену накнаду могу да остваре они који су најкасније до 9. јуна 1999. године били у радном односу у некој од друштвених организација или предузећа на подручју Косова и Метохије, а сада по том основу, не добијају зараду, нису засновали нови радни однос, немају услов за пензију, нису остварили право на новчану накнаду у време незапослености и не остварују приход по основу рада и имовине. Привремену накнаду може остварити и блиски члан породице отете или нестале особе која је била у радном односу (дете, родитељ, брачни друг, односно члан породице према коме је особа имала законску обавезу издржавања)” (*Korisnici privremene naknade s Kosova i Metohije* 2009, 4).

СГ: Дошли смо овде, али ни леба, ни вода, ништа овде нема, да се купује. Нас никој, не, не воли што смо избеглице, не, ми између себе се не волимо, а ни другога, другога да га волимо. И тако, и немој више да ме пропитујеш З. [саговорник изговара име представника организације]. (Г1СГ8)

Генерална карактеристика ове генерацијске скупине била је то да су у први план лица истицала своја места живота; одрастања, или пребивалишта по удаји, у случају женских саговорница, као круцијална за одређење њихове припадности, с тим у вези, и губитак изазван расељеништвом. За оне који су наставили живот у Покрајини, његово превазилажење било је истакнуто акцентовањем могућности да се у новонастањеним окружењима оствари живот у близини родбине и пријатеља, или колега по пословном премештају.

Осим у случају једног од најмлађих саговорника ове генерацијске скупине (Г1СГ37), сви расељеници изван Покрајине су уз губитак истицали потребу за посетом територије Косова и Метохије, или самог расељеног места. Упркос томе што је долазило до решавања статуса расељеника (који се правно губи променом пребивалишта), или стамбених питања, било у приватној режији, или кроз социјалне програме становања, додељивањем јединица на коришћење, *измештеност* је наративизована као она чије су последице и даље присутне. Исказивање губитка узимало је три смера, саговорници су се враћали на догађаје прошлости, одбијали да о њима говоре детаљније, или су се фокусирали на тренутно актуелну проблематику – при чему је последњи вид реакције био карактеристичан за лица чији се чланови породица воде као нестали, или за оне који су наставили живот у изолованим срединама Покрајине, претежно настањеним српском популацијом.

Заплет: сећање на тренутак напуштања пребивалишта

Приповедни фрагменти о самом тренутку присилног напуштања дома и периода који је уследио могу бити означени као *личне приче о губитку* (Antonijević 2009a), а у конкретном случају унутар те категорије, прецизније, као *наративи о напуштености*.¹⁸⁸ Они указују на конфузију са којом су саговорници били суочени, и потпуну дезоријентацију на „самом локалу” чије је напуштање уследило, било из разлога што су смернице за делање изостајале, или што се ситуација непрестано мењала. Суочени са противречним порукама о безбедносној ситуацији, саговорници су се оријентисали према свом нахођењу, и поверењу у лица од којих су добијали обавештења. Један део расељеника освртао се на то да је желео да остане у свом месту пребивалишта, и да је показивао ту намеру, али да ипак коначних договора са већином српског становништва по том питању није било. Наредни исказ саговорника, расељеног унутар Покрајине, у најбољој мери осликава опис препуштања становништва себи самом:

СГ: Па, можда то није овако причано, и нешто више то. Ми смо тада, било је скоро све у расулу, било је скоро све у расулу, ја сам био један од људи који је тамо можда био више обавештен, јер сам се више кретао. Е нико, на пример, није организовао да кажу, 'ајде ви ћете у том месном подручју, значи, Осојане, које је имало око 3.000 становника, Срба, да каже, организујте се, остаћете, или тако нешто, долазила је полиција, који су говорили да, да ће они ићи у понедељак. У понедељак, то је неки датум, не знам, петнаести, шеснаести, који је то био, овај јуни, и ко хоће да иде са њима, нека иде, а ко неће, каже, ризикује да остане. Био је неки рок, до неког четвртка, до седамнаестог јуна, да ће тад остати, да ће остати војска и да ће ту, тако да... То је био хаос, нас је посетила нека група, послата из Београда, у, у суботу, у суботу, значи. То би негде, не знам који би то датум био, можда тринаести, четрнаести, тако нешто, и ми смо се скупили око двеста у тој заједници Осојане, и ми смо, и рекли смо, да ћемо да останемо, и остајемо, остајемо, знамо се између себе, људи ту, домаћини, шта... Сутрадан, у недељу, дигао се народ, тракторима, возилима, барјацима, с пуцањем, иду. Ја сам изашао испред те колоне, пошто сам живео, колима прођем преко неког орања, и шта знам, и прођем испред њих, и кажем, где ћете. Људи, знате где ћете, где идете? Па каже, идемо, каже, овај, па ако буде добро, ми ћемо да се вратимо. Да, сада, имало је ту који су организовали да се иде, имало је који су имали по нешто

¹⁸⁸

Захваљујем професорки Биљани Сикимић на сугестији означавања назива наратива.

па 'ајде, али већина који смо били тада остали 99. године, нисмо у централној Србији имали ништа. Већина, значи није била спремна за покрет, и није била спремна за, за то, али тако је то сада било. Око тога неке, неких организованих државних ствари није било, да ви ако останете, који остану имаће неку, па не дај боже погину, или тако нешто, имаће неку државну помоћ њихове породице, или нешто, то је. То је било у суштини, тако хаотично што се тиче, што се тиче изласка. Што се тиче изласка, ми смо остали као породица, шест породица смо остали. Два дана дуже него што је испражњена општина Исток, два дана дуже, имали смо таста у Пећкој бањи и ишао сам тамо да га посетим, тада су и они говорили да нико неће да оде, кад, нађем га самог са супругом. Шта је ово деда, где су људи, отишло је, каже, све, све је отишло, каже. Како, шта ћемо да радимо сада човече, па каже, ништа. (Г1СГ5)

Поједини саговорници сведоче да су апели српских власти да народ остане на територији Покрајине били неуспешни услед изостанка заштите становништва по успостављању међународне управе, што је постало евидентно непосредно по примирју. Призренци се тако посебно присећају злочина који се у центру њиховог града одиграо, чинећи прекретницу у плановима за опстанак. О потресном догађају сведоче снимци страдања Славка Веселиновића (избеглице из Босне и Херцеговине) и Жарка Андријевића у возилу Лада, 13. јуна 1999. године у центру Призрена, када су на њих немачки војници испалили огромну количину метака (Станковић 2002, 231–232). У два интервјуа кроз дуже наративне сегменте, изнета је трагика овог догађаја, и његов утицај на опстанак српског живља у Призрену:

Пример 1

СГ: И онда су, онда су почели војници, ови који су били на одслужењу војног рока, и који су били са стране, да се радују што иду кући, и почели су да славе, тако што су рафално, тако што су пуцали. Док је овај део који је, мој део војске, што су били мештани, у ствари туговао, јер нисмо знали шта нас чека. Нисмо хтели да напустимо јединицу, иако се увелико причало да се јединице напуштају, и дванаестог смо били на месту, чекали да неко дође. Односно, да нас отпусти, да нам да књижицу, у супротном би били дезертери. Дванаестог је дошао, дошла делегација из Београда, између осталог Ивица Дачић, моје задужење је било да поставим озвучење у сали, на летњој позорници. И поставили смо озвучење, како је то озвучење било једно три, четири месеца у бункеру, у хладном, дан је био сунчан, ми би то изнели напоље, дошло је до кондензације. Поред све те муке која нас је тада задесила, почели су да се зезају, да сам им наместио, да ћу да их убијем, јер су микрофони били влажни, појачало је било влажно. Могло је да дође до струјног удара. Завршило се то, они су одржали говор да не би требало да се иде, да је ту [саговорник не завршава реч; К...] Кејфор, да нас заштити и тако даље. Ја се договорио са мојим радницима, који су постављали то озвучење да се сутрадан видимо, почиње први радни дан и ми почињемо, настављамо са радом. Војска је већ почела, Кејфор је већ почео да улази, и овај. Тог дана су изрешетали, убили двојицу момака наших, који су припити кренули, један је био наоружан. Возилом кренули према јединици Кејфора, односно, кроз град су кренули, ови су били [саговорник не завршава реч; ло...] лоцирани у центру града. Издали су им наредбу да стану, ови нису чули, или нису хтели, кажем, били су припити. Наставили су даље, изрешетали су их, не знам. Да сад не причам, али прошао је извештај, ја мислим да сам ти послао. Двестотинак и више куршума је испалено на њих двојицу и постоји тај снимак, где је један од њих био жив, и моли да га не снимају, а све телевизијске екипе које су се ту нашле, снимале су га како се он бори за живот, и моли да не снимају. Сав крвав. Тако да је то био један од догађаја, инцидената, који је указао да нису дошли Немци нас да заштите, јер је то била сила која је све то могла да уради све то са два, три, четири, пет метка. Бројано је, кажем, ја мислим, више од двеста куршума. Касније су признали, повучени су ти војници, дошло је до прекомерне, употребе прекомерне силе, али су млади људски животи угашени. Та тела су остала до, сутрадан је извршен увиђај, остала су покривена маскирним, тим, овај, крилима, како се зову, шаторске маске, и ту ноћ ја сам са пријатељима Албанцима причао. Да се спремам, да ако крене колона, да ћу да кренем, сви су ме убеђивали, да нема потребе да идем, нема зашто да се бојим, нисам никоме ништа урадио, иако сам био један од малобројних који је у то време шпартао градом, у униформи и под пуним наоружањем, јер већина војске је била негде у шуми, или према граници. Били су у униформи, али нису били видљиви, ја сам циркулисао по граду и био видљив, и овај, али су ми рекли да немам разлога да бежим. [...] Свастика која је била у [саговорник изговара област и место рада своје свастике], је исто рекла да је став политике да се не иде, да останемо у својим домовима, међутим, око дванаест, пола један ноћу, свастика јавља да се ситуација променила после убиства тих момака, и још неки су обавештајни подаци стигли, да нам није, овај. Да није, да нам није ту безбедно, у два ујутру зове један од ових пријатеља, који ми је рекао да, да нема потребе да идемо, и обавештава ме да... Не, у ствари, само ми је реко, ја сам на једном састанку, не могу пуно да причам, твој план је био бољи. Значи, мој план је био

да идем, његов план је био да останем, да останем, само ми је рекао твој план је био бољи, не могу да више причам, ми смо овде на неком састанку. Они су се тако скупљали по улицама и пре тога, и знало се још пре рата да је договорено ко ће у чији стан да уђе, српски. Кибицовали су на време станове, и онда у зависности од њих, како је ко на ком положају, и онда је добио распоред у чији ће стан да уђе, и да опљачка, и да ту живи. И то је било, знак је био његов, значи, то је било, већ дефинитивно је био знак да није више безбедно ту. Међутим, тад је био проблем, ја јесам имао два возила, два возила нисам могао да возим, а у једном возилу није могла да ми стане цела породица. Нас је шесторо било, и овај, у једно возило нисмо могли да станемо, а камоли нешто да, овај, понесемо, и онда сам... Пошто ми је један од тих пријатеља који је имао [саговорник мисли на пријатеља албанске националности], кажем, имао добру штампарију, својевремено, док смо оно разрађивали неке варијанте. Обећао је да ће ми дати комби. Није то неки, не овакав, него много мањи, али већи од возила које сам ја имао, јер сам ја увек патио, волео сам технику, и увек сам ја морао да имам добру технику. Да ли је то камера, да ли је то фотоапарат, да ли је озвучење, линија, појачала, и те ствари, и значило ми је да нешто од тога понесем. Не толико да бих имао тамо, него за не дај боже, да бих могао да прехраним породицу, јер нисмо имали уштеђевине. Не знам да л' смо, да л' смо две, три хиљаде марака имали. Све паре смо улагали ту, добро смо живели. (Г1СГ23)

Пример 2

СГ1: Град је био као кошница. Када је немачки КФОР дошао, град је био кошница. Мислим да је било милион Албанаца, али, али стварно, то је било тол'ко мучно гледати да... То су они викали НАТА, НАТА, оно, виктори, неко показивао овако, ова омладина, бићемо пререзани, бићемо, овај, онда смо гледали, мислим, ја сам гледала, одозго, са мог брда, када су погинули ова двојица Срба, када су Немци пуцали одозго хеликоптером, то је било страшно, зато што су ту у мом комшилуку, Славко и Жаре.¹⁸⁹

СГ2: У центру града, у центру града!

СГ1: То је толико мучно, толико страшно, ја, је, мислим да сам видеела, ја мислим да су из хеликоптера, мислим да сам видеела, од овог...

СГ2: Стотине метака, стотине метака, неколико стотина метака испалили...

СГ1: А то је један, а то је његова жена, која каже, мислим, сад ћу баш, оно, која каже, куку мени, мој Славко је у кола, куку мени, убише ми Славка, ту је њена мајка, ту је комшилуку, ми је тешимо, а само пљуште одозго, а она, а онда она што је, ја мислим да је једно петнаест минута стајала та Лада, искрено, то Вам стварно причам, стајала та Лада, ја морам, ја мало морам, и онда је овако ишао тенк неки немачки, мајке ми, ја сам то у филмовима видеела, и овако, сто њих, Немаца, војника младих, који овако иду с пушкама, крв лије из оне, хиљаду метака, и онда они ту иду, и круже, па круже, и нико ништа, њима су помоћ, мислим, први су пришли новинари, који су ту у хотелу били, то је сатима, мислим, то, то, страшно је било.

СГ2: Један је погинуо на лицу места, овај други је жив [саговорник мисли на то да Жарко Андријевић није одмах страдао].

СГ1: Други је запомагао...

СГ2: Све остатке после тога...

СГ1: Новинари су, а ми гледали одозго...[...] Кажем. Немоћ. Туга. Љутња. Неверица. Мислим, кажем ти, то је било, то је било стварно, један, страхан, страхан догађај, чини ми се да некад исто тако, ја зато не волим ни кад приказују Славка, јер, овог Жарета, то је стварно потресно, али стварно ето, а ми се знамо, сви Срби се знали у Призрену... И онда тако, оно, што се оно каже, попаковали се, на врат, на нос, што се оно каже. Брзо ћемо да се вратимо, дај те лекове, е нешто од оно што се каже, стари људи, лекове. Нешто мало од гардеробе, летње доба је, вратићемо се. Тако наивно, барем, кажем за моју породицу, веровали... (СГ1: Г1СГ25; СГ2: Г1ПСГ6)

Сви саговорници из Призрена и околине тврдили су да нису имали представу о томе како ће се ситуација на терену одвијати. Екстензивно појашњење о доношењу одлуке напуштања Призрена, које износи горе цитирани саговорник (погледати изнад пример 1), прати и опис самог тренутка напуштања стана, који је његова жена претходно средила, износећи ђубре, с мишљу да ће се породица убрзо вратити. Поједини су ипак одлазак доживљавали као коначан и трајан, посебно у сеоским срединама где је етничко насиље било изражено. Саговорници су говорили о припреми пред одлазак, паковању најнужнијих ствари, њиховом заборављању:

¹⁸⁹ Према доступној грађи описа протеривања Срба из Призрена указано је на то да су неки од косовских Албанаца показивали поменути невербални знак победе, у тексту се, међутим, грешком наводи да је дан страдања двојице Срба у возилу Лада био 12, а не 13. јун (Станковић 2002, 232).

СГ: Тамо сам живела од 73. док смо избегли, до 99. [саговорник мисли на живот у Призрену]. Тамо сам, и муж, тамо смо, живели с мужа исто. И тако. Све је остало, ништа, једну кашику, како сам ја прошла, нисам подигла ништа, ја, што је најгоре, муж болестан, ја, четири детета, ми идемо у конвој. Заборавим торбе, заустављам конвој, да се вратим по торбе, одвози ме КФОР, да узимам торбе, и на, у Гиљане да ме чека КФОР. Да се пребацим са децом овамо, ја, како сам ја прошла, много тешко, много тешко, много тешко. Ја кажем, не дао бог ни највећем душманину, што сам ја све прошла, они кад су ме видели, онај шофер, што је возио ово, после он, од камиона ме пребацили у аутобус војска где је, јер муж је имао велике и јаке болове, пошто је био од карцинома, и ја децу ситну сама, са све њега сам се пребацила код њих, да би ме довели навише, и кад сам ушла у оно, нисам пребацила из камион ствари, него остали у камион, јао. Не можеш ти, четири детета и супруг, како, кад сам се сетила, дете кад ми се упишало, М. [саговорник изговара име сина] ми био мали, две године, две и по године био. Три године напунио у колективни центар у Сићево. Реко', заустави, реко', неке, ови што иду, реко', ја немам ствари за децу, ја морам да пресвладим, шта ћу да радим, реко', где ћу да идем ја без ствари, мора торбе да узмем, у камион. Како госпођо, а шта децу, шта ће радиш, деца нека седе са мужа, а ја сама ће се вратим, знаш, и он каже, јаој госпођо, а смеш? Смем реко'. Ја, ако ми реко' бог да умрем, ће умрем, ја шта да радим, бар деца нека се спасу, и супруг нека иде, реко', ако могу ћу да узмем ствари, ако не, не, кад сам се ја вратила, онај шофер само се крстио, свака ти част, како си могла да узмеш, како си узела ствари, реко' тако, у камион сам, избацили они људи, што били још, ова полиција, КФОР што била, оставили су ми ту, до аутобус, у аутобус, и тако, много, много, кажем ти. Мојих доживљаја има много, много. После муж кад ми је умро, тад је било још горе. (Г1СГ17)

Сећање на напуштање пребивалишта често је повлачило приче о дешавањима у колони, попут кварова на аутомобилима услед неискуства возача и слично, и о другим призорима који су остали запамћени; попут сусрета са човеком који је у расејање кренуо упрежући коња. „Он коња храни, а он, да ли је јео”, запитала се једна од саговорница која је поделила свој доживљај принудног одласка из Приштине у колони (Г1СГ2). Свеукупно, уз извесне изузетке, преовладало је и мишљење да бомбардовање, и све оно што је са њим уследило, није било очекивано:

СГ: Тако да сам напустио Косово 99. године, био сам од 96. године у посебној јединици милиције, радио, у ствари радио оно што је сврха сваког православног и нормалног човека, радиш, браниш породицу и дом, све остало се зна ко треба да ради. Сам начин како, кад смо напустили Приштину, осећај је био да је нестварно. Прво да ти идеш од неке поплаве која ће трајати петнаест дана, десет дана, мада смо сви били убеђени да до тога неће доћи. Међутим, неописив осећај, значи, ни радост, ни туга, буквално празан осећај. Немаш појма где идеш и зашто идеш, ни да ли би требало да идеш, да би требало да се покренеш, цео свет, имаш осећај, да је једна велика рупа. И путујеш у тој рупи, и надаш се да кроз ту рупу мораш да прођеш, да би поново се вратио, одакле си. Е, то је мој осећај. Значи доживео сам све, и јеврејску клетву, да бог да имао, па немао. (Г1СГ38)

Преокрет ситуације, по окончању бомбардовања, описује се и уз референце на чињеницу да су станови Срба и протераних мањина у почетном периоду били окупирани, а да у том аспекту комшије Албанци, којима је претходно пружана помоћ, нису могли да узврате било какав вид заштите. Готово сви саговорници били су сагласни да чување станова од стране Албанаца ни у ком случају није могло бити гарантовано, један од њих напоменуо је да је комшији Албанцу поверио стан на надгледање, али да је крајњи исход заштите имовине био неуспешан:

СГ: А ми, оно, кад смо кренули, оставили смо ту кључ код нашег комшије првог, Албанац, старији човек, са женом је био ту. Стварно смо били, ево, и дан данас се чујемо са њима, мислим, остали смо у добрим односима. Њему смо оставили кључ, он је пустио своју сестричину, да буде ту, да не би неко други дошао да заузме тај стан. Међутим, она је имала неког момка који је мислио да може да дође до стана без муке, и без плаћања. Међутим, успели смо ипак, после пет, шест година преко „Хабитат” оне, организације међународне, успели смо да остваримо своја права, да продамо стан, и захваљујући тим парама, купили смо стан у Нишу, и били смо до, кажем, јануара 2008. у Нишу, кад смо прешли у Обреновац. (Г1СГ27)

Још један од саговорника напоменуо је да је пријатеља Албанца обавестио где је оставио кључ, али да никакву гаранцију заштите стана није могао очекивати (Г1СГ23). Одлука о боравку на постратном подручју након успостављања међународне управе за Србе преостале у градовима подразумевала је извештајан степен мимикрије, и снажну унутаргрупну подршку. Једна од саговорница описала је то како је, након бројних претњи, одлучила да напусти свој град у хаљини боје албанске заставе, са кесом ђубрета у руци, док је у наручју држала своју бебу, не би ли се након претњи, и узурпације стана спасила. Већина се освртала на то да је познавање албанског језика тада било кључно за опстанак, јер је гарантовало већу могућност прикривања националности у свакодневној комуникацији са суседима, међутим, и тада је опрезност морала бити додатно појачана:

СГ: Значи, то је била та, и онда сам јула пребацила децу, ја сам се вратила, и погрешила сам, на улици сладолед, уместо на шиптарском, тражила на српском, и ту је био крај, и онда више нисам излазила. А, да би, док су ми деца била ту, на вратима сам написала Јашари, маркером, Јашари, јер знам да су кренули да улазе у станове, а моје је двоје мале деце било ту, и на фиксни телефон сам се јављала на шиптарски. [...] Они су тачно знали власнике телефона, ја сам се јављала на шиптарском, деца сам забранила да се јављају на телефон, ја сам се, и онда на њихово питање на шиптарском, ко сам ја, мислим, Шиптарка, ја сам им на шиптарски одговарала, јесте, били су Срби ту, ал' смо их ми протерали, ово је сад наше. Само да ми не дођу на врата, тако сам гурала, гурала, док више, имала је она српска станица, како се звала, само се она оглашавала, преко радио Мадера, или како је било оно? Да је дошла информација, да је још само шесторо деце, по неким њиховим информацијама, да је само још шесторо српске деце у Приштини, онда ме је ухватила паника. А деца су се играла мало иза зграде, и онда ја организујем да их пребацим. (Г1СГ32)

Један од саговорника изнео је и живописну слику своје прве посете пребивалишту непосредно по потписивању Војно-техничког споразума, када се вратио са радне дужности, док је његова супруга са породицом већ пребегла у централну Србију, као и преостали житељи села Смаћ, код којих су неко време боравили и Срби из села Новаке (Станковић 2002, 230). Он потом није износио детаље свих дешавања које је проживео у Призрену након избављања из села, остајући тамо до новембра 1999. године, истичући да су га пријатељи и познаници, уместо његовим, српским именом, ословљавали албанским – Бајрам, како не би дошло до његовог распознавања. Након становања на приватној адреси он наводи да је накнадно нашао уточиште у Призренској Богословији. Поменута, ризична посета родном месту издвојила се као посебно значајна за сагледавање односа расељеника према губитку дома, који је очигледно бивао учестало наративизиран у казивањима о пореклу, што се може уочити на основу уобличености исказа:

СГ: И ја од ту, кад сам отишао у село, гледам како скидају врата, прозори, кров, нове куће, знаћи, неусељиве куће. Сви смо правили куће, да би се поделили, не само ја, него цело село, ја им кажем добар дан, добар дан, на албански, како је, они скидају прозори, врата, отварају, мислим, пију ракију, кажем, је ли бре, како смете да пијете српску ракију, а каже, прво смо дали свињама, и каже, керови, имао сам, а, 'оћеш и ти, реко', 'ајде хоћу. Не знајући, они, да сам ја био газда од те куће, власник... [...] Не познајем [саговорник мисли на узурпаторе], и ништа, попијем ја са њих ћашу ракију, тако она запрежна кола, све, пољопривредне машине, седи у гаражу, и долазим, имао сам шарпланинку, једног кера, долази, и она од радост, право према мени, а овај Шиптар мислио да ће ме уједе, ме нападне и убије, и она како тој, видео сам, сузе, ето овако, ја само сам се окренуо, не смем да се прикажем. Попијем ја још једну ракију, наилази стока, е то, то ми је најтеже, зато сам и песму саставио, зато. Улази стока у двориште, и риће, имали смо једну краву, Петриња се звала, петнаест телети код нас, знаћи, шеснаест година, и она долази иза, и мене у леђа са рог, е то нисам могао, да издржим. Устао сам, и ишао сам према брату од стрица куће, а он је имао овај, (...) керове, ове ловачке, у међувремену, ови нису ни приметили да сам ја отишао, и да идем према брдо, кад овај, дечко један дошао, од ових католика, и сад, пита њих, где је, каже, овај, каже, што, па каже, како каже, он је, каже, то је његова кућа, каже, како б'е његова кућа, каже, он боље од нас зна, каже, албански, каже. Кад сам ја ћуо, ја скренем, узбрдо, керови за мном, па као бог, нико не, керови на супротну страну, они пуцаше једно два, три пута, ја узбрдо, у лозу, у Вељежу сам отишао, у међувремену, пре него што сам побегао, да кажем, да су остали, њих десет, пет брачних парова, дању су седели ту, ноћу су бежали да спавају, по брда, је л' малтретирали их. (Г1СГ13)

Дешавања ове врсте накнадно се препричавају у неформалним разговорима, будући да су расељеници били принуђени на најразличитије стратегије прикривања идентитета, како би преживели у тренуцима изложености етничким провокацијама. Карактеристично за приповедање овог сегмента искуства принудног измештања било је то да су лица говорила о одсуству било какве заштите, и суочености са повредом права и дигнитета. Поједини датог периода нису ни желели да се присећају:

СГ: Дешавале су се разне ствари, сад не бих о томе, али ја сам био ипак, како да кажем, био бесан на њих, више сам био бесан на припаднике мога народа, који су дозволили да се то деси и на руководство, да кажемо, шта ја знам. Тако да кад сам изашао, да, кад сам успео да продам стан, и да се иселим да кажем, буквално под знацима навода да се иселим, тако сам почео да стварам отклон према Приштини. Значи, више није било носталгије, више, било ми је више жао за људима, знаш, овај, и овај, и с почетка како да кажем, првих годину дана. (Г1СГ37)

Таква ситуација свеукупно је допринела међуетничком неповерењу и дистанци, код оних расељеника који су покушали да у Покрајини остану и након јуна месеца, будући да су најчешће били суочени са претњама, узурпацијама, услед чега су оправдано сматрали да међународне снаге не обављају свој посао и не пружају адекватну заштиту. Очекивања о опстанку у градским језгрима, у централном и јужном делу Покрајине, под тим условима, више није било:

СГ: Знате, још сам била страшно разочарана, што сам ја мојим комшијама, које су остале ту за време бомбардовања, овај, помагала, и нудила помоћ, десило се супротно, да чак, после сам сазнала да су и неке моје комшије, овај, провалиле стан, и покрале, куче ми је једино остало ту, ја сам изашла, нисам била ту, овај, кад сам се вратила, овај, све ствари су ми биле покрадене. Гардероба, нешто покрадено, нешто побациано, чак су из замрзивача извадили, све оно, знате, летње доба, ону храну, овај, украли замрзивач, украли батерије, овај, за воду, купатило, кухињу. Мислим, у стану је био хаос, и онда сам само молила, са КФОР-ом сам ушла, да нађем нешто од докумената, јер једино то ми је преостало, и кажем, молим вас, будите ту, будите ту, кажем, бар' док пронађем нешто од папира, докумената, и онда да пођем са Вама, јер знала сам да сам несигурна. [...] Него кад сам, кад смо ушли тако са КФОР-ом у стан, то је тако исто руља ушла. То ја, не знам, било је преко петнаест људи, одакле су се створили, мислим, Албанци, и улазили у једну собу, другу, трећу, ми смо гледали, шта има, како има, и онда, ја сам морала, кажем, молим Вас, само да нађем, да не останем сама, они су рекли не, били су јако, овај, дрски, она преводилац, која је била са њима, каже, не могу да остану, ако хоћеш са нама, изволи, ако не, онда на своју одговорност остајеш ту, и ја сам остала у том стану. Рекла сам, идите, па нек ме убију, јер ја, једноставно, морала сам да узмем те папире, и нисам могла тако да оставим све, овај. Да бар нешто покушам да нађем неки од тих докумената који би ми... (...) Значили, да, и онда сам рекла, океј, идите, нека, и да Вам не причам ту ситуацију, то је трагична ситуација, како, како, и тај страх који сам осећала тих три дана, боравећи ту сама, али онда је један мој колега дошао са колима, извукао ме из стана, то што сам скупила наше, то је било све у једном, у неколико завежљаја. Што сам нашла, постелине, ту сам унутра ставила, те неке моје успомене... [...] То је било, ја не знам, скупили су се, тако, двеста, триста људи око оне оградe, и гледали су шта, шта се ради, знали су ме претежно ту. Ја, кад сам силазила доле, само сам се окренула, и кажем, овај, хвала вам, комшије. [...] Хвала што ми нисте пружили заштиту, као што сам ја вама пружила, али, кажем, онај види све, и насмејана сам изашла, нисам хтела да дозволим да ме виде уплакану, овај, и тако да, после тога више никад нисам отишла, све то што је остало, то су разнели, однели, и тако, ето. (Г1СГ22)

Сагледавање напуштања пребивалишта као коначног тиме је било карактеристичније за оне који су Покрајину напустили након извесног протока времена од масовних одласака у колонама, када су једнозначно могли изговорити – *више се не враћам овде*. Став о одласку као трајном исказивала су и друга лица, расељена из мањих места, чак у првој фази примирја:

ИС: А у тим првим тренуцима расељеништва, је л' сте имали помисао да ћете се вратити, да је то привремено?
СГ: Па, да Вам кажем нешто, после Кумановског споразума, и оно што сам ја видела, дало ми је још више снаге да издржим, а и [саговорник не завршава реч; не...] неког песимизма у себи, да, неће скоро бити

повратка, скоро, јер рекла сам Вам, ми смо у војном конвоју дошли, и када је, и војска има свој правац, је л' тако, и свој договор, и када су постављени били камиони, аутобуси, да се, овај, напусти, у међувремену су дошли Руси, мислим, из Босне,¹⁹⁰ стационирали се и ту су остали, не знам до када, и онда је, овај, наша војска се повукла. Почела да се повлачи, и то овај, тај, њихов поздрав, поздрав на аеродрому, који иду према Србији, и било је војних лица, и војника, и официра, подофицира, који су били можда са Косова, из Македоније, јер знате, али ту су били, за време бомбардовања на свом радном месту, и тај поздрав, и тај плач, и ти загрљаји, таквих људи, громаде, академци, официри који су прошли, доста тежак период, је л' тако, усавршавања, и тога. И то стезање руку, (...) и ти поздрави, брате, никад више, никад више, брате, и то, то ми је онда тако остало упечатљиво, да сам рекла, ја, напомињем, ја сам 1954. године рођена, тада сам себи рекла, ја, моја генерација се неће вратити, мислим, можемо да се вратимо, али оно, кад кажем вратити, мислим на, на повратак више Срба [саговорник наглашава], много, много више Срба. И тако кажем ти, те неке слике, које ми често навиру, и то, знала сам, да, да неће брзо, а да ће остати Косово Шиптарима, неће, неће, али, сад је тако, то је оно стање како је сада, доле њих штите, ови који су доле са њима, који их штите, они су, наравно, на њиховој страни, јер ја сам и радила, рекла сам Вам, на Косову, ту сам стекла пензију, они су незаинтересовани, они су ту људи дошли, да би имали, посао, дневнице, добре плате, да ли су то Карабињери који стоје на мосту, у Митровици, да ли су то, није битно, Французи, или неко, али, овај, јер они, њих се то не дотиче. Ту смо да чувамо мир, (...) да не иду једни на друге, и то ће тако да буде, е до када, то стварно не знам, нисам видовита, али сам тада сама себи рекла, моја генерација неће, онај масовни повратак, то мислим на масовни повратак, и тако. (Г1СГ9)

Истицање повратка као оног који се сматрао прижељкиваним, без обзира на реални потенцијал такве констатације две деценије након расељеништва, доприносило је исказивању припадности, јер се на тај начин потцртавала спона са напуштеним подручјем, упркос томе што су са протоком времена многи расељеници правно решили своје статусе променом пребивалишта, или се адаптирали на новонастале околности и промењена социјална окружења. Имагинација повратка у том аспекту имала је најпре национални предзнак. Два саговорника истакла су да би се ипак вратила (Г1СГ11; Г1СГ31), под било којим околностима, док је један од њих на том плану предузимао извесне мере (Г1СГ11), чији изглед није био сигуран. Тиме се само искуство расељеништва, за оне који нису остварили право на повратак, приказивало као трајно, одржавајући *мит о повратку* актуелним (Al-Rasheed 1994). Припадност је испољавана кроз претходно изграђене локалне идентитете, који су се заснивали на снажној вези са окружењем унутар којег су расељеници својевремено живели у физичкој близини својих породица, упућени једни на друге, често и у мултиетничким срединама:

СГ: *Тако да неки осећај припадности Смедереву, иако јесам сада Смедеревка, више нисам Приштивка, овај. Не волим га ништо. Мислим, немам тај осећај припадности овом граду. Знате, значи, могу да живим, ја кажем, ја сам као на летовању, али се то ништо летовање продужило, да ћу ја кад тад да се вратим. Ето.* (Г1СГ36)¹⁹¹

Догађаји етнички заснованог прогона и застрашивања, који су супротно Резолуцији 1244 водили даљем умањењу процента српског становништва у Покрајини, били су трагични и крајње поражавајући. Упркос свему, измештање у првом периоду није било искључиво схватано као трајно, већ су саговорници, као што је приказано, имали различите представе, услед пређашњег позитивног искуства живота у мултиетничким срединама, али и обећања међународне заједнице. Доживљаји потпуне конфузије указују на постојање драстичне *културне дезоријентације* која је уследила (Sztompka 2000), да би потом расељеништво за ову генерацијску скупину, међу оним саговорницима који нису остварили право на повратак, задобило карактеристике трајног и делимично нерешивог стања, са минималним назнакама одступања.

¹⁹⁰ Руски контингент на територију Покрајине кренуо је из Републике Српске („За Русе нема зоне” 1999, 2; „Први контингент КФОР-а јуче се из Републике Српске упутио ка Космету” 1999, 4).

¹⁹¹ Сегмент интервјуа цитиран је у раду истраживача (Петковић 2021, 357).

Наративи о напуштености, у случају лица чији је положај још увек био несамосталан, то јест завистан од извесне социјалне помоћи, као и расељеника унутар Покрајине и повратника, имали су још једну карактеристику, која се најпре односила на тренутну проблематику њиховог положаја. Последице принудне измештености као видне исказивале су се у положају расељених лица пресељаваних из колективних центара у зграде изграђене у виду донација за расељенике, то јест стамбене јединице добијене по основу прогона. За њих су акутни били проблеми имовинског статуса над додељеним јединицама, или услова живота у таквим смештајима. На том нивоу није било значајнијих генерацијских разлика у перцепцији положаја, већ су ови саговорници истицали моћ институција, односно одсуство могућности управљања над простором за који се не зна тачан период коришћења, уз недостатак информација о приликама за откуп, а у појединим случајевима проблем је представљало и покривање економских издатака. Тиме се потврдила антрополошка констатација о простору као ограничавајућем фактору делатне моћи субјеката (Miller 2001b, 118, 119, 120; Pink 2004, 10). Становници наведеног типа смештаја у Нишу истакли су неке од следећих проблема у вези откупа станова:

Пример 1

СГ: И каже, лепо се сећам тих речи, значи, док сте живи, Вас нико одавде не сме да помери. Ако будете у ситуацији да се снађете, можете да откупите, али само земљиште, јер је локално само земљиште, а Европска унија је, значи, сазидала зграду, основне те животне [саговорник не завршава реч, изговара; на...], овај, основни животни елементи, како да их назовем, нашли смо један сто са четири столице, два кревета, нас је било четворо, шпорет, и фрижидер, ал' нема везе, и то значи, ја нећу да плаћам кирију, и то, то је мени много значило, е каже, хоћете само да платите, ето, чисто нешто ситно, (...) за земљиште. Сад чујем друге приче се причају, да ли, да ли се мењају људи, да ли се мења структура, да ли се мења Европска унија, али ово, и то се променило, да ли ће, нико не помиње да можемо да откупимо, додуше, не дирају нас, неке јуре, да плаћају кирију, неке терају из зграде, за сад нас не дирају, ал' се не зна кад ће. И да ли ће.

ИС: А нико Вас, не, не обавештава о томе, шта се дешава, да ли постоји нека могућност да се?

СГ: А ко да нас обавести?

ИС: Центар за социјални рад, или...

СГ: Не дао бог да одеш у Центар за социјални рад, ја толико, све институције поштујем, Центар за социјални рад је постао, некад сам радила у тој установи. Значи, Центар, то нисам ти рекла, видиш. Тад кад сам радила у Фонд за Пио, па је онда основан први пут Центар за социјални рад, и ја сам прешла у Центар за социјални рад, значи, радила сам, то је било нешто, баш на цени, а сад, сад изгледа један шаблон код људи, да што се више растуре породице, што се више направи проблема, да је центар бољи, ја такав утисак имам. (Г1СГ16)

Пример 2

СГ: Ваљда, свима су решавали, нама ништа. Шта, јест' да живим, али како живим. Како живим?! Са муком. Шта, ја нисам слободна за ништа. Ти само стрепиш кад ће један дан да дођу да кажу, изађи. А где ћу, 'ајде реци ми, где, треба сами да буду свесни. Ја не кажем, има људи који имају, и седе по згради, имају куће, имају станове, имају све, али живе ту. Само онај који нема, нема од никада, нема ни сада. Право да ти кажем, ето тако, преживљаваш. Али кажем, не, не жалим се, само да ме здравље служи са децом, и ништа ми друго није важно. Ето, то ми је највећи проблем, иначе... Нек су живи, ће порасту, ће се ожене, свак' ће својим путем, и тако. (Г1СГ17)

Старија лица, измештена у станове добијене по основу социјалних права расељеника унутар територије Покрајине, тачније на подручју Брезовице, које је само по себи брдовито, услед додељених стамбених јединица изграђених на узвишици, указивала су на проблеме достављања и добављања хране, као и кретања генерално. Такав стамбени програм доприносио је њиховој даљој изолованости, те су у том случају и даље навођене унутаргрупне хијерархије и разлике између расељеника и мештана, а значајан степен неповерења исказан је и према истраживачу и сараднику, који су колаборативно прикупљали податке. Свеукупно, за велики део саговорника који су наставили да живе у Покрајини, наративизација свакодневице подразумевала је напомене да се осећају заборављенима и обесправљенима, а повратници су наводили и то да су се пребивалиштима, између осталог, вратили јер су били суочени са изузетно тешким животним

условима приликом расељеништва у другим деловима Србије. У таквим околностима, акценат је постављан на свакодневне баријере са којима су суочени, услед безбедносних разлога, економских проблема и дубоких интраетничких подела:

ИС: Како Ви видите опстанак Срба на Косову и Метохији?

СГ: Како да видим, кажем, све је то, [сарадник у истраживању прави фотографију] добро, немој да сликаш, тешко је. Тешко је, тешко је, бога ми.

ИС: Али ви се опет борите, са друге стране? Значи, сигурно да у нешто верујете?

СГ: Па, верујем, сигурно, у боље сутра, свакако. Нормално да верујем у боље сутра, живимо у нади, и треба да се живи у нади, надам се бољем, е сад, горе од овог нема, знам да горе више нема сигурно горе, а боље, надам се.

ИС1: А да ли бисте, са једне стране, то расељеништво описали као гору ситуацију од ове која је овде?

СГ: Ма, не бих се ја враћао тамо, да се подсећам на то. (Г1СГ34)

Наративи о напуштености саговорника ове скупине у том смислу имали су неколико важних додирних тачака на нивоу тематике, од одласка Војске Југославије, тренутка прогона – опажаног као тренутног или насупрот томе трајног, покушаја опстанка и етничке мимикрије, узурпације станова, до неразрешених ситуација расељеника и повратника, који су остали у изузетно вулнерабилном положају, често без економске сигурности. Емотивне последице прогона показале су се као трајне, а преосмишљавању губитка приступало се кроз разговоре са, и казивања о, суграђанима, који су били суочени са истим проблемима. Тако је један од саговорника истакао да је о трагичним догађајима за личне потребе написао и песму (Г1СГ13). Стварање различитих садржаја и јавно иступање није била неубичајена форма општења о принудној измештености међу саговорницима ове генерацијске скупине.

9.2.1.1 Акумулирана бездомност у генерацијској призми

Трауматични догађаји са краја двадесетог века су полако почели да улазе у јавне форме сећања кроз напоре појединаца да дигнитет задрже у стиховима, а потом и прози. Тако су се индивидуалне нарације подударале са књижевном продукцијом, која је постала крајње политички импрегнирана, али и прожета заветном мишљу. Из тог сегмента поетичке обраде трагичног реалитета потиче и често навођена заветна мисао песникиње Даринке Јеврић која је живела у приштевачком насељу Купусиште и у периоду такозваног „безбедносног вакума”: „Ја са Косова не идем, то не би било сагласно мојој поезији” (Марићевић Балаћ 2023, 219; Ракочевић 2017). Бројни су записи које су национално ангажовани радници из овог периода оставили, често публикујући у измештеним издавачким центрима. У објављеним дневничким белешкама Приштинке Радмиле Тодић Вулићевић, на пример, такође постоји осврт на то како су у првим месецима међународне управе угледни, старији грађани доживљавали понижење од стране деце на улицама града (Тодић Вулићевић 2003, 63–64). На таква понижења освртали су се и саговорници приликом истраживања:

СГ1: Мајка је била дуго у Приштини, и онда је и она изашла, јер ја нисам могао више.

СГ2: Знаш зашто? Она је требало нешто да пошаље Б. [саговорник изговара име свог супруга; СГ1], па је отишла до тог тамо, да то донесе неко, и онда су њу ђеца шиптарска млатила по улици, замисли ти, бабу.

СГ1: Тукли.

СГ2: И сад, баба каже, ја могу оно дијете да млатим, али они тамо, који су чувари, Шиптари су, полиција је шиптарска.

СГ3: Да. Да.

СГ2: И онда ће њу да ухапсе, каже, ја, и она није успела да уђе у своју кућу, него је ту код тих Турака свратила, да би побјегла, да је та ђеца не умлате, до краја. Жену стару, не знам, називали, оно, свиње, како се зове на шиптарском, не знам. (СГ1: Г1СГ3; СГ2: Г1СГ2; СГ3: Г2СГ15)

Код генерација особа које су у зрелој доби напустиле домове описи датих околности најснажније су указивали на повреду части, немоћ и потпуни дефетизам. Без обзира на квалитет савремене косовскометохијске књижевности слике овог понора утиснуле су се у њену историју, обликујући *културну трауму* у архетипској визури жртве, карактеристичној за ову регионалну српску продукцију, како примећује Сунчица Денић (Денић 2011, 80). Песник Ацо Ракочевић, у форми фрагмената расељеничког живота, оставио је кратку причу о догађају који је преживео Пера Стефановић, угледни грађанин Приштине, учесник народноослободилачке борбе, новинар и писац, чије дневничке белешке, као и сведочење песника Ратка Поповића, потврђују наведено понижење. Претачући слику „последњег дана” Стефановићевог боравка у Приштини, у форму писма сроченог девојци избеглици из Крајине, насељеној у Приштини, он је описао Стефановића као писца који је „старином Приштинац”, чија је породица живела у Приштини још у време када је тај град био варошица. Надаље, говорећи о устаљеној навици Стефановића да шета својим градом, који би напуштао тек у случају нужде (Ракочевић 2000, 46–50), Ракочевић уводом у причу о нападу на Стефановића, који су извршила малолетна лица, наочиглед присутних међународних снага, упозорава своју саговорницу, Милицу: „Хтео сам да ти објасним, да се неки градови познају по људима који живе у њима, а, опет, неки се људи познају по својим градовима” (Ракочевић 2000, 47). Остављајући је са питањем – „по коме ће сутра препознавати овај град?” – то јест Приштину (Ракочевић 2000, 47,50). Лични осећај пораза писац Пера Стефановић, такође наративизује у свом расељеничком дневнику, осврћући се на добијено одликовање за заслужног грађанина Приштине и „одличја за допринос антифашистичкој борби”, којима придодаје нову животну епизоду – прекретницу: „Дошао сам своје дому, скрхан од понижења! Знао сам да је то била моја последња шетња, мојом Приштином, мојом Видовданском! Сва њена лепота, топлина, припадаће другима! Мени ће остати да је још који дан крајичком кроз мало подигнуту ролетну гледам” (Стефановић 2002а, 183). На тај начин су дешавања са друге половине 1999. године задобила шире оквире предања о проживљеном искуству прогона, који баштине генерацијска сећања.

Две саговорнице, у извесној мери, ипак су самоиницијативно поделиле информације о изразито трауматичним епизодама које су својевремено доживеле, једна у првим расељеничким таласима колоне, у чије редове се упутила са децом, када је од стране припадника албанске националности била заустављена и опљачкана, а друга уочи напуштања свог пребивалишта месецима након потписивања Војно-техничког споразума. Потоња саговорница је, по окончању интервјуа, истакла да је могла да наративизује своје искуство само услед тога што је податке изнела таксативно, без рефлексивних осврта, и да би јој у противном било изузетно тешко да говори о сећањима из тог периода:

СГ: Тако да сам ја у једном моменту добила претњу, и то је био за мене најгори тренутак. Најгори тренутак, добила сам претњу испод прага, они су рекли да морам до пет сати да изађем, или ће да ме закољу.

ИС: То је написано, или?

СГ: Написмено, звоне ти на врата, потуре ти испод прага ово. Ја сам чула, неко звони, видим један велики папир овако, погледам кроз шпијунку, видим удаљују се два човека. Ја прочитам, ви сте клали бебе у болници, ако не напустите стан у пет сати, бићете заклани. Ја сад, шта да радим. Одем овамо, кажем, шта ће сад, а ја сам грешком. (...) И ја сам, овај, па нисам, решила сам да ипак останем. Да их сачекам. Чудим се самој себи како сам то уопште могла и да, чудим се себи с ове, мислим, човек са временске дистанце, онда види шта је могло да буде. Тада је било оно, ја сам рекла, остаћу ту, они, како ћеш, сама си, а и они сви сами, једино З. [саговорник изговара име комшинице], муж и троје деце, Ж. [саговорник изговара име комшије] са мамом и братом. Ја и М. [саговорник изговара своје ћерке], саме у стану. Ја кажем себи, како сам ја могла да детету ризикујем живот, али ја тада то нисам размишљала, ја сам значи, била себе пустила. Хтела сам да побегнем, али немаш ни везу, а можда би ето, З. [саговорник изговара име комшинице] сам рекла да ступи у контакт, њен М. [саговорник изговара име], је тако са њима, као нешто, али добро. Углавном, ја сам остала, пет сати, села сам тако, и чекала, М. [саговорник изговара име ћерке] сам загрлила, и чекам их да дођу, и стварно. Они

су дошли у пет сати, и звонили су ми, јао. Ја сам почела да вриштим, М. [саговорник изговара име своје ћерке] видела од мене, дете осетило, па и она почела да плаче, па и она да вришти, ја сам ишла с краја куће, собе, не собе, него стана. Овамо је високо, шести спрат, овамо не могу, то су ми стварно тешки тренуци. Ја њима могу да захвалим док сам жива, да они мени нису упали у стан. Ја сам само чула онако, ја сам вриштала испред врата, ја никог нисам такла, ја нисам ништа крива, ја ово. Само одједном сам чула, чула док сам устала, М. [саговорник изговара име своје ћерке] плаче, да нема, тишина. Ја се усудим, и погледам кроз шпијунку, и гледам како се два мушкарца удаљавају. Оно су већ били, пошто је дугачак ходник, они се смеју, нешто ово, оно. Ваљда и они, што каже, људи су и они, сажалили су се нешто. Ја им, не могу да захвалим, они то нису урадили, иначе, ја не знам шта би било са мном. То је било тад, кажем ти, после тога, причали смо, ја сам. [...] Међутим, преломно је било кад сам ја осетила да они имају намеру да мени упадну у стан. То је мени било нешто најгоре, тад су, ваљда, озбиљно мислили, то је била сад нека банда која је први пут опљачкала, јер тај младић, ја се питам, кажем мужу, ко је нама упао у стан. Каже, била је ту нека дечурлија, били су ту неки младићи, девојке, лудовали ту, правили русвај, све, и чим би се, они су се... Били су и даље у неком стану у згради, и кад сам ја једном Ж. [саговорник изговара име комшије] звала, кажем, Ж. [саговорник понавља име комшије], погрешила број. Кажем, Ж. [саговорник понавља име комшије], ти си, а они јесте Ж. [саговорник понавља име комшије], ја сам, ово, оно, ау кажем, они су ми били, значи, негде у близини. Ја сам тачно осетила да имају намеру, поново да ово, и онда само сам рекла, ово је готово, и онда сам отишла код З. [изговара име комшинице], и рекла сам, З. [саговорник понавља име комшинице], више мора да се затвори овај круг. [...] Ја кажем, З. [саговорник понавља име комшинице], ја морам да преспавам код тебе, они ће да ми упадну у стан, и тако се и десило. Ја сам код ње спавала, негде око два сата дошао је онај, енглески војник, са пушком, и рекао је чији је стан педесет три. Ја кажем, ја сам, каже, да се попнете, каже, горе, обијен Вам је стан. Ја сам отишла горе, оно је био хаос. Кад сам ја оно видела, не можеш да верујеш, ја сам ипак живела ту и средила после прве пљачке, па смо, једна другој дајемо завесе, и тако. Личило је на нешто. Кад сам ја оно видела, оно је било развлачење свега што се могло, да се развлачи. Каже, хоћете да узмете нешто, ја кажем не, једино ми је жао што нисам узела своју слику кад сам била мала, једна велика, само лик, и један капут. Ето, то ми је остало, мислим од тате, тај капут мој, и ништа друго, ал' нисам имала снаге да се пењем. Кажем, не, не ништа нећу да узем, и ништа нисам узела и сишла сам код З. [саговорник понавља име комшинице], и ујутру сам јој рекла, З. [саговорник понавља име комшинице], ја затварам круг овде (...). (Г1СГ17)

У опису односа генерација својих родитеља према Покрајини саговорници ове скупине најчешће истичу то да су њихови родитељи били ти који су рачунали на опстанак, и често остајали у Покрајини и након измештања млађих чланова породица. У два интервјуа, саговорнице, које су говориле тек након што су њихови супрузи изнели своје *животне приче*, навеле су да су њихови родитељи страдали у периоду по успостављању међународне управе, али да се до званичних података о догађајима и телима жртава није дошло; били су то случајеви у селима Дојнице и Муштутише:

Пример 1

СГ: Мени мајка и сестра нестале. [...] Надала сам се, што сам ближе, ја пошто сам остала с њим [саговорник мисли на супруга и њихову одлуку да наставе живот на Брезовици], надала сам се, сигурно, или ће да их доведу, или ће мене да поведу да их покупим, али не, ништа од тога, ништа, ево и дан данас ништа. Мада, човек губи вољу, то су године, двадесет и једна година, ипак, мајка је имала шездесет и, кол'ко је имала. Шездесет и четири, пет година, ова ми сестра, четрдесет и нешто, не верујем, нема гу више, губиш вољу, и готово. Само, бар да се зна шта је са њима. Бар остаци да се нађу. (Г1ПСГ4)

Пример 2

СГ: У Муштутишту, код Суве Реке, ту сам рођена, мени су нестали родитељи, мајка и отац, Митић Станислав, и Митић Јованка, отац ми био три'ес'т трећо, а мајка тридесет девето, и од 1999. године. [...] Ништа, ишла сам по Црвеном крсту, ишла све, као нико не сме горе да иде, као видећемо, јавићемо ти, ићи ћемо, овај, и после кад одеш поново да питаш, каже, не смемо да идемо, бране, не дају горе да се иде, ништа. Међутим, у Богословију ту, била ми баба исто, мајка мајкина, и Б. [саговорник изговара име супруга] баш је причао са њом, и наводно, као, знаш, они су остали, а били они у исто село ту, баш су били близу... [...] И међутим, она каже, нисам смела ја да идем, таман сам кренула, горе да идем да видим, каже, шта раде, она је била дуго горе, исто, нису дирали њу, она стара, не дирају је, њу ништа, а ове младе су поватали, и побили сигурно. Шта су већ радили, ништа, ни дан данас, ништа се не зна, а баба кад је дошла, после су извукли бабу овамо,

дошла је. Мислим, брат је потегао то да дође овамо, не знам ни ја како, и прво су је довели у Сува Реку, и ту је била, па онда у Призрен, у Богословију, исто, где је био Б. [саговорник изговара име супруга], ту, е после ту, брат је повукао на овамо, и не знам како, веруј, нисам баш сигурна. Кад је дошла она, како прича, по њеној причи, каже, нисам смела горе да одем, трактори, камиони, све, вика, згазиће ме путем. [...] Каже, нисам смела горе до њих да одем, никако, згазиће ме камионом, трактором, каже, они како су крали ствари од српске куће, а близу су били ту, нису били далеко, ја нисам смела, каже, више да одем горе.

ИС: А Ви после нисте више исто?

СГ: Ми нисмо могли ништа то, прву годину, дугу, нико није смео доле да иде, нисмо уопште пришли.

ИС: А касније?

СГ: А ни касније, касније само смо прошли, нема ништа, све је то срушено, све је пусто, све је, оно, жбуњеви, нема ништа, нема куће, нема ништа, то је све спаљено, све срушено, ништа нема, ишли смо у цркву горе. Баш се ту пролази, и колач где се ломи, и после горе се иде, нема ништа ту, е, међутим, баба, наводно, како прича, као, нисам смела ту, а она је живела са сина, у кућу њену, а замисли, они кад су наишли и све, да ли је био, ућкејци, Б. [саговорник изговара име супруга], или Шиптари? [...] Од планине, од планине се спустили доле, и баби заклали сина на прагу, и шта друго баба да ради, ништа, и каже, бежи, ја ћу да га сахраним, каже, не, не, ми ћемо баба то, а ти баба, иди у другу кућу, каже, тамо, и тамо отишла, каже, заклали, спалили кућу, и ништа [саговорник наставља да говори плачним гласом]. То је било све, тако је баба причала, и сад умрла и она. Нема ништа. (СГ1: Г1ПСГ2).

У случају раздвојености, и изван околности отмица, сам контакт чланова породица био је изузетно отежан, због прекида телефонских линија. Услед неповољног безбедносног окружења поједини саговорници захтевали су од својих родитеља да коначно напусте Покрајину, и често у томе успевали. Сви су присећање на тежину ситуација са којима су генерације њихових родитеља својевремено биле суочене изразито емотивно доживљавали, будући да многим мајке и очеви више нису били међу живима:

СГ: Моја мама је остала на Брезовици, ја нисам имала, овај, контакт, нисмо имали. Нити је она знала да сам ја безбедно стигла, нити, овај, ја како се она снашла, шта ли је, где је, овај. Онда једног дана, јавила се на минут, два, ваљда су им КФОР, дали тај сателитски телефон, да позове, онда је она звала, значи, код мог ујка да л' сам ја стигла, како сам, минут разговора, тол'ко су јој, на ово. Мајка је тад била у селу једном, село једно, сеоце, Штрпце, тамо су се пријавили за тај телефонски разговор. [...] Моја мама је тамо пешачила седам километара, и седам назад, да би је ставили на списак, и онда да оде сутрадан, да моли, да би је, 'ајде, значи, е то је мајчинска љубав, е. Тако, ја и она смо се чули, ја кажем 'ајде, нећу, ја остајем на Косово, ја кажем, јао мајка, ја сам изашла са Косова, ја њу зовем, и тако. Дође она, доживи саобраћајку и остане овде, па, било је оно, [саговорник почиње да говори тихим гласом], трчање, комесаријати, пријављивања, један папир, други папир, бели папир за здравство. (Г1СГ25)

Наведени наративни сегменти, као и прозни записи са којима се они поклапају указују на то да су најстарији саговорници Покрајине били суочени са потпуним незнањем. Живот какав су познавали био је окончан, а расељеништво у погледу промене средине често није ни сагледавано као било какав вид решења. Тако и сачувано сећање на последњу шетњу националног радника Пере Стефановића Приштином, представља једну вододелницу живота Срба у Покрајини, који су већ 1999. године тек у незнатном броју насељавали градске средине јужно од Ибра. Све наведено водило је томе да се *бездомност* додатно *акумулира* код ове популације (Belloni and Massa 2022), посебно код оних расељеника који су наставили да живе на Косову и Метохији, постајући, у појединим случајевима, жртве нових етничких таласа насиља. Једна од саговорница напоменула је да се фебруара 2001. године налазила у аутобусу који је био миниран:

СГ: Приватно смо нашли стан тамо [саговорник мисли на стан у којем су њена деца живела у Нишу], приватно, то ми је сестра помагала, пошто ја стварно нисам имала новац у то време, сестра која је радила у Немачкој је свима нама плаћала стан, тако да нам је то олакшало, ал' сам ја путовала, сваке недеље, Приштина–Ниш, јер сам била ангажована, да кажем, преко посла који сам радила, овај, тако да сам имала ту несрећу исто, да будем у аутобусу шеснаестог фебруара 2001, кад је, „Ниш експрес” кад је дигнут у ваздух. На срећу, овај, осим, тих неких повреда, ето, али на жалост мојих, овај, суграђана, дванаест је тада погинуло, око четрдесет је рањено. Од тога, да кажем, тежих, сигурно петнаестак, најжалост, неки су и умрли после,

нису издржали после рањавања, у болници, тако да, ето, то су нека моја, ето, да кажем, сећања, али и поред тога, ја сам и даље, овај, чак и тада сам схватила баш да нема смрти без судњег дана, јер неке околности су тако, овај, се направиле. Ја кажем, не, сигурно неће још бог да ме позове код себе, него ме оставио да, овај, будем ту, и да наставим са животом каквим сам до сада живела, да волим људе, да помажемо једни другима, јер то је мој живот. (Г1СГ22)

Два саговорника, расељена током Мартовског погрома, такође су указала на додатну проблематику, од којих је један, као што је већ напоменуто у уводном делу истраживања, истакао то да упркос губитку дома он није званично регистрован као расељен. Околности у том периоду одредиле су целокупан положај Срба у Покрајини, водећи измештању оквирно додатних 4.000 лица, у том интервалу и повратак је био заустављен (Ђокић 2015, 450–451; Павловић 2021, 22; „Intenziviran rad Opštinskih radnih grupa” 2004). Према речима нерегистрованог расељеника, лично најтежи тренутак који је током Погрома доживео, било је обраћање комшији ради допуштења преласка преко његовог имања током тражења заклона:

СГ: Да, да, 2004. смо доживели баш тај Погром, били смо у кући, и не надајући се, наравно, кол’ко је то било, поподневни сати, чули смо буку, и убрзо сазнали да су демонстрације, та руља је дошла до куће, били су навалили на врата, кућа је била поред улице, поред пута, а зид је делио од комшијске куће албанске, с којима смо, онако, живели, нисмо имали неке посебне односе, али ништа лоше, и кад сам видео докле то иде, са супругом, узели смо, [не завршава; нај...] најпрече ствари, торбу, и оно, своју торбу, и скочили преко зида, код комшија који су већ гледали, наравно, дозволили да кроз њихово двориште одемо у неку српску кућу која је била мало забаченије, у коју нису успели да дођу, можда нису ни желели, углавном, било је непријатно, било је, али у том тренутку човек не осећа неку, не знам, нисам био посебно храбар, али нисам се нешто ни уплашио. Па нешто нисам... Једино што сам знао је да је глупо предузимати нешто, или кренути у неку расправу, или не дај боже, употребити неко оружје, или нешто, било је, тако, осећао сам се непријатно, највише из тог разлога што сам морао тог комшију да на неки начин погледом питам, смем ли да.

СГ*: То је нека равнодушност у том тренутку.

СГ: Да прођем. Да, теже него било шта. Док он можда. Најтеже од свега (...).

СГ*: И ишчекивање какав ћеш одговор да добијеш.

СГ: Па, претпостављао сам да, али ипак тај неки, положај, да зависиш, рецимо, да ти он, не дај боже да је хтео да спречи да, можда би, ко зна шта било, тако, па, некако смо преболели то, али много је људи отишло, много пријатеља, много успомена, много тих догађаја у позоришту, код нас, гостовања. Тако да то не може да се врати, али опет, имали смо и неку срећу да преживимо, на крају крајева, јер 2004. све се такорећи и смирило, било је 99, и 2000, још увек гадно, кад су и убиства била на улици, и тако. (СГ1: Г1СГ24; СГ*: Г1СГ23)

У првој, као и другој скупини саговорника, издвојили су се спорадични случајеви породица где је долазило до тога да једна генерација проживи расељеништво или страда у бомбардовању, а друга буде жртва мартовског насиља. Описујући живот у Обилићу у периоду након 1999. године, када су му таст и ташта убијени, саговорник расељен 2004. године, истакао је у којој мери је свакодневица на постратном подручју била измештена након бомбардовања СРЈ, напомињући ипак да је у том периоду знато боље живео, него у годинама након Погрома:

СГ: Шта да Вам кажем, разлика је драстична, у односу на период пре рата, чак шта више, много боље ми је било и од 99. до две хиљаде и четврте године, јер сам био у својој кући, имао сам своје имање, имао сам своје домаћинство. Живели смо, један живот, ненормалан за људе, али ипак, некако, човеку је много милије да живи у својој кући. (Г1СГ21)

Тако су се казивања о *напуштености* кристалисала око проблематике остваривања „права на дом” и емотивних последица *кумулятивног домицида* (Basso, Ciaschi, and Akesson 2020); константне угрожености и пролонгираних околности живота у ишчекивању решења статуса Покрајине. Остваривање права на живот у свом месту пребивалишта неки су тако издвајали као круцијално, а губитке тог права, као и последице расељеништва сматрали су несамерљивим, чак и у случају добијању извесног вида помоћи кроз социјалне политике становања. На тај начин,

истицана је и снажна национална припадност кроз акцентовање потребе опстанка Срба на Косову и Метохији, али и претрпљених трауматичних догађаја, који су остављали трајне последице по психичко и физичко здравље чланова породица, чијој је жртви некада приписиван и заветни карактер.

Евалуација: сагледавање расељеништва

Као важан аспект *наратива о напуштености*, издвојила се потреба за одржавањем споне са расељеним подручјем кроз најразличитије врсте успомена, сачуване и пренете у нове средине, у случају да је за тако нешто било прилике. У зависности од тога да ли су станове и куће расељеници напуштали по повлачењу Војске Југославије и српске полиције, или су остајали у местима пребивалишта и након тога, преношено је више или мање личних предмета. Они који су остајали након првих одласака у колонама, некада би били у прилици да са собом превезу већи део покућанства, мада не нужно, јер су узурпације биле учестале. Већина је успела да сачува најосновније личне предмете, попут документације, пресвлака за децу, или различитих успомена, као што су фотографије, ручни рад, или сувенири. За оне који су имали сужену могућност одабира ствари, селекција се често накнадно сматрала потпуно конфузном, будући да одлуке некада нису биле вођене практичношћу, већ најпре емоцијама. Један саговорник посебно је истакао тежину овог тренутка, као евалуативну тачку сагледавања последица и значења ресељеништва:

СГ: Сам чин исељавања, ако узмемо каноне Леке Дукађинија, који су из четрнаестог, петнаестог века, када је он живео, и био саборац Скендер Бегов, то су дефинисана, то су неписана, али дефинисана правила живота, којима и дан данас живи албански народ, и где се тај чин исељавања равна, равна умиру крви, јер говори, већина тога говори о умиру крви. Да се крв враћа крвљу, да се крв враћа новцем, што је најчешћи принцип, и да се крв враћа расељавањем, или исељавањем, ако узмемо све те наше, та наша кретања. Нажалост, и од 1690. не можемо да се враћамо толико назад, али увек су била на север, ретко кад на југ, ако узмемо, говорим сада, о шездесет осмој, и осамдесет првој, и деведесет првој, јер знам, после свих тих проблема су били велики таласи. Да не говорим, деведесет девету, отприлике 250.000 Срба је напустило Косово и Метохију, ако то узмемо у контекст закона Леке Дукађинија, једно неко мора да одговара за 250.000 умиру крви, најмање, да не причамо оне, 500.000. (...) То Вам нико није рекао, није Вам рекао никакав професор факултета, ни шеф Канцеларије за Косово и Метохију, они не знају обичајно право, ево, ја Вам то кажем. Албанци сасвим добро знају о чему, то ником' није пало на памет, значи, хоћу да Вам кажем да је толико болан тај, напуштање тога, да је то равно, по том закону, умиру крви. Као кад бих Вам рекао, е госпођице, немојте да седите ту него овде, (...) а да не причам за тај психолошки тренутак, када ти погледаш све, и имаш право да узмеш само једну ствар. У ствари, можеш да узмеш само оно што можеш да понесеш, ето, то је то, ето, то је то. Једноставно, схватите... Мој син је, овај, тежак асматиچار, и дете је добило напад астме, и ја не знам где ти је Дом здравља. Ја сам купио стан, али не знам где је, и онда зовем стрица, и кажем, молим те где је, где је Дом здравља, и онда ми он објасни да Дом здравља, добро, то је доле, две, три улице доле, а ја игром случаја нисам... Укопан је, на Лабудовом брду је био укопан доле, овај, у неко склониште, и тако даље. Тако да су то неке, све ствари, овај, које те боле, које су тешке. (Г1СГ20)

Позивање цитираног саговорника на обичајно право у контексту расељеништва, имало је функцију указивања на повреду части, и на плански аспект исељавања српског становништва, за који је извршиоцима приписивао одговорност. Упркос томе што се по обичајном законнику, који саговорник помиње, злочин „не надокнађује крвљу” (Сатај 2011, 173), прогон се ипак сматра врстом изречене казне за велика злодела, а у том случају може доћи и до вађења темеља куће и њеног спаљивања, то јест „рушења куће”, које означава да су њени житељи трајно протерани (Dečovi 1986, 161).

Домицид је у том смислу доживљаван као политички инструисано ограничење слободе, које захтева одштету. Избор пренетих предмета виђен је као директно суочавање са угроженим правима, тако је тренутак припреме напуштања пребивалишта, како саговорник истиче – *када ти погледаш све*, док са друге стране, *можеш да узмеш само оно што можеш да понесеш*, један од

сегмената искуства расељеништва којим се истичу најснажније евалуацијске компоненте *животних наратива*.

У случају контакта са сталним сарадницима у истраживању јасно се могла увидети симболика предмета којима су приписивали значење (Parkin 1999), дајући им и нове функције, било кроз њихово јавно приказивање у склопу изложби, догађаја посвећених расељеништву, или у контексту породичне атмосфере. Тако су се свеукупно издвојили предмети које су саговорници плански са собом понели у новонасељена места; неки од њих били су неопходни, практични, и спаковани су из чисте нужде – од документације до одеће, док су други најпре представљали успомене (погледати фотографију 5 и 6).

Фотографија 5, *Успомена на мајку*¹⁹²

¹⁹² Фотографија је настала током теренског рада у Нишу. У питању је хаљина коју је саговорници сашила мајка за прославу мале матуре 1970. године. Хаљина је, према одређењу саговорнице, рађена по моделу на дизајнерска решења модног креатора Александра Локсиминовића, то јест у складу са специфичном југословенском модом у *националном стилу*, тачније *грандиозним егзотизмом*, који Данијела Велимировић описује на следећи начин:

„Грандиозни егзотизам’ био је део ширег пројекта моде у ‘националном стилу’, која је обележила 1960-те. Наиме, осим што су маркирали краткотрајан живот југословенске верзије грандиозне моде аутентични егзотични мотиви прожимали су и друге типове модних продукција. Термин ‘национални’ имплицира да се одређена одећа носи како би се носилац идентификовао са сопственом нацијом. Иако је мода у ‘националном стилу’ била превасходно обележје српске модне продукције, термин ‘национални’ упућивао је на идентификацију са југословенском нацијом. О томе сведоче термини који се могу наћи у оновременој домаћој штампи, као ‘југословенски национални костим’, ‘југословенски фолклор’ или ‘југословенски стил’ (Velimirović 2008, 44).

Инспирација одабира стила додатно је могла бити подстакнута тиме што је наведени модни креатор пореклом из Приштине, града у којем је породица саговорнице својевремено живела (Velimirović 2008, 24).

Фотографија 6, Успомена из младости¹⁹³

¹⁹³ У питању је фотографија сараднице пренета у процесу расељеништва, забележена приликом истраживања у Нишу. На фотографији је сарадница у периоду забављања са својим садашњим супругом. Млади пар се налази на клупи испред Ректората приштинског Универзитета, где се омладина својевремено састајала. Приказивање фотографија пратио је и опис њиховог времена настанка: „И ја сам тада написала једну песму, где је тај лист, [саговорник потврдно изговара; аха] ево га, он је написао, ја сам је саставила, има је у књизи; *Бићемо вечни, можда заувек овако, спокојни, кротки, као топлокрвне животиње, бићемо вечни, ти у мени, а ја у теби*, а онда сам додала после, не знам, двадесет година сам додала, ми јесмо вечни, па онда, кроз децу сам то наставила, ево, то је тај циклус, и он је тако сматрао да је боље да буде по једна слика, да је ефектније, ту код Ректората ту су једино биле те клупице где смо седели” (Г1СГ10).

Фотографија 7, Душек донација¹⁹⁴

Фотографија 8, Сто¹⁹⁵

Друга врсту симболичких предмета чинили су они прикупљени током расељеништва; а то су предмети добијени од хуманитарних организација (погледати фотографију 7), или од стране пријатеља, као прва помоћ, и једине преостале успомене након узурпације имовине, која је накнадно посећивана (погледати фотографију 8). Сви они имали су неку врсту сентименталног значаја за саговорнике, која је указивала на прихватање сопственог лиминалног положаја. Један од саговорника тако издваја предмете који су пренети пре тренутка принудног напуштања, али и оне који су накнадно преузети по самом расељеништву, позивајући се, као још неки од расељеника, на то да је био вођен искуством избеглица из Босне и Херцеговине и Хрватске:

СГ: Фотографије сам, све албуме, овај, наше, супруга је пре избијања рата, послала мојој сестри у Батајницу, јер је имала неке колегинице из Хрватске, и Босне, она је била у контакту са њима, (...) водила их је тамо, ручкове, ово, оно, и она је, оне су јој причале да им је најжалије само фотографија, слика, све остало је релативно, у животу, те ствари материјалне, то је све релативно. [...] Данас имате, сутра немате. [...]. То ми је баш онако драга успомена, најдража. Е после негде, после три, четири године, супруга је преко неке организације, не знам, која је то била организација, ишла овај, отишла је у стан, тамо је живела нека Шиптарка, са децом, ушла је у стан, прошла све просторије, узела је само две слике, тамо смо имали доста слика, две слике је узела, узела је једну, ону даску за сечење, [саговорник кроз осмех изговара] то је било, овај, на зиду, она је то скинула, те слике је две узела, то је то, изнела из стана, отац исто није ништа изнео из стана, и тако. (Г1СГ12)

Уједно, наративизовано је и сећање на недоступне предмете успомена који нису пренети, при чему су управо путем њих, у појединим случајевима, изнете *иконичке приче* о расељеништву, и проживљеним трауматичним догађајима (Gatling 2022). Посебно су се издвојила два наративна фрагмента ове врсте, где су се саговорници у неколико наврата осврнули на одређени предмет успомене, који је имао изразиту емотивну вредност, помињући га у различитим контекстима (што је накнадно назначено у следећим примерима):

Пример 1.

¹⁹⁴ На фотографији је успомена из периода расељеништва, душек за спавање, донација, који је задобио нову функцију као подметач.

¹⁹⁵ У питању је фотографија настала током неформалног разговора са сарадницима. На њој је расклопљиви сто, који је био једини преостали предмет сачуван у узурпираној викендици. Када је извршена посета, сто је затечен иза врата, па се претпоставља да је тако био заклоњен, изван видокруга узурпатора.

СГ: Мени су, ја се извињавам, мени су маму 99. године, кад се повукла војска и милиција, кад је потписан онај споразум, тукли у кући, ја сам била у стану, јер смо имали и стан и кућу, од дванаест до пет ујутру, малтретирали је, чак су је толико тукли, да јој је испала протеза, из уста, у, у, на тепих у соби, односно у *чизмама* мог брата, који је погинуо на ратишту, 92. године, јер он је радио код војске, односно, у Народној одбрани, млађи брат се био уписао да иде као добровољац, с обзиром да је он имао бебицу малу, брат прецрта њега, и упише своје име, тако је и отишао, да не би он као, ја имам три цуре, оне су све старије, већ могу о себи да се брину, ова мала седам година, а твоја је тек рођена, не можеш да је оставиш, ја идем. Иначе да није радио ту где је радио, не би ни знао, овај би отишао, не би ни знао да је отишао, и у његовим *чизмама*, јер мама те *чизме* чувала у соби поред прозора, оне су стајале, и свако јутро су морале да буду гланцане, очишћене, да сијају, и како су је тукли, тако су јој зуби испали, у његову *чизму*. (Г1СГ14)

Пример 2

СГ: [...] Много је вредног било у стану, свака ствар је била нека [саговорник се закашљава]. (...) Успомена. Нешто што је купљено са, са љубављу, сад ја то не могу да купим овде, на целом свету не могу да купим, за било које паре. Мени је остало у, овај, у ходнику, како се улази, у стану, овако право, *огледало, велико огледало*, урамљено, од чистог дрвета. Нигде нисам видео то, другарев отац је радио то, пријатељски ми је одрадио. То не могу да, не само огледало, него кажем овако, кад се улази у стан, прво то пада у очи, и икона изнад ње. [...]. Вратио се с посла, и жена каже, данас долазе код нас [саговорник мисли на узурпаторе], буди спреман, на врата. Никад нисам имао неку лошу реч, никога нисам тукао, нити, знаш, али видели су да сам то ја, на пола ручка на вратима, [саговорник користи ономатопеју; звр, звр] жена каже, они су. Ја пођем према вратима, жена ме заустави, каже, седи ти, ја ћу. И она изађе на врата, колика је храброст да она изађе, нисам знао да је толико храбра, до тад, излази, и онај Албанац, жена његова и деца, али не улазу. На прагу стоје, не прилазе прагу, претимо, знамо да си ту, ви сте нам то урадили, ви сте нам ово урадили, ви сте нам оно урадили, знам ја вас, ово, оно, а оно, први пут видим човека, не знам шта прича, знаш. Слушам, отворена врата, и сад ми пролази кроз главу, како су улазна врата, оно *огледало* је тамо, а ја сам овамо, да кажем у кухињу, знаш, ја стојим на врата овамо, ако случајно нападну, да изађем да се бијем. Знам да, не могу ништа да урадим, али бићемо се, и он ме можда видео у *огледалу* да стојим, овај, да кажем, нисам имао оружје, али можда је он очекивао да имам оружје, па није смео да уђе, и само до прага су ту. Знаш, доћи ћемо ми, ово, оно, и отишли су, какви да ручаш после, нема шансе. (Г1СГ15)

Сарадница у истраживању посебно је истакла податак да је њена организација посвећена правима расељене популације организовала и изложбу ствари које су расељеници успели да пренесу приликом измештања. Изложбу је пратила и специфична локална кухиња, као и горански специјалитети. У том контексту посебно је истакла и предмет који је њена мајка изложила, накнадно показујући га истраживачу (погледати изнад фотографију 5):

СГ: Па, да ти покажем, ми смо имали тај пројекат, „Срећна породица“ 2005, „Ово смо са собом понели“, и то је невероватно како су жене, донеле, тако, а све, ми смо све донели [саговорник мисли на своје ствари у стану], тај двосед нам је први, моја другарица, та колегиница, кад сам почела да радим, каже, и кад је требало И. [саговорник изговара име сина] да се ожени, она каже, па, ја кажем, треба да му плаћам, станује приватно, па ти ваља имаш још неки стан, ја кажем, какав стан, једва смо то што је, од мамине куће смо купили овај стан, и позајмљивали смо се, да би купили велики, пошто се мама определила да живи са нама, сви причају, ти си имала организацију, ти имаш ону невладину, знаш, имаш, имаш невладину, како немаш станове, а то је први комад нашег заједничког, кад смо почели да се кућимо, је тај двосед, само смо га више пута пресвлагали, шпорет исто, старији је од И. [саговорник изговара име ћерке], она је 84. годиште, значи, тад смо изашли приватно, и купили смо тај шпорет, и они кажу, да заменимо, да заменимо, не, не, не. Више нема таквог какав је, оне плоче, оно, ја оно не рачунам. Док сам ја, нека га. Фрижидер смо, покварио нам се, цурио је, и не знам шта, овде кад смо дошли купили смо из Немачке, половни, коришћен је, баш је био стар, ево и сад је, по некад узмем варикину, па покушавам изрибам, али неће, зарђало, и то је то. Значи, све смо понели. [...] Али показаћу ти, моју хаљину, матурску, из осмог разреда, то ми је мама везла, и то је мама тада за изложбу донела, а жене су донеле, ћилиме, и шустикле, и онда смо слатки колач, и погачу, и ћевапе смо негде нашле, и бозу, и ја сам им урадила презентацију, лепа, лепа једна презентација, била, дошао један, из Грачанице, радио за УНМИК, он је дошао, и онако, и ове жене које су биле ту, из Београда нико није дошао, никога није интересовало, али тај из Грачанице, је рекао, колико ви радите. [...] Да ти покажем хаљину [погледати

фотографију пет],¹⁹⁶ ове мале чарапице, знам да је Б. [саговорник изговара име супруга] купио кад се И. [саговорник изговара име ћерке] родила, је купио те мале, нека жена продавала, можда шиптарски, ко зна, не сећам се, а ове велике не знам ко је набавио, а ово је мама спаковала, [чује се шушкање кесе], можда је требало прво њих да скинемо некако, (...) била ми је изнад колена, мини, али то су оне, овај, Јоксимовић што је сада умро, Александар Јоксимовић, модни креатор, то је било.

ИС: Његово...

СГ: Не, не, мама је радила, али фазон је био његов, тај, са овим рукавима, и тако... (Г1СГ10)

Сачувани предмети, у случају расељених породица, тако су често били успомене на почетке забављања и заједничког живота, и када су били у прилици, поједини саговорници настојали су да те предмете задрже у свом поседу. Одлагање одабира и изношења ствари приликом расејања, у појединим случајевима значило је и остављања наде за повратак, будући да нико од саговорника, посебно оних који су живели у мултиетничким градовима, није имао жељу за пресељењем, тако да је стање на терену већином сматрано ванредним:

СГ: И онда сам узела нешто овако, неких [саговорник не завршава; посте...], нешто, постељина, неких које су ми биле, овај, нешто тих неких ствари што би се рекло. Узела сам, хтела сам више, али ми он није дозволио [саговорник мисли на супруга], узела сам, он скупља флаше са алкохолем, разне, њему су битне, он је иначе антиалкохоличар, али то воли да има, и онда сам узела флаше, које је куповао док смо се, пре док је био још и момак, из Грчке, и одасвуд. Ја сам узела то, и сад имамо тих неколико флаша, јер ја сам хтела да покупим све те што сам имала, то остаје само на сликама, узела сам те флаше, узела сам неке, 'ајде треба ми тамо, шоље, и нешто тако. И онда имам неке шоље које сам добила нове, од моје куме, тога се сећам, ја се сећам како оне изгледају, ја их овако узмем, овако биле упаковане, а ја кажем, ма, нећу да их носим, нека их, кад се вратим [саговорник наглашава последњи део реченице], да имам шоље кад будем, нек буду ту, узећу ове, нешто друго. (Г1СГ27)

Жаљење за остављеним предметима такође је укључивало осврт на начин на који су ствари мукотрпно годинама биле стицане и прикупљане, оно је одржавало и вредности које су унутар породица биле неговане. Тиме су саговорници указивали на то до које мере су њихови погледи на свет били уздрмани сукобом, као и њихов друштвено-економски положај. У том погледу наново су истицане генерацијске разлике, али и перцепција родних улога, будући да је брига о покућанству сматрана надлежношћу жена:

СГ: Овај, па кажем, наши мушки чланови фамилије, углавном су, кажем, били, морали, под том обавезом војном, што се каже. Ми жене, ретко ко воли да оде из своје куће, посебно, моја мајка, моја ујна, нико ту није хтео. То се годинама стварало. Значи, годинама, ја потичем из радничке породице, значи, то су кредити, па се мало обнови ово, па се нешто, тако да се годинама то стварало, и онда не може то, то преко ноћи. Мислили смо, барем оно што сам ја познавала, да ће то бити једно два дана до Грачанице, док немачки КФОР успостави, овај, тамо неки ред, мир и закон, јер Немци су, овај, дисциплинована војска која поштује све то. Барем смо тако веровали, комшије неке су нас, убеђивали католици неки, да останемо, да нису они видели никакво зло од нас, од комшилука, ни од кога, тако да неће доћи до одмазде, ни до освете, да гарантују... (Г1СГ25)

Поједини су указивали на то да су одређене предмете узимали са собом како би их у случају нужде евентуално продавали, те да услед тога нису имали простора да понесу неке од значајнијих успомена. Документацију су најчешће сви успевали да изнесу, мада је у једном случају саговорница напоменула да због губитка радне књижице није успевала да оствари право на своја пензиона примања (Г1СГ7). То је био случај и са појединим житељима Покрајине, који нису

¹⁹⁶ Додатна напомена саговорнице изнета у преписци: „Свилене чарапе први пут. Није било унихоп чарапа, него појас са жабицама ... Па се опусте, па се откаче... Штикле први пут. Масакра први пут. Није било са четкицом, него са спиралом, густа... Залепе се трепавице као стоноге, тешко се скида увече... А купатило у дворишту, у то време и без бојлера. Загрејемо лонац воде, па расхлађујемо и 'лончирамо' се, зиме пуне снега, а ми здрави..." (27. 12. 2024. год.)

доживели расељеништво, али су услед последица бомбардовања остали без радне документације. Многи су у одабиру личних предмета за преношење најпре били вођени сентименталношћу, која је накнадно преиспитивана, чиме су наглашавани тешки услови живота у расељеништву:

СГ: Долази он да узме нешто, кучиће полицајске да нахрани, шта то радиш, кажем, пакујем се, морамо да идемо, то после потписа Кумановског споразума, шта мислите, је л' се гарантује безбедност људима који остају, каже, нико не може да гарантује, и ја кажем, слушај шта сам чула на *Дојчевеле*, 'ајде каже, команданти ови, њихови претпостављени, кажу, не брините. А сви претпостављени, ко, готово отишли, не брините, и он тако, овај, савесно, иако кажем, тад је имао, кол'ко година, то је, четрдесет четврто је, значи педесет пет година је имао, кол'ко већ, не мора да је резервисан, у резерви, али оно, остао је, и овај, узима тај кофер који сам ја спаковала, ништа важно ту није било. Шта је важно било, а да није важно било, ту сам ставила постељине неотпаковане, онда сам волела ручни рад, мој ручни рад што сам радила, а оно што су неки људи размишљали боље, стави пеглу, ставе тако неке електричне уређаје, нешто што ће да ти треба, не то што неће ти требати ништа. (Г1СГ6)

Поједини су и даље били у поседу предмета које су стекли у првој фази расељеништва, као донације (погледати фотографију 7), или вид прве помоћи. Одлука чувања предмета из тог периода говорила је о сагледавању епизоде расељеништва као изузетно значајне животне фазе. Једна од саговорница је истакла како је сачувала цезву коју је добила од свог колеге у периоду непосредно након расељеништва, када ништа од неопходног покућанства није имала у својој викендици унутар Покрајине, где је њена породица привремено одсела. Тај наратив упућивао је на слогу житеља Грачанице непосредно након окончања бомбардовања, али и ванредне околности унутар којих се живот одбијао:

СГ: У једном моменту, ви имате пара, имате пара, али ви немате где да купите, а, као расељено лице, требају ми тепсије, требају ми тепсије, лонче за млеко, лонче за млеко немам, све је то остало у Приштини, и овај, ја, узем папир, и напишем, драге колеге, ја сам расељено лице из Приштине, молим вас, хитно ми треба лонче, лонче за млеко, треба ми цезва за кафу, и треба ми тепсија, каква год, разлупана, неизлупана, каква год, колико год треба пара, али молим Вас, треба ми хитно. Није прошло два дана, мени су стигле тепсије, столњак, цезва, цезву чувам и дан данас (...). (Г1СГ26)

Саговорници су истицали и ризик којем су у тренутку измештања били изложени, посебно у случају учешћа у одбрани територије СРЈ. Сагледавање последица сукоба показало се изузетно комплексним, док је локални фолклор одражавао амбивалентност међуетничких односа Срба и Албанаца, која је указивала на подређен положај Срба, и превелик улог покушаја опстанка у етнички хомогенизованим срединама. Један од сарадника у истраживању, у контексту описа последица бомбардовања након успостављања примирја, изнео је анегдоту у склопу интервјуа обављаног са другим саговорником:

СГ: Ја имам утисак да са њима, могло би да се разговара [саговорник мисли на косовске Албанце], само да немају онакву подршку, они су ставили у своју главу, знаћи, ово је завршена прића, и то је то, нема шта, не може да ме убеди нико, мени (...) каже један колега, С. [саговорник изговара своје име], пусти каже, ово је завршено, али ја кажем, сваки може да каже завршено, ја нећу да кажем, јер ја немам разлога да кажем.

СГ*: Каже, то што кажеш, завршено, један мој пријатељ, новинар, Д. Л. [саговорник изговара име и презиме] у време рата, телефонске линије су биле прекинуте, и онда су материјале морали да носе, радијске, за Приштину, и сваког дана, у одређено време су ишли прама Приштини, и назад, завршио се рат, ми смо се иселили, два, три месеца после тога, зове њега, његов пријатељ Шиптар, о Д. [саговорник понавља име поменутог пријатеља], ти, овде, не знам, Рамадан, није битно, он каже, а сад си нашто да ме зовеш, сигурно ти треба лична карта, или нешто ти треба, не бре Д. [саговорник понавља име поменутог пријатеља], сам ти зовио да ти чујем само, да ти ћујем како си, Д. [саговорник ау, баш теј е брига, каже, како сам, како мени брига, за тебе, Д. [саговорник понавља име поменутог пријатеља], а си прош'о дана тај, и тај, у толико сати кроз Дуље, каже, мајку му, јесам, а други дан, у толико сати, јеси ли прошао кроз Дуље, јесам, а Д. [саговорник понавља име поменутог пријатеља], сам те гледао кроз снајпер, да повућем, да не повућем, да повућем, мој брат Д. [саговорник понавља име поменутог пријатеља] је ово, како да повучем, каже, тако ми

је причао после годину дана, мене жмарци, стварно снајпер кад ја пролазим, и овај му каже, Д. [саговорник понавља име поменутог пријатеља], и причају онда, знаш, неће да се врати, ово, оно, и овај му каже, 'ај'е бре, каже Рамадан, точак је округао, земља округла, окреће се, а Д. [саговорник понавља име поменутог пријатеља], овај пут, точњак ушао у велико благо, не креће више [саговорник се смеје]. Не креће више, ушао у велико благо овај пут, каже. [...] Па добро, за њих је завршено, за нас није.
СГ: То је њихово мишљење. (СГ: Г1СГ35; СГ*: Г1СГ23)

Генерална гледишта Срба и Албанаца тиме су приказивана као несамерљива по питању статуса Покрајине. Саговорници ове генерације нису показали мирење са идеологијом, или начелно различитим политикама, које су довеле до њиховог расељеништва, а сачувани лични предмети служили су као означитељи њихове припадности, и у одређеним случајевима, истрајности у опстанку на постратној територији и остварењу сопствених права. Може се претпоставити да је део њих управо због тога пристајао и на учешће у истраживању, исказујући тиме своју националну припадност и ангажованост на пољу доприноса правима српској популацији у Покрајини. На тај начин, ни у ком смислу није добијен репрезентативан узорак, већ пре увид у делатну моћ појединаца у контексту расељеништва, некада исказивану и кроз специфичан, постратни хумор, налик хумору *катастрофе* (Антонијевић 2023, 68).

9.2.1.2 Почетак живота на новој адреси

Осим за оне који су смештај одмах потражили у колективним центрима, већина је прву помоћ нашла код својих чланова породице и пријатеља, било на неколико дана, или месеци. Поједини су истицали то да нису имали где да се стационирају, или да нису знали где су се упутили, или говорили о преусмеравању колона, и немогућности приступа колективном смештају и слично. У тим случајевима лична предострожност, или социјални контакти, коришћени су за избегавање рестриктивних политика. Долазило је до тога и да се у првом периоду промени по неколико локација, као и до каснијих пресељења услед запослења неког од чланова породице. У ређим случајевима саговорници су на располагању имали родитељске домове, викендице или неку своју имовину.

Привременост статуса, најчешће се везивала за сам период одабира локације и места рада. За разлику од појединаца који су успевали да остану у својим домовима до продаје, и тек након тога да се принудно иселе, други помињу да су непокретну имовину враћали у сопствени посед и продавали је неколико година након НАТО агресије, ређе су истицана и нерешена имовинска права услед папирологије. Период стационирања код пријатеља и родбине, који је за многе био саставна прелазна фаза адаптације, описиван је као изузетно стресан, будући да је на малим просторним површинама често боравио велики број расељених чланова породица. Према исказу једне саговорнице:

СГ: Значи, код ујка, ја сам дошла тамо негде, где, а било нас је, ко, к'о у партизанској песми, петнаесторо. У четрдесет квадрата, три породице, мислим, ко устане да оде до купатила, и кад се вратио нема места, зато нико није устајао. Мајке ми. Било прелепо, играли смо јамб и реми до зоре, да не би мислили на друго, кажем, моја мама је остала на Брезовици, ја нисам имала, овај, контакт, нисмо имали. Нити је она знала да сам ја безбедно стигла, нити, овај, ја како се она снашла, шта ли је, где је, овај. (Г1СГ25)

Одабир локације након расељеништва зависио је од неколико фактора; почев од тога да ли лица у одређеном месту имају родбину, прилике за посао, да ли је локација релативно близу расељених подручја, или већ по нечему наликује ранијим местима живљења. Могућност одабира, и пословних премештаја, увелико је олакшавала и каснију адаптацију, као и близина расељених пријатеља и колега. Отмице, и немогућност проналаска чланова породице, такође су утицали на то да лица покушају да остану у Покрајини, местима пребивалишта, или у њиховој близини. Само

у два случаја саговорници су напоменули да су се након прогона уселили у празне објекте које су затекли на одабраним локацијама (Г1СГ8, Г1СГ15), при чему је тек један од њих експлицитно нагласио да је у питању био албански стан, наводећи да је његов лични имовински посед, са друге стране, такође био окупиран:

СГ: И онда, крајем године, женина родбина, пошто су они из Вучитрна, они су дошли овде, овде је била, Шиптари су избегли са севера Митровице, остали су неки, али слабо. Остали су доста станова њихових, и ови који су се доселили одоздоле, који су побегли, долазили су у те станове. Онда, овај, некако смо чули, дођите овде, наћи ћемо неки стан за вас, наћи ћемо неки посао, свако се бави нечиме, ово, оно. Трпе, мрте. Жена каже хајде да идемо доле, а не причају за ситуацију овде, што се овде сваки дан воде борбе, те ове шок бомбе, те упадају Шиптари, те бацају бомбе праве, те улазе пуцају, то је било катастрофа.¹⁹⁷ Ми дођемо ту, уђемо у један стан, увели нас неки људи, отворе врата, ево, каже, ово је слободан стан, нико не живи. Уђите. Тад, највећи профит су направиле гвожђаре, продавајући катанце, за врата, браве за врата, то је било, куку мајко. Доле код моста, код Колашинског моста, ту је па највеће попрште било, ту су нон-стоп они улазили с ове стране, бацали бомбе, бацали, пуцали, нападали људе, ово, и ту су шетали чувари моста. И они су били ту, чим се скупе људи са друге стране моста узбуне народ, и онда народ као река, јуриш на мост и онда, каменице, један дечко питао ме, прошао је неки врабац поред главе, и знаш, сагне се, каже, сећаш ли се оно време кад су бацали каменице на нас, каже, смо се цимали, сад прође врабац и ми [саговорник не завршава мисао; смеје се.]. Мислим, то је тако остало, и онда они, све мало по мало се смиривало, већ је почело политички да се делује, али и даље је ипак, (...) овамо су упадали, те овамо, месечно, једном, два пут, три пут припуцају. Недељно су припуцали, једанпут недељно баце бомбу неку... Запале кола некеме, баце бомбу на кола некеме, и то кад чујеш сваки дан, није ти баш свеједно. Нон-стоп си под стресом, и нон-стоп јуриш негде, те овамо, те, чујеш сирену, после сам променио стан, овде у „Лоле Рибара”, доле ка кружном току. Горе на осмом спрату, на осмом спрату чује се у целој Митровици шта се дешава. Само сирене, ми на терасу код прозора, гледаш шта је, шта се дешава, иду људи, није било телефона баш много, и онда вичеш, та је било, пошли на мост, силази доле, и онда сви јуриш, знаш, и онда кад гледаш ову улицу, од споменика доле, гледаш надоле само река људи иде, знаш, с мотке, са штангле. Свакодневно, сваконедељно је било то, онда, па су онда почели, [саговорник се закашљао] да се враћају у своје станове. По неки, не сви, нису смели сви одмах да дођу, јер су знали да улазе Срби у њихове станове. Долазе да провере, да им (...) нико није обио стан, да, и онда ти дође на врата. Види Србин, то је мој стан, мора да изађеш, ово, оно, а овај једва сачува главу, они зову полицију. (Г1СГ15)

Упркос немирима у јединој градској средини претежно насељеној српским становништвом, то јест на северу Косовске Митровице, саговорник који је након расељеничког живота у Смедереву, а потом и Београду, одлучио да се услед пословних прилика врати у северни део Покрајине, истиче околности које су му у овом амбијенту олакшале привикавање на живот изван Приштине:

СГ: То није била Приштина, јесам на Косову, нисам у Приштини, али као да је нека мала Приштина, ето, тако сам имао тај осећај, тај осећај је производило и доста професора приштинског универзитета које сам ја знао, који су стално долазили, враћали се, предавали, па и доста студената, тако да си имао утисак као да си негде, кажем, у некој малој Приштини. Ето тако, и добро после те вуче, и ти упознајеш нове људе, нове контакте, и тако даље. (Г1СГ20)

Почетна адаптација је на тај начин била олакшана за све оне који су очували социјалне контакте у местима која су населили, или за оне који су настављали да раде на подручју Покрајине. Према прикупљеним исказима, може се видети то да су у новонастањеним окружењима расељеници имали договорена места окупљања и пре основања удружења посвећених решавању проблема у вези са њиховим статусом, која би омогућила њихово састајање и размену информација. Саговорница из Ниша навела је да су се окупљања расељеника одвијала око

¹⁹⁷ Новински извештаји из датог периода указују на учесталост нереда у Косовској Митровици („У Косовској Митровици. Демонстрације Шиптара” 1999, 8).

Саборног храма у Нишу где је додељивана хуманитарна помоћ (Г1СГ10), док је саговорник за подручје Београда издвојио неколико локација спрам места расељења:

СГ: Пробудим се ујутру, наспаван, немам где да идем, немам где да идем, да наставим да спавам, не спава ми се више. Сва, сви расељени су имали по неко место где су се окупљали. Пећанци су били код Хотела „Касина”, Приштинци су били, чини ми се, код овога „Бездана”, ми смо били код Хотела „Москва”, Призренци, и онда, ту су се сакупљале и информације, и дезинформације. Е и онда чујеш, умро тај, умро овај, кроз два, три дана видиш, васкрсао човек, дошао и он испред „Москве”, и онда укапираш кол’ко је то, кол’ко то, је болесно, глупо, антипродуктивно, колико нема сврхе. И шта се дешава, онда видиш какви су људи, на шта су спремни, колико су људи себични. У то време, наравно, свако се борио да дође до неке помоћи хуманитарне, ту се није знало кол’ко ће ово да траје, и онда, видиш у тренутку, изгуби се неколико њих. Нема их нигде, врате се око два, три сата, и онда питају е је л’ сте чули да ту, и ту се дели помоћ. Они су у међувремену отишли по помоћ, уместо да одмах кажу, уместо да одмах кажу где се помоћ дели, шта се дели. Не, они оду прво узму за себе да се не деси да они остану без помоћи, и онда пред затварање те организације, тог места где се помоћ дели, дођу и кажу, е па како нисте узели, ја сам узео, добио сам, и тако даље, и онда у једном тренутку смо видели да нема сврхе нервирати се, и добар део људи је престао да се... Има оних који су богами наставили, десетак година су се појединци окупљали ту, али велика већина је почела да тражи изворе прихода. (Г1СГ23)

У Црној Гори је било и јавних позива да се привремено измештена лица састану, тако *Вечерње новости* објављују информацију о окупљању Пећанаца код Манастира Ђурђеви Ступови у Берану („Позив Пећанцима” 1999, 5). Саговорници су помињали да су им за преживљавање били неопходни хуманитарни пакети, без обзира на њихов квалитет и садржај, јер тада нису имали ни најосновније намирнице за живот. Сарадник у истраживању сведочи о томе да је у неким тренуцима долазило и до самоорганизовања расељеника, који су помагали у додели пакета, и одбијали да се врши селекција подобних породица за пакете, док се други из програма подршке изостављају. Немаштина у којој су се налазили за многа лица је представљала повреду дигнитета, посебно мушкараца, као што је већ поменуто. У два наврата саговорници су истакли да је чекање у редовима за најосновнију помоћ доживљавано као понижавајуће:

СГ: Ћале никако није могао да, овај, прихвати то да он оде у Црвени крст, јер нисмо имали нешто залиха понестало је хране. [...] И мама га је некако убедила да оде. Овај, у Црвени крст у Прокупљу, где се делила та помоћ, убеђивала га данима, и он је једног дана кренуо, и кад је дошло ред на њега тамо, он је доживео нервни слом. Почео је да плаче, ти људи, тамо, тешили га, овај, који су били, који су га знали, кажем, то је за њега био шок, он је био прави домаћин, а онда треба да оде да затражи неку помоћ, после тога је (...), кажем, он је пре тога изгубио и оца, и мајку, и брата, он није заплакао, а тог дана је заплакао. (Г1СГ12)

Нису се сва лица обраћала за помоћ, или имала додирне тачке са удружењима, међутим, велики број расељеника у потреби био је принуђен на тражење извесног вида помоћи. Многи становници колективних смештаја, упркос додели стамбених јединица, и у периоду истраживања остали су у подређеном положају. Прилику да се расељеници међу собом организују у додељивању помоћи и остваривању права кроз удружења, поједини су дочекали са радошћу, она је уједно била и предуслов постигнутих успеха, будући да је заговарање повратка подразумевало стратешке поступке и изразиту упорност. У првом периоду за многе је то био ангажман без било какве новчане надокнаде, а могућност да помогну својим сународницима виђена је као прилика за лични допринос побољшању положаја расељеника. На тај начин, удруживање је допринело отклањању осећаја беспомоћности, посебно у случају незапослених лица:

СГ: Ова хуманитарна организација јапанска „Јен”, кад сам почела тамо да идем, и упознала пуно наших жена, ту смо се дружили, јер овако нема времена, неко те саслуша, а овај, шта си имао, шта ти је остало, шта ти недостаје, а са својим људима, који су, исту судбину имају, можеш то да попричаш, и тако да сам упознала пуно жена тамо, са којима смо се дружили, и они који су водили хуманитарну организацију ти „Јен”, овај, наши људи, мислим, из Ниша људи, они су били веома љубазни, прави, школовани, као школовани за тај посао. Ту упознам и Раду, Раду Вулићевић упознам ту, и она је, као што је, ви добро сигурно знате, толико

упорна, толико, маштовита, и уради пројекат и конкурише пројекат, за оснивање удружења „Срећна породица”, наравно, добије, тај пројекат, и оснује она удружење „Срећна породица”, како је она, хвала јој пуно, много јој, сам јој за то захвална, како је она међу свим тим женама одабрала за, раднике, код ње, мене и једну покојну Миланку. Нас две одабере, од свих нас жена, кол’ко смо се ту окупљали, да будемо ту са њом, и она добије канцеларију, овај, код Душана, на базару, ту добије канцеларију, „Срећна породица”, и ми почињемо ту да радимо, овај, ја и Миланка, по сменама. То ми је много значило, опет кажем, материјално не, јер се није имало средстава, али имам неку обавезу, од куће да изађем негде, јер сам навикла да радим, мени је најтужнији био дан, међу осталим, и први септембар 99. године, кад видим, деца полазе у школу, а ја сам просветни радник, а где су моји ученици, коме ћу ја, још нисам била за пензију, и тако да, овај, то ми је много значило, рад код Радмиле. Ту сам била све до, 2003. године. (Г1СГ6)

Тако је дошло и до формирања УНИЈЕ, као крвног удружења свих организација ангажованих у области права расељених и њиховог повратка, које су најчешће покривале различите просторне зоне. Удруживање је било и основни стадијум у остварењу права на повратак и на прве посете расељених лица својим домовима, често узурпираним, или урушеним. За сада необјављене фотографске архиве представника удружења „Свети Спас” представљају значајне документе овог процеса на подручју Призрена и у његовој околини. Напори уложени од стране поменуте организације утолико су већи, ако се узме у обзир дугогодишњи рад у неповољним околностима, и непристајање на злоупотребу права расељеничке популације, чији је положај био подложен манипулацији ради политичких и других интереса:

СГ: Тако да смо једно од првих удружења, (...) које смо формирали, тако онда је то ишло својим током, после тога смо ушли у мрежу организација. Локалних, тих удружења.

ИС: Колико је удружења било ту?

СГ: Па, званично је било девет удружења, званично је било девет удружења, међутим, шест удружења је ту функционисало. Једно из Ниша, једно из Крагујевца, једно из Краљева, једно из Смедеревске Паланке, овај, ми, по два у Београду, не знам, али је то, то, и... Оно што смо ми успели, а друга удружења нису, је на пример, да смо иницирали, и успели да издејствујемо до краја повратак, у урбану средину. Што се нигде још на Косову и Метохији није десило, ми смо успели да вратимо Србе у урбаним срединама. У град Призрен, и тамо изградимо тридесет седам кућа. Бавили смо се, и бавимо се информисањем. Више од стотинак прилога смо урадили за ТВ емисију *Повратак*, која је ишла на другом програму РТС-а, које је радила наша екипа. Имамо свој часопис, који смо иницирали у тадашњој „Унији”. Онда наставили са, са издавањем тог часописа. Ето, а да, значи први концепт папир и једини у ствари који је прошао кроз УНМИК, је наш концепт папир *Повратак у Призрен*, али овај, ту су се исто дешавале неке, неке чудне ствари. Пројекат је одобрен, средства су одобрена, да би касније из Министарства, тражили, тражили свој део колача, појединци да им се у кешу да, на шта ми нисмо пристали, и након тога се повлачи тај пројекат и тако даље, и све то. Па је касније кренуо са закашњењем, од једно три године, наравно, о свему томе сам ја писао, и објавио сам комплет целу ту хронологију, и именовано људе који су све то тражили. (Г1СГ23)

Фотографија 9, Повратак у Призрен (фотографисао Златко Маврић)

Са друге стране, рад на овом пољу за ангажована лица доносио је и извесна разочарања, услед тога што су била суочена са проблемима захтевних корисника који су често показивали незадовољство, или перпетуално остајали зависни од хуманитарне помоћи, без преузимања било какве иницијативе. Додатни је проблем била и представа о ангажованим појединцима у наведеном сектору као профитерима, чије су акције, међутим, често зависиле од самофинансирања, посебно у последњем периоду. Упркос улагању дводеценијског труда у побољшање положаја расељеника и повратника такви негативни стереотипи су опстајали. Некада су они сматрани и представницима власти, то јест радницима Канцеларије за Косово и Метохију, што се могло уочити током колективних посета. Уз балансирање између различитих система управе на постратном подручју, и свако одсуство сарадње између њих, где обе стране желе да прикажу сопствени учинак унижавајући постигнућа других, рад у наведеном пољу изискивао је и суочавање са немогућношћу решавања узрока проблематике популације у потреби:

СГ: Много сам се разочарао [...], ја побесним кад чујем да стално људи чекају да им неко нешто да. Не труде се да раде, него чекају да им неко нешто да, и у овом послу, док сам делио хуманитарну помоћ, кол'ко год да су ме едуковали, једноставно неке ствари нисам могао да сварим, кол'ко су људи похлепни, кол'ко су грабљиви, кол'ко не могу да схвате да поред њих живи неко коме више треба него њима. Да неко други има децу којима много више треба него (...) њима. (Г1СГ23)

Околности које је саговорник описао у великој мери осликавале су то да хуманитарна помоћ није адекватан вид решења за проблематику расељеника у потреби, што је потврдила још једна од сарадница у истраживању, напомињући то да је у извесним случајевима, уместо новца вишечланим породицама у потреби бирала да најпре донира основне намирнице (Г1СГ10). О посебном виду пружања психолошке помоћи кроз неке од хуманитарних програма није говорио

ни један саговорник, на таква питања најчешће се истицало то да је расељеницима било примарно да обезбеде основне услове за егзистенцију и да су били упућени једни на друге.

Раслет: поновни сусрети са расељеним подручјем

Поједини од саговорника присећали су се да је недуго након окончања бомбардовања уследило апеловање да се радници Покрајине врате у своја места пребивалишта,¹⁹⁸ и на радне позиције.¹⁹⁹ Тај захтев пратиле су и јавне гаранције пружања безбедности.²⁰⁰ Неки од саговорника накнадно су, управо због радних позиција, наставили да живе, или током радне недеље бораве у Покрајини. Већина интервјуисаних радно ангажованих лица на постратној територији, са боравиштем изван подручја Косова и Метохије по присилном измештању, од којих је двоје у тренутку интервјуисања већ било пензионисано (Г1СГ9; Г1СГ10), свој посао у Покрајини добила је након извесног протока времена. Показујући свој фото албум једна од сталних сарадница наводи следећи податак, који у великој мери осликава атмосферу друге половине 1999. године, и разлоге изостанка повратка упркос јавном прокламовању афирмативног приступа правима расељеника:

СГ: Њега су убили Шиптари, везали га и заклали га, на, степеништу зграде у којој је живео, и Б. [саговорник изговара име супруга] је био на његовој сахрани, никад није могао да прича колико је то било страшно.

ИС: То је из неких политичких разлога, или ето тако?

СГ: То је било оно, кад су се Срби враћали,²⁰¹ за време бомбардовања, па кад су оно рекли, вратите се, да се врате лекари, и тако, био је апел један. Да се врате лекари државе, да се врате директори, руководећи, као, све ће да се среди, и он је на том састанку, а онда су формирали код Б. [саговорник изговара име супруга], у ПИО, био им је надлежан неки Рус, он је био као главни, а они имају неко тело, руководеће, и сад овај је рекао, тај Зоран покојни,²⁰² зашто, три Србина, пет Албанца, зашто не би било, и онда је он, онима у хитној помоћи који су дошли, док је још био жив, он је рекао име, то је био опет неки његов колега, али није процесуиран. (Г1СГ10)²⁰³

Са друге стране, повратак се за многе припаднике мушког пола показао као непожељан. Илегалне забране уласка лицима која су учествовала у рату, према сведочењима саговорника, тако су узроковале додатну растављеност породица, али и додатни стрес приликом преласка

¹⁹⁸ О организованом превозу повратника на различита места, посебно подручје Гораждевца сведочи дневна штампа („Гораждевац код Пећи” 1999, 5). Такође, доступне су и информације да је аутобус са стајалишта у Нишу превозио заинтересоване повратнике у „Приштину, Косово Поље, Липљан и Ораховац” („Из Ниша је јуче отпутовала нова колона за Космет” 1999, 5; „Повратак породица” 1999, 4).

¹⁹⁹ О позивима лекарима из Покрајине да се јаве ради евиденције, као и о апелима железничарима да се врате у Косово Поље, сведоче обавештења *Вечерњих новости* („Лекари јавите се” 1999, 3; „На посао 16. августа” 1999, 3).

²⁰⁰ Новински извештаји упућују на гаранције безбедности (нпр., „Небојша Вујовић разговарао са Џонатонем Бејлијем” 1999, 8).

²⁰¹ Саговорница мисли на догађаје у месецу јулу 1999. године („Вратили се лекари” 1999, 5).

²⁰² Бројност националних структура у новоформираним телима на постратном подручју помиње се и у контексту оснивања „Прелазног савета Косова”, према тексту доступном у *Вечерњим новостима* о формирању поменутог савета, објављеног 17. јула 1999. године, износи се податак: „Члан Национално-политичког савета Свесрпског црквено-народног сабора у Грачаници Душан Ристић, рекао је Бети да су у савету Србима понуђена најпре два, на шта је реаговано захтевом за четири места. Србима су понуђена потом три места, да би они захтевали још једно место за Црногорца, пошто је по једно место понуђено за представника Турака, Муслимана и Рома. На овај последњи захтев српске стране није одговорено”. („Оснивачки састанак прелазног савета Косова” 1999, 5)

²⁰³ У питању је случај Зорана Контића („Сахрањен Контић” 1999, 5; „Суров злочин шиптарских бандита у Приштини” 1999, 5), инжењера „Електропривреде”, убијеног 5. јула: „Синоћ се поново догодио један безобзиран злочин. Убијен је инжењер ‘Електропривреде’ Зоран Контић, испред свог стана код такозване ‘Кичме’, наочиглед мајке. Пре него је искрварио у болници, рекао је да су га колеге Рахим и Ука исекли ножевима. Обојца су запослени у ‘Електропривреди’ и доступни снагама КФОР, али није саопштено да су убице ухапшене. Сат касније, око 20 часова, на свега стотинак метара удаљености, убијен је Мошо Јанковић, на степеништу зграде у којој станује изнад ‘Новог дома’” (Чупић 1999).

административног прелаза, а на њих су се освртале особе које су имале чланове породица својевремено запослене у полицији и војном сектору.²⁰⁴ У периоду по расељеништву нису сва лица била у могућности да обиђу расељена подручја, а ређи су случајеви оних који нису имали потребе да ранија пребивалишта посете ради решавања имовинских и других проблема, и остваривања права на пензиона примања у оквиру институција самоуправе. Могућности обиласка стваране су, најпре, кроз организоване посете подручју. У другим случајевима, појединци су се враћали индивидуално, некада и да би посетили родитеље, или им помогли у коначном исељењу. Чак и лицима која су остајала измештена унутар Покрајине, или настављала првенствено да раде на њеном подручју, принудно напуштене локације нису биле лако доступне, често и услед емотивног доживљаја који је уследио по првој посети. Почетни тренуци суочавања са измењеним стањем напуштених пребивалишта, који су се некада дешавали убрзо након расељеништва, такође су били посебно трауматични за саговорнике:

СГ: Да, овај, као што сам рекла, супруг је био мобилисан, резервни полицајац, све до последње дана, он је био у униформи, када смо дошли овамо, он је чуо од неких, неки су му пренели да је на списку, ових полицајаца, стварно је тако било, и он, у почетку, размишљао је, да л' да иде, ил' не, међутим, први одлазак на Косово, пре него, овај, када је, мислим удружење Златка Маврића организовало посету „Иди види”, под називом „Иви, види”, онда смо се пријавили, и отишли овај, на један дан, значи, аутобуси из целе Србије су ишли, зависи где је ко [саговорник не завршава реч; сме...], овај, борави, отишли смо на „Иди види”, (...) отишли смо до Средске, видели смо тад, то је, то је било стварно, само да имаш јако срце, идеш наниже, улазиш на Косово, видиш порушено, али улазимо у Средску, идемо, видимо куће спаљене, порушене, ништа, припремаш се, ништа боље не очекујеш, дођемо испред наше зграде, идемо од асфалта до зграде, газим стакло од мог [саговорник не завршава реч; ма...], од мог сервиса, газим од мојих чаша, и комшиничине, али своје препознајем. Улазимо у стан и видимо шта видимо, ту смо боравили, имали смо одређено кол'ко времена да будемо ту, на гробље исто се ишло, гробље зарасло, све, и враћамо се, преспавамо на Брезовицу, и одатле назад. (Г1СГ6)

Поједини саговорници, и лица која раде, или су била ангажована у сектору за повратак, истицали су значај организације такозваних *Иди види* посета,²⁰⁵ што се може уочити у претходном исказу. Приликом тих активности корисници су имали могућност да обилазе расељена подручја, и врло често узурпиране,²⁰⁶ или урушене стамбене објекте.²⁰⁷ За поједине управо је истицање сусрета ове врсте чинило *иконички* аспект *прича* унутар животних наратива о расељеништву (Gatling 2022). Такве ситуације описиване су као дешавања која су често прожимала особу у целости, и остављала трајне последице. Некада су ови догађаји, подједнако као и проживљене трауме етничког насиља, стварали одбојност у погледу односа према расељеном подручју и потреби да се оно посећује. Приповедати о посетама значило је истаћи до које мере је измештање утеловљено, а искуственост расељеништва тиме је предочавана као потпуна:

²⁰⁴ У дневној информативној штампи из 1999. године, постоје подаци о плакатима које су у Покрајини постављали чланови такозване ОВК. На њима су се налазиле листе неалбанаца који су обележени као ратни злочинци, а представници међународних снага такве спискове оценили су као илегалне („Нови вид притиска на Космету” 1999, 5).

²⁰⁵ Имплементација „Иди види” посета у организацији удружења „Свети Спас” започета је у новембру 2003. године, њихово спровођење финансирао је тада „Норвешки савет за избеглице” (Pravi odgovor 2004, 6). Представник удружења истакао је да се начин организације ових посета, и одабир њиховог назива ослањао на већ постојеће моделе спровођења повратка избеглица из Хрватске и Босне и Херцеговине у своја места пребивалишта.

²⁰⁶ Кроз неформалне разговоре се могло сазнати да су поједина лица након измештања контакт са узурпаторима првобитно успостављала путем телефонске линије, позивањем својих некадашњих телефонских бројева, када је долазило до непријатних разговора.

²⁰⁷ Организација посета и план рада на повратку подразумевали су и формирање општинских радних група и одабир представника локалних средина, уз „Иди – види”, организоване су и „Иди – информиши” се посете („Intenziviran rad opštinskih radnih grupa” 2004, 33).

СГ: Када сам први пут посетила Косово? Посетила Косово. То је била посета „Иди, види”, тако се звала. Да л’ дvehиљадите, четврте, пете, ту негде, није битно, али сигурно пре 2006, то је било организовано, ишло се са комбијем, имала сам ја представу како то изгледа, да су куће запаљене, знате, и то, јер село моје Магура, под Голешом, преко тог Голеша је Дреница. А Дреница је, учићете, ако нисте учили из историје, није, није позната по добру, и они су, значи, прешли Голеш, и већ почели са тракторима, са колима да пљачкају, да пале, и тако, то сам имала информације, од људи који су се задржали тамо после мене, и овај, тако да, та посета „Иди, види”, тада сам *почела да пијем лекове за срце*.

ИС: Након тога?

СГ: Након те посете, јер ми није било добро једно петнаестак дана, осећала сам гушење у грудима, немам ваздуха и тако, добро, можда је то и са годинама, и тако, али мислим да је то и допринело, јер овај, ми смо дошли, моји, моја кућа је била на два спрата, двориште велико, и, одједанпут видете два спрата, то су оне старе куће, зидови, од камена, и од, черпића, шездесет центиметара, дебели зидови, мислим, та је кућа прављена, можда пре, ’ајде сад, рецимо, сто година, сад, почетком прошлог века, и то, ми смо је наравно, и дотерали и све то, мислим, преуређивали годинама, и од тог таквог материјала, и куће, толико велике са два спрата, да само једна гомилица мала камења... Па верујте, да је неко почео да прави кокошињац, више би камена било, на тој гомили, гомилици, значи, они су то све, овај, отерали, да праве своје куће, јер су, наравно, и њихове биле запаљене. И онда кад смо ми, се повукли, они су, е па сад чекајте, палили, рушили, узимали материјал, већ ствари да не говоримо, и то, и онда, овај, то кад сам видела, двориште, комшија је одмах проширио своје двориште, и где наше двориште било, један део је био башта, где смо садили паприке, и парадајз, тако то нешто ситно, од поврћа, а већи део је била авлија, и он је то све присвојио, оградио, и ту видим кукуруз, тикве, и тако, значи, он их преор’о, све је то направио да буде његова башта, и тако, тако да, неки су дошли ту, Шиптари, јер ми смо мешовито село. [...] Ту су куће спаљене, уништене, до, до, до, скроз, оно што се каже, до темеља, и овај, кажем Вам, *тада сам почела да пијем лекове*, и то је једним делом допринело сигурно, ето, то је што се тиче за повратак доле, и дом доле. (Г1СГ9)

Тако су у цитираном фрагменту накнадно назначена понављања у исказу, којим саговорница указује на то да је након прве посете својој некадашњој кући почела да има здравствене проблеме. Та посета је уједно и тачка прекида обилазака њеном завичају и показатељ дисконтинуитета у наративизацији припадности, која више није имала упориште у физичком контакту са некадашњим пребивалиштем. Уз здравствене проблеме узроковане расељеништвом, саговорници би некада описивали како су у кризним периодима страх и стрес њихову физиономију изобличавали до непрепознатљивости. На тај начин, и наративни сегменти ове врсте конкретизовали су последице измештености:

СГ: Једну уметничку слику сам узела, дечије ствари исто, трпала, трпала, без реда оно, знаш, и ситуација, сиђем, и вратим се, и отворим фиоке у трпезарији, да узем још нешто, а не знам шта, знаш оно, отвараш... (...) Ту есцајг, и оно, накит, нека бижутерија, есцајг, виљушке, кашике, ништа то, и узем татин сат, који је добио кад се пензионисао седамдесет прве године. Мушки сат, ручни, у животу га нисам погледала, али ај’ њега да узем, као ’ајде нешто још да узем. Не знам зашто сам га узела, тад отац плакао, па ја то не могу то да ти опишем, и то да цркне, и тад, извадио паре да ми да, чувао. Деци ми иду рођендани, (...) неће да им купи он, и обећао да ће да дође. Брзо ћемо ми да дођемо за тобом, иди тамо. Склањај се, гледај децу, ово, оно, и тај сат, ја у цеп. Људи регале, носе телевизоре, ја сат, који није навијен, немам појма, него ето, успомена, стоји ту. Е, па, нажалост, тад сам задњи пут и видела оца, и отишла сам, довукла сам се некако до Краљева, кад сам стигла у Краљево, то ми је колегиница која је радила некад са мном, али она деведесет осме, паметна, отишла. Питала ме је да л’, кад ме је видела, да л’ сам се рвала са мечком, ништа ја нисам приметила. Ја кажем не бре, шта. Ја сам се погледала, мени је херпес изашао на образ, знаш ли ти како је то било, к’о да ми је неко ноктима одвалио месо, овде, а ја знаш, оно, путујем нешто. Где да се гледаш, само слику сам понела. Ово су биле ране овде, то је за ноћ, за дан изашло, не знам то. Немам објашњење. (Г1СГ31)

Интервјуисана лица измештена изван Покрајине, која су се са расељеништвом суочила у улози родитеља малолетне деце, истакла су прилагођавање најмлађих чланова породице на нове средине и њихове страхове у вези са напуштеним подручјем, као личне разлоге опредељења да се не одлучују за остваривање права на повратак. У случају да се деца ипак нису навикла на промену окружења долазило је до премишљања о исправности одлуке исељавања изван Покрајине. Било

је примера, са друге стране, да деца саговорника нису желела да посећују подручје, или да је неко други од чланова уже породице исказивао страх по том питању:

СГ: И, кренемо ми у осам сати ујутру, ја са, значи, две путне торбе, са троје деце, просто да, да има да се пресвуку за пар дана, и у Косовску Каменицу нас терористи зауставе, држали су нас два сата заробљене, малтретирали су нас, нису нас физички малтретирали, али психички јесу, имали смо један тежак ударац, стресни. Како су нас пустили, бог сам зна, и захваљујући, захваљујући господу богу, и мајци божијој смо се извукли, иначе, то сад, сад кад се сетим, ја се сва најежим, не могу да верујем да се мени то дешавало, са троје деце. А он, Даунов синдром има, срчану ману, и дијабетес, све време је њему крв из носа текла, јер он тако кад, доживи неку стресну ситуацију, то је показатељ, а за шећер да не причам, и дошли смо ту, у ствари док смо ми дошли, од девет ујутро, до девет увече, значи, путовали смо Грачаница–Ниш. Па сам, па нас је онда српска војска заустављала, па су нас враћали да се вратимо, па 'ајде, све то није битно, дошли смо. [...] То сам заборавила да ти кажем. Кад смо долазили, кад су нас зауставили ови терористи УЧК, ја сам код себе имала петсто марака, и нешто динара, и како смо кренули, мој супруг, даје ћерки још сто марака, и она стави у фармерке, и они су нама све живо покупили, све. Апсолутно, значи, ја нисам ни знала да ћерка има тих сто марака, него то што смо ми имали, некад, углавном су биле жене и деца, и они су једном малом, посла ли га, шта је имало дете, десет, дванаест година, из једног села, успут смо га покупили, да иде у Смедерево, продали су неку краву, пет хиљада марака му дали да он понесе то, и њему су то узели, значи, све, ко је шта имао код себе, од новца, злато, све су то покупили. И кад сам ја видела, и нас су избацили из аутобуса, водили нас тамо на једну ливаду, ту смо морали да, команде њихове извршавамо, лези, устај, [саговорник не завршава реч; де...] можеш да замислиш како се деца осећала, а најстарије дете је било моје, два'ес' година, па до шест месеци. И жене, и 'ајде, било како било. [...] Вратила бих се у оној мојој кући [саговорник мисли на кућу у Грачаници], ако је она стара, то је кућа, сигурно има осамдесет година, јесте стара, али лепо је уређена, реновирана, и то је моја кућа, ту ми се деца рађала, зато бих се вратила, ал' кад помислим да ништа више није исто. Где ја можда сутра нећу да доживим да видим моју децу, ћерка нема шансе да оде, доле на Косово. ИС: То сам хтела да питам, пошто сте поменули да није ишла, претпостављам да није ни исказа жељу да било кад посети?

СГ: Јесте она показала жељу, али је страх преовладао ту жељу. То је било страшно, то сад, да л' неко може да замисли, тај ко није то осетио, али ја, нерадо се тога сећам, и нерадо причам о томе, значи, поново све преживљавамо, а она још у тим годинама, можеш да замислиш. (Г1СГ16)

Са друге стране, насупрот одсуству физичких посета Покрајини узрокованог траумама расељеништва, уз губитак дома, саговорници напомињу и његова носталгична упоришта, која ублажавају дисконтинуитет у перцепцији припадности, као последице настале услед измештања и нередовног контакта са подручјем. У контрасту слика о некадашњем времену и тренутним животним околностима, и током приповедања о свакодневици која из ретроспективе делује недоступно, поједини саговорници наглашавали су то да нису званично променили пребивалиште, или, са тим у вези, да су задржали регистрационе ознаке везане за расељена подручја:

СГ: Да, да, нисам одјављен, ја имам и приштинске таблице на ауто још. Скоро сам (...). На семафору стао, и поред мене паркиран ауто на семафору, и човек ми показује, како су, стао код ауто, каже, да те видим, зашто, каже, хоћу да те видим, видим приштинска регистрација, да видим ко си. (Г1СГ12)

Саговорници би метафорично о расељеништву говорили на различите начине, профилишући појмове дома и завичаја симболиком корења и стабала, тако је у контексту појашњења недостатка емпатије локалног становишта у промењеним местима боравишта једна саговорница истакла, описујући свој статус –„ви сте ишчупани из корена, и то не својом вољом” (Г1СГ25). Без обзира на могућност прилагођавања, адаптација најчешће није доживљавана као потпуна, будући да је *самоидентификацијом* истицана снажна спона са претходним местом живљења:

СГ: Па то је једно принудно неко стање [саговорник мисли на расељеништво], али човек је, увек упоредим, све има неке везе, и дрво, и кад ишчупаш, овај, од корена кад га извучеш, и хоћеш да га пресадиш, ако није

стању да пушта корен, и да се уклапа у средину, да склапа пријатељства, да се саживи са градом, да прихвати град, не да се осећа као туђин... (Г1СГ4)

Само у једном случају, на крајњој доњој граници генерацијске скупине, издвојио се саговорник који је указао на то да не осећа било какву потребу да обилази Покрајину, и да је то учинио свега два пута након расељеништва. Чак и у склопу тог интервјуа, међутим, изражена је снажна носталгична констатација, која указује на средиште везе хране и концептуализације дома у равни свакодневице, кроз форме заједничких активности чланова породице, попут оброка (Prošić Dvornić 2004, 323). Препричавајући свој одлазак у Косовску Митровицу 2008. године, упркос сопственом разочарању, саговорник је указао на призор који га је подсетио на период живота у Покрајини:

СГ: И овај, стигао сам ујутру рано, овај, били смо на том дипломском, он [саговорник мисли на свог пријатеља] одбранио тај дипломски, били смо у неком кафићу [саговорник не завршава мисао; преко...], после одбране његове, и у два сата смо кренули комбијем за, за овај, за Прокупље, тај комби је ишао за Ниш, а кренули смо у Прокупље, пошто родитељи од тог другара живе у селу једном код Прокупља, и тамо да се прослави та диплома. *Овај, ишли смо овамо, значи, према Приштини и нисмо ушли у Приштину, него има једна пречица, и онда смо изашли на пут Ниш, Приштина – Ниш, и веруј ми да сам једва чекао да видим Мердаре и да пређемо, да пређемо границу, значи само да изађем, само да не гледам, само да не гледам оно Косово, да.*²⁰⁸ Е, једино ми је било упечатљиво, кад сам видео, кад смо пролазили крај Вучитрна, баште с купусом. А, вучитрнски купус је најбољи на свету! По мени, какав футошки [саговорник се смеје]. Тако да, знаш оно, имао сам осећај, рецимо, тад да се ништа није променило, оно успут, гледајући успут, знаш. Значи да се ништа није ту променило, али углавном сам једва чекао да стигнем у Мердаре, да, да, пређем границу тако да од тад ето, прошло је дванаест година, кажем ти, нисам, кажем ти, био тамо. Кумови ме зову, кад ћеш да дођеш, да дођеш, ја оно све, данас, сутра, данас, сутра, али... Знаш, кад немам потребу, немам ни жељу, како да ти кажем, знаш. Једноставно немам, немам жељу за тим, па мислим да ме је све то прошло, знаш. И да напоменем још једанпут, сад са ове временске дистанце, значи, имам утисак ко да нисам тамо живео, и да после Приштине, могу да живим било где уопште ми није битно, знаш. Могу да живим било где. (Г1СГ37)

За разлику од цитираног исказа, код свих преосталих саговорника ове скупине исказивана је потреба за одржавањем везе са расељеним подручјем, мада је изостанак физичке споне са ранијим местима пребивалишта био уочљиво у још неким од случајева. Освртањем на учесталост одлазака, дуги саговорници су присуство у расељеним местима, и потребу за њим, истицали кроз призму припадности, ипак не занемарујући урбанистичке промене које су простор учиниле непрепознатљивим, уз напомену да би оне у сваком случају биле неминовне. Урбанизација подручја се није показала као значајна у корелацији са мотивом повратка или његовим изостајањем, већ пре као фактор битан за поимање сопствене припадности (Mooney 2003, 39–40). Радикалне просторне промене у извесним случајевима компликовале су *самоидентификацију*, будући да су ранија места пребивалишта чиниле неусаглашеним са представама о њима; а за разлику од изградње путева, сматране позитивним аспектом просторних новина, трансформације идентитета градова често су вредноване негативно. Описи разлога одлазака у расељена подручја, и њихових изостанака, у великој мери су указивали на проблематику са којом су поједини саговорници суочени:

СГ: Значи нисам ишла ни једном, што би рекли, да не кажем туристички, да будем онако иронична. Овај, ишла сам тада, два пута јер је требало да се врши продаја те куће. (Г1СГ28)

Додатно, у цитираном интервјуу истакнута је жеља за премештањем гроба оца саговорнице, али и премишљање на плану те одлуке. У једном од интервјуа саговорница је експлицитно истакла да је пребацивање гробних остатака супруга већ извршила (Г1СГ1), а у

²⁰⁸

Део цитата наведен је у раду истраживача (Петковић 2021, 358).

склопу колективних посета приштинском хришћанском гробљу, истраживач је приметио да су тек спорадична интересовања за пренос гробних остатака и даље присутна, иако је став Српске православне цркве по том питању негативан. Саговорник који живи у Косовској Митровици, указао је на то да је његов отац и оквирно двадесет година од окончања НАТО бомбардовања сахрањен у Приштини (Г1СГ20), што је потврдио и засебно интервјуисан члан његове породице (Г1СГ26). Додатно, двоје испитиваних лица изразило је жељу да и сами буду сахрањени у Приштини (Г1СГ31; Г1СГ38), о чему нису обоје говорили са лагодом:

СГ: Један од мојих аманета је ћеркама, шта год да ми се деси, у Пришину морају да ме сахране, јер још више ме је погађало то што откопавају своје, и сахрањују их у центру. А шта је то ако није наша црква, наше гробље, наше светиње. И то су светиње, ја им нећу, јер без тога смо нико. Нико, ја увек кажем, ја сам се остварио и као отац, и као супруг, и као пријатељ, као човек, али увек себи говорим, али увек једно немаш, сироче. Имам и оца и мајку живе, али нисам од оних материјалиста, који морају да имају све и не задовољавају се, не. Имам оно колико ми треба, али свестан сам ја свега, да то више, годинама, и да сам живео тако, да не би то било, али због нашег нараштаја, изгубимо ли тај део светиње, буквално тај део светиње, па не би имало потребе, не да живимо, требамо да живимо, али да постојимо као народ, што би, што би, могли би да мењамо, месечно по једну нацију. Данас смо Италијани, сутра Немци прекосутра Турци. Кад Французи, старија група Француза, са поносом говори о нашем пореклу, о нашој традицији, каже ви сте толико богат народ, па ви имате свој језик, имате своју културу, имате своју историју, па ви сте велики народ, онда кад вам неко са стране каже то. И онда чујете неке слепце, неке небитне људе који изађу [саговорник не завршава мисао; на], у јавност, и онда почну да причају о нама све најгоре. Па то ни плаћен човек не би могао да уради, ни плаћен човек, јер треба минимум да се застиди. (Г1СГ38)

Једна од саговорница навела је то како су у Приштини, она и њени чланови породице по очевој наглој смрти организовали његову сахрану крајем 1999. године, описујући и компликације које је тај протокол изискивао. Са њима су, претпоставља се, били суочени сви преостали житељи тог подручја, у датом периоду, који су имали смртне случајеве у породици:

СГ: То је отишло тако [саговорник мисли на свој стан у Приштини који су њени родитељи били уцењени да продају], и он су прешли у свој стан, мама и тата, тамо их Ирци чували, ово, оно, и тата ми тридесетог октобра настрада, неће ни овај златар, пошто су били комшије, ни мама ми [саговорник не завршава мисао; не зн...], није говорила праву истину. Мени су само јавили да је умро од срца, тридесет првог октобра, а ми се двадесет деветог чули, и он нема проблема са срцем. Ја знам да нема, у згради су, једно десет породица Срба остали, тако су се између себе дружили, набављали намирнице тако што су давали паре Албанцима да им купе, ово, оно. Нису оскудевали, сестра је ишла на посао, ово, оно, доносила, она енглески, ону картицу обеси, и тата је нестао из стана, и нађен мртав испред зграде. Убио се, убили га, киднаповали га, бацили га, значи ту је нешто. Само ми јаве, умро тата од срца, дођи, и мене је комшија, овај који ме је извео из Приштине, возио до границе, од границе ме чекали Американци. Сестра послала, да бих ишла на сахрану оцу, у Приштину је сахрањен. Дошли смо, једва овде у Грачаницу да узмемо сандук, јер у Приштину нема ништа. То је већ, сахрана је већ прича за себе, е не мож'ш да [саговорник не завршава мисао; до...], како да узмеш сандук. Не може у свака кола да уђе, онда смо тражили тамо, са судске медицине, у Приштину да дају, они њихова кола дају, она продужена, она дугачка. Да би дошли да узмемо сандук, Шиптар не сме да уђе овде, а мама, они кажу сахраните га тако, а мама не да да се сахрани без сандука, и онда мама, почела да отвара новчаник, двеста марке возачу, двеста ономе тамо, двеста ономе, да би дошли да узмемо крст овде [саговорник мисли на Грачаницу], јер није хтела без тога да га сахрани. Како, бре, да га бацимо у крпе, само да га бацимо у, и онда онај пристао, дошли смо овде, било то. Узели смо сандук овде, па смо се враћали на судску медицину, па тамо однели одело да обучемо тату, да, ово, ја нисам улазила, није ми дала мајка, е онда је после било мука, не смеју да иду на гробље, пошто је гађано гробље, па смо тражили станицу полиције, оне у Дарданији, да нам да дозволу, [не завршава мисао; она] и карту, како се стиже до гробља, и дају нам Индуса, полицајца у пратњи, који не зна енглески, катастрофа. Стигнемо, ми смо кренули од ујутру у девет, ми смо негде око један стигли на гробље. Док те папире, [саговорник изговара узвик; ма] глупости неке, сви у страху, а нико ниша не предузима, и ми смо кренули да сахранимо тату, тамо где је баба, деда, и где је стриц. Међутим, тамо пала бомба, тамо није могло да се приђе, а тај тридесет и први октобар је био смак света од хладноће, деведесет девете. Дођемо на гробље, тамо где, где су сахрањени моји, не може, не може да приђе нико, и нађемо два Шиптара, као, на гробљу, каже, шта ћемо сад, каже, оставите га тако. Где да оставиш тако, е сад,

не знам. Можда си пропратила оно да су они близнаци погинули, војни поручници. (...) У Митровицу трг носи њихово име.²⁰⁹ (...) Они су били сахрањени у Приштину, и њих, родитељи су им подигли тела, однели су их негде септембра месеца. Ексхумирали их однели, они су негде априла, и марта, у фази оног бомбардовања, и овај, и на једној од тих рака, ту смо сахранили тату. Земља смрзнута, смрзнута, они оним крампом, дај двеста марке, дај двеста марке, дај двеста марке, дај двеста марке, дај двеста марке. Само ја, мама и сестра, тако је протекло то, ја сам се увече вратила, одмах, Шиптар ме је вратио до границе, комшија, нисам ни знала како да дођем до границе, а граница се ноћу померала наша, није ту где смо ушли, [саговорник изговаране завршава мисао; него се до границе], а онда од границе, где је овај мој Србин комшија, који ме је довео ујутру, оставио у кола, и онда смо се вратили. (Г1СГ31)

У склопу интервјуа са повратником из Велике Хоче указано је на то да у овој изолованој етнички зони, претежно настањеној српским становништвом, организација сахрана почива на мештанима. У том контексту јасно је изражен *наратив о напуштености*, којим се реферише на учесталу инструментализацију положаја становника Косова и Метохије:

ИС*: Овде по селима, мислим, знам, значи, кад премине неко, онда мештани, припремају раку, гробно место.

СГ: Да, и када се обавештава, у Цркви лупа се звоно, знамо, звоно кад лупа, за празнике другачије.

ИС*: Смртни случај.

СГ: Смртни случај, да. Два пута лупа неко звоно, изађемо, чујемо, после, ко је шта је, а да, организујемо се после, сами ту. И то треба исто, да запосле људе, барем троје да запосле, да одржавају то гробље, да копа неко, нема ништа од тога, сви су нас заборавили, шта ће да буде пре избора, кад буде. (Г1СГ34)

Групни обиласци породичних гробова и њихово одржавање за ову генерацијску скупину представљали су један од основних разлога посетама подручју, посебно у случају староседелаца. Приликом тих посета у знатно мањем броју били су заступљени млађи расељеници. Током истраживачевог учешћа у посетама гробљима, показало се и да је у Приштини православни део хришћанског гробља недовољно одржаван, али и да је у Призрену ситуација била знатно боља; на шта су некадашњи мештани овог града били поносни. Одржавање и уређивање гробаља у великој мери зависило је од цивилног сектора, то јест удружења која су упућивала молбе за уређење, и сарађивала са локалним властима самоуправе. У низу излагања у сусрет таквим захтевима на подручју Приштине јављали су се бројни проблеми, и даље актуелни услед споменика постављених на гробљу у Приштини, који представљају културно историјска обележја:

СГ: Хтела сам да [саговорник не завршава реч; по...], узмем, да пренесем и оца, па не, он је Приштевац, шта ће он у Крушевац, мислим, и мртав шта ће. Мислим, на гробље идем, ту је већ прича за гробље, крстове ми крали, ломили, на крају сам... Па ми пут направиле преко татиног гроба. (Г1СГ31)²¹⁰

Релације са расељеним подручјем, већ за ову генерацијску скупину, некада су биле најпре емотивне, док је са друге стране, део испитаника одржавао физичке споне са расељеним подручјем. У ретким случајевима су ти одласци описивани као растеређени, док су повратници најпре говорили о актуелним проблемима услед којих је њихов положај и даље био лиминалан, као и расељеници унутар постратног подручја. Једна од саговорница, која живи унутар Покрајине, навела је тако да до свог некадашњег пребивалишта одлази искључиво таксијем, иако је и сама возач, појашњавајући такву одлуку постојањем извесног страха, не сматрајући га потпуно рационалним (Г1СГ26). Други саговорник указао је на да је са протоком времена дошло и до

²⁰⁹ Саговорница мисли на браћу близанце, Срђана Милића и Бобана Милића, који су страдали током НАТО бомбардовања, након чега је услед туговања преминуо и њихов брат, Горан Милић. У сећање на њих трг у северном делу Косовске Митровице добио је назив – Трг „Браћа Милић” („Svečano obnovljen trg Braće Milić: Tri božura za tri brata” 2022).

²¹⁰ О реновирању приштинског гробља 2011. и 2012. године, подаци се могу наћи у тексту Радмиле Тодић Вулићевић (Тодић Вулићевић 2014). Њих је потврдио још један од саговорника, који је ангажован, као и наведена ауторка, у организовању колективних одлазака на гробље у време Задушница (Г1СГ11).

ишчезнућа његове потребе да принудно напуштено место редовно посећује, као што је то својевремено чинио (Г1СГ20).

У генералном пресеку осећај измештености, код ове генерације и даље је био изражен, а потреба да се он премости испољавана је кроз; истицање локалног идентитета, посете местима живљења претходно расељеништву, и наставак живота и ангажмана на подручју Покрајине. За повратнике који су остварили право на живот у својим некадашњим пребивалиштима, расељеништво је било мукотрпна фаза немаштине, које се најрађе нису вољно присећали.

Долазило је до случајева да поједини познаници и лица са којима је остварен контакт на основу постојеће сарадње, одбију да учествују у истраживању, али не и да разговарају неформално са истраживачем, након чега би неки од њих напоменули личне, емотивне потешкоће присећања на расељеништво, као и постојање извесне трауме. Све наведено, упућивало је на актуелност проблематике, упркос временској дистанци, изостанку програма и донација организацијама ангажованим у овој области, и одсуству систематске психолошке подршке, који су указивали на то да су проблеми расељеничке популације званично сматрани окончаним. Многи од саговорника захваљивали су се на могућности да са неким поделе своје животно искуство, поједини су показивали страх од јавног изношења података, док су други износили осетљиве информације без задршке.

Завршна разматрања

„Све ће то бити суморне слике црнила без искре белог. [...] Унапред примам на плећа брме одговорности што ће те 'слике' да буду бледе у поређењу са стварношћу! Али прихватих се тужног и мучног посла да бар у обрисима те страхоте дочарам! Можда то и неко чини 'боље'! Ја смогнух снаге за ово и овако!” (Стефановић 2002а, 157–158)

Разнолика сећања прве генерацијске скупине саговорника који су проживели расељеништво, показала су се, у пресеку као изузетно емотивно исцрпљујућа, трауматична, са несамерљивим последицама. За расељенике који су своју младост и почетак радног века провели у Покрајини, измештање се испољило као нагла, неочекивана прекретница, која се одразила на виђене сопствене локалне припадности и *самоидентификацију*. Поједини међу саговорницима су описивали делимичну уклопљеност у новонасељене средине, али су готово сви исказивали припадност расељеном подручју. За оне ретке који су остварили право на повратак у своја места пребивалишта, измештање је доживљено као окончана фаза немаштине, и живота у изузетно тешким условима, али су у нарацији животног искуства преовлађивали тренутни проблеми, и неизвесност. Додатно, за лица која су измештена унутар Покрајине, расељеништво је у извесном смислу и даље била актуелна тема, будући да је живот у новонасељеним подручјима често подразумевао и прилагођавање на прелазак из урбане у сеоску средину, или у подручја екстремно подложна етничким тензијама, и унутаргрупним поделама.

Саговорници би сентиментално говорили о одабиру личних предмета које ће понети својим изласком, у први мах ретко опажаном као коначном, о одлагању предмета и уређивању стана у кризним тренуцима с надом да ће се убрзо уследити повратак. Етничко насиље, повлачење војске, нереди на улицама, употреба прекомерне силе, отмице, узурпација станова, претње, са друге стране, за поједине су одмах повлачили и сагледавање измештености као трајне. Такво стање додатно је изазвало разочараност у комшије, пријатеље и суграђане косовске Албанце, којима су поједини од саговорника пружали помоћ у време НАТО инвазије, често доносећи им храну, возећи труднице у болнице, и излажући себе ризику стајући њима у заштиту. Највећи пораз за многе је био то да су управо њихове комшије биле извршиоци узурпације.

СГ: Много, много је јада, много је мука. О њима не желим, и о њима и најмање причам, јер какви су то борци, какве идеале имају, знам их овако, јер живео сам и растао сам са њима, и живео [саговорник мисли на косовске Албанце]. Кад ја, од како знам за себе, ја мислим да сам прво шиптарски причао, па тек српски. Наравно, свадбе, сахране, обичаје. Све, све их то познајем, а знам и оно, најгора слика њихова, та јуначка слика. Шта смо им по рововима налазили и шта, и како све. Поготово доле у тој ситуацији, кад ви, кад сте већ, већ, човек је [саговорник мисли на то да је човек у рату спреман за самоодбрану], да брани себе, буквално да брани себе, спаваш и на гробљу, значи, није ме било страх, сад би ме било страх да прођем, али тад спаваш. Значи, нема страха, ти радиш праву ствар, и онда видиш колико су они богати храбри, богати, богати идеологијом, што бих ја њима дао простора. Не заслужују ни као народ, ни као комшије, ни као пријатељи. Прве комшије, који су живели са мном, родили се са мном, имам осећај да су нас дојиле њихове мајке, су ми срушили кућу, без потребе, а памтим и, имам и поруке које ми је слао Шиптар, комшија. Знам, каже, М. [саговорник изговара своје име], ја сам улазио у моју улицу, у мој квартал тамо, нисам дозвољавао да их нико такне, јер сам их познавао, каже, ми немамо воду за време бомбардовања, ти нам доносиш Кока-колу. То никад нећу да ти заборавим, е то је Србин, ту се поносим. Не само ја, него много, много наших, ове сецкесе што су долазиле, то ће увек бити, то не рачунам, па и на рођендану, па дође неко непозван, па направи проблем, а камоли ово. (Г1СГ38)

По успостављању међународне управе међуетничког реципроцитета у пружању помоћи било је спорадично, али се тај период обично наротивизовао као обилат опасностима за све грађане који нису били наклоњени припадницима паравојних УЧК јединица. Они који су опробали повратак у почетној фази измене власти, или остајали у својим становима, сведоче о немогућности опстанка у градским срединама. На жртве из тог периода присећају се појединци којима су страдали родитељи, пријатељи, комшије и колеге. Разводи, превремене смрти, болести, психолошки проблеми, одавање алкохолизму, различитим видовима зависности, сагледавани су често управо као последица коју је узроковало учешће у рату и расељеништво.

СГ: Ја да сам, рецимо, да сам знала, ја сам мислила, знаш како кажу, оно, оде крава, оде и уже, ја нисам знала да ће поједина места да буду српска, он је, рецимо, муж је, муж, 'ајде условно речено, он је тамо сам. [...] Па право да ти кажем, искрено речено, од рата, и он је тамо свашта проживљавао, и више он није био то, ми смо имали [саговорник не завршава реч; у Шап...]. Ми вероватно због тога и нисмо заједно, јер, разболео се психички, пије лекове, и сада има момената када је он добро [...].

По коначном измештању уследио је страх и потреба за заштитом сопствених породица у расејању, посебно деце, и њихове егзистенције. Онима који су имали малолетну децу у периоду расељеништва, живот након измештања био је усмерен управо на обезбеђивање основних услова за њихово одрастање, што је њихов положај у првом периоду чинило знатно тежим:

СГ: Супруга и ја смо доста дуго спавали на картонима испод нас, на патосу, и испод главе смо имали ћебад, војничку, уместо јастука. Деца су била у неким креветима газдиним, без пола федера, и онда није био проблем купити намештај, тол'ко смо пара имали, али шта са намештајем ако се сутра селиш, вратиш, не знам шта. И богами, остали смо ту четири године, е сад, сваки грип, свака прехлада, ја сам се бојао да то није од зрачења, породицу да оставим на улици. Након тога, кад смо се, кад смо успели да нешто пара направимо, да нешто средимо, да нешто продамо, да кредит подигнемо, кад сам средιο први кров над главом, адекватан за целу породицу. Е онда сам рекао, сад могу да мрем, нека је шта год, а до тада, док смо били у приватном, нисам могао. Значи, стално сам био под, под тим утиском да сам озрачен и да је то то, да није грип. (Г1СГ23)

Поједини расељеници морали су да остављају децу и породице, одлазећи преко радне недеље на подручје Покрајине где су били ангажовани, што је додатно отежавало околности за самохране родитеље. У случају породице која је била у лошем економском положају, саговорница је истакла и да је њен син током свог основног образовања радио:

СГ: Старији син ми је био шести разред, он је знао пре школе да иде преподне да копа канале, све му руке, жуљеви били од руку, од копања, и разредна ме зове, и каже, шта је каже, М. [саговорник изговара име свог сина]. Одакле му ови пликови, ја кажем, мене није срамота да кажем, дете је радило, па каже, он није хтео да

ми каже, дете у тим годинама, па се стидело. Каже, прећутао је кад сам га питала шта је, па каже, је л' толико тешко, каже, 'ајде да видимо неку помоћ негде. Хвала, мени не треба помоћ, мени само значи да ја могу да зарадим, никад од туђе помоћи нисам гледала да живим. (Г1СГ16)

За оне који су имали могућност приватног становања, посебан проблем било је налажење смештаја у случају бројнијих породица са малом децом, или би то биле скупе кирије, и безусловни објекти. Како би себи обезбедили приватне непокретности, многи су посезали за продајом имовине у Покрајини, која је често подразумевала суочавање са узурпаторима уз помоћ Дирекције за стамбено-имовинске послове (ХПД) при УНМИКУ, и дужи период ишчекивања.

Проток времена донео је извесне измене и на плану припадности, међутим, многи саговорници су настављали да посећују претходне локације живљења, изналазећи начине да превазиђу дисконтинуитет боравка на местима које су сматрали значајним са аспекта *идентификације*. Упркос томе што су се усталили у новим срединама, неки од њих и даље официјелно нису мењали пребивалишта по измештању. Многи проблеми, и више од двадесет година након измештања били су и даље актуелни, попут решавања пензионих примања и имовинског статуса, док је постепено долазило до помака, попут укидања визне обавезе за путовање у земље Европске уније носиоцима српских пасоша који живе у Покрајини. Организације које су ангазоване у пољу заштите права расељеника показивале су активан рад и у периоду истраживања, без обзира на одсуство донора и средстава.

Показало се и то да су поједине од породица у програму социјалног становања и даље суочене са неизвесношћу, као и лица која су наставила да живе и раде у Покрајини, услед политичких тензија које су се у великој мери преливале на социјалне релације, унутаргрупне поделе, и стварале неповерење. Остваривање свих права текло је изузетно споро, али саговорници су показивали решеност да се на том пољу ангажују, некада и кроз сезонски повратак. Поједини су и годинама након задржавања имовине ипак били приморани да размишљају о продаји имовине, како би обезбедили егзистенцију деци. Уочавањем референце на тренутне услове живота, у следећем цитату сегмента интервјуа, може се идентификовати *кода* у наративном искуству саговорнице о расељеништву – изречена у контексту непромењених последица измештања, које трају *до дана данашњег*:

СГ: Ево, сад не могу да се сетим, да ли Стара, или Нова Пазова, није битно, а и ту је близу тај аеродром Батајница, каже, школа „Свети Сава”, и онда тако, чекате да сване, и да зовнете рођаке, да дођу по Вас, да би Вас прихватили за неко време, и онда тако, подстанар, подстанар, до дана данашњег. Још нисам, овај, ништа остварила, можда хоћу, можда нећу, највероватније да хоћу, јер сад се то доле продало већ, они имају новац и купују, наравно, за јефтине паре, али, мени је више то и мање важно, јер ја на пролеће пуним шездесет осам година. Имам ћерку, која има тридесет и две године, и за њу је можда важно да јој остане нешто од дедовине, а мени да будем домаћица, и да стварам дом, да се радујем, и да се кућим под седамдесетим годинама, право да Вам кажем, и није нешто, и тако да Вам кажем, и тако да, али ето, опет кажем, извукли смо живе главе, већ у моме селу, које се зове Магура, подно Голеша, планина Голеш, чули сте вероватно, после нашег одласка су две жене, једна је запаљена у кући, да гори у кући, а једна је киднапована, и до дана данашњег није пронађена. Ова што је запаљена, њу су идентификовали на основу неког прамена косе, и тако, тако да ето, нисмо доживели, ни киднаповања, ни клања, ни, захваљујући нашој војсци, и нашим официрима, свака част, мислим, (...) и рекли су, једнога дана, кад се буде ово све завршило, јер ту је било официра из Крајине, из Босне, који су прошли ратове, и наслућивали су шта се припрема, нећемо Вас оставити, будите приправни, и документа нек су Вам увек при вама, и албуми са сликама, ето, то је најбитније у тим тренуцима. (Г1СГ9)²¹¹

9.3 Наративи о дому прве генерацијске скупине

²¹¹ Према доступним информацијама „Фонда за хуманитарно право” Дукић Анка из села Магура нестала је „после 14. јуна 1999. године” (*Otmice i nestanci ne-Albanaca na Kosovu* [b.d.], 63).

Даљој анализи могуће је приступити путем концепта *констелације дома*; то јест у склопу анализе пракси, и вредности уписаних у стварање дома по расељеништву, као и њиховог друштвено-политичког и идеолошког оквира, како би се концептуализација дома расељеника разумела у мрежи комплексног међуутицаја социјалних, економских и политичких релација (Brun and Fábos 2015). Такав приступ базира се на увиђању да је дом изузетно комплексан појам, чијем разумевању су у великој мери помогла истраживања миграција (погледати поглавље 4). У склопу издвојеног концепта, праксе, које се односе на свакодневне радње стварања и осмишљавања дома, Катрин Брун и Анита Фабош означавају као дом; друштвено-културне идеале у вези са њима као Дом; а идеолошке датости доба од утицаја на политике становања означавају капиталним словима – ДОМ (Brun and Fábos 2015, 5, 12).

Разлог одабира *генерацијског приступа* анализи, био је вођен како досадашњим студијама (Palmberger 2016), тако и закључцима са прелиминарних породичних интервјуа, у оквиру којих је истраживач добио могућност да сагледа генерацијску динамику преношења личних прича о расељеништву. Што се може уочити у фрагменту дискусије унутар које саговорник, након увида у перцепцију свог детета о расељеништву, различиту од његове сопствене, поставља питање о узроку несамерљивих гледишта о односу према принудно напуштеном подручју. У цитату сегмента интервјуа издвојено је излагање детета, на које родитељ поставља питање разлике односа према расељеном подручју, тражећи узрочник у образовном систему:

СГ1: Да, ја једноставно, ја јесам рођена ту, и тих годину и по дана кол'ко сам ја званично живела ту, ја опет већи део времена нисам била ту. Ја Косово не гледам као на нешто моје, или нешто што је мени отето, јер ја колико сам свесна себе, ја сам живела у Београду и мени је Београд, кад неко нешто каже, родни град – моје место (саговорник изговара не завршава мисао; где ћу...). Једноставно мени Косово не представља ништа што је свето мени, као мојој души, као што мами представља њена Буковача, или једноставно, мени, мени је то место Београд.²¹²

СГ2: Је л' то беше реформа образовања, је л' тако?

СГ1: Па то није реформа образовања, ја сам о тој Приштини слушала од бабе, од маме, како је, и тате, како је тамо било, било је боље, а из разлога је било боље, зато што, кад су они то причали, ми смо били избеглице, и практично (...) више смо само имали за основну егзистенцију, а ништа више од тога што је било у Приштини, и само тако. (СГ1: Г3СГ14; СГ2: Г1СГ30)

Анализи концептуализације дома, кроз генерацијску призму, најпре је приступљено истраживањем идејног нивоа профилисања појма. На тај начин, интервјуи нису морали бити обављани искључиво на приватним адресама. Таква одлука била је делимично условљена и здравственим околностима, будући да је истраживање започето крајем 2020. године, у време пандемије. Истраживање је ипак укључивало и обављање интервјуа и на приватним адресама, у случају саговорника који живе у становима додељеним по основу расељеничког статуса, у Нишу, Грачаници, или на Брезовици. У ређим околностима, такви изузеци прављени су и по договору са саговорницима који би самоиницијативно позвали истраживача у своје домове. Преостали интервјуи обављани су на јавним локацијама, или у канцеларији удружења „Свети Спас”.²¹³ Некада би били спровођени и у приватним пословним просторијама саговорника по њиховом предлогу. Прелиминарна фаза истраживања додатно је укључивала онлајн интервјуе, након које је ступљено у сарадњу са представницом удружења „Срећна породица”, посвећеног статусу расељеника, и њеним спољним сарадницима, те је тако узето је и учешће у колективним посетама приштинском гробљу. Такође, у наставку истраживања, праћене су активности удружења „Свети спас”, у вези са репортажама о повратку расељеника, и о интерно расељеним лицима унутар Покрајине. Узето је учешће и у колективном обиласку Призрена и околине, у склопу наведене колаборације, која је покренута независно од прелиминарне фазе истраживања. Наведена

²¹² Део исказа цитиран је у раду истраживача (Петковић 2021, 359).

²¹³ Истраживач овим путем неизмерно захваљује на тој прилици.

организација – „Свети спас”, једина се одазвала на упућен имејл поводом молбе за помоћ при истраживању, послат на имејл адресе удружењима ангажованим у области права расељених лица и сродне тематике, са којима није претходно успостављен контакт. Контактирање са организацијама предузето је као корак у истраживању након читања дипломског рада „Наративизација живота и перцепција ‘дома’ код интерно расељених лица са Косова и Метохије у колективним центрима на подручју Београда”, антрополошкиње Данијеле Ђорђевић (Ђорђевић 2014). На тај начин, кроз лонгитудиналну сарадњу, стечен је изванредан увид и у социјалне праксе које се тичу концептуализације дома.

Такође, системом препорука саговорника путем организација и познанстава, стални сарадници имали су могућност да каналишу одабир казивача, тиме уједно преносећи своја виђења проблематике расељеништва. У складу са чиме су у Нишу обављани разговори са расељеницима који живе у становима додељеним на коришћење по основу расељеничког статуса, и другим лицима која су економски угрожена. Одабир је у другим случајевима првенствено био вођен елоквентношћу саговорника, који би били насељени у иста места као и стални сарадници, а често и измештени из истих делова подручја. На тај начин, испољио се и дијалогски карактер сећања, о чијој основи пише Аника Лемс, позивајући се на Ји Фу Туана, при појашњењу да места имају значење само у контексту социјалних релација: „Места су, сходно томе, учињена смисленим само у присуству других” (Lems 2018, 99). Наведено присуство и лонгитудинални контакт, као и боравак на различитим локацијама уз сарадњу са примарним сарадницима, показали су се кључним за изношење *густог описа* расељеништва, које је често подразумевало комбиноване форме интервјуа.

Разумети сам начин на који расељеништво, али са њим у вези и целокупна проблематика постратног контекста, утичу на концептуализацију дома, посебно у случају лица која су интерно размештена унутар Покрајине и повратника, није увек захтевало директна питања, већ некада увиђање односа према традиционалној култури, као и уобичајену интеракцију. Наредни сегмент интервјуа управо је интеракцију издвојио као тачку увида у концептуализацију дома, која је у снажној вези за локалном културом, али и животом на постратном подручју, где је неповерење према непознатим лицима изражено:

ИС: Кад размишљате о њима [истраживач мисли на саговорникову децу], шта је оно што вас највише брине?

СГ: Па, безбедност, шта ће да ме брине, сутра не знам шта ће да нас чека. Нико не зна шта нас чека, сад сте дошли на вратима, ја немам појма ко је, и тако и они могу да упаду.

ИС*: Хоћеш да кажеш да смо дошли као хајдучи?

СГ: Не [саговорник се смеје]. Не, него, тако су ушли, контрола за струју, упада, кажем, мердита, је л’ сте изгубили некога овде, он каже, не разумем. Питам вас, кога тражите, каже, контрола за струју. Напоље. Одвео га напоље [саговорник куца о сто], научи да куцаш.

ИС*: То да причаш, јер они су мало незгодни око тих ствари, зато ја не могу да га навучем да... Уопште, о целој ситуацији, овде нема, за час ти они то [сарадник у истраживању мисли на истрајност и отреситост српског становништва Велике Хоче].

СГ: Нема, ја не дам, ни за струју, проверава, ушао је сам овде, и питам га како си ушао, каже, па да проверим, код тебе да дођем кући у Ораховцу, иначе то је Шиптар, је л’ смем да уђем у кућу без питања, не можеш, каже, а ко си реко ти, да уђеш у моју кућу овде, изађи напоље, да куцаш, па ћеш онда да погледаш, и тако је било. Дошао је, после, директно је дошао, каже, свака ти част, руку ми пружа, па реко’, стварно нема смисла, па не, није то у реду, откуд ти знаш, ту је супруга, шта сам ја, у дворишту, шта радим, полако куцај, па да видим шта је, има овде, ми не дамо се, не дамо се, баш тако лако. Боримо се, за опстанак се боримо. (Г1СГ33)

У наведеном исказу може се спазити како традиционална култура фигурира у изградњи *идентификације* базиране на *отпору*, и уочити обазривост као последица изражених међуетничких тензија, а уједно и њихов значај за концептуализацију дома, који тиме нужно бива повезан са нацијом. Такву основу *идентификације* могуће је тумачити у складу са запажањима Мануела Кастелса, да се отпор на пољу националне категоризације формулише наспрам

промовисаних вредности новог светског поретка, у чијој изградњи је импликована маргинализација неразвијених друштава (Castells 2010, хxi). Према наведеном аутору база таквих категоризација почива на „материјалима наслеђеним из историје”, од којих се као ресурс посебно издваја етницитет (Castells 2010, хxvi).

У наведеном споју, сфера интимног простора се показује као политички простор отпора (Harker 2009, 329). У складу са гледиштем заступаним у домену *критичке географије*, стварање дома у конфликтном подручју се тако сагледава као оно које је у релацији са друштвено-политичким тензијама, како показује Кристофер Харкер, али „не и потпуно њима одређено”, будући да лица чији су домови разорени могу показивати различите стратегије неслагања са датим стањем, то јест своју делатну моћ, не опажајући себе нужно жртвама (Harker 2009, 320). Издвојени сегмент интервјуа показује да отпор може бити изражен и позивањем на обичајно право и традиционалну културу, као извесно заједничко наслеђе Срба и Албанаца, будући да у Канону Леке Дукађинија стоји: „134. Не улази се никоме у кућу без дозива у дворишту”; „135. Позови, а ако ти нитко не одговори, или сачекај, или иди својим послом” (Dečovi 1986, 61), а да се саговорник позивао на реципроцитет у друштвеним релацијама.

Осим у случају када су саговорници сами износили поређења доживљаја дома у различитим местима живљења, градацијска компарација од њих није захтевана, како се то чинило у појединим истраживањима (Fenster 2013), већ је примарни циљ било бележење њиховог личног искуства. Свеукупна перцепција расељених подручја није била искључиво позитивна, и зависила је од многобројних фактора. Тако је у једном од интервјуа, саговорница, која је пре расељеништва променила место пребивалишта, и удајом се преселила у Пећ 1993. године, истакла да је за наведени град не везују само пријатна осећања, будући да јој је супруг био запослен у полицији, а да су неколико година након почетка њиховог заједничког живота избили и оружани конфликти. Присећајући се периода пре почетка бомбардовања, она је навела:

СГ: Ту не знам шта да ти кажем, посебно нема. Ту сам кратко живела да би ме нека посебна осећања везивала. То је неких шест година, ето, интензивно, од те 93. до 99. Мада је ето, отприлике то, лепе успомене, лепо. Деца расту, друже се, овај, нису, наравно, мали су па није било школе да имам нека та, неку врсту искуства. Е ту, ту ме вежу, тада ме, док сам се ја забављала са З. [саговорник изговара име ћерке] оцем, али посебно кад смо се узели, јако су биле, то је већ од 97, али и раније, али од 97, тада су већ Шиптари почели да... Ми смо имали рат пре рата. (Г1СГ28)

Одговор расељеника, са боравиштем изван Покрајине, на питања припадности подразумевао је драмске паузе у говору и премишљања о томе како се идентификовати као Приштевац или Призренац, и слично, након двадесет и више година живота изван пребивалишта у принудно напуштеним градовима и местима, како разделити емотивне споне са завичајем од животних околности које су их нагло преседеле. Иста дилема, изражена у мањем степену, била је карактеристична и за другу генерацијску скупину.

Поимање дома ове категорије саговорника захтевало је увид у њихов однос према прошлости, без којег ни њихова *идентификација* није могла бити исказана, јер је спона са прошлошћу, како то показују и друге студије о принудним миграцијама, коришћена за појашњавање тренутног статуса и *идентификације* (Lems 2018, 79). Одласци у посете расељеном подручју, и повратак расељеника, били су подједнако важни за анализу, као и изостанак обилазака ранијих места живљења, најчешће узрокован неком врстом трауме. Изнова се и у овом контексту измештеност описивала као потпуна и трајна, па је тако једна од саговорница у више наврата нагласила своју потребу да посети Покрајину – „Не могу, знаш како ме вуче да ја идем доле, страшно”:

СГ: Како дођем до Мердара, ја, чини ми се, другачије дишем, другачије ми је ваздух, другачије ми је. Кажем ти, код Шиптара сам ишла. Он стигне рано тамо, ја где ћу, ја код њих. Добро, додуше, стварно не могу да се

пожалим, он ме је и возио колима до гробља, враћао назад и са мном чистио, јер годину дана, шибље, трава порасла. Он ми увек помогне, не могу да кажем, он јесте Албанац, мени се чуде многи, како ти с њима. Мени су помогли, кад сам остала у таквој ситуацији, е сад, што је мој син нестао, и што он неће да каже, све ме питај, само то не. Ја сад чекам да, можда његов брат зна да је он убијен, или можда само брат зна, да он не зна, каже, за Давора ме не питај. То ме мало онако, губим вољу, знаш, али чујем се, редовно, оног дана га питам, не може да се иде за Косово, треба да идем да се јавим у Министарство, овај, на сваких шест месеци у Министарство, ја кажем, он је према мени много фер. [...] Позове често да пита како сте, шта радите [саговорник мисли на поменутог комшију Албанца], је л' сте добро. Тако, али оно што је болно, најтеже је нама (...) [мисли на лица чији су чланови породица отети], то је најтеже, иначе какви, у Приштину, ајд' што моју кућу, него мојих родитеља кућу, ја сам рођена ту, расла ту, одем, па видим да нема ништа, да је то све друго, више није оно наше, али *онет ме вуче*. Оно Косово Поље град, велерад. Гре'ота, кућу, иако нема ништа, што каже онај глумац, (...) како се каже. Каже, немам никакву кућу овде, *вуче да дођеш*, јесте, кад одем у Грачаницу, није то моје место, ал' ето, српско је па, одем мало и до Лапљег Села, тамо ми је једна стара другарица, која је код мене становала кад се удала, и тамо је, и онда одем код ње. (...) Шта да радимо, тако сине. (Г1СГ1)

Дом ове генерације, профилисан је тако као *пост-дом*, то јест онај који изискује захват у сећања на проживљене губитке. *Пост-дом* на тај начин остаје у релацији са присилом измештања, као оном која се уписује у поновна стварања дома (HadžiMuhamedović and Grujić 2019, 5). Према увидима које износе Сафет Хаџимухамедовић и Марија Грујић, *пост-дом* се посматра као „'поље' политичке артикулације и деловања”, које подразумева и емотивна усидрења у дом као место тренутног обитавања, али и разумевање дома као могућег места проживљеног насиља и одсуства безбедности (HadžiMuhamedović and Grujić 2019, 5). У средишту његове нарације налази се и генерацијски дијалог унутар породица, који најпре подразумева однос прве скупине саговорника према њиховим родитељима и прецима, а потом и деци. Управо је то призма кроз коју се сагледавају најтеже последице измештености, и путем које се истиче немогућност њиховог потпуног превазилажења:

СГ: Сад, ја сам скоро била у Митровицу, скоро, није скоро, пре годину дана, мени Митровица није иста. Ја сам имала кума у Митровицу, јер сам ја крстила једног дечака, и 'ајде кажем, да одем да их обиђем, па онда сестра од мог кума је била ту, [саговорник изговара узвик; ма] све ми другачије, све. А у Исток сам планирала да идем, иначе од 98. нисам отишла, и планирала сам да идем, не смем, не смем, бојим се својих осећања, јер ја кад размислим, значи, где сам ишла, школа ми је била на, на, чује се звоно кад звони, [саговорник изговара узвик; ма] да, не причам колико је близу, значи, школа више није иста, нема ту више ни оне граје, ни српске деце, ни ништа, друго, то гробље које је било у центру града су, порушили су га, па су, овај, сазидали Општину, и не знам шта. Ја то само што читам, и кад се чујем с људима, тако, који иду тамо, овај, причају ми. А онда ту где сам радила, обданиште где ми је ишло дете, где сам живела, све, више није исто, ја уђем на интернет да видим слике, и ја, ја се својих осећања плашим. Кажем, ако то преживим, онда ћу, знаш, да знам на чему сам, или ћу да се помирим са тим да више Косова нема, да то избацити из својег срца, али ако, шта ако буде ово друго, које је реалније, и због тога не идем, а имам жељу, само се својих, не плашим се Шиптара, не плашим се, значи, кад сам преживела тад, па нека буде, једном ће човек да умре, ако није суђено, фала богу. Мада нису сад ти напади такви, само се осећања плашим, значи. Нешто су одузели, одузели су нам део душе, део срца.

ИС: А онај други део?

СГ: Онај други део живи за друге, овај други део живи, мало пре ти рекох, лепо ми је овде, због њих [саговорник мисли на своју одраслу децу, од којих једно има посебне потребе], не могу да кажем, не, али оно што је моје, то је тамо! То што је лично моје, значи. Тачно један део, тај мој лични, остао је тамо. А ово, па, човек мора да живи, и ја покушавам да ми буде лепо, јер чим ја видим моју децу и насмејану, и снашли се, и лепо им је, и, и одемо у град, и ја седнем са њим у кафић [саговорник мисли на свог сина који је особа са посебним потребама], 'ајде да, волим тако да га изведем, од малена су га деца водила, сви су, ћерка ми тринаест година старија од њега, син четири године, и поведу га, поведу га на пиће, у кафану. (...). Има три'ес' година и њему се иде где иду млади. Лепо му је. Лепо је и мени кад видим да је њима лепо. Па дођу деца, па, па ја кажем, па шта ме брига да ли је ова кућа, да ли је она кућа доле у Грачаницу, моја деца су са мном ту. Кад, кад, размислим, кад тај други део проради, па онда кад сам супруга ту сахранила, доле му мајка и отац сахрањени, а он је ту, значи, узела сам ту, и за мене, и за њега, и за дете, овде сам узела. Кажем, није то туђа земља, и то је моја земља, ал' није то Косово, то ретко ко може да схвати. Ја не знам, ти си из Београда?

ИС: Тамо живим. (Г1СГ16)

Физички дисконтинуитет у боравку на подручју где се налазе гробови родитеља, или лична имања, у местима где су саговорници провели младост, и где су многи од њих упознали своје брачне партнере, представља неизоставан сегмент наративизације припадности за већину испитиваних. Посебно важне теме за разумевање пракси одлазака, посета и повратка Покрајини, биле су загробни живот и породични гробови, осим у ређим случајевима, када лица нису рођена у Покрајини, или када су њихови родитељи на Косово и Метохију досељени услед пословног премештаја. Чак и када расељеници нису редовно обилазили напуштено подручје, као што је претходним поглављем већ назначено да може бити случај, покретали би ово питање. Повратници, уз шири значај који за њих има место пребивалишта, услед културно-историјских споменика на територији Покрајине, разлог опстанка Срба на њеном подручју, појашњавали су освртом на значај гробова родитеља:

ИС: А када сте се Ви вратили овде, и како сте се одлучили да се вратите?

СГ: Ма! Ја сам одлучио одмах да се вратим, него нисам могао да се вратим, и остао сам, е после тога, хоћу, нећу, и назад, и горе није баш сјајно, али не оставља се овде. Због очевог гроба сам се највише вратио. (Г1СГ34)

У склопу неформалних разговора такође се могао видети значај који саговорници приписују популарној музици, филмовима и различитим врстама записа о дешавањима на постратном подручју, посебно оним сегментима културе у вези са местима из којих су се раселили. Њихова концептуализација дома тиме је доведена у везу са обрадом *културне трауме*. Губитак у том смислу не само да је наликовао суочавању са смрћу ближњих особа, како последице *домицида* често и бивају представљене (Porteous and Smith 2001, 3), већ је описиван као конститутивни елемент значајних животних догађаја:

ИС: А је л' на славама имате оно специфично, пошто знам да је то специфично за Косово, да се укршта кад се наздравља са гостима? Је л' практикује то?

СГ: Да, да, мало и црногорска култура, и црногорска култура захтева такав обичај, поготово по тим, приградским срединама, по околним местима Приштине, неки је називају, та велика чаша, велика чаша, међутим, постоје поднебља на Косову, где се та велика чаша никада са особама женског пола не пије. Рецимо Гњилане, моравски део, јер, знам зато што сам ја обилазио, моја професија је захтевала, Брезовица, шарски део, има доста разлике поготово на Косову. Та велика је, ваљда, здравица домаћину, ваљда жеља, било шта, међутим, она и не мора да се попије, она је довољно да се подигне. По жељи, по вољи, колико год ко може. Е сад пошто смо ми Срби, ми можемо све. Мислим, може и флашу и све, иако знамо да после тога нас неће бити, али ми можемо. Да, јесте то је традиција, мада видим сада да већ та традиција изумире. Нису више исте славе као што су биле доле, ваљда, то вам је као кад неко недостаје, недостаје вам нешто и ви само обележите под неким околностима. Не условима, него околностима, такве су околности и ми морамо тако, тако да нама и баш после и није тешко пала ова корона и то. (Г1СГ38)

Са аспекта реконцептуализације дома, као значајни издвојили су се и други процеси, попут смрти брачних партнера, при чему се концепт *разградње дома* (енг. *home unmaking*) показао погодним за разумевање губитка као неизоставног аспекта концептуализације и стварања дома (Baхter and Brickell 2014, 135, 141). У наведеном контексту расељеничка популација не представља изузетак, јер како указују Ричарда Бакстер и Кетрин Брикел, „разградња дома је део животног тока свих домова и доживљавају је сви станари у неком тренутку своје биографије становања” (Baхter and Brickell 2014, 135).²¹⁴ Околности *разградње* дома по расељеништву услед смртних случајева у ужој породици, додатно су утицале на наглашавање последице измештености,

па је у једном од интервјуа дом тако представљен као непотпун, уз изражену *спацијалну носталгију* (Kovačević, Trebješanin, Antonijević 2013, 11), која има своја јасна временска упоришта:

СГ: И ове године смо планирале [саговорник мисли на колегиницу], да није било Ковида, већ смо планирале да идемо два пут месечно доле. Бар' на један дан, одемо ујутру, увече се вратимо. Али буде ми лепо кад одем доле, много ми лепо буде, јер ја се овде нисам уклопила, не могу, ја морам да живим овде, али није ми лепо. Други менталитет, други људи, мислим (...), да нас нису прихватили добро. Не знам зашто, већ су биле избеглице из Хрватске и Босне, има тога, онда наши људи одоздо, неки су позлатили своја имања и то продали, и они се мало шепуре овде кад дођу, са богатством. [...] Дом [саговорник одговара на питање]. Јао! Па ја не знам шта може сад за мене, ја не осећам да је ово мој дом. Уточиште неко где имам неки мир. Негде где имам свој кутак, да имам али, ја имам сад овде, али непотпуна породица, знате како. Кад си ти окружен породицом, кад имаш, ја сам сама. То је много тешко. Много, и непотпуно се осећам, није то прави дом. Није то комплетан дом. Знате оно, кад видим, ја нисам љубоморна, али ми је тешко кад видим тако, породица, комплет, родитељи, деца. Ето да је срећа, да ми се син оженио, па да је његова жена, па ја бих изашла, отишла бих у друго, на други стан, да они буду сами. И тако, да ако желе, и тако то, али непотпуно је, тако да ја не могу да се осећам, да кажем да имам баш дом, ја имам тај кров наг главом. Али немам оно што ми је потребно, бар' ја лично. Оно што сам некада имала, ја се често враћам у прошлост, и често размишљам о томе како је то лепо било. Људи нису свесни, док не изгубе нешто. [Саговорник се осврће на долазак свог мачка, обраћајући се потом истраживачу; Где ћеш Пандо, ето, мачак мој дошао. Је л' га видиш?] (Г1СГ7)

Одговори и искази о дому ове скупине саговорника показали су се као изузетно комплексни, будући да су они у процесу расељеништва често бринули и о својим родитељима, као и деци. На раскршћима пребивалишта различитих породичних генерација они су концептуализовали своја места припадности, суочавајући се са даљом *разградњом домова* коју доноси проток времена. Упркос томе што су се њихови ставови у значајној мери разликовали, било је јасно да у поимању дома ове генерацијске скупине физичко место пребивалишта не мора имати круцијални значај, осим приликом остваривања права на повратак. Анализом поновног стварања дома разматрани су различити аспекти и оквири његове концептуализације; од социјалних пракси до идејних вредности и њиховог значења у датом друштвено-политичком контексту. Наведени аспекти, у извесном смислу, показали су се као недељиви, што приказују теоријски оквири као и цитирана грађа, са примерима који би могли једнако бити уклопљени у различита поглавља. Услед тога, као аспект социјалних пракси, разматране су најпре физичке споне са расељеним подручјем и фактори од утицаја на дисконтинуитет у том домену. Идејне вредности посматране су у домену односа према новим местима боравишта. Идеолошке подлошке дома разматране су у контексту последица *домицида*, унутаргрупних подела, и виђења питања опстанка и повратка Срба.

Социјалне праксе

Колективне посете гробљима и локалним црквама у време прославе слава црква на подручју Косова и Метохије, наметнуле су се као тема, не само због медијске пропраћености, која је често подешавана према тренутним политичким околностима, већ и услед значаја који су им приписивали сарадници, често суочени са чињеницом да се морају одупирати инструментализацији свог положаја. За ангажована расељена лица гробови, као и локалне цркве и манастири, значајне су референтне тачке националне категоризације, при чему одласци и посете гробљу омогућавају одржавање емотивне, симболичке, али и реалне, физичке везе са подручјем. Услед чега су упућивани и позиви истраживачу да се придружи обиласцима, који би некада били и отказивани.

У том процесу испољила се и адаптивна функција религије, која окупљајући вернике, омогућава успостављање односа поверења, и истовремено пружа основ за *идентификацију*, јер како закључује Џејмс Бенлајн: „Услед тога што је једна од централних улога религије постављање губитка у контекст значења и смисла, жаљење може бити ублажено путем религијских веровања

и ритуала” (Boehnlein 2007, 262–263). Истраживач је био у прилици да присуствује једној колективној посети Призрену у време обележавања градске славе, Спасовдана, и на две посете приштинском гробљу у време прославе славе Цркве Светог Николе у Приштини. Потребно је назначити да у колективним посетама нису учествовали само расељеници, већ и лица која су својевремено живела на овом подручју, одсељена пре 1999. године, или чак накнадно. Млађих путника је било ређе, на обе дестинације, а неки од њих долазили би по први пут са својим старијим члановима породице, као што је то био случај приликом посета приштинском гробљу и Цркви.

Током посета Цркви Светог Николе у Приштини (21. 5. 2021 – 22. 5. 2021. год. ; 21. 5. 2022 – 22. 5. 2022. год.), у организацији Кола српских сестара за Косово и Метохију – Приштина, обилажени су и Газиместан и Манастир Грачаница.²¹⁵ У поседу поменуте приштинске Цркве, која окупља Србе пореклом из Приштине, налази се мање, старо српско гробље, које је током Мартовског погрома оштећено, као што је и црква, саграђена око 1830. године, тада запаљена (Ђокић 2015, 451; Зарковић 2019), међутим, приликом посета најпре обилажено је хришћанско гробље у насељу Драгодан (алб. Arberia), које има свој православни, католички, али и јеврејски део. Током посете Призрену (24. 5. 2023 – 25. 5. 2023. год.), у организацији Удружења „Свети Спас” обилажени су и манастири Пећка патријаршија, Високи Дечани, Свети Архангели, и црква Христа Спаса (погледати Апендикс; *Агенда 3*).

Наведени програми догађаја илуструју да су се за расељена лица, као и она која су Косово и Метохију напустила у периоду пре оружаног конфликта, посете гробљима и Покрајини, показале као значајне за испољавање *етнорелигијског идентитета* (Duijzings 2000, 28). Управо наведени обиласци, на нивоу групе учесника и организатора, представљали су значајан вид сагласја у низу социјалних пракси стварања дома код расељеничке популације, за разлику од односа према прошлости, који се показао као разнолик. Одласци су у великој мери били везани за културне идеале поимања дома у религијском дискурсу, о чијим основама је Стана Ристић изнела закључке (Ристић 2013, 264). У складу са наведеним, обиласци гробова, или како једна од додатних информанткиња казује, „немих чувара Косова и Метохије” (ПОЗ), могу бити посматрани као чин путем којег се на религијском плану урушава опозиција пролазности и трајања, и дому приписује сакрални статус (Ристић 2013). Према речима поменуте додатне информанткиње, која је један од организатора колективних посета цркви у Приштини:

СГ: Гробови наших предака су доле, и, ми имамо обавезу према њима, а каже и то, да су они неми чувари Косова и Метохије. Коло српских сестара, (...) два пута годишње организује, одлазак на митровданске Задушнице и за славу Цркве у Приштини, 22. маја.²¹⁶ Један податак ћу Вам рећи који ће вас растужити свакако, једном приликом, јер та гробља, знате, да не понављам, то је заиста стравично. Кроз шибље ми се пробијамо да нађемо бар део разрушених споменика, да упалимо свећу. Једна мајка која је била [саговорник понавља; код, код,], у аутобусу са нама, није могла да пронађе гроб свог сина, излелекала је на приштинском гробљу и рекла, сине јави ми се, не могу да те нађем, [саговорник не завршава мисао; није не га] није нашла споменик. Није нашла ни део споменика, јер није могла да се снађе у том зараслом шибљу, јер је то годинама тако, и поред пута је упалила свећу, наменила за свог сина. Коло српских сестара је, значи, једино које одржава те одласке за Приштину, [саговорник не завршава мисао; и некад, организовано] иначе Црква која је спаљена у погрому, у Приштини, марта месеца 2004. Коло српских сестара је захваљујући добрим људима, снабдело Цркву свим оним што је потребно да се обавља служба божија. Онда 2014, организовали смо у Етнографском музеју у Београду изложбу – „Сећање на Приштину”. (ПОЗ)

²¹⁵ Током посете приштинској Цркви 2022. године, у повратку за Београд су обилажени и манастири изван Покрајине. Истраживач није учествовао у овом сегменту путовања, већ најпре у посети гробљима и обележавању славе Цркве.

²¹⁶ Наведена организација посета у време Задушница односи се на лица која полазе из Београда. Из Ниша одвојено долазе аутобуси.

Пишући о концептуализацији дома у религијском дискурсу, чије је поимање значајно за разумевање односа расељених који узимају учешће у издвојеним групним активностима, Стана Ристић закључује да се дом изван религијске концепције, „на плану језичке слике света реализује у оквиру опозиције живот – смрт”, те да се тако гроб јавља као појам који са њим стоји у опозицији, услед чињенице да означава престанак постојања (Ристић 2013, 264). Насупрот томе, у склопу религијске концептуализације дома, „опозиција ‘дом/кућа – гроб’ укида се на општем језичком плану, што показује везани синтагматски спој *вечни дом*” (Ристић 2013, 264).²¹⁷ Дискурзивно профилисање дома у религијској сфери, сâмим тим, интегрише царство небеско, као сегмент „позитивних вредности”, запажа Ристићева, наводећи да дом на тај начин добија „нематеријално” упориште (Ристић 2013, 265). Истовремено, дом као појам реферише и на религијске институције, то јест он почива и „на идеји верског заједништва и заједничарења које се одвија у храму Божијем (цркви)” (Ристић 2013, 265). Расељена места, тако су некада представљана као коначна одредишта дома посредством религијског дискурса о дому:

ИС: Хтела сам, сад кад Вас неко пита одакле сте, увек кажете из Приштине, или из Ниша?

СГ1: Да, не, боже, ја не могу да будем никад из Ниша. Ја сам Приштевка, ја сам из Приштине, и док живим, ја ћу бити из Приштине, ја сад и деци кажем, јао, што ће бити лепо, реко’, кад одем, неки од одлазака, реко’, мојих, за Приштину, на гробље горе, и ја останем код мог тате, и код мог брата, и реко’, ’оће, неће, мора да ме затрпају Шиптари, не може да ме оставе ван земље, мајко, па ти си луда, како ћемо ми да дођемо на гробље. Реко’, никад се не зна, не могу да будем ништа друго сем Приштевка.

СГ2: Лагала бих.

СГ1: Лагала би’.

СГ2: И себе.

СГ1: Мени у личној карти пише Приштина, ја се нисам одјавила, и одјавити се нећу. (СГ1: Г1СГ14; СГ2: Г1СГ10)

Значај религијских дискурса није био предочаван само у вези са колективним посетама, и односом према материјалној културној баштини Покрајине. У случају испитиваних лица која би и сама истицала своју професионалност често су постављана и додатна питања у вези са религијом. Једна од саговорница напоменула је тако да јој је упућеност на религијске институције и свештенике помогла у томе да не осећа мржњу према Албанцима (Г1СГ10). Било у интервјуима или формалним разговорима, поједини саговорници би напомињали, или чак наглашавали, то да је расељеништво код њих узроковало већу личну заинтересованост за религију, међутим, други би истицали да су и пре прогона себе сматрали верницима, иако се унутар њихових наратива о промени друштвених околности, кроз референце о доласку Слободана Милошевића на власт, могла уочити постепенa десекуларизација друштва (Vasić 2008, 177–178), о којој чињенично говоре антрополошке студије (Radulović 2012, 34). Казивачи би, на пример, помињали то да су деведесетих година започињали праксу одласка на исповест (Г1СГ5). Некада су и међуетнички односи и последице расељеништва тумачени у хришћанском дискурсу, као што је видно у исказу саговорника расељеног са подручја општине Исток:

СГ: [...] Долазио је и патријарх Павле, једном приликом је дошао, ми смо мислили да ћемо га чекати, да треба да га чекамо у Дому културе, а не пред црквом. Толико смо били будале, да, ја сам га звао у Патријаршију, ишао да га позovem са пријатељима да дође, а он је рекао, тешко ће доћи. Замолио сам ону мати, игуманију Петронију, она је почивша сада, да му каже нека сврати мало. Каже, гледаће да дође, она ми јавља, пошао је патријарх за Исток, и ми га чекамо у Дому културе, а патријарх је отишао у цркву, звонили су тамо. Био је ту, ко га је вид’о, вид’о. Ми нисмо знали да треба да чекамо патријарха пред црквом, не да га чекамо у, у Дому културе, тако да, да, мислим неку, неку, то сам лично овако спознао, овако, бавећи се радом, да, не треба да губимо везу са српском православном црквом, са нашом традицијом, са нашом вером, да треба у вери да останемо, и да се тако понашамо. Е сада, ја покушавам да, шта, да некако, да човек нађе неки мир, и оно што

не може да реши, да моли [саговорник не завршава; гос...], бога да му то разреши, да му помогне. Мислим, у овом свом животу, схватио сам, да је, да треба да буде пуно љубави међу људима, да човек буде благ, смирен. Да опрости, да, да је све пролазно, а да нека та, то поимање вере на прави начин, да је то најквалитетнија ствар, тако да се не робује новцу, да се не робује неким другим страстима, и тако. Не кажем да сам у потпуности био ту, али у суштини, породични проблеми, овај, захтеви, терају човека да, да на неки начин, можда не може да буде доследан у свему, али трудили смо се, на пример. Трудио сам се да ми као Установа, јер наш часопис носи назив, за, (...) за националну историју, за културу, и за духовно уздизање људи, мислим то. Јер чини ми се да нас је то можда спасило, та, та, духовност, јер ето тако. [...]

ИС: А да ли је Ваша религиозност утицала на то како поимате расељеништво кроз које сте пролазили?

СГ: Па вероватно да, вероватно да, шта знам. Невена, овако, ми смо, ја сам овако размишљао. Ми имамо за, супруга прима плату, ја примам плату, деца немају неке посебне захтеве, ми смо имали за нас. Ја сам са тим био задовољан. Мислим, са тим. Могли смо, значи, да уштедимо, могли смо да, да, одемо на одмор, и могли смо да, ето некако живимо без неких дугова, без неке оскудације, и тако. И схватио сам то, да је нека, да је божија промисао то, тако нешто урадила. Сад, на пример, да, чинили смо добра људима, који су нам можда тамо кућу запалили, имање тамо, девастирали, и све то што су радили. Тај стан у који су тамо ушли тамо у Пећи, у којем су се они мењали, томе слично, ја у суштини нисам био спреман да, да, и нити бих повукао неку оштрију меру, према тим људима који су то радили. Шта да му радим? Живот нам је овамо био угрожен, и ја сам са тим некако био задовољан. Мислио сам да човек треба само, да требамо да радимо, и да покушамо да оправдамо то своје постојање на земаљској кугли, да оставимо неки траг иза себе позитиван. Позитивни траг, утицало је сигурно, да, и то утиче и, утиче и сад, нема. Мислим на уопште то размишљање, везан сам за, да, да увек помислим, да ли ћу са тим, да ли са тим повређујем те, та основна хришћанска начела, и томе слично. Да будемо, значи, и милостиви, да будемо, овај, пажљиви према другима, и да се држимо тих заповести божијих, кол'ко можемо. Нисмо ту увек били у могућности, али ето. Тражили смо после и опроштаје за, ето, да не направимо неко, нешто што, што, али ето, треба се трудити да човек не направи нешто што би се после тога, неко насиље или нешто. (Г1СГ5)

Религијска концептуализација дома је тиме на личном плану појединим расељеницима омогућавала превазилажење материјалног губитка дома по расељеништву, али и поновно успостављање везе са расељеним подручјем, посредством окупљања некадашњих суседа, и даљег уобличавања *културне трауме*, кроз планске културно-религијске активности које прате колективне посете и друга дешавања у Покрајини. Попут културног програма одржаног у Цркви Христа Спаса у Призрену, током горе наведене посете, који је тематски био везан за културно наслеђе Косова и Метохије и страдања српског народа, а укључивао је извођене песама посвећених расељеништву и косовским херојима. Тако је Ранко Шемић отпевао песму „А за Призрен кад ме питаш” –која се могла чути и на другим културним догађајима (попут сајамских промоција књига посвећених Призрену), или у приватним породичним амбијентима. Услед личних доживљаја расељеника, али и карактера културних активности, такве посете имале су изузетно изражен емотивни тон, а учесници би се успутно присећали своје младости.

Осим личне потребе за присуством, доласци ове врсте у одређеном смислу конципирани су и у кључу остварења права српске популације, па је тако призор приликом посета приштинском гробљу неминовно резонувао са закључком Луј Венсан Томе да: „Никада мртви нису били толико на сметњи урбанистима” (Томе 1980). На ту опсервацију наводила је чињеница да је читав околни простор гробља значајно урбанизован након бомбардовања, те и да се у његовој близини налазе бројни објекти, попут амбасада. У контексту критике непланске модернизације Приштине Гилер Мидити тако истиче:

„Како се раг завршио 1999. Приштина је израсла брзо и драстично. Зграде ничу на сваком уличном углу и не постоји план иза великог таласа изградње – само нејасна директива нерегулисане тржишне економије. Трансформација Приштине се генерално види као пропали труд изградње вестернизованог града, а градски пејзаж је оптерећен занемареном, свеprisутном прошлошћу и хаотично настајућом будућношћу” (Mydyti 2013, 30).

Додатно, и сами посетиоци приштинског православног гробља коментарисали су постојећу опасност даље изградње и оштећења парцеле гробља, услед могућности проширења саобраћајнице, или би накнадно слали обавештења истраживачу, и сами писали текстове о нарушавању и изменама ове просторне зоне („Измештен споменик” 2023). Осврт на драматичне просторне измене био је чест предмет нарације:

СГ: Тако да имаш у Приштини сад, [саговорник не завршава реч; прет...] то је претпоставка, коју они крију, нормално, али скоро осамдесет хиљада је завршених, а непродатих станова. Има, шта знам, не одговара да се то зна, то је жива истина, међутим, пошто ја имам и пријатеље Шиптаре, и иду увече, и сликају ми, шаљу снимке. На пример, ја где сам живео, и то је Акташ, ово, оно, ту испред мене били солитери, па две трећине тих солитера зврји празно, иако је то старо, ту су живели некад Срби, па су живели после Шиптари, али цабе, они нису, они нису, они су куповали, правили [саговорник мисли на стамбене објекте], једноставно су дошли у ситуацију да немају. Имају они да праве, али немају коме више да продају, па нећу да те лажем, ево, да прескачем с теме, пре једно, можда шест, седам [саговорник мисли на број месеци], или годину дана, један мој пријатељ купио у Косову Пољу стан, од седамдесет четири квадрата за осамнаест хиљада евра. [...] Па зато што немају, ево знаш, па тај који је правио, сигурно није зарадио, једноставно, дошао у ситуацију да прода да, да опере те паре, њега не интересује тај стан, њему је битно да то уђе у легалне токове, и тако да, тако да имаш у Приштини где је наше гробље, поред гробља нашег, огромно, огромно, огромно, стамбено, значи, малтене са оградом, стамбено насеље никло. (Г1СГ11)

Још један важан сегмент свих посета на којима је истраживач учествовао, било је и приватно време током боравка, које је у појединим случајевима подразумевало и одржавање међуетничких контаката, али такође куповину, разгледање и обилазак градова, то јест некадашњих места живљења. Присутни би обилазили улице у којима су некада живели, распознајући детаље свог ранијег окружења, попут улица, школа, кућа, зграда, клупа које су поставили у свом крају, или пак, били суочени са непрепознавањем измењеног простора, што је посебно било карактеристично за Приштину, осим када су у питању култна места попут центра града, или на пример, гимназије „Иво Лола Рибар”, чије је седиште након 1999. измештено у Лапље Село (Миљковић 2023), и основне школе „Аца Маровић”, накнадно измештене у Косово Поље, тржног центра „Боро и Рамиз”, и слично.

Фотографија 10, Основна школа „Аца Маровић”²¹⁸ (сада Основна школа „Фаик Коница”)

²¹⁸ Фотографија настала током колективне посете постратном подручју, у слободно време шетње градом са једном групом расељених лица. Референце сећања на школу „Аца Маровић” присутне су и у међу косовским Албанцима („Моја бака, jugonostalgija i nedovršena priča” 2021).

Фотографија 11, Гимназија „Иво Лола Рибар” (сада Гимназија „Сами Фрашери”)²¹⁹

Током посета приштинској Цркви, поједина од присутних лица су инсистирала на куповини српске робе, будући да се организовани боравак проводио у срединама претежно настањеним српским становништвом, али било је и оних који су показивали сасвим другачије ставове. Са друге стране, током индивидуалних и колективних посета Призрену, лица би куповала локално специфичне производе попут шарског сира и оријенталних послastiца (фотографија 12), а путнички аутобус током групних обилазака, враћао би се тако попуњен прибављеном робом. Свеукупно, током наведених посета Приштини и Призрену, приликом површних међуетничких контаката са старијим генерацијама косовских Албанаца, који би превозили лица таксијем, продавали робу, чували гробља, разговор на српском језику је обично започињан на тему бољих животних стандарда у време СФРЈ, или актуелних проблема попут остварења права на пензиона примања.

Фотографија 12, Тулумбе у Призрену

²¹⁹

Сама Гимназија променила је неколико назива („Gimnazija Sami Frašeri”).

Осим обилазака гробаља, на плану краћих посета подручју, у генералном пресеку, за многе су одласци у самосталној режији били важни, некада најпре због остваривања права на пензиона примања у склопу власти самоуправе у Приштини. У случају једне од саговорница, то је био и први разлог посете подручју двадесет година након расељеништва (Г1СГ7). Према речима саговорника који су остварили право на дате пензије, ради регулисања примања, а у складу са званичним прописима („Starosne penzije” 2018), потребно је два пута годишње извршити пријаву лично:

СГ: Да. Сад кад смо били, октобра месеца, знате, овај, ово што су донели одлуку, ко то плаћа, не знам, што, старији од шездесет пет година, имају право на, овај, нека као пензија, која се сада, сто евра, овај, месечно, и онда, [саговорник не завршава; на...] наравно, ми смо, ту су се пријавили, има људи свакаквих, и они који су живели, али и тамо не пише, и они који су живели доле, до рата, а и они који су само рођени доле, па можда још као беба дошли овде, али напунили шездесет пет година, имају право, да ли вероватно они неће да признају, да смо ми побегли, и ово, или подједнако право имамо за то, значи, и ми који смо 99. године дошли, и они који су шездесете године дошли, исто имамо право, само да је рођен доле, и да има шездесет и пет година. (Г1СГ6)²²⁰

Посете некада могу првенствено бити вођене и жељом за обиласком ранијих места живљења. Тада њихов опис укључује компарацију садашњости и прошлости, такође се испољавајући као просторно-временска *носталгија* (Ковачевић, Тřebješanin, Antonijević 2013, 11). Искази ове врсте упућују на идеале дома, али уједно предочавају губитак, додатно наглашен накнадном идеолошком основном просторних трансформација. Потреба да се посете ранија места живљења тиме доприноси концептуаизацији дома као *плури-локалног* (Lucas and Purkayastha 2007, 245), јер како закључују Најдел Рапорт и Ендру Досон, „крз континуитет кретања људска бића настављају да стварају осећај поседовања дома” (Dawson and Rapport 1998, 33).

СГ1: Идем у Ниш, деца су ми тамо, значи, где су ти деца, где имаш своју децу, био ми је и Крушевац дом, док ми је мајка била жива, а немам тај осећај, то. Мени је ту лепо, ту ми живи мајка, живела ми је мајка ту. Њена кухиња, њен кревет. Дом зна се где је, где си се родио. Тамо ми је дом, мислим оно. Кад затворим очи...

СГ2: Жал за младост.

СГ1: Не, не, кад затворим очи, иако сам у овом стану у Нишу, много више година него у оном што сам провела, седам, мени је слика оног стана из Приштине, не знам шта је. (...)

СГ1: Кућа где сам се родила, она је, нема ништа ту. Ишла сам скоро, имам слику. Направили Шиптари паркинг, мислим, нешто привремени, наплаћивали један евро.

ИС: [Саговорник изговара потврдно; аха.] То је...

СГ1: Прекопута Извршног већа.

ИС: Тамо где је, само мало, код Џамије, близу Џамије?

СГ1: Прекопута Извршног већа, она уличица, сад је ту зграда, ту је био привремено паркинг, наплаћивали. Моје двориште, и моја кућа, то је био паркинг. Ту сам се сликала, остао је пањ од дуда, од љуљашке, и трешња, и није била слађа трешња, нигде. Гледам онај пањ од дуда, а нема ништа. Кажем, је л’ могу да се сликам овде, можеш, ја се сликам, његова кућица, албанска застава, ово је моје било. Ту сам, у то сам двориште порасла, мислим, нема двориште, плац. Мој дом, видела сам фирму где сам радила, зграда стоји, идем до стана, до зграде, погледам, иза су америчке заставе, немам појма, нешто, шта је то, моја тераса, имам снимак, ја на тераси, кад су летеле бомбе. Случајно Јутјуб ухватио. (Г1СГ31)

Плури-локалност дома се испољава као она која уз интергенерацијско сећање (Lucas and Purkayastha 2007, 245), то јест његов социјални оквир (А. Assmann 2006, 215), обухвата и присуство на различитим локацијама. Како показују Сузан Лукас и Бандана Пуркајеста, дом тако обухвата „два или више места која су повезана”, и мада у овом случају не укључује прелажење државне границе услед њихове раздвојености, уместо тога подразумева административни прелаз,

²²⁰ Према *Закону о пензијским фондovima на Косову**: „Свака особа која има стални боравак у Републици Косова и која је достигла до пензионисања има право на основну пензију” (Zakon br. 04/L-101 10).

чија зона се често описује као почетна тачка суочавања са специфичним статусом Покрајине, и њених расељеника, док се у говору саговорника за означавање преласка пункта некада може употребити и реч граница (Lucas and Purkayastha 2007, 247). Посете групног типа, као и путовања у самосталној режији, на тај начин, у дом уписују кретање, подједнако као и даље породичне миграције. Додатно, некада су саговорници узимали и учешћа у обнови своје имовине, аплицирајући за средства изградње, кроз донорске програме ради успостављања континуитета живота на расељеном подручју, макар кроз сезонске посете:

ИС: А је л' је био окупиран стан неко време, је л' сте морали то да решавате, или?

СГ: Не, стан је био само [саговорник не завршава реч, застаје; уни...].

ИС: Уништен, да.

СГ: Овај. Уништен, уништено, опљачкано све, [саговорник не завршава реч; одне...] однети су врата, прозори, све су однели, намештај, што имало однели, што не, неко је [саговорник се закашљава], славину одвртио, у згради, и текла је вода, тако да је, и то што је остало, на пример, књиге и слике, то ми је највише жао, овај, су већина, уништене од воде, јер је вода ту текла, онда је те две хиљаде, друге, које, прве, друге године, поднели су преко неке невладине организације Ајсиемси [ИСМС], овај, конкурисао за обнову стана [саговорник мисли на супруга], тако да су они, оно, основно урадили, прозоре поставили, врата поставили, добили нешто од намештаја, и значи, сви станови у згради су били тако опљачкани и уништени, и скинути све, прозори, врата, али су остали, комшије продале стан, ми нисмо продали, нити деца дају да се продаје, те паре ми ништа не би значиле, које бих узела, од тог стана, тако да, то стоји, док можемо ићи ћемо, кад не, деца вероватно ће некада отићи. (Г1СГ6)

Дом у расељеништву тако постаје *вишедимензионалан*, будући да су његове физичке компоненте, као и социјалне радње које укључује, прожете сентименталношћу и симболиком везаном за напуштена подручја (Lucas and Purkayastha 2007, 245). Групне посете, изван свог централног програма, у великој мери имају личну димензију, а напори ангажованих лица да их организују, често посебно бринући о старијим лицима као учесницима, осликавају њихов значај за расељенике, и потребу за одржавањем заједништва, то јест *мултивокалних* историја расељених подручја, која су након принудног измештања популација драстично измењена (Berliner 2005, 200; Rodman 1992, 646, 649). Интензитетом осећања прожете су и индивидуалне посете, када се расељеници често упуштају у обилазак ранијих адресама живљења. Уколико се као посебно важно у концептуализацији дома издваја једно место, то најпре бива расељено подручје, и завичај. Завичајна места на тај начин се издвајају као круцијална за самопоимање, у складу са чим је наративизован и повратак, као и његово имагинативно прижељкивање.

Идејни аспекти дома: идентитет везан за место у родном и генерацијском кључу

Идејни аспекти дома, у вези са вредносним окосницама, најчешће су подразумевали осврт на значај личних социјалних релација за поимање дома (Korac 2009, 26; Brun and Fábos 2015, 8; Vossagni 2017, 4). Саговорници су посебно истицали жаљење за немогућношћу организовања свакодневне интеракције и одржавања породичних контаката и дружења, на исти начин као и у ранијим местима живљења. По питању одржавања контакта као значајна показала су се удружења која окупљају расељенике, не само кроз колективне посете подручју, већ и друге активности, а издвојене су и генерацијске прославе годишњица матуре. Генерацијско окупљање било је карактеристично и за другу скупину испитиваних лица. За саговорнике рођене 1955. који су се школовали у Приштини, догађаји овог типа били су од изузетне важности, и генерацијски идентитет је снажно наглашаван кроз одржавање контаката (A. Assmann 2006, 214):

СГ: Ја и Р. [саговорник изговара име особе која је заједнички контакт са истраживачем] смо генерација. Сваких пет година славио матуру, пре три године смо били код другарице, у Брзећу, има хотел она, били смо три дана заједно, то је мени било најлепше дружење од свих осталих. [...] Па, ја кажем, оно, раније смо се окупљали на један дан, на једно вече, тако, неки су дошли у петак, неки у суботу, баш нам било фино, онда

се десило, ова корона, и, били смо планирали сваке године да се срећемо. Срели смо се пре једно, три, четири месеца, нас десетак, из генерације, овде у Нишу, у једном ресторану. (Г1СГ12)

Другима је вид креирања заједничког социјалног простора, налик некадашњем, омогућен кроз наставак рада у измештеним институцијама, које су окупљале и расељенике у Покрајини, или на другим локацијама услед премештаја. Друштвене мреже такође су биле од значаја, па се међу саговорницима издвојила и администраторка једне од популарнијих Фејсбук група посвећених Призрену. Тако је на пример и Фејсбук група „Приштина у срцу”, употребљавана за размену успомена, али врло често и тужних вести, попут информација о преминулима. Њу је и истраживач користио у прелиминарној фази ради успостављања контаката са саговорницима. Наведена страница има свој пандан и на албанском језику, па се тако и у дигиталном простору профилишу националне поделе, иако има корисника који прате садржаје у обе сфере. Такве групе, према антрополошкој класификацији (Gavrilović 2007), могу се ипак сматрати делимично отвореним, будући да администратори не дозвољавају поруке мржње, и било какве провокације на етничкој основи. Осим мотива размене успомена, расељеници су се на друштвеним мрежама, у периоду истраживања, окупљали и ради преузимања акција за побољшање свог положаја:

СГ: Што каже Б. [саговорник изговара надимак супруге], С. [саговорник потом изговара име ћерке] отишла [саговорник мисли на одлазак ћерке у иностранство], Т. [саговорник изговара име друге ћерке] ће оде, А. [саговорник изговара име треће ћерке] нам је ту у Ниш, па за што ми децу сад, за иностранство, мислим, мало је, мало, не знам, не знам, можда и ја грешим, али, али, мало требало би да се поведе, ево сад, јуће, јуће можда нисте имали време, ти и З. [саговорник изговара име присутног лица] да читате, минималац примају, осам и по хиљада, ови у Србију примају, једанаест хиљада [саговорник мисли на новчану накнаду која је за лица у Покрајини износила око једанаест хиљада динара, а за расељенике изван ње осам и по хиљада, остајући на тој суми], јуче су имали заказано, да им је рекао председник Вућић, да ће да приме неку групу ИРЛ, са Косова, и Метохије, отишли су у Канцеларију за Косово и Метохију, из Канцеларије за Косово и Метохију послали их у штаб, у ове за избегла.

ИС: Комесаријат.

СГ*: У комесаријат.

СГ: У комесаријат. Послали ги у Комесаријат, испред Комесаријата, сликали се, ево слика има, и сад каже, браћо, сестре сви, молимо Вас, сваки који прима минималац, ко хоће, 'ајде да закажемо дан, сви што примамо минималац, сви да се покупимо и да идемо, ни ги примија, знаћи, нико, нико оно.

СГ*: Они примају минималац, а ја што примам осам и по хиљада, шта ми да радимо?

СГ: Е па на то прићамо, за тих осам и по хиљаде, за једанаест, ево група ИРЛ, ево Сапасоје неки, можда ти га знаш, нека Славица, води ту групу.

СГ: Не. Хајде пошаљи ми то. (...)

СГ*: Ја причам годинама, нико, нико се за то не интересује, инвалиде су од нас направили.

СГ: Ево, јер ја сам у тој групи, „Група за помоћ ИРЛ”, (...) сутра, они то пуштају, Десимир Живковић, ево ово ти је слика где су били јућер, прођитај слободно, јер ће можда познаш неког, јуће су били.

СГ*: Добро, ово је Скупштина града.

Изван колективно организованих активности и заједничких простора, *превођење дома* (Yi-Neumann 2023, 5, 20, 30), то јест стварање његових упоришта путем *социјалних релација* у расељеништву, подразумевало је и специфичан став према традиционалној култури, путем које је изражаван однос према другом. Гостопримство се и експлицитно издвајало као круцијално за поимање дома, чинећи нематеријални оквир наслеђа посредством којег се превазилазе међуетничке разлике. Дом је на тај начин конципиран као отворен, у складу са антрополошким виђењем гостопримства (Pavlović Aleksić 2012, 272), при чему је наглашавана и сама вулнерабилност положаја расељеника, која их је учинила емпатичнијим према другим лицима у потреби. У једном од таквих исказа дом је поиман најпре на идејном плану културолошких вредности:

СГ1: Па знаш што, свуда где идеш, треба да имаш кућу, није био, ја сам радио са Шиптари, и пуно приче имају, како да ти кажем, каже, био неки, [саговорник се накашљава], строг родитељ, а деца била мало, каже, децо, правите куће, тато, па немамо да правимо куће, па како сам ја направио свуда куће, не б'е, тато, нема. Је л' си ишао на то место, јесте, како ти рекли, [саговорник изговара узвик; ау] ти си том човеку, да, дођи овамо, то је кућа, тако, и ми смо овде, ми смо, мене сад ме овде води као викендаша, сто посто порез, идем доле, те не признаје, дођи овде, те не признаје, где да идемо, где, нигде, не знамо ни ми шта да радимо, каже, одјави се, а ту земљу, што се мучи, што се мучи тај Вућић, и, и сви, ако се ја одјавим, тај се одјави, тај се одјави, тај се одјави, коме остаје. Стара пословица, каже, чија је каже, она планина, чије су овце, и он, знаћи, нема људи...

СГ2: 'Ајде то, него имовину имаш доле.

СГ1: Ама! Имовину.

СГ2: Кад се одјавиш онда, све је теже кад се одјавиш...

СГ1: А сад на пример, С. [саговорник изговара име присутног лица; СГ3] има, да је држава к'о држава, С. [саговорник изговара име присутног лица; СГ3] имаш ти ову косовску?

СГ3: Немам...

СГ1: Ја имам, тај има, дај да видимо, Курти паметно каже, ја га браним, двојно држављанство ко има, сад фактички ја имам двојно држављанство. Ако се ја одјавим с Косова, ја више не водим се доле, немам право на земљу, не, готово, одјавио сам се...

СГ2: Ништа.

СГ3: Право имаш, без обзира шта си и како си, то је твоје.

СГ1: [Саговорник изговара узвик; ама, и потом изговара име присутног лица; СГ3] С., ја сам се распитао.

СГ2: Компликована је процедура.

СГ1: Зато што земља није на мене... Не, него на оца, [саговорник изговара узвик; ма] какви, узима земљу, ја струју не могу да прикључим на моје име, кућа и струја, не ми дају. Немој, молим те, овде кад дођеш, дошао сам овде, овде плати порез на промет, плати прикључак струје, плати прикључак воде, ако је Србија и Косово исто, па је л' сам имао струју доле, што ми не помогну да не платим струју, прикључак. Немој С. [саговорник изговара име; СГ3], ја нисам, ја не кривичим овог Вучића, то је од почетка. [СГ1: Г1СГ13; СГ2: Г1ПСГ2; СГ3: Г1ПСГ6]

Једна од саговорница, у склопу интервјуа обављаног у присуству других лица, битним је сматрала читав ритуал угошћавања, кроз нарацију о њему исказујући *идентитет везан за место* (енг. *place-identity*), који подразумева „снажну емоционалну везу са одређеним просторима и окружењима”, али и родне и друге улоге, такође приметне у издвојеном исказу (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983, 60–61). Наведено казивање о праксама које се нису могле пренети у процесу стварања дома у расељеништву, будући да су подразумевале локалне интеракције и контекст, омогућило је разумевање емотивне споне расељеника са напуштеним подручјем, и поимање идеалног дома. Издвојени интервју такође потврђује последице промене *идентитета везаног за место* (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983, 62), у склопу којих долази до обраде сећања, то јест његове „стилизиције”, уочљиве у наредном исказу саговорнице, која констатује да је о извесним обичајима говорила својим пријатељима и познаницима:

СГ1: И то, све се знало ред, мислим, сад, ја кажем, кол'ко год да звучи претенциозно, или шта ја знам, Призренци су стварно господствен народ, који поштује обичаје, који држи до традиције. [...] Значи, традиција се поштује, обичај се поштује, комшиluk се поштује. [...] Код нас, код нас, сад ћу ти ово исто, то сам ја мојој другарици Ужичанки причала, код нас је, дете моје, са три руке држање, значи, три пута те нудим, и, и од три руке држаје, ти трећи пут ће узмеш [саговорник се смеје].

СГ*: Зашто три?

СГ1: Не знам зашто, значи, овако, нек буде да су ово колачи, ја кажем, извол'те, узми, колач, што ми су тазе, а што ми су лепи, овако, онако. [...] Узми, ти кажеш, о, фала, покасно ће узмем [присутна лица додају у позадини, преклапају се гласови, атмосфера је весела], нешто не могу сад, добро, и опет кроз два минута, ја кажем, 'ајде море, покасно, сад узми, да пробаш, што ми су лепе, богаме, хоћу, пред мене су, ау, па ће узмем, и трећи пут, па ти кажеш, 'вала, 'ајде ти ги пробам, да те не, јер не смеш да одбијеш, да ме не увредиш, а не ни одма', а не ни одма' да узмеш, па зна се ред, ја тебе от три руке, значи, три руке, држим те, оно, држање, па то је као кад држиш, бре, значи, три руке, и то све, ти неки стари обичаји, али лепи су, мени недостају [саговорник се смеје]. Мени недостају сад, мени, али искрена сам, мени страшно кад седнемо, и одједном, [саговорник користи оноματοпеју; па, па, па] чисто, понедељак, отиде астал, чекај, бре, мало муабет, бре, па

како си, па живе ли, а што је тој, [саговорник користи оноματοпеју; врвр]. [...] Зашто сам ја рекла, Призрен има посебну госпоштину. Посебну госпоштину, и овај, ти дођеш да честиташ славу, а нормално ракија да не те увати, вредно је да се замези, и тај домаћин што се изнео, није изнео да се гледа, мислим, зато мало и, значи, то је то, вечера остаје ко је позван на вечеру, они долазе па касније, значи, пола осам, осам, они остаће на вечеру, кум је обавезан, кум је баш у чело стола (...). Код нас се обавезно пева за славу, ја не знам код вас, обавезно, Призренци су музикални, весели људи, јако весели, воле да заиграју, воле да запевају, код нас се обавезно пева. Значи...

СГ*: Шта и како, шта се прича.

СГ1: Моји, моји, политика никад се није причала, таман посла, о парама, скупоћа, јефтиноћа, нема се, има се, и то се не прича. Зна се, само лепе ствари се причају, и већ за неког ако си чуо, болан је [саговорник изговара узвик; куку море], и тако, иначе зна се, слава је, лепо, е куму се пева, *Ај, што је лепо погледати*, тако почиње, вечера, зашто ово девојче не зна ову песму [саговорник се смеје], зашто не зна, *'Ај, што је лепо под ноћ погледати, 'Ај што је лепо под ноћ погледати*, е оно што би рекао, то ће и З. [саговорник изговара име] да ти каже, Призренци имају за сваку згуду, пригуду, и ово, песме, одређене за то, с којим се почиње, с којим се нешто наговештава, па после можеш, *Сини муњо уд'ри громе*, ал' не можеш брата на славу, *Сини муњо* [саговорник се смеје], *уд'ри громе* да ми певаш. [...] Ми говимо, ми, како си рекао, стојимо, дворимо, млађи, јер кум је, свећа гори, славска свећа, она се поштује, увек се стоји.

СГ2: Не гаси се.

СГ1: Ма, стојиш ти бре, поштујеш свеца и свећу, ти стојиш, женско не седне, никад, па никад. (СГ1: Г1СГ25; СГ*: Г1ПСГ6; СГ3: Г1СГ29)

На родне односе у сфери дома, који се помињу у претходном исказу о гостопримству, саговорници се најчешће не би екстензивно освртали, јер су они сматрани подразумеваним, иако је у породичним интервјуима било евидентно то да су жене говориле тек након што би мушкарци изнели своје животне приче, чак и када су њихова искуства била трагичнија. Услед карактера тематике расељеништва, на нивоу родних разлика у начину приповедања животних искустава није било много разлике. У целини прикупљене грађе, жене јесу те које су чешће помињале тематику снова, мада је и по том основу било изузетака. Ни емотивност није била резервисана искључиво за њих, мушкарци би је такође отворено исказивали, некада и кроз сузе, или уз истицање потребе да о појединим аспектима искуства рата не говоре. Колаборативни контекст рада, препоруке сталних сарадника у одабиру казивача, њихово повремено присуство током појединих интервјуа, омогућили су већи степен отворености у погледу изношења података. Тек је једна од најстаријих саговорница заузела нешто критичнији став према родној полемици, потврђујући тиме мањи степен суздржаности у отвореном изношењу ставова код старијих лица (А. Asman 2011, 202), док је њен тип хумора примарни сарадник описао као специфичан за призренску локалну културу:

ИС: Када сте први пут посетили Призрен након расељеништва?

СГ: Ау! Дуго, дуго жи' ми ти. Први пут када с'м отишла, када сам стигла на Мараш, када сам подигла глава горе, када сам видела Поткаљају, само сузе почеле да ми тећу, леле, поједном ми потекле сузе што сам оставила младост тујке, и снага сам стварала, а по нешто, нисам се много разочарала што ме потерали из Призрен, бар сад знам, сама сам овде. Доле ме гушиле, ме давиле, свекрва, девер, сви, и тако. Муж волео мало да попије, не мало, него доста. Њега знаш ти [саговорник се обраћа присутном сараднику]? (Г1СГ8)

Предности нове средине, попут наведених, ретко је ко од саговорника ове скупине истицао. Оне су чак могле бити делимично негиране, истицањем преовлађујућих негативних последица расељеништва. У том погледу сагледиве су изражене генерацијске разлике чланова породица у перцепцији принуде измештања, будући да су се деца и млади најчешће адаптирали на нове услове живота, док је за старије живот радикално био измењен у погледу њиховог положаја и улога:

ИС: Сад, овако, неко питање за обојицу [питање истраживача се односи на оца и сина], да ли мислите да је то расељеништво утицало негде и позитивно у смислу да сте нешто научили из тога, да Вас је мотивисало да будете сналажљивији, или упорнији можда?

СГ1: [Саговорник оклева.] Не знам, стварно не знам. Да ли има и негативних, и позитивних страна. Нека има од, мислим, има од свега по мало, ето.

СГ2: То питање, никад не бих пристао да упоредим, да има неких позитивних ствари, у односу на то како смо живели. А позитивних ствари, било је, али свих тих позитивних ствари ја се не бих прихватио да буде услов да [саговорник не завршава рел; из...], да се иселим из свог места, а једноставно борили смо се, морали смо да радимо, да не одустајемо. Нас је шесторо било, није било питања, можеш, не можеш. Једино је циљ било, мени као родитељу, да деца не пате. Да не осете то расељеништво, а они су доживљавали као расељеништво, прво у окружењу где су, друго у школама где су, рецимо, ето он је променио четири основне школе. Сестра му друга по реду, у четири гимназије је била. Прве две гимназије, школске године гимназије у Истоку, трећа у Беранама, четврта у Београду. То није једноставно, и нема. Поготово је лош утисак, у овом кампу где смо били [саговорник мисли на колективни центар у Раковици], какви год да су услови, унутрашњи, спољни изглед кампа, ствара лош утисак. Сад кад помислим, то је био само један логор. Окружен свуда [не завршава; бод...], жицом, бодљикава није, али је била мрежаста жица. Поготово тај камп, два надвожњака су била, директно изнад барака су пролазили возови. Док се то није навикло на ту буку возова, некад се није ни спавало [саговорник наглашава последњи део реченице]. Ћерка, 'ајде ово је интересантно, ова друга по реду. Ја сам дошао претходно, па сам добио та документа и папире да се уселимо, и звао сам породица да дође да види, ако им се свиђа у реду, ако не, цаба што су нам дали, не идемо. Међутим, нису дошли, и ова ћерка, друга по реду, кад је дошла, кад смо дошли породично, једно сат времена није хтела да изађе из кола. Где си нас довео, ти си нас довео у логор.

СГ1: Па добро, изгледа као логор, баш онако као у Аушвицу, нема, бараке, ограђено, две капије, једна за пешаке, једна за аутомобиле, било је као логор.

СГ2: У тим камповима, баракама су заједничка купатила, заједнички тоалети, ето, имали смо двадесет и четири квадрата, па смо ту собу поделили на пола и створили неке услове, али, кад си имао један добар живот, па си дошао ту. (СГ1: ГЗСГ5; СГ2: ГПСП1)

Генерациске разлике, у казивању о расељеништву, утицале су и на то да старији саговорници директније и темељније износе податке, уз детаљнија поређења различитих места живљења, условљена њиховим познавањем пређашњег културног контекста. На тај начин, за њих је прошлост поимана као она путем које се испољавају идејни аспекти дома, најпре казивањем о традиционалној култури. Некада су напомињане и карактеристике локалног нематеријалног наслеђа начелно, или су оне исказиване кроз дочек истраживача уз традиционалну храну (погледати фотографију 13). На тај начин, као посебно важна равна *превођења дома*, то јест његове адаптације у нови контекст, истакла се и *култура исхране* (Радојичић 2012), најчешће предочена кроз родну призму и улогу домаћице.

Фотографија 13, Приганице – тигањнице²²¹

Обичаји у вези са исхраном били су разнолики и, у том смислу, нису осликавали уједначене праксе свих саговорника, већ поједине локалне специфичности у зависности од места пресељења. Саговорници би издвајали тако и храну припреману на подручју Покрајине, коју нису нужно

²²¹

Аутор текста захваљује породици Ђорђевић из Призрена на гостопримству.

својевремено сами правили, али која је изазивала њихове емоције и евоцирала сећања. Затим су наглашаване карактеристике регионалне културе исхране, и њени општесловенски елементи, попут припреме стругане погаче у Косовској котлини. Једна од саговорница, која је снимила документарни филм о косовској струганој погачи указала је на улогу *система исхране* (енг. *foodways*) у обликовању *идентификације*, уочену у студијама о принудним миграцијама (Yi-Neumann 2022). *Култура исхране* као аспект нематеријалног наслеђа је имплицитним исказивањем родних димензија уписаних у њену основу, издвојена као значајна за креирање атмосфере дома:

СГ: И моја мама је већ кад је дошла у Приштину, мислим, прихватила оне градске манире за славу, па и месила је колач славски, а погачу није. Ја кад сам се вратила, сада да радим тамо, мени су сузе, и сад, и сад ми увек, крене овај, та, како да кажем, позитивна језа. Некако, гануће, једно велико, како они кад је слава, ломе погачу. Они овај, оно, прво оно мезете, пију, пију преко руке, мало више пију, и онда најстарији гост, онај, који је у челу софре, који је тако, или најстарији, најстарији комшија, или неки најстарији пријатељ, он зове домаћицу, да донесе погачу. И, она донесе, они прво наздраве, попију, ракију преко руке, а онда домаћин и та гост, у челу софре, сви гости устану, а они окрену, као што се колач у цркви окрене, окрену колач, преломе, погачу, преломе је, пољубе се, три пута, и онда, сви гости међусобно честитају, тако стоје, поздрављају се, и љубе се. Срећна погача, срећна погача. Значи, то је тај хлеб, узвишени хлеб, коме се стоји, коме се, и онда, њих двојица онако разделе комаде, сваком госту ставе, ставе по мало од те погаче поред тањира, то је за мене један величанствени тренутак, како се, како се слави, тај хлеб наш насушни. И у том филму, домаћица кад, кад меси погачу, видећеш, сваки пут, ево сад се језим, од, од тог доживљаја, јер сам била с њима. Сваки пут када меси погачу, она жели да јој буде најлепша коју је икада, у животу умесила. И утире у њу сву своју љубав, и све честице своје душе. И онда делећи ту погачу, она заправо дели честице своје душе. А с друге стране, та погача се меси, у свим важним тренуцима, животним догађајима, меси се кад се дете роди, па кад се иде код кума, за име, кад дођу на бабине, доносе погачу, па када иду у војску, па кад се жени, опет погача, кад је крштење, наравно. Па чак и овако, у недељу кад жена умеси погачу, она узнесе ту трпезу на један виши ниво. И за сахрану, поново погача, поново погача за сахрану, за све даће, значи, разлика између, погаче и душе не постоји, као што не постоји разлика између живота и смрти, јер и та смрт је заправо прелазак у вечни живот, али све то прати погача, то је, то је нешто посебно. Много сам поносна на тај филм, и жао ми је што, њега су гледали у Русији на Фестивалу етнографског и антрополошког филма, а у Србији нису, нигде. Само у Митровици је ,овај, једно удружење женско, жене оболеле од, од рака па су имале неке радионице [саговорник не завршава мисао; за, како да], па не могу да се сетим, како да не мисле о болести, шта да раде, како да превазилазе, те своје здравствене проблеме. Онда је у току радионице био приказан филм, и онда смо причали о томе, да ето, и, чак и, и мешање погаче, и мешање колача може да буде нека ситуација да побегне од размишљања о болести. Оне су виделе, и добро, ето тако, мало је да кажем изрекламиран на неки начин, кроз ту емисију на, на телевизији, али није приказан филм, а ја сам баш онако поносна на њега. Мада је скроз аматерски, ја, ја кажем, ја све те филмове радим само са, онако, без средстава, али са много љубави [саговорник наглашава констатацију]. (Г1СГ10)

Тако *култура исхране* представља један од простора исписивања националне категоризације, посредством позивања на прошлост, и *метафоричке* конотације дома, која у складу са досадашњим антрополошким полемикама подразумева специфичан однос према културном наслеђу у процесу миграција (Kuutma and Annist 2020). Посредством гостопримства и исхране, као што је наговештено, истицан је и међуетнички контакт, као и заједничке културне праксе Срба и Албанаца. Неки од саговорника, присећали би се периода прослава исламских и католичких празника у местима живљења:

СГ: Ми Божић кад славимо, тај Божић, ја га не славим, слави га онај католик, Албанац. Зато што он дође код мене са фамилију, а ја морам да чекам, а он, кад је његов Божић, он седи код куће, ја идем са фамилију. Божић, Ускрс, славе, свадбе, мешали смо се, све то, било је. Мислим, до, деведесет и девете, код нас је било добро, и свадбе, и смртни случајеви, и, и све, кад смо почели да мало, што се каже, да живимо боље, почели смо да правимо школу, заједничку школу, са Албанци у Смаћ. (Г1СГ13)

Наративи о култури исхране, сагледани у контексту досадашњих студија о расељеницима са Косова и Метохије, тако су показивали конзистентност (Златановић 2018). Саговорници би говорили о *филијама*, то јест *редовцу*, традиционалном јелу налик пити, заступљеном међу Србима и Албанцима, и томе да се у њиховом расељеничком окружењу оно и даље припрема (Петковић 2024). Истицани су и горански специјалитети, попут *ћевапа*, *ћуфти*, и слично, као и њихова куповина приликом посета Покрајини, али и културни контакт свих етничких група посредством исхране:

ИС: А шта Вас рецимо највише веже за Приштину? Која су то, нека, нека места, мириси, храна?

СГ: [Саговорник се смеје.]. Не знам шта ме веже, конкретно, па добро ево, сад кад сам била с колегиницом, прво смо отишле на буреке, јер овде има буреке, али ја овај буреке овде не могу да једем. Није то то, тамо праве фантастичан буреке, ми смо отишле ујутру прво на буреке, имам у телефону, сликала сам. Буреке, и то баш где сам ја становала, у том делу града, „Босна” се зове, бурегџиница која је била и тад, и сад, постоји фантастичан буреке, и баш сам рекла и [саговорник не завршава реч; ком...] комшиници овде, кажем први пут кад будем ишла тамо, килограм ћу да донесем. Пошто тамо продају оно, сто, двеста грама, не оно осмина, четвртина, [саговорник не завршава; и друг...], и другачије стоје, другачији облик. Овај кажем, донећу вам, да видите шта значи буреке, који није мастан, да ти прсти нису масни, коре које су круте. Ја сам то волела, моји су волели, на пример, оне њихове *ћуфте*, *ћеване* оне њихове. Божанствено, ја иначе не једем, овај, али сам буреке волела да једем, то сам јела, или њихове лепиње. Ми Срби смо се сваке године гојили, сви смо добијали килаже за време њиховог Рамазана. Они су правили њихове оне питаре, како су их они звали, *питарке*, оне лепиње, онда се то пече на, на поду, буково дрво, па она цигла, то је божанствено, и ми смо то. Ми то кад дође Рамазан, сећам се мој муж, с посла иде, купи три комада, врућа, ми тамо никад нисмо куповали хлеб, на пример, за цео дан, купимо за доручак, па купимо за ручак, па купимо за вечеру. Зато што су пекаре нон-стоп радиле, ми смо имали пет пекара, ту где смо живели, које су нам биле на пет минута, да бирамо где да купимо, и увек је мирисао тај део на хлеб, а то је леп мирис, и онда купите онако вруће, једете. Ми смо се сви тад поправљали, и на послу смо куповали, за доручак купимо те питарке. Једемо к’о луди, на пример, то сам волела, ти мириси, ето то. То та њихова храна, то, имали то они нешто посебно, и кад је њихов Бајрам, празник, они су нама доносили мантије, баклаве, колегинице донесу на посао, ми смо њима за Ускрс носили јаја, фарбана. Волели су само црвена јаја, нису волели ово друго, у боји, или шарена, него црвена, они су то после за, за Ђурђевдан су стављали ваљда у воду. Па су децу са тим умивали, или тако нешто. Имали су неки ритуал они са тим, и онда ми смо то знали, и онда носимо колегама на посао, знам, ја обавезно знам кад је Ускрс, носим јаја, поделим [саговорник не завршава реч; коле...] њима и тако. Мислим, лепо је то било, овај, ето те мантије сам јела, оне су са месом, ал’ сам их јела. Пробала сам овде да једем, али не могу. Пошто има новопазарске као, отворене овде у граду, али не могу. (Г1СГ7)

Уочена спона хране и дома очигледна је и са ширег антрополошког аспекта, узму ли се у обзир закључци о породичним оброцима као социјално конструисаним догађајима, и дому као заснованом на економији дара (Douglas 1991, 302; Prošić-Dvornić 2004, 323), у којој храна може узимати значајан удео, најизраженији у ритуалним обредима. Поређења регионалне балканске културе исхране која саговорница у цитираном исказу наводи,²²² упркос подразумеваним сличностима, указују на локалне карактеристике и њихов контекст, издвојен као конститутиван за симболичку раван дома, чија концептуализација, прожета расељеништвом, задобија тако *плури-локалан* карактер (Lucas and Purkayastha 2007, 245). У основи дома тако се издваја идеја солидарности и реципроцитета, чијем успостављању се тежи кроз вредности пренете из расељених подручја, вредности које служе као извесне „моралне смернице” (Lems 2018, 154). Дом се често, на тај начин, везује за улогу домаћина и домаћице, а услови живота у расељеништву као негација или опструкција испуњења тих улога, или са друге стране, евентуална могућност да се прошлост сагледа са нове инстанце, која не мора нужно водити идеализацији ранијег окружења, иако је она видно учестала код ове генерацијске скупине. Одржавање генерацијских спона, на тај начин, омогућава јасније профилисање културних вредности, често јавно презентованих.

²²² Драгана Радојичић балканско подручје у контексту културе исхране означава као област регионалне кухиње (Радојичић 2012, 86).

9.3.1.1 *Обрада културне трауме: дом и његови нематеријални елементи*

Приповедање о исхрани и њено јавно презентовање, затим интересовање за материјално и нематеријално наслеђе расељеног подручја, као и његову историју, било је присутно код свих генерацијских скупина саговорника. Тако су међу саговорницима издвојили они који су и сами аутори филмова или емисија о културним карактеристикама Покрајине, песама, и других садржаја, чије су жанровске карактеристике разнолике. Било је и оних који су писали дневнике и сличне садржаје, искључиво за сопствене потребе, доводећи их у тематску везу са епизодама расељеништва или опстанком Срба у Покрајини. Лична призма *превођења дома* (Yi-Neumann 2023, 45), с тим активностима била је у вези, а саговорници би истицали њену улогу у успостављању континуитета припадности:

СГ: Пронађите на Јутубу је „Цветај божуре”, то сам ја писао и текст и мелодију, мало је у седам осмина баш, оно, косовска песма. Овај, она говори, рецимо, почетак је, има једна земља света за коју се мало зна, знају људи, знају Срби, знају они с Косова. Цветај, цветај божуре, теби Срби говоре, мало сам морао да изменим, јер као, деловала мало националистички. Мој један део је био, цветај, цветај божуре, то је рефрен, теби Срби говоре, остављат’ те нисмо хтели, душмани те посекали, али кажем онда ’ајде, изменио сам. Остављат’ те нисмо хтели, не, цветај у наш родни крај, цветај у наш завичај. Друга строфа је некако, сад Косово љута рана, мука српска опевана. Плаче, јеца, бога моли да се врате Срби. Трећа је строфа Косово и Метохија, пошто ако кажемо само Косово онда асоцира на Шиптаре. [...] И онда сам написао, написао за ћеркицу још једну мелодију, Теодора и Николија, две су сестре са Косова, један цветак Теодора, име каже да је свето, на Косову оста, ето, а онда рефрен је, зато ћерке оца зову да се врати свом Косову, да облиста родни крај, песмом светли завичај. (Г1СГ38)

Додатно, искази саговорника и неформална комуникација са њима, показали су да су примарни реципијенти таквих садржаја сами расељеници, или житељи Косова и Метохије, то јест најпре пријатељи и чланови породица, којима су садржаји посвећени. Саговорница којој је син отет током НАТО бомбардовања, без исхода званичних података у вези са пријављеним нестанком, истакла је:

СГ: Волим кад тако пишу, један из овога је написао о Давору, „Даворе, чекамо те” [саговорник мисли на отетог сина], баш има... Узнемирим се, али опет кажем, нека успомена на њега остаје, тај филм, снимали смо и о Удружењу филм [саговорник мисли на удружење чланова породица несталих лица], па смо, по нешто свака рекла, али није то то, нема њега, шта кад нема њега. Кажу, ти имаш ћерку, ја имам ћерку, али његово место не може нико да замени. Не може. Ја сам се чупала за косу, и ударала за главу, по комшилуку трчала, шта вреди, и нико, нису хтели. Што је најгоре, замисли, почела сам да ти причам о овом Попају инспектору, ови Шиптари, преводиоци су пренели, и он сазнају, што хоће Србима да помогне, избачен је из Приштине, отеран је из Приштине. (Г1СГ1)

Насупрот јавном иступању саговорника са најразличитијим темама, од рокенрол супкултуре до традиционалне културе, и питања отмица, постојала је и друга крајност, а то је одбијање осврта на сетну или трагичну тематику, што је такође било карактеристично за све три генерације. У тим приликама није увек помињана уклопљеност у нове средине, већ је често наглашавана потреба за превазилажењем трауматских искустава и губитака, који се и даље показују као акутни. Следећи исказ у најбољој мери осликава како *наративне празнине* (Goldstein 2021), чији се карактер везује за трауматске садржаје, могу бити конститутивне у процесу преношења личних прича о губитку дома, и његовој обради, која се некада одражава и на професију расељеника:

СГ: Мени је овде изузетно лепо, ја сам се овде, (...) јако лепо уклопио, овај, добро, у почетку је било проблема, јер сам, нисам понео ништа, имао сам нешто мало пара, и овај, међутим, кад сам се вратио у Министарство одбране, добио сам одмах посао у Извршном већу, у управи за одбрану, и ту сам провео, овај, јако лепо су ме примили, [саговорник не завршава мисао; и јако је било] људи су овде изузетно добри, град је леп [саговорник не завршава реч; ве...], довољно је велики, да има све што треба, а довољно мали да ме подсећа на мој Призрен, имам ту, 'место Бистрице, много већу реку Дунав, уместо Каљаје имам Петроварадин, [саговорник не завршава мисао; тако да ми ту није] овај, то ме сад много више везује, него Призрен, Призрен ме сад не везује, куће нема, пријатеља нема, родбине нема, везују ме гробови једино, и наша светилишта, то ме везује, мени је и болно да одем тамо да, да гледам, овај, згариште куће [саговорник мисли на кућу која му је уништена], и да гледам оно гробље, које је напуштено, и често ме питају, пошто се сликарством бавим, ја ретко кад сликам Призрен, зашто не сликам Призрен, па не сликам га зато што ми је то јако болно [саговорник прави паузу у говору, и уздрхталим гласом наставља реченицу]. То је то. (Г1СГ4)

На тај начин, видне су *наративне празнине*, у вези са губитком који остаје неизрецив, па се и дистанца према спонама са некадашњим местом живљења јавља уз допунски одредницу – *мој Призрен*, и пропратне емотивне реакције, које евоцирају присуство прошлости у стварању новог дома, при градацији и компарацији различитих локација живљења (Lems 2018, 18). Наведено потврђује *вишедимензионалност* дома (Lucas and Purkayastha 2007, 245), уобличеног *просторном прошлости* (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983, 66). Сећање на некадашњи дом, у извесним случајевима је захтевало констатацију да је он недоступан услед тога што је уништен, или осврт на призор затечен након повратка по расељеништву, који је често могао произвести потпуно отуђење. Губитак је, сходно томе, неретко истицан и у контексту самог присуства на расељеним подручјима, на начин на који фигурира и као прозни мотив, приликом описа посета расељеника некадашњим местима живљења, и њиховог мимохода са пролазницима, познаницима и комшијама. Последице Мартовског погрома један од саговорника је тако представио као непремостиве, истовремено наглашавајући своје личне напоре да допринесе одржању *културалног памћења*:

ИС: Али где ја Ваш дом сад, да ли је то Гњилане, да ли је Шилово?

СГ: Па увек, увек, углавном кажем да је Гњилане, кажем да је Гњилане, мада од 2004. живим овде у Шилову, али увек кад се представљам, кажем из Гњилана, а живим у Шилову, од тада и тада, па то ће и остати, кажем, ја сам рођен у Партешу, 59, шездесетих смо дошли у Гњилане, и живео до 2004, значи, то је један добар период, а наравно, још период детињства, раног детињства, када се, кад човек у ствари постаје човеком, све ово касније је, на неки, начин преживљавање [саговорник се смеје].

ИС: А да ли у том смислу време делите негде на време пре и после расељеништва?

СГ: Па, намеће се тако, намеће се тако, рецимо, ја сам некада време знао, [саговорник изговара потврдно; аха] то је било кад смо радили ту и ту представу, [саговорник понавља потврдно; аха] да, да, то је било, углавном сам тако повезивао те периоде, сећајући се које је то, шта је то, па и сада отприлике, пре и после, пре и после расељеништва.

СГ*: А ја то другачије кажем, време кад сам био жив. Оно кад сам био жив.

СГ: Преживљавање. Ја кажем, ово је, то је био неки живот, а сад је ово одживљавање, да одживимо то што имамо још, да, био сам у Призрену, што је З. [саговорник изговара име присутног лица; СГ*] причао, прошлог лета, снимали смо видео на тему једне песме коју је написао песник из Врбовца, из села у Горњој Морави, о Призрену, па нас је новинар РТК2, Жарко Јоксимовић, са екипом, снимао, ја сам говорио песму, и наравно, обилазили смо Призрен, и та места која се помињу тамо. И З. [изговара име присутног лица] сам причао, то је доживљај један, мада сам ја из Гњилана, и не могу да то доживим као своје родно место, али доживљавам као неко извориште српства, православлa, нечег, нечег, стварно праисконског, кад си у Призрену, кад видите све, али нажалост, увече, кад крене град да врви, да врви од младих, загрљених, заљубљених, нема, ретко кад чујеш неку реч на српском, пошто има тамо и Бошњака, има и Горанаца, који, повремено чујеш и нико ти не брани да говориш српски, али тај осећај да нема тих душа које су биле ту поред писца, тежак осећај. (СГ1: Г1СГ24; СГ*: Г1СГ23)

Наведени исказ о амбивалентној перцепцији Призрена, додатно је потврдио значај феноменолошког приступа искуству принудних миграција (Lems 2018, 38), кроз *мултилокални* карактер истраживања, будући да је сам истраживач присуством и посетом Приштини, изван

колективних активности расељеничких удружења, након обављеног прелиминарног истраживања, имао снажнији емотивни увид у комплексна осећања које производи посета расељеним местима, где се не могу срести познати људи, и упитати за информације које би употпуниле доживљај града, раније већ уобличен *животним причама* некадашњих становника. На тај начин су и записи Пере Стефановића допунили увиде у разумевање *искуствене* димензије измештености (Marčetić 2018, 80–82), будући да су у склопу садржајних *фикција сећања* (Neumann 2008), приказана емотивно изнијансирана суочавања са расељеним подручјем. Посете, у склопу групних активности удружења, својим карактером заједништва, стварале су другачију димензију поимања расељених места за истраживача који је тада имао контакт са живим изворима, чиме је стечен увид у агенсност расељених лица, која кроз различите видове колективних активности изнова уписују смисао у расељена подручја, као што то принудни мигранти иначе чине на различите начине (Lems 2018, 22–23).

Обрада *културне трауме* одвијала се и у интимној породичној сфери, и испољавала се и кроз преношење *породичног фолклора* у вези са расељеништвом. Емотивно садржајне наративе, у том домену, саговорници ове генерацијске скупине саопштавали су кроз призму односа њихове деце према принудној измештености. Често међу најлепшим животним тренуцима након расељеништва, издвајајући оне догађаје који су им указали на то да су њихова деца стасала, и да су показала спремност да помогну другима, то јест да су усвојила међугенерациски преношене вредности. Додатно, већ у исказима генерација родитеља, чија су деца као малолетне особе проживеле принудно измештање, може се уочити да лична сећања млађих чланова породица на напуштене домове, као почетну тачку имају период ескалације конфликта:

СГ: Једну причу да, једну причу, можда неће бити на одмет, а можда се она уклопи. Син ми је млађи, он је, овај, деведесет четврте године рођен. Значи, са непуних пет година, изашли смо тих дана, овај, тако да је он, много пута, [саговорник застаје у говору] бринули смо, мислим, о њему више. Много пута расплакао мајку, на следећи начин. На пример, ми смо се селили оно, из школе у школу, [саговорник не завршава мисао; из Митро...] Лепосавић, па Митровица, и тако, а још није пошао у школу, и једна комшиница је била ту, наставница, ОТО предавала. И волела га, М. [саговорник изговара име сина] се он зове, и волела га је она пуно, и она каже, 'ајде каже, Б. [саговорник изговара име супруге], објасни ми, супруга се зове Б. [саговорник понавља име супруге], он је, каже, мени сликао тенкове, дала сам му бојице да слика. Тад је имао пет година, шест. И он је, каже, сликао јагоде, и јагоде, каже, и овај, тенкове, и авионе. То је сликао. Ми смо имали неку башту у селу, далеко од куће, било око сто педесет метара, и ми одемо на посао, а деда га узме, и иду доле да беру јагоде, то му је нешто било остало, летели авиони, а поред куће су по некад пролазили тенкови. То је сад за њега било нешто [саговорник не завршава мисао; што], упечатљиво. (Г1СГ5)

Међу оним саговорницима који су упитани да закључцима сумирају најлепше и најтужније тренутке у животу, у потоњем случају поједини би издвајали управо расељеништво и прилагођавање на трајност његовог карактера. Они би тако истицали своју академску образованост, кроз губитак личних и породичних библиотека које су остављане за собом, бивале уништене, или спаљиване, чиме је додатно истицана беспризорност прогона. Закључци такве врсте могу се наћи и међу текстуалним приказима расељеништва аутора Пере Стефановића, или чути у неформалним конверзацијама. Један од њих цитиран је у следећем пасусу, наводом исказа:

ИС: Сад, шта је оно што бисте Ви истакли као нешто најбоље што Вам се десило у животу, а шта је оно најгоре?

СГ: Па најбоља ствар је оно, најлепше је било, нормално, кад сам добио децу своју.

ИС: Када, кад сте добили децу, у ком периоду?

СГ: Син је, они су преко три'ес' година сви, 79, и 83. ћерка, овај, они су ми били смисао и снага, да се борим кроз живот, и да наставим даље, можда бих ја, не бих тако и наставио, да није било те енергије коју сам, и потребе да, да се борим за своју децу, [саговорник не завршава реч; а нај...] а најтеже можда ми је било, тај, то напуштање Призрена, то је било јако тешко, али, мада кажем, ја кажем, ми смо рачунали, нисмо, нисам ништа ни понео, ја једну слику нисам, материјалне ствари и не рачунам, рачунам на успомене, на слике,

требали смо да организујемо тад изложбу, знаш да је била заказана и за Бањалуку, и где смо имали, овај, и ја сам припремио, преко сто радова сам имао, то је све уништено, жао ми је библиотеке, коју је још мој деда скупљао, па отац скупљао, овај, отац је био професор Богословије, и професор црквеног певања, али је био и економ Богословије, он је имао своју библиотеку, имао сам ја своју библиотеку, и на руском, и на српском, моја жена је била професор српског, књижевности, имала своју библиотеку, тако да сам имао, као једна мања градска библиотека књига, овај, и тога ми је жао, и тога ми је жао. (Г1СГ5)

Различити видови преношења прича о расељеништву, или културном и друштвеном животу пре прогона, указивали су на то да су везе са расељеним подручјем одржаване кроз активну обраду проживљеног искуства, било у приватном или јавном простору, посредством које је вршена *идентификација* са некадашњим местом живљења. У њеном средишту биле су породичне релације и њихови вредносни оријентирани. Завичајна конотација дома тако је добијала снажно идејно одређење, недељиво од културног контекста, а изван њега физичко упориште места боравишта могло је бити схваћено и као ирелевантно:

СГ: Увек кад кажем, ја кажем да сам из Истока, из Метохије, е сад, овај, не бих ја имао проблем да напустим Београд, да одем било где. Не веже ме сад уопште. Сад је само питање овај, овај, где ће ми бити боље, да ли овде, или било где друго. (Г1ПСГ1)

Обрада прикупљене грађе, сагледана у контексту проживљених искустава расељеника, за истраживача се показала као изузетно захтевна, будући да, услед карактера прикупљеног материјала, њој није било могуће приступити тако да се поједини лични аспекти не неутралишу, што је и учињено зарад потребе заштите података, резултујући извесним редуцијама садржајности животних прича. Додатно је била захтевна и специфичност антрополошке анализе у контексту издвајања релевантних аспеката *животних наратива* са трауматичним садржајима, као оних који су подстакли дубље разумевање расељеништва својим интересубјективним карактером (Lems 2018, 54). Савладавање личне емотивности било је дуготрајан процес за истраживача.

9.3.1.2 Носталгичне концептуализације дома

Живот у мултиетничком друштву, чешће градовима, посебно је истицан као предност, у случају да није био обележен личним искуством етничког насиља. Он је услед тога некада виђен и као предуслов идеалног дома и атмосфере заједништва. Имагинације прошлости у том случају биле би ослонац у опонирању званичних дискурса о неминовности конфликта, и у промишљању могућности повољнијих околности живота Срба у Покрајини:

ИС: А сад кад Вас неко пита одакле сте, рецимо, упознајете се са неким, шта кажете, одакле сте?

СГ: Призрен. Призрен, нормално, као дете сам дошао ту, одрастао, завршио школе, и оженио се, двоје деце добио тамо, не могу да кажем да сам нигде, одакле [саговорник не завршава реч; дру...] другачије него из Призрена. Моје место рођења, и не сећам се више, не знам ни улица како се зове, мада видим у изводу, кад погледам понекад, али све, везан сам за Призрен, више него за Гњилане.

ИС: А шта је оно што Вас највише везује за Призрен?

СГ: Највише што ме везује, па све те пријатне успомене које сам доживео као дете, и друго, ту ми је, ту ми је сахрањена и баба, мајка је овде, а баба ми је доле сахрањена, али то су те пријатне успомене, што кажем, ја, то материјална та баштина, шта знам, некретнина, нико не може ту имовину да однесе то на онај свет, није ми толико до стана [саговорник мисли на стан у Призрену чије имовинско питање није решено], али, пријатни тренуци су били упознавање са људима који не знају твој језик. Ја учим њихов, они уче мој, то је било лепо, лепо је било то. Нико, нико није спомињао никакву мржњу, или нешто, играли смо фудбал, да извинете, опсујемо матер један другоме, али, није то ишло на то да се вади нож, и одмах, опсвоао си ми мајку, да ти скинем главу, тога није било. После тога смо сви сели, пили сокове, слаткише, јели, нормално, мирна, мирно насеље нам је било, што се тога тиче. Мешовито, имало и Мађара, и Румуна, не Румуна, него Рома, Шиптара, Турака, имало доста нација ту, али никакав проблем. (Г1СГ18)

Код прве као и друге генерације, као што је наговештено, снови су се некада издвајали као важна одредница наративизације односа према дому, која је осликавала његове идејне аспекте. Саговорници би тако наводили то да су њихови снови смештени у ранија места живљења. Након самоиницијативног покретања наведене теме од стране казивача, она је уврштена у потпитања постављана током каснијих интервјуа. Наглашавањем присуства ранијих места живљења у сновима и мислима, саговорници су указивали на то да су она круцијална за њихову *идентификацију*. Снови, у складу са тим, то јест њихово препричавање, попут сваке нарације, како Мајкл Џексон показује, с обзиром на то да захтевају коауторство у преношењу сећања другима, доприносе уређивању личних доживљаја (Jackson 2002, 22). Цитирани аутор даље наводи, обазирјући се на снове, да „у већини друштва постоје елаборативне технике” за њихово уобличавање, јер они: „Не само да се приповедају као разумљиве нарације, већ се и тумаче према културним кодовима и конвенцијама” (Jackson 2002, 270). Тако и нарација о сновима смештеним у просторе прошлости, указује на „спацијализацију сећања” (Morley 2000, 19), и процесуално уобличавање дома културним значењем (Chambers 2020, 6). Приповедане имагинације ове врсте често би говориле о детињству, и идеалном дому, уз његове носталгичне концептуализације, праћене описима чулних доживљаја:

ИС: Е сад, пре него што сте тај први пут отишли, поново да кажем, како сте се осећали, [истраживач не завршава мисао; је л’ сте] пре него што сте први пут отишли после свих година?

СГ: Па тако увек сам размишљала, много сам сањала, сањала, сањала, ја не знам, али увек један исти сан, увек негде идем, увек идем у моје село, где сам рођена, ту сам и радила у школи, десет година, сањала сам често, сањала сам често. Ваљда, ваљда је то негде у подвести човеку, размишља, или жели, па дође у сну и тако. Размишљала, често сам се, ево и сад, и сад размишљам често. Увече кад не могу да спавам, онда одем тамо, па размишљам где, како, шта и онда се тако успавам. Махом се враћам у детињство, јер ми је лепо детињство било. Одрасла сам поред реке и прелепо ми је било, срећна сам због тога што сам одрасла на селу, овај, и вратим се у тај период, размишљам, тако се успавам. (Г1СГ7)

Носталгија за прошлим временом (Ковачевић, Требеџанин, Антонијевић 2013, 11), била је карактеристична за исказе саговорника ове скупине, и јављала се, како у краћим фрагментима, тако и екстензивним освртима, при чему су се као посебно важни издвојили мириси и сећања које они евоцирају. Такви фрагменти *животних прича* некада су задобијали културно-историјску референцу, али често су могли бити и искључиво *лично* интонирани, и везани за свакодневицу, чиме се *измештање* предочавало као свепрожимајуће искуство. У склопу једног од интервјуа у *животном наративу* саговорнице препићу се различите форме сећања у расељеништву, вољне, као и оне невољне, подстакнуте стимулусима из окружења (А. Asman 2011, 162). Заборав некадашњег начина живота се, на тај начин, испољио као непожељан, а физичко место са својим текстурама као релевантно, потврђујући антрополошка запажања о карактеру *измештености*, која указују на телесно доживљене сензације промене места као важне за разумевање расељеништва на свакодневном нивоу, и илуструју поимање дома као „другог тела”, то јест као форме настањивања простора (Lems 2018, 18, 49; Lang 1985, 202):

СГ: Значи, шта ме веже за? Све ме веже, значи све, не постоји, не постоји нешто или, да се нешто не деси. Може и мирис да ме веже. Рецимо, мене веже мирис јабуке Јонатан. Зато што је то, ја то кад видим на, то сам скоро нашла на пијаци, кад то видим, а ретко нађем, ето. Можда ја сад дигресија, можда бежим, можда ће ти то требати, можда да, можда не. Значи, кад видим ту јабуку, ја се одмах сетим мог детињства, сетим, јер ми смо имали у дворишту ту врсту јабуке. И тачно се сетим мириса, сетим се сочности, онако како сам ја у детињству, и младости, то јела. Кад загризем, ја се свега тога сећам. Значи, то, то је живо остало. Нешто што ме сада највише веже, поред тих усмелена из детињства из младости, мене веже тужна ствар, зато што ме веже, поред свих дешавања наравно, гроб мога оца. Значи, он је тамо, овај, сахрањен, и тамо је и остао. Е то је нешто што, што тренутно мени, и мојој породици, породици, кад кажем мојој, мислим на моју сестру и мајку, која је у животу још, старија жена, е то ме нешто, то ми је нешто најтеже, рецимо. Сада што ја не могу

да одем да, овај, да посетим гроб, а прво, ту нема ни гроба. Значи, прво су срушили, однели све, то је био надгробни споменик, надгробна плоча. (Г1СГ27)

Кроз поменуте референце на мирисе указује се на потребу за конкретизовањем својеврсне споне са расељеним подручјем. Додатно се акцентује и значај који места имају у сећању, те се посредством *носталгије*, као што то уочава Аника Лемс, испољава агенсност саговорника, који својом *просторном прошлошћу* (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983, 66), уписују смисао у садашњост (Lems 2018, 157–160). Дом се тако најпре испољава као емотивни и релациони концепт (Lems 2018, 134; Jansen 2020, 100).

Лична носталгија, у складу са тим, задобија *рефлексивне* осврте (Војт 2005, 23), будући да својим евокативним потенцијалом призива недоступна места и свакодневицу која се у њима одвијала (Lems 2018, 157–160). Током породичних интервјуа, долазило је до тога и да деца саговорника прве скупине, указују на то да по први пут стичу увиде у неке од детаља из свакодневице живота својих родитеља пре расељеништва, што је додатно илустровало генерацијске разлике у доживљају и перцепцији последица *измештања*. Будући да су у почетном периоду многи од расељеника учестало мењали своја места боравишта, или адресе становања, кретање се, као и у досадашњим студијама о принудним миграцијама (Dawson and Rapport 1998, 33), без разлике у генерацијској перцепцији, издвојило као круцијално за поимање дома у расељеништву:

ИС: Па сад овако, шта за Вас представља дом?

СГ: Дом, дом. Како да ти кажем, дом су моји мириси, моје сличице на зиду, моје цвеће, и нисмо можда имали, ја сам тада много патила, кад смо дошли, јер сам у том дневнику записала баш, како не могу да понесем своје мирисе, како нисам понела своје цвеће, које је живо остало тамо. Нисам, нисмо понели дечије санке које су остале на тераси, али када су мог мужа терали из стана, рекли су му да изнесе наше ствари. И ми смо били по туђим становима, сељакали смо се, ми смо се селили дванаест, дванаест пута, у нашем породичном животу. [...] *И ето тако, мислим тај мој дом је, сада ту где сам ја, где су моји мириси, где су они које волим, ту, а завичај, заувек, тамо. И све моје оно унутарње, је тамо. Ја, ја никад не могу да кажем да сам из Ниша, јер мислим, то би било као да лажем ону другу особу, или себе, и себе, јер ја нисам из Ниша, ја сам привремено расељена у Нишу. Такав ми је статус, и сада, па не могу да кажем да сам из Приштине, чак ми они нису уважили приштинску адресу, кад су ми давали ону њихову личну карту. Нису ми уважили приштинску адресу јер ту живи неко други, а нисам га продала, стан ми је отет, али нису ми уважили ту адресу, него је требало да се пријавим негде код рођака.*²²³ (Г1СГ10)

У складу са цитираним фрагментом, може се уочити да *идентификација* није произвољна (Zeman 2007, 1020–1021), већ да се првенствено базира на спонама са расељеним подручјем, али и тренутним местом живљења, као и свим негацијама које је као такву официјелно потиру, што је чини изузетно комплексном. Осим у случају повратника, *идентификацију* саговорника тако одликује *плури-локалност* (Lucas and Purkayastha 2007, 245), која не мора нужно повлачити и посете ранијим местима живљења, већ и друге начине успостављања континуитета припадности. Код саговорника који нису мењали своје пребивалиште по расељеништву на нивоу документације, званично остајући бирократским путем везани за раније адресе, упркос дугогодишњем настањивању нових боравишта, таква стратегија често је појашњавана у контексту личне перцепције дома, али њу је усмеравао и низ других разлога, попут намере да се осигура власништво над непокретном имовином. Поступак задржавања адресе, увек је истицан као тактички, и конципиран у вези са политичким отпором. Расељеник, који је након свог пензионисања покушавао да оствари право на повратак, истакао је:

²²³ Сегмент интервјуа цитиран је у раду истраживача објављеном у часопису Института за српску културу Приштина – Лепосавић (Петковић 2021, 355).

СГ: Па знаш шта, ја сам, ето видиш, ја сам се, овде дошао двехиљадите, купио део ове куће, ово, ја се и даље водим, мени је на овај, што каже, мени је Приштина у срцу, ја и даље имам личну карту, овде сваке две године добијем тај бели картон, како га ја зовем, две године, оно пребивалиште, значи сваке године, ја се не осећам, ваљда и ја, ево. Ја се и даље водим на Приштину, да сам становник Приштине. Сваке две године, значи, добијам то, ја сам могао да добијем хиљаду пута овде да, да добијем нормално то, међутим, јок. То мене не интересује, ни под разво, видећемо. А сад кад одем у ту Приштину, ни та Приштина више није та Приштина иста. Сад ову, да смо се видели ја бих теби показао, где је моја кућа, (...) ја имам на телефону, шта је ту сад, ту је стамбена зграда, од петнаест спратова, да ти покажем, каква је моја улица сад, мислим, где се види, здравље бога видећеш, па ћу да ти покажем, да видиш, видећеш. Значи, то више није та Приштина, е сад та Мађармала чувена, у тој старој Приштини, то не постоји. Сад постоје зграда до зграде, од по тринаест, петнаест, двадесет спратова. (Г1СГ11)

У склопу интервјуа, као што се у неким од цитираних сегмената може уочити, саговорницима је постављано питање одакле су, као и о начину на који приликом уобичајених интеракција на њега одговарају. Они би без изузетка, са израженим осећањем поноса, истицали места из којих су расељени, чиме је импликована и извесна национална категоризација. Слични одговоре саговорници би износили и када су били упитани шта за њих представља дом:

Пример 1.

ИС: А кад Вас неко пита, претпостављам кажете, кад Вас пита неко одакле сте, да сте из Приштине?

СГ: Из Приштине, са Косова. Тиме се поносим. (Г1СГ12)

Пример 2

ИС: Шта је за Вас лично дом?

СГ: За мене дом, за мене је дом мој Клокот, ја кад сам отишао у Крушевцу, ја кажем, мени никакав проблем није сад да одем и у Швајцарску, и у Норвешку, тамо код ћерке, ако сам оставио Клокот, ја, исто ми је, ја и сад кад имам, ја не кријем, ја имам кућу у Крушевцу, ја сам рекао З. [саговорник изговара име присутног лица], ја сам био таст у својој кући, таст [...]. У кући где имам сад саграђено сто тридесет квадрата, мало мој рад, мало супруга, мало таст, и тако да смо са децом, овај, ту се сместили у Крушевцу, а поново кажем, ја сам радио тај посао који сам радио, и где радим, мало од таста, али деца су похађала школу, завршила, ево, дошло је време, удала се, и удала се, и то је тај неки живот, који, можда за децу, за деца, за децу је добро, извукла се деца, али ми кроз шта смо све пролазили, и дан данас тешко. [...] Можда ће дође време, сад, нећу од овај хлеб, да се кунем, можда ће дође време да кажем да сам из Крушевца, али сад за сад, за моје године ја нисам рекао, ја сам рекао да сам из Клокота. (Г1СГ35)

Код расељеника који су живели или радили унутар Покрајине, и били у стабилном економском положају, амбивалентност *самоидентификације* је била мање изражена, услед стицања извесног осећаја припадности местима рада и живљења, некада и прихваћености унутар њих, међутим, она је и тада подразумевала реконцептуализације дома и његов изражен *плури-локални* карактер (Lucas and Purkayastha 2007, 245). Једино је у случају остварења права на повратак дом могао бити сведен на пребивалиште, али и тада је подразумевао шире окружење и социјалне релације унутар њега. Саговорник који је недуго након расељеништва у централној Србији, услед покретања приватног посла, накнадно ипак одлучио да настави живот унутар Покрајине, али изван претходно расељеног подручја, нагласио је и своју уклопљеност у средину коју је одабрао, доводећи дом најпре у везу са тренутним местом живљења:

ИС: Кад бих Вас питала како бисте дефинисали дом, шта је за вас дом, је л' то Приштина? Је л' то сада већ?

СГ: Пошто ја имам и стан у Београду, и овде [саговорник мисли на стан у Косовској Митровици], тај мали стан, када, када је мој отац, и да, интересантна је била подела у мојој породици. Рецимо, син се вратио, а ћерка, иако је била мала тада, можда је имала неких, шта знам, не знам, тринаест, четрнаест година, и тако. У ствари, она је к'о дете, они су као деца изашли. Она је рекла, ја се не враћам, ви се враћајте тамо, и ево, она и дан данас, тај стан она држи [саговорник мисли на стан у Београду], она дође, посети нас, врло кратко, на један дан, два. Ево сад је била, пет, шест дана са унуком, добили смо и унуку. [Саговорник застаје у говору.] Увек је мени појам куће била Митровица, а не Београд, то је лепши, и већи стан, јер ту је отац наш живео, јер

то је четворособан стан. Док овде више, е да, када је он био већ мало сенилан, онда су се јавили ти први проблеми, и ја сам рекао, 'ајде дођи ти са нама, и тако, он је чак и преминуо овде. (Г1СГ20)

У појединим случајевима, где је долазило до пресељавања чланова уже породице на различите локације, као што се у претходном сегменту интервјуа може видети, посебно је наглашавана *вишедимензионалност* дома (Lucas and Purkayastha 2007, 245), и у њега се додатно уписивало кретање, дом је тако виђен као онај који почива на породичним спонама (Lems 2018, 157–160), и поседује своја физичка упоришта, колико год она била нестабилна и удаљена услед измењених околности. *Идентитет базиран на месту* (Lucas and Purkayastha 2007, 245), ипак је и тада снажно везиван за локације на којима су саговорници одрасли. Саговорници би се у склопу одговора на питања о дому радо присећали места у којима су живели:

ИС: Добро, а што се тиче дома, шта је за Вас сад дом?

СГ: Па, добро питање, па дом је место где је ваша породица, у принципу, е сад, ја, ако мене питате, мој дом је и овде [саговорник реферише на Грачаницу], а и тамо где је моја кућа у Београду. Сад, ми смо ту мало подељени, па онда гледамо, ти кад су велики празници, да се окупимо сви, јер сад, сад моја породица броји девет члана, ја имам и два унучета, машала, а биће још, здравље, и онда да се сви окупимо, е сад, некад је могуће, некад није. Свако живи одвојено, свако има свој живот, тако то, али, дом, како да Вам кажем сад, Приштина, иако сада, и она Приштина је десето нешто, тада је била много, много лепша него сада, сада много више реклама има и свега. Мени је бар' то остало у души, то је моје, али једноставно је осећај да је то моје. Без обзира што не живим тамо, можда би ми било чак тешко сад да живим тамо, с обзиром на гужву, јер су несносне гужве у Приштини, па као у Београду, и овај, али ипак Приштину доживљавам нешто, као своје, ето, буквално, добро, нећу да кажем баш да Грачаницу не доживљавам, ипак сам ја овде двадесет и кусур година, али ето, Приштина је нешто моје, и рецимо, тата мој је умро 2017, милим да је 17. и онда смо га сахранили у Приштини. Тако да, даље, овај, Београда, што се тиче Београда, не знам, добро, то не сматрам баш да је моје, је л', још увек сам тамо гост, али не знам, ипак, Приштина је оно што је моје, а дом је тамо где ми је породица, е сад, где је то, где је то, ја кажем, и тамо, и 'вамо, и свуда по мало. (Г1СГ26)

Тако је у случају лица која су живот након расељеништва наставила у Покрајини, дом наративизован и као онај који се везује за одређено подручје унутар Покрајине, а које обухвата сва претходна и садашње место живљења. Дом би тако био виђен као *мулти-скаларан* (Blunt and Dowling 2006, 27), при чему је као предност, уз живот у познатом окружењу, истицана могућност одржавања социјалних контаката који су постојали и претходно расељеништву:

СГ: Па, дом је ту где осетите топлину, где сте, једноставно, где год се окренете, видите нешто што је вама драго, да ли је то неки члан породице, твој, или мислим, не неки, него твоји чланови породице, или нешто што, што је на пример, ево, као, видите, овај, ови цртежи, што су радили моје, моји унуци, који ту седе, и да кажем, улепшавају ми овај дневни боравак, има их и на овим вратима, и на то, дом је место где се ти осећаш најлепше, дом је твоја оаза мира, среће, заштите. Мислим, не знам шта бих још рекла, која је, шта је дефиниција дома, нешто где је теби најлепше. Ето, то је твој дом, где си, да кажем, овај, најсрећнији, сад је мој дом ова кућа, био ми је мој дом и у стану, био је мој дом и у центру Лапљег Села, где је моја породична кућа, мог оца. Овај, ово место, ова средина, да кажем, овај централни део, овај, Косова и Метохије, то, то је моје све. И верујте, ево, ја имам шездесет и три године, ја никад нисам одлазила из ове средине говорим сад, да ли Приштина, Лапље Село, или тако, негде да се одселим, па да живим на другом месту, осим кад сам то, морала да пребацим децу, али опет била овде. Ја сада, кад ме неко пита, каже, овај, како, знаш, можеш да живиш тамо, па је л' те није страх, па какав ти је живот тамо, ја кажем леп. Мени је леп, и стварно, ја се осећам срећно овде, баш зато што су ту људи који ме окружују, то су људи које ја знам од детињства, који су ме прихватили са манама и врлинама, и који су, мислим, и са ким могу да причам о свему, и свачему, и, и, пред којима ја нисам странац, него сам ту међу својима, и имамо сличне, исте успомене, и, тако да, мени је то довољно, да, да ја имам то у свом окружењу, и, и даље су ови људи, говорим за обичне грађане, и даље су јако гостопримљиви, желе, воле једни друге, желе да помогну једни другима, а то је мени важно, али нажалост, изузимам политичаре, значи, да се зна, ово су грађани, обични грађани, а ово су политичари, политичари су сасвим друга фела. (Г1СГ22)

Плури-локалност је тако додатно доприносила томе да *социјални оквири сећања* буду доживљени као идеолошки простор (Lucas and Purkayastha 2007, 245), унутар којег се уобличавају алтернативна гледишта наспрам тренутних околности живота Срба у Покрајини, то јест опонира самопроглашена независност Косова, чије последице нису негиране. Тиме је преношење локалног фолклора служило као упориште *самоидентификације* и *отпора*:

СГ: Човек мора да буде позитиван, и не сме да каже, јао, не могу више да се вратим, заузели су моју Приштину, не Приштину нико не може да ми заузме, никада нико, може да живи ко хоће тамо, ал' да је заузме, да га као град присвоји, да је његов град, не може никад, Приштину је само моја. И ја када одем, шетам градом, некада није био онај мермер центром града, сад је све у оним мермерним плочама.

ИС: Пре је била калдрма?

СГ: Не, пре је био асфалт, туда су кола, до пет сати, односно, до шест, пролазила кроз центар, од шест до десет, зна се, корзо је, нема проласка, биле су оне стазе пешачке, и онда центар је, затворено, корзо је, па онда мора да буде град затворен, а сад, гледам, али покварили су јој изглед. Покварили су јој изглед са тиме, много је лепша била пре, ако су мислили нешто савремено да ураде да је улепшају, град као град да улепшају, нису улепшали, само су покварили ону поенту града. Није више то оно, ја другачије то схватам и размишљам, ја мислим да су хтели да убију све оне наше лепе успомене. Оне улице, оног корзоа, добацавања, оне шетње, мислим да има још који мисле исто као и ја, и да не могу све то да убију са оним мермерним плочама, што су поставили, можда се некад врати поново да буде асфалт. Па се оживе старе успомене, и лепа сећања, која ће, док смо живи да живе у нама. (Г1СГ14)

Фотографија 14, Корзо у Приштини

Цитирани исказ указује на то да су *културално* и *социјално памћење* (Olick and Robbins 1998, 112; A. Asman 2011), на тај начин, доживљавани као поља идеолошких расправа, унутар којих се одржава апстрактна чежња за повратком, формулисана кроз призму *ресторативне носталгије* (Воум 2005, 22–23). У тим случајевима дом је готово искључиво био везиван за ранија места живљења, то јест за идејну слику завичаја некадашњег дома путем које је прошлост призивана, чиме су уједно наглашавани губитак, али и национална и *етнорелигијска* припадност, садржане у носталгичним освртима. Повратак тако није имао просторну, већ имагинативну временску димензију. Губитак, међутим, није увек доживљаван као потпун, већ је *идентификација* била базирана на отпору (Castells 2010, 9), као посебном виду припадности заснованом на тематизацији последица маргинализације:

СГ: Ја сам, ја сам, ја сам увек за варијанту да мени кућа није битна, мени је битан дом, јер кућа има много. Ја кућа могу много да имам, али дом је само један. Е то, то је, значи нешто, што много људи, нажалост, у ствари на срећу, или на жалост многи људи нису ни осетили шта је, нису сазнали шта представља дом. Док, док не осети, не изгуби, па онда се по разним кућама, државама и осталим стварима, буквално вуцара, да би једног дана пожелео да има свој, свој дом. Не тај дом где се ви осећате мирно, осећате се ви и у ресторану мирно, али није дом. Али је дом кућа, праг свој, историја, то је нешто што су три, четири генерације улагале у један темељ, улагале, а замислите у државу колико, у темељ значи, где сте Ви само надоградили нешто ви сте обнављали нешто, ето то је за мене дом. Нешто што, ви настављате традицију.²²⁴ Е то је, то је за мене дом, иако је срушена, она постоји у мојој глави. Иста ће таква бити, ако бог да. Иста, ни већа ни мања, него иста. И представља да, да могу да сруше, али не могу да однесу. Ако, ако сам бар мало овај, описао, мало сам и са емоцијама, и мало више у ствари, са емоцијама, јер се на ову тему, ретко ко може да, да остане, знаш, миран. (Г1СГ38)

Сећања су тиме нужно бивала импрегнирана политичком садржином, путем које су лица износила своја гледишта о последицама принуде напуштања дома. *Измештеност* ни у ком смислу, за ову генерацијску скупину, није виђена као процес који се завршава. Такав закључак указује на то да је питању оквира трајања расељеништва у склопу миграционог менаџмента (Е. Моонеу 2005), такође потребно приступити и кроз генерацијску призму, будући да су већ саговорници друге генерацијске скупине износили дистанцу према званичном начину категоризације измештене популације (ИРЛ). Маштање о повратку расељеника и његово проматрање, у оквиру ове генерацијске скупине, ипак није било потпуно једнозначно, и могло је имати различите идеолошке предзнаке, на шта су указивали и казивачи.

Идеолошки оквири дома

Временска одступница од самог тренутка расељеништва, као што је и очекивано, такође је имала значајног удела, јер се она често предпочавала као показатељ дисконтинуитета у погледу физичког контакта са расељеним подручјем, који је у великој мери утицао на сагледавање припадности. Поједини саговорници, без обзира на генерацију, водили су рачуна о томе да њихово носталгично казивање не буде *рестауративног* типа, то јест искључива идеализација прижељкиване прошлости, базирана на међуетничкој искључивости (Воум 2005, 22–23). Тако није изостајала ни дистанца према заговарању повратка расељеника виђеном као замишљеном „повратку на старо”. Одговарајући на питање шта за њега представља дом, један од примарних сарадника је одговорио:

СГ: Наравно да ме Призрен вуче, али нереално је причати сад о томе, и оплакивати своју судбину. Наравно да бих желео да се вратим, у овом тренутку бих се вратио, да постоје неки услови, не оно што већина каже, повратак полиције, ово, оно, па да буде педесет Срба око мене, не, ја бих се у овом тренутку вратио да радим свој део посла тамо, да се вратим и да седим, да не радим ништа, мислим да, овај... Ето, то кад ме питају неки од новинара, па радите на повратку, а зашто се Ви нисте вратили. Нема логике да одем, да би био у свом дому, тамо где сам рођен, ако немам шта да радим, а овамо сам. [...] Боли ме за Призрен, вуче ме, али реално, ту је, где ми је породица, где су моји најдражи, ту ми је место. Да л' га зовем дом, једном приликом смо се враћали са екипом, прикупљали смо информације за, за новине, и новинар је из Крајине, и онда смо дошли до, био је, напорна недеља је била на Косову, и дошли смо до Калуђерице, почели да се спуштамо, ноћу, наравно, једанаест, дванаест сати, и кажемо, е хвала богу, мислим ризик је прво на путу. Било где, а да не говоримо о ризику безбедности на Косову, и онда смо у једном тренутку рекли, е хвала богу, дошли смо, и кнедла у грлу, и једном и другом. Дошли смо кући, да, дошли смо у стан, фактички, формално, јесте то наша кућа, а да ли се, да ли је осећаш као... У том тренутку кад смо обојица стали, кад нам је кнедла у грлу застала, закључиш да то није твоја кућа, да је твоја кућа негде на другом месту. Да ли је могло да буде другачије? Могло је, могло је, постављаш питање о Југославији, и тада се причало, пре распада Југославије, да ће се Југославија распасти, и да ће се уместо Федерације јако брзо успоставити конфедерација, што сада полако

почиње да се дешава, много касније него што је то предвиђено, али јесте. Ја сам у тој Југославији видео само добро, пријатеље, познанике, напредак, једни смо од других учили, увек нам је Словенија била репер, али ето. [...] Не, не, али зашто сам ти везао Југославију, шта сам, шта си пре тога питала, дом, Југославија, па не знам, да ли је могло другачије, могло је, и још увек може. У оно време, значи, по директиви, након рата, Албанац је морао да ожени Српкињу. Морали су, кренули су ту партијски мешовити бракови, у оно време, по директиви, Словенац је морао да дође да ради у Призрену. Дошао је невољно, онда је ту формирао породицу, заљубио се, то је кренуло сасвим спонтано и остао је ту, у оно време, Македонац је долазио у Призрен. Ми данас, шта ми данас радимо, ми данас имамо, после двадесет три године, узео као пример, али, као један од примера, а има их доста. Имамо Техничку школу у Вучитрн у Косовској Митровици, па имамо Техничку школу Митровице, или шта већ, у истој згради. А ако не можемо ту Техничку школу Вучитрн, да активирамо у Вучитрну, из безбедносних разлога, Вучитрнци су у Прилужју, на неколико километара, значи, од Вучитрна, може да се отвори школа у [саговорник не завршава реч; Вучи...], у Прилужју, може да се отвори школа у Штрпцу. Да ми те крајеве, та села која су, из којих људи беже, да упослимо људе, е па неће деца да иду у ту школу, па нека не иду. Бојаће се да дођу, па нека не иду, али ми стварамо, схватам ја да политика... (Г1СГ23)

У горе цитираном исказу, присутна је и *југоносталгија*, чије је увођење критички интонирано спрам тренутних друштвено-политичких околности (Jansen 2005; Rogač Mijatović 2017).²²⁵ Чиме се опонира дискурс о националним конфликтима као нужним аспектима српско-албанских односа, и политика искључивости коју он производи, уз акцендовање индивидуалне одговорности. Додатно, са аспекта припадности, истакнуто је и присуство српских институција као значајно за доживљај националне категоризације, али и самовиђења. Још један од саговорника, такође је навео значај националног елемента, и његових институционалних оквира као битних у наведеном погледу. Тиме се лична присутност на подручју Покрајине, било кроз живот или ангажман, изједначавала са вишим циљем, то јест националном категоризацијом, и питањем остваривања људских права, те је и дом тако изнова виђен као *мулти-скаларан* (Blunt and Dowling 2006, 27), услед статуса саме Покрајине, који представља најважније унутрашње питање Републике Србије (Николић, Цветковић 2014, 7). Перцепцију дома издвојених саговорника, чинила је тако *констелација* личних доживљаја и национално прокламованих идеала, којима је измештање српских институција означено као привремено, док је тиме испољен и перформативни карактер *идентификације*:

СГ: [...] Не знам, кажем, можда смо ми то раније превазишли, тај неки период романтизма, нације, национализма.

ИС: Сад кад смо код тог питања, шта за Вас лично представља национални идентитет, да ли Вам је он важан, и ако јесте у којим ситуацијама?

СГ: Важан. Да, да, веома. Веома важан, пуно, ово што се бавим културом, поред, наравно, пре свега, те уметничке неке, тих уметничких порива, естетике, и тако даље, шта већ носи, некада и етике, морала, битно ми је да то буде исто, на неки начин, [саговорник не завршава реч; дело...] деловање Срба у одређеном времену, на одређеном месту, мислим, битно ми је да, и та наша драма, била је увек српска драма, аматерског позоришта Гњилане, и дан данас ја радим представе под неким имагинарним називом, „Српско позориште Гњилане”, тако, тај је наслов. Значи, битно ми је и то што, ми као народ, у неком периоду смо достигли, ето, овај ниво културе, који, рецимо, постоји сада, који је постојао, значи, није ми, можда, не знам како, најбитније, али ми је веома битно што, што сам Србин, и што, ето, радим за, на, да кажем, добробит свих нас овде, мислим, околине, и шире, и шире, Србије као државе. (СГ1: Г1СГ24)

Нарација о дому, тако је нужно повлачила и питање опстанка Срба на Косову и Метохији, било у контексту теме продаје имања, зарад преживљавања, или, са друге стране, преношења

²²⁵ Пишући о националистичким дискурсима у СФРЈ, Јелена Вукићевић полази од осврта на то да је својевремено, између осталог, постојало и уврежено мишљење да „југословенска комбинација радничког самоуправљања и тржишног социјализма као алтернатива совјетском централном планирању сасвим добро функционише” (Вукићевић 2023, 473), те да сходно томе, проистекли епилог разарања државног уређења није био очекиван. Забележени *југоносталгични наративи* потврђују одсуство предосећаја могућности разарања СФРЈ, међу појединим саговорницима.

гробних остатака и апела да се они не спроводе, али најпре се везивала за повреде људских права. Саговорници су тако често говорили о државним плановима, њиховим различитим исходима, али и о индивидуалним акцијама и донацијама (Г1ДСГЗ), неки од њих сматрајући да је Покрајина део Србије све док поседи појединаца не буду продати. Стање на терену ипак је показивало да су и расељеници, као и повратници, суочени са размишљањем о продаји, али и препродаји земљишта, зарад обезбеђивања егзистенције деци. Саговорник са пребивалиштем у Покрајини, који је у инвалидској пензији, а чија је супруга незапослено лице, истакао је:

СГ: Па искрено, ја сам морао да продам њиву да бих школовао децу, нема ту, морао сам, искрено, откупио од овог, ти знаш, Г. [саговорник изговара надимак] где је живео онде, П. [саговорник изговара име] син, поред што је, е од њих сам, од њега сам купио горе, и препродао сам, знаш, видим да је јефтино, знаш, сто евра, реко', шта је, дај да узме две хиљаде евра, али дам једанаест хиљада, и тако богами сам школовао децу, тако богами, а хтео сам и од З. [саговорник изговара име] да узмем, имењака твог, горе, Б. [саговорник изговара презиме], није хтео да ми прода. Тад је било јефтино, багатела.

О продаји имовине говорило се са нелагодом, израженом код лица која су исказивала ту намеру, али је ни више од двадесет година након расељеништва нису остварила. У том погледу, снажно су били изражени *наративи о напуштености*, будући да се сматрало како имовину није пожељно продати. Једна од саговорница, чија је кућа на централном делу Косовске котлине, у селу Магура, порушена, а која и даље живи као подстанар, ову проблематику је истакла као њој лично посебно важну:

СГ: Па, ево да Вам кажем, ја сам још увек подстанар, моја ћерка је завршила факултет, тренутно ради у Београду, нема још стални посао, даће бог, снаћи ће се, биће, образована је девојка, завршила је филозофију, то је озбиљна наука, и ја се надам да са тим својим знањем и са науком, треба да нађе себе у овом друштву, и овај, и ето за мене је дом сад и оно поимање. Мислим, кад кажете, шта је дом, да моје дете нађе добро радно место, да ја то доле остварим, да узмем кол'ко тол'ко, врло мало, ево, видите, по Крајини, по Босни, нису успели ништа ни да продају. А ми доле опет, некако, нешто мало, али није битно, три'ес' пет, четрдесет квадрата, кажем Вам, ја имам једно дете, мајка ми је преминула 2002. године, овде у Нишу, мени не треба ни четиристо квадрата, јер ту не можете ни да стигнете да уђете у све собе, и тако, за мене је дом, здрава породица, да се оствари то, да се прода, да се узме, нешто, да би то њој остало, за мене, ја кол'ко ћу да живим, кол'ко је бог рекао, али овај, ето то, да видим њу, у тим неким квадратима, да од те њене дедовине, остане бар неки квадрат њој. Ето, и себе видим ту, наравно, док сам жива, искрено, најискреније, мало ми је сад, нелогично, јер ми смо расељена лица, ми не можемо да будемо у својој земљи избеглице, је л' тако, тако да је, и Косово никад не може да припадне [саговорник не завршава мисао], него Србији, али овај, кад се продају те њиве, ливаде, и шта ја знам, то је новац који се да, отуђи се, и то више није ваше, а ми то морамо да продавамо да би купили себи кров над главом, мислим да је ту мало, више, требало, ово сам сад аполитична, не говорим ни о овој, ни једној власти, али за ових двадесет и нешто година, да је можда више требало да се поведе рачуна, да се направе неке, ти имаш четворочлану породицу, теби треба толико квадрата, теби толико, теби толико, ти си сама, доста ти је гарсоњера, је л' тако, па да се мало више, повело рачуна за расељена лица, да се негде стационирају, за једно време, и да та земља, остане [саговорник наглашава констатације], да се не продава, разумете, али овај, кад погледате, па бизнисмени праве станове продавају, па да се види од куд та, свака част ко је зарадио, из иностранства дошао, и инвестирао у нешто, и хоће да има ренте, зграде, и то, али да се види, чекај, од чега ти правиш, дај ово, дај оно, да се некако, за то неко време, двадесет и кусур година је прошло, да ми те људе негде збринемо, да они имају кров над главом, па то да остане, да, да, та земља, да не можете ви да кажете да је ваше, Србин Шиптару кад прода, направи уговор, да остане тапија код њега, то више нема, ја не могу да одем и да кажем то је сад моје, је л' тако? Ето, ту мислим да је то, ово опет помињем, аполитична сам, мислим да је ту требало за ових двадесет, и кусур година, да се, двеста и нешто хиљада је нас, овај, нећу да кажем колико, али преко двеста педесет, шездесет, није битно, преко двеста хиљада, да се види да се тим људима некако, и центри, шта је центар у Крњачи да прими, на пример, толико, али да се некако почне, као што, ево видите, и дан данас, праве људима зграде из Крајине, и из Босне, не кажем ја, Србија је преоптерећена, велики је број људи, људи дошао овај, из бивших република, је л' тако? Али опет мало, мало да се повело рачуна, за нас, који смо одоздо, јер ми смо некако најуже везани за, за, овај, тај, ја никад нећу да кажем граница, јер то је за мене страшна реч, административни прелаз на Мердару, ил' Брањку,

ил' није битно где, и тако овај, можда је ту мало требало више, више, да се, али опет, не знам, не знам, тако је како је, и са тиме морамо да се помиримо. (Г1СГ9)

Расељеништво је такође неретко виђено као оно које је довело до радикално другачије перцепције припадности, која није нужно повлачила адаптацију на промењене средине. Упркос разноликости ставова, саговорници су ређе дом децидно сматрали потпуно недоступним, што је појава забележена у студијама о избеглиштву (Fenster 2013, 169), али су недостаци у његовом поновном стварању изражајно вербализовани. Кетрин Брун и Анита Фабос тако закључују да: „осећање дома као одсуства може бити преовлађујуће, чак и годинама након измештања” (Brun and Fábos 2015, 7). Негација дома могла је бити потцртавана и у неформалним разговорима, од стране лица која би одбила учешће у истраживању, а у оквиру једног од интервјуа, којем су присуствовали и чланови удружења „Свети Спас”, она је формулисана на следећи начин:

СГ: На том емотивном плану, продао сам дом.

СГ*: Ово је, што би се рекло, ово овде не рачуна.

СГ: Ово овде не рачунам. Ја не могу да, још увек се помирим, да кажем, кад идем ту где јесам – идем кући. Идем на стан. (СГ1: Г1ПСГ1; СГ*: Г1СГ23)

У контексту начина на које су се прилагођавали принудном измештању, саговорници су наглашавали последице расељеништва у равни *идентификације*, које су резултовале потешкоћом да се после свих политичких дешавања, и националних подела, дефинише дом, као и извесним оклевањима по питању самовиђења. Такве реакције карактеристичне су за услове измештености, при чему се дом не проналази у потпуности ни у једној од насељаваних средина (Brun and Fábos 2015, 8). Разлози амбивалентних осећања према промењеним местима боравка могли су бити вођени персоналним погледима и одлукама, али и предочени као последица спољашње категоризације. Саговорници би некада идентификовали и одсуство личне жеље да нова боравишта доживе као битна за самопоимање: „Никад Ниш не могу да прихватим као мој, стварно, јесам, ја сам овде, [не завршава мисао; на...], контактирам ту са комшијама и све, али никад не може да буде оно” (Г1СГ3). Са друге стране, у контексту адаптације на промењене средине указивано је и на то да је у појединим местима још увек изостајало прихватање од домицилног становништва:

СГ: Нико неће да нас разуме. Ја не могу да причам, не могу да причам са људима који, поготову који вас не воле. Не воле нас једноставно. И иде тај неки принцип, ви сте тамо продали све и овде сте све покуповали. Стани, у свакој пшеници има кукоља. Све то стоји, али како човек из града који има, значи породица, има само тај стан, нема имање, нема шта да прода. А треба овде да живи као подстанар, нормално да ће да прода стан тај да би овде купио стан, схватате. Па су се некретнине дигле у небеса, неко је могао да купи, али кроз те њихове куповине, то је и нас сачекало, та нека прича, да ми имамо новац. Да смо продали, да смо... 'Ајде сад, они нас зову Шиптарима. Ето. Ако већ треба да кажем нешто, онда ћу да кажем и то. Ми смо са Косова, за њих овде Србе из Смедерева Шиптари, тако нас и зову, Шиптарима. Не директно, али да. Идите код Ваше колегинице са Косова, знате, ваше докторке са Косова па се тамо лечите. Па ми дође пацијент са Косова, расељено лице, каже, ето, тако су ми рекли. Да, да. [...] Па судбине су, видећете, у принципу, свима сличне. Знате, и даље се боримо кроз живот. И даље нам није лако. И даље нисмо на своме. Надам се да ће наша деца да се уклопе. (Г1СГ36)

За утицај на концептуализацију дома као важна се показала и шира друштвено-политичка слика (Lems 2018, 34), у коју је улазила и подела Србије и Црне Горе. Тако је једна од саговорница пореклом из Црне Горе, која се у Приштину доселила удајом, да би се потом у Ниш настанила са породицом након расељеништва, навела лично одсуство припадности новом боравишту:

СГ: Да ли тамо, да ли овамо у Црну Гору, да ли овде, ја не знам где је, ја немам дом у души, у души. [...] Кад ме позову Нишлијка, боже сачувај, е једанпут је, на мосту доље, прама тврђави, ту је била нека телевизија,

немам појма, оно кад је било одвајање Црне Горе, и Србије, и ту мене заустави онај један, и он каже, овај, опростите, можете само да кажете, овај, јесте ли Ви за одвајање, волите што се одвојила Црна Гора, ово, [саговорник исказује негирање], а зашто, реко', зато што је мене Србија дом, а Црна Гора род, и не волим. Али не знам да ли је то некада писао неко. [...]

ИС: А како сте се уклопили кад сте дошли овде?

СГ: Па, имала сам ту једну комшиницу која нас је некако прихватила, Нишлије нису добре комшије, они су ту, ми смо за њих увијек неки, неке избјеглице, неки дошљаци, не знам ни ја шта смо, само не комшије, али та је женица била некако другачија, и некако приснија, да је она прилазила, и да је она некако, другачија била. (Г1СГ2)

Уз неприхватање расељеника од стране мештана у промењеним местима живљења, и шире државне трансформације, проблематизовано је и друштвено-политичко стање у расељеним подручјима. Само је један од саговорника истакао је да приликом посета расељеном месту, у којем је живео и неко време након расељеништва, осећа неизмењену припадност, док је већина снажно наглашавала промене перцепције некадашњих места живљења у негативном кључу, и то не само са урбанистичког аспекта, него и на пољу социјалних релација. Често је указивано на то да се није променио искључиво однос власти самоуправе у Приштини према Србима, утичући на фактор њихове присутности, већ је напомињано и то да су и косовски Албанци суочени са економским проблемима. Све наведено потпуно је мењало перцепцију свакодневице у некадашњим местима живљења, и однос према припадности подручју:

СГ: Изграђено је много. Изграђено је много. Много је изграђено. Породице, на пример видела сам један велики споменик, питала сам, нисам знала шта је, кад сам ишла у моје село, то је био један [саговорник не завршава мисао]. Не знам шта да кажем, [саговорник не завршава мисао; квад..., прав...], нешто правоугаоног облика, не делује ми да је споменик, не знам, нека грађевина, у облику правоугаоника, ја не знам, има седам, осам метара, у висини. Ја питам таксисту, који ме је возио, јер се нисам плашила таксисте који ме је возио, питала сам га, колега један, у ствари, га је питао. Каже, споменик, ја га питам шта је ово, видим пише житије на њему, мислим нека фирма, нешто, кажем зашто фирма је подигла ово, оволику рекламу и то. Не каже, то је споменик нашем народном хероју. Ја сам после укапирала да је то син мог колеге, учитеља који је радио са мном, који има шест ћерка и једног сина, једва га је дочекао, и он је, ето, отишао у рат, ето то је та супротност, и погинуо је, и сад је он њихов народни херој. Или кад сам видела, ту куће неке, кад сам питала за њих, и онда се сетим да сам ја имала колегу, [саговорник не завршава мисао] која је најсиромашнија породица била ту, али многобројна је била. Али они, те, такве су повлачили у рат, да имају, значи, војску, али зато су богато награђивани. Они су једна од најбогатијих породица сад ту, ето то сам се сетила. (Г1СГ7)

Трансформације ове врсте посебно су истицали повратници, као и лица расељена унутар Покрајине, будући да су ове популације на свакодневном нивоу биле изложене етничким тензијама и њиховом заостравању, то јест *кумулятивном домициду*, испољеном кроз индиректне видове насиља, попут различитих рестрикција (Basso–Ciaschi et al. 2020, 1–3). У сучељавању сећања везаних за завичај и новонасталих околности, где је видна потпуна неподударност, било је потребно задржати извесна исходишта припадности као тачке континуитета на постратном подручју, која су често проналажена у манастирима, при чему је код ове генерацијске скупине најчешће долазило до сажимања националног и религијског аспекта припадности:

СГ: Моји син, који је твоје годиште, практично, млађи, он, све је говорио, ја знам ово, ја знам оно, пре три, четири године смо ишли на једну славу, на Светог Николу, тамо код једног брата од тетке, и онда смо отишли на наше имање, горе да, где, где он говори да зна како то изгледа. Они, кад су Срби почели да се враћају, онда су тек Шиптари после почели да руше, да, кад су Срби почели, да се враћају, 2001. године, и све је то уништено. Е сада, тешко је, мислим, човеку који је тамо провео детињство, који је провео младост, који је провео, ја сам тамо двадесет година живота, и радио у Истоку. Онда је тешко да, мислим, тешко је сада. Тамо је био заснован, шта знам ја, живот... Тамо смо, тамо ми је сахрањен деда, баба, и тако, и сада тога нема. Ја, први пут сам био у Дечане, у Манастир, фебруара, 2001. године. Значи, до тада нисам могао да одем, била ми је жеља само да одем, да, да, пољубим патос овај, дечанске Цркве, и да ће ми бити лакше. Тако је и било, 2002. године, правило сам тамо неку ликовну колонију, и звао сам тамо сликаре, да, они су стварно били тако

јаки, тако велики, да су спавали, (...) у оне дупле кревете, и покривали се неким војничким ћебетима, воде није било унутра, била је само нека чесма, а артешки (...) бунар напоље, а ови тоалети су пољски. Све су то они, на пример, поднели, али ја тек тамо кад сам [саговорник не завршава мисао; спа...]. Спавао сам тамо недељу дана, удисао онај ваздух, и сад, ја идем путем, којим сам ја ишао у школу, сад трче Шпанци, Шпањолке, цогирају, и тако даље, све је другачије. Да узмеш да плачеш, али тек тада, тек тада после тог спавања тамо, нисам имао кошмаре, до тада сам имао кошмаре, у сну. Ваљда овамо док смо негде, било шта, да се чује нешто у току ноћи, неки кошмари су били. Тек после тога, тек после тога, су, почео сам некако да нормалније да, видео сам. Дођеш кући, мајка плаче, мама, води ме, води ме да видим, води ме да видим... Мама, не може тамо да се оде, не може да се оде. Па, можеш да идеш сад, а нас нећеш да водиш. Она мисли да је све остало како је било. После је тата причао, кад су они отишли, после пет, шест година, пет, шест година кад су отишли, пошто је све тамо било, обрасло у трње, коров. Каже, иде она, Станија је име било, Тана су је звали, и каже, није, не можемо, ја идем, каже, а Тана све иде пет корака, па каже, падне, па падне, па падне, па... Мислим, то је то, овај да, та емотивна веза за, за простор где си живео. То је за старије теже.

У складу са наведеним, дом је виђен као идеолошко подручје међуутицаја, где се спољашњи фактори преплићу са интимном сфером персоналних релација. На тај начин, опстанак српске популације у Покрајини довођен је у везу са државним, али и религијским институцијама, док је расељеништво предочавано као трајно, уз одсуство генералне друштвене емпатије за положај расељеника. Одржавање духа солидарности и заједништва међу косовскометохијским становништвом базирано на националној, али и *етнорелигијској* основи (Zlatanović2014), указивало је на спој перцепције дома са политичким оквирима, који су директно адресирани услед изражене угрожености положаја Срба и других неалбанаца.

9.3.1.3 Унутаргрупне поделе и њихов одраз на споне са подручјем

Тематизација идеолошке подлоге дома за поједине расељенике је захтевала осврт на положај принудно измештене популације. Начелно би се тада говорило и о прекиду социјалних релација, не само услед личних односа, већ у контексту друштвене промене која је оставила последице на економски положај популације. На тај начин је проблематизован губитак социјалног капитала појединаца, који је сматран круцијалним за обезбеђивање егзистенције, у складу са чиме су наративизоване и рецентне унутаргрупне поделе, најпре на *домицилно* становништво и расељенике. Искази тог типа могу се подвести под *наративе о нејединству*, чије је генералне карактеристике описао Слободан Наумовић:

„Народским причама се, пре свега, указује на претпостављено трајно својство српског идентитета (неслога као изворно, непосредно дато стање ствари). Њима се одређује и главни узрок војног пораза, губитка територије или неког другог вида неуспеха српске државе или нације, у ком случају оне неретко прерастају и у јеремијаде над историјском судбином Срба (неслога као узрок непожељних или трагичних историјских збивања). Најзад, неслога се у народским наративима може представити и као више или мање кобна последица једног, или читавог низа фактора, од менталитета или културе Срба, па све до туђинске завере (неслога као последица претпостављених или стварних стања или збивања)” (Naumović 2009, 195–196).

На тај начин се, како цитирани аутор показује, дубоко усађени *наративи о поделама* у српском друштву могу „сматрати елементом српске националне традиције”, која се доводи у везу са *косовским митом*, његовим *мотивом издаје*, потом прерадом и обрадом наведене тематике (Naumović 2009, 199). Међу исказима саговорника уочен је наведени тип *наратива о нејединству* индукован политичком диференцијацијом становништва. Истраживање је такође показало да су неки од пређашње идентификованих *наратива о нејединству* у мањој мери бивали изражени годинама након расељеништва, попут подела на досељенике, насељене након Првог светског рата на територију Покрајине, и староседеоце (Златановић 2018, 216). У својој суштини расељеништво је виђено као оно које само по себи нужно повлачи унутаргрупне поделе. Тако се у *наративима о*

нејединству појам избеглице присвајао ради испољавања лиминалног положаја расељеничке популације, или је пак категорија избеглице преиспитивана, услед тога што је у њу уписана другост. Саговорница која живи у згради чији су станови додељени расељеницима на Брезовици, напоменула је:

СГ1: А, ћерко, мене, много ми је прешло преко главе, све сам заб'равила, жив ми ти. [У позадини тече разговор, и све време се упоредо наставља, породица расељених лица угошћава сарадника и истраживача.] Само овој уста помало што прича, иначе, ја сам плела, сам ћинила, хеклала сам, све живо сам радила, сад ништа [...]. Син ми умрео, двадесет шест године, и ништа ти не знам, само две ћерке имам, сина немам, муж умрео, сама сам, и тако, да радим, све сам знала да радим, сад не знам ништа да радим, један леба не знам да замесим људски, купујем, али не да носим (...) [саговорник мисли на то да не може сам да понесе ствари до зграде], много лоше, жи' ми ти, за стари горе, ни лекови, ни, никој, никој ништа, не ме погледује нико. Неће не нас, неће, избеглице сте, а како могу избеглица да биднем кад сам на Косово?

СГ2: Да Вам само...

ИС: А је л се делите тако? Мештани и...

СГ1: Мешамо се.

ИС: А је л' се делите? (...)

СГ1: Па пријатељи су, деца се удадев, жењив се, а се мешамо.

СГ2: Знате шта је у питању, нико не прима дошљака, овде деведесет посто локалног становништва нас мрзи. Само десет посто нас воли, само десет посто. Нигде нисмо добродошли, шта да радимо.

ИС: А је л' чујете тако неке коментаре, зашто те поделе постоје, зашто неко не воли расељена лица?

СГ2: Знате шта, увек су говорили да смо им ми отели, и тај колективни центар, и посао, и шта знам, ја сам завршио за наставника енглеског језика и књижевности, а продајем воће и поврће на пијаци, коме сам ја узео посао?

ИС: Значи, Ви сте завршили факултет и?

СГ2: Вишу, Вишу школу у Призрену, да. Она преко организације, добила да отвори тај фризерски салон [саговорник мисли на ћерку и грант који је добила као расељено лице], завршила курс за фризера, и ради то, а никоме нисмо, Невена, никоме нисмо ушли у кућу. Све смо били на терет државе, у [саговорник не завршава реч; држ...], у државним институцијама тим, за смештаје, и ето тако, једноставно, не воле нас, и готово. Има тих десетак посто, који су стварно и гостољубиви, и да се друже, и да све, али већина је, увек је тако. (СГ1: Г1СГ8; СГ2: Г1СГ18)

Интраетничке поделе су тако истицане као оне којој су у великој мери условљавале положај измештене популације у одређеним подручјима. Екстензиван исказ саговорника који се по расељеништву доселио у Косовску Митровицу потврђује, у ранијим студијама идентификована, унутаргрупна подвајања код српског становништва у северном делу овог града (Павловић 2021, 217–229), и начин на који су се она одражавала на социјални и економски статус расељеника. Цитирани *животни наратив* такође илуструје многобројне стратегије које је захтевао опстанак у послератном подручју:

СГ: Такав сам човек, таква смо породица, ја сам више прилагодљив, него што је жена, почели смо неки мали бизнис да радимо, [саговорник се накашљава] то сви хоће, и они који су имали државни посао, и они који живе од тога. Раније се знало, Митровица овде, ова главна улица, овај тротоар овамо, све је било, од оног кружног тока, где смо се срели до овог другог кружног тока, па и доле мало, овај, киосци. Лимени киосци, склепани. Уби боже, немам слику да ти покажем, овај, све један до другог, знаш. Ту су сви, продавали нешто, ми смо почели, прво, ја сам се запослио као, овај, код једног аутомеханичара, ту је на селу (...), а жена, је изнела један мали замрзивач, који је био у стану, и почела је да, овај, продаје, сладолед. Купи пакете сладоледа, а поред, ту је била пијаца као, и ту је нон-стоп струјао народ, знаш. Не преко целог дана, али већином, негде до два, три сата. Било је струје, и онда је почела ту да продаје сладолед, и онда видела, биле су ту пиљаре, ово, оно, и онда је видела, да нека роба иде овамо, и онда, а горе је овамо била зем. „Задруга Зубин Поток”, продавница, овамо горе, и они су продавали јаје на пакете, и она, овај. Ја се вратим из, са посла, кад видим у оном фрижидеру, табле јаја. Шта ти је ово, каже, и то сам почела да продајем, и онда сам ја, овај, кад сам био слободан, по два, три пута носио пакете јаја, и ту тако продавао, и онда... Почели смо воће и поврће ту да, овај, тад је било главно да се иде у Пазар, на кванташку пијаци, да се купи воће, дотера се овде, и онда се продаје, није било сељака који су производили храну, своју, баш своју. Набере јабуку, или

крушку, или шљиву, знаш, али овако, ове друге, парадајз, паприку, то нису имали, кромпир, и ово, оно, о онда су, и они почели да раде, и да продају на пијац, е онда су почели, овај, зима иде. То је две хиљадите године, зима иде, а онда су већ почели пијац, доведе је било све пуно, до ове зграде овде. Овамо је било празно, и онда, каже, хајде да скрпимо паре и да купимо киоск један. Зима иде, ово, оно, хајде, и купимо један киоск ту, овај, горе је био постављен, један је био радио у државној фирми, па су ми забранили, ако хоћеш да радиш тамо, или да радиш овамо, није било места великог, али они рафови дугачки, немаш паре да купиш шта, да купиш, немаш. Ја се смејао кад дођем с посла, кажем, шта је ово, само „Смоки” продајете, а цигаре су ишле и те грицкалице, један ред „Смоки”, један ред, овај, грисине, поређано, каже, толико сам пара имала, толико има. Мало да се почиње, и онда мало по мало, мало по мало, и онда наилази један лош период за нас. Та подела, дошљаци и староседеоци, политика хајде да сређујемо град, да макнемо те киоске, пола од тих киоска су имали државни посао, пази, државни посао, не код приватника. Државни посао, и држали су, овај, локале, а пола њих је било расељена лица, знаш, и онда, сва галама, не галаме на њих, него на ове избеглице. Шта сте дошли да нам прљате град, и сад ћеш да чујеш по негде, знаш. Од кад је прљав овај град, од кад је овако, од кад су дошли ови, и са села, и одоздоле, с југа, и дан данас постоји то, мислим, мада не баш много, знаш, али у разговору, ако разговараш с неким, видећеш да, да постоји, то у граду, каже Митровица била леп град, миран град, ово, оно, а од кад су дошли ови са југа, е онда... А то је скоро, скоро, можда једно пет, шест година, до једно десет година, већина овде грађана је била с југа, с југа кад кажем, расељена лица, избегла лица, знаш, и они су населили град. Напунили град, и они су били најратоборнији доле за мост. Најратоборнији, најчесталији, знаш, док нису трбухом за крухом, нису, а ови су то злоупотребљавали. Овамо су вам били добри док су бранили град, је л', да, а овамо што прљају град, не. Најчистији је био град док су били Шиптари ту, једно питање, ако разговараш с неким Митровчанима, знаш, питај, кад је град био чистији, да ли сада, да ли, овај, пре рата, али пре рата увек, и онда видиш где те сврстава, а ти си из Приштине, е као дошао сам да му узнем парче хлеба, и онда је била хајка, ове установе, установе, они су на, овај, на факултете, то долазе ови торбари, јер немамо људе овде да запослимо, него ови торбари. Торбари су ови који путују за Београд, па се враћају, ето, који раде овде, који су донели свој посао, пази, донели су свој посао. Нису се запослили после рата, него донели су свој посао из Приштине, из, било одакле, они су донели посао, па су с послом дошли овде, а не запослили се, то њих највише боли, и ту праве највећу разлику. И сâмим тим, назив торбари.

ИС: Ево сад први пут чујем за то.

СГ: Да, да, су стигли торбари, који су, сви који вуку торбе петком, или овај, понедељком, зна се, овај, који су. Овако преко дана, нема баш много, знаш, али четвртак, петак. Знаш, е сад боли их, боли их, што кажем, што кажем тако, ја их провоцирам, не бре нису ово торбари, него то су ови који имају станове по Београду, иду да обиђу, да проветре, овај, станове. Доста њих је купило, обезбеђено горе. Имају станове горе у Београду, живе, и онда, по Србији, да кажем, нећу да кажем Београду, Србији. Доста њих иду тамо, и онда доста одуже ови на граници. Није само што долазите ви Срби,²²⁶ него се враћају ови са посла, и онда сад мало, мало је утихнуло то. (Г1СГ15)

Поделе су тако биле многобројне, при чему се унутар постратног подручја у местима где претежно живе Срби, нису издвајали само расељеници од мештана, већ засебно и расељеници који су искључиво послом везани за подручје Покрајине, али и друга радно ангажована лица са пребивалиштем изван подручја. Најактуелнија врста поделе за расељена лица и повратнике унутар Покрајине била је везана за страначку афилијацију:

ИС: А да ли осећате те поделе међу Србима, рецимо?

СГ: Па, има подела, то је највећа подела, ту, у вези то, баш у вези те поделе, кад треба нека помоћ да се, да се пише, они пишу само, значи, зна се ко може да добије. Члан може, ниси, не може, П. [саговорник изговара свој надимак] не може, овај што има, може. То је увек било тако. Тако се ради и данас, ево, ових десет година уназад, тако се све то ради. Нема, катастрофа.

Наведена подела издвајала се као најактуелнија, и као она која се у потпуности одражава на егзистенцију становништва. Раније уочаване и анализирани друштвене стратификације продукване колонизацијом подручја српским и црногорским становништвом; поделе на

²²⁶ У време обављања интервјуа истраживач није био запослен при Институту за српску културу Приштина – Лепосавић, већ је био стипендиста Министарство просвете, науке и технолошког развоја, ангажован при наведеној институцији.

староседеоце и досељенике, најпре из Црне Горе, али и других крајева, некада су у склопу интервјуа истицане као важне, у другим случајевима као ирелевантне, или на самом крају као неутралисане етничким тензијама које су уследиле крајем деведесетих година двадесетог века. Услед тога што је обухват саговорника укључивао лица расељена из различитих подручја, као и чињенице да питања о насељавању српског становништва на територију Покрајине након Првог светског рата, нису посебно подстицана, деловало је да су протоком времена дискурси о колонизацији имали битно мањи значај у погледу разумевања узрока и последица расељеништва. Насупрот томе, студија Сање Златановић, везана за простор „југоисточног Косова”, указала је на својевремено наглашене унутаргрупне поделе староседелаца и досељеника, кроз симболичке и наративне маркере припадности (Zlatanović 2008; Златановић 2012, 93), којима су, у складу са народским *наративима о нејединству*, преиспитиване чак и границе националне категоризације (Златановић 2018, 216). Разлике у резултатима примарно могу бити везане за географске аспекте, али и временску одступницу, и методе интервјуа.

У једном од интервјуа, саговорник који је својевремено живео и радио на подручју општине Исток, издвојио је наведене поделе у контексту разумевања различитих односа према завичају, при чему је његов закључак у извесној мери кореспондирао са констатацијама које је изнела Златановићева поводом приписивања одговорности колонистима за промену стања у Покрајини од стране мештана (Златановић 2018, 231):

СГ: Зависи, како то, треба да се одвоје, Невена, породице које су ту живеле, и које су дошле између два светска рата, и касније се населиле, то су биле, значи, они староседеоци, који су ту живели и у турско време, а има оних који су дошли. Они који су дошли касније, добили су, добили су од државе, од Краљевине Србије, добили су бесплатно земљу, и они су је лакше отуђивали, а они, мада нису сви били исти, а они који су ту били од, више векова, више, тако даље, теже су се одвајали од обичаја, и теже су се одвајали од, од земље, од имовине, то су теже [саговорник не завршава; пре...], теже су то овако, теже су то, и та села. Та села [саговорник не завршава мисао; о која], о којима смо причали мало јуче, та повратничка села, то су све села која се помињу у хрисовуљи Краља Милутина, из 1314. године, та села, има Светостефанска хрисовуља, и та села су, значи, опстајала вековима. Опстајала су вековима, живот на селу је суров, и сада, у ово време, иако се имају машине, иако, све то, ипак је то суров живот. Нема ту, ако има човек неку, неке животиње, он треба да их храни, да их напоји, ако има неке, нешто, [саговорник не завршава мисао; било та жива] пчеле или нешто, то треба да се посматра, гледа, и тако даље ако има неке [саговорник не завршава реч; биљ...], неку културу, значи да треба да се обрађује. У суштини тамо слободно, слободно, слободног времена нема, али, шта знам, људи су, ја, носим, носим у сећању многе породице, многе људе, многе приче, и све то *сада нема везе са овим временом* [саговорник наглашава констатацију], али зависи, зависи од, овај... (Г1СГ5)

Цитирана констатација је тек у извесној мери осликавала тенденције у погледу односа расељеника према завичају, на шта сам саговорник указује, али уз задршку од генерализације. Без обзира на то да ли су саговорници били из породица које су староседелачке, или оних које су на подручје насељене у периоду колонизације, и касније, потреба за посећивањем ранијих места живљења, или Покрајине начелно, код ове генерације била је у великој мери изражена. Међутим, у случајевима породица које нису староседелачке, могло је доћи до тога да расељеништво утиче на редукацију потреба за физичким посетама напуштеном подручју, на којем више не живи родбина измештених лица, или нема породичних гробова. Такве околности односиле би се на породице која су насељене у време колонизације, али и лица придошла у Покрајину због радних дужности. Једна од саговорница тако је нагласила да осим емотивне жеље није имала реалне потребе да обилази расељено подручје:

СГ: Али не знам, мене вуче да идем доле, ја немам никог свог доле, што се тиче родбине, немам. Пошто моји нису пореклом са Косова, тридесет шесте године, у прошлом веку су се доселили, из Бабушнице, код Пирота. Иначе пореклом из Херцеговине су дошли ту, па онда тамо, тако да родбину немам, онда и колегинице, све су негде Краљево, Крагујевац, Ниш овде, Београд. У контакту сам са њима, са свима се чујем, са већином у ствари, да не кажем велика већина што данас сви употребљавају. Да је срећа да можемо да идемо доле, да је

срећа, ја, значи, двадесет година, двадесет једну годину нисам, мислила сам да ћу кад пређем Мердаре, границу, да ћу да умрем, да ће, да срце неће да ми издржи. И нисам уопште ишла доле, тек сам ове, у ствари, то је прошле године, била три пут са колегиницом кад ме је позвала. (Г1СГ7)

Упркос томе, међу казивачима било је и лица која се нису родила у Покрајини, али су наставила да на њеном подручју раде и по расељеништву. За оне који су били интерно расељени унутар Покрајине, или остваривали право на повратак, живот у окружењу сродника показао се као пресудан фактор у доношењу одлуке одабира места живота, у контексту чега су саговорници некада истицали своје староседелачко порекло. Интраетничке поделе на староседеоце и друге, међутим, нису се наметале као појашњење узрока тренутног друштвеног стања и положаја српског народа. Када се говорило о миграцијама и досељеништву, историја би често била сагледавана као она која се изнова понавља, тумачена у знаку нужности. Тумачења историје и времена, с тим у вези, показивала су да се званично усвајани дискурси и општераспрострањене народске приче, без обзира на њихов неформални карактер, одржавају на самовиђење и националну категоризацију. Из наведеног народског уобличења времена, према мишљењу Дубравке Стојановић, произлази „аисторијска перцепција времена у којој је време заустављено, сведено на вечно присуство или вечни повратак истога” (Stojanović 2007, 59). Народском концепцијом историје у поменутом дискурсу, расељеништво је доживљавано и као извештај усуд, чиме је осликаван емотивни однос према породичном фолклору:

СГ: Отац ми је дошао, доселио 1931. године, из Лике, а мајка је дошла почетком прошлог века из Херцеговине. [...] Мој отац је купио имање, купио, ништа није наследио, дошао је, зато, испод Велебита, знате, видите, који је то крај, њих је било пуно деце, и дошли су, плодна равница, Косово и Метохија, да се прехране, биће пшенице, биће хлеба, осморо, деветоро деце, осморо деце, их је било, и родитељи његови, тако да је он, овај, радио, и умро је 84. године, и, и на срећу није дочекао, био је везан за родни крај, јер је он имао шеснаест година кад се доселио на Косово, и сваки годишњи одмор је ишао у Лику, и патио је страшно, и увек је говорио, и ово је турско подручје, неће ни овде бити стално мира, али ето, он је имао посао ту близу, имао је мене, сматрао је, пошто имао је неку школу, тамо, завршили су они ту, (...) и шта ја знам, био је пословођа, на Руднику, оно већ, знате, после ратног школовања и то, али је сматрао, овај, да ћу бити, овај, образована, и да ћу се снаћи. [...] Одем оцу запалим свећу [саговорник мисли на гробље у Приштини], имам где да одем, стоји то, кажем Вам, та хумка његова, и, и његови родитељи ту, и тако да, да ми је, ето, видите колико је то олакшање, што, што то није уништено. А мајка ми је сахрањена овде у Нишу, добро, она има споменик овде, и овде је безбедно, за сад да кажем тако, мислим, за сад, таман посла, морам да куцнем у дрво, а и ја ћу, овај, отићи горе у Београд, и видите, *које су то судбине, да никад не могу да буду на једном месту*, овај, сви чланови породице, ја, мислим причам о томе зато што сам у неким годинама, а и свесни смо ко се родио да ће и да оде са овога света. (Г1СГ9)

У том смислу, сагледавање колонизације подручја тумачено је и са аспекта незавидног положаја српског становништва у историјској перспективи, и у извесним *животним наративима* појединаца чије су породице, или њихови чланови досељени, имало је за циљ потцртавање последица *домицида*. Породични фолклор могао је тако бити генерисан приповедањем губитака, путем којих је дом поиман као идејни и прожет *идентитетом везаним за место* (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983). Дискурс о колонизацији, с тим у вези, могао је чинити средство *отпора* интраетничким поделама, који је укључивао и друге народске концептуализације историје (Stojanović 2009), попут вредновања улоге Србије у *ратовима за југословенско наслеђе*: „Па кад, кад каже неко Србин је зао, Србин никад није зао, он се само брани од зла. Никад Србин, од историје, од памтивека није био зао” (ПОЗ). Колонизација подручја виђена је тако као неизоставан сегмент аутобиографских наратива особа из досељеничких породица, којим се исписује морално гледиште, некада додатно акцентовано у исказима хуманитарно ангажованих појединаца, који су услед учестало изношених изјава могли имати јасно профилисану садржину:

СГ: Важи душо, онда, рођена сам 1939. године. У Приштини, у честитој и познатој породици Богдана Богдановића, Солунца, добровољца са седамнаест година, борац петог гвозденог пука, носиоца албанске споменице. И њега је краљ населио да живимо у Приштини. Мој отац је био веома познат, а живот у Приштини, био је живот, све остало по изласку је животарење. [...] Моји родитељи су већ били једанпут избеглице, десило се то и мени, и да се никад ни једном Србину више не деси да га помери, из свог дома ушуканог, међу своје. Не тражим ја ништа мимо тога, не, не. Никога не померам, али нека дозволе да и ја имам свој део простора и свој део неба, и свој дом. Имала сам кућу у Приштини, мој супруг је био архитекта, покојни је. У њој уживају сад неки други људи. Мена душа боли, ја живим у шездесет три квадрата, то је веома... Не жалим, не материјално, него то што смо је ми зидали за наше унучиће, а не да ужива неко, неко други у њој. То је дом, и оно небо, и моје руже, и јорговани, и орах у дворишту, све је то дом. И окружење. (ПОЗ)

Наративи о колонизацији унутар ове генерације тако нису доминантно приповедани у контексту подела становништва, већ са поносом препричавани у склопу породичних биографија, онда када су их износила лица чији су преци досељавани. Такви искази су у великој мери осликавали емотивне везе ових лица са расељеним местима, које је некада пратила и потреба за континуитетом живљења на послератном подручју:

СГ: Можемо, добро, ја сам рођен 1955. [изговара датум рођења] године. У Приштини, од оца Николе и мајке Оливере. Мајка Оливера је девојачко Костић, моји [саговорник не завршава реч; отац...] су, Плећаши су дошли још осамнаесте године, мој прадеда је добио од краља шуму у Девет Југовића, коју је крчио да би добио неко парче земље, да би могао да, пошто је имао десеторо деце, иначе тај прадеда ми је био, трговац, и они, пошто су живели у Лици, он је трговао стоком, његов основни циљ је био, значи, оде у Америку, натовари брод стоке, и дотера је тада до, до, пошто су они били Личани, тамо, или је Задар био доле, или тако, близина да, а и што каже, овај, прода стоку, направи дете, једно, или, овај, и онда се опет врати тамо. Тако је њега рат, Први светски рат га је затекао у Америци, и он као добровољац, значи, амерички, мислим, Србин који је живео тамо, на релацији, фактички, Лика–Америка и, и то га је затекло тамо и он као добровољац дође, мислим, крене са тим добровољцима да се [саговорник не завршава реч; при...] придружи, српској војсци у Солуну, тако, где је сад мислим било, али ја мислим да је у Солуну, ја колико знам, долазили ти бродови из Америке. Е касније је он то када се завршило, да проба и ово, оно, он је од краља добио парче земље у атару Приштина, мислим тада, тада је Девет Југовића већ је то било, то није било, кажем, то је била шума по причању деде, тако да су они крчили да би добијали мало и поред шуме, и добили мало земље за обраду. Али тај мој прадеда се и тада није могао смирити, па он је ишао и даље, али је сад долазио, до, до Солуна, са тим бродовима, и тако дотеривао стоку, и тако стварао капитал. Он се, тако да се мој отац двадесет четврте, [саговорник изговара име оца], родио у Приштини, тако да, то је, значи, фактички, ево ја имам татин, од покојног оца извод из Матичне књиге, из Цркве Приштина, који сам ја сасвим случајно пре рата, успео некако да дођем до њега. И тако да сам га са, сачувао, значи ја сам [саговорник не завршава реч; се...], то је све ово, после тога се мој отац родио, живео радио, и овај рат, Други га затекао у Приштини, односно, они су избегли у Србију прво у код, изнад Лепосавића, Бела земља онај рудник, па полако даље, пошто ми је деда био рудар онда су ишли даље, и тако да су део рата провели у централној Србији, то је место, сад ћу да се сетим само, између Велике Планае, и сетићу се касније, не могу тачно сад да се сетим. И међутим, пошто је тата, и стриц, сви су млади ово, оно, они су се придружили покрету, и овај, и прошли, овај, [саговорник не завршава реч; Со...] Сремски фронт, и преживели то све. Пре тога, у ствари, пре тога су они исто били у рату, али до, овај, али су зато после у оном, Сремску фронту, овај, преживели, и вратили се, и кад су покушали да се врате, пошто су моји имали доста земље, кућа и тако то, овај, доле на Косову, њима она власт није дозвољавала, да се врате на своје. И међутим, моји тата и мој стриц су, оно, малтене, ушли у неки воз, и на силу су ушли на Косово. Без обзира на то, они су на силу се вратили у своје, ми смо имали, вратили се својој кући која је била у Приштини, на своје имање. Ми смо поред куће у центру Приштине имали, и земљу Југовиће, земљу у овај код аеродрома Слатина. [...] Тако да су се они вратили ту. И некако су успели да добију те папире и наставили да живе у Приштини, тако да сам се ја родио 1955. године, и тако и то. Ја имам једног брата још млађег од мене [саговорник изговара годиште брата], и овај, тако ја сам ту завршио и основну, средњу и факултет, после тога сам радио, ако Вам нешто значи, био сам две године професор у Липљану. (Г1СГ11)

Постојање подела на досељенике и мештане није негирано, већ њима са нове временске инстанце није придаван посебан значај у склопу ове генерацијске скупине. Приповедањем о

досељеницима најпре су се истицале шире историјске околности и политички проблеми које су оне повлачиле за собом. Такође, некада су досељеници описивани и уз позитивне карактеристике у погледу начина њихове адаптације на промену средине. У једном од породичних интервјуа помоћни саговорник осврнуо се на чињеницу да је он као староседелац оженио супругу из досељеничке породице:

СГ1: Конкретно мајка [саговорник мисли на мајку свог сина], односно моја [саговорник затим изговара име супруге], они су из Берана.

СГ2: Из Андријевице.

СГ1: Конкретно општина Андријевица, место Трешњево, дошли су доле негде двадесет седме. Деветсто двадесет седме године. Општина Исток, место Томанце, на неких пет километара од седишта општине. Што се тиче тог односа њиховог са староседеоцима, и обрнуто, мислим да су били прихваћени и од староседелаца, у почетку, мада је увек, били су ти односи добри. Било је мешања бракова и тога, уосталом, и сам систем је то наметао, време од четрдесет пете, па све до осамдесете, знате за време комунизма. Сад, једна ствар јесте ту присутна, они су се лако прилагођавали у срединама којима су дошли, јер дошли су, у бољим условима, у односу где су живели. Друго, више су тежили образовању, и имали су неку своју перспективу, а има и тога и да их је систем мало фрустрирао, све те досељенике. Мештани су више били везани за своје место, та подела, мало је дошла до изражаја негде крајем деведесетих година. Значи, деведесет шесте, ствар вишепартијских система, мало су дошли, до неких малих подела између ових староседеоца и досељеника, ал' не, не, није, мало је то истицано. Пошто су били, пошто су били, то је један народ на неки начин, имали су своје обичаје, као што је иначе разлика од села до села по обичајима, тако је било и тих разлика. (СГ1: Г1ПСГ1; СГ2: Г3СГ5)

Колонизација у том смислу није била виђена као актуелна окосница друштвене поделе. Њено помињање указује на извесна уједначавања појединачних сећања, али и на то да, ко што то бива и у другим случајевима расељеничких популација, колективни наративи ипак настављају да се преносе (Lundgren 2016, 26). Тренутне унутаргрупне поделе, у зависности од пребивалишта и боравишта расељеника, биле су најпре политички интониране у случају расељеника и повратника унутар Покрајине, или базиране на односу домицилног становништва према принудно измештеним лицима, а као такве оне су могле бити испољене и на постратном подручју, где се некада помињала и додатна диференцијација на Србе северно и јужно од Ибра. Шири идеолошки оквири, изнова су се тако уписивали у концептуализације дома одређујући могућности уклапања, и границе припадности. У основи подела била је увек расподела економских средстава, која не само да је потврђивала тезу да принудно миграње у етнички хомогене средине не повлачи за собом нужно уклапање измештених лица (Златановић 2018, 202), већ и стање *бесперспективности* (Mitrović 2015). Постојећи наративи о поделама тиме су указали на друштвене последице *социо-симболичког домицида* (Nowicki 2014, 789), које се испољавају кроз апатију, незапосленост и немогућност планирања будућности (Mitrović 2015).

Бездомност

Међу расељеницима који су и даље били упућени на неку врсту социјалне помоћи, од које су економски зависили, као најугроженији су се издвојили старији корисници система социјалног становања. Њихову наративизацију о дому најчешће би пратио, уз економске, и низ других проблема са којима су током животног века бивали суочени услед *лиминалног* положаја, који карактерише статус принудних миграната (Brun and Fábos 2015). Једна од саговорница, некадашњи корисник различитих колективних центара, тако је указала на низ потешкоћа, које су уследиле након што је проживела принудно измештање са породицом, додатно продукованих специфичним системом здравствене заштите за расељенике, а потом и друштвеном транзицијом. Околности измештености осликавале су у којој је мери доживљај новонасељених места био повезан са њиховом „динамиком моћи”, то јест са јавним политикама које су регулисале положај расељеника (Lems 2018, 108). Потврђујући тиме антрополошка запажања, која износи Лемсова,

да категоризација становништва, у коју може бити сврстано и издвајање расељеничке популације, као оне која захтева посебан третман, може имати „снажне последице на то како људи себе доживљавају или како се идентификују са местом” (Lems 2018, 108). На издвојеном примеру интервјуа показало се како *бездомност* бива *акумулирана*, то јест интензивирана, указујући на негативне последице специфичног третмана расељеничке популације (Laker 2022). *Акмулирана бездомност*, према дефиницији коју износе Милена Белони и Аурора Маса, тако обухвата „континуални осећај материјалног и емотивног недостатка безбедности, фамилијарности и контроле, асоциран са местом које може бити названо домом” (Belloni and Massa 2022, 2). Наведено се може уочити у горе описаном интервјуу:

СГ: Много сам претрпела, много сам прошла, али шта ћу, шта кад судбина ми била таква [саговорник говори плачним гласом све време].

ИС: А никад Вам нису понудили, неку, да кажем, и психолошку подршку, можда у неким...

СГ: Не, не. Нико. Никакву. Нико ништа, (...) психолошко, [саговорник изговара узвик; ма] какви.

ИС: Ни на самом почетку, кад сте дошли, то није нико, није нудио?

СГ: Не, не. Нико није долазио на самом почетку, то, долазили што су били из Црвеног крста. Сви су се чудили, крстили кад сам била у Сићево са четворо деце. Су долазили, ћерка епилепсију, муж болестан, у постељу, ја трчим до града, још поготову, кажем ти, 99, кад је ћерка уфатила, 28. августа, први пут је добила епилепсијски напад, у Сићево, један дечко, што је био горе, ми смо од Сићева, до, до, асфалта доле сишли, и ту се угасе кола, нема бензин, отуд заустављмо на аутопут кола, да идемо у болницу. У болницу не приме, не овде, него идите у, војну, у Војну болницу. Ми улазимо, тај човек је сломио врата, а ја носим дете мртво у руке, ја сам кукала у сав глас, ја чекам мужа да умре, нисам чекала дете да ми умре. То је била катастрофа, значи, катастрофа. И он, кажем ти, и он тад, врата је сломио на Војну болницу, а ја сам пала, нисам имала више, па су ми дали инјекцију, кад сам се расвестила, ја сам рекла, је л’ жива, е онда тамо су ми рекли, жива је, не се секирај, добро је, повратили смо је, да ти кажем, много, много. Много, муке много. Проблеми само, ал’ шта ћу, то је све. Много тешко, много тешко. Ја кажем, кад су долазили, ја сам била у болницу са дете, она кад се пробудила први пут, мајко, где смо, а ми у болницу, а тај директор, управник хотела, он има жену, радила на неуропсихијатрију, сви око мене, јер он је потегао везу, да ми дете не умре, јаој, и каже где смо, викам, где смо, у болницу, ћеро, па шта ми је. Викам, ништа, ја прво што сам урадила да је ставим на ноге, она пет година. Да л’ ће хода, [саговорник изговара узвик; ма] какви, много сам муке видела, мајке ми, зато сад не могу више, не могу, издаје ме снага, не могу, не причам никоме, држим у себи, ето сад, што је дошло овако да ти кажем, иначе. Мене то једе, али шта ћу, шта ћу, тако, и то је то. Много, много лоших тренутака, много, много, много, али шта ћу, шта да радим. И дан данас одеш у Комесаријат, била једнократна помоћ, тебе нема право, људи овде, узимају, лаже, маже, ја не могу, ја сам реална, оно што сам прошла, прошла сам, оно што имам, имам. Оно што немам не могу да кажем. Отишли људи, правили се да немају никога, да су сами, да живе, а живе ту, пет чланова, а ја не могу да кажем да не живим са децу, кад живим са децу, како да им кажем да не живим са децу, а овде има људи који говоре, не живе са децу, да би узели помоћ. Јесте, је л’ ти мож’ да замислиш то? Ја то не могу да схватим, ја то не могу да схватим. Веруј ми, али шта ћу. Он, не може, не може, и један што ради у комесаријат, Н. [саговорник изговара име] се зове, ја знам тебе, каже, али срамота, каже, ово шта раде. Дође други уместо њега, знаш, па неће да ти да, да се ја питам реко’, док је био он, стварно, он ми облачио, бре, децу, ја нисам имала да ги обујем гаће на њих, бре. Ја сам све из Црвени крст носила ствари, и по цркву сам узимала тад, тако су (...), па испрва било то, сада више нема. Сад нема, сад, сад и не би носили деца, сад како су, деца расту, ко ће ти узе да ти носе неку туђу. Неће, и тако ти кажем, ето. Много се тешко прошло, поготову, ја кажем, (...) свакоме је теже, његова мука је најтежа. Најтежа, најтежа, ја кажем, сви смо прошли, ево, и они, прекопута, доживели са оно дете [саговорник мисли на расељеничку породицу која живи у истој згради], и све, то верујем, ал’ опет каже [саговорник мисли на оца из поменуто породице], друго си ти, друго сам ја, тачно, и у праву је човек. Он има живо дете, има своју породицу (...), а ја, шта?! Каже, ја не могу да замислим како си успела, ето, мораш. Неће, мораш, била сам млада, па сам успела, сад, сад више не бих могла, веруј ми, него ја кажем опет, у свој несрећи, овде што су, хвала богу, што су они прекопута [саговорник мисли на расељеничку породицу која живи у истој згради]. Ето, то могу да се захвалим, иначе, ништа друго, иначе за друго ништа, (...), право да ти кажем, али шта ћу, то је то. То је то. Ти исеци што не ваља.

ИС: Не брините ништа.

СГ: Тако, шта мислиш да избациш, избаци, шта мислиш да ставиш, стави, и тако, друго немам шта да ти кажем, то је то.

ИС: Рекли сте ми и више него довољно.

СГ: Тако ти кажем. Зато је Рада послала код нас, пет, шест, који смо, како да ти кажем, нај, најугроженији. Она и зна целу ситуацију, они су тада долазили у колективни центар, и деци да ми помаже, и све, до пре две године, нека италијанска организација ми је долазила с Радом. Доносила ми по педесет, шездесет евра. То за мене много значи, неким не значи, али з а мене много значи. Десет евра да ти неко да другачије је, а не педесет. И тако ти кажем, [саговорник изговара узвик; ма] добро, добро, сад смо стали на ноге, не треба нико више, сад ћу ваљда и ову пензију одоздо да узмем, па... Па опет има, имаће... (Г1СГ17)

У таквим условима ипак, од великог значаја за поједине од станара стамбених јединица додељених на коришћење по основу расељеничког статуса, било је то што су услед сличног положаја упућени једни на друге, или то што њихова познанства датирају још из периода живота у колективним смештајима, те су у том смислу социјални контакти служили као извор емотивне, социјалне или економске подршке. Тако је горе цитирана саговорница у завршном делу интервјуа, осврћући се на помоћ пружену од расељеничке породице усељене у суседни стан, истакла да своје комшије сматра *породицом*:

СГ: Као породица, као породица, и више од породице, веруј ми, и више од породице, ја имам породицу на Косову, и мени кад, није ме позвао, и брата имам, и братанца и све, и нико не зове. Само кад им треба нешто да тетка заврши, тад зову, а иначе овако, да ме пита, да ли имаш, да ли немаш, нико те не пита, а имућни су, није да нису, брат ми у иностранство био двадесет година, има инострану пензију сад, никад није хтео. Пре два месеца, ћера ми ишла на операцију, ја сам била да се зајмим од њих, од тамо, овамо, да бих платила, нико не да пита, шта и како, тешко је, тешко. Жи' ми ти, тешко. Само не дај боже да видим дете да ми умре, то ми је највише, највише, јер то одмах да узмем да се обесим, шта ће ми живот, да живим, и ако немаш пара сад, немаш ни да се лечиш, да ти кажем најискреније, не можеш да идеш код лекара ако немаш паре, то је тако време дошло да не можеш да, да замисли човек да ти, да ти треба свакоме да платиш, раније је бар било идеш код лекара, идеш у болницу, идеш, не плаћаш, сад све плаћаш, све плаћаш. (СГ17)

Према сећањима и казивањима саговорника, живот у колективним центрима, уз минимална економска примања, такође је захтевао стратегије прилагођавања. Будући да такви услови најчешће нису остављали простора за приватност, и да су тоалети дељени, што је додатно отежавало одржавање хигијене. Са друге стране, прелазак из колективних центара у станове додељене на коришћење, најчешће није решавао проблематику расељене популације, често зависне од минималних примања, то јест привремених новчаних накнада, посебно оне измештене у Покрајини, која је кроз такве врсте стамбених програма доживљавала даљу сегрегацију. Станар зграда на Брезовици, изграђених за расељена лица, који је својевремено са породицом био смештен у колективном центру „Јуниор”, истакао је:

СГ: Да, и кажем, ми смо се, ето, тако снашли, асимирали смо се у том хотелу, хвала богу, ето, и ја и она смо примали после неког времена тај минималац, ја и даљем сам под тим минималцем, а она је већ у пензији, са једним условом, али боље него да, данас, сутра може то да се укине, тако да ја и даље примам тај минималац, али и то нам је било довољно, јер у оваквим условима где живиш не можеш да тражиш нешто много више, и тако смо преживљавали. Добијали смо од Црвеног крста, не могу да кажем да држава није давала помоћ. Тада и међународне организације, имали смо деветнаест донатора за ових пет колективних центара. Ја сам био повереник баш за „Јуниор”, деветнаест донатора, лако је, после смо спали само на државу Србију, али и то смо преживели. Од грејања воде, или неких адекватних грејалица да би се угрејали зими, е сада, када смо најзад ово добили, мада сам ја рекао, не свиђа ми се, јер сви смо претежно старији људи, ја имам и седам операција. Сада сам радио предзадњу, седамнаесте године, двадесете године сам требао да идем на уградњу протезе. Међутим, избила је корона, нисам могао да идем, али успон је лош [саговорник мисли на прилаз насељу]. Кад се ово радило пут је ископан, није одрађено како треба. Зими снег, не можеш да идеш, чистачи не долазе да га чисте, једино је то проблем. А где је требало да се раде ови објекти, није Општина, градоначелник Општине није дозволио тамо, иако је добијен новац за ту локацију, то је на сам излаз из Штрпца, са десне стране. (Г1СГ18)

Проблематика расељеништва била је још увек присутна и изван услова становања у наведеном типу смештаја. У случају неповољне економске ситуације расељеници у улози

родитеља су истицали да осећају личну одговорност за немогућност њихове деце да се уклопе у нове средине, и неуспех у томе што нису били у прилици да им обезбеде погодније животне услове. Последице расељеништва сагледаване су и као оне које су у значајној мери утицале на живот најмлађих чланова породица:

СГ: Овај, да сам знала да ће да остане Митровица, и ја бих тамо, и онда Н. [саговорник изговара име свог сина] кад је долазио у Митровицу [...], јао, мама, како је лепо, кажем, [саговорник изговара име сина], да сам знала ја бих купила ту, ал' нисам знала, ја сам мислила оде све. Тако да неки пут и сад помислим, можда је боље да одемо, али ми сви кажу, Н. [саговорник изговара своје име], не купуј овде, никад се не зна. Не зна се, ја тамо... Ја сам тамо, рецимо, али ти, упад, само одједном чујеш, радимо, радимо, сирене, и онда, то је узбуна, и ми се узбунимо, прекида се рад, пацијенти се разбеже, свако јури својој породици да, да. Ја немам тамо, мислим, али, али не идем са посла, ту сам на послу, али свако се разбежи од пацијената, имају људи породице, гледају да заштите, и то. Тако, овај, не смем тамо да купим, ал' радо бих, ја волим, мислим, тај менталитет, јер види, ја јесам живела у Шапцу и све то, али сам порасла тамо [саговорник мисли на Приштину], али опет ми некако, зато сам ја и изабрала Ниш, рачунам то је близу, моћи ћу, ето, близу ми Косова. Ал' добро, деца се нису снашла, мени је то жао. [...] Баш оно, од малена, отац дошао, купио им компјутер, од тада, њихов живот је више виртуелан, кол'ко пута их питам, још су били, два'ес'т и нешто, где вам је младост. Шта ћете да кажете сутра, где вам је прошла младост, игрице, 'Варкрафт', ово, оно, дружење је прекинуто. Свако се завуче у своју кућу, и тако оно, кажем ти, нисмо имали више ни пара, мало по мало, то се осипало. Не знам, они јесу млади, још су млади, али већ су и године ту. Мени је жао, у суштини ми је жао генерације, мислим што, е сад то невезано за ово. Мислим то, у вези компјутера, то је велико отуђење, да није било тог компјутера, можда би и нашли девојку, и све то, али интересовање им је било ту усредсређено. [...] Мислим, глупо је да кажем, али ја стварно нисам успела да им обезбедим, ево и радим, али то су већ оно, тамо плаћаш, овде плаћаш, тол'ко година нисмо били на море. (Г1СГ19)

Саговорник расељен из Обилића у Грачаницу током Мартовског погрома, истакао је да је принудно измештање оставило психичке последице по једног од његових синова, који је у великој мери остао емотивно везан за напуштено подручје, и да се првенствено због тога одлучио да не продаје земљу. Кроз призму породичног фолклора о губитку предочена је и концептуализација дома, и њена веза са *трансгенерацијским* последицама *домицида* (Akesson and Basso 2022, 217), што се може видети у цитату наведеног исказа:

ИС: Сад кад сагледате цело Ваше животно искуство, шта за Вас представља дом, да ли је дом за Вас лично, кућа, како год то дефинишете, да ли је он везан за Обилић, или за ово сад овде, или за породицу?
СГ: Па, један, један, један моменат који је битан. Ја кућу нисам продао. Један моменат који је битан, овај млађи син је тол'ко био емотиван, а морам да кажем. Фактички, психички је био тол'ко био оптерећен, да није било њега [саговорник мисли на присутно лице, рођака], он га је вратио на неки начин у нормалну ситуацију. Он је имао нешто, ишао путем и виче, [саговорник користи ономапопеју; ква, ква], пита га нешто, и није хтео да одговара, и онда он, каже, Н. [саговорник изговара надимак сина], 'ајде са мном, прошетао га је код неког рођака, а он је изузетно велики љубимац домаћих животиња, и не знам где је био, и овај, кад је видео кокошке, шта је оно видео, и онда је Ј. [саговорник изговара надимак присутног рођака], дигао је, купио је. Нама су донели једну свињу, он је ваљда купио још једну свињу, пилиће, овамо, онамо, и онда је он, вратио се у некој нормали, играјући се са тим кокошкама и то. И после тога, ја сам имао неки посао у Краљеву, и он је питао старијег сина, он је рекао, тата је продао кућу, отишао да је преведе. Ја сам се вратио из Краљева, он је имао обичај, кад пође у школу, поздрави се са свима нама, пољуби се са мојом мајком и са свима. Враћа се, иде у школу, он се не поздравља. Ја га питам, је ли бре, шта је било то, нећу са тобом да разговарам, зашто нећеш да разговараш са мном, каже, ти си продао кућу, нисам продао, лаже те, М. [саговорник изговара име старијег сина], и он већ узео мочугу, а брко, што ме лажеш. [...] Значи, везани смо, без обзира, овде у Грачаници имам један лагодан живот, али ништа не може да замени мој Обилић. (Г1СГ21)

За расељенике и повратнике, питање безбедности најпре је повлачено у контексту одрастања деце и бриге о њима, чиме се додатно указивало на трајне исходе принудног измештања. Било у неформалним разговорима или у интервјуима, житељи Покрајине, без обзира на њихов статус, и то да ли су претходно били расељени, појашњавали би да свакодневни живот

на постратном подручју захтева већу приправност. Предострожност није у потпуности изједначавана са страхом, али је у извесној мери одређивала и правила понашања, укључујући учесталије телефонске позиве и увиде у међусобна кретања:

СГ: Дом, дом, да не буде оно огњиште, шта ја знам, ја сам из зграде изашао, клекнуо и пољубио праг, да ли разумете, 99. године, ја сам ту порастао, то није кућа, праг мали, од улаза, сви знају, један праг, ја сам клекнуо, и пољубио, верујте ми, а кућа, па кућа. Кућа се прави и овде, и тамо, и било где. Није то нешто, али треба бити некога у кући. Значи, дао сам задатак деци, дужни сте да продужите лозу И. [саговорник изговара своје породично презиме], дужни сте да створите, да имате, да живите часно и поштено, да будете људи. Хоћете одавде, хоћете овде, ја не могу да вам браним, ни мајка, ни овако, ни онако. Како год, ваша воља, а велика већина ових људи овде, добар део, имају одступницу горе, ја не говорим, има оваквих као ја још, који буквално немају ништа, ни стан, ни квадрат један. Нигде, нигде горе, ништа. Не што нисам имао, него не знам, можда ми је онај одозго тако рекао. Ето, то је.

ИС: Да ли се осећате безбедно овде?

СГ: Ја се осећам, па безбедан, безбедно пошто сам у овој средини. Свакако, увек са дозом опреза, где год се окренем, лево, десно. Бринем за децу, као и сви родитељи. Јуче, први пут, овај из друге године, из Бадовца, ако знате о чему причам. Горе је школа средња, нема га да се јавља. Обично до дванаест, пола дванаест, један, један, пола два, два, нема га. Нека нелагодност нека, и језа нека, не знам шта све може. Прлазе и Албанци одозго, знали су да провоцирају на том путу, од гробља навише, према Сушици горе, и онда долази у три и петнаест, каже ево сам. Реко', где си ти. Па каже, ево сам, па реко', имаш ли телефон, имам, па што се не јављаш, само ми кажи да знам где си, и да будем миран. Тале, ти знаш да код нас нема девојака у школи, па, ишли смо у Лапље Село, каже, тамо их има пуно. Младост тражи своје, траже дружења, траже све оно што имају, ту слободу и ширину, ти млађи и млади по Србији, шта ја знам, а иначе није толико небезбедно, свуда има зло да нађе, већ ако хоће, и овде, и било где. Ја кажем, све нека бог чува, па и моју децу, и нас све овде. Идем у Приштину, одем код другара у продавницу рибоматеријала, са којим сам играо од седмог основне школе, ништа ми није урадио, ништа му нисам урадио. (Г1СГ32)

Слобода кретања ипак би се издвајала и као проблем који се тиче целокупног неалбанског становништва, не искључиво малолетних лица. Саговорници би се некада освртали и на шире друштвено-политичке околности као узрок потпуне друштвене и привредне стагнације, која је продубљивала етничке тензије, услед чега је живот у постратном подручју захтевао суочавање са *бесперспективношћу*. Последице су предочаване као оне које се одражавају на свеукупно становништво, без обзира на етничку припадност. У ређим случајевима саговорници би отворено износили критике друштвеног стања:

СГ: Ја сам, ја сам апсолутно косовски националиста, ја тврдим да овде може десет пута боље да се живи, него што се живи. Незадовољан потпуно свим овим одлукама, глупостима, стикерима, и триста чуда, то све може десет пута боље. Косово има апсолутне потенцијале, ја сам говорио да сам познавао потенцијале, познајем и сада. Врло често имам прилике да са младим људима причам. У моменту када би Косово добило визну либерализацију, они кажу, да би педесет посто свих напустило, Срба, Албанаца, свих, педесет посто би напустило. Прво, не познају обичајна права Албанаца, неће никад сви напустити, и да добију сви визну либерализацију, неће сви отићи, неће чак ни у том броју отићи. Друга ствар је, толико тога по Косову има, [...] ја кажем да је Косово богата земља сиромашних људи. Имате на власти две олигархије, којима би овакав, овакав тренд, још сто година да се настави, било би супер, супер, и имате једну масу младих, незрелих људи који не виде перспективу овде. Зашто је не виде? Погледајте, двадесет година од рата, ја, сад ћу да говорим о северу, који познајем, јер живим ту. Ми нисмо отворили ни једну ковачку радионицу, нисмо, нити фабрицицу, нити хипермаркет, нити ништа, е... Поред велике подршке Владе Србије и Канцеларије, тада и Министарства, осим што је буџет добијао, и људи на буџету, други, не могу да кажем ништа, у Митровици је решавано, и као свугде, пар стамбених питања, али то су све неке ствари, то нема везе са привредом, а сама привреда треба да вуче запошљавање и остало. Да не говорим о југу, у коме је још тежа ситуација, а да не причам сад и о тим Албанцима, које срећем, сарађујем, видим, и тако, то је тим младих људи, који желе да иду. Ево, скоро смо доживели да немамо ни струје, [...] ми смо извозили струју, и знам шта та Електропривреда има, она има потенцијале још двеста година оваквом експлоатацијом да се ради, има, има потенцијала и струја, не за потребе конзума Косова, него за извоз. Уместо да се договарају о капиталним пројектима, као што би рецимо била још једна добра термоелектрана да се направи, без обзира на, овај, на ту карбонизацију, ми се бавимо таблицама, и глупостима. То су глупости, и ето, то, окривљујући једни друге,

али сад би то било нешто у шта не желим да се упетљам, јер ја се припремам за пензију, никаква политичка каријера ме не интересује. Интересује ме само мој миран живот, ако је могуће, на овом Косову, да живим, да могу да прошетам слободно свугде, не само до моста, него и преко моста, и кад кренем тамо, дуж Косова целог. Ето то ме интересује, само то ме интересује, ни ко ће бити председник, ни премијер, ни ово, уопште ме не интересује.

Казивања о виђењу дома тако су била оптерећена и снажном *бесперспективношћу*, чије генералне последице описује Веселин Митровић, упркос израженом *идентитету везаном за место* (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983; Mitrović 2015). *Бесперспективност*, посебно код лица која живе унутар Покрајине, без обзира на локацију унутар територије, поклапала се са карактеристикама „уморне заједнице”, као „специфичног типа друштвене заједнице” (Jahoda, Zeisel, and Lazarsfeld 2017; Mitrović 2015). Наведено се може закључити услед евидентног смањења степена друштвених очекивања међу саговорницима свих генерацијских скупина (Jahoda, Zeisel, and Lazarsfeld 2017, 36). Затим и услед *социјалног навигирања* у систему сукобљених идеолошких оквира који је захтевао стратегије прилагођавања различитим институцијама, унутар законодавства Србије и изван њега (Vigh 2009; Jahoda, Zeisel, and Lazarsfeld 2017, 41). Додатно, саговорници су изражавали и „потребу за појачаним ауторитетом и патернализмом државе” (Mitrović 2015, 21). У наредном сегменту интервјуа, један од саговорника контекстуално је повезао наведене проблеме:

СГ1: Ја сам до 99. године био у Електропривреди, онда сам од 99. године... Имао сам прилике да одем у Србију, а нисам хтео да одем, остао сам овде са минималцем, и онда 2005. године, раскинем радни однос са Електропривредом, и радио сам као директор до 2020. године.

ИС: То је која [истраживач изговара тип институције]?

СГ1: [Саговорник изговара тип институције и место њеног седишта.] И онда пред изборе, зато што нисам хтео да слушам партију, останем без посла, је л' овде је систем партијско запошљавање, нема знање и способност човека, него ако припадаш жутима, да су били на власти, они се запошљавају, припадаш СНС запошљавају они, припадао си СПС-у, нема, мора да се мења тај систем у друштву, ако мислимо да нам Србији иде, да се не гледа у којој си партију, него способност човека и знање, и ако пређемо на тај систем рада, онда ћемо да кренемо напред, још увек је, мада се ови буне напредњаци, није тако, још увек, још увек, шта?

СГ2: Превише партијски...

СГ1: Па види, Ј. [саговорник изговара надимак присутног лица; СГ2], карактеристика, карактеристика је била, свака власт која је дошла, ја сам социјалиста од почетка, и не мењам партију, мене су малтретирали зато што сам у Социјалистичкој партији, кад је било најгоре онда, ја се нисам одрицао, нисам се одрицао своје партије. [...] Ја сам био опозиција самом себи, ја видим да ми нешто смета, ал' могу да кажем да су социјалисти најмање били партијско запошљавање, они постављају своје кадрове, али ако немају неки кадар свој, на то радно место они пошаљу човека који је способан, ал' га контролишу, и чим погреша, [саговорник користи ономатопеју] шамар, склоне га, а ови, јао, бре, шићаре. Сад нам пилоти ору земљу, а земљорадници возе авион. Кад један М. К. [саговорник изговара име и презиме], који је правио (...), одређује ко ће да буде директор овде у ову околину, или З. [саговорник изговара надимак], кад нам одређују ко ће да се запосли, пун пара, могу да замислим каква нам је држава. Ја трпим то што отворено причам. Ја њима отворено то кажем, ја његовом партијском пријатељу Б. [саговорник изговара презиме] отворено сам рекао, иди, бре, сеји уљану репицу горе, бре, тебе нису гласали ови из твог села, ти си дошао овде да нам командујеш, и не може, не можемо да напредујемо. Постави способног човека на то радно место, је л' мој деда је причао, каже, знаш сине, каже, како се бирао кмет у село. Кажем, деда, не знам, па скупи се село, каже, иду, каже, у друго село и гледају каква је авлија, ако је авлија уредна, и лепо двориште, и у шталу уђу, добре краве, њега поставе, што, па зна да води домаћинство, а ово каже, авлија лоша, како ће он да води домаћинство. Њему је лоша авлија, зато ја кажем... [Саговорник говори псу; добро, добро, 'ајде, шта је било...]

ИС: А, у том контексту, како бисте коментарисали те поделе, уопште, да ли сматрате да оне постоје, између Косовске Митровице и центра?

СГ1: Постоје, постоје, велика разлика, само што ја не волим да нас деле на југ и на север. Међутим, то се примећује. Добро, ја схватам да су они у једној бољој позицији, ослоњени су на државу Србију са границама, може да им се дотури све, а док ми доле јужно од Ибра смо у некој другачијој позицији, у односу на њих, је л' Шиптари немају власт на северу, а Срби немају власт на југу, и све што дође јужно од Митровице, они то

контролишу, а док у северној Митровици, па кроз вид запошљавања, па кроз цене у производима, које долазе из Србије, на тај начин, и што је... Мени није то проблем, нека, нека буде тамо јефтиније, десет, петнаест посто, уопште ми то није проблем, али, нека се то дотури и овде, нека буде скупле, да народ има. Друга ствар, што се тиче самог лечења, не знам да ли си обишла нашу [саговорник изговара тип и назив институције]?
ИС: Нисам.

СГ: [...] И све се улаже тамо на север, па не можемо да уложимо доле, па океј, не можете држава да уложи, Ј. П. [саговорник изговара име и презиме], ево ти болница приватна, опремите болницу, значи, од здравствене неге, па све навише. Осећа се драстична разлика, и па да кажем, ми смо овде у централном Косову ипак у много бољој ситуацији но што су наша браћа Горанци. Ја Горанце сматрам за Србе, али они сада, нити су Срби, нити су Шиптари, Шиптари их нападају, ми их не прихватамо, а они су нас одржали. Одржали и систем образовања у Гору, мада су имали велики притисак, он добро зна [саговорник мисли на присутно лице], одржали систем образовања и све. Онда, Осојане и ове енклаве, они су у још горој ситуацији него ми, ми можемо да се снађемо некако, а они, катастрофа, е сад, држава Србија помаже, ако бих казао нешто, одмах би ме оптужили, као ону Верицу, *Инсајдер*. Помаже, помаже, али кога? Праве куће за неке, то су Срби, за неке који су отишли, па се врате, направи му се кућа, он прода кућу, док имамо, добро зна он, [саговорник изговара назив свог места боравишта] имамо људе који живе још у подстанарским кућама, у ненормалним условима. Да се побољша тај систем одређивања, или категоризације, коме треба, коме не треба. У овој згради [саговорник мисли на зграду за расељена лица] имамо два, три стана у које пуштају станаре, добио је стан за њега, он пушта станаре. Не знам, али ми се ту ломимо, шиптарска власт, јер имамо Општину и српску, и шиптарску, сад ови пребацују на шиптарску Општину, а ови Срби пребацују на српску Општину, и онда, ови поједини користе, и лепо им. То је тај систем, у било којој средини, где није уређен систем, добро се сналазе ови, зеленаши.

У том смислу истицано је то да је расељеништво најпре произвело *развлашћивање на временској равни* (енг. *temporal dispossession*), то јест да је редуковало могућност планирања будућности (Petković 2023, 440; Pull and Richard 2021, 3), услед чега је и наставак живота на постратном подручју описиван као усмерен ка прошлости, чак и онда када лица нису показивала било какав критични отклон према српском руководству, већ су, напротив, њиме била задовољна:

СГ: Дом. [Саговорник прави паузу у говору.]. Па дом, мислим, ако гледам дом као кућу, представља ми неку слободу, ширину, мислим, чини ми се да лакше дишем у Долцу, него у Краљево, то, мислим, поређења ради, небо и земља. Испричаћу Вам једну [саговорник не завршава мисао], кад смо направили кућу, и сад, имамо плац од пет ари, дошао ми је ујак [саговорник мисли на долазак ујака у Краљево], први пут, уселење, и он каже, Б. [саговорник изговара своје име], знаш да ми је срце оволико, баш вам је лепо овде, добра кућа, средили сте ово супер, пет брата, радили смо к'о црнци, десет година, да средимо неких сто три'есет, сто четрдесет квадрата, океј, има сваки по мало нешто ту, ја кажем, ујко, како, како можеш да ми кажеш да је ово све добро, кад сам у Долцу имао један вир, где се купале шотке, где су, пет ари, а овде ми је кућа, и све на пет ари, а у Долцу сам имао, значи, причам за село, још се нисам вратио, кажем, имао сам вир, једну башту, неку, па сам, повадили неку земљу, нешто, појма немам, правио неки насип, каже, имао сам вир од пет ари где се купају шотке, где је слобода, где је, хоћу да Вам кажем, дом, дом као дом, много значи, мени, брате, много значи, двориште, кућа, штала, кокошке, пас, мени је, дошли су неки Британци, неки разговор смо имали, и он каже, шта Вам је, шта Вас је подстрекло да се вратите, кажем, како шта ме је подстрекло, деда ми је сахрањен ту, отац, мајка, кућа, све ми је овде, ја у централној Србији немам ништа, како шта ме подстрекло, не разумем, па каже, а шта имаш овде, шта ти је ово, ово је ништа, то је, за њега је то ништа, за мене је много, верујте ми, и тих четрдесет квадрата, за мене је премија, мислим, шта знам, све зависи, ево баратанац, све зависи, све зависи, како, како за кога, али деведесет посто људи овде живи [саговорник не завршава реч; с раз...], из разлога што 'оће да умре ту где је рођено. Поготово стари. (Г1СГ33)

Наведена проблематика утицала је на то да пред расељенике, посебно оне на подручју Косова и Метохије, и повратнике, искрсавају питања могућности одрживих решења повратка, при чему одговори на њих нису нужно били виђени у складу са званично прокламованим дискурсима и унутаргрупним поделама. Радно ангажована лица на територији Покрајине и чланови удружења посвећених проблематици расељених лица, без обзира на генерацијску скупину којој припадају, имали су тенденције да другачије сагледавају проблематику положаја српског становништва, сматрајући важним и привремене форме боравка, и појединачне личне доприносе. Њихова виђења

била су у складу са савременим проматрањем проблематике одрживог повратка (Bradley 2018), које захтева шире сагледавање начина одржавања физичког континуитета расељеника са некадашњим местом живљења:

ИС: Шта за Вас лично представља национални идентитет, да ли Вам је важан, и ако јесте у којим ситуацијама?
СГ: Да, па јесте, јесте, не знам. Ево, ја сам у предности да сам чуо та питања, наравно да је важан, а зашто, зашто бих све ово и радио да ми није важно [саговорник мисли на свој ангажман на Косову и Метохији], зашто, значи, покушавам, ја сам у почетку, док није кренула ова прича са повратком, хиљаду, хиљаду деветсто деведесет девете, и две хиљадите, ја сам, овај (...), тада сам тражио, тада сам био сам срећан, [саговорник не завршава реч; разми...] размишљао сам о моменту кад, кад ћу да, овај, кад ће да се створе услови, да у Призрен могу да дођем, макар као туриста, а да ме нико не дира, богу хвала да се то брзо десило. И онда сам људима причао, не, у почетку су ишли Срби тамо да подижу пензије, и да нека своја права, овај, остваре, и други део, ових који су се бојали да иду на Косово, онда су их кињили. Па шта сад, имаш њихове паре да узимаш, и тако даље. Ја сам увек говорио, небитно, јер првих година је било јако опасно причати српски тамо. Ја сам тада говорио, небитно је зашто људи, зашто људи иду, [саговорник не завршава реч; зб...] због чега год да иду, добро је само српска нога се тамо креће, да се чује српски језик. Док год има Срба из, из било ког разлога, који обилазе Косово, добро је, да не говорим сад о повратницима, то је чак најбоља варијанта, али ако их већ нема, онда у било ком облику, и због било ког разлога да они иду, и зато и радим све ово, да би, да би се очувало доле српство, и да, да би људи, овај, да би било Срба. (Г1СГ23)

Повремене посете издвојиле су се као важне, јер је дугорочни повратак, за расељенике изван Покрајине, већином разматран тек на имагинативном плану, подражавајући атмосферу идеалног дома, или су саговорници указивали на то да тренутно нема већих могућности за остварење таквих планова, при чему је истицана и неопходност адаптације на услове живота у окружењима настањеним по расељеништву. Чак и у тим случајевима расељеништво је предочавано као трајна измештеност, а обиласци напуштеног окружења сматрани су неопходним кораком у сагледавању животних могућности, одржавању социјалних контаката и континуитета на пољу припадности:

СГ: Па јесте, све је то уништено, ишао сам ја доле захваљујући Златку Маврићу, Саши, „Свети Спас”, значи, који смо ту обилазили свој крај, значи, они су први прошли, што каже, кренули са тиме, отворили доста људима очи.

ИС: Је л’ сте први пут ишли са њима, или?

СГ: Јесте, јесте.

ИС: Кад је то било, које године?

СГ: Па то је било, одмах после тога је било, после две године је било негде, је л’ тако?

СГ*: Да.

СГ: Када је била она пуцњава горе, у Свети Арханђели, оно, бомбу кад бацали, шта бацали.

СГ*: Да, то је било 2003.

СГ: Тако нешто, не могу да се сетим.

СГ*: 2003. је било.

СГ: Тако је било то, лепо је било, народ весео к’о да се ништа није десило то, игра је била, киша пада, ми играмо веселимо се, у свом месту, и у свом родном крају.

СГ*: [Сарадник након провере одговара.] 26. 6. 2002.

СГ: Друге, друге.

ИС: Како, како, да, опишите, ако можете, како сте се осећали тад.

СГ: Па како сам се осећао, како ти је, кад дођеш у свој крај, мени срце куца, баш лепо. И дан данас када одем доле, мени куца срце да сам на својој територији, у свом граду, у свом месту где сам живео, ал’ на жалост, немаш кога да питаш, шта да питаш више доле, нема ко, било је повратка, било је свега, ангажовано од стране „Свети Спас”, баш смо имали састанке у Општину, који ту, они нудили смештај, да направе куће, да ово, да оно, ја сам устао, и рекао сам, мени кућа не треба да се направи, кућу, не треба, мени само једно треба, да имам мир и да имам посао, јер сваки који има посао, од посао живи, од кућу нико није живео, он може месец, два, да ми да неку донацију, али није то ништа. Ништа не значи донација, значи посао да имаш, а ти сутра када имаш новац, сам ћеш да поправиш, сам ћеш да направиш. Они нису били у стању педесет црепа на кућу да ми ставе, нису били у стању, зна С. [саговорник изговара име присутне особе], који сам на састанку, биће, биће, и никада није било.

ИС: Значи ви сте, фактички, планирали повратак?

СГ: Па да је имало услови, како не би, да имало услови, што не би отишао, а шта ћу ја доле, треба од нешто живети. Од помоћи нико није живео. Још нисам чуо, неко даће ти једном, два, пет пут, али не може нон-стоп да даје, то још нисам чуо, неко да неко поклања нешто, да би он добро живео, и слуша од државе, како говоре, каже, бесповратно, само ви да имате, каже [саговорник не завршава мисао; ви само], ви, ми ћемо, каже, држава, та и та финансира, ја још нисам чуо неко да финансира негде некога, да даје, да тај добро живи, а они да њега да финансирају, ја још нисам чуо, у свету, а то су изговори само, бесповратне [саговорник не завршава реч; бе...], ово. Можда некоме даје, али народу нико није дао.

ИС: Е сад, шта је за вас дом, кућа, где је?

СГ: Па, како истиче време, где се снаш'о, овде. Мораш да прихватиш овај део, је л' доле, шта ћеш, одеш доле, немаш шта да видиш лепо, срушено, уништено, нису више к'о што су били, људи, комшије, они једно мисле, ал' друго раде, није то решење. То није решење, решење је да си на свом огњишту, на, у свом дому, да имаш посао, да имаш све, није важно ко влада, да буде народу лепо, а не владару. (СГ: Г1СГ29; СГ*: Г1ПСГ6)

У наведеном цитату уочава се и критичка инстанца према хуманитаристичким дискурсима, која је у случају саговорника, резултат укључености у рад општинских група за повратак. Сарадња са члановима удружења који воде организације посвећене расељеним лицима, у том смислу издвојила је повратак принудно измештених лица као релевантну тему за поимање дома у расељеништву. Као и у другим студијама о присилним миграцијама, колаборативни приступ помогао је да се увиди како су расељеници на живот мештана на Косову и Метохији гледали другачије у односу на домицилно становништво (Lems 2018, 68). Тако је, на пример, представник удружења „Свети Спас”, прокоментарисао своју зачуђеност тиме да један од саговорника није самоиницијативно пренео истраживачу информацију да својој обрадивој земљи нема приступ, услед етничких тензија:

ИС*: Тако да овде, шта сте понели, слике и то, не иде, јер они су оставили, није ништа покрадено. [Сарадник појашњава истраживачу ситуацију у Великој Хочи.]

СГ: Нису палили овде, додуше, нису, а провокације јесте, било је сваког дана, нема шта, и дан данас имамо провокације.

ИС: Какве су провокације данас?

СГ: Највише од ових чобана, који чувају стоку, овце, пусте их на гробље, пријавиш, не вреди, да се свађаш, ја сам крив, и то је то.

ИС: А безбедност, како бисте описали?

СГ: Па сада, тренутно, идем до Ораховца, није да не идем, али није то то, није.

ИС*: Они су се уклопили, значи, двадесет и две, три године, и њему је то сада малтене нормално, али подсети га мало, и питај га где има винограде, и ово, и да ли сме да их обрађује?

СГ: Не смемо да обрађујемо винограде, ништа. На самом улазу. Је л' сте видели на самом улазу?

ИС: Да.

СГ: То је највећа препрека, значи, нико пешака не долази из Ораховца више. Ту имају они стоку, и керове пуштају на пут, и везују их ту, намерно, да не би прошао, знаш.

ИС: А кад је, кад су то поставили?

СГ: Уф. Ту су они већ дуго.

ИС: Годинама, или?

СГ: Десетак година су ту, и пријављено је полицији, и УНМИКУ, и КФОР-у је пријављено, и нико не реагује.

ИС*: Тако да је трагедија што они причају да је сасвим нормално што хектаре не могу да обрађују који су изнад горе, и ови.

СГ: Тридесет посто се обрађује. Околно само мало.

ИС*: Живимо нормално. А заборавили су већ на то.

СГ: Није то нормалан живот, него 'ајде, него, а и по могућству све, шта да вам кажем. (Г1СГ34)

Посете расељеним подручјима и повратницима, у складу са тим, нису само указивале на емотивне и идејне оквире дома, већ и на то да у датом процесу кретања између новонасељених места и расељеног подручја долази до реконцептуализације некадашњих места живљења која су могла бити опажана као дом (Lems 2018, 132). Обиласци локација, то јест места импрегнираних сећањем, као и наративи о прошлости, служили су осмишљавању хаотичних дешавања која су

довела до измештености и радикалних прекида са ранијим начином живота. Управо услед наведених капацитета наратива, истраживачи миграција сматрали су их круцијалним за разумевање *идентификације* принудних миграната (Lems 2018, 2), јер: „Путем прича људи уређују, описују, стварају и савладавају места” (Lems 2018, 22). Савладавање некада укључује и локални црни хумор, сродан „хумору катастрофе” (Антонијевић 2023, 68), на шта указује и Вамик Волкан, констатацијом да је „циркулисање одређених шала део заједничког процеса жаловања и туговања”:

„Дељењем шала, трауматизовани чланови великих група – као што су националне, етничке, или религијске групе – изражавају своје емоције након што су дефанзивно преокренули свој афекат, смејањем уместо плача” (Volkan 2018, 7).

У том смислу, испољава се једна од централних одлика фолклора унутар заједнице, коју истиче Драгана Антонијевић, а то је „интегративна функција” (Антонијевић 2023, 72). Тако је током путовања у оквиру једне од колективних посета Призрену, саговорник (Г1СГ28), подстакнут асоцијацијом на некадашњи спомен комплекс посвећен Бори Вукмировићу и Рамизу Садику у насељу Ландовица, који је уништен и замењен споменом УЧК борцима, као што је то учињено и са другим споменичким наслеђем народноослободилачке борбе (“Landovicë”), споменуо виц у којем се на питање о једном од чинова уклањања обележја народноослободилачке борбе, добија одговор да се „Боро (Боро Вукмировић) одселио”.

Проблеми повратничке популације и питање положаја Срба на Косову и Метохији

Обилазак повратника и повратничких села у склопу сарадничких активности са удружењем „Свети Спас” подразумевао је краће посете мештанима изолованих средина претежно насељених српским становништвом. Посећена су места; Готовуша, Штрпце, Брезовица, Станишор, Бостане, Шилово, Видање, Осојане, Жач, Доњи Драгољевац, Љубожда, Новаке, Велика Хоча, и Угљаре. Посета повратничким местима и повратницима, указала је на различите видове организације и самоорганизације српског становништва, као и сродне друштвено-политичке проблеме. Поједине од породица видно су исказивале незадовољство тренутном друштвено-политичком ситуацијом, услед велике стопе незапослености и продубљивања економских неједнакости, у том смислу очекивана је снажнија институционална подршка. Други би, напротив, говорили позитивно о будућим плановима.

Разговори су са теме повратка некада преусмеравани и на генералне проблеме са којима је суочена српска популација у етнички изолованим срединама. Тако се у случају једне од посета селу Готовуша, услед присуства члана повратничке породице који није био расељен, предмет конверзације проширио на опстанак Срба на подручју Покрајине. Дужи исечак интервјуа указује на изражену огорченост и апатију код једног дела српске популације; такође говорећи и о начину на који је саговорник опажао присутна лица у својству испитивача, тражећи њихову помоћ:

ИС: А поменули сте да се више улаже у север, па да ли Ви, рецимо, мислим, осећате на неком, да кажем, том нивоу, поделе, између Срба, који су, да кажем, на северу Косова, и свих који су на, јужније од Ибра?

СГ1: Разумео сам, велика је подела, велике се паре дају на северу, много више него овде. То је прво.

ИС: А да ли Ви, као грађани...

СГ1: Под број један. Под број два.

ИС: Да ли ви, као грађани, да ли осећате међу собом те поделе, ко је одакле, [истраживач не завршава мисао; да ли се, међу собом...] ко одакле долази?

СГ1: Па, знаш које су те поделе, поделе су оне да, да ви, са вашим супругом, и са вашом ћерком радите у Дому здравља, и имате 350.000 динара, а мој сте комшија, а он, живи од социјалне помоћи. Зашто, зато што је радио, он није, али ја конкретно, ја сам радио у, овај, где сам морао сам да зарадим плату, а они раде тамо где им држава даје плату. Држава ту није распоредила довољно, да каже, да, господо, имаћете ви добру плату,

радите у здравству, у просвети, изволите 80.000, али нећете имати 120.000. Него ћемо тих 40.000 дати овима који су радили у привреди, а привреда је умрла, а они за узврат умирања привреде, дали су 11.000 динара, тај минималац, који је, кажем Вам, 2002. када је почео да се даје, и дан данас исто толики, у ствари, тада је био, ја сам то примао исто, па због тога знам, сто тридесет евра је могло у почетку да се купи за тих 11.000, а сада, кол'ко можете, деведесет евра. Значи, е ту се види највише та подељеност, о којој сте Ви малопре рекли, да је та подељеност, овај ради у државним органима, дебело је плаћен, овај ради у привреди, или је радио у привреди, и не ради нигде, и не може да дође до посла, од тог минималца, ко може да [саговорник не завршава реч; жи...], да ли неко четворочлану породицу може да издржи, не, ето, то су те, те битне ставке, које би требала држава, ја то причам са Вама, као да сте Ви у политици, а знам да нисте у политици, и не можете да ми помогнете ништа. Кад сам ја и са Петковићем овако разговарао, е то није мој део посла, да, али пренесите, Ви сте продужена рука.

ИС*: Наравно.

СГ: Држави и Влади, пренесите са терена оно што је истинито, пренесите онако како јесте, не да лажете, ни да увијате, ни ништа, ово је истина, и кад се истина говори, онда је то најчистије, и најлепше, и не можеш ни да погрешаш, не можеш ни да одеш на странпутицу, то је то, и шта он да очекује са троје деце овде? Са 13.700 социјалне помоћи [саговорник мисли на свог сина; СГ2], је л' може он да, Ви знате, једно дете да опремиш у школу, треба ти петсто евра. Једно дете да опремиш, да иде у школу, где узети те паре, где плаћати рачуне, где купити деци јакну, ципеле, патике, деца су мала, па расту, па их прерасту, па онда, овај, нова патика, носи два месеца, е тесно, е тата, купи, мама, друге, и тако даље, тако. То су ти проблеми, не знам колико ви, не знам зашто вас то толико интересује, да ли ви можете нешто?

ИС*: Па, део можемо да објавимо, то.

СГ: Јер кажем, доста парадних делегација из Београда дођу овде.

ИС*: Знам, све то знам.

СГ1: Дођу, и све их интересује, зато кажем, не знам у ком својству ви долазите, ако долазите као новинари, или као неко, рећи ћете, ово што сам рекао, то је све истина. Ту нема лажи, Ви посетите још педесет кућа, сви ће вам исто рећи, многи ће вам још горе рећи, ја не могу тако да говорим, али многи ће вам још горе рећи. Према томе, тешко је.

ИС: А како Ви онда доживљавате, ево, Н. [истраживач се обраћа саговорнику именом; СГ2], повратак, како бисте га дефинисали, мислим, да ли је он Вама решио неке проблеме?

СГ2: Па, углавном, решио, не баш сваки проблем, али овај стамбени је најбитнији, је л' тако, а све остало, кажем Вам, ја сам, трудим се да, да зарадим свој динар, тако што сам добио ове машине, и идем тако из села у село, и зарађујем колико могу, али све зависи кажем ти, од (...), од временских услова, јер нема сталног посла. (СП6)

Информације током обиласка добијане су и изван интервала заказаних интервјуа, у оквиру интеракција и посматрања просторних подела и ознака. Село Новаке, упркос обновљеним кућама, као и пут до њега, за који су сарадници у истраживању упозорени да није безбедан, оставили су карактеристичан утисак изолованости повратника, међутим, повратници су и упркос томе били затечени у процесу садње винове лозе:

СГ: Живот пре 99. много је био бољи, него што је данас за српску заједницу, који смо овде у јако малом броју, а ту бројку је управо допринео сам рат, и сва та дешавања која су се дешавала, током 99, након 99, 2004. и тако даље, и дан данас ситуација није тако добра, а ми се трудимо да и даље одржимо тај, те своје корене овде, на просторима где смо рођени, где су нам и дедови наши живели, и очеви, као што видите, овде се данас налазимо на једној парцели, која је засађена под виновом лозом, а винова лоза вам је дугогодишњи засад, што значи да ми још дуго година намеравамо да будемо овде, да л' ће бити боље, односно, некада, онако како се некада живело, до 99-их година, када није било тих међуетничких односа, не тако лоших, него, уопште није било, до самог ратног, почетка рата, деведесетих година, стање је било јако добро овде, не само за нас, него за све који су живели на овим просторима, рат је учинио своје, и сâмим тим и ту мржњу произвео. (ПО5)

Посебно се издвојило и село Љубожда где је представника организације и истраживача до повратника са којим је био заказан интервју спровео мештанин Албанац. Кроз даљу конверзацију са српским становништвом испоставило се да је у питању један од ретких припадника албанске популације који свакодневно комуницира са повратницима, међутим, и да се за њега сматра да је особа са посебним потребама. Услед чега је његово понашање у извесном смислу третирано као

аберантно, тако да се претпостављало да му је дружење са Србима било толерисано, док је наглашавано то да у већини других случајева комуникација са Србима може имати негативне реперкусије за косовске Албанце. Такође, просторно уређење у селу говорило је у прилог постојању етничких тензија међу мештанима:

ИС*: Овај заставу што држи [погледати фотографију 15], је л' прави неке проблеме [сарадник мисли на представника албанске популације који је у свом дворишту раширио велику албанску заставу]?

СГ: Са њим и немамо неку комуникацију, можда и није ту, он и...

ИС*: Али не прави неке проблеме?

СГ: Нема никаквих проблема, сем што провоцира, ето, сад има само, свео се на ту једну заставу, а раније је имао пет, шест.

ИС*: Знам, знам [...]. [Саговорник изговара узвик; ма.] Нека му је, само да не дира, нека.

СГ: А једном приликом, да испричам и ову анегдоту, дошао један младић из, Р. [сарадник изговара име] син, онај што долази ту стално, тражи да купује земљу, и дође овде, и мало видим да ме провоцира он, каже, како комшија ваш развио заставе, каже, што ви једну српску, каже не развијете овде, каже, знаш он мени.

ИС*: Да, да.

СГ: Па реко', ја нема потребу, српску заставу да носим, да развијам, ово моја, српска застава, оно је застава цара Душана, што му Византија дала, оно је српска застава, он што поставио, а ви што не знате, па сте нам узели, и заставу, и обичаје, реко', све сте нам покупили, реко', није то страшно, али реко', што сте почели ракију да пијете, више него ми, то ће да вас убије, то ће да вас уништи. (С3)

Фотографија 15, Село Љубожда²²⁷

Хумор је тако наново коришћен као средство отпора, којим се *конструктивни* карактер *идентификације* употребљава као средство додатног наглашавања етничких разлика (Wodak et al. 2009, 33). Тиме је пресликавано постојање нетрпељивости, и поимање етничких граница групе као искључивих. Карактеристично за ово повратничко село било је и то да су се приликом

²²⁷

Фотографија забележена из аутомобила.

интервјуа окупили сви присутни повратници, илуструјући своју сложеност и организованост, која се могла видети и у документарним репортажама о овом месту („Око magazin: Suza Kosova” 2024). У питању су била старија лица, чији повратак је већином био сезонски. Таквом врстом интеракције добијена је целисходнија представа свакодневице повратника, који су се обрадовали посети. Поред тога што је већина повратника, без обзира на њихову локацију, показала извесну захвалност због посете, јасно је било очекивање пружања помоћи, делимично подстакнуто и присуством члана удружења ангажованог у сектору за повратак:

ИС: Је л’ има можда још нешто што бисте Ви истакли, а да ми нисмо питали?

СГ: Па ја бих волео, ако може, преко ових, ваших тих, те организације што су, ја мало пре рекао да, да не мало гледате, да, е овако, мени је доста што сте данас дошли да попричамо, а и мало и са неким стварима да ми помогнете, ево, још и ову папирологију кад би могли да ми помогнете, у па, мени је доста, и нешто, бар нешто [саговорник мисли на папиролошке проблеме настале услед словне грешке, који му стварају препреке у долажењу до документације унутар косовског система самоуправе]. (С1)

Поимање стања употпунио је и обилазак села Бостане, где је била видна бесперспективност међу српским становништвом, и постојање проблема са алкохолизмом. Непосредно по изласку из путничког аутомобила, на којем су биле постављене готово неприметне ознаке једне од међународних организација, упркос чему је ауто неколико пута заустављен током обилазака различитих локација ради регуларне провере, нама су пришла два малолетна детета која су упитала да ли смо дошли у својству донора који ће уделити новац. Таква очекивања сигурно су била подстакнута нашим доласком у склопу активности удружења, али су јасно указивала на типичан карактер интеракција мештана са посетиоцима, исказан кроз очекивања новчане и других врста хуманитарне помоћи

У појединим случајевима ситуација на терену је била конфузна јер у повратничким кућама некада нису затицани сви чланови породице, док они који су тада разговарали са представником удружења и истраживачем, нису знали да пренесу све информације у вези са породичном историјом миграција и добијањем куће по основу донација, посредством међународних организација у склопу институција самоуправе са седиштем у Приштини, или су извесне донације прикриване ради даљег тражења помоћи, у другим случајевима подаци су се чинили непотпуним. Нејасноће ове врсте указивале су на могуће проблеме у систему заштите права расељеника. Разговори са запосленима у сектору за повратак унутар институција самоуправе потврђивали су да је у процесу пружања донација долазило до измена приоритета, уз навођени разлог злоупотребе подршке од стране корисника, повратника, или расељеника унутар Покрајине. Такође, запослена лица су некад имала реплике на жалбе корисника, који су сматрани изузетно захтевним. Тако су добијане потпуно опречне изјаве о проблематици положаја расељеника и повратника. Додатну забуну уносило је постојање различитих система пружања подршке, то јест српског и система самоуправе са седиштем у Приштини, које је креирало несугласја и конкуренцију, а за актере из цивилног сектора представљало додатно отежавајући фактор у долажењу до проверених информација, уносећи велику забуну. У заказаном обиласку поверенику српског порекла, са којим је организација имала састанак, примарно је зато и постављено питање коју од наведених страна представља:

СГ: Косовска страна је радила, ми, значи, испред Владе, овај испред Министарства за заједнице и повратак, и Општине Штрпце, значи, по косовском систему, знаћи, урадили смо све, а што се тиче Србије нису урадили ништа, кажем то искрено. Ја то на сваком састанку кажем. Српске институције помажу Митровицу, а нас, знаћи, као да не постојимо на мапи, а не да живи овде, 12.000, 13.000 Срба. Значи, то је, значи, јесте да даје плате Србија који, раде у Дом здравља и школе, али да ти кажем, српске институције, па задњих два’есет година, па више од десет људи није запошљено, знаћи, чак има, рецимо, у Центар за социјални рад три, чет’ри радна места, који су људи отишли у пензију, не дају да се запосле нови, нови радници. А рецимо, док доле Митровица, запошљавају их где треба, и где не треба. Искрено, то ја не кажем Вама, него кажем на све

састанке где одем, и у Србију скоро сам био, то сам им рекао исто. [...] Кад бих сад почео да ти причам, ја бих морао два дана да ти причам, зна [саговорник помиње присутно лице, колегу] колико смо овде помогли, стварно, значи, направљено сâмим тим, преко триста кућа, значи, направљена су сто тридесет два стана, плус, знаћи, а плус да не спомињем различите помоћи, знаћи то, храна и све остало. Плаћали смо чак, чак људима и кирију, који нису могли да се снађу, по шест месеци, годину дана. Значи, оно, разне врсте помоћи, ја радим једанаест година на овом радном месту, и баш доста смо помогли, значи, баш, баш доста, знаћи само, да ти неко каже да су направљене триста куће, онда мож' да, и сто три'есет два станова.

ИС2: А највише у ком периоду, отприлике?

СГ1: Па, од 2011, када смо кренули, до прошле године. Добро, и ове године радимо, сада ћемо да радимо пет, шест кућа али 2015, 2016, 2017, можда по педесет кућа смо радили годишње сигурно. Значи, 2016, 2017. су прављене те зграде, оне су прошле године уселене, значи, сто тридесет два станова, од тога има још двадесет и три слободна, сви људи који живели у колективне центре добили су стан, значи, по квадрату кол'ко чланова су, значи, отприлике, не знам кол'ко је ишло, петнаест квадрата по члану. Тако нешто, небитно, овај, тако да су они добили стан, добили су намештај, добили су храну, добили су комплет грејање, значи, има парно оно, пелет за, за целу годину, знаћи, све у фулу што би се рекло. (ПО4)

Унутар *наратива о напуштености*, тема расељеништва и повратка изнова је тако постављана у оквиру опстанка српског народа у Покрајини. Упркос приметном одсуству помака у побољшању положаја српске популације на Косову и Метохији, појединци су показивали решеност да допринесу помацима на том пољу. Такве намере некада су исказиване кроз покретање приватних послова, лични ангажман или подстицање државних пројеката и друштвених иницијатива. Карактер таквих активности указивао је на високу стопу незапослености и неискоришћеност природних и људских ресурса, као и на увиђање становништва да постоји простор за промену друштвених околности. Један од повратника, који је запослен у српским институцијама на територије општине Клина, тако је истакао:

СГ: [...] Зато кажем, природно, природно нестаје, људи умиру, рекао сам вам, није умро један, него је умрло десет посто из тог села.

ИС*: Да, да.

СГ: А онда млади, ако, ако, ако не прође неки, ја сам, право да Вам кажем, покренуо један огроман пројекат, за једну фабрику, за прераду поврћа, пастеризација поврћа, у сезони поврћа, онда имамо печурке, наше шуме су богате вргањом, кад буде, онда буде пара за три године да живи породица, да покренем, пројектну документацију сам завршио, значи, то је канцеларија платила, имамо пројекат готов, јер на Влади сам једном изнео, док је Вучић био премијер, изнео сам да нам треба једна фабрика, где би се упослило, где би се упослило (...). Фабрика, која би, рецимо, за почетак, нека запосли пет жена, не више, пет, шта је пет радних места, нешто минимално, а за нас овде, много, да кроз фабрику, кроз пројекат, направимо, рецимо, да анимирамо по двадесет породица, да им дамо по једну краву, и ако имају по једну краву, да им дамо по још једну краву, да се обезбеди стање за производњу поврћа, да им дамо по петсто квадрата пластеника, сто квадрата пластеник је ништа, да изнесете гајбицу парадајза, испред куће да продајете, а петсто квадрата, већ би то била производња, корнишона, рецимо, три, четири тоне, у једној оној, вегетацији, па се то почупа, па се засади ново. Мислим, пољопривреда посла, сад причам, ако бисмо двадесет породица ове године помогли пластеником од петсто квадрата, једна крава, и од тих двадесет, и нека раде, као, типа Горанци, месец дана ради Весна, а месец дана ради Катарина, немамо ми посла за свих двадесет незапослених, петнаест, двадесет незапослених жена, али да их анимирамо на месечном нивоу, она месечно да прими, ако треба, тридесет хиљада, да ради у фабрици, а да свој корнишон, боранију, за пастеризацију, паприкаш, шта већ, пласира баш у тој фабрици где ће да ради. У сезони, ван сезоне, рецимо, да имамо и хладњачу, и сушару, ван сезоне, у сезони, наравно, кол'ко мож' да се стигне, али хладњача, да се обезбеди хладњача, где би могли да сместимо, рецимо, да продужимо производњу барем два, три месеца, са сировинама из хладњаче. Зубин Поток, Зубин Поток, задруга земљорадничка, задруга, Зубин Поток је вољан да направи обуку за раднике, вољан је да сав, сав производ који произведемо пласира на тржишту, а пример један, ван сезоне можемо да, рецимо, да раде те жене, да раде и смрзнута теста, па онда, кроасани, па, свашта по нешто, џемови, џем, имамо воћа, кад роди, ми не знамо шта ћемо са шљивама, провучемо то кроз ракију, имамо, рецимо, ја имам, примера ради, имам једно седамдесет ари шљива, кад то роди, то роди много, провучем нешто кроз ракију, нешто продам овако, као, као, воће, али много би ми значило, да може, да имамо, рецимо, хладњачу, сместимо шљиве, и да правимо џемове у континуитету, како се указује време. (Г1СГ33)

Саговорницима који живе у Покрајини, или раде на њеном подручју, постављано је питање како виде опстанак Срба и на који начин тумаче самопроглашену независност Косова; њихови одговори су најчешће указивали на неопходност промене положаја неалбанског становништва. Сарадник у истраживању током *колаборативног* рада, увидевши да је наведено питање опстанка осетљиво, будући да је најчешће повлачило осврт на политички импрегнирану тематику, замолио је да се оно не поставља свим повратницима, док се не изврши претходна процена да ли је пригодно. Постепено увођене политичке промене у погледу регулације статуса Покрајине, саговорници нису тумачили као безначајне, упркос томе сматрајући да нису ни коначне, иако су у погледу њих исказивали високу амбивалентност.

У случају стицања поверења од стране повратника, и њима би била постављана наведена питања, или би се тема статуса Покрајине сама наметнула, а саговорници би јој приступали на различите начине, не негирајући последице политичких промена. Истицана је неопходност адаптације на захтеве који су постављани пред српско становништво, а поседовање документације самопроглашене државе Косово у том дискурсу сматрано је нужношћу, при чему је идентитет тако виђен и као стратегијски. Известан степен моћи институција самоуправе, с тим у вези, поједини од саговорника нису негирани. Најевидентнији је пример повратника у село Доњи Драгољевац:

СГ: Пут су рекли да нам направе, одавде до гробља, свуд су путеве направили. Немамо пут за гробље, не може да се прође. Морам да идем на Исток, можда да кружим пет километра, а овде ми је километар, али свуд су пут направили, за наше гробље, или за Осојане, ево сад, мораш на Жач да идеш, или на Крњино, а ми смо имали пут овде преко, и за Осојане немамо. А у Осојане Општина, ту идемо у Општину наше потрештине да тражимо, шта треба, и да се јављамо, да, да. Пошто ми морамо и са њима да сарађујемо, и са овима, овамо, двојно, значи, то је то.

ИС: Како се Ви осећате, где припадате? Тамо, или овамо, кад морате да сарађујете са свима?

СГ: Па види, види, ми морамо, ми морамо папирологију, катастар, папирологију, катастар, имање, све ово, све морамо овде, папири су код њи' [саговорник мисли на власти самоуправе], а овамо идемо ако нам ови баце неку коску, да нешто, наши ови из, Канцеларија та, они нам по нешто донирају, претпостављам, семе за сетву, неку машину, нешто, мада, и то слабо дају. Обећали су ми неке пчеле, видим, да л' ће дат', неко воће, ту смо узимали то, али папирологија, све код њи' овамо, јер је то ту, и морамо, морамо са њима, морамо у Општину, не можеш ти, морамо у суд, морамо личну карту да извадимо, ево, сад треба да продужим личну карту, значи, мора да идем, не могу направим косовску личну карту код њи', него морам да направим овамо, мада ми имамо двојне личне карте, видим сад, ко се није вакцинисао, на границу, не пуштају.

ИС*: Да, да. [...]

ИС: Како Ви доживљавате личну карту, као нешто што Вам треба ето, за сваки дан, или?

СГ: Па, ми, ми доживљавамо личну карту што, што не можемо, што не можемо ништа да завршимо овде, претпостављам, ево, примамо косовску пензију, сад ову, сто евра, ми ако немамо ту личну карту, све је цабе, значи, косовска лична карта диктира, она диктира то што они треба да нам дају папир, треба да нам дају ту пензију, треба да нам, треба да. Та је косовска лична карта, та је косовска лична карта за ову територију, она, а ови тамо кад идемо, они не признају косовску, него морам ову да покажем, и то је то, значи, две личне карте, двојно држављанство, овде сам Косовар, тамо сам Србин, и то је то!

ИС: А Вама лично, да ли је важан тај, национална припадност, је л' Вам је важна?

СГ: Па, ја српства не могу да се одрекнем, ја сам Србин, био и Србин остајем, и тако сам заведен и у књиге, е сад сам заведен овде, Косовар, ал' сам раније заведен, био сам, док је била Југославија, био сам Југословен, кад је била савезна држава, били смо, Црногорац се писао Црногорац, Србин се писао Србин, а сад сам овде Косовар, у њину личну карту, а у ову моју личну карту сам Србин, Србија, ето. То је то. (С1)

Повратак се ипак опажао као решење за мукотрпне услове живота у расељеништву, будући да је обезбеђивао већу економску стабилност, уз личну независност, али не и живот у близини деце, која би најчешће остајала изван Покрајине. Ни тада задовољство условима није било потпуно, будући да је већина сматрала изгубљене домове ненадокнадивим. У замену за њих су најчешће добијани типски објекти, а постојала је евентуална могућност одабира намештаја. Предмети критике били су упућени и на рачун квалитета градње. Упркос свему, повратници су

ипак изражавали и сатисфакцију оствареним правом на повратак, попут повратнице из села Доњи Драгољевац:

СГ: ИОМ је дошао овде, на територији Косова и Метохије, с намером повратка, ко је био у могућности да се врати, и услови су им били, баш коректни, јесте мала квадратура куће, нама нико не може да надокнади ништа наше што смо изгубили, једна, једна шљива, једна врба, једно дрво, нама је драже пре што је било, него сад, све друго што се, и у околини, и што имамо, овај, што нам се нудило, и што нам се даје. Да вам кажем, расељеништво је много тешко, изашли смо, такорећи, у најгоре годишње доба, и ми, и наша деца. [...] Контрола је ишла по Србији, да виде где ко живи, какви су коме услови, код мене кад су дошли, стварно су, кад су видели моје услове, то је била кућа трошна, тридесет треће годиште, ни струју, ни воду нисам имала, један осигурач, једна сијалица, и тако да не причам, он каже, поведи ме где ти је канализација, ја сам га одвела у пољски вец, који сам сама правила, на четири коца, тако је, снашли смо се, тако како смо се снашли, живели смо како смо живели, 2015, августа месеца, почело је да се ради, првог октобра 2015. сам се уселила у кућу, и тако да, нисам имала проблема с комшијама, нисам имала, немам ограничење куда идем, и шта. (С2)

Посета селу Станишор показала је нешто другачију перцепцију о квалитету подршке повратницима. Код двочлане породице повратника било је видно задовољство, јер су изградњом куће знатно били побољшани њихови услови и стандард живота. Породицу су чинили мајка и њен син, који је уз помоћ грантова за повратнике успео да добије и запослење. Следећи фрагменти интервјуа указују на њихове ставове по питању доприноса повратка решењу њиховог статуса:

СГ: Па да Вам кажем, ми и горе кад смо живели, у стару кућу, ми нисмо имали ни воду, ни, струју смо имали, али воду нисмо имали, ја сам прала све на руке веш. Сада, ево, имамо воду, имам купатило. Нисам имала купатило. Муж ми био болестан, морала сам све у корито да, мислим, глупо је што причам, али то је тако. (...) То је жива истина, у корито сам га купала, и он и деца, исто кад су били, да, шта да радим. Е сада, стварно ми је добро, имам купатило. [...] А одавде, ја не, овде, муж ми је сахрањен ту, ја одавде не мрдам нигде, а и он, где ће после, где ће да иде кад нема мене, код кога ће, ко ће да га прихвати [саговорник мисли на свог сина], у улици стари, сви ће да помру, нема (...). Сестра ми је сама, нема деце, нема, боље ти је, како да је, ко ме воли, нек изволи, ко ме не воли, молим лепо. Врата су отворена свакоме, нико није живео ни за једење, ни за пијење, сви имају, ал' ето, ипак, дођемо, одемо, попијемо кафу, пошалимо се, то је, не знам. Ја да, ја не немам, не идем нигде, ја седамдесет трећа година, не идем нигде, па како је рекао бог, тако, шта да радим, стварно, нећу. (СП7)

Одука о повратку указивала је на то да су *животни пројекти* и акције појединаца прожети *интенцијом* опстанка (Rapport 2003), и да је упркос незадовољству датим стањем, одржавање имања, чак и кроз дуже сезонске боравке сматрано личним постигнућем, које је одржавало континуитет са породичном историјом. У складу са тим дом је и даље опажан као *плури-локалан* (Lucas and Purkayastha 2007, 245), будући да су често млађи чланови породица, то јест деца повратника живела изван Покрајине, и да је дом подразумевао кретање између ових локација. Разговор са повратником из села Љубожда текао је на следећи начин:

ИС: Је л' за Вас исто ово место као што је било пре рата?

СГ: Шта исто?

ИС: Је л' га доживљавате као исто место?

СГ: [Саговорник говори кроз осмех.] Па не да га доживљавам исто, нешто га, још узвишеније, још узвишеније, феникс село, човече, из мртвих па поново подижемо, поново изграђујемо. Имања су нам уништена, ту треба много рада, много труда, ми смо сад мало у годинама [у позадини све време тече разговор мештана, који потврђују констатације повратника], и тешко да се покрене, немају пара, немају ни средства новчана, мораш децу тамо, треба ти овде да издвојиш, ја сам у пензији, и с том пензијом не могу да подмирим, и тамо, и овамо, па некако се издржава, почели смо да сејемо мало, те пшеница, те башта, по нешто тако. (...) Кренули само сад мало, кол'ко може, оно што може, што је обрадиво, што може да се обради. [...]

ИС*: Ви имате породицу и тамо сада, и овде сте, како ви видите Ваш дом, шта је дом за Вас?

СГ: Како ја видим сад то, ја то видим сад овако, значи, ту сам, да не дозволим да ово пропада још више, да то буде, овај, да то уредим, да добијемо, на неки начин на неком времену, и сматрам да сутра деца, да ће да дођу овде, да ће нешто да се промени, не знам, неће остати овако, и да сам ја ту да то сачувам, да, овај, да

имају где да дођу, да им ја покажем, где, где су међе нашег имања, где, и да имају повремено, та љубав да им се не угаси за овим местом, да долазе што више, и више, да осећају, да им се развије тај неки патриотизам код њих, да они, да ето, жеља ми је да дочекам, да они мене на неки начин гурају да долазим овамо, да ми дају ту подршку, и тако то, за сад имамо подршку, стварно, ето, барем, барем старији син ми је рекао, ни случајно немој да продајеш тамо, то мора да остане, па макар, кад будем отишао у пензију, доћи ћу, да будем овде, унучићи његови, долазили су ту, исто, одушевљени су, одушевљена деца, видели шта су тад имали да виде, а сад, кад буду дошли, све је лепше и лепше место, ја сматрам да споро иде, али да ће да заживи, овде тај повратак, али врло је тешко.

ИС: Како, с тим увези, како Ви видите будућност Срба на Косову и Метохији?

СГ: Па, сад, за сад, није нешто сјајно, али... (С3)

Било је и оних повратника који су сматрали да сезонски повратак не представља адекватно решење из њихове перспективе, очекујући снажнију институционално подршку за трајна решења. У тим случајевима истицано је да је повратак посебно отежан за породице са малом децом, која у случају обитавања у метохијском селу Новаке нису имала погодне услове за наставак школовања. Повратак је у том случају предочаван кроз *наративе о напуштености*, којима је истицан угрожен положај српског становништва, чији је живот у етнички изолованим срединама био отежан и одсуством оквира здравствене заштите, али и дискриминацијом на етничкој основи. Упркос томе повратници су изналазили начине да организују своју свакодневицу, указујући некада и на усамљеност којој су изложени. Саговорник из села Новаке, које је етнички хомогено, изнео је цитирана запажања:

ИС1: Колико сад има Срба овде?

СГ: Мало има, ми смо у старту дошли, седамдесет и шест особа, у колективној, центру, да кажемо, у згради школе смо боравили, мада и она није била завршена, те ноћи се још и радило, било је мокро.

ИС: Колико дуго сте били ту?

СГ: Више од три месеца, чекајући да се куће, да почне градња, да се то одради, тако да, негде пред јесен смо, од марта скоро, август, септембар смо сви почели са усељавањем у, по кућама, изградња куће, није, квалитет куће није на неком нивоу, у то време кажу да су то ти европски стандарди, па ако Европа живи тако, онда, ми смо за њих [саговорник не завршава реч; Ам...], за Европу онда смо ми негде, неки, Америка. [...] Па, видите, дан данас који смо овде, да не кажем, баш данас, тренутно, најчешће који боравимо, то је она група која је дошла марта месеца 2003. године, било је повратака и касније, спонтаних, тако, по две, три куће се ураде, по једна, и тако то, ал' њих нема, нема ту да стално бораве. Дођу на, на кратко.

ИС1: А Вас који сте стално ту?

СГ1: Нас који смо стално, петнаестак, нема нас више од петнаестак, то је то, а што је најгоре, ако гледамо да породица има само једна, тренутно, јер породице чине брачни пар са децом, а такву породицу имамо само једну, то је код, раније је био мој зет, сад је Глигоријевић, Бранимир. Глигоријевић, он је ту са троје деце, мислим, и он има муке, то су те муке, рецимо, које можда многе спутавају, и за повратак, многе, не све, али многе, који би хтели да се врате, али образовање је проблем, у многим местима, а ја причам за наше село, и сам град, општину Призрен, где немамо услова школовања на, на српском језику, може на бошњачком, а на српском не, који програм би био, шта би моје дете, односно унуче, требало да учи, и ту, ту, би ја донео одлуку да л' то дете треба да иде у ту школу, или не треба, тако да су ти родитељи донели одлуку да њихова деца не уче тај план, и програм, имамо у Призрену Евицу Ђорђевић, са ћерком Милицом, која је, исто, такође има муке за школовање своје ћерке, где, где мора у Ораховцу да похађа дете школу, шта ће даље за факултет, она још мало завршава, овај, осмогодишњу је завршила, кренула је у средњу, деца од Бранимира из Новака, они се школују на Брезовици, тамо плаћају станарину, путују, субота, петак, понедељак, и то је јако тешко, овај, одржати породицу на две стране, то су, велике трошкове, трошкови, кол'ко ја знам, да они, иако су писали захтев, привременом органу Општине Призрен, са седиштем у Штрпцу, да им помогну бар за станарину, ја знам да нису добили одговора, а камоли помоћи, тако да је врло тешко. Онда, кад је у питању, овај, здравство, ми немамо, ми немамо, ми ни тридесет посто не можемо бити задовољни, као они који живе у централној Србији, или у већим енклавама, ако ја до зубара треба да идем у Штрпце, педесет пет, и назад сто десет километара, и како ћу да идем, и како ћу да се вратим, изгубим цео дан, да би пломбирао, рецимо, један зуб, то, то је исто проблем, не ради се само о зубару, него о другоме, о другим здравственим проблемима, али, кад је нешто хитно, ми се не устручавамо, позовемо Хитну помоћ, наше општине Призрен, овде најближе, дође хитна служба, и они одраде своје, али ако је нешто теже у питању, онда мора лечење ван Косова, односно, у централној Србији, кад је у питању запослење, такође, то је велики проблем, незапосленост, овде и за њих

[саговорник мисли на косовске Албанце], а такође и за нас, они немају пуно обзира када је у питању мањинска заједница, српска заједница, да, да изађу у сусрет, и да подрже тај повратак, они наводно подржавају повратак речима, па ми подржавамо повратак, па, да бисте подржали повратак, шта подразумева повратак, ваљда подразумева и опстанак, а не повратак са повратном картом [саговорник наглашава констатацију], дођи и врати се, ми смо имали неколико радних места при Општини, конкретно у Канцеларији за заједнице и повратак, где је најмање троје било запошљених, како је ко отишао у пензију, то се радно место затвара, или га попуне, са радно место где ће да заступа Албанац, или у некој другој дирекцији, али бројно, да се поклопи број радника и службеника Општине, најновији, случај је био пре пет године, господин З. [саговорник изговара име присутног лица] зна, С. К. [саговорник изговара име и презиме особе], она је радила за реон Жупу, међутим, како је она отишла у пензији, они су упослили особу из албанске заједнице у Канцеларији за заједнице и повратак. (ПО5)

Остварење права на повратак, што се и у цитираном исказу може видети приказивано је као мукотрпан труд, који је захтевао самоорганизованост, и упорност расељеника, као и решеност да до изградње кућа обитавају у привременим формама смештаја. Тако се стицао утисак да је искључиво групни повратак одржив. Поједини, попут посећеног повратника у селу Жач, указују до које мере је тај процес бивао опструиран од стране локалних мештана, косовских Албанаца. О таквим баријерама сведоче и лица ангажована у сектору за повратак, која су често организовала повратнике и предочавала им начине на које би требало да упућују захтеве за повратак, али и била у прилици да и сама виде како су куће повратника урушаване, или подвргаване различитим потребама. Један од повратника из села Жач, истакао је:

ИС: Како, у ком тренутку, како сте донели одлуку за повратак?

СГ: Па, искрено, да Вам кажем, овако, било је ту, једна породица С. [саговорник изговара презиме], у други део села, Горња мала, који зовемо, они су се вратили, тако, њима су направили куће, и ми смо, 'ајде, одлучили, и ми ћемо да се вратимо, стали, контактирали смо телефонима, договорили се, 'оћемо, 'оћемо, договорили се, и дошло је над двадесет и четири повратника, тад смо имали доста проблема, морали смо да вадимо тамо, из пореске управе, и да не поседујемо ништа у Србију, да би овде добили кућу. Тако, не знам због чега то, јер нама Влада Косова није ништа правила у Србију, па сад да нам каже имате тамо, не можете да добијете овде, иако имате своју имовину, све то, и то се доста вукло са тим папирима, девет месеци смо били у шаторе.

ИС: А Ваша имовина, кад сте отишли одавде, у тренутку кад сте отишли одавде?

СГ: Остало је све.

ИС: Све је остало сачувано, или?

СГ: Ништа није сачувано, све је уништено.

ИС: Значи, остало је само, сравњено је све или?

СГ: Добро, ми смо имали новију градњу куће, она је остала, зидови и то је, нису могли тек тако лако да сруше, као, рецимо, ове старије куће које су биле од опеке, цигле оне, то је лако срушено, пропало за тих десет година, од времена. Кад смо се вратили, у посету, кад смо дошли, у ствари месец дана пре нашег повратка, фебруара, ми смо се марта вратили, фебруара смо били, мени је кућа била читава, само је фалио кров да се стави, за месец дана, пошто смо се вратили, они су све плоче поломили, узели гвожђе, само једна плоча је на подруму остала, остало је све је... Само да се не би вратили [саговорник наглашава].

ИС*: То ти исто нисам причао, можда ти је неко рекао, Радмила, или неко, код „Иди види” посета, код сваког наредног доласка, да домаћин обиђе кућу, увек су се дешавала додатна оштећења, значи, ако је кућа била на три спрата, код другог доласка један спрат је био мање, код трећег доласка, још један спрат мање, оно што он каже.

СГ: Па не, мене је спрат, рецимо, пола је куће од тог спрата срушено, а пола стоји. Тако сад, шта ћемо, а ето, могло је само кров да се стави и да се, среди унутра, то, нормално, дотера, и да се живи, овако, они су то све порушили, рушили су зидове, кад би мајстори напустили посао, отишли кући пред ноћ, они би дошли, па сруше, свеж је онај зид, и само га гурнули, и срушено је. (С4)

Фотографија 16, У обновљеним кућама Срба чувају стоку (фотографисао Златко Маврић)²²⁸

У вези са побољшањем статуса повратника протоком времена, међу ретким напрецима некада су истицани међуетнички односи на чијем плану је долазило до спорих промена, према казивањима саговорника. Перцепција међуетничких релација упућивала је на чињеницу да познавање окружења од стране повратника захтева *социјалну навигацију* (Vigh 2009), у контексту променљивих друштвено-политичких релација. Искази повратника указивали су на велики степен опреза, и пажњу коју су они посветили опсервацији социјалних релација, што се може видети у следећем исказу, забележеном у селу Љубожда:

СГ: Можда је овај податак интересантан, то да кажемо сад, дотакли смо се због вас, ја, моје неко мишљење, сам их поделио у три групе, ове комшије, они који хоће да сарађују са нама, и да разговарају, да комуницирају, и чак и да их не види неко, дођу на кафу, има друга група, која ја једноставно, неће ништа да ти уради, али једноставно не жели да те види, окрене главу на другу страну, неће да комуницира, прође поред тебе, не примећује те једноставно, и ова, по мом мишљењу, трећа група, је најопаснија, која утиче на ове, што би, што би комуницирали, да не смеју да дођу. (С3)

У ређим случајевима повратници би се освртали на рецентне провокације на етничкој основи, међутим, чешћа је била констатација да су Срби и Албанци у извесној мери упућени једни на друге. Тако је повратница из села Станишор у погледу релација Срба и Албанаца истакла: „Требамо ги, и они треба на нас, и ми ги требамо на њих” (СП7). У случају постојања извесних етничких тензија, некада су вршене претпоставке њиховог узрока, као што је то био случај у селу Доњи Драгољевац:

СГ: Добро смо, нисмо до сад имали ми, лично ништа, док комшија јесте, Благоје Зувић, знаш, он, имао је мало проблема, не мало, него мало више, али је био, али је био, упоран је био, били су га, човека од седамдесет, скоро осамдесет година, али издржао је, других проблема, (...) имао горе, можда ти је рекао Б. [саговорник изговара име], овај Љ. [саговорник изговара надимак], до сад није никако, само некако, ми смо мирни, и дисциплиновани смо, једино што, није се истакао, да кажем да се истакао Љ. М. [саговорник изговара име и презиме], он се није истакао, он је само постојећи споменик, који је имао, био с крстом, само подигао, и није прошло ни три недеље, опет су му га... Тако да ипак има, не може сто посто, релативно је, али добро је. Још нешто те интересује? (С2)

Из приказаних сегмената интервјуа може се приметити да је повратак од расељеника захтевао прилагођавање извесним правилима понашања. Као и у случају расељеника који живе

²²⁸ Село Доња Србица 2018. Село се налази на путу Призрен–Ђаковица, и етнички је мешовите структуре, припада територији општине Призрен, од чијег градског центра је удаљено оквирно десет километара („Азбучни списак насеља у Републици Србији” 2011; „Етничке мањине на Kosovu u 2005” 2006).

или раде на територији Покрајине, он је подразумевао појачану обазривост, додатно изражену услед услова живота у етнички изолованом окружењу. Опстанак је тако предочаван као део предања у склопу *породичног фолклора*, круцијалан за самотематизацију и националну категоризацију:

СГ: На неки начин, боримо се и са самим собом, да ми то победимо, сами себе, на неки начин, да кажемо, ту смо, било какав ризик, било шта да нам се деси, свесни смо тога, и ми 'оћемо ту да будемо, своји на своме, да створимо барем неке услове, да може да, та деца да нам дођу сутра, надамо се, ето, што каже, добијемо мало и у времену, видиш ово, мења се [Комшилук у позадини додајује одговоре]. [...] Не знам шта да вам кажем сад, никад се не зна, шта доноси дан, а шта ноћ, и како ће то да, да буде даље, али тачно је да са стрепњом, и са зебњом, и лежеш, и устајеш, и преко дана, боравиш овде, и битишеш, и све то, али радимо као да ништа неће да буде, е сад, да се спремамо нешто, да пружамо неки отпор, немамо с чим, и у бога верујемо, и само кажемо, бог да нас чува, и спасе, толико, и шта ћемо, живот иде даље, ту смо да дамо наш допринос, кол'ко можемо, ако нам је запало удео да треба да будемо ми ти, и да поднесемо ту стрепњу, и ту патњу, одвојени од породице, и од свакога, ту смо да, на неки начин да кол'ко, тол'ко, да вратимо живот овом месту, тај живот наш српски да се врати, због наших старих. Много је, много је наших старих и главом платило овде, и убијени су, отишли су имање да раде, ето тако, верујући, а неће ништа да ми буде, неће комшије то да ми ураде, па су, двоје, троје је, тако су убијени, у поље, моје деда, парадеда је убијен исто [Комшија додајује: То је после Другог светског рата.], Ж. [саговорник изговара име присутног комшије], његовом деди, брат од стрица, исто тако је убијен, и, не знам ко, ови, од Ристића, (...) двоје, троје су убијени, и тако то.

ИС: Да ли осећате неки дуг према њима?

СГ: Молим?

ИС: Да ли осећате неки дуг?

СГ: Па види, нормална ствар, то је то, [не завршава мисао; што нам, тера], због чега терамо ми тај инат, не можемо да се огрешимо са њима, да, (...) јер ако су они, овај, дали, главу, и живот, за то парче земље овде, ми немамо, ми најмање имамо право сад да то продамо, зарад неког лепог живота тамо, да би ми сад уживали. (С3)

Посетом различитих места у које је остварен повратак, стечена је тако општа слика о генералним проблемима са којима је неалбанско становништво суочено, као и о различитим стратегијама отпора тренутној ситуацији. Одговори у том погледу нису били једнозначни; неке средине биле су наклоњеније сезонском повратку (попут села Љубожда), док је у другим случајевима испитивана одрживост таквих решења (село Новаке). Истраживања фокусирана на појединачна повратничка места омогућила би детаљније увиде у специфичну проблематику. Једнократне посете, нису пружиле могућност сагледавања динамике појединачних окружења, већ су истекле значај који питању повратка приписују расељеничка удружења, трудећи се да одрже увид у локална дешавања. Таква истраживања ипак су отежана услед расутости етнички изолованих средина, малобројности српског становништва у појединим повратничким местима, чије представнике истраживачи такође могу изложити ризику самим својим лонгитудиналним присуством.

Упућивање захтева за помоћ истраживачком тиму јасно је илустровало у којој мери је повратничка популација зависна од различитих видова социјалне подршке. Саговорници су често егзалтирано говорили о свом повратку, упоредо указујући на различита искуства у погледу међуетничког контакта. Међутим, последице живота на постратном подручју биле су више него евидентне, било на нивоу интраетничких проблема или могућности суживота.

Фотографија 17, Доњи Драгољевац (фотографисао Златко Маврић)²²⁹

Завршна разматрања

Анализа *животних наратива* расељеника, *стратегија идентификација* и њиховог уплива у концептуализацију дома по принудном измештању, допринела је увиђању тога да је положај лица, која су постратно подручје напустила као зреле особе, био изузетно специфичан, будући да је њихово привикавање на нове средине било непотпуно, а да је *превођење дома* захтевало учешће у повратку (Yi-Neumann 2023), сезонском или трајном, колективним или индивидуалним посетама, као и преношење одређених културних пракси, или сећања на њих, која су накнадно стилизована. Сажимање интимне сфере дома, и социјализације унутар њега, са јавном (Golubović 2007, 285), било је јасно истакнуто, посебно у случају некадашњих корисника колективних смештаја. Наративи ове генерације саговорника, посебно они прикупљени приликом породичних интервјуа, указивали су на неопходност генерацијског приступа који би разјаснио разлике у перцепцији измештања по основу животне доби.

Теоријски оквири о процесуалном карактеру *идентификације* (Zeman 2007; Vanović 2016), и о поимању места као отвореног друштвеног конструкта (Lems 2018), помогли су разумевању односа према дому ове генерацијске скупине, будући да је код њих снажно био изражен *идентитет везан за место*, али и улога *просторне прошлости* у социјалној навигацији популације у *лиминалном* положају (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983; Brun and Fábos 2015). Случајеви породица где је долазило до тога да једна генерација буде жртва прогона 1999. године, а друга Мартовског погрома, најјасније су указивали до које мере је *бездомност* код ове популације била *акумулирана* (Belloni and Massa 2022). Некада је долазило и до тога да иста особа буде расељеник, а затим и жртва-сведок накнадних етничких напада. Упркос конфузности, коју обично подразумева свако оригинално преношење разговорног стила прикупљених трауматских исказа (Goldstein 2021), издвојени наративни сегменти указују на разноликост ставова расељеничке популације, са једне стране, и на постепена уједначавања сећања, са друге стране, али пре свега на трагичан карактер *искуствености* расељеништва.

Поновна стварања дома тако остају у дијалогу са губицима, вољених људи, градова, места, личних предмета, преношењем успомена, наративизацијом сећања, често отвореном пред питањем разлога тренутног исхода. Повратак тако бива схваћен на различите начине, у заговарању стварања сигурног простора за контакт са физички напуштеним подручјима. Присила *измештености* била је тако утеловљена, и инхерентна уобличавању биографских и

²²⁹

Фотографија прилагођена потреби заштите идентитета саговорника.

аутобиографских садржаја расељеника, довођењем у везу прогона са разлозима преране смрти, болести, или жељеним вечним домом.

Упркос сети тематике, и трагичним догађајима које су проживели, многи од саговорника тежили су да себе не представе као жртве, или пак да укажу на своју храброст у најтежим животним тренуцима. Одатле и њихови пориви да наставе живот, радни век или ангажман на подручју Покрајине. Последице *кумулятивног домицида* с тим у вези некада су бивале превазилажене у сенци медијских догађаја и политизације питања статуса Косова и Метохије (Basso, Ciaschi, and Akesson 2020), тиме што су се радно ангажована лица опирала злоупотребама њиховог статуса. Без обзира на нерепрезентативност узорка, *косовски мит* показао је животворност међу расељеницима који преносе своје личне, или трагају за туђим причама о (су)животу на Косову и Метохији, уз тежњу остварења присуства на овом подручју, у различитим облицима. Упоредо с тиме, на постратном подручју *бесперспективност* се генерисала кроз одсуство очекивања, иницијатива, уз политичке сукобе, преливене на оквире законодавства. Појам енклаве, у цитираним исказима ове генерацијске скупине, употребљаван је онда када се реферисало на потешкоће остваривања права и на дискриминацију приликом запошљавања, базирану на етничкој основи. Овај термин користила су искључиво расељена лица и повратници који живе на Косову и Метохији, или особе које су на том подручју радиле и по расељеништву, попут наредне казивачице, која је на следећи начин одговорила на питање о положају Срба на Косову и Метохији, користећи се и појмом *гето*:

ИС: Како бисте описали положај Срба на Косову и Метохији?

СГ: Сада положај Срба?

ИС: Сада, оних који су ту.

СГ: Па, да Вам кажем, нешто, није лак њихов положај доле, доле су, кад кажете гето, и енклава, онда знате већ шта је, шта се подразумева, али ето, они су остали доле, зато што су то средине где је било већинско српско становништво, Грачаница, на пример, она никад вековима није претворена у цамију, ни у, (...) у ништа турско, исламско, Грачаница, велики Николај Велимировић је рекао да је Грачаница болница душе, и овај, тако да, су они ту остали, мада ту има и Албанаца, у Грачаници. Ту су исто, мешовито становништво, мислим да, да је то богом дано да не остане Албанцима, и да то не може да пропадне, мислим (...), разумете, е тај народ ту, али моје село, нас је било неколико кућа ту, под, под Голеша, ми нисмо на... Да нисмо побегли, нас би преко ноћи ови из Дренице прекрвали, и тако да, сад ови који су остали доле, то су та гета и енклаве, имају своје куће, своја огњишта, многи су вероватно продали неко парче земље, да би имали нешто, за не дај боже, или кад школују децу, горе по Београду, или по Србији, или тако, тако да, овај, и не напушта се, и не требају да напуштају, а да им је лако, није им лако, јер, после три, четири сата, ви тамо немате ни превоз, оде задњи комби, (...) већ такси неки, али то је доста скупо, мислим, у односу, није то онај градски такси, за двеста, триста динара, то је мислим, јер и они знају да је прошло радно време, пада ноћ, па и они онда узимају тарифу, и тако, и овај, није им лако, али опет, већина њих има радна места, држава Србија води рачуна о њима, и максимално помаже све што може, јер сам ја, до пре седам година, и пратила, извештавала, ишла по терену кад сам радила у Телевизији „Мост“, у Звечану, тако да, овај, ту су, али, кад кажем, кад падне ноћ онда је стварно тешко. Нема шетње, оде се до Грачанице, до кафића, ова омладина, иду то тих места, шта ја знам, Чаглавица, и овај, где су ти, кафићи, омладина излази, али опет родитељи дрхте, кад га нема касно, да га неко није пресекао, и тако, знате, колима иде, враћа се, мислим, није лако, али ето, мислим, док је њих доле, до тад смо некако и ми јачи, храбрији, јер, споро иде, али ја сам за оно, споро, али сигурно, знате, јер, кад не буде њих доле, онда некако, и не можете и да ту, на ту спорост да рачунате. Мислим, на, на одлазак доле, разумете шта сам хтела да кажем. (Г1СГ9)

Насупрот томе, појам енклава је ретко коришћен ради описа личног односа према дому, и некада је могао бити употребљаван онда када се реферише на друга места (нпр., „Онда, Осојане и ове енклаве, они су у још горој ситуацији него ми...“), а лица стационарирана у северној зони користила би га за подручја јужно од реке Ибар, тако је једна од саговорница расељених из Приштине, која је наставила да ради у Косовској Митровици по принудном измештању у Ниш, истакла:

СГ: А мени је жао за људе у јужном, мислим не јужно, него у енклавама. Е они имају муку, њих ми је жао, значи, мада, право да ти кажем, они су као почели да сарађују, знаш како, бизнис, и ови сиромашни Албанци, и ови, јер у ствари, они су више сиротиња, они су лепо живели док смо ми били ту, док је био Тито, док је било оно све. Са нама су лепо, они страшно лоше живе, и онда шта, Срби лоше живе, Албанци лоше живе, и они су нашли рачунице и бизнис. (Г1СГ19)

Некада су и сами саговорници преиспитивали основаност термина енклава, не поричући његову устаљеност у колоквијалном говору, као што је то генерално могло бити чињено и са појмом избеглица (нпр., „Неће не нас, неће, избеглице сте, а како могу избеглица да биднем кад сам на Косово?“). Преиспитивање појма указивало је на изразиту политичку освешћеност код културно ангажованих саговорника:

СГ: Ја сад да кажем, на пример, сад да ми све дају, да ми дају тамо дворце у Метохији, шта ћу ја тамо кад немам људе које сам волео. Значи, неке, са којима смо се дружили, излазили, једноставно се виђали. Ишли код једних на, и на радосне тренутке, да ли славе или свадбе, или нека весела, рођендане, или једноставно. Сада тих људи нема, неки помрли, неки су се растурили по свету, и (...), једноставно, значи, тамо већ смо, оно што кажу, потпуно да буде човек сам, као у неком пустом, у пустом свету, а плус (...). Ово не, ово, те такозване енклаве, оне се погрешно називају, енклава је, шта је енклава? Енклава, те су средине које се налазе у непријатељском окружењу, и веома је тешко, тамо бити и живети, и тако. Сад оно, што би можда било интересантно, из за твој рад, 2001. године је у том нашем, моме крају родном. Значи у селу Осојану, а моје село Шаљиновица, суседно село, то је центар неке месне заједнице где смо ми учили школу, и где су моја деца учили школу, део деце учио школу, јер неки још нису тада ни почели да уче, овај, рођен 94. године, син млађи. То је прво повратничко село, вратило се тада било око сто седамдесет породица, то је направљено, и они су, обновљена је школа, обновљен, на неки, начин живот... Они су почели ту да раде, ту је раније била и фабрика, која је имала стотинак радника, али то није обнављано. Обнављао се живот, међутим, оно што се десило, одмах после годину и по, две. Отишло је тридесетак чланова, мислим да је било из [саговорник не завршава мисао], око петнаест породица, отишло је у Норвешку, то је Норвешка организовала. Да, да тамо оду, тако да је отишло некол'ко, мислим да је било и више, високообразованих. Ту неколико, нешто са вишом школом, неки средњошколци, и да је отишло, значи, десетак брачни парова, од тога је било седамнаест, осамнаест, који су били испод осамнаест година. Деца, значи, неко ради на повратку Срба у Метохији, то је исто, значи, доста тешко, то је била средина која је могла да прихвати. Значи, тих пет, шест села, то је један амбијент који може да прихвати, можда и чак десет хиљада људи. Значи, друге неке државе су организовале, пошто су схватили, дај одма' да их отерамо у боље услове живота, они су отишли у Норвешку. [...] Тамо нису груписани они да буду скупа. Него су разбацани тамо по разним срединама, тамо се и, тај, тај, посао привикавања, односно учења норвешког језика, и тако даље, да је то било, да је то било доста... Ето, њима је било погодније тамо, није им угрожен био живот, мислим, тамо, је л', овамо је било експреса. Колико ја сада нешто, ми смо пратили, има десетине, и десетине је било случајева повратника у Метохији, који су убијени. Убијени, тако на пример, долази неко на имање, једноставно убију, тамо је било пљачке, и било је отимања стокe, отимања трактора, и то је било, то је једна посебна прича, али доста, доста језива прича. (Г1СГ5)

Политичка сфера дешавања, сходно условима живота, није могла бити изостављена у преношењу *животних нарација*. Услед динамике промене политичке ситуације, која је утицала на суживот Срба и Албанаца, пензионисања појединих саговорника из прве генерацијске скупине, својевремено ангажованих на подручју Покрајине, затварања српских институција на централном делу Косовске котлине, поновљено истраживање не би могло бити спроведено на исти начин, већ би дало нове резултате у погледу очекивања даљих решења сукоба.

ПОГЛАВЉЕ 10: ДРУГА ГЕНЕРАЦИЈСКА СКУПИНА: ЗАЈЕДНИЧКИ ДОЖИВЉАЈИ КАО КОНСТИТУТИВНЕ ТАЧКЕ ЈЕДНЕ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ

Циљ анализе односа према прошлости друге скупине саговорника јесте разматрање кључних догађаја као заједничких пресека *животних наратива културно-историјске генерације*, лица рођених између 1970. и 1985. године, и уочавање фактора разлике унутар њих, који осликавају дивергентне ставове о сагледавању конфликта на подручју Покрајине. Разматрање казивања лица која су у младости доживела ескалацију конфликта а затим и расељеништво, узима у обзир могућност доприноса ових приповести увиђању комплексности сукоба, с обзиром на теоријску констатацију да са протоком времена долази до уједначавања виђења конфликта и историјских дешавања, док са њима неусаглашена гледишта бивају занемарена (Federman 2016, 156).

У односу на казивања прве скупине саговорника, оно што карактерише другу генерацију, јесте специфичан однос према детињству проведеном у Покрајини, где долази до наглашавања етничких подела које су значајно обележиле одрастање, макар у једном временском сегменту, без већих одступања. Наведени увид указује на сразмере обухваћеног сукоба, али и трајност његових последица, услед трансгенерацијског трансфера траума и наративних оквира. Казивања саговорника тако одликују сећања на то како су се етничке поделе одражавале на детињство, осим у случају живота у већински моноетничким срединама, и искази о наглим прекидима у начину организације свакодневице и школских установа. Приповести ове скупине обично су нешто краће форме, и док перцепција прошлости унутар ње показује извесна преклапања на нивоу целокупне грађе, однос према расељеништву знатно може да варира, у зависности од виђења личног положаја, економских, и других последица креираних принудним измештањем. Тако се ова група саговорника може издвојити и по делимичном релативизовању последица прогона, нетипичном за лица која су провела знатан део свог живота у Покрајини. Разговор са брачним паром расељеника који су се упознали по принудном измештању то потврђује:

ИС: А да ли некад размишљате и о томе шта би било, не знам, да није дошло до 99, да ли би [не завршава мисао], и како живот изгледао тада?

СГ1: Можда у почетку, сад већ више не, ја и нешто...

СГ2: Мислим, падне на памет по некад, али да. Више и не тако често.

СГ1: Већ је прошло много година, тако да не размишљамо у том правцу.

СГ2: Живот је неизванзвестан увек, и никад не знаш где ћеш да, овај, можда би ми и отишли из наших рођених, овај, да кажемо, из места где смо рођени, можда неком другом приликом, или би нашли негде неки посао, па би опет напустили свој град, или би се можда, уписали неки факултет ван...

СГ1: Ја сам планирала из Призрена у Приштину.

СГ2: Па да. У Приштину да студира, тако да, са те стране не гледамо тако. Тако је било записано, сад кажем, ружно је што се то десило тако. Тако како се десило, ми смо још и добро, у целој тој, у целој тој причи, ми смо још добро прошли. Како су неки људи све изгубили, на првом месту своје најмилије, животе, шта већ, па све остало. Тако да ми са те стране можемо да се сматрамо, овај, срећницима, и неким који су можда силом прилика отишли, али успели смо некако да се снађемо. Као што би се, ја верујем, свако, нормалан, снашао сад. Можда и, наравно, фактор среће игра улогу, или шта год већ. (СГ1: Г2СГ26; СГ2: Г2СГ25)

Лица ове скупине описима о измештености чешће говоре о положају њихових родитеља, чије животе је расељеништво трајно обележило, него о сопственом искуству. Такође, двоје саговорника из друге генерацијске категорије, одсељених из Покрајине пре 1999. године, имало је само индиректно искуство прогона управо кроз доживљаје својих родитеља. Њихови *животни наративи* укључени су у грађу будући да су казивачи, или сами себе перципирани као особе које су позване да говоре о расељеништву, јављајући се на упућене онлајн молбе за учешће у истраживању током прелиминарне фазе истраживања, или бивали препоручени од стране сталних сарадника, као потенцијални саговорници.

Део саговорника друге генерације је пре тренутка измештања већ засновао своје породице, али је специфично и то да су се поједина лица из ове скупине са својим супружницима, који су такође расељеници, упознала тек по принудној промени пребивалишта, услед чега су и даље могли бити спровођени породични интервјуи. Места преклапања казивања са сећањима особа из прве генерацијске скупине такође су била присутна. Тако је већ и сама нарација саговорника могла започети освртом на поменуту урбану легенду о крађи и насиљу над српском децом, или над њиховим мајкама на порођају, од стране докторке Садете Мекули, која је услед збрињавања албанских жртава током демонстрација 1981. године задобила статус хероја међу припадницима своје националне групе, али и крајње негативну репутацију код Срба, што потврђују историјске студије (Ристановић 2018, 256). Уводни сегмент следећег интервјуа указује на наведено:

СГ: Ја сам И. Ј. [изговара своје име и презиме], рођен сам 82. године у Краљеву, иначе сам живео, до 99. године у Приштини, и у Приштини сам завршио основну, и средњу школу, односно, трећи разред средње школе, а четврти у Краљеву, пошто смо 99. избегли из Приштине.

ИС: Али сте рођени у Краљеву?

СГ: Да, да, рођен, у Краљеву сам рођен, зато што у то време када је било, деведесет, осамдесет и друге године, су ти Албанци и даље били на власти, и онда су те неке наше мајке, рађале са стране, Краљево, Прокупље, Скопље, јер нису смеле да се порађају овде на Косову, јер се свашта нешто дешавало. Ови старији знају, који су то били неки лекари, та нека Микулка, која је била, која је убијала децу, жене, шта је већ све радила у то време, немам појма, тако да су нас мајке у том времену, када су Албанци и даље били на власти, рађале ван Косова, тако сам ја иначе рођен, овај. (Г2СГ30)

Првим сећањима, у том смислу, често се истицало да су се тензије на поменутој основи одразиле на формативни период одрастања казивача. Полазећи од својих најранијих успомена, ове генерације приповедају о забранама на нивоу понашања у пољу међуетничких релација, и о начину уређења школских установа, обележеног растућим конфликтом. Некада су прекиди у добросуседским односима истакнути као изненадни, а у другим ситуацијама тензије су виђене као трајне, без било каквих личних сећања на међуетничка дружења, што наративе не чини потпуно уједначеним. Смернице у понашању добијане од родитеља ипак се учестало напомињу, а оне су се могле односити на кретање, или захтевање посебне позорности приликом дружења:

СГ: Па, ја сам одрасла у селу, где су све живели Албанци, само једна породица моја је била српска у том селу, и пре рата је ту било неких непријатности, на пример, ја никад нисам смела као дете да изађем на своје имање. Седам хектара имање, ја никад нисам смела сама да изађем, то је било упутство које сам добила од мајке, отац ми је умро кад сам имала четири године. Значи, живела сам са мајком, са братом и са сестром, брат је млађи од мене, сестра је старија, али мама нам је рекла да ми никад не смео саме да изађемо, него само кад ту постоје радници, неки људи који су радили на имању, јер ми нисмо сами обрађивали своју земљу. Сама та чињеница да ти никад ниси смео на своје имање да изађеш сам, ти ограничава слободу, али ми смо тако живели, то нам је било као нормално. Путовали смо аутобусом у школу, нисмо имали ни неких, не знам, тако непријатних ситуација, али увек смо били опоменути од мајке да се чувамо, да се пазимо, и то је тако стално било, то је било нама нормално понашање. После кад сам ја своју децу подизала, ја сам можда то понашање пренела, а без разлога, кад смо отишли да живимо у Трстеник, кад сам ја своју децу израђала, ја сам њих исто тако чувала, иако није било потребе да их чувам, значи, то се усади негде дубоко у теби. Све до 99. године, када смо протерани, када смо пошли, отишли, кућа ми је запаљена. (Г2СГ1)

Попут цитиране саговорнице и друга лица су истакла то да су упркос постојећим поделама међуетничке односе сматрала „нормалним”, то јест да их нису доживљавала као потенцијалну претњу, најчешће све до одређене временске тачке пресека пре самог прогона. Лица рођена почетком седамдесетих година двадесетог века као вододелницу у погледу социјалних релација издвајала су демонстрације 1981. године, међутим, ипак су се расељеници из ове скупине свеукупно најчешће освртали на период почетка разарања Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Издвојене временске одреднице кристалисале су се и у случају

наративизације задржавања међуетничких пријатељстава, и квалификације мултикултуралне средине као позитивне:

ИС: А сада рецимо, кад гледате уназад на читаву ситуацију на Косову, како бисте описали Србе и како бисте описали Албанце?

СГ: Знате шта, ја и дан данас имам, пошто сам ја расла у мешовитој средини, веома блиске односе и са Србима и са Албанцима, и са Турцима, и са Горанцима. Мени је једна од најбољих другарица Горанка, која и дан данас живи у Приштини, са којом се чујем једном дневно најмање. А дописујемо се по некад, четири пет пута дневно. Значи, буквално, али буквално. Друга најбоља другарица, је Туркиња, чиста Туркиња. Она је исто избегла са Косова. Није хтела да остане тамо, они су, отишли су за Сарајево. Тамо су отишли да живе, са њом се исто чујем, можда једном у недељу дана, обавезно дописивање сваки други, трећи дан, не толико колико са Ријетом, мање са Аном. Трећа најбоља другарица ми је Црногорка. Значи то је такав микс, да оно. Често одем и за Приштину код другарице, она дође ту на границу, покупи ме, одведе ме тамо. Седимо, причамо излазимо, сада више није као што је у почетку било пре. Мислим, реално, морам да признам да много мање обраћају пажњу на то да ли је неко Србин, да ли прича српски, или не прича српски у сред центра Приштине, просто је небитно. Изгледа да су се, као мало, смириле страсти. Тренутно, сад колико ће то да траје не знам, али за ових двадесет година као да се нешто, као, мало смирила ситуација. Није као што је било пре, другачије је.

СГ2: Смирила се ситуација док је политичари не подгреју поново.

СГ1: Па добро сад, политика је друга ствар, али однос међу људима, барем они људи са којима сам ја у контакту, је потпуно исти као што је био пре, нема разлике. Нема разлике. Причам о мојим пријатељима, то су ми пријатељи, а сад, непријатељи ће увек бити непријатељи.

ИС: А сада можда баш то што је с једне стране Косово било и културално...

СГ1: Да, сасвим је природно и нормално да имате пријатеље и међу тим људима. Нарочито од детињства, ми док смо били мали, просто нам није било битно ко је Србин, ко је Шиптар, играли смо се, то је та генерација, седамдесето годиште сам. Значи, играмо се на улици, најнормалније, све до осамдесет прве. [Саговорник изговара узвик; ма.] Уопште нас није, мислим, причамо српски, причамо шиптарски, а брате, небитно. Значи, оно, играмо се, ластиш, и онда одједном неко лоше нешто урадио, ми кажемо, ау, немој да играш ме хиље [саговорник изговара реч на албанском, вероватно; me hile],²³⁰ мислим, ми то знамо шта значи. Знаш оно, играш лоше, као ниси добар. Вараш у игри, али небитно је било којим језиком говориш, буквално, било је битно само да си дете, јер си чист и невин, и дружиш се, е већ 81, то се десила одједном подела. Једни на једну страну, други на другу страну, нема дружења, нема познавања, нема пријатељства, осим неких која су остала чиста и дубока, од детињства. Једино то, али ово остало већ што је било, да кажемо, неко полу пријатељство, то се већ одвојило, то већ није било то. (СГ1: Г2ПСГ1; СГ2: Г2СГ5)

Услед задржавања међуетничких пријатељстава, у склопу хронологија приповедања о животу у Покрајини, лица одрасла у већим градским срединама, посебно у Призрену, детињство су некада посматрала као неоптерећено етничким тензијама, упркос упечатљивим сећањима на периоде заостравања сукоба и популаризовање албанске сепаратистичке идеологије. Такви ставови, међутим, бивали би знатно ређи у целокупном корпусу грађе. Приповести у вези са различитим нередима на улицама, који су подстакнути политичким активизмом, било Срба или Албанаца, ипак су и у том случају укључивале извесне наративне прекиде у виђењу детињства и ране младости као безбрижних периода. Сећања саговорника често су и временски неодређена у појединим сегментима, са тенденцијом да указују на *културну дезоријентацију* (Sztompka 2000), која је код деце, тинејџера и младих особа производила конфузију:

СГ1: Да, значи, рођена сам у Приштини, [саговорник изговара датум] 1976. године, основну школу сам завршила у Косову Пољу, и живела сам овде, у Косову Пољу, до 13. 6. 1999. године, средњу школу сам завршила, Економску у Приштини. И онда, уписала сам 95. године факултет, Економски факултет, основну

²³⁰ Аутор текста захваљује својој колегиници Анђели Зувић на провери податка у вези са изговором фразе на албанском језику.

школу сам уписала у Косову Пољу 83. године, а завршила је 91, 91. Исто уписујем Економску, и 95. сам завршила. Имала сам нормално детињство и без икаквих проблема.

ИС: Како је изгледало слободно време? Међуетнички односи у том периоду Вашег одрастања?

СГ1: У комшилуку смо имали породице, [саговорник застаје у говору] албанске националности.

ИС: Јесте ли се дружили, јесте ли посећивали једни друге за време празника, честитали празнике?

СГ1: Да, увек, значи, и они су нама честитали, и ми њима. Као деца смо се дружили, и у школи је било тада исто, било је албанске деце, који су похађали школу где сам и ја ишла [саговорник застаје у говору]. Сећам се и демонстрација 81. године, била сам са мајком. У куповини, у познатој робној кући, која се налази у центру града [саговорник застаје у говору]. У моменту када смо изашли из ове, робне куће, чула сам, и видела људе, који су били на улици. Пун је град био људи који су демонстрирали, викали, ја сам се први пут сусрела са том ситуацијом, и нисмо знале мама и ја где да кренемо. У ком правцу, мама, видела сам да се мало више, онако, узнемирила, и сећам се да нас је позвао неки човек, у неку буреџиницу смо ушле. Унутра, пошто су већ почели да бацају сузавац, каменице, оне коцке су вадиле из жардињере. Значи, бацали на све стране, велики страх сам осећала, била је ту и полиција са шлемовима, и тако то, под том неком пуном опремом. И са оним штитовима, и тако то, и први пут сам се сусрела са целом том причом, и то је, до дана данашњег, остало мени у сећању. [...] Сећам се онда, е у наставку мог одрастања, осамдесет и шесте године, ако се не варам. Тад смо имали, јао, не могу, протесте школске, да смо, овај, тражили неку врсту слободе да имамо право на учење, на кретање. Били су стално неки инциденти на националној основи... [...] Сећам се били су протести ученика испред школе, тад смо ми тражили као деца да имамо право на слободу, јер смо се осећали угрожено, дискриминисано, иако смо живели у нашој држави, што би се рекло. Сећам се, протеста и демонстрација, који су били организовани овде иначе, у Косову Пољу, ови, од стране...

СГ2: Грађана.

СГ1: Грађана, е и оног периода када је долазио и Милошевић, и из Централног комитета ко је све још долазио ту. Не могу да се сетим, сећам се протеста студентских, студенти су исто, били исто дискриминисани, и у Приштини.

ИС*: Мислите на српске?

СГ1: Српске студенте, да. Не знам да ли је осамдесет и седма година, кол'ко се сећам, опет, ја сам била дете у том периоду, али све те ситуације памтим, и тек како. [Саговорник застаје у говору.] Онда 95. године, [саговорник застаје у говору] кад сам завршила средњу школу. Кренули смо свој породични бизнис у тржном центру „Боро и Рамиз”. (СГ1: Г2СГ13; СГ2: присутно лице)

За разлику од издвајања епизодичних политичких дешавања и демонстрација као спорадичних, или неуобичајено упечатљивих, поједини казивачи своје *животне наративе* преносили су као у потпуности уоквирене етничким сукобима, наводећи значајан утицај националне идеологије на свакодневицу. У оба случаја наглашавало се то да је у пољу друштвених односа долазило до нормализације виђења постојећих конфликта, који би били сматрани устаљеним, и прећутно прихватаним. У потоњој врсти наратива, превирањима и њиховим јавним ескалацијама је ипак, очекивано, придавана знатно већа важност, као у случају исказа саговорника пореклом из Ђаковице:

СГ1: Мени је, када смо ми живели доле, ја, увек је било проблема са [саговорник прави паузу] Шиптарима, значи, од кад знам за себе, од 81. године, када сам кренуо у први разред основне школе, од тада су демонстрације, и проблеми, али, овај, ја се сећам тога, значи, када су биле, била је, овај, лоша ситуација доле, малтене, овај, ратно стање доле, када, када би нас позвала наша родбина из централне Србије, ми би се чудили, па што тол'ко западају [саговорник не завршава мисао под којом подразумева бригу ближњих, својевремено сматрану неоснованом], па живи смо, значи, није то тако страшно, у смислу, јер ми, јер ми смо, заправо, овај, навикли на, на такве ситуације, да живимо, да кажемо, под тим, под знацима навода, овај, ризичним животом, где може да, да ти се нешто деси. Тако да, што се тиче одласка доле, за ових двадесет две године, кол'ко смо избегли, ја сам раније чешће, овај, чешће одлазио, нарочито за Задушнице, јер у самом граду, одлазак у самом граду је просто немогућ, него, или бисмо, или бисмо организовано, уз пратњу полиције косовске одлазили до Цркве у центру Ђаковице, или до градског гробља, када су Задушнице, а иначе овако, овај, посебно, или групно да одемо, у некој, да кажемо, као што може до, рецимо, Призрена, или... (Г2СГ11)

Насупрот цитираном, политичка дешавања су, као што је већ напоменуто, могла бити третирана као ирелевантна. Одростање у међуетничким срединама, где је Срба било у значајнијем

броју, представљано је, на тај начин, и у знаку постојања добрих међуетничких релација, уз могуће варијације у омеђивању временских интервала постојања и трајања суживота. Казивач рођен у Призрену наглашава да је његова младост била потпуно ослобођена од стега у међуетничким односима чак све до самог тренутка расељеништва:

СГ: [...] Тад сам кретао у, тад смо ишли у средњу школу. И памтим тај неки период да нисмо могли да прођемо до школе, тај неки период, али, мислим, то је био тај неки тренутни страх, нисмо нешто обраћао толико неку пажњу, да је то, мислим. Значи, било је и прошло, е тако. Мислим, било је, али нисмо сад нешто предавали сад неки значај, да сад, јер смо одувек живели у неком окружењу, можда и са неким страхом, па смо можда и огулали од тога, али никад нисам стварно, имао (...), неки страх. Мислим причам сад, увек, они су били већина, значи, нас је било, мислим, ја сам ту живео, већина Албанаца, увек смо се дружили заједно, и причали, никад нисмо, да причам, неку ситуацију, да смо сад, нешто, придавао неки значај, не, стварно не.

ИС: А да ли Ви на неки начин видите бенефите живота у међуетничкој заједници?

СГ: Па видим [саговорник наглашено интонира незадовољство], али све је то сад више... И доле више није као што је некада било, сад се, мислим, променило, дошле су те млађе генерације, тих старијих којих је било, те наше генерације, који су момци из града, све је то, или је отишло ван, значи, ван граница, све је то... Мислим да се то променило, чак и овде, мислим, ја бих волео тај неки живот који је некада био, да се врати, значи, да стане време, и да се врати као што је некада било. То би сви пожелели, да кажемо, ти који су живели у граду. Не причам за села, не знам... Мислим, видим, али то је све, мислим, немогуће. (Г2СГ14)

Додатно, лица која су одрастала у моноетничким срединама некада такође нису издвајала етничку подвојеност као битну у периоду њиховог одрастања, међутим, из потпуно другачијих разлога, то јест услед недостатка било каквог искуства на том плану (Г2СГ16). Одсуство међуетничког односа такође се показало као индикатор друштвеног стања. Фактор средине, с тим у вези, се издвојио као могућа варијабла од утицаја на перцепцију суживота и доживљај периода детињства, иако не нужно пресудна. Тако је повратница у метохијско село Осојане истакла да је упркос одрастању у моноетничкој средини, њен поглед на свет био обележен *породичним фолклором*, и да је већ у периоду средње школе, коју је похађала у Истоку, била у прилици да уочи размере конфликта у Покрајини, које раније није имала прилике да спозна:

СГ: Па, што се тиче мог детињства, могу да кажем да је било лепо, срећно и безбрижно, ја стварно тада нисам имала неки, овај, утисак да постоје неки сукоби, проблеми и тако даље, јер ми, Осојане је чисто српско село, и у принципу, нисмо долазили у контакт са Албанцима, тако, на неки начин, вероватно ми је било лакше, у односу на децу која су расла у мешовитим срединама. Претпостављам да су они трпели, можда и тада, у том периоду, деца и одрасли, неку већу врсту притиска у односу на мене. Ми смо некако овде били заштићени, али наравно, одрасла сам уз приче свог оца, баке.

ИС: Да, је л' је постојало тих забрана, у смислу, са ким се дружите, са ким не?

СГ: Не, не, никада, верујте ми, што се тиче тога, да су ми родитељи бранили, да се ја дружим са Албанцима, не, али просто нисам била у могућности да се дружим са њима, јер ето, кажем, враћам се поново на ту причу, српско село потпуно. Чак мислим да сам некад, у неком периоду, у основној школи учила албански језик, али нисам имала где да га применим, а када смо кренули у средњу школу у Истоку, они су тада одлучили да се одвоје од нашег система, значи, тај систем, овај, српског, да изађу из српског система. Имали су своје, паралелне школе, тако да ето, ни у том периоду у средњој школи, ја у принципу нисам имала неку могућност да се са њима зближим. И, ето тако, овај, е већ средња школа, тако већ ту. Често су они имали неке најаве, сећам се, најаве неки напад на Србе, тад већ почињем мало да схватам, ситуација није, како да кажем, ни безбедна, ни тако, у односу на тај мој период детињства, кад ми је све било лепо, кад сам била потпуно изузета, ја верујем, па чак и данас овде деца, просто, имају тај неки своји микросвет у којем им је лепо, тако је мени било у мом, али већ у средњој школи, сећам се, они најаве неки крвави уторак, па ми не одемо школу, као, не знам шта је сад то њима значило, ваљда су тада најављивали неке нападе на Србе, тако и, већ [саговорник не завршава реч; о...], осећало се у средњој школи, нека врста тензије, али дружења није било, није било у том периоду. (Г2СГ16)

Постојање сукоба и етничке дистанце међу децом, са друге стране, истицали су некада чак и саговорници рођени у Призрену, упркос освртима на специфичну мултикултуралност тог града. Тако је помињано и то да је већ након извесног протока времена оквир друштвено-политичких односа, чак и у наведеном окружењу, задобио одраз у пољу личних социјалних релација, и да су се околности знатно промениле. У казивањима тог типа такође се могла уочити рана појава свести о етничким разликама и њиховим импликацијама:

СГ: Па, моје детињство је било срећно детињство. Искрена да будем, значи, расла сам у једној нормалној породици. Имам сестру старију, тата, мама, ја и сестра, имала сам бабу и деду које сам обожавала, са мајчине стране, који су исто били, тако, познати Призренци, рецимо, из познате фамилије. Све у свему, једно стварно срећно детињство, и ми у Призрену смо тако некако, сви смо се дружили до неких деведесетих, кад су они решили да, да све то прекину, Албанци, на њих мислим, сви смо били некако повезани. Није било битно сад да ли је он Турчин, или је Албанац, сви смо се играли заједно. Испред зграде, ту стварно није било поделе неке, до неких година кад су они решили да се одвоје, и да више са нама немају ништа. Тад су отишли, из школства изашли, отворили неке своје школе, и кренуло је то раздвајање. Лагано, деведесетих, можда осамдесет девета, осма, не знам, имају ти неки датуми, вероватно, које можеш да провериш кад су они кренули да се одвајају. Ја сам била, значи, мала још увек, али сам схватила да нешто ту више није у реду. Више нисмо сви пријатељи. Одједном више то није. Значи, комшија ти је Албанац, али прођеш поред њега, он ти се више не јавља, а деца крену да те псују, да, значи, причају свашта, и ту је негде кренуло то да се припрема, та њихова цела инвазија. То је, дугогодишње се то, није то настало преко ноћи, то се спремало јако дуго. Тако да је ту негде кренуло да се квари све. Цела та идила призренска. (Г2СГ33)

Сећања на живот у истом граду, како искази илуструју, разликовала су се, као што је и очекивано, на равни детаља о изгледу суживота, али им је било заједничко наглашавање постојања међуетничких пријатељстава и другарства, којима је осликавана локална култура града, и с њом у вези, *идентитет базиран на месту* (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983). Разнолика искуства стасавана у Покрајини, тако су указала на комплексност социјалних релација, унутар којих је сфера личног доживљаја тешко разлучива од зоне политичких дешавања и идеолошких оквира. Истицање мултиетничког контакта, кроз наглашавање знања турског језика као престижног или изузећа културних радника из партиципирања у усвајању и креирању етничке дистанце, преклапало се са сећањима прве генерације саговорника, међутим, казивања ове групе је пратио осврт на подељена школска одељења, захтевану обазривост у понашању деце и, пре свега, прилагођавање понашања младих особа, у складу са социјалним тензијама унутар њиховог примарног окружења. Такве амбивалентности у перцепцији друштвених оквира некадашњих места живљења указивале су на испитивање нужности ескалације конфликта и НАТО инвазије, илуструјући сразмере друштвених проблема и испољавање делатне моћи интервјуисаних субјеката, изван позиције жртве, услед задржаних пријатељстава, и позитивних успомена на период живота пре расељеништва, који није неопходно морао бити идеализован у сваком аспекту:

СГ: Рођена сам [саговорник изговара датум] 77. године у Призрену, где сам живела са породицом, у породичној кући, у Поткаљаји, у старом делу, у старом призренском делу, ту сам се школовала, у оближњој школи „Младен Угаревић”, која је једна од најстаријих школа у Призрену, овај, и дан данас најстарија, затим, Средњу музичку школу, која ми је у комшилуку, такође у Поткаљаји, и овај, напослетку, Учитељски факултет, такође у Призрену, детињство је било занимљиво, и...

ИС: Како сте проводили слободно време, тај међуетнички контакт...

СГ: Да, да, да, овај. Занимљиво је зато што смо из мултикултуралног, или мултиетничке средине потицали, једноставно, ми смо живели са комшилуком, интегрисани, у свим сферама, овај, живота, једноставно, у мом комшилуку, иако је била најкраћа, овај, улица у граду, и са пет кућа, ми смо имали четири нације у тој улици, занимљив податак је да сам ја, заправо, прво проговорила турски, па онда, овај, матерњи српски, зато што сам била малецка, тек проходавала, и на улици сам се играла, а код нас су се доселили, неки, овај, Турци, који су причали на турском, и онда ја дођем кући, и тражим на турском храну, мајка неће да ми да, каже, кажи како се каже хлеб, или шта већ, овај, зато што ето, прве неке речи сам ја усвајала ту, на улици, имали смо лепо, овај, занимљиво детињство, имали смо заједничке игре, заједничке, овај, активности [саговорник

застаје], е у школи смо ишли, у мешовитој, у мешовитим структурама, значи, са муслиманима, мислим, који су ишли на српском на наставу, а паралелна одељења смо имали и на албанском, тако да смо ми до седмог, осмог разреда, били у ствари сви, у истој школи, у истој згради, у паралелним одељењима, ми на српском, они на албанском, овај, су изводили наставу, и никад није било неких већих проблема, и већих, да кажем, провокација, ето, деца као деца, једноставно увек имамо заједничку тему, а то је игра, то је забава, то дружење. Деведесете су биле турбулентне, за све, једноставно, на Космету, зато што су кренуле те неке, овај, та нека ситуација, која је политички почела да се кува, вероватно много раније, него смо ми, ето, били деца, били смо млади, нисмо разумели, нисмо доживљавали то на тај начин, па смо, оно, имали ограничено, до кад се иде у кафић, у које кафиће смеш да идеш, где не смеш да идеш, имало је тих полицијских часова, па онда претње, црни петак, крвави уторак, те неке најаве, неких демонстрација, и свега тога што је, овај, било актуелно већ, деведесетих, тако да је то мало омело, да кажем, тај наш однос међуетнички, међутим, моја породица и ја, ето, били смо у таквој средини, и таквом окружењу, бавили су се моји културом, отац је био глумац, радио је у, овај, да кажем, аматерском позоришту, бавио се фолклором, мајка је била често у тим комисијама, избори, мис Призрена, и тако даље, тако да смо ми били, да кажем, на неки начин, упућени на то међуетничко дружење, јер су били такви фестивали, такве организације, такве приредбе, и овај, ти програми, тако да смо ми наставили, заправо, да се мешамо, и да комуницирамо, и да се дружимо са свим тим људима. Ево, ја имам четрдесет четири године, ја дан данас имам исте пријатеље из Призрена, који можда више нису у Призрену, већ живе негде другде, у иностранству, и тако, како ко се где снашао, и то је у ствари најбољи показатељ какве смо ми односе и онда имали, овај, те пријатељске, јако смо се пуно дружили, јако смо пуно, међусобно помагали у кризама, то су биле деведесете, инфлације, и тако даље, међутим, тај неки, неки пријатељски и комшијски однос је увек остао на оном нивоу који смо имали, било је оних ситуација кад није смео да се комшија јави, нити да се ти њему јавиш, јер је то неко са стране гледао, и то се у нашој заједници српској, или албанској, турској, већ и другачије гледало, били смо обазриви у том смислу, али никад нисмо престали потпуно, да, да комуницирамо, и потпуно да се дружимо, и мешамо, наравно (...), онај крај деведесетих је био јако тежак за све нас, ситуација се погоршала, биле су, једноставно, пуно је било и војске, и полиције, на све стране, било је тих неких отмица, убистава, напада, и тако даље, ми смо јако млади већ разумели да се ту неке озбиљне ствари дешавају, и нисмо знали у ком ће смеру то све да иде, и како ће да иде. (Г2СГ17)

Уз наглашавање раног сопственог увида у положај српског народа у Покрајини, две особе из ове генерацијске скупине посебно су навеле да су на писање личног дневника биле подстакнуте ширим друштвеним дешавањима, на тај начин прикупљајући лична сведочења. Једна је одрасла у Призрену, док је друга убрзо по расељеништву остварила право на повратак у раније место живљења на територији општине Липљан (Г2СГ7; Г2СГ37). Историјски контекст тиме се издвајао као битан за самотематизацију припадности саговорника ове групе, док је уједно воља за учешћем казивача у истраживању, најчешће била у релацији са њиховим перципирањем националног значаја статуса Покрајине. Саговорница чија је мајка расељено лице, истакла је:

СГ: Што се тиче мог детињства у Призрену, ја сам рођена 73. године, као четврто дете у породици, у српском делу града, у Поток мали, и мада је у улици било и Албанаца католика, у горњем делу улице, и ми смо се сусретали са њима. У мом најранијем детињству, дружила сам се, углавном, само са мојом околином, непосредном, са Србима, али нешто касније, кад сам, рецимо, уписала први разред средње школе, онда сам почела да се дружим и са припадницима других народа, и са Турцима, и са Албанцима, са Албанцима католицима, рецимо, као мала, сећам се да смо се санкали, није то сад било неко дружење, одлажење у куће и тако, али на улици смо се дружили, и санкали са Албанцима, то није био никакав проблем, увек смо знали ко смо ми, и ко су они, код нас је то на Косову било врло изражено, национална припадност, и верска припадност, али нисмо правили разлике, у смислу, да ли ће ми боља другарица бити, нека Српкиња, или рецимо, муслиманка, било је доста муслимана, ја сам похађала ту српску школу, „Младен Угаревић”, било је и разреда на албанском, и турском језику, али у самом разреду је било муслимана и Горанаца, тако да, не знам шта бих рекла, овај, на самом почетку ми нисмо осећали никакву нетрпељивост. Мој отац је, на пример, радио у Сувој Реци, то је једно насеље близу Призрена, и међу запосленима је био само он, један једини Србин, био је шеф рачуноводства, сви су га јако поштовали, и ценили, он се разболео, и након кратког времена и преминуо, али сви они су га јако поштовали, долазили су и након његове смрти код нас, значи, нису то били (...), нису то били онако, потпуно прекинути неки односи, он је преминуо 85. године и у поворци је било, вероватно, кол’ко Албанаца, тол’ко и Срба, и других људи, тек касније, мада су биле, почеле су демонстрације осамдесетих, али ми то у Призрену нисмо баш много осећали, је л’, као што знате, Призрен је мултиетнички

град, има пуно и конфесија, и пуно народа, некако су људи међусобно живели у неком суживоту, није било све подељено, ни корзо тада није било подељено, е тек 88, 89, када су [саговорник не завршава реч; донет...], када је донета, када су донети уставни амандмани, сећам се март, (...) 1989. године, тада је било тешко, и тада су, тада су Срби почели, и Албанци да се међусобно одвајају, потпуно, у сваком погледу, и корзо, и кафићи, и све остало, што до тада није био случај, јер знам, имала сам кафић испред улице, ту су сви ишли заједно, и Турци, и Албанци, многи Срби су знали албански, и турски језик, ја, јесам учила у школи, али слабо сам га знала, а рецимо, мој зет, имам (...) тројицу зетова, они су сви знали албански, и турски, и без проблема, из поштовања су се, су, кад сретну Турчина, причали турски, он се њима обраћао на српском, и тако, [саговорник не завршава реч; по...] постојало је неко поштовање, но, 89. године се све то некако променило, и више ништа није било исто, они су, чини ми се, престали тада да иду у наше школе, ја сам похађала Медицинску школу, и мислим да није било албанских одељења, можда само неко турско одељење, мислим да су Турци и даље лавирали између нас и Албанаца, и били у једном незавидном положају, муслимани су све време били у српским разредима, ретко да је ко од муслимана и похађао наставу на албанском језику, мислим да нису ни знали албански језик, као што претпостављам ни сада не знају баш, бар' у великој мери не, тако да, то је моје искуство, 89. сам ја имала шеснаест година, излазила сам у град, тачно се знало где се окупљају Срби, где се окупљају Албанци, и иако сам живела у центру града, није сасвим било безбедно да се сама, рецимо, враћам кући. Па се сећам да ме је мама увек чекала, ја кажем кад ћу отприлике доћи, она стане испред врата, па док ја не дођем, она ме чека, јер другарице које су живеле даље, из центра града, онда су их пратили дечаки, а то сад мало и живо знам, зато што сам водила политички дневник, мене је исто интересовала историја и политика, гледала сам дневник, била сам упућена у све то што се дешава, и скоро сам читала страницу једног мог дневника, имала сам тада седамнаест година, и имали смо проблем са Албанцима, кренули смо да испратимо неке другарице, које су живеле на Баждарани, то је мало удаљено од центра, и онда су кренули и Албанци за нама, и потукли су се са нашим дечакима, са Србима, и баш је било страшно, они су и ножеве имали, и тако, били доста добро припремљени, ето, то ми је остало, онако, као неко трауматично искуство из тог периода живота, 91. сам отишла из Призрена, отишла сам на (...), да, овде сам уписала факултет, али сам све до 99. редовно долазила, више пута годишње, и летње распусте проводила у Призрену, али и даље, подвојеност између Албанаца и Срба је и даље била, чини ми се, све већа, већа, и већа, јер су се они, ваљда су отишли из школа, и свих тих, државних, друштвених фирми, и не знам како је то изгледало живети у стану, у некој згради. Да ли су се Срби са Албанцима међусобно, сигурно су се јављали, али не знам да ли су се дружили, просто, немам то искуство, моје искуство је било такво што се њих тиче, ето, то је то о том периоду живота, а Ви ме питајте. (Г2СГ7)

Уз осамдесете године двадесетог века, почетак деведесетих година и уставне промене статуса Покрајине, како фрагменти различитих исказа показују, неки од казивача издвојили су као преломне тренутке у пољу међуетничких односа, напомињући и да су се макро односи тог времена одразили на њихово лично одрастање, креирајући нова правила одвијања социјализације у приватном и јавном простору. Следећи исечак интервјуа, спрам прикупљене грађе, најбоље илуструје на који начин је наведени временски интервал издвајан као доба драстичних трансформација, чије сразмере нису могле бити у потпуности поимане током детињства:

СГ: Мој брат је, на пример, седамдесет девето годиште, старији, исто... То нико није био свестан ничега, то се само тако, дешавали резови, схватате да смо ми заједно, играмо жмурке, и у једном тренутку, ми њих трујемо, они неће да иду са нама у школу. Знате, то је рез, то је потпуни рез. То није било најаве, као 'ајде сад полако да размишљамо о неком проблему, 'ајде да видимо нешто, други рез који се десио након тога, деведесет седме, деведесет осме, значи, константно су, али никада нису залазили, просто, престали смо да комуницирамо. Ми смо вештачки тих десет година одржавали односе, то је, од осамдесет девете, до деведесет девете, то је било све у вакуму ваздуха. Није ту било комуникације, моја другарица је престала да долази код мене.

ИС: А до тад?

СГ: Сам спавала ја код ње, она код мене, ја јела питу и филије са њима, нисам ни знала разлику између Алаха и Исуса. Мислим апсурдно, значи, пила сам са њима чај, кад је њихова свадба идем у њихову кућу, они то славе одвојено, мушко, женско. Апсолутно све, и учествовала и у томе, како снашу, оно, китимо, свега се тога сећам, из детињства, и одједном, [саговорник користи ономагопеју; паф], значи, нема. Више, престали су, њима је забрањено било да комуницирају, и пошто је мој деда био добар пријатељ с тим људима, они су дошли и саопштили. Рекли су, таква је ситуација тренутно, није добро да ме виде да ми ћерка долази у српску кућу, имаћу проблема. Онда је деда мени сео и објаснио, да је она верена као, па не може да долази, и тако.

Мислим, само су нас лагали, значи, цео период је лаж. И онда кад је кренуло, значи, ја имам неких четрнаест, петнаест година, кад је кренуо тај период сукоба, као, још увек није почео рат, стално се нешто чуло, и стално се нешто видело. Свуда је било насиље, али је све то било некако, знаш, није се дешавало у срединама где живе, као урбана средина, него у неком селу тамо, па тебе то и не дотакне. Знаш као, шта ме брига шта се десило на Дреници, или шта се десило, [саговорник не завршава реч; у пре...] у Истоку, сад не знам, лупам, сва та места, значи, нико се није концентрисао. И онда су, овај, кренула, та, рат, и то је било језиво, и стварно је било страшно! (Г2СГ32)

Тако се лица из овог генерацијског распона специфично осврћу на период непосредно пред НАТО агресију над Савезном Републиком Југославијом, током којег су показивала националну солидарност у форми свакодневних интеракција. Саговорници ове скупине такође наративизују искуства избеглица из Хрватске и Босне и Херцеговине, које су се населиле у Покрајину, као што то чине и лица из прве групе саговорника, чиме избегличко искуство, као индиректно проживљено, остаје значајно за поимање расељеништва, у контексту шире распрострањене измештености међу српском популацијом деведесетих година двадесетог века. Цитирани наративни фрагмент једне од сталних сарадница у истраживању указује на наведено, приказујући пример казивања унутар којег појава избеглиштва, услед разарања СФРЈ, чини уводни сегмент доживљаја и најаве личног расељеништва:

СГ: Имали смо неки нормалан однос сви између себе у породици. Значи, поштовале су се неке праве, заиста вредности, људске, и кажем, независно од политике, и тих дешавања, имали смо, не знам срећно, срећно детињство. Мислим, ја могу да кажем, не само срећно детињство, него и младост, јер сам и на факултету, и кроз средњу школу, која ми је исто била, што се дружења тиче, најлепши период, али сам и на факултету имала пуно, пуно колега са којима сам се дружила. Пуно, пуно другова нових са стране, који су живели, студената који су живели у Студентском центру. И онда смо се сретали по журкама, на [саговорник не завршава реч; нај...] најнеприступачнијим неким местима, у најзабијенијим деловима града, на пример, неким кућама где је неко живо приватно, или у једној соби студентској, где је стало можда сто људи у том тренутку. Тако да стварно, слободно могу да кажем да до 99. године, до бомбардовања и размишљања о неком пресељењу и размештању, је то био један онако, интимно речено, онако безбрижан, и срећан живот. Е сад, ово са стране, шире гледано, што није интима, та политичка превирања, страдања народа, тога јесте заиста било, и после тих, да кажем бацања бомби на, на те кафиће где су излазили наши другари, можда из неког другог краја, из неког другог насеља. Памтим исто 98. годину, као тај један, да кажемо, потресан тренутак. И то, лето 98. године, кад смо већ знали, били свесни да се и код нас нешто кува, а већ је, већ смо од другова, студената, колега са факултета који су дошли из Хрватске и Босне, имали опомене, и сазнања како је то све кренуло. И они су нам стално причали, људи, и код вас ће нешто тако да се деси, будите спремни, ми смо мислили да никад нећемо напустити своја огњишта, а преко ноћи смо морали да, да напуштамо. Многи чак без капута, без јакне, без уштеђевине неке скромне, коју су у том тренутку имали, без документације, просто, говорили су нам, све то време. И ја сам то слушала, али заправо, и јесам, за разлику од родитеља, који апсолутно нису веровали да можемо да дођемо до таквог једног стадијума. И стадијума да будемо расељена лица. Опет сам негде имала та нека сазнања. Носила сам врло често, „Хала 25. мај” је била баш за тај први удар избеглица, као колективни центар. Ту сам им носила, овај, и организовала с породицом и гардеробу, и храну, чак и лутке за децу, које нисам, на пример, ја, не волела, него просто, желела сам да један део мојих тих играчака припадне и тој, тој деци, која су изгубила све, и некако сам имала, и све време на факултету, имала сам и професоре који су, који су овај, који су били избеглице из Босне, и из Хрватске. И имала сам негде, не могу да кажем да нисам потпуно очекивала то што се десило, али једноставно је било, и неких сазнања, и неких припрема, а 98. године на лето, сећам се кад смо кренули баш, овај, у ужу Србију, јер су баба и деда, који су у Косову Пољу живели и радили, мамини родитељи, у међувремену се пензионисали, и вратили се у Врање да ту живе, тако да сам ја и тамо после, овај, бомбардовања била, као расељено лице. На пример, сећам се 98. године кад је требало да одемо на одмор у ужу Србију, и ја сам писала писмо, већ је почело да се кува на Метохији, то смо сви знали, 98. године је убијено оно петоро младих људи у Пећи, у кафићу. И ту су почела, да кажем, ту су почели ти неки први колективни страхови. Међу нама, међу омладином се причало. Јао! Шта ће бити, како ће бити. Није то само било [саговорник изговара потврдно; аха], они тамо Албанци, иду тамо у центар да демонстрирају, да траже нека своја права, него тад смо негде почели, да кажем, да се плашимо, и свог опстанка. И ја сам, сећам се тада, осим што сам спаковала неке, овај, успомене и фотографије, прво фотографије [саговорник се расплакао], то морам да кажем. Извини. [Истраживач тихо изговара: Ништа, ништа...] Писала сам писмо том неком будућем, будућем власнику стана,

у случају да, на пример, као што су доживели Срби у Хрватској и у Босни, доживимо и ми, да морамо заувек да напустимо, да напуштамо наше домове. И то је негде било, то је био неки први страх, [саговорник изговара потврдно; аха] можда ја сада кад кренем, више се нећу вратити, можда нећу више ући у своју собу. И писала сам том, неко емотивно писмо том неком дечаку, или девојчици који буду као кренули, који буду дошли у ту моју собу, да ето, мислим, од гардеробе, намештаја, бар неке успомене сачувају негде, па ћу ја можда наћи неке канале да, да до њих дођем. Или ето, чисто ако њима буду послужиле књиге моје да, или играчке, да их задрже. И да се њима служе. И после смо били, наравно, од септембра кад смо се вратили, били сви срећни што, што смо поново ту. И брат, и сестра и ја, и друштво. Грлили смо се и љубили, као да смо, не знам, преживели, не знам коју, овај, катастрофу. Али, опет ето, то су, да кажем, тако неки, ти неки страхови, ти неки тренуци које памтим, наравно, лепих успомена је било много више, и оне се протежу, наравно, од најранијег детињства па до краја 99. године, јер ја сам, овај, крајем 98. почела да радим. Била сам апсолвент, некако се факултет ближио крају, 98. године сам уписала чак и новоформљену катедру на Филозофском факултету, историју уметности. И онда сам била сва срећна што могу да пратим, што ми се предавања не поклапају, па могу да пратим, и једна и друга. А на четвртој години факултета, на мом примарном, да кажем, факултету, имала сам само три испита која сам слушала и, пет испита, заправо, али за три су се већ ближили ти трећи семестри са којим се завршавају. И онда сам имала времена да одем у библиотеку, библиотека је, на пример, за мене, Универзитетска библиотека, то је она зграда са куполама ако си гледала фотографије [Истраживач одговара: Јесам, гледала сам.]. Још пре те 98, деведесете године, заправо, кроз читаво моје школовање на факултету, била је поред факултета најважнија, најважнија установа. Извини, само тренутак да, узмем марамницу, и настављамо, само минут. Овај, тако да сам, заправо, ја до 98. године, већ онако успешно приводила факултет крају, уписала овај други коме сам исто желела касније да се посветим, и радила сам у школи, ја, заправо, док сам студирала, и кад сам уписивала факултет, нисам имала план да негде радим у школи. Волела сам да се науком својом бавим, науком о језику, али околности су такве после биле, да сам ја, заправо, радећи тих пар месеци у школи основној, прекопута факултета, „Аца Маровић”, Основна школа, заправо, заволела рад у школи. (Г2СГ15)

Фотографија 18, Универзитетска библиотека Фотографија 19, Унутрашњи амбијент

У прикупљеној грађи може се видети да се често за саму преломну тачку узима временски интервал с краја деведесетих година двадесетог века, некада уз акцентовање да су све до периода оружаних сукоба у Метохији, а затим и почетка НАТО бомбардовања, лични међуетнички односи опажани као компактни. Наведени темпорални оквир за ову генерацијску скупину чини основицу заједнички проживљених догађаја, који су радикално утицали на стасавање саговорника, а он је уједно и хронолошка линија поделе фаза у животним нарацијама, унутар чијих граница период младости бива повезан са ранијим местима живљења. Повлачење наведеног темпоралног разграничења некада уједно импликује потврђивање постојања суживота, чак и у ратним околностима, што интервју са двоје супружника потврђује:

СГ1: [...] Мислим, док није било рата, није нам падало на памет, то што су сад они Албанци, или шта већ, док то није кренуло све оно по вестима. Митинзи, чуда, или бојкоти наших институција, или шта се већ то све, издогађало, сада да у то не улазимо. Лепо је било, али очигледно, мислим, више тога нема.

ИС: Да ли памтите тај период, већ 98, да ли се, да кажемо, [истраживач не завршава мисао; и деца на неки начин], да ли сте то осећали да се нешто дешава, да ли сте разговарали са родитељима?

СГ2: Па јесте, то је та ситуација, када ето, дешавало се да неки ти, инциденти по кафићима, или не знам, да је било неких напада, и онда су и родитељи више бранили да излазимо ноћу, и тако. Већ као, после кад је кренуло бомбардовање тек, е сад, и за време бомбардовања, кад су наши прво њих, да кажем, терали, ми смо њима помагали, неким комшијама, нисмо дозвољавали да им опљачкају, да им узму ауто, или тако нешто. После тога смо ми исто излазили, кад смо ми кренули у колону, они су нам убацивали хлеб кроз прозор, ето, и тако. Било је људи и оваквих, и онаквих. (СГ1: Г2СГ25; СГ2: Г2СГ26)

За разлику од лица која су помињала опстајање међуетничких пријатељстава и контаката, било је и оних која су наглашавала константну подвојеност, чак и у престоници Покрајине. Политички оквири дешавања, с тим у вези, кроз искуствену призму остају важни и за ову генерацијску скупину, која се присећа младости провођене у просторно стратификованом окружењу, додатно истичући да је таква атмосфера креирала већи степен слоге код српских житеља Покрајине и дуготрајна пријатељства. Тако није изостало ни виђење припадника српске националности као популације чији је положај био драстично угрожен:

СГ: Скоро сам некоме причала, да је то тако било. Ваљда смо исто васпитавани, или смо били угрожени, па смо се држали много боље, не знам, ето тако, имали смо своје кафиће, своје дискотеке, уопште, потпуно одвојени живот, ја кажем, ја не могу, и у неком тренутку су Албанци бојкотовали, ја не знам шта је, кад је било, и могу да кажем, ја кажем да је, сви нешто пљују по Милошевићу, ово, оно, ми смо се осетили као људи, од тренутка кад је Милошевић дошао на власт, они могу да причају, ово, оно, али некако нам је вратио достојанство, значи, постојао је систем бирања директора, значи, увек је морао да буде, на пример, Албанац, па је онда постојао систем, не знам, онда заменик можда буде, или сад, онда, Турчин, или Србин, не знам како је ишао тај систем, али у принципу, сва власт је била у њиховим рукама, стварно је власт била у рукама, полиција је исто била, не знам, не могу да се сетим, али 'оћу да Вам кажем да смо стварно продисали, откад је Милошевић дошао на власт, бар нама доле је било много боље, и онда су они нешто, ја сад бих морала да размислим шта је био узрок, они су нешто штрајковали, нешто су се бунили, да, стално су имали они неке. Ја знам, враћам се са факултета, и пролази ненормална количина, аутомобили, аутомобили, ја питам, и сви свирају, и свирају, и свирају, ја питам, шта је ово, шта је било, каже, неки Шиптар ту, каже, неко је потровао неку децу, и онда је испало да је то, ваљда у Подујеву, наводно су потрована албанска деца, то је толика лаж била, мислим, неистина је била, али они су константно имали те, неко их је учио, неко са Запада, они су константно имали те, те шоу програме су правили тако, приказивали Србе као, у ствари, ми смо били угрожени. Стварно смо били ми угрожени, овај, села су се празнила, народ се иселавао, колико се људи иселило, иселило, иселило, деца, на пример, они су тол'ко били многобројни, њихове породице, сећам се, живела сам на седмом спрату, па силазим, огромна је зграда била, и једна мала девојчица на шестом спрату се игра сама, Наташа се звала, сама, а на петом, њих педесеторо, значи, ненормално кол'ко је било деце, рађало се, они су се множили, множили, множили. Мислим, притисак константни, тако да је то, али, најлепши град на свету. (Г2СГ4)

Перцепција суживота особа које су у својој младости доживеле расељеништво, показала је значајне разлике на нивоу наратива, у зависности од својевременог пребивалишта, али и личних политичких гледишта. Одроз етничких стратификација на одрастање лица рођених седамдесетих и у првој половини осамдесетих година двадесетог века приповедан је у контексту наглих друштвених трансформација, које су узимале маха након уставних промена 1990. године. У случају саговорника рођених седамдесетих година, временски оквири сезали су и до ранијих политичких дешавања, навођене су тако и албанске демонстрације почев од 1981. године, док су њихове последице сагледаване, на једној страни као значајне, а на другој, као својевремено чак и делимично ирелевантне. То су уједно били временски граничници унутар којих су лица рођена у издвојеном периоду заузимања позиције сведока. Разноликост приповести особа одраслих у истим градовима и местима, указала је на изразиту комплексност социјалних релација, и драстичне ефекте конфликта на младе, који некада нису ни били у позицији да перципирају размере промена у сопственој културној средини. Свест о етничким поделама, у тим околностима, бивала је постепено усвајана у раној младости. Лица су своју делатну моћ, превазилажењем наметнутих

оквира социјалних релација, истицала кроз одржавање међуетничког контакта, чак и у периоду бомбардовања, као и након расељеништва, или кроз наглашавање значаја пријатељстава остварених унутар сопствене етничке групе, посредством којих је осликавана атмосфера пред избијање НАТО агресије. Опстанак пријатељстава, посебно на генерацијском нивоу, наглашаван је у склопу помињања важности организовања прослава годишњица матуре. Он је такође омогућио и ступање у контакт са појединим саговорницима ове генерацијске скупине, по систему препоруке (Вучинић Нешковић 2013, 33).

СПЕЦИФИЧНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ШКОЛОВАЊА И ОДРАСТАЊА У КОНФЛИКТНОМ ПОДРУЧЈУ

Период институционалне, као и неформалне социјализације ове групе саговорника, као што је цитатима грађе назначено, указује на одраз политичког стања на свакодневицу. Начин организације образовања, приповедан је тако уз изражену свест о постојању међуетничких разлика код младих особа. Саговорници рођени седамдесетих година присећају се и усвајања знања албанског језика кроз школски програм, међутим, већина њих истиче да језик није заиста научила, већ да је тек факултативно похађала наставу. Ређи казивачи, који потпуно владају албанским језиком, напомињу то да су га савладали кроз неформалну комуникацију, унутар свог локалног окружења, управо као што је то већином случај и са лицима из прве генерацијске скупине. Одвојене смене наставе, или засебне школске објекте, диференциране по националној основи, саговорници су тако доживљавали као значајне идентитетске маркере, уз додатна национална обележја присутна у местима одрастања:

СГ: Значи, рођена сам тамо, што се тиче међуетничких односа, одувек, одувек је било, бар што се мене тиче, и имала сам једну, једину другарицу, комшиницу која, са којом сам имала било какав контакт, значи, то је од Албанаца. То је све. Школе су биле у почетку, [саговорник застаје] моја школа је била модерна, нова, огромна, ево сад кад видим слике, и сада је овако модерна, разреди су били одвојени, српски и албански.

ИС: Је л' то „Аца Маровић”, или?

СГ: Молим.

ИС: Која школа је била, „Аца Маровић”?

СГ: „Хасан Приштина” се звала школа.

ИС: Да, видела сам слике у групи [истраживач мисли на Фејсбук групу посвећену Приштини].

СГ: Е, да, велика, лепа школа, и овај, и разреди су били одвојени одмах, ја не могу да се сетим како је било у обданишту, не могу, стварно, да се сетим, али се сећам приче мамине, да ме је неки дечак стално малтретирао, и име тог дечака је било албанско, да ли смо били ми у мешаним групама, у, у обданишту, ето, то могу да се распитам, никад нисам размишљала, тога се не сећам, али знам да ме је неки дечко, који се звао, који је био Албанац, нешто ме је стално дирао и малтретирао, тако да, то је једино што се сећам. Школе, значи, разреди су били одвојени, имали смо албански језик, од четвртог основне, чини ми се, обавезно, никад нисмо научили више од по, по песмице, ето тако, годишње, једну песмицу.

ИС: Да, то је било, више вероватно, слободно некако? Не толико строго?

СГ: Не, то су биле неке, наставници, учитељице, не знам како бих то, или од петог можда албански, који никад, мислим, жене су биле неписмене, по мени, те жене су биле неписмене, ја се сећам да смо ми њих шминкале на часу, зезали смо, увек смо нашли некој, свакој смо знали да нађемо, и то је било то. Ја се сећам чак, толико су биле неписмене, да једном кад је била једна на часу, да је мој друг који је био дежуран, пријављивао одсутне, и да је набројао цео фудбалски клуб, ја мислим, „Црвене звезде”, и она је све то уписала, мислим, ето то је било, ето, толико су биле неписмене, и као научимо неку песмицу, или нам дају неку тему, па ми то препишемо за писмени, и то је то, значи, даље од добар дан нисмо мрднули, што се тиче, и нико није био заинтересован да учи албански уопште, никада, што се тога тиче. Однос, друштво које сам имала у основној школи, могу Вам рећи да сам са свима дан данас у много блиском контакту, да ли је та средина, тај, они су нас, мислим, били смо нападани од Албанаца, стално, разумеш, ја сам, стално су нас провоцирали, диркали, ја се сећам да сам ишла, брат је млађи четири године, ја сам ишла да га чекам увече испред школе, зато што су га, тукли су их, дирали су их, сачекивали су их, значи, никада није било оно, без,

без неке пресије, и тако то, никада то није било, стварно смо били угрожени, ја сад кад размишљам, ја не знам шта су моји родитељи тражили тамо! Зашто су нас држали тамо?

ИС: А они су дошли, одакле су дошли Ваши родитељи?

СГ: Моја мама је рођена у Куршумлији, али је студирала у Приштини, и тамо је остала, зато што се њена породица преселила, деда је, значи, добио посао у Обилићу, тако да су се преселили, а мој тата је из Никшића, и због ње је прешао, прешао је ту, и мислим, упознали су се, не знам, на мору, или тако, не знам, али у принципу, због ње је прешао и он тамо, тако да су обоје били интелектуалци, и, (...) мислим, ту, лепо им је било, стварно су волели Приштину као свој град, и имали су пријатеље, и дружили су се. Кажем Вам, диван град за пријатељство, за дружење, све је било некако близу, а све је било тако подељено. Значи, имали смо своје кафиће, свој део корзо, постојао је тај корзо где се шета увече, значи, са оне, ако се иде овако, са десне стране је шиптарска страна, са наше је била лева страна, и то се увек ишло том страном, ви уопште не прелазите тамо. Онда су се зезали, јер сам у разреду имала пуно муслимана, а ми муслимани као између, или, или базен кад је отворен нови, онда је било оно, како ћемо да поделимо, да не идемо у исто време да се купамо, па као, парним данима Срби, непарним Албанци, а онда ови, онда муслимани, опет пријатељи, који су се зезали, муслимани, они су српски причали сви, и они су сви просрпски били оријентисани, и ишли су са нама у школу, и мислим, никада није било, ту никада није било, и имали смо у српским разредима, имали смо Горанце, и то исто треба нагласити, значи, Горанци су исто тако, вероисповест муслиманска, али су исто били просрпски оријентисани, тако да, и они су се увек дружили са нама, али некако су ван, били затворени у своје групе тамо, али у школи су ишли, ишли су са нама у школу, да, без икаквих проблема, ето тако, то, дружили... (Г2СГ4)

У исказу наведено, опционално усвајање албанског језика у Покрајини, за говорнике српско-хрватског језика, имплементирано је усвајањем „Општег закона о школству” 1958. године, када је, према закључку Драгомира Бонцића, пружена прилика „да ученици у национално мешовитим срединама добровољно слушају наставу на два језика, или да ученици југословенских народа у таквим школама уче језик одређене националне мањине као факултативан предмет” (Vukadinović 2021, 289; Бонцић 2008, 86). Према извештају из 1961. године, који цитирани аутор наводи, постојали су бројни проблеми, како у погледу недостатка адекватног просветног кадра, тако и спровођења наставног плана и програма, који није могао бити имплементиран у свим срединама (Бонцић 2008). Такво стање ствари нашло је одраза и у наративима саговорника. О настави албанског језика, у случају лица која су пре 1990. године, када је дошло до формирања паралелних албанских школских програма, изван званичних државних оквира Покрајине (Mala-Imami 2015), имала прилике да је похађају, као што се из наведеног цитата може закључити, говорено је тако у пежоративном тону, при чему је у питање довођен њен квалитет:

СГ1: Учили смо албански у школи, али кол’ко да прођеш.

СГ2: Не знам ја, ето, можда знамо...

СГ1: Ја се сећам...

СГ2: Да се споразумемо као нешто..

СГ1: Да је наставница Албанског долазила, и цео дан за време часа, понесе хеклицу и вуницу, и дође на час, и она плете до краја часа, кад заврши час она оде, и то је било то. То је било наше учење албанског, а они су сви причали српски, тако да...

СГ2: Нисам ја...

СГ1: Сад нисмо ми могли да, јер нисмо комуницирали са њима на албанском. (СГ1: Г2СГ9; СГ2: Г2СГ10).

Сећања на период основног образовања, без обзира на то како су казивачи гледали на социјалне односе током свог детињства, указивала су на то да одрастање ове, условно речено, *културно-историјске генерације* (Litvinović 2001, 78), није било ослобођено политичких стега. Упркос задржавању међуетничких пријатељстава, детињство је могло бити виђено као знатно уобличено преливањем етничких сукоба на организацију образовних установа. Поједини су наводили то да њихово схватање етничких подела у приви мах није било потпуно, већ да су тек са одређене временске дистанце, доживљене промене схватили као реперкусије државних трансформација, дочаравајући проживљену конфузију. Следећи наративни сегмент указује на

ретроспективно уочавање последица конфликта на детињство генерација које су стасавале у периоду ескалације сукоба, понајвише кроз описе просторног уређења и правила понашања у образовним институцијама:

СГ: Овако, најлакше ми је хронолошки. Овај, ја сам се родила у Приштини, то је било крајем седамдесет девете године, и ту већ, мислим, је породица живела дуго. Родитељи су, отац је мој из једног села поред Приштине, и онда онако, овај, по природи ствари се ту школовао, и радио, и породицу засновао. И овај, као треће дете сам се родила, најмлађа, М. [саговорник изговара име сестре] је прва, па имамо и брата, и овај, и живели смо све време у Приштини, до 99, до бомбардовања, и оног коначног одласка. У основну школу сам ишла, ту у непосредној близини наше зграде, и то је у том моменту била школа, „Владимир Иљич Лењин” се тада звала, и била је мешовита, ишла су српска и албанска деца, с тим што је свако имао, наравно, свој програм, наставни, али је била иста зграда, исто смо двориште користили за, овај, за физичко, не знам, ту смо се познавали, из насеља, из школе, и тако. То је значи, ја сам кренула 86, а већ мислим да смо били трећи разред, тако негде 89. су кренуле, проблеми политички, и демонстрације, овај. Оне чувене за то време, и било је немира у смислу бацања сузавца у школе, и тако. И тада су били принуђени да поделе, некако физички да направе поделу између дела, и улаза, где ће улазити српска деца, и албанска деца. И то је било много необично за нас све у том моменту, али мислим, знали смо на неком основном нивоу шта се дешава, али је било просто необично да, ето тако, оградити. То су стварно биле импровизације, некакве, оне даске, нису ни врата класична, него као, како бих ти рекла [саговорник изговара кроз осмех], к’о животиње оно. Само да не прођу једни на једну страну, једни на другу. И онда смо се ми, и кад би се у дворишту срели, и састајали и тако, учитељи су, онако, одвајали децу, и вероватно су морали, али тад је деловало стварно сурово то. И онда, рецимо, тек се по повратку из школе тако сретнемо, попричамо и то, и до куће, пошто су онда и родитељи почели то да пласирају да, да се припазимо, да не би требало, и тако. Е онда, да, наставило се по различитом том плану, и програму. А онда је нама у четвртном разреду, да, кад смо били четврти разред, уведен је алабански језик, у ствари, претходне генерације су имале, али од четвртог разреда, и нас је то кратко качило, моју генерацију, само тај четврти разред. Имали смо наставницу, овај, албанског, и то је нама било изазовно, јер стварно нисмо знали, у кући нико није говорио, и то. Кол’ко су Албанци знали српски језик, толико Срби нису, овај, знали, осим неких староседеоца, неких старих генерација. Али наше генерације нису знале, нама је то било баш изазовно, међутим, убрзо се променио тај план и програм, и укинут нам је албански. Ја се сећам ситуације, сретнем ту наставницу албанског на улици и кажем јој мирдита, као то је добар дан, на албанском, то сам баш била са татом, нешто смо ваљда ишли, ја четврти разред, и мој тата, као да се смеје, као, зашто си рекла мирдита, а не добар дан, па зато што, она је Албанка. И он, немој то да радиш, то ми је онако била опомена, на неки симпатичан начин, и то ми није било јасно, у ствари су, онако, градили су нам национални идентитет од малена некако, на неки начин, наметнут, без везе. И тако, то је, овај, тако протекла цела основна школа с тим демонстрацијама, и тим немирима. То је било изазовно, јер су онда морали родитељи да нас прате до школе, тако као из предострожности, међутим, по мојим сећањима то нешто није дуго ни трајало, нити нешто било трауматично. Убрзо се смирило некако и наставило правим током, тако да после, средње школе, средње школе су биле одвојене, тада већ, овај, су биле те мере предострожности. Није било више заједничких тих објеката, у смислу школа, вртића, не знам ни ја. И онда смо, ја сам ишла у Гимназију, била је, овај, српска, али смо онако, мислим, знали смо се из насеља са Албанцима, дружили смо се. Они су имали своја места и своје кафиће, ми своје, али су опет некако и комшијске те везе, и тако те, овај, напољу оно, као деца и омладина смо се познавали, и стварно смо имали онако, конкретне односе. Наравно, и међу њима, и међу нама је било оних који су били проблематични, или провокативни, и тако, али генерално не. Мислим, то су појединачни случајеви, и тако, и овај. Ја лично, ја сам са деветнаест, деветнаест и по година, отишла из Приштине, ја лично немам нека, сећања која су тог типа, овај, да су нешто били угрожавајући ти наши односи, и тако, овај. До момента то кад већ, оно, политика ради своје, и кад се дешавају те, те ствари. Тако да и дан данас немам проблем да имам добре односе очуване са, са неким, овај, пријатељима. И било је, овај, и у нашем одељењу, и овако, баш имам блиске пријатеље, који су, рецимо, из мешовитих бракова, али су, рецимо, били просрпски оријентисани, да тако кажем, ишли у српске школе, и факултете. И тако, с тим што су они, доста имали проблема касније. Овај, али у смислу неких предрасуда, не, заиста је, овај, немам некако. То се, овај, то смо успели да изнегујемо, те неке односе. (Г2СГ21)

Животни наративи ове скупине саговорника концептуализовали су детињство и период ране социјализације као условљене спољашњим друштвеним факторима, будући да су упркос често истицаном процесу нормализације етничких тензија, њихове последице биле изражене међу популацијом младих особа. Саговорници би, услед временског одстојања и просторне дистанце,

тако истицали да својевремене оквире социјалних релација изнова другачије сагледавају. Накнадне интерпретације некадашњих оквира друштвених релација пружале би додатне увиде у степен етничке дистанце, и начине њеног прећутног усвајања. Елаборације те врсте биле би подстицане питањима о забранама у вези са понашањем деце даваних од стране родитеља. Саговорница расељена из Приштине истакла је тако своје накнадне интерпретације периода детињства:

СГ: [...] Овамо у нашем насељу, дружили смо се само међусобно. Срби са Србима, Албанци са Албанцима, не знам шта да ти кажем...

ИС: А у школи, је л' сте имали подељено?

СГ: Моја школа је била искључиво српска.

ИС: То је која школа?

СГ: 'Аца Маровић', значи, раније је била, али моја генерација већ, не знам кад је, ми нисмо, били смо, тако да ни ту нисам имала уопште контакт директно са њима, ми смо живели, као, не знам, као два одвојена света. Значи, тако ја то памтим, као, они, ми, свако иде у своју школу, свако има своју, малтене, добро, продавнице има по неке, али знало се тачно где се иде, где се не иде. Кафићи сигурно, [не завршава; прод...] а за продавнице покушавам да се сетим, али било је неких у које се не иде, кол'ко ја памтим, мада су махом они били трговци.

ИС: А је л' се, рецимо, кући причало тада о политици, па се тако знало, или?

СГ: Па то је тада било тако подразумевано, знаш, као да, то је, тол'ко ти буде нормално, да просто ни не размишљаш о томе, није да смо сад ми нешто искључиво причали, али сећам се нешто, скоро кад сам хтела свом мужу да објасним како смо ми у ствари живели, тек у ствари, после неког дужег периода, свакако, то није било нормално у ствари. Сад ја њему објашњавам како ја [саговорник не завршава мисао; зам...], да ли ја сад памтим, или из приче мојих родитеља, не могу више да се сетим, била је српска страна, и шиптарска страна улице, у главној улици, значи, сад, ја њему објашњавам како то није нормално, и сад мој тата каже, како није нормално, шта ту није нормално, како сте ви, кад сте ишли на корзо, његова генерација, па лепо, ми идемо са једне стране, а они иду са друге стране, разумеш, нама је све то било, некако, као, нормално, тек кад се изместиш из свега тога, ти схватиш кол'ко те ствари, у ствари, нису нормалне. Тако да није сад да ти неко брани, него, просто, нема ни потребе да ти неко каже, да се, знаш, ти просто имаш своје усмерење, како је природно, овај. Кажем ти, овај, негде, негде и да се дружиш са неким, али то, бракови, заљубљивање, као да је друга врста, мислим, као да нису људи. Као да, како ти можеш да се заљубиш у Шиптара, мислим?

ИС: У твом окружењу се то није дешавало, да се неко заљуби у [истраживач се смеје]...

СГ: Не знам [саговорник се смеје], не знам, пази, није да се није дешавало, очигледно постоји, и тако неке везе, и то, чак мислим да је пре било могуће у неким генерацијама које су биле, типа, наши родитељи, знаш, а наше генерације, како се ситуација заоштравала, ту је све мање било тога, али можда тако неки либералнији, који су, али кажем ти, нама је то толико било усађено, ретко, муслиман, муслиманка, није пожељно, али 'ајде, можда може да се деси. (Г2СГ31)

Виђења конфликта некада су тежила већој објективности, унутар које позиција жртва система није једнострано сагледавана. Прошлости се сходно томе приступало из позиције сведока, који не говоре само о директном емотивном сећању на личне доживљаје, већ пре о општој друштвеној клими периода с почетка деведесетих година двадесетог века. Саговорници су тако некада и наглашавали то да са званичним националним дискурсима, по појединим питањима нису били сагласни:

СГ: И сећам се, пази, значи, ја сам кренуо, кад сам кренуо у школу, осамдесет шесте. Мораш паралелно да испратиш сад и политичка дешавања, ту ти је ово код Рибића [саговорник мисли на професора антропологије, проф. др Владимира Рибића]. Мораш, мислим, прати мало филм, или прелистај ону литературу. Стално су била, нека, неке демонстрације доле, од кад знам за себе, то окружење за мене је било сасвим нормално. Те тензије, је л', тако да се сећам да је „Аца Маровић” на самом почетку била мешовита школа, у смислу као, ми идемо пре подне, они после, после подне, или слично, можда смо се чак и поклапали у неком тренутку, али врло брзо је дошло до, до неких превирања, сад да л' сам ја био други, трећи разред, чак у четвртном сам ја имао албански језик, као предмет. Ал' био је тотално неоптерећујући, оно, знаш чисто, про форме, ето добијеш петицу, оно, без проблема, научиш само да бројиш, и ћао. Е сад, да ли је 89. та преломна година, када је дошло до тих већих тензија, и када наставници наше школе, ваљда нису дозволили физички Албанцима, да уђу у Школу. Наравно, притисак са албанске стране је био да они уче по њиховом програму,

значи, пази сад, не да уче наш програм на албанском језику, него да они уче по програму из Албаније, је л', што је било као неприхватљиво за ове наше, е сад, и сад и ту је дошло до конфликта, ту је дошло до конфликта. [...] То је период, да, то мораш исто да синхронизујеш, то је период када Албанци нагло излазе из друштвених институција, односно их ми терамо. Е сад, ми причамо да су, они једноставно се нису појавили на послу, као вид [ИС: Протеста.], као рационални вид протеста, и да су отишли, буквално на неку, у неку врсту илгале, у том тренутку. Они причају да смо их ми системски избацивали са послова, истина је вероватно негде између, сигурно постоји свакаквих случајева. Али хоћу да ти кажем да у државним службама тада више доминантно нису радили Албанци, значи, увек је било неких примера који као су поштовали систем. Шта ти ја знам, да они као никад нису имали проблем. Е, онда долазимо до Гимназије, сад је л', која је исто у том мом периоду била чисто српска. (Г2СГ22)

Осим формалних канала образовања, нормализација етничких тензија најизраженије је истицана у склопу одвијања дечијих игара, најчешће фудбала, али и других видова забаве, где је могло доћи до подела на тимове по националној основи. Наведено дешавање је у складу са антрополошком констатацијом да игре, посебно оне ратног тематике, како Данило Трбојевић указује, могу чинити „простор учења о идејама конфликта, кризе и рата”, што се може шире пресликати и на слободне дечије спортске активности (Трбојевић 2022, 194). Међуетнички контакт и дружење кроз фудбал, у складу са закључком о улози спорта у исцртавању идентитетских граница, тиме указују на утицај доминантних идеологија на слободно време деце, и на испољавање *националне категоризације*, етничком хомогенизацијом супротстављених тимова играча, као и на исказивање локалне *идентификације*, кроз поделе тимова према насељима (Ђорђевић Српобрња 2022, 243; Ковачевић, Žikić 2014, 790–795; Трбојевић 2022, 205). Упркос томе што контакт на бази етничке диференцијације кроз разоноду, није био опште усвајано правило у свим приликама, он може служити као општи показатељ својевремене етничке дистанце. Наведено је посебно важно, ако се у обзир узме констатација, коју износи Милан Томашевић, да се темељи *погледа на свет* успостављају већ крајем периода основне школе, то јест са навршених четрнаест година, и да простор дечијих активности представља место увида у *фолклорне идеје* обликоване одређеним културним контекстом, где долази до вршњачке комуникације (Томашевић 2022, 136; Трбојевић 2022, 195). Доживљај оквира дечијих активности тако је приповедан као онај који је имао национални карактер, те је, на тај начин, међу тинејџерима долазило до интернализације правила ограничења међуетничких контаката, усвајане у ширем окружењу:

СГ: Зими, оно, обожавали смо да се санкамо. Приштина има, било је доста, како да ти кажем, није била равна, него је било пар делова који су одлични за квалитетно санкање, сад, и најомиљенија игра нам је била, у ствари, кад смо играли нешто Срби и Албанци, у ствари Срби против Албанаца, је л'.

ИС: [Истраживач се смеје.] Како је то изгледало?

СГ: Па то су ти, као да играш за националну репрезентацију, тако сам се, овај, осећао. Значи, с обзиром да ретко, ретко смо се мешали са њима, ја сам опет та генерација, пази, то мораш да имаш у виду, где смо као били смо напољу, делили смо исти простор, да кажем, али смо се одвајали по групама, је л'. Па као, група Срба, па група Албанаца тамо, тамо можда нека друга група Албанаца, нас је било, па, не знам кол'ко пута мање, тако да смо се углавном, чак и међугенерациски мешали, али је било у неком тренутку, знаш оно, нека група игра фудбал, друга група пали гуме. То сам увек говорио, као клинац или волиш да играш фудбал, ил' волиш да палиш гуме, нешто тако. [...] *Углавном се играо фудбал у том саставу, и то је био догађај као, ако се договоримо са Албанцима, играмо као, једни против других, је л', и онда иде као заказана је утакмица, и онда се с'купља екипа, као ко може да игра је л'... И онда гледаш да то буде што боља екипа зато што је победити у тој, као, утакмици је много вредније него кад се сами поделимо па се играмо. Е, а онда је било, али било је и момената, [саговорник не завршава реч; међ...], између насеља, исто ривалитет, значи пређеши улицу, исто друго насеље као, е онда смо играли против Срба као, против Срба из другог насеља, исто је било као, како да ти кажем, тензије су биле исто као, као и овде, исто. Е сад, ретко кад се дешавало да видим да се Срби и Албанци играју заједно. И да, мада се сећам ја једног момента када ми се играо фудбал јако, и овако се враћам, не знам да ли из школе, и није било никог као од наших, и да видим као Шиптари играју фудбал, и онда им приђем, и као еј, је л' има, као, једно место за мене, има као доћи, и ето као. Мислим тај, тај контакт је био интересантан тад, типа, нисмо се јављали једни другима, као здраво, здраво кад*

пролазиш. Али опет смо интересно, као, ако се мењају стрипови, онда, знаш, ми идемо да се мењамо са стриповима, и са њима, знаш, нема проблема, ето видиш као, као, ако нам је ок, као да играмо нешто једни против других, играмо. Е да, шта је било још интересантно, с обзиром да је наша репрезентација била доста успешна у тим неким спортовима са лоптом, и онда ми тад гледамо је л', неко првенство, успех, било да је кошарка, рукомет, одбојка, и онда се ми клинци Срби напалимо, и онда као напољу пробамо да играмо то нешто, и онда нас, овај, Албанци посматрају са стране. И онда они сутрадан исто то играју. Знаш, онда увек, и врло брзо су учили, знаш, некако, врло брзо они буду наш ниво, иако смо, да кажем, ми као нешто, да кажем, стално били талентовани за те спортове са лоптом. Баш смо, стално смо играли.²³¹ (Г2СГ22)

И наредни исказ још једног од саговорника о периоду одрастања у Приштини, такође потврђује специфичне начине дружења деце у датим условима, без негирања постојања међуетничких контаката. Затим он додатно илуструје то да је саговорник казивање започео освртом на тренутне друштвено-политичке околности у Покрајини, без снажне потребе за хронолошким следом у излагању, што је очекивано, будући да се наведени казивач након расељеништва изван Покрајине, одлучио на самосталан повратак у околину расељеног подручја са својом породицом. У случају повратника и интерно расељених лица унутар Покрајине, примаран акценат је, као у датом примеру, тако постављан на тренутне животне услове. Упркос томе, и неки од њих износили су детаљнија виђења етничких релација у добу детињства, и њихове накнадне интерпретације, исказујући своје интересовање за познавањем историје подручја на којем обитавају. Следећи сегмент личне повести наведен је, из тог разлога, у целости:

СГ: Кренуо сам са овим око бомбардовања, а могу да сад се вратим на живот у Приштини, овај, наш живот у Приштини, је био, могу да кажем, пошто сам генерација осамдесетих, и тад сам кренуо у школу, осамдесет седме, осме године, и сећам се тог периода. То је период бивше Југославије, то је баш тај период средине осамдесетих, кад су почела велика превирања на Косову и Метохији у смислу политике, и, да тако кажем, буђења српске националне свести, у, у становништву Косова, у српском становништву, Косова и Метохије. Тако је, већ тада су кренуле велике тензије, велики протести због исељавања српског становништва, и репресије која је над њима вршена током шездесетих, седамдесетих година, и осамдесетих, од стране Албанаца, који су били већина, и који су, овај, држали све институције тадашње Аутономне Покрајине Косова и Метохије, у оквиру СФРЈ. И то смо, ја као дечак сам то доста осећао, мање више, због тога што, мој отац је био новинар у том периоду, радио је за агенцију „Тањуг”. Тако да се и на нашу породицу преливала сва та критична ситуација коју је он доживљавао професионално, на терену, и сав тај период пратим, памтим, памтим, свој полазак у школу, то, а то је школа „Аца Маровић”, у центру Приштине, која је била, овај, у коју су ишли Срби и Албанци. И памтим те демонстрације осамдесет шесте, седме, осме, девете године, кад сам био дечак. Први, други, трећи разред, ја сам живео у делу града, где су се окупљали ти демонстранти, и где су, овај, (...) и сваки пут кад сам ишао у школу, ја сам морао да пролазим кроз масу демонстраната. Деведесет, осамдесет осме, и осамдесет девете године, то се сећам, баба ме је водила у школу, баба ме је пратила, и не могу да, сад из ове перспективе, да, овај, да објасним себи како смо ми, у ствари смели да идемо у школу у то време, кол'ко је то било страшно, на овај начин, кад знамо шта се све догодило уназад двадесет две године, оно, памтим исто и да су Албанци напустили, овај, све институције Републике Србије, и Аутономне Покрајине Косова и Метохије, деведесетих година, као и нашу основну школу. Као, то је нама мало било неразумљиво, у то време, као дечак од десет година, ми смо ишли по сменама, како одједанпут нема смене, него сви смо прва смена. Тек касније, значи, сам то схватио, да су Албанци напустили, и да школа је по српском систему, и да је то тако настављено до 99. године, шта још, нешто још релевантно, што бих могао да кажем, за тај период, памтим да сам са оцем био на Газиместан 1989. године, и тол'ко, и то ми је мало, онако, замућено сећање. Само памтим да смо његовим службеним колима, једна застава плава је била, сто један, ишли смо, овај, донекле смо могли да се пробијемо, јер је тад било, као што знате, он је ту оценио да је било милион људи, на Газиместану, до негде смо дошли колима, али је он имао службену легитимацију, као новинар „Тањуга”, е после смо некако, негде пешке кренули, и после више немам, немам никакво сећање, али знам да смо колима донекле, приближили се Газиместану...

ИС: Сад баш што се тиче самог детињства, јесте ли се дружили са косовским Албанцима, или нисте, претпостављам, већина каже да је то не, али?

²³¹

Део исказа публикован је у раду истраживача (Петковић 2021, 356).

СГ: Да, али као деца, пре деведесетих година, имали смо контакте са нашим комшијама Албанцима, ја сам живео у згради, овај, где је имало дванаест станова, и била је већина српских станова, али у ствари, то је зграда са три, три улаза, али следећи улаз је била, је био улаз где су Албанци били већина. Тако да смо се, овај, дружили, пре рата, имао сам другаре међу Албанцима, имао сам и, могу да кажем, и пријатеље међу Албанцима, комшијама. Сећам се, на пример, једнога Г. [саговорник изговара име], он је можда седамдесет и осмо годиште, старији од мене, био је, наша тераса се, била је спојена са њиховом терасом, значи, били смо комшије на истом спрату, на првом спрату смо живели, и имао је две сестре, старије од њега, памтим и њихова имена, А., А. [саговорник изговара име, затим га понавља], и друга, сад не могу да се сетим. Нисмо имали никаквих проблема, играли смо фудбал, са Албанцима, са комшијама, и то, ова политичка ситуација која је, ово превирање осамдесетих година, то се одразило и на наше детињство, и било је подвојавања ту, већ, било је расправи класичних, чије је Косово, ко је ту староседелац, ко није. То се и код нас деца, овај, учавало, та, та, овај, разлика, а главна разлика је била, играли смо фудбал Срби против Албанаца, и сећам се то, тог периода, осамдесет осма, девета, деведесета, деведесет прва, значи, тад сам био други, трећи, четврти, пети разред, сваки дан смо играли фудбал. Сваки дан смо играли Срби и Албанци, иза зграде наше, нисмо имали голове, имали смо неке, ове, оне, поклопце од контејнера, ових контејнера за ђубре, и то смо скинули поклопце, и то су нам били мали голићи, играли смо три на три, е сад, као што су били Срби већина свуда на Косову, тако смо и у нашој улици били, мислим, мањина, мањина свуда на Косову, тако смо и ми у нашој улици били мањина. Моје, наше друштво се састајало од нас пет мушкараца, и две, три девојчице, из те наше ламеле, Албанаца је било преко двадесет, или тридесет. Тако да су они, за нас је [саговорник не завршава реч: навиј...] навијало двоје, или троје, а они су имали двадесет навијача својих, свако иза свог гола. То, тога се сећам, и то, детаља се различитих ту сећам, онда смо играли и, играли смо и клис. Не знам да л' знате ту игру, клис, играли смо кликере масовно. Ту није било неких великих разлика, у самом фудбалу је било, оно, то памтим, Срби и Албанци, а клис смо играли мешовито, то није било неких, и, као и кликере.

ИС: У ствари, можете да опишете и како се игра клис, јер постоје и неке варијације, па можда је и то битно да...

СГ: Па, ја сам, ја сам то заборавио, клис, то је игра са једним парчетом дрвета, и са једним малим парчетом дрвета од петнаестак сантиметара, које је заобљено са једне и са друге стране, и сад, ископа се рупа у, у земљи, и тако да та, те странице, тог малог парчета буду, на, на земљи, а средина буде у ваздуху. И онда се узме мало веће парче дрвета, од пола метра отприлике, и баца се, баца се та, значи, то мало парче дрвета, а тамо неки људи, мислим, противничка екипа чека, да ухвати то, отприлике, као бејзбол нешто, и то смо, сећам се, а ја сам живео, као што сам рекао, у центру, а наша зграда, и то двориште наше, се граничило са хотелом „Божур”. То је најстарији [саговорник не завршава реч: хо...], хотел у Приштини, и увек нам је, или лопта, или то парче дрвета, клиса ишло тамо, па смо се прескакали, па смо имали проблема са обезбеђењем, небитно да л' су то били радници, овај, Албанци, или Срби, и ми смо ту имали заједничке, ми као деца, Срби и Албанци, имали смо те заједничке непријатеље, од тих чувара, хотела „Божур” [саговорник изговара кроз осмех]. То се сећам, тако да, овај, шта бих још могао да кажем, па, поред фудбала, клиса, и, дружили смо се, причали смо, са њима, онако, неки пут је било да уопште не дође до тих политичких тема, него су то биле различите дечије теме. Као што ми, као што свака деца, свуда у свету имају, око школе, око друштва, око било чега, е сад нама је било занимљиво, већ тамо кад смо мало поодрасли били, то је већ дошло одвајање, на ту, да тако кажем, српску и албанску страну. Они су основали своје приватне школе деведесетих, деведесет прве, друге, треће, направили су свој систем образовања, ишли су у школе приватне по кућама, по тим рубним албанским, већинским, овај, албанским насељеним, насељеним, овај, приградским насељима, као што су Врањевац, Беланија, Драгодан, то су приштинска насеља, и ту су они организовали своје школство.

ИС: Како сте Ви гледали на то, знали сте да се то дешава, како сте...

СГ: Па некако, то је пролазило поред нас, оно, то је била њихова одлука, да напусте школе, ја мислим да нико никад није на силу избацивао из школа. Овај, то је неко моје мишљење, ја знам за своју школу. [Саговорник застаје у говору.] И у разговорима са тим својим комшијама сам сазнао, да иду у те приватне, у ствари, то су приватне куће, али су они имали свој систем образовања, тај, као, паралелно, паралелна структура је то била, и ишли су у те школе, сасвим редовно, као и ми, значи, имали су разреде, имали су све, и некако је дошло то до, баш до удаљавања између нас, баш. Сад, не могу да кажем за неке друге генерације, ја сам, већ у том периоду је почело и код мене пубертет, већ пети, шести разред сам био, деведесет прве, друге, треће године, као што знамо, у целој држави је дошло до хаоса, овај, распад бивше Југославије, до инфлације, до катастрофалних услова за живот. То се, наравно, и осећало код Албанаца, наших комшија, али некако, ми смо кренули да живимо свој живот, имали смо своје школе, своје образовање, своје факултете, они своје, једноставно смо кренули да живимо једни поред других, а не једни са другима. То је мој утисак за период деведесетих година, е после већ, деведесет пете, шесте, и осме, девете, крећу, овај, креће оружана побуна и, и још ти, неки захладнели односи, који су кренули деведесетих. и осамдесетих година, постају, тотално, овај, бар' за већину Срба и Албанаца, постају је тотално немогући, овај, то је оно, лудило рата, [саговорник не

завршава реч; крен...) креће навијање, за једну или за другу страну, пропаганда, или за једну, или за другу страну. Тако да... Од деведесет пете, шесте године смо били само на здраво, здраво са тим комшијама, онако, климнемо главом, никаквих неких разговора, неких дружења, и то. (Г2СГ24)

Фотографија 20, Хотел „Косовски божур” након измена

Дужи исечци интервјуа илуструју то да је период детињства издвојених генерација био конститутиван за сагледавање српско-албанских односа. На тој равни се испољава још један ниво *идентификације*, а то је родни, с обзиром на то да најчешће мушки саговорници помињу искуства учешћа у национално хомогеним тимовима током играња фудбала у детињству. Изван приказаних, безазлених подела, наротивизују се и мушке туче, дечије чарке, и провокације на етничкој бази, некада ипак виђене као малициозне. На њих се осврћу саговорници оба пола, али се наглашава и то да су најпре мушкарци били иницијатори и учесници таквих дешавања. Некада би такве врсте сукоба биле представљене уз истицање обостране интенције, а у другим случајевима као вршњачко насиље, базирано на етничкој основи, којом је у садашњости потцртана тренутна етничка дистанца:

СГ: Цабе овај наш председник, цабе он све, кад они су, одувек били такви, од памтивека су били такви, он, пре можеш да га убијеш него пушку да му узмеш, такви су они, они су за оружје загрижени, и они воле да, нису они као ми. [...]

ИС: А у детињству како је, како сте били са њима, је л' сте комуницирали једни с другима, или не?

СГ: Не, ја нисам, јер знам, једном су ме били избили, који разред сам био, седми, њих десеторо је изашло. [...] И овај, знам, седми разред, изашли, оно, десет, истукли ме, без икаквог разлога, нисам ни знао, ја пролазим поред њих, и они као праве се луди да не виде ништа, и ја прођем, и они иза леђа одједном [саговорник користи ономатопеју; па, па, па], али то су их се учили старији, јер они уче... [...] Мени је, родитељи, сасвим другачије су ме васпитавали, да не смем да крадем, да не смем да лажем, да ово, ја сам тако био васпитаван увек, да поштујем старије. (Г2СГ18)

Појава ширег вршњачког, али и општег етничког насиља, често везивана и за крај деведесетих година двадесетог века, имала је посебно место у појединим *животним наротивима* казивача. Осврћући се на фазу ескалације конфликта, саговорници се тако сећају, као и казивачи прве скупине, атентата на ректора Универзитета у Приштини, Радивоја Паповића („Слуцај Раповић” 2004). Уз референце на случајеве насиља над српским становништвом, активно учешће у сукобима

на етничкој основи, понекад се исказивало као политички чин потребе за самоодбраном, чак и код младих. У том смислу период с краја деведесетих узима се као изразито важан са аспекта конституисања *културно-историјске генерације* (Litvinović 2001, 78). Следећи исказ илуструје наведено:

СГ: Тако је, тата је био свуда на терену, значи, врло је мало био кући. Кажем, имали смо информацију из прве руке, и онда није свеједно кад неко дође и каже, ало, може да се деси то, свуда их има, има их по граду, питање је када ће напасти, да ли ће напасти цивиле, да ли полицију, да ли, оно што ја памтим, овај, из тог времена је, да смо ми волели полицајце, више него било шта. Нама су, та полиција је била, значи, нама су ти полицајци били, не знам, и сад имам некако неки емотивни осећај, значи. Нама су, то је та полиција била све, зато што је нама, буквално, та полиција, кад ти видиш полицајца, знаш, и он у патроли. Ти си најсигурнији човек на свету, кад је полиција ту, онда си ти миран, кад полиције нема, онда си ти у неком проблему, мислим, никада није дошло неког проблема, али једноставно, ти ствараш ту слику, да увек може да дође до тога, и онда почињу прве демонстрације, сећам се, тата је мењан, ректор приштинског универзитета, Рака Паповић, пошто је он био, живели смо у готово у истој згради, улаз до улаза, и онда су, садашњи, овај, Живојин Ракочевић, који је сада овде у Грачаници, он је тада био предводник тих студентских демонстрација. Ја њега памтим од тада, он је све, окупио цео град, студенти, клинци, ученици, народ, и онда, овај, били тамо да бранимо смену Раке Паповића. Сећам се његовог атентата, јер је, кажем, били смо улаз до улаза. Тада су му, подметнули бомбу у аутомобилу, и онда је свега било све мање, и мање. Све мање дружења, дружили смо се, али више то није било оно, да ти можеш слободно да одеш код неког друга на Сунчани брег, на пример. Одмах су те питали где ти идеш тамо, не може тамо, не може овамо, и мислим да је најгора година по нас била та 98. Мислим да је та 98. била најгора, јер су, ја мислим, тада почела и та киднаповања, и онда смо буквално били, као у логору. Значи, ја сам долазио овде до Грачанице, али више нисмо ишли за Урошевац. Тамо нисмо ишли у то татино село, и онда, овај, јер је тамо било много Албанаца, смањили смо тај круг кретања, и мислим да је та 98. година, била најгора по нас. Тада, сећам се да је био тај ОСЦЕ, који су, који је дошао, ми смо као клинци јурили да гађамо те ципове ОСЦЕ-а, јер су они нама били непријатељи, ми смо то тада тако схватили, и не знам, сад не могу ја да се сетим, овај, свакаква нека дешавања. Е сада, 99. година, те се 99. године најбоље сећам. Сећам се да смо једног дана дошли у школу, и да је нама разредни старешина, можда, када смо дошли после зимског распуста, рекао, ево вам децо сведочанства, нека то буде код вас, јер ми не знамо шта ће се издешвати, и ако буде дошло до неке ситуације, да ви ипак имате та ваша документа код вас, и...

ИС: Јесу ли то радиле и остале разредне старешине? Или не?

СГ: Да, да, то су радиле све, сви су добили та документа, сви су добили та сведочанства, ја сам добио сведочанство треће године, јер једноставно, више се није знало шта и како. Ево, сећам се једне ситуације 98, демонстрације Албанаца, овај Шиптара, они пролазе из [саговорник не завршава мисао] ... Економска школе је ка Косову Пољу. Сад, они одлазе ту из Метохије, и ту је била једна фабрика 'Амортизери', ту је била полиција која је њих празнила из аутобуса, да они не би улазили у Приштину на демонстрације, међутим, они су ишли тамо, околу, преко неких њива, и овај, улазили у град, е сад, морали су да прођу поред, поред наше школе, преко тих њива. Е сад, ми, оно, момци, видимо да они излазе, и ми, оно, истрчимо, и трчимо по оним њивама да се бијемо са њима. А ови полицајци који обезбеђују школу, они сад не знају, крећу, момци, знаш оно, и четврта и трећа година, сви крећу, оно, да се бију тамо са њима. Они, њима је битна наша безбедност, па они зову патроле, па долази ту друга полиција, па они с нама. У принципу, никада нисмо доживели ништа лоше од полиције, значи, они су долазили, причали, јао, децо, немојте ви, ми ћемо. Немојте ви да дође неко да вас нападне, да, не дај боже, неко од вас да изгуби живот, ми смо ту да вас заштитимо. А нама је то било тако, значи, да једноставно, и ми помогнемо мало њима. (Г2СГ30)

За разлику од цитираног саговорника, који је етничким сукобима међу младим особама приписивао посебан значај, поједини нису сматрали да су сучељавања наведене врсте имала већу важност, међутим, постојање друштвене подвојености чак ни у том случају није негирано, већ је, као у контексту изјава прве генерације расељеника, долазило до употребе специфичних језичких конструкција, попут синтагме „обичан свет”, које су упућивале на то да је питање статуса Покрајине сматрано политичким и одељеним од сфере персоналних односа (Златановић 2018, 231–232). Тако су се могла добити опречна сведочења о периоду с краја деведесетих година двадесетог века, унутар којих се, на једној страни, говорило о учешћу ширих народних маса у

међусобним етничким конфронтацијама, и на другој, о искључивој одговорности политичара за исход НАТО бомбардовања, упркос сукобљавању младих лица услед националне идеологије:

СГ1: Иначе, кажем, ја сам релативно скоро, није релативно скоро, али после рата пар година, видео комшију, који се одселио још неких деведесетих година, раних деведесетих, за, у Енглеску у Лондон, и након тога, нас двојица се случајно сретнемо, к'о да смо браћа рођена се изгрлисмо, и ово, значи, ја нисам имао неких проблема, а било је, било је, неко, вероватно, у тим другим насељима, где су они више преовлађавали, да је ту вероватно било неких, неких већих проблема, ми смо овамо, шта знам, нешто нисам ја осећао, и готово сам сигуран, да смо се питали и Шиптари, и Срби из, из Приштине, до рата не би дошло, сигурно, да смо се ми питали, међутим.

СГ2: Обичан свет.

СГ1: Обичан свет. Да, а полусвет, који је, нажалост, и код над сад на власти, и код њих на власти, они су то направили.

(СГ1: Г2СГ19; СГ2: Г2СГ15)

Различити ставови о одговорности појединаца и политичара, тако ипак не негирају општу друштвену атмосферу, која је код младих довела до специфичног типа отпора испољаваног у јавном простору. Уочени вид протеста није морао бити исказан само кроз насиље, већ су то могле бити и друге колективне активности кроз које се изражавала национална солидарност. Приповедање о начинима дружења ових генерација током младости, у складу са тим, отвара дубље увиде у стање друштвено-културног контекста с краја деведесетих година двадесетог века:

СГ: Враћали смо се из кафића, а на пример на суседни кафић негде, негде пред зору, је бачена бомба, кафић је био „007”, сећам се, и нама је било само то важно, да ли је неко страдао, да ли је неко повређен, и све друго није било важно. Сутрадан нисмо ишли у тај наш кафић, него смо сви хтели да будемо у кафићу „007”. Мало је и то било, некако, небулозно, јер нормалан човек би се, ваљда, плашио, па не би излазио, или су они то хтели од нас, (...) да застрашују младе, да не бисмо имали нормалан живот, и нормалне изласке, а то је некако супротно, донело је неки контраефекат. Уместо да останемо код куће следећу ноћ, ми смо сви ишли у тај један кафић, иако већина нас није излазила тамо, али, значи, сва српска омладина се сутрадан сјатила у, у тај кафић. (Г2СГ15)

Период интензификације конфликта и његов крајњи исход 1999. године, значајно је утицао на ову генерацијску скупину саговорника. У погледу образовања, неопходно је уочити и то да је део лица, који је у периоду расељеништва завршавао средње школе и похађао факултете, сносио значајне последице бомбардовања, будући да су некада амбиције расељеника морале бити усклађиване и са економским приликама, често измењеним услед измештености породица. У једном од сусрета након интервјуа, саговорница која је по оснивању породице после принудног измештања, накнадно завршила мастер студије, напоменула је да је расељеништво утицало на њене животне планове (Г2СГ20). Поједини казивачи су говорили само о промени својих одлука по питању образовања након расељеништва, не доводећи их у директну последичну везу са околностима, иако је она била евидентна. Други су ипак експлицитно наводили то да су, уместо даљег образовања, започињали са заснивањем радних односа:

СГ: Јако жалим, ја сам била уписала Правни факултет, дошла сам само до друге године, и то сам била баталила, једноставно права траже да се седи, и да се учи. Ту не може да се иде да се ради, да се размишља о неким обичним стварима, које смо ми тада, о неким проблемима, које стварно нико... Значи, тако је некако било, можда је, можда сам могла више, можда, можда сам могла да будем нешто друго у животу, да су неке те, ето, околности, али стварно тад, у датом тренутку, сам морала да изаберем неку лакшу школу, са којом може да се ради, уз коју може да, нисам могла никако да се посветим само факултету. Значи, нажалост, а правни факултет је баш такав неки, он тражи буквално рад, рад, рад. Значи, једноставно то тад није било изводљиво. (Г2СГ33)

Упркос свим околностима током школовања и високог образовања, саговорници своју позицију нису посматрали из угла жртве, већ су истицали сопствену делатну моћ, кроз приповедање о начинима *социјалног навигирања* у условима друштвених тензија (Vigh 2009), а потом и расељеништва:

СГ: Па, с обзиром да сам ја рођена седамдесет осме и да сам ишла, и да сам ја, само моје школовање, јер сам живела у мултиетничкој средини, је било од првог дана напето, зато што су, овај, под утиском политичких струја, значи, биле су тада две основне политичке струје, српска и албанска, овај, деловањем, значи, и на свест младих људи, увек су производили неке, али срећном не много велике, нису биле велике размере, али чарке, да тако кажем, локалне. Док то на крају није прерасло у онај велики сукоб. Школовање је пратило, моје школовање је пратило (...), више неидење у школу, него што је био сам одлазак, зато што су биле демонстрације, полицијски часови. Ова друга страна је стално изводила неке, у ствари, они су, по неком налогу, у ствари. Прво је био систем, тровали су се у мензи, па су онда, не знам, били жртве, овога, онога, свачега је нечега било, међутим, упркос томе, овај, ја сам завршила Гимназију у Урошевцу, са одличним успехом, и цела моја генерација је, у ствари, овај, веома успешна, овај, сад смо ми лекари, доктори наука, и тако то. Хвала богу, значи није нас то спутавало, јер смо имали, овај, јако добре професоре, имали смо озбиљност. [...] Сада, много ми је теже било кад смо избегли. Ту су многи од нас стагнирали, мало развукли, неки развукли школовање. И тако то, али та наша жеља за образовањем, ипак смо успели на начин. Кол'ко је то могуће у оквирима наше земље, да се тако изразим. (Г2СГ20)

Фотографија 21, *Студентска менза у Приштини*²³²

Учестали осврти на период младости, на тај начин, указују да издвојена скупина саговорника у концептуализацију дома уноси прошлост као одредницу, те се предмету анализе и код ове скупине може приступити посредством концепта *пост-дома* (HadžiMuhamedović and Grujić 2019). Приповедање о периоду живота пре расељеништва, с тим у вези, посматрано је као саставни аспект наративизације о дому, а оно надаље омогућава и разумевање *идентитета везаног за место* (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983, 59), у значајној мери израженог и код ове генерацијске скупине, која каткад обилази принудно напуштена места, и о њима преноси сећања својој деци, настављајући некада и са радом, или животом на територији Покрајине, и одржавањем контаката са вршњацима упознатим у местима одрастања. Код неких саговорника одласци у Покрајину ипак изостају, или су ређи, а знатно мањи број њих учествује у колективним активностима обилазака гробаља.

²³² Фотографија настала током колективне посете постратном подручју, у слободно време кретања градом са једном групом расељених лица. Усликана фотографија пратила је асоцијацију расељеника који су се присећали студентских протеста 1981. године.

Подручје прошлости казивачима омогућава да се поставе у позицију сведока, и да унутар њега потврђују, или опонирају званичне историјске наративе о природи конфликта, уз преовлађујуће констатације да је међуетничких контаката код ове групе било у знатно мањој мери. Наративи казивача такође указују на националну солидарност, која се јавила као последица осећаја угрожености, а потом и услед бомбардовања, утичући на обрасце понашања младих. Вишеструки ефекти сукоба, с тим у вези, указују на то у ком степену је образовање појединих саговорника могло бити захваћено последицама актуелних друштвено-политичких оквира. Сећања на подељене школске, као и јавне, просторе, додатно сугеришу одсуство адекватних решења идеолошких конфликта, и конфузију која је преовлађавала код ђака услед општераспрострањених етничких тензија. У крајњој инстанци, интернализација етничке дистанце кроз поједине дечије игре додатно акцентује ефекте политике на социјализацију.

Тиме се искуство казивача разликује од доживљаја претходне групе саговорника, услед одрастања у контексту значајно заостренијих подела, уз ређа сећања на растерећена мултиетничка дружења, која имају јасне временске границе престанка, водећи већем степену очекивања ескалације сукоба. Специфичном у односу на последњу, трећу генерацијску групу, другу скупину саговорника чини сећање на ранија места живљења, која код њих још увек представљају конститутивне аспекте приповедања о личној *идентификацији*. Наративе казивача друге групе ни у ком смислу нису уједначене по питању сагледавања прошлости, већ у првом реду имају заједничке историјске референце, унутар којих деведесете године двадесетог века фигурирају као посебно значајан временски период за профилисање *културно-историјске генерације* (Litvinović 2001, 78), чије је одрастање и школовање било условљено конфликтом.

Дужи наративни сегменти ове врсте, у складу са наведеним, приказују пређашња друштвено-политичка дешавања у Покрајини, из мање заступљеног угла гледања, то јест из перспективе младих особа, које су измештање доживеле у раним животним фазама. Свеукупно, искази илуструју да је детињство казивача било обликовано конфликтом, који је вишеструко утицао на њихов начин образовања, вршњачку интеракцију, и потребу за међуетничким дијалогом. Упркос томе, појединачна задржана међуетничка пријатељства, или позитивна сећања на њих, затим ретроспективне осуде начина на који су школске установе проналазиле солуције за идеолошке сукобе, представљају примере преиспитивања неминовности расељеништва.

10.1 Специфичности наратива саговорника друге генерацијске скупине

Наративе саговорника, у односу на исказе генерација њихових родитеља, одликује, као што је већ поменуто, израженије постојање свести да би до расељеништва могло доћи, а у одређеним аспектима и предузимање превентивних мера по том питању. Некада је долазило и до тога да само једна од генерација унутар породице проживи расељеништво, било генерација родитеља или деце, која су слата код пријатеља и родбине у периоду бомбардовања, или се и сама иселјавала, у случају да су довољно стасала. Тако једна од саговорница наводи да се из Приштине иселила непосредно пред бомбардовање, а да су њени родитељи накнадно проживели расељеништво, не узимајући озбиљно њене савете. Након тога, она се одлучила за наставак живота у иностранству, међутим, њено казивање упућује на начине преношења приче о расељеништву као *породичног фолклора о губитку* (Antonijević 2009a, 19), у специфичним околностима:

ИС: А сад, како је, мислим, када сте Ви напустили, овај, Приштину?

СГ1: Ја сам, ја сам полако, полако припремала, мислим, ја сам видела да ту, ја сам рекла мојој мами била, једном давно, мама, овај, избациће те, истераће те, не, ово, тако да смо ми успели да заменимо стан пре него што је све ово пукло, јер су се дешавале, значи, то је било константно то, напади на полицију, наши полицајци су били као глинени голубови на Косову, ето тако, он изађе из шуме, рафал ударе по полицији, и побегне, или, иде полицијски ауто, ови наоружани до гуше, само рафал

ударе, по полицији, тероризам, прави тероризам, и кад сам дошла у Белгију, ја сам рекла, ово је Косово овде, ја сад препознајем неке моменте, који су се требали спречити некада давно, јер то је било, не можеш, та експанзија њиховог становништва, то је било, [саговорник изговара узвик; ма] све је био план, имао је план, само што ми нисмо имали, наравно, руководство које је то требало све да спречи, и овај, тако да, ја сам полако одлазила, а онда је, онда је био атентат на нашег кума, он је био ректор на факултету, био је атентат на њега, бомба је била постављена под ауто, или, није битно, углавном, децу је обавезно водио у школу ујутру, и овај, срећа, био је распуст, па деца су била кући, он је, експлодирао је ауто, он је био одбачен, преживео је, мислим, стварно, ја сам рекла мојој мами, ја овде, више нема шта, ово, нема, нема закон, нема ништа више, не може, не може, јер, вероватно је био притисак и Запада, и свега осталог, тако да сам се покупила једном, узела свој кофер, и отишла за Београд, ал' сам се враћала, ишла тамо, враћала, то је то, и убедила сам маму да заменимо стан, тако да су моји родитељи када су изашли 99, из...

ИС: Приштине.

СГ: Из Приштине, ушли у своје, на Београду, ја сам рекла, оног тренутка кад ви будете дошли, а доћи ћете врло брзо, овај, ја ћу да изађем из стана, јер она је мене оптуживала да ја то као, али мислим, стварно сам знала, а друга ствар, маму су напали, напали су, упали су јој у стан, тата је био, мој отац је радио у финансијској полицији, тако да је радио за Владу, и онда, шта се дешавало, у време бомбардовања, мислим да су изашли, није било... На пример, најлепша Приштина је била у време бомбардовања, јер тад је било сто Албанаца у Приштини, значи, све је било, слобода, овај, е и онда су се пљачкали ти магацини, продавнице, не знам шта се радило тамо све, и онда је он био позиван, где год се нешто, полиција их позове, и онда они, плене ту робу, узимају ту, финансијска полиција, и ставља у магацине за војску, за Црвени крст, или већ, не знам, за те људе које штите, тако да је он, Влада, радио за Владу, за државу Србију, и негде у јуну, ја мислим, тако је било, јуна 99, када је прошло бомбардовање, када је све то завршено, срео га је неки човек, мој тата је био инспектор, они имају добар контакт са Албанцима, мој отац је, није, увек је био праведан, и неко му је рекао, Бранко, ја сам чуо да си ти киднапован, а знам сигурно да си на списку, и онда се он спаковао и изашао, а мама је остала да, да заврши, не знам шта, углавном њој су упали са оружјем, наоружани су упали, два униформисана УЋК, и избацили су је само, нису је, нису је повредили, али то је такав стрес био за њу, и онда је она, отишла код тетке, сутрадан је отишла у УНПРОФОР, тај КЕЈФОР који је дошао, они су је одвели до стана, тамо је лежао неки, пушио цигару, пио, пио пиће, пио, не знам шта је пио, неки алкохол је пио, ту у нашем стану, и овај, гледао албум са сликама, и овај, они су га избацили, и рекли мами, узми, узми шта, имаш пола сата, узми покупи шта имаш, тако да је она буквално изашла, мислим, у том хаосу је понела купаћи костим, или тако, тако да су, изашла је потпуно, потпуно гола, мислим, без ичега, а тата је извукао тада ауто, а кажем, срећа да смо три месеца пре тога тај стан заменили, тако да су они, други стан, то су они били приватно, тај наш стан заменили.

ИС: Да, јасно.

СГ: Тако да су слике, слике и књиге били пребачене за Београд, тако да то имам, то смо сачували, и имамо, и онда је мама моја, сигурно шест месеци повраћала жуч, ја мислим своју, од тог стреса, од, од, то је мислим, хаос, од тога што јој се десило, и тако, онда су они дошли у Београд, на десет дана, то ће да се заврши, то ће да се врати, никад се нису вратили, е сад, ми смо имали кућу на скијашком центру Брезовица, Шар-планина, и то је територија, сада једно острвце српско, и сад, мој тата је најчешће, мама, мама је умрла, а тата је тамо, тако да је мој отац, у принципу, на неки начин се вратио на Косово, мислим, није вратио, не живи, али баш доста времена проводи тамо, али кућа је та, овај, у функцији, и овај, сачувана, тако да, и српско је место потпуно, тако да он бар пола године проводи тамо, значи, има и даље везе, одлази на Косово, и излази, и улази без проблема, и тако, тако да сам ја с' децом, пре једно седам, осам година, девет, први пут ушла из Скопља, пријатељи су били тамо, са белгијским таблицама, и отишли смо, значи, из Македоније у, на Брезовицу, тад сам први пут дошла до те куће, тада су моја деца први пут видела нешто из мог детињства, е онда смо следеће године колима, ја сам белгијским колима, ишли, Приштина, све сам им показала, школу, стан, [саговорник прави паузу у говору] Грачаницу, Газиместан, и тако, ето то је, то је сав контакт који су моја деца имала са Косовом [саговорник затим кроз сузе изговара], али је моја ћерка ове године уписала славистику. (Г1СГ5)

Уз задржану важност наратива о *губитку* дома, видну кроз мотивацију за приповедањем о проживљеним искуствима, и кроз присуство потребе за посетом напуштеног подручја, код ове генерацијске групе такође је приметна *социо-културна носталгија* (Ковачевић, Требјешанин, Антијевић 2013, 11), чије компоненте су чешће просторне, мада ни њихова временска димензија није потпуно и нужно искључена. Поједини саговорници тако су изражавали и *југоносталгичне* сентименте, посебно уз критичку интонацију према тренутним друштвено-политичким околностима у Покрајини, али и на ширем простору Републике Србије. У том погледу, констатације саговорника биле су исте као и казивача из претходне групе, уз наглашавање да је њихова свакодневица својевремено била другачије организована, да су у принудно напуштеном окружењу имали присније оквире социјализације и живели у близини своје родбине. Следећи фрагмент интервјуа, где се може видети реакција упитаности на помен речи Југославија, изражена од стране лица треће генерацијске групе, али и насупрот томе, и позитивна реакција саговорника друге генерацијске категорије на исту тему, као и његове супруге која се у другим случајевима готово и није укључивала у разговор, потврђују сврсисходност генерацијског приступа разумевању *идентификације* расељеника:

ИС: Е сад, како, како сте Ви гледали на Југославију, како гледате сад на Југославију?

СГ1: Сад?

ИС: Да, из ове тачке сад?

СГ2: На Југославију, баш на Југославију?

ИС: Да. Баш на Југославију, ипак су они генерације које су...

СГ1: Да, да, да. Ја сам Титов пионир, ја сам имао ону капу, мараму [саговорник се смеје], па, шта да кажем, хоћете да Вам кажем да л' ми недостаје Југославија? У том смислу?

ИС: Шта Ви мислите, шта Ви осећате, то кажете?

СГ1: Јесте, јесте. Мислим да се боље тад живело, боље се тад живело, мада, ја сам искрен, више сад имамо пара [саговорник се смеје]. Верујте ми, мада сад и више имамо пара, али више смо лепо живели тада.

СГ3: Лепо смо живели.

СГ1: Боље смо живели тада. [...] Ма! Да Вам кажем нешто, боље се живело тад, и више смо имали поштовања један према другоме, а сад, ако треба код неког да идеш, прво мора да га позовеш на телефон, да видиш да ли је кући. (СГ1: Г2СГ8; СГ2: Г3СГ4 СГ3; супруга СГ1)

Наведени оквири социјалних релација су представљали основу изречене носталгије за прошлим временом, некада и идеализованим, при чему је његов повратак у сваком смислу сматран немогућим. Уједно, контрадикторност чежње била је осликавана дистанцом према некадашњем политичком уређењу, или пак спорадичним осуђивањем одлуке родитеља да одаберу живот у Покрајини у периоду осетних етничких подела. Принудно напуштена места су тако концептуализована као простори чежње, који приликом нових сусрета не могу евоцирати искључиво позитивна осећања, услед промена које су наступиле. Напуштена подручја, у којима није било повратка, посматрана су уз веће емотивно одстојање са нове инстанце, што је била разлика у односу на прву групу саговорника. Жељу да оствари право на повратак истакла је тек једна породица (Г1СГ5, Г1ПСГ1), док су расељеници који су реализовали такве намере, насељавајући се у друга места у Покрајини, или, са једним изузетком, у примарно напуштено место пребивалишта (Г1СГ37), чешће говорили о тренутним проблемима и околностима неизвесности, него о својевременим условима живота, али је и ове наративе одликовала трајност *измештености*.

Саговорници би истицали солидне животне услове, које су имали претходно расељеништву, некада тиме додатно потцртавајући последице принудне промене пребивалишта, које су могле укључивати и живот у колективним смештајима, и друге видове економских проблема, нерешена имовинска питања, или разводе. Тек у усамљеним случајевима кроз призму југословенства као временску *носталгију*, критикован је пораст национализма (Г2С22). Такође,

некада је и у случају описа учешћа у одбрани територије током НАТО агресије истицана промена перспективе у погледу става према националним разликама, уз накнадно исказивање већег степена отворености према другим културама (Г2СГ19). Најучесталији су ипак били *лични* видови носталгије за прошлим временом (Ковачевић, Trebješanin, Antonijević 2013, 10), као што је видно у наредном исечку исказа:

СГ: Период пре бомбардовања је био период ко је свако могао да пожели. Сви рођаци су били ту, сви смо били ту стационарани у граду, ту смо завршили школе, ту су наши родитељи, овај, завршавали школе пре нас, и имали смо велики круг пријатеља, да кажем. Све је било идеално. Само бомбардовање је све променило, у смислу да се код људи јавила једна велика доза страха, што је и нормално, овај, за своју егзистенцију. Многи су отишли добровољно, многи су морали да оду, рођаци су се расули свуда по свету, тако да у једном граду ти више немаш брата и сестру заједно, него, овај, то су километри развојености, сами ти стресови око бомбардовања, и да ли ће да се преживи данашњи дан, су страшни, и остављају велике последице, [саговорник застаје у говору] да не спомињемо, овај, то што смо сви морали да у кратком року из страха изађемо из станова, кућа, и да смо морали све да оставимо. На пример, случај са мном је да, ето, најжалије ми је, на пример, што нисам узела слике, рачунали смо да је то наш стан, и да ћемо у стан да се вратимо, привремено смо се због ситуације у граду која, овај, била ужасна, иселили у оближње село, где и дан данас живим, ево, после двадесет и кукур година. Ту смо имали стару викендицу коју смо обилазили, која има више од сто година. (Г2СГ23)

Тако је у овој генерацијској групи исцртана и гранична линија наративизације југоносталгичних сентимената, осуде социјализма, или њихова синтеза, базирана на животном искуству, чије специфичности су саговорници ове скупине били самосвесни. Одржавањем комплексног односа према прошлости изнова је увођена амбивалентност у равни сећања на некадашњи начин живота. Сви саговорници показивали су значајну критичност према албанским сепаратистичким тежњама, често сматрајући политичке акције на тој бази инсценираним. Поједини од казивача су из тих разлога критички посматрали политику вођену претходно деведесетим годинама двадесетог века, услед сопственог искуства живота у Покрајини, на које су се многи недостаци државног уређења директно одражавали:

ИС: А поменули сте Југославију, како се Ви лично односите према распаду Југославије, да ли имате сад неки сентимент према томе, или како гледате?

СГ: Да, добро, ја сам историчар уметности, а, пре него што сам ово уписао, ја сам хтео да напишем историју, тако да сам био мало, овај, упућенији у то, и кроз одрастање, овај, у породици, као што сам рекао, отац ми је новинар. Код нас се увек имало, од како знам за себе, у нашој породици је било, „Политика“, „Новости“, све те новине, ја сам кроз то интересовање, после је кренуло, да се интересујем за историју, и тако, тако да знам и контекст и стварања Југославије, овај, мислим, после Првог светског рата, онда и та комунистичка Југославија, од 45. до 91. Моје мишљење је да је то била једна велика грешка, овај, стварање једне такве државе, мислим деветсто осамнаесте, после Првог светског рата, посебно за нас Србе, зато што смо ми поднели највећи терет, тог, овај, ослобођења југословенског простора, јужних Словена. [Саговорник застаје у говору.] Па онда и кроз сам период комунистичке Југославије, од 45. до 91, посебно за нас Косовце је био трауматичан, јер смо знали шта се све дешава на терену, у том такозваном братству и јединству. То би било лажно братство и јединство, на папиру, за нас са Косова и Метохије, посебно у тим сферама друштвеног живота, знате, на Косову је постојао кључ, такозвани кључ у запошљавању, у свим активностима друштвеним, спортским, и тако даље. Тај кључ је почео педесетих година, три на према један, значи, три Албанца у некој фирми, на три Албанца запослена долази један Србин, док се то после смањивало [саговорник мисли на проценат запослених Срба], да смо негде крајем осамдесетих дошли до кључа девет према један. Значи, на једном факултету, Универзитета у Приштини је могло да, од девет професора, један је могао да буде Србин. То је било, мислим, такво правило, које се у великом броју случајева није поштовало, ни то правило, ни то једно правило се није поштовало. Имамо икс случајева, овај, који то могу да потврде у различитим, то могу старији од мене да Вам говоре, који су радили, живели, посебно шездесетих, и седамдесетих година, кад се ова репресија, мислим, и тај, та дискриминација, могу да кажем слободно, веома осећала међу нашим народом доле. Ми негде четрдесет пете, сад не могу, док дођем ја, не могу тачно да кажем, ми отприлике четрдесет пете, после рата имамо на Косову око седамсто, или осамсто хиљада Албанаца, и негде око триста, триста педесет, овај, четиристо хиљада Срба. То је отприлике негде тридесет

посто, да смо 91. дошли на девет према један, деведесет према десет посто, и на негде, отприлике, око двадесет, око двеста двадесет хиљада Срба, негде неки податак, мислим то је, попис из деведесет и прве. Значи, имамо тај период од [саговорник не завршава реч; три...], четрдесет година, да је нестало око сто двадесет хиљада Срба, то сви знамо да су се ти људи иселили у унутрашњост Србије, из различитих разлога, пре свега из, моје мишљење је да је то пре свега било из те репресије, то немогућност, тај, немогућности запошљавања, тог кључа, а посебно Устав из 74, кад је Косово добило те прерогативе државности, тотално, имају своју скупштину, свог председника, своји суд, само што није имало своју војску, пошто се бавиш тим истраживањем, то боље од мене знаш, да не причам, тај Устав. Тако да, што се тиче, овај, распада бивше Југославије, немам никакав сентимент, уопште, та прича о бољем животу, то је оно, овај, за оне људе, које занима само фрижидер, да тако будем, оно, најприземнији. Да не причамо, овај, како је настала та СФРЈ, на гробовима и лешевима седамдесет, осамдесет хиљада Београђана који су побијени 44, кад су партизани ушли у Београд, и то. Тако да, немам никакав сентимент, што се тиче бивше Југославије, овај, наравно да та бивша Југославија, ја сам човек који има мало либералнија схватања, што се тиче свих ствари, али, једноставно, истина је, оно, неумољива, али чињенице су неумољиве, и не можемо да будемо тотално искључиви, па да кажемо ништа није ваљало, наравно, индустрија је радила, тај комунистички систем је довео до тога да сваки сељак, сваки, овај, свака кафе куvariца, сваки, овај, чувар у неком тамо комбинату, добије стан од државе, знате, то су неке, овај, ствари које је комунизам донео, али што се тиче, овај, демократије уопште, знамо како се живело, знамо слободе мишљења, и тако даље. Голи Оток и све те приче. То је то. (Г2СГ24)

Дистанца према периоду социјализма могла је бити праћена и наротивизовањем позитивних личних искустава, сећања на период детињства, и тада би била изрицана двосмислена осећања. Дужи искази две саговорнице, које су понаособ указале на карактеристике свог периода одрастања тако упућују на посебност положаја ове *културно-историјске генерације* (Litvinović 2001, 78), чије формативне године су биле уобличене условима одрастања у Покрајини, посебно у случају живота у мултиетничким срединама. Упркос приметним осудама периода социјализма сећања се ипак нису показала као потпуно уједначена. Унутар наредних редова могу се уочити вишеструки фактори од утицаја на социјализацију, кроз породично и школско васпитање, али и шире друштвено окружење, што поновно потврђује закључак Загорке Голубовић, да породица и дом, као комплексне сфере, не могу ни у ком смислу били посматране одељено од ширег контекста (Golubović 2007, 285). Наведено верификује и констатацију да је дом потребно третирати као отворену категорију (Chambers 2020, 5–6):

Пример 1

СГ: Па ја сам, овај, пионир, осамдесет треће положила пионирску заклетву, и наравно да је и то имало негде. Јесам, можда међу последњим генерацијама, која је, бар у том нижем узрасту, била васпитавана у том неком, југословенском духу. Сећам се да сам прве песме, на пример, писала у четвртном разреду, биле су, наравно, посвећене Титу. С тим што је [саговорник се смеје], није то било битно што је једна песма, у једној песми Тито имао плаве очи, у једној зелене, али просто, писало се о Титу. Славио се 25. мај, Дан младости још увек, знам касније, па да, до краја, до краја основне школе смо ми, заправо, живели у том неком, да кажем, титовском васпитању. Знаш, и наставница српског нас је стално, овај, подсећала на тај празник, на Титово, на Титов лик, и на његово дело, писали смо саставе на ту тему, и... Мада ми је заиста било тада, знам, сећам се, да ми није јасно због чега су, због чега је цела Југославија плакала данима, када је Тито умро. Нисам толико била, да кажем, острашћена, јер то је већ, оно, био крај, таквог једног комунизма. Али, на пример, слали смо радове и о Титу и на конкурс, слали смо. Била сам, на пример, била сам, једна моја песма је била награђена у осмом разреду, то је био конкурс за „Дечјих новина“ из Горњег Милановца, најлепше писмо пилоту. И ми смо, двадесеторо нас из целе Југославије, је било првонаграђено, и ми смо имали наградно путовање у Мостар. Из Београда се путовало у Мостар. Мислим, још увек је постојала Југославија, то је била 91. година, у мају месецу, значи од 23. до 26. маја кад се већ увелико кувао рат на тим просторима, у Хрватској, ми смо, значи, и даље под, да кажем, заставом Југославије, под тим неким усхићењем. Јао! Идем као једна од најбољих, у својој земљи Југославији. И заиста, овај, ми смо тамо провели три дана, незаборавно. Мој отац је био пратилац мој, и он исто није могао да верује како је све то било организовано, а ЈНА, Југословенска Народна Армија је била организатор тог путовања, они су нас угостили у Мостару, у Војној гимназији, у новом интернату, они су нас одвели, на пример, на концерт војног оркестра, Југословенског војног оркестра у Мостару. Чувену „Рапсодију у плавом“ сам тамо слушала, и од среће смо све моје цимерке и ја плакале, од те неке свечаности, узвишености од тог тренутка кад ти седиш у првом реду, иза тебе су официри ЈНА, па

побогу, ти си као мала, како су нас звали, пилотска ескадрила, најважнији, седиш у првом реду. Значи, имали смо тада, не могу да кажем да нисмо. Заиста, имали смо и тада осећај југословенства, јер и план и програм је био такав, и наставници. Учитељи су нам то негде, да кажем, ту искру југословенства убацивали. Нисмо баш били, овај, толико ван тога. Е тек касније када је почело, на пример, ја сам деведесет прве, да, деведесет прве сам завршила осми разред, деведесет прве сам уписала Гимназију. Већ деведесет друге је први пут почео да се слави Свети Сава по школама, и ту сам била прва генерација која је обележавала Светог Саву, мада сам ја о њему... Мислим ја, иначе, када је о породици реч, и маминој и татиној, нису они били острашћени комунисти. Мој отац не знам ни да ли је био у комунистичкој партији, или је био нешто кратко, на почетку, ваљда, свог радног века, али се, на пример, религијски смо од малена расли, значи, онако у духу православља, и васпитавани у духу православља, и једни и други, и баба, и деда, и у то неко најгоре време, раније су славили славу. Никад то нису славили на велико да сви чују и виде, али никад нису имали, никад им нико није забранио да славе славу. И желели су, желели су да је славе, и увек се колач носио у цркву, никад се нису крили, али се, кажем, нису хвалили на сва уста, али никад се нису крили да славу славе, једни Светог Николу, други Светог Аранђела, и имали су госте, своје пријатеље и рођаке, на тим славама. И не само због слава, него уопште, сећам се кад су велики празници, редовно смо ишли у Цркву, у Приштини и околини је било пуно тих неких сабора, вашара. Када нека црква има свој дан, празнује своју, свог свеца, били су вашари, ми смо редовно ишли, мама, тата, баба, деда су нас редовно, овај, водили. И тако да, не могу да кажем ни да сам, потпуно, онако, расла ван комунистичких тих неких идеја, али више су ме у школи, да кажем, учили томе него у породици. У породици је то више било, онако, у духу православља. А касније, наравно, оно, кроз Гимназију, већ је оно било. Е да, исто за Видовдан, ми смо ишли у Грачаницу, и пре обележавања шесто година Косовског боја 89. године, ишли смо и после. Значи, није било ту ствар државног, националног опредељења, хоћемо или нећемо, за нас је православни празник увек био православни празник, светац је увек био светац. Црвено слово, на пример, за бабу, маму, данас и за мене, је остало црвено слово, када ипак, треба мало да одмараш, а не да радиш, и да поштујеш тог свеца, да треба да одеш и у цркву, да треба да одеш и на причешће. Да треба да, и ја сада то радим исто са, са својим дететом, без обзира што су нам родитељи живи. Супруг и ја имамо, слаavimo, иако нам је заједничка слава, исти датум, али имамо... Своју славу слаavimo у нашем дому, са нашим пријатељима. Тако да, ето, мислим да је то исто и за данашњу омладину, и за данашње генерације та, то религијско опредељење, и неговање тих, да кажем православних вредности, у породици веома битно, али нажалост данас многи придају више важности материјалном обележавању, и неговању православља, него духом. (Г2СГ15)

Пример 2

СГ: Па, оно што је типично за ту нашу генерацију, да кажемо, седамдесетих, до осамдесет друге, ми смо последња генерација пионира. Ми смо ту, можда, нека последња генерација људи који су веровали у Југославију, и још увек је владало то братство и јединство на Косову, тако да сам ја, учила, на пример, албански језик у школи. Ишли смо заједно, овај, у школама. Наше комшије су били Албанци, ми смо комуницирали, моја најбоља другарица је била Мимоза. Значи, било је апсолутно, како да кажем, доста добар однос комшијски, у сваком том смислу те речи, и можда се уочавала разлика, то је пре свега можда на том неком, 'ајде да овако, кажемо друштвеном, ако покушавамо да поделимо на то, да су ипак ти неки стереотипи патријархалног васпитања били много јачи него код Срба, да им је сама религија била можда строжија него код Срба. Тад у том периоду је владао комунистички талас, тако да је ретко ко од деце био религиозно освешћен, док ипак, у албанским заједницама, то је било јако освешћено. Значи, они нису били припадници комунистичких размишљања, да тако кажем, и што се тиче школе као школе, никада није био проблем. Они су учили на свом језику, ми смо учили на нашем, а основа наша је била да ми учимо албански, а они... Моја прва, на пример, моја прва документа, где сам ја рођена, пише тројезично је, мислим, и прво пише на албанском. Тако да је било, значи, апсолутно поштовање, и сад негде у међувремену се често прича о том миту, као да је, није било права. У том периоду, наше ћачке књижице, све је било на албанском, и на српском. Значи, ни један документ који смо имали није био само на једном, или само и на другом језику, и тај период детињства је био одличан, све до једног тренутка када се... Кренуло је на неки начин да се појављује, нека ситуација, чудна. Мислим да је то негде било повезано мало и са политиком, уопште на Балкану, са ратом у Босни, тад је кренуло баш да хукта. Али тада се десило једног дана, тако из небуха да су, што, што смо ми као обична деца примећивали, да је, у школама у којима смо ишли заједно... Једног дана су сви почели да се онесвешћавају, и падају, и то је било као неко тровање опште. Мислим, ја сам то доживела као јак стрес, зато што сам ја видела своје другаре који падају, али нисам размишљала који су то другари. Тек касније сам схватила да су то само Албанци, испало је као да су мензе отровале ученике, што стварно није истина, јер сам истог дана, из истог тањира, из исте шерпе, јела са својим другарима. Након тога се испоставило да је то била нека режија, не знам, да је то тровање водом, или не знам, тако неке приче, баналне, па као да су Срби забранили својој деци да пију воду тог дана, и тако, не знам. Тог дана се десио један велики рез, између српске

и албанске популације. Након неколико дана, значи, не много дана, почела је демонстрација ученика, и нису хтели више да иду са Србима у школу, тражили да се одвоје, и знам да је то био озбиљан проблем. Тад сам први пут, кад сам дошла кући, од оца и од своје мајке чула причу да морам да водим рачуна, шта причам, где се крећем, да ће ме деда пратити до школе, и не знам, тако неке ствари. Тад сам осетила тај неки први немир, а била сам дете. Мислим, то је релативно, релативно сам била млада, то је био други разред, трећи разред основне школе. И ту се јавља тај рез, и ту га баш онако, упечаћено, остало је, те демонстрације испред школе само албанских заједница, које су хтеле у ствари да се одвоје, и одвојили су се, добили су школу. Тако да смо ми остали једној у школи, а као школа која је била стара, до нас, они су прешли у другу школу, и школе су се потпуно одвојиле. Е ту је стварно кренуло, тачно, овај, то сам прескочила, прво су нас одвели по спратовима, ми смо били, на пример, на првом, они су били на другом, или обрнуто, и знам да је, на пример, као прва и друга смена, сећам се добро да смо често имали проблема да прођемо поред њих, јер кад се пењемо, низ степенице, умели су да добацују, да пребацују. Не знам, ја сам имала баш нека лоша искуства, типа да ми угасе цигарету на руци, или тако нешто, баш је било, онако. Тензија је почела да, да буде све јача и јача, и онда један дан туча, други дан туча, и константно, ту степеништа где се спајају као Срби и Албанци, и онда је дошло до одлуке школе. Ја сад не могу да причам о другим, овај, заједницама, причам о Липљану који је, Липљан као град је деведесет посто српски, али општина Липљан има велики број Албанаца. Значи општински је надјачало, али град, као град је стварно био деведесет посто српски. И онда је кренуло да, да нас, одвоје у школе. Ми смо ишли у нашу школу, они у њихову, и знало се да ту некако не требамо баш да пролазимо. Избегавали смо сусрет са њима, и то је било јасно, и евидентно, такође, дан понедељак, који је био као пијачни дан, када са села људи долазе у град да продају своје намирнице, тада никад нисмо ишли у школи. Понедељком нисмо ишли у школу. Значи, просто нам нису дозвољавали родитељи да идемо у школу. Што је мени било запрепашћујуће. Чак ја мислим да је то било на неком локалном нивоу договорено, да се понедељком не иде у школу, стално смо имали те неке надокнаде, и то су те неке тензије које су просто... Е онда је било страшно. Значи биле су, ситуација, на пример, једну моју другарицу је отац убио у дворишту, значи, ја сад не знам како би то могли да докажемо, али ју је убио, зато што се забављала са Србином. (Г2СГ32)

Услед временских оквира, код најмлађих саговорника ове скупине некада је истицано потпуно одстојање према периоду социјализма као лично проживљеном, што је сигнализирало крајње граничне обресе генерацијске скупине, мада они ипак нису у потпуности били омеђени. На тај начин су и саговорници рођени средином осамдесетих година двадесетог века могли преносити фолклор о југословенском културном наслеђу уз извесну емотивну интонацију. Спона са некадашњим местима живљења, с тим у вези, поновно је истицана као база *идентификације*, унутар које је измештеност узроковала значајан прекид. Упитана о томе какав однос има према *југоносталгији*, саговорница рођена 1985. године навела је следећи став:

СГ: Југоносталгична, па нисам ја, која југоносталгија, одакле мени, то ови старији, не могу ја да имам југоносталгију, ја сам се наслушала свог оца који је био у фазону, који је био у фазону, и маму, и маму, и она је доста, али тата је, рецимо, некако, причао како су летовали у Макарској, па како су, не знам, ишли на електријаде, разумеш, тамо, па како је постојала Милена из Хрватске, која је, с којом је слушао Оливера Драгојевића, и „Мој галебе”, и слично, разумеш, па како су имали радне акције, све ово што, знаш, тако да те генерације пре негде имају ту неку југоносталгију, ја то немам, стварно немам. А и знаш, како некако, овако, ја сам особа која не воли да се осврће уназад, и некако идем увек, знаш, оно као, типа, ту смо где смо, ’ајмо да видимо, знаш, али с друге стране, почињем да увиђам с годинама, да те некако вуче своје, знаш, рецимо сада, с М. [саговорник изговара име пријатељице] сам се чула баш, баш средином јануара, па смо мало проћаскале, ја кажем, јао, другарице, знаш, кажем, колико ми значи да се чујемо, у смислу, разумемо се, бре, знаш, ја овде (...) покушавам нешто да објасним људима из Ниша, у смислу нашег менталитета, онога што је нама било значајно, не може, зато што је њима значајније нешто друго, одавде, разумеш, али нама, каже М. [саговорник понавља име пријатељице], знам... (Г2СГ35)

Прошлост се, према наведеним исказима, уобличавала као важна тачка *идентификације* код ове групе саговорника, у којој се и позиционирање према југословенском наслеђу сматра значајним. *Фолклор о губитку* остаје у значајној мери заступљен код ове групе казивача, па тако породични интервјуи са генерацијама њихове деце такође указују на динамику *социјалног сећања* (А. Assmann 2006). Саговорници који су се остварили у улози родитеља, с тим у вези, напомињу

да својој деци преносе приче о начину живота у напуштеним подручјима. Додатно, кроз наративе саговорника треће скупине могуће је увидети да су и они заинтересовани да чују казивања својих родитеља, која некада нису у потпуности уједначена у равни ставова о историјским збивањима. Наредни фрагмент породичног интервјуа упућује на конститутивност *породичног фолклора* о пореклу при *идентификацији* лица која немају директна сећања на живот у принудно напуштеним местима. Наведени утицај може се уочити у равни одабира факултета, професија и занимања најмлађих чланова расељеничких породица. Син и ћерка расељеника друге генерацијске скупине, који су студије завршили у Косовској Митровици, иако је њихово базично боравиште у Нишу, тако су улазили у дијалог са родитељима, измештеним из Ђаковице, места где су се и они сами родили. Разговор је допустио увид у процес преноса *породичног фолклора* и у различите генерацијске ставове:

СГ1: Па не знам ја уопште кол'ко људи размишљају о повратку доле, значи, ево само, Митровица, која је север Косова, па ја док сам студирао, кол'ко пута, значи, стресови, нон-стоп, у четири ујутру се пробудим, и само чујем пуцњаву неку, значи, 'оћу да кажем, север Косова, па није миран, а камоли Ђаковица, где су они живели, тако да. Нон-стоп су били, па не знам да ли си прагила преко телевизије, оно када су, па нису хтели да увезу храну, па свашта је било. Значи.

СГ2: А они су људи... Као да су оуглали на све то, њима је то најнормалније.

СГ3: Па знам, јер живели смо таквим животом. Знам ја то одлично, значи, а Шиптари су тол'ко подмукли. Шиптари су заправо, оригинал, то ми је сам Албанац рекао, али заправо, потпуно је тако, они су као, као жабе, кад из, да кажем, баре изађу, па се онако, има их пуно, па су онако, јаки и све, а чим им бацаш неко каменче, онако, и бару запљускаш, све, сви скачу у бару. Значи, они су једноставно плашљиви, али су подмукли, и овај, спремни да ти забију нож у леђа, кад се најмање надаш. Тако...

СГ4: Али, нису сви такви.

СГ3: Ма! Дај, молим те, немој ти мени да...

СГ4: Не знам, ми смо у Ораховцу лепо живели са Шиптарима. Значи...

СГ3: Па јесте, шта се десило у Ораховцу?

СГ4: Па добро, јесте.

СГ3: Па није добро!

СГ4: Дешавало се, ал' не могу да кажем, не могу да кажем да су сви Шиптари лоши, као што нису ни сви Срби добри, значи, и међу Шиптарима имаш и оваких, и онаких људи, има и оних који би живот дали за тебе, а има и оних, исто, таквих људи имаш и овде, и свуда.

СГ3: Па није баш тако.

СГ4: Па, ја тако мислим.

СГ1: Добро, имате различита искуства, то не значи да си ти...

СГ4: Ми смо имали пријатеље. Албанце.

СГ3: Генерално, генерално... Можда је он добар као човек. Али се он не би, не би жртвовао, у смислу, због тебе као Србина, као што, као што сам ја када је било бомбардовање, кад сам, кад Севду, кад они кренули у колони за, овај, Албанију, то су нам комшије биле, ја их видим, враћам се са границе, овај, према кући, и колона Албанаца иде према, ја видим комшику са малом децом, и, и овај, ја их вратим кући, назад, пођите назад, враћајте се кући, па да, па да ти проблеме не правимо, само ви ходајте, и довео сам их кући код нас, у смислу да, јер су то једни фини људи, мирни људи, нормални, значи, нису...

СГ4: Па мислиш да међу Албанцима није било таквих који су помагали Србима?

СГ3: Ретко, ретко, не би они ризиковали много, не би они много ризиковали, такви су, по природи, неће.

ИС: Како ви видите Албанце?

СГ1: Албанце, па нисам их познавао [саговорник наставља кроз осмех], али шта знам, ја немам неких великих, опет кажем, он је имао другачије искуство [саговорник мисли на свог оца], он се тукао са њима, вероватно, он је, значи, скроз друга прича.

СГ2: [Саговорник се смеје.]

СГ3: Од првог разреда основне школе, значи, то су туче, после школе кад се враћамо.

СГ1: Значи, не можеш ти да упоређујеш њено искуство [саговорник мисли на искуство своје мајке], и твоје [саговорник се обраћа оцу].

СГ4: У Ораховцу није...

СГ1: Као и у сваком народу. Него нас политичари то уче да мрзимо једни друге. Значи, увек је, ја мислим да има и добрих Шиптара, и Срба, и нема то везе, на крају и Американци, ти који су нас бомбардовали, значи, нису сви Американци.

СГ3: Они нису људи [саговорник се смеје].

СГ1: Нису сви Американци тај Бајден. Он гледа телевизију, и шта му се сервира, то је.

СГ3: Не, сине, Американци нису људи. То су, то су, да извине. [...]

СГ1: Ето. Добро, нећемо.

СГ2: Ево га [саговорник се смеје].

СГ3: Али, највеће зло овога света су управо Британци.

СГ2: Све му дирајте, Ђоковића не.

СГ3: Британци, највеће зло. Немци су мала деца за њих, и Хитлер, Британци су највеће зло овога света.

СГ4: Добро, нећемо...

СГ2: Добро, кад зајемо мало у историју, како су се...

СГ3: Тако ми је просто криво што она студира њихов језик [саговорник мисли на то што његова ћерка студира енглески језик].

СГ2: Требала сам да упишем српски.

СГ3: [Саговорник изговара узвик; ма.] Кинески, најбоље.

ИС: А како је било у Ораховцу?

СГ4: Па тамо су Албанци причали српски, тамо ретко који је Албанац знао албански, и тако да, па имали смо пријатеље међу Албанцима, лепо, било је и оних тренутака када смо се тукли, и када су, онако, провоцирали, али то све прође, па се поново после дружимо, и тако, али углавном је било супер, за разлику од М. [саговорник изговара име супруга], који је имао такве проблеме, кад ми он прича, да није смео, рецимо, да изађе на улицу, да је на њега једног кренуло, петнаест, двадесет Албанаца, да се он сам тукао са њима, ја то у Ораховцу стварно нисам.

СГ3: Ма! Да, бре.

СГ4: Доживљавала.

СГ3: Ми смо, и доле, док су била, да кажем, срећна времена. У комунизму.

СГ4: Нису нас тукли.

ИС: А то је било срећна времена? Извините, Слобино време, или?

СГ4: Пре.

СГ3: Не, кад се... Рецимо, ја, 'ајде да кажемо, од 81. сам кренуо у први разред, рецимо, нормална времена, када је држава функционисала нормално, када нису били, свих ових ратова, и свега тога, значи, ми смо живели, доле у Ђаковици, не једни са другима, него буквално, једни поред других, значи, није то био, овај, ни тада неки.

СГ1: А били смо мањина, кол'ко сам ја...

СГ4: Не... Мени је његов друг причао.

СГ3: Али смо били одвојени. Једноставно, живели смо ми својим животом, они својим животом. Нисмо се...

СГ4: Мени је његов друг причао, скоро је дошао из Швајцарске, скоро, скоро, па пре годину, две, и био је овде код нас у гостима, и прича сад о томе, о детињству, и каже, је л' се сећаш, каже, М. [саговорник изговара надимак супруга] овај, значи, то се свакодневно дешавало, е то се нама у Ораховцу није дешавало, да кад се ми враћамо с посла, из школе, заправо, да нас тамо чека нека група Албанаца, и да нас нападне, а они су то доживљавали свакога дана, значи, кад год се враћају из школе, они тачно знају на ком месту их чека група Албанаца са шипкама, са моткама, са не знам, и онда ту туча настаје, ја нисам веровала да, да то може тако да, да може тако да се живи уопште.

СГ3: [Саговорник изговара узвик; ма.] Какви бре! Тукли смо се.

СГ4: Али шта је било Срба, два посто у Ђаковици.

СГ1: И пре рата, да.

СГ4: И много се тукли, испричај на слету шта ти се десило.

СГ3: Па тада, то пети разред основне школе, и оно, припрема за слет, 25. мај, Титов рођендан, и онда се то организује, и онда смо ми кренули, то се кренуло, рецимо, ако је то требало да буде 25. маја, ми смо то кренули већ крајем марта припреме, значи, прво у школском дворишту, и онда су ту и Албанци, и Срби, и радимо те, да кажемо, вежбе, припремамо како ће то бити на, овај, градском стадиону, и већ су ту почела кошкања, кошкања, и онда смо почели да се, овај, скупљамо [саговорник не завршава реч; ис...] испред Хале спортова, градске, где је био вани терен велики, и онда су ту долазиле и друге школе, деца из других основних школа, ја тог дана нисам био на вежби, јер је била Света недеља, и онда сам са стрицом и стрином отишао до тог манастира, и били смо тамо, и сутрадан у школи, ови сви другови кажу, ми више нећемо да идемо тамо, јер досад смо се тукли само са Шиптарима из насеља, из каже, наше школе, а сад су нас тамо испред градске хале спортова, напали, напали Шиптари из целог града, малтене, из ових других школа, значи, таман се потукли с једнима, крену, други их чекају овамо, значи, и онда су, буквално, дебљи крај извукли, и као неће више да иду, јер је тамо ризично, да се иде испред, и онда ја, инат ми не да, ма, ја то нећу да дозволим, и онда сам ја кренуо сам, и онда Шиптарима то било криво, ко је овај, што је, што је решио да, овај, дође, једини од

Срба, и онда је буквално, буквално, у мојој улици, српској улици, такозваној, кренула група, њих педесеторо према мени, и то Вам дајем пример, значи, ја то никад не бих дозволио себи, тако да се повлачим, нас педесеторо, у моме случају, њих педесеторо, ја сам, и онда кад сам видео, могао сам ја њима и да, и да можда побегнем, али ми је био инат, да бежим, и онда сам само стао, запазио сам велики камен, стао, ухватио камен, и само се, овај, замислите ту ситуацију када ви бежите, а јури вас педесеторо њих, у једно моменту, ја хватам камен, стајем, хватам камен, према, према њима се окрећем, и они су само стали, стали сви онако, укопани, и онда крећу они да беже, педесеторо, а ја један, ја их један јурим, ето какви су, мислим, какви су Шиптари [саговорник изговара наведено кроз осмех]... (СГ1: ГЗСГ17; СГ2: ГЗСГ15; СГ3: Г2СГ11, СГ4: Г2СГ12)

Разговор о проживљеном искуству у принудно напуштеним подручјима тако је отварао простор за међугенерациски дијалог, уоквирен *породичним фолклором*, и за различите перцепције српско-албанских односа. Узевши да су најмлађи чланови породица чак и у случају наставка живота или студија у Покрајини, ретко имали прилике за контактом са Албанцима, показало се како се њихово мишљење, на тај начин, формира кроз посредне канале и оквири информација, попут наведеног. Виђење расељеништва треће генерације тако се знатно разликовало од гледишта њихових родитеља, будући да је *идентификација* базирана на месту некадашњег живљења све ређе бивала испољена код последње генерацијске скупине, иако је географска локација порекла породица најчешће остајала наглашена при самотематизацији припадности.

Одрастање средишње генерације тако начелно одликује специфичан степен социјалне дистанце између Срба и Албанаца, који је у домену генерацијских контаката тинејџера некада могао бити узрочник проблема, и о чијим последицама се приче преносе у склопу *трансгенерациске* комуникације. Наведене околности социјализације компликују однос друге генерацијске скупине казивача према прошлости, будући да упркос лошој друштвено-политичкој ситуацији, средине у којима су одрастали описују уз изражену чежњу за локалним окружењем. Из чега потом произлази и то да ни казивачи друге генерације себе не опажају као потпуно уклопљене у нова места живљења, и да најчешће приликом остваривања познанстава наводе своје место рођења. Познавање историје Покрајине, посебно рецентних догађаја везаних за конфликт, или одређених сегмената локалног културног контекста, део саговорника додатно издваја као важан фактор у равни *идентификације* и *националне* категоризације. Код казивача друге генерацијске скупине остаје изражена потреба да својој деци пренесу атмосферу локалног контекста у којем су стасавали, при чему трансфер личних *прича о губитку* наставља да буде део њиховог *породичног фолклора* (Antoniјевић 2009а, 19):

СГ: Знаш како, В. [саговорник изговара име сина] све интересује, и знаш, често ме пита, као, причај ми о Приштини, о Купусишту насељу, и како сте изгубили рат, и све то, знаш оно, њега интересује [саговорник се смеје]. (Г2СГ22)

10.2 Дом друге генерацијске категорије саговорника

Наративи о дому друге категорије саговорника показали су неколико тематских карактеристика, у првом реду била су то приповедања у вези са бомбардовањем, принудним измештањем и последицама промене средине, затим казивања у вези са политикама етничког насиља, чије су последице узроковале *акумулирану бездомност* (Belloni and Massa 2022), посебно у случају лица која су наставила живот у Покрајини као интерно размештене особе или повратници, суочавајући се са ефектима идеологије *домицида* (Porteous and Smith 2001; Basso, Ciaschi, and Akesson 2020; Nowicki 2023). Додатно, описивани су и начини исказивања делатне моћи субјеката, који су се прилагођавали новонасталим околностима, поновним стварањем дома, *кроз личне активности и друштвене* праксе (Yi-Neumann 2023, 45). Опречни наративи о губицима и њиховом превазилажењу, могли су се међусобно прожимати и надовезивати, чиме је некада додатно наглашавана локална *идентификација* казивача, довођена у последичну везу са

специфичним условима одрастања, или живота у постратном окружењу, као оних који подстичу значај националне припадности. Обухватом саговорника који су расељени изван и унутар Покрајине, као и оних из популације повратника, стечен је шири увид у распрострањеност *измеишености*, и омогућено је поимање различитих искуства принудних миграција, и далекосежности њихових последица, у складу са теоријским оквирима чије поставке пружају простор за свеобухватно сагледавање постратног контекста (Lubkemann 2008; Ramsay 2019; Mandić 2022). Тако одабран предмет студије подразумевао је усмереност на препоруке сталних сарадника при теренском истраживању, а његова *нелокацијска* основа била је вођена циљем стицања увида у одржавање спона расељеника са некадашњим местима живљења (Cook, Laidlaw, and Mair 2009). Тематизација *измеишености* уочена је тако у наративима лица која су размештена унутар и изван Покрајине, или казивача који су остварили право на повратак, најчешће не и у своје примарне средине. Једина саговорница која је у својем тинејџерском узрасту са породицом остварила право на повратак у своје примарно пребивалиште, недуго након принудног измештања, изнела је опис који осликава различите фазе њеног суочавања са радикалним друштвеним променама након 1999. године, чије се последице и даље одражавају на њен статус, *наметањем* даљих *миграција* (Petersen 1958), услед погоршања животних услова:

СГ: Знам да су нам једног дана, када смо били тамо, дали свима онако, када смо добили те картице, они су нам дали, сваком су дали по једно ћебе, дали су нам неке основне животне намирнице. Знам да смо сви, да сам ја узела оно ћебе, овако, и онако ходала по граду, рекла сам мами, а зар ми сад ово морамо да, је л' су ово они нама поклонили. Шта се десило са овим, или ми то требамо неком... И знам да ми је она тад објашњавала, да заправо, да нам је то нека врста помоћи, да, заправо, то је нешто зашто смо ми у овом тренутку, заправо, и ту, и да смо у том тренутку, заправо, и постали интерно расељена лица. Ми смо, у том периоду, који је трајао од три, четири месеци, били код моје баке, и ишли смо, мислим, једном месечно, у тим просторијама, и морали смо да одемо сви, нисам сигурна, али мислим да је тако било. Због неких, овај, статистичких података, или не знам чега год, али смо након тога, када је требала да крене школа, ствари су се смириле, у смислу, да су сви они људи који су требали да оду са Косова, они су већ напустили Косово, и након тога издешавало се шта се издешавало, ми смо... Наше место, у којем ја живим, је било сачувано, и да, сви су некако тако, сви су некако били на тим стражама, у том тренутку. У једном тренутку је стигао контингент КФОР-а, али Руса, који су дошли на аеродром Слатина, који ти рекох да је у непосредној близини, ми смо, заиста, у том тренутку [саговорник не завршава; осећ...], имали јако велико олакшање. Мислили смо да смо заштићени, да смо некако под њиховим окриљем, да су они неко ко ће нас да штити. Међутим, они су остали неколико година, а у том тренутку су стигли и контингент КФОР-а, Гурке, знам да смо први пут када сам видела КФОР, то су биле Гурке, али апсолутно да, њихов, и они су нас чували, и знам да су нам често пута доносили и неку помоћ, у том послератном периоду, када је стварно било тешко, када смо заиста, буквално, нисмо имали, ако случајно добијемо помоћи од Србије, или КФОР-а, или чега год, нисмо имали основне животне намирнице. Нисмо имали свеће с којима смо седели, буквално смо седели у мраку, сећам се да смо правили свеће од кромпира [саговорник изговара кроз осмех]. Да, то се дешавало.

ИС: Како се праве свеће од кромпира?

СГ: Да, да, баш морам да ти кажем, да смо дубили, овај, кромпир, исечемо велики кромпир на пола, и издубимо унутра ону средину, у кромпиру, и онда она унутрашњост од кромпира, и онда смо ту стављали маст, свињску маст, и убацивали унутра, и потом бисмо ставили неко дрво и упалили, та маст је догоревала, као уље, али је тако одржавала светлост, и стварно је то била, права, онако, нека импровизирана свећа, знам да је тога било, али да се касније ситуација, да кажем, некако, није се побољшавала, али смо се сви ми, како да кажем, уклапали у неки нови, нови калуп нашег, нашег живота, наше свакодневице, и заправо смо тада почели да се учимо нечему, чему ће претходити још много тога, а то је [саговорник не завршава реч; с...] трпљење. Ми смо тада, заправо, се тада, заиста, учили трпљењу, *и ја веома често кажем...* (Г2СГ37)

Доживљај *измеишености*, на тај начин, и код ове генерацијске скупине уобличен је *породичним фолклором о губитку*, чију тематику одликује осећај бездомности, и „поновљивост” учестало препричаване садржине, видна у последњем делу изјаве саговорнице (Antoniјевић 2009а, 17). Казивачи су тако склопу у својих *животних наратива*, као што је приказано издвојеним цитатом, говорили о околностима бомбардовања, или о самом прогону и последичној

обесправљености, те су се трауматски садржаји исказа могли везивати за различите фазе расељеништва и процес повратка. Локални фолклор упућује и на специфичне начине сналажења услед постратних рестрикција, попут импровизације свеће направљене од кромпира.

Поједини од саговорника издвојили су период бомбардовања као изузетно трауматичан, услед личног искуства, док су други напомињали то како у време НАТО инвазије нису боравили у Покрајини, већ да су их родитељи привремено слали у друге, безбедније средине. Некада је долазило и до тога да лица током периода бомбардовања Савезне Републике Југославије мењају локације, враћајући се у Покрајину. То су, уједно, били и почетни тренуци у којима су се поједини од саговорника суочавали са узурпацијом личног власништва. У контексту наведеног аспекта проблематике може се издвојити интервју са казивачицом, која је описала низ ризичних ситуација проживљених у периоду бомбардовања СРЈ:

СГ1: [...] Не знамо шта ће, не знамо шта да очекујемо. У првом тренутку се осећао велики страх, мислили смо да ће то бити као што је било бомбардовање четрдесет и прве године, бомбардовање Београда, рецимо. Значи, да ће то бити то, онај, тепих бомбардовање.

СГ*: Све сравњено.

СГ1: Да, све сравњено, и да су можда још те прве ноћи, да смо ми били скептични, да л' ћемо да преживимо уопште. Зато што је то више страх и од неизвесности, не зна се на који начин ће све то да, да се спроводи у дело, то бомбардовање. У међувремену се дешавало то да сам ја предала захтев, рецимо, за пасош, који је требало да буде завршен 25. марта. И овај, с обзиром да се десило та, неко примирје, да није било бомбардовања, и ја дођем овде у станицу, пешке да узем пасош, [саговорник се смеје] зато што сам требала да идем на пут око света. [Сарадник у истраживању се смеје.] Зато што смо ми куповали, ишли у куповину робе, преко „Луфтхансе“, и на основу тих пређених миља годишње, добијеш оне картице њихове, картице повољности, и овај, и на основу тога добијаш бесплатан пут око света. Где сам требала да идем на Карипска острва [Сарадник у истраживању – СГ* изговара узвик ау.], Лас Вегас, овај, значи, на Бахамска острва, овај, у Јапан, Кину, Тајланд, и то је требало, осамнаест дана, значи, ја и брат смо требали да путујемо, ја, наравно, мени треба пасош, ја, значи, треба да шаљем на визирање, тада је било у Будимпешти, и рачунам да ћемо ми то брзо да прођемо са свим тим, бомбардовањем, да ће да се реши проблем, и наравно, ја дођем. Кажем родитељима, идем да узем пасош. Они се ништа, они ништа, дођем, узем пасош, и у повратку, на неких педесет метара, али максимум педесет метара се деси пуцњава. Ја сам, [саговорник застаје у говору], ту један локал, пекара где је била, неко је пуцао из приватне куће, и убио војника једног који се налазио на транспортеру, овај, и онда је почела ту, ватра. Војска која се налазила на раскрсници, овај, у центру Косова Поља, је дошла, и ето, то је, једно као, још једно од... [СГ*: Трауматично искуство.] Још једно од тежих искустава које сам прошла. Следећи пут, после не знам који, кол'ко дана од бомбардовања, [саговорник застаје у говору] кренула сам у обилазак, да однесемо потрепштине, заједно са оцем, код бабе и деде у село. Намирнице смо требали неке да им понесемо, и на улазу у Приштину, непосредно близу касарне, између Пољопривредне школе и касарне, на путу је погођен, овај... Ударила је бомба, није директно у возило, али од последице те, те детонације, експлозије, погинули су сви који су били у аутоу иза нас. Ми смо се добро задрмали, али, прошли смо. Избегли смо и ту ситуацију. Следећа лоша ситуација је била када смо брати и ја отишли, у Приштини да видимо шта се дешава са „Боро и Рамизом“. Пошто су се дешавале, различите пљачке, обијања, локала и, продавница, чули смо, из различите комуникације, овако са људима [саговорник застаје у говору]. Размишљали смо, пошто нам је сав, сва роба остала, у „Боро и Рамизу“, то је негде вредност била око сто двадесет хиљада марака у то време, јер смо радили попис, у јануару. [СГ2*: Годишњи...] Да, и око сто двадесет хиљада марака смо имали само вредност робе, плус ентеријер што смо имали, и осталу опрему за бутик, и хтели смо да одемо да видимо, да повучемо ту робу из, из радње. Међутим, кад смо отишли тамо, дочекала нас је нека рампа, онде на раскрсници, код, испред „Боро и Рамиза“, где је зграда „Јединства“. Била је рампа, и војска и полиција је ту била, и нису нам дозволили да уопште приђемо [саговорник застаје у говору]. Рекли су нам да је „Боро и Рамиз“ затворен, да обезбеђује војска и полиција „Боро и Рамиз“, и да је немогуће да се узме било шта из, из локала. У једном тренутку су почели војници, да, да вичу, да се сви склоне са платоа, да бежимо са платоа, почела је пуцњава са Драгодана, снајперска ватра. Испред овог, како се зове, Дома војске, је убијен војник, из снајпера. Значи, они јесу имали онде оне цакове, са песком, и као... [СГ2*: Заштиту.] Заштиту, али такав је био дан, затишје, није било у том тренутку, у том периоду, бомбардовање, али зато су деловали са снајпера, е тај страх, ја никад више нисам доживела, и не дај боже да доживим. Да, ја сам имала утисак да ће у мени, ово овде да пукне, од страха и, и од тако јаког пулса. Овај, и убрзаног рада срца, да буквално, кад помислиш да, готово, а ми смо били на чистини, испред „Боро и Рамиз“... (СГ1: Г2СГ13; СГ2: Г1СГ22)

Карактеристичне тачке казивања особа које су као младе доживеле период бомбардовања јесу упечатљива сећања на његов почетак, у контексту прекида дневних активности, игре и разоноде. Символичке конотације наведеног временског интервала, наглашавају се кроз сачуване личне предмете из тог периода, или истицање других важних животних догађаја, чији су се датуми преклапали са озваничењем НАТО агресије над СРЈ, попут рођења детета. Наредни примери илуструју у којој мери је НАТО бомбардовање конститутивно за сагледавање односа према дому код ове групе саговорника:

Пример 1.

СГ: Овај, и онда 99. година, [саговорник застаје у говору] тог 24, је л' тако, марта. Ја сам са једним мојим другом који, живели смо у истој згради, и ишли у исту школу, овај, изјутра смо кренули, живе душе [саговорник наглашава речи] у Приштини нема. Значи, само српска деца која иду у школу, значи, празне улице, нема саобраћаја, нема ничега. Ми смо отишли тамо, нама је разредни старешина рекао, ало бре, шта сте ви дошли у школу, је л' ви знате шта ће све да се дешава, па не знамо, откуд ми знамо, ми смо дошли у школу. Каже, школе до даљњег нема, идите кући, видећемо шта ће и како ће да буде. Ја сам тог дана, пошто је био готово празан град, ја сам тог дана дошао код бабе и деде, у Грачаници. И отишао сам, са једним мојим овде, другом, ту из улице, отишао сам да играм стони фудбал, и ми смо то играли до неких седам сати, и онда као, 'ајде идемо да вечерамо, и онда ћемо да се вратимо и да наставимо, и дан данас имам тај жетон, један који је остао за стони фудбал. Ја сам дошао кући код бабе и деде, сео да једем, у пола осам креће дневник и нестaje струја, сад оно, што је нестала струја. Ми излазимо у дворишту, а то је била тако ведро ноћ [саговорник наглашава синтагму], да је то био дан, чујем оно, у даљини неке експлозије. Сад излази једна комшиница, која је прекопута нас, који су имали сателитску антену, Тања се зове, мислим, они су сад у Београду, нису више ту, и она каже, тражили смо „Јуроџуз“, и рекли су да је почело бомбардовање Србије. Сад ми још не верујемо, чујемо неке експлозије у даљини, али, мислим, кренула је бомба, шта је то, не знамо шта је то, како то изгледа, ја сам тада први пут видео, има то стално на снимцима стално, оно по Београду како пуца ПВО, са оном светлећом муницијом горе, у ваздух. Сад ми гледамо где оно иде, али не знамо уопште шта је, први пут, ја први пут видим, и онда изнад наших глава, глава, прелетела је једна ракета која је погодила овде магацин у Грачаници, е то је било ужасно. Значи, одједном оно пиштање, и одједном страховита експлозија.

Пример 2.

СГ: Изашла сам са млађим братом, да играм кошарку, са комшијама, да л' су били Шиптари, не сећам се, али било нас је троје, четворо, овај, и одједном почиње сирена, и сви остављамо све, значи, оставља се лопта, напушта се терен, трчиш кући, комшинице са прозора вичу, уђите, уђите, ми не знамо ни шта се дешава, и онда гледамо телевизор, имали смо два, три канала само. Као, почело је бомбардовање Југославије. (...) И нисмо знали шта је то, како је то, мени је прва бомба пала баш у близини наше, наше зграде. Једна, па друга, па то је, то су биле све једна за другом. И мени је већ почела паника, ја сам почела панични напад да добијам. Питала сам тату шта је ово, је л' може да погоди зграду, да л' ће нас да гађају, па кад погоди зграду, кол'ко ће то, како ће то да изгледа. Не знам, све сам имала неке црне мисли. Док је брат, онако, привио се уз мајку, и држао је иконицу једну, коју и дан данас ја мислим да имамо, и овај, плакао, и он је био узрујан. Ја сам покушала да изађем на терасу, ја сам видела свуда околу, ватра, црвено, полубрат није био у кући, био је код друга, нешто су на компјутеру, ваљда игрице играли, не знам шта, он је тек сутрадан дошао, и био је мобилисан, значи, одмах су га узели, е сад, шта је он преживео, никад није испричао. (Г2СГ34)

Упркос томе што је многима бомбардовање било трауматично искуство, нису се сви саговорници засебно освртали на сам тај период. Генерални описи изношени су у негативном контексту, и уз осврт на доживљене личне страхове, сећања на детонације, и појединачне детаље. Казивања су, сигурно условљена и концептом интервјуа, чешће гравитирала око последица расељеништва. У том сегменту, описујући почетну изложеност *бездомности*, један од казивача, одбивши звучно снимање интервјуа, напоменуо је да је град Призрен напустио у ауту, са посебном предострожношћу, услед чега су његови сапутници имали припремљено оружје за случај да дође до напада на њихово возило, додатно правећи осврт на суочавање са проблемом етничког насиља

приликом излагања из града (Г2СГ2). Последице таквих дешавања показале су се као дуготрајне, на економском или психолошком плану.

Преносећи личне доживљаје поједини саговорници, попут наведеног казивача, показивали би задршке при изношењу информација, услед осетљивости тематике која се дотичала политичког стања у њиховим местима живљења. Разлике у преношењу доживљаја тренутка напуштања пребивалишта, на тај начин, могле су пре бити личне него генерацијске, будући да је у првој, као и другој скупини саговорника, било лица која су одбијала да говоре о било каквој врсти трауматичних догађаја, као и оних која су екстензивно износила своја искуства. Начелно су ипак казивања друге категорије саговорника на том пољу била оскуднија, мада су се у појединим аспектима њихови описи присилног напуштања пребивалишта поклапали са изјавама старијих саговорника, који су указивали на то да је у колонама било пуно неискусних возача, или чак деце. У следећем одељку интервјуа, унутар којег је дошло до дијалога једног од чланова организације „Свети Спас”, то јест лица из прве, допунске категорије саговорника, и казивача из друге генерацијске скупине, могу се уочити наведене констатације:

СГ*: Тај одлазак, тај одлазак је био у року од, од, од, неколико сати.

СГ: Буквално, преко ноћи, нисмо ни знали шта нас је снашло.

СГ*: Мора да се иде сутра, и готово, као да је неко пресекао ножем...

СГ: Нема, или идете, или остајете, значи на милост или немилост, значи то је то. И да смо остали, сигурно би нам се десило нешто, јер смо били, значи, мобилисани, и све је то било, баш, баш... Буквално.

СГ*: Па кад је дошао КФОР, значи, онда су, и овај, владика Артемије, и остали председници, који су били главни, значи, они су разговарали, и начелних округа, разговарали су са КФОР-ом, са ово, са оно, и онда је увече речено, значи, нико не гарантује безбедност, значи, од КФОР-а, немачког КФОР-а, значи, морате да напуштате. Онда ми смо добили обавештење, рецимо у, у дванаест сати ноћу, сутра у осам сати, креће се, има организована пратња, каже, напушта се Призрен, значи, до тада нико није размишљао уопште о томе. Одједном, током ноћи, ујутру у осам, сви су изашли спаковани, у колону, и тада је почело, значи, онај тај, баш. Тог дана, тринаестог, па четрнаести, петнаести. У року од три дана значи, Призрен је био празан, али одједном је само дошло, и каже, нико не гарантује безбедност. Мора да се иде, к’о да те неко отргао, значи, ниси размишљао о томе, одједном, чак штавише не знаш ни шта се десило у та три дана. Када вратиш филм назад, не знаш ни шта се десило, као да си изгубљен. Они су већ тада почели да излазе на улице, и почела је и дрека, и галама, НАТО, НАТО.

СГ: Нећу ни да се сећам тога уопште.

СГ*: Ја кажем, зато је нама блокирано, тај део, не можемо да причамо.

СГ: Не бих се сећао, стварно, тај најгори тренутак, одлазиш, са једним кофером и...

СГ*: Са једним кофером, и сад питање је да ли ћеш уопште стићи до... Где идеш. Треба проћи...

СГ: Како... Мислим, знали смо где идемо, ал’ то је све, све је то било на, мислим, тренутно, нико није знао да ће то бити можда, и вечно [саговорник тихо изговара последњу реч].

СГ*: У том тренутку ти ниси могао сам да уђеш у кола, и да одеш, значи, морао си да имаш неку пратњу.

СГ: То је била колона, значи, пратили смо, чак смо се и изгубили, значи, при изласку из Приштине, па је почео да пада мрак, па мислим, неки страх је, не знаш у... Мислим, не знам, ја сам се тек, ја сам, чини ми се, тек положио, мислим, не положио, возио сам (...), био сам млађи, и све то. Све је то било кроз неки, не знам, страх, али извукли смо се до Прокупља, и тако смо ту и остали, преспавали, правац за Београд, мало код тетке једне, код тетке друге у Новом Саду, и онда остали овде, и тако до дан данас. (Г2СГ14)

Саговорници ове, као и претходне генерацијске скупине, посебно су се освртали на раздвојеност чланова породице, која је некада могла бити условљена и потребом за очувањем имовине, или њеном продајом (Г2СГ14). Засебан временски аспект *бездомности* у склопу *животних наратива*, у складу са тим, укључује и период непосредно након расељеништва, када је могло доћи до отежаног прилагођавања најмлађих чланова породица, раздвојених од својих родитеља. Последице промене средине код оних лица, чије породице и пре расељеништва нису биле компактне, показале су се као израженије у условима егзистенцијалне угрожености. Саговорница, којој је годинама по расељеништву, према њеним речима, дијагностификовна шизофренија, истакла је како су се околности у њеној породици, где је већ било брачних сукоба

међу родитељима и пре размештања, знатно погоршале непосредно након принудног пресељења, које је укључивало фазе раздвојености деце од родитеља, услед привременог повратка родитеља у Покрајину. Дом тако није морао бити концептуализован искључиво као сфера интиме и заштићена зона приватности, већ је у датом случају проблематизован услед лоших породичних односа, затим и додатног одраза друштвено-политичких дешавања на стабилност породице (Blunt and Dowling 2006, 27). Расељеништво је затим могло бити предочено тек као једна од епизода у процесу *разградње дома* (Вахтер and Brickell 2014), додатно подстакнутог ширим скупом релација:

СГ: Тад, у то време, моји нису добијали никакав, никакав приход нису имали, тако да се и то наставило, та лоша прича о породици, значи, проблеми, и свађе. Ја сам уписала други разред Економске, ту смо, ја мислим четрнаесторо нас, баш из Приштине, упали у исто одељење, кад смо се видели, то је таква радост била, ми смо се грлили, плакали, и тако то, и сећам се да је једна професорица српског дала тему, као, како сам провео распуст, тако нешто, тема је стварно, ја сам написала, била сам махер у писању састава, стварно, раније, сад не знам, нисам одавно писала, ја сам кренула да читам, написала сам, кренула сам да читам, сви су плакали, рекли су седи доле, седи доле, као, не могу да слушају више. Ту неких месец дана нисам ишла у школу, ишла сам по кафићима, кренула са да пушим, свађала се са родитељима, хтела сам да кренем да се дрогирам, то вече кад сам решила да одем да купим нешто, неку траву, ја сам упознала једног дечка, који је, не знам, до сада најбоља особа коју сам срела, хвала богу што га је послао, кренула сам с њим да се забављам. Тако да сам одустала (...). И он је био (...), ја сам њему све причала, и он се много везао за мене, и ја за њега. Моји нису знали никако, мама можда јесте наслућивала, али тата, никако нисам смела да му кажем, тако да ми је он био, ето та нека...

Начелно, почетна животна фаза расељеништва, упркос угрожавајућим условима, могла је ипак бити знатно другачије доживљена код особа које су у раној младости напуштале домове, и услед тога пренесена на специфичне начине, уз потцртавање разлика генерацијског искуства унутар породица, у склопу којег је младалачка перспектива издвајана као знатно растерећенија. У случају породица на окупу, које су биле економски добро ситуиране, адаптација на новонастале околности била је значајно олакшана, што је некада посебно и наглашавано (Г2СГ3, Г2СГ34), међутим, чак и приликом отежане егзистенције, младалачке преокупације су могле бити предочаване као радикално другачије од родитељских брига. Такође, и поред тога што су расељеништво доживљавали као изузетно трагично искуство, неки од саговорника би напомињали да су њихови родитељи пролазили кроз знатно теже околности измештања, посебно онда када би наставили живот у Покрајини након успостављања међународне управе. Уоквиравање расељеништва у казивању о младости, с тим у вези, могло је служити разграничавању генерацијских разлика доживљаја *измештености*:

СГ: Шта је мени најтеже пало? Ја сам у том тренутку раскидао са својом цуром, тако да сам ја више патио за цуром, односно, [саговорник изговара узвик; ма] веза ко веза. Нисам у том тренутку, него ја сам нешто њу раније кулирао, па одједном би' ја са њом, а она одједном, знаш, неће са мном и онда, цело то избеглиштво у ствари [саговорник изговара кроз осмех], доминантан осећај туге, у ствари, то било, као, где, ја, као, знаш, покушавам, тад нису постојали мобилни телефони, него си имао фиксни, па онда да, ми смо, ми смо у ствари у Краљеву, ја и сестра, кад су се ћале и кева вратили, значи, ми смо провели, тамо то лето у Краљеву. Мислим вратили, него су и они избегли, кева је дошла код нас, ћале је запалио за Беге, као да видим где ћемо, шта ћемо, као није опција да остајемо ту код бабе и деде, је л', о моја кева је радила тад у Пошти већ, већ је њима било сад, већ хаос. Знаш, шта ће бити с послом, платом, егзистенцијални неки проблеми, најосновнији. Где оно ћале долази једног дана, као е, као, идемо у Ковин. Као, где је то? Као, знам за, чуо сам за Ковин, али ја не, не бих знао да га нађем на карти. Па, као, имамо ми родбину, као, у Ковину, и они ће нам уступити кућу, као. Пошто су преминули, ваљда, баба и деда и имају стан, и имају кућу, као, и кућа им је празна, идемо тамо, а као довољно је близу Београда. То је исто било битно, је л', због ћалетовог посла, и он је исто контролор летења био. (...) И одлазимо у Ковин, и били смо непуних месец дана, ваљда, у тој кући, ја први пут упознајем као ту родбину. Онда се тад сећам да сам ја ишао у пошту сваки дан да зовем као ову рибу, знаш, па да причам с њом. Где ћемо сад, како ћемо, шта ћемо, она знаш, и она исто избеглица, у Нишу, немам појма, почиње, знаш, немам појма, тамо се пријавиш да, тамо није било много, оно што је било интересантно, није било

много избеглица с Косова у Ковину, а Смедерево, које је преко реке, је било препуно. Не знам, нас, нас неколико је било, званично пријављено, нико из самог града, касније сам видео да је један, Д. [саговорник изговара надимак пријатеља кога испитаник познаје], знаш Д. [саговорник понавља надимак], да је он у Ковину исто... Тад смо се званично и упознали, нисмо се знали раније, али је радио с мојом кево, оно већ, па га је она знала. Пријавиш се у Црвени крст, пријавиш се, знаш, добијеш, као, легитимацију расељеног лица. Добијеш помоћ, оно брашно, шећер, знаш, оно најосновније. Одећа исто. Облачили смо се једно време у Црвеном крсту. Напустили смо ту кућу после месец дана. Они су се вратили, продали су стан, па смо ми морали да напустимо кућу, а ћале је већ почео, почео да ради, што је било добро, и онда смо изнајмили стан у центру Ковина, и до скоро смо га изнајмљивали тамо, је л'. А сећам се, ми, спавали смо на паркету. Овај, на почетку, немаш ништа, празан стан, изнајмили смо празан стан. И имаш само ћебад, и добили смо неке душеке после у Црвеном крсту, и ето. Битно ми је било што су ме ови у Ковину одмах прихватили, мислим. (Г1СГ22)

Саговорници који су у тренутку прогона имали малу децу, најчешће се ипак јесу освртали на личне потешкоће узроковане принудним измештањем, и то посебно оне које су уследиле по коначној промени средине, због погоршаног економског статуса. У контексту пролонгираних ефеката прогона, иако не као најважније, они су ипак наводили и имовинске проблеме. Једна од саговорница тако је посебно истакла да јој је значило то што су питања у вези са расељеништвом током интервјуа била усмерена на емотивне, а не на имовинско-правне аспекте измештености (Г2СГ15). Узурпације стамбених јединица, с тим у вези, навођене су у ширем контексту знатно већих психолошких реперкусија расељеничког живота, на тај начин је стамбеном проблематиком само додатно осликавана општа обесправљеност, и њено одражавање на општу стабилност породица. У једном од интервјуа напоменуто је то да временски проток није доносио правна разрешења узурпације имовине:

СГ: Ми смо напустили Косово 11. јуна, 99. године, а кућа, моја, где сам ја порасла, је запаљена, негде, можда, негде, можда, половином јула, стан који сам ја имала је запоседнут, ја сам живела у граду кад сам се удала, у Ђаковици. Стан је запоседнут, и ми смо били избеглице у, у својој земљи, односно, у Трстенику, смо тад прешли да живимо као подстанари, и од тада смо подстанари, и данас смо подстанари, ја сам и сад подстанар. ИС: А јесте ли имали некога тамо када сте отишли или?

СГ: Ту је живела тетка мог мужа, ту је била тетка мог мужа, и ту смо побегли код ње, и онда смо брзо нашли стан, плаћали стан и ту смо живели, у Трстенику.

ИС: Што се тиче ствари које сте понели са собом када сте кренули?

СГ: Врло мало, понели смо документа, понели смо књиге неке, играчке ћеркине, креветац, два кревета, врло мало ствари, и гардеробе. Ништа, много мало, све смо то после куповали поново.

ИС: Што се тиче Вашег имовинског питања у Ђаковици, јесте ли њега решили?

СГ: Не, не, не, то је тако остало, ми смо избегли овамо, и ја и дан данас плаћам кирију, ја никад нисам више успела да купим себи стан.

ИС: А тај стан фактички, је л' неко сад у њему, или?

СГ: Да, да, неко је сад у њему, и то је био стан који смо ми добили, није био он откупљен од државе, после је држава средила те папире, међутим, они то нису признавали, то је тако остало, развучено, стан се водио на мог мужа, а мој муж је радио у војску, и то је онда остало тако, без, без решења.

ИС: А води се судски поступак о томе, или?

СГ: Не, не води се ништа. Ништа се не води, то је тако остало, као да не постоји, ето. (Г2СГ1)

У случају губитка имовине и сличних околности, саговорници би напомињали то да је долазило до потребе за ревидирањем њихове личне концептуализације дома. Интервјуисан брачни пар који је након измештања у Црну Гору, а потом и покушаја остваривања повратка у Пећ, наставио живот у Косовској Митровици, и даље је сносио последице принудне измештености у периоду обављеног разговора, будући да је један од супружника био тренутно незапослен, и да су се етничке тензије у окружењу одражавале на њихову свакодневицу. Упркос томе, унутар *животних наратива* издвојених казивача посебно су били значајни осврти на задржана међуетничка пријатељства, и међусобно пружање помоћи по том основу. У складу са чиме није морало долазити до значајних измена личне перцепције Албанаца услед претрпљеног насиља, већ

су интерпретације последица прогона могле захватати најпре однос према материјалним аспектима дома:

СГ1: Ту смо где смо.

СГ2: Некад смо сматрали да је кућа основ свега, кад ти [саговорник не завршава реч; сру...] сруше кућу, кад останеш без дома, без ичега, онда схватиш да је то само гомила цигли, где ћеш да преспаваш, и то ти је то, и онда схватиш да, да то губи неки смисао, значи, кућа као кућа, губи смисао, и станови, и зграде, важно ти је да после свега да останеш нормалан, и да останеш жив. Ништа друго.

ИС: А кад сте кренули, и то питање, шта сте понели од документације, шта, од ствари, је л' сте нешто понели, или?

СГ2: Гардеробу смо понели, постељину.

ИС: Летњу гардеробу, или зимску?

СГ2: Не могу да се сетим.

СГ1: Јој! Не сећам се, знам да сам у једну торбу стрпала, оно што сам, што је било при руци.

СГ2: Што носиш стално, као шифоњер, кад узмеш...

СГ1: И торбу, и гардеробу, ништа више нисмо.

СГ2: Једино што ми је жао, те слике, успомене, све је то остало тамо.

СГ1: Све је остало [саговорник речи изговара тихо].

СГ2: Ја сам, чак недељу дана после тога, мени, понео сам гитару моју, и шаљем друга, после тога, реко', можеш ли барем нешто, можеш да ми узмеш из куће, недељу дана је прошло, и он улази, већ неки, каже, нека Шиптарка се уселила, рекох, можеш барем нешто да ми узмеш из куће од ствари, није било ништа. После тога је кућа разрушена, кад су се препирали они тамо између себе. Имам слике тамо и ко је срушио, и породица, они су и дигли на крају све у ваздух, на крају све минирали, између њих су се посвађали, ко ће да уђе ту, и на крају су је дигли у ваздух. Комплетно слике имам, тај другар је пролазио улицом, сликао ми је све. Кућа је тако, била је велика кућа, није био велики плац, ал' била велика кућа, и то је била у центру града, али, они између себе су се препирали, и дигли је у ваздух, комплетно. Тако да ништа није остало, једно време је стајало, стубови и плоче, на крају су и то дигли у ваздух.

СГ1: Сећам се кад смо живели у Беране, нисмо имали ни тањир, ни виљушку, ни кашику, ни...

СГ2: Све из почетка.

СГ1: Све из почетка.

СГ2: И онда схватиш да је бесмислица.

СГ1: Машину за прање веша, бебу сам имала, родио се Н. [саговорник изговара прва слова имена сина, не завршава], овај син, немаш машину, куповали смо лонац да би кували веш на дрвеном шпорету, пелене, и то. Нисмо имали. Нисмо имали [саговорник понавља констатацију тихо].

СГ2: Тако да схватиш да су све те куће и станови, све је то бесмислица. Човек читав живот јури, и шта, нема ништа од тога.

СГ1: Да, како године прођу, тако схватиш, али, у тим тренуцима тад, много нам је било тешко, јер си ти морала, ми смо морали да напустимо своју кућу, свој дом. Своје огњиште, значи, да кренеш негде да идеш, а не знаш где идеш.

СГ2: И види, ми смо били добри са свим комшијама. Значи, [саговорник застаје у говору] кад је било они да излазе, [саговорник застаје у говору] то хране што смо имали, знали смо ко је остао, и ми смо делили са њима, разумеш? Кад смо ми избегли, вратили су се мој отац и брат, рекли су, као 'ајде да пробају да се врате, и они се врате, били у кућу један дан. И комшија дошао, УЋКА упада свуда, и он их је извукао до Патријаршије. (СГ1: Г2СГ10; СГ2: Г2СГ9)

У први мах истицана је и дезоријентација саговорника који су своје домове напуштали без било каквог плана о коначном одредишту, посебно оних чија су деца била малог узраста, те су у таквим околностима поједини од саговорника добијали смештаје у колективним центрима, да би им коначно по социјалном основу били додељени станови, над којима трајно власништво није било потпуно извесно. Додатно, саговорници из Ниша који су добили стамбене јединице на животну коришћење, већином су уз расељенички статус, бринули и о својој деци са посебним потребама, или имали друге видове потешкоћа, услед чега су квалификовани за специфичан вид социјалне подршке. Пресељења су тако и код ове скупине саговорника могла бити учестала, такође укључујући краће или дуже периоде боравка појединих расељеника и у Црној Гори. Трајно

решавање статуса, међутим, изостајало је из перспективе казивача који су били у посебно осетљивим групама популације.

Саговорник коме је после вишегодишњег боравка у Црној Гори, где је живео са мајком и млађим братом у колективном смештају, и након неколико година проведених у нехуманим условима за живот у Београду, додељен стан, указао је да се и даље суочава са неизвесношћу. На основу исказа овог казивача било је видно да су политичка дешавања у значајној мери утицала на његове животне услове, могућност уклапања у промењене средине, и испољавање припадности. У тренутку обављања интервјуа он је такође навео да је још увек прималац привремене новчане накнаде. Пресељење његове породице из Црне Горе, у том случају није било виђено као решење које је водило окончању расељеничког статуса:

СГ: Па онда се десило изгнанство 99. године, и онда оно... Нисмо знали ни где ћемо, ни шта ћемо. Ишли смо мало прво код ујака. Ту смо се мало, кратко задржали, нисмо ни желели да сметамо, он нас је прихватио широког срца, али буквално, он је нас шеснаесторо, седамнаесторо, колико, скоро целу родбину из Призрена, који смо живели, доле, прихватио, али морали смо негде да се сналазимо. Добили смо смештај у Црној Гори, привремено, ту смо били до 2007. тако (...). Да, скоро осам година, провели у избегличком центру, који је баш са Косова, [присутни члан породице додаје информације] дечије одмаралиште. И онда, после тога дошли у Београд. Мало почели да се везујемо за тај град, за Будву, за Бечиће, стекли смо исто ту познанства, али ето, нисмо имали смештај, трајни. Сами нисмо можда могли да приуштимо да... (...) И онда смо, са смештајем премештени, овде у Београду, не на овој адреси, прво смо били на Вождовцу, на Кружном путу, мало у нехуманим условима. Јесу били апартмани, али су били јако лоши, значи, са доста влаге. Нехумани за двадесет први век, пре свега, живот породице, и онда смештени на иницијативу господина Александра, председника нашег, Александра Вучића. Он је чуо за наш проблем, морамо да се ипак похвалимо, јер су многи се оглушавали, где нисмо писали, којим организацијама. И, што нашим, што страним, нису били у надлежности, или нису можда могли, не знам. Е онда је дошло до, његових ушију, и онда је, добили смо, али такође привремени смештај, овде на [саговорник изговара назив улице], до даљњег. Е сад, кад ме питате, где је мој дом, изгубио сам 99. мој дом, јер имајући у виду да смо баш лепо живели у свом граду, пристojно, лепо, значи, све је ишло лепо. Верујем, да би, да није тог рата било, функционисало би се, наставио би се живот, онако, нормалним током. И, планирали смо можда ја и буразер негде да одемо негде даље да студирамо, па да се вратимо у Призрен, али то се покварило, и тако да сада размишљам, где је мој дом, не знам, искрено да Вам кажем, где је мој дом... Наравно, везује те твоја породица, ту где си, где је твоја породица, ту можда и размишљаш да си и ту, једним делом везан, али у принципу, не, значи, не знам искрено, где, где би Вам рекао, где бих сад пронашао мој дом, и даље нам висе смештај о концу, кажем Вам, привремено је овде, тако, можда негде даље нас чека нека судбина. (Г2СГ29)

Живот у колективним центрима, поменут у издвојеном казивању саговорника, за поједина лица показао се као нужност услед лоших економских услова, и отежаног приступа приватним становима. У том смислу, наративи су се изнова поклапали са казивањима саговорника прве групе, будући да би расељеници напомињали и то да им је налажење приватног смештаја, као вишечланим породицама, у наведеним околностима, било тешко доступно. У овој групи, за разлику од прве, биле су присутне и спорадичне изјаве саговорника да у тренутку измештања нису имали коначно одредиште. Саговорник, ромског порекла и исламске вероисповести, навео је како је по напуштању Приштине прва два дана провео на аутобуској станици у Нишу, локацији одабраној на основу познавања града услед одслужења војног рока, истичући да у првом периоду није био сигуран по питању одабира места боравка и могућности повратка:

СГ: Роди нам се син, и нисмо, нисмо мислили никакве компликације да има, али касније ће се испоставити да смо имали, и да имамо компликације са њим, он се родио 24. априла 99, ми смо напустили Приштину 14. јуна. Дошли смо овде у Ниш, искрено да Вам кажем, нисмо имали где да идемо, јер, у ствари нисам се ни ја трудио нешто да се ангажујем око неког становања, зато што сам веровао да ћемо да се вратимо, четрдесет посто веровање, шездесет посто не, четрдесет посто не, шездесет посто да. Али, после три дана, кад сам видео навалу људи према Србији, онда је, дефинитивно сам рекао, готово, нема више враћања у Приштину,

шта да Вам кажем, почињу проблеми, почињу секирације, како ћемо шта ћемо даље, после годину дана шетње од кућу до кућу, добио сам смештај, у колективном центру, овде у „Косовке девојке”. Можда знате.

СГ2: Ово ту, што сам ја живео, где је била нека радна акција.

ИС: Ора, да.

СГ1: Е да, и овај, ту смо живели једно, од 2002, чини ми се С. [изговара надимак присутног лица којем се обраћа]?

СГ2: Од 2001.

СГ1: Од 2001. до 2007, до 2007. Е сад, нажалост, ми смо добили стан на основу овог сина, што имамо болесног, и, шта да кажем, не знам ни ја више. Само ме брине, наша даља будућност, како ће моја деца да иду кроз живот, ако ме разумете шта хоћу да кажем, јер ово, овај стан, мора некако да се реши да буде наш, а како ће, не знам, значи, лепо би било да имамо неку могућност да га откупимо, тако да, брине ме стварно, шта ће даље да буде, ето, ја сам укратко рекао све, шта ме, шта ме баш, онако, мучи. (СГ1: Г2СГ8; СГ2: Г2СГ11)

Расељеници који су по социјалном основу добијали станове, некада су преносили посебно трауматична искуства принудног измештања, која су се значајно могла издвојити од казивања других лица ове генерацијске групе. Чланови једне од породица која је својевремено боравила у колективном центру, истакли су да су претходно додели смештаја променили значајан број локација, трагајући за послом. О екстремно отежаним условима живота у првом периоду расељеништва најпре су говорили старији чланови породице који су имали директна сећања на то време. Тек на самом крају интервјуа, у неформалном разговору, изнети су детаљи о нехигијенским условима живота у колективном смештају, о одсуству приватности и његовом каснијем одражавању на понашање и навике. Наредни наративни исечак наведеног породичног интервјуа указује на крајње потешкоће са којима су лица у овој скупу саговорника могла бити суочена током измештања:

СГ1: Па можда боље она [саговорник мисли на своју мајку], пошто ипак, ви сте избегли прво, мислим, ви се сећате највише.

СГ2: Не знам шта тачно.

ИС: Па ето, тај неки можда почетак, живот како је...

СГ3: Ето, ти можеш да наставиш, оно, како је кад смо избегли, живот у колективном центру.

СГ2: Па, мучење, једном речју, мучење.

ИС: А дошли сте, где сте, овде сте дошли?

СГ1: Чудо да ниси поменула.

СГ2: Ма, ми смо променили осам града. Ми смо се шеснаест пута паковали и селили.

СГ2: Паковали.

СГ4: За годину дана.

СГ3: Прве године избеглиштва.

ИС: И то сте све били, кроз колективне центре? Ишли?

СГ3: Не, не, по Србији, различити градови. Осам градова.

СГ2: Различити градови, приватно. И тако, доживели смо, [саговорник изговара узвик; ма] све и свашта, разна шиканирања, и по аутобусима, без пара, без игде ичега, и...

СГ3: Па су деца заглавила, упалу плућа у Земунској болници, па онда нас, онда су здрави, а ми немамо где да их изведемо из болнице, и онда сам ја нашао стан на Канаревом брду, имао да, плаћао тамо, два и по месеца, живели неко време тамо.

СГ2: Да, тад су биле неке ратне, војне дневнице, па смо тад, иначе смо буквално без пара изашли.

СГ3: Да.

СГ2: Од родбине, ништа, значи, звали су ме моји из Македоније, али тад је у то време то било нешто неизводљиво, барем смо ми тако мислили, да је неизводљиво, овај, и тако, код његових исто тако, рођака, онда после месец дана осећаш да си сувишан, и да, буквално дешавало нам се да, овај, будемо у парку на клупи, од дванаест до четири, да нисмо имали, овај, где.

СГ3: Да, због примања инјекције ћерке у Земунској болници, у четири треба да, она је примала ујутру и увече инјекције, после тога, син је заглавио упалу плућа, као мали, супруга остала са њима, и онда су и њу...

СГ2: Да, онда је Х. [саговорник изговара име своје ћерке] довео, исто у болници, зато што, буквално нисмо имали где, из болнице није имао где да нас, овај, смести, и онда смо нашли, срео је, овај, случајно, ништа није случајно, ал' срео је неког пријатеља из Ђаковице, и онда, објаснио му ситуацију, тамо у граду га је срео негде, и овај, па ти си тад ишао по Министарству, тражио си неку помоћ, било какву врсту помоћи.

СГ3: Па добро, ја сам доле био припадник Српског покрета обнове, ја сам се обраћао на почетку, одмах у седишту странке, у седишту странке, нисам тражио, овај, нешто, тако, значи, или било какав кров над главом, смештај, или неки посао. [...] Једино је Ђаковица имала пет одборника, коалиција Заједно, тадашња, то јест Српски покрет обнове, јер је, заправо, најјачи Српски покрет обнове, био у, овај, Ђаковици, значи, доле сам доживљавао и пратњу државне безбедности, и разновразна шиканирања, због тога што сам био припадник странке, и био, како да кажем, активан, и онда доживиш разочарења, та да, да се они склањају. [...] И онда су деца добила упалу плућа, и онда, то у болници, тако да за првих годину дана избеглиштва, ми смо се осам пута селили, значи, у Београду, општина Раковица, на Канаревом брду, Чукарица, у Остружници, али није то било селимо се из општине у општину, него је то било, будемо, типа прво, прво смо били, у овај, Остружници, код мојих рођака, па смо одатле отишли за Љиг, Славковица село, па смо се из Љига [саговорник не завршава реч; до...], доселили у Раковицу, Канарево брдо, (...) па одатле за Јагодину, код мојих, па из Јагодине за Ниш овде, па из Ниша за Вршац, па смо се онда из Вршца.

СГ2: Из Јагодине у Краљево, ја са децом, ти за Београд.

СГ1: Добро, ал' то је, него кажем, кад смо сви комплет били, и онда се, и онда се, смо се после из, овај, Вршца, вратили, овај, вратили за Ниш. Тако да за првих годину дана је било оно, баш, баш смо се и психички, и физички, овај, потрошили, и онда смо добили смештај, овде у колективном центру, ту сам ја некада био на радној акцији, 1988, осамдесет девете.

ИС: Ту где је била ОРА?

СГ3: ОРА, и замислите били смо смештени, то је, то је, то је била, то је била ТВ сала, и од ТВ сале, неким, неким старим вратима је то преграђено, од ТВ сале направљене четири собе, у једној од тих соба био, били смо ми, тако да и с' једне и с' друге стране нису били зидови, него апсолутно немаш своју интиму.

СГ4: Све се чује.

СГ3: Све се чује, и оно, заједнички тоалети, заједничке туш кабине, ту смо живели шест, или седам година.

СГ2: Али и пре тога смо живели, Пеца нам је давао неки сутерен, они су живели у Ораховцу, били смо пријатељи, комшије, и онда су нам они понудили смештај, знајући да, да нам је тешко, и чули смо се тако телефоном, и онда, ту смо живели неких годину дана, можда тако, отприлике.

СГ3: Тако, док нисмо добили смештај.

СГ2: И то, чисти, исто малтретирање, док смо то некако довели у ред, али то се неколико пута. Овај, да.

СГ4: То је подрум у ствари.

СГ2: То је у ствари подрум, да. И онда поплава, стално, кад пада киша стално се ту излива вода, и страшно.

СГ1: Па и влага.

СГ2: И онда је то, буквално, кад смо ушли, то је смрдело на буђ, на, страшно је било, па смо ја и М. [саговорник изговара име супруга] рибали, да, онај бетон, у октобру месецу, па се он разболео, тако да смо тај период исто, и то је било много тешко, али и то је прошло. Тек смо онда после...

СГ3: И онда смо нашли неки свој...

СГ2: Тек смо онда после тога добили смештај, а све време док смо живели доле на Палилули, у том, у том сутерену, он је буквално сваки дан одлазио у Комесаријат за избеглице.

СГ3: Овде у Нишу.

СГ2: И тамо је молимо за неку собу у колективном центру, чисто да изађемо из оне влаге, и, и онда смо добили. [...]

СГ3: [...] Па баш прекопута, прекопута колективног центра им је била и школа основна [саговорник мисли на школу своје деце], па су наставили и школу [саговорник говори о својој деци], е онда смо добили овај стан овде, ово је донација Европске уније, значи, они који су индиректно криви за наш, за наш статус, смислови су се, коначно, значи, имали су душу, онда по томе могу да кажем да су и они, да и они, овај, да су и они, овај, људска бића, јер су долазили по колективним центрима, питали, питали све, као у смислу, шта вам је најприоритетније, посао, или кров над главом, једини сам ја рекао у тој анкети да ми је битнији посао, стабилан и сигуран посао, трајнији, овај, али апсолутно сви су, од првог до последњег рекли да им је најбитнији кров над главом, значи, просто, сваки је жељан неког трајног мира, да зна да је ту, и онда смо 2007. ово добили, ово је, овде је имало права конкурса, само породице, у смислу самохране мајке, чланови породице, ако је неко болестан, инвалид, али се тражила једна потпуно психофизички здрава породица, која би била овде као домаћинска породица, такозвана, или што би се рекло данас, управник зграде.

Осим живота у колективним смештајима, и међу овом скупином саговорника, било је других специфичних потешкоћа узрокованих измештањем. У једном случају саговорник, учесник рата 1999, навео је то да су се последице расељеништва, које су укључивале и дугорочну економску неизвесност услед незапослености, испољиле и на нивоу његовог менталног здравља, захтевајући медиализацију. Према његовим речима, такво стање ствари одразило се и на његово

свакодневно кретање, као и лично опажање безбедности, будући да је остварио право на повратак у Покрајину који, посматран из персоналне перспективе, није могао допринети побољшању расељеничког положаја. Додатно, издвојени саговорник је навео да не осећа пуноправну припадност Србији као држави, а ни спону са институцијама самоуправе на постратном подручју. Посебно је истакао као поражавајуће својевремено проживљено искуство родитељске улоге без могућности економског доприноса бризи о сопственом детету (Г2СГ2). О менталном здрављу на личном плану говорено је у склопу још једног од интервјуа, при чему проблеми на том нивоу нису опажени као узроковани расељеништвом, већ пре као околности које су отежале адаптацију на измештеност. Ниједан од саговорника није навео да му је, услед психолошких потешкоћа, пружена било каква додатна организована подршка на том пољу, па чак ни особе из породица чији су чланови били жртве отмица, које припадају посебно вулнерабилној категорији расељених лица. Упркос помињању пројеката психолошке подршке током неких од групних састанака и догађаја на тему принудних отмица (видети поглавље Агенде; Агенда 1), одсуство овог вида помоћи евидентно је исказивано током интервјуа са члановима породица несталих лица:

СГ: Знаш ли ко је отео мог супруга, они су ту и даље на слободи, нормално живе, нормално раде, један од њих, чак, ради у КПС полицији. Тако да може свима да буде јасно какав је наш живот овде, ако знамо да у КПС полицији, многим неким државним институцијама, раде они који су чинили те злочине. Која је наша сврха овде, које, како ми можемо да очекујемо неки нормалан живот, и неку слободу овде? Нема, али многи од нас, многи би отишли, одавде, али где, где да одеш, није само да одеш, не можеш, можеш два, три пет дана да будеш на некој ливади, или негде, било где, требаш и тамо да имаш где да одеш, али немају сви људи те услове, неки су и успели да продају своја имања, али многи не могу да продају своја имања, зато што је неко узео та имања, живи, ти људи не знају сада где је то, ево, рецимо, госпођа из Словиње, они су у Словињи имали своју кућу, имали су и своја имања, али то је неко сада узео, неко то ради, и они су то у потпуности променили. Сада неко ко је из Словиње, и када оде у Словиње, па не, не може да се оријентише, где је, шта је, где је била његова кућа, где је шта било, јер су они то променили, они су све то узели, раде ко хоће, шта хоће, нема закона, нема правде, нема ништа, тако да смо ми овде на неку милост и немилост.

ИС: А је л' су Вам слали некад неку врсту психолошке подршке, или?

СГ: Ко да нам шаље?

ИС: Не знам, мислим на државу Србију, генерално, да ли, да ли су постојали неки програми, барем да шаљу некога да кроз неке фокус групе ради са, са породицама?

СГ: Па, кад слушамо на телевизор, неко може да каже, е па, лепо је овима који су остали да живе на Косову, кад слушаш све, за Косово ово, за Косово оно. Ми немамо ништа од тога. Који психолог, ми немамо нешто најосновније, а који психолог. Међутим, за, човек се сам научи да се бори са тим, како је ко нашао, не знам, утеху. Неко је нашао утеху, не знам, у неком раду са нечим, неко је нашао утеху, не знам, у својој деци, ми смо нашли утеху овде, у овом удружењу.²³³ (Г2СГ6)

Адаптација на измештеност и неуралгичне последице бомбардовања била је тако условљена и постојањем међусобне испомоћи код расељеника, или подршком која им је била пружена од стране домицилног становништва у новонасељеним срединама. Примарна фаза навикавања, зависила је ипак од бројних фактора, који су у великој мери могли бити економске и психолошке природе. Одабир места насељења, такође је сматран значајним, па је и у овој генерацијској скупини припадност поновно наративизована као обликована степеном прихватања расељеника од стране локалних заједница у које су долазили (Zeman 2007, 1020–1021). Одсуство доброг пријема представљено је као изражено у економски неразвијеним срединама на читавој територији Републике Србије, али не и у већим урбаним градским језгрима. Интервјуисани брачни пар који се населио у Врање посебно је нагласио личне проблеме са уклапањем у ово место, а издвојени саговорници напоменули су и то да су се потешкоће уклапања одразиле и на период школовања њихове деце:

²³³

Сегмент интервјуа цитиран је у раду истраживача (Петковић 2022б, 371).

СГ1: Да, у Врању смо били на кратко, месец дана, па смо се у Бујановац, били кол'ко, годину, пет година, прво на једном месту, па у једном селу смо се пребацили. Суштина је, хоћу да кажем, је у томе да, да су људи са села, из околине Врања били људи, а људи из Врања су испала ђубрад према нама. И дан данас су ђубрад, многи називају и даље, оно Шиптари, Косовари [чује се добацавање другог саговорника], деца су имала проблема у школи због тога. Мени, мени већ не могу ништа, мени кажу, ја их оправим, ал' деца су нешто друго.

СГ2: Син је баш имао проблема.

СГ1: Ја их ладно откачим. Ја то решим очас посла, али деца не могу тако лако.

ИС: Па да, то је опет мања средина, где...

СГ1: Е то је тај антрополошки проблем. Проблем није у нама, људима са Косова, проблем је средине, где одемо, јер често. Ја сам имао један, једну...

СГ2: Све, они имају пара...

СГ1: Само мало. Ја сам имао једну ситуацију на послу. Колега каже они су сви продали, узели су милионе [саговорник користи ономатопеју; бла, бла, бла]. Ја му кажем, слушај, немој да ме вучеш за језик. И он даље наставља, ја кажем овако, да бог да, морао да напустиш кућу са три торбе, као ја. Да бог да се потуцао десет година, по туђим кућама, и после тога продао своју кућу за милион евра, и постао богаташ. Па, немој да ме кунеш бре, не. Ти завидиш оним људима јер су узели милионе, па ти доживи исто што су и они доживели, па постани милионер, али прво да прођеш шта су они прошли, тад је прошло десет година отприлике. Е, каже, кад сам му ја то рекао, е онда ме кунеш. Чекај бре, а ти шта радиш кад говориш тако о људима. Шта ти онда радиш. Немој да завидиш [саговорник не завршава реч; ту...] Мислим, тај човек је продао, нико тим људима није пружио ништа. И кад су они продали оно своје, није лепо, можда нису требали да продају, али нико им није, држава се није понудила да откупљује од њих. Државу је баш било брига за њих. И кад су се они снашли.

СГ2: Прво и основно...

СГ1: Само мало, и кад су се они снашли, е онда је то проблем. Пустите људе да живе свој живот, продао је своје, није продао твоје, према томе нема шта да се љутиш, ни да завидиш, ни ништа. (СГ1: Г2СГ5; СГ2: Г2ПСГ1)

Други ниво проблематизације припадности у контексту прихватања расељеника од стране домицилног становништва, исказан је код лица која су дом, у складу са сопственим радним ангажманом у Покрајини, базирајући своје породице изван ње, перципирала као условљен кретањем (Chambers 2020, 5–6). Ретке изјаве овог типа упућивале су на изразито комплексне концептуализације дома, које су учестало докидане услед дијалогске природе наративизације сопства (Jackson 2002, 21). Наведено је чинило припадност саговорника друге скупине значајно сложенијом од *самоидентификације* казивача прве генерацијске групе, услед чињенице да је код млађих расељеника прављен већи отклон од припадности некадашњим местима живљења. Стална сарадница у истраживању, с тим у вези, изнела је неодређену опсервацију своје припадности, описујући личну концептуализацију дома:

ИС: Па добро, сад, можемо, мислим, и конкретно, након тог... Рецимо тај сам дом, како, како Ви сада, како ти сада доживљаваш дом? Шта је за тебе сада дом? После свега овога?

СГ: Мислим, дом, наравно, доживљавам као и раније. Свој дом, оно, гледано унутар моје породице, али, заправо, ту неку припадност, па не могу да кажем, ја ћу за пар година подједнако живота провести и у Нишу, и у Приштини, али опет знаш, никад после деведесет девете ни за један град... Живела сам у Врању три године, после сам живела у Нишу, у Врању сам се бавила новинарством, радила сам на Радио телевизији Врање, и на радију, и на телевизији. После кад сам прешла у Ниш, пријавила сам се, то је био општински, општинска, овај, институција, у Нишу сам радила на приватној радио станици, [саговорник изговара назив радио станице] и ту сам се бавила, још жешће, овај, новинарством, радио новинарством, четири године, да, а онда сам 2006, кад сам се запослила у школи, једини конкурс на који су ме позвали био конкурс је у Грачаници, у мојој садашњој школи [саговорник изговара назив школе]. И ја сам тамо исто живела, једно три године, три и по. Чак и кад сам се удала мој, овај, мој муж и дан данас ради у Митровици, [саговорник изговара детаљне информације о својој професији] он је професор [саговорник изговара детаљне информације о професији свог супруга], и он и даље, овај, тамо ради, ја и даље у Грачаници радим, али је нама дом у Нишу. Дете је овде рођено, и одрасло, и како она, ја сам живела, заправо, као девојка, и док се нисам породила, живела сам, у Грачаници. С тим што сам преко недеље ишла у Митровицу, где ми је био муж, па сам мало била у Митровици, путовала мало из Митровице, мало из Грачанице, али да кажем, оно, наш прави дом смо, заправо, обоје осетили овде у Нишу, када нам се родило дете, и када сам ја била на

породиљском одсуству, и када сам овде и остала. И после породилског, и одлучила, заправо, да свакодневно путујем до свог посла, и назад. Тако да, ево, ово је једанаеста година почела, како путујем из Ниша за Грачаницу, а муж је остао, оно, преко недеље, остало је, да он преко недеље ради, и да се враћа, и буде ту викендом, заправо, три дана, од четвртка до понедељка, али опет, нити он, нити ја, себе везујемо за Грачаницу према некој припадности, нити за Митровицу, за Косово да, јер после Косова, после Приштине, заправо, ни он ни ја немамо више осећај припадности неком граду, или некоме, нечему, нити могу за себе да кажем да сам Нишлијка, нити желим, са друге стране, за себе да кажем да сам Нишлијка, јер нисам, а не могу да кажем ни да сам Приштинка, јер више нисам. Мислим, кад некоме кажем, просто, имам тај проблем, кад се с неким упознам, ево, и сад да си ме питала, прво то, одакле си, ја бих ти рекла, ја не знам више одакле сам, рођена сам и живела у Приштини до бомбардовања, после сам живела најдуже у Нишу, а нисам Нишлијка. Значи то је једно преопширно објашњење за формулисање нечије припадности [саговорник наглашава констатацију]. Значи, тај проблем и даље постоји, не само код мене, него код многих мојих пријатеља, ево и код, и код супружника, али негде заправо, ја јесам Приштинка, или Приштивка, како се по старом правопису, овај, сматра, али не знам колико то сада, у овој ситуацији, има смисла. Чак мислим да сам, некако, природно се, док сам живела у Приштини, удала за неког Нишлију и дошла да живим, на пример, овде, мислим да бих имала мањи проблем да кажем одакле сам, па бих у једном тренутку, можда и раније него сада, и краће што би живела него што живим сада, рекла да сам Нишлијка, али ја то, на пример, данас, још увек не могу. Тако да то је врло, мислим да и код колега исто, и код пријатеља из Босне и Хрватске, код избеглица, и код расељених лица је то једна, таква потешкоћа. Не само што се документације тиче, него потешкоћа у формулацији, заправо, самог себе, и свог статуса. Ко си ти сада, где си. Ја знам, ја све знам, где сам и где ћу бити за пет година, и знам да се нећу вратити у Приштину, јер то је већ неки други град, нека друга ситуација. Све знам, ко сам и шта сам, али ту формулацију, дефиницију себе више не знам. Тај идентитет свој више немам. Не знам да ли разумеш [саговорник наглашава емотивни тон исказа], и да ли је то довољно објашњење, просто, у том смислу, не знам, не могу да кажем да ми није битно, али све више покушавам да не размишљам о томе ко сам, и одакле сам. Нити сада кад одем и радим, ево већ шеснаеста година како радим у својој тој школи, не могу да кажем да сам потпуно њихова, нити ме они гледају као потпуно своју, као свог наставника да, али увек је тамо неко ко је из тог краја, ко тамо живи, више њихов него ја. Разумеш, тако да ето, кажем, и на послу сам доживела, то неко неприпадање потпуно, као што сам доживела неприпадање потпуно, овде у Нишу, или не знам, у Врању, што сам, на пример, пореклом везана, јаче него за Ниш. Са Нишом, што се крви и порекла тиче, апсолутно немам, немам ништа. Значи, та нека припадност је врло, мени још увек проблематична. (Г2СГ15)

У случају наставка рада на територији Покрајине, припадност се сагледавала кроз прихватање од стране локалних мештана, и његово одсуство, то јест дефинисала се у пољу сучељавања *онтолошких наратива*, који се тичу самовиђења, и *јавних наратива* (Somers 1992, 609), чије границе омеђују потенцијале *идентификације*. С тим у вези, полемисало се о наративима о *нејединству* (Naumović 2009, 195–196), било кроз њихово преиспитивање, или устаљивање, указивањем на економско и политичко раслојавање друштва. Проблеми одсуства уклопљености могли су дотичати расељенике измештене унутар и изван Покрајине. Тако се и код ове генерацијске скупине, због различитих узрока, као и даље актуелно, могло испољити наротивизовање одсуства осећаја дома, чинећи последицу *измештености* (Brun and Fábos 2015, 7). Приповедање о празнини на том пољу алудирало је и на снажну *идентификацију* са некадашњим местима живљења, и њиховим локалним контекстом. У њега би некад могле бити уpletене и статичне концептуализације дома, којима је адресирана проблематика принудног измештања:

ИС: Шта је за Вас дом?

СГ: Па, за мене је дом, оно што сам рекао, оно што ја никада нисам имао. Дом је за мене место у коме ти растеш, развијаш се, школујеш се, стичеш пријатеље, другове, кумове, стичеш своју породицу, правиш своју породицу, за мене је то дом. Значи, један град, једно место у коме си од почетка до краја. За мене је то дом, оно што ја никад нисам имао, и стално причам, онај, филм „Лајање на звезде“, оно кад они иду, цела генерација, па заједно, завршавају. Ја тај филм никад нисам гледао до краја, из простог разлога што је толико емоција, ја са мојим другарима, са којима сам ишао у средњу школу, никада нисам дочекао тај крај, јер смо се ми сви растурили по разноразним градовима, и ја сам имао матуру са неким, мислим, и то су моји другари, не могу да кажем да нису, имао матуру са неким особама, које ја не знам, које сам знао годину дана. Тако да,

то је мој дом, где си од почетка, јер сам ја у Грачаници и даље дошљак, у Краљеву сам Косовар, где год сам отишао, ја сам неко ко је дошао са стране. Ја немам мој град... (Г2СГ30)

Начелно, услед животне доби, ова генерацијска скупина ипак је исказивала већи степен отворености према прилагођавању другачијим условима живота у односу на прву, у складу са чиме је наративизован и специфичан начин концептуализације дома по расељеништву. Знатно се чешће, међу казивачима ове генерацијске групе, показивала спремност да се поновно промени пребивалиште. Избор локације након расељеништва, са аспекта припадности, укључивао је тако и осврт на то да за већину казивача друге скупине ни принудно напуштене локације, упркос важности, немају исти значај као и раније. Промислјања повратка тако су била ређа, чак и на имагинативном плану, док је са друге стране, код лица која су наставила живот у Покрајини, изражавано двоумљење о даљој будућности. Последице *измештености*, као што се из цитираних исказа уочава, биле су у значајној мери присутне код казивача ове групе, која је у напуштеним подручјима провела период своје младости. Међу најучесталијим, у складу са тим, издвојила су се указивања на то да ни припадност новим местима боравишта није била изражена и устаљена:

СГ1: Живети, значи, живети у неком другом граду, мени на неки начин, не могу да кажем потпуно исто, али да кажемо, скоро исто, живети у Митровици, или живети у Нишу, или у Београду, или у Краљеву, кад већ нисам у свом родном месту, значи, где, кад нису сви ти, они људи, с којима сам, значи, друштво, пријатељи, с којима сам живео, одрастао.

СГ2: Значи, није место, него људи.

СГ1: Па, и па, па управо, па шта чини државу, народ, шта чини, овај, родни град, људи око тебе, са којима си одрастао.

СГ3: Друштво, да.

СГ1: Држава није држава, држава су људи, заправо, који живе у тој држави. Они, они чине државу, тако и, овај, родни град су сви ти људи драги, са којима си живео, одрастао, са којима си направио прве кораке, и све то. (СГ1: Г2СГ11; СГ2: Г3СГ15; СГ3: Г3СГ17)

Приповедање о губитку у контексту дома код ове генерације тако се показало као учестало, и то не само у равни тренутка прогона, и коначног одласка из некадашњих места живљења, већ је с тим у вези проблематизован и степен уклопљености у нове средине и након вишегодишњег живота унутар њих. Упркос личном и професионалном успеху, заснивању породица, покретању приватних послова и бројним постигнућима, казивачи би могли указивати на то да своју припадност најпре теже да везују за некадашња места живљења. Расељеница која је својевремено покушавала да оствари право на повратак у Призрен, одуставши од наведене идеје услед проблема са запошљавањем, истакла је *идентитет везан за место* некадашњег живљења (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983), наглашавајући емотивну припадност завичају:

ИС: И само још, шта је за Вас дом, како бисте га дефинисали?

СГ: Дом, дом је нажалост мени, заиста, у Призрену. Мислим, тај осећај дома, да кад дођеш негде знаш да си дошао кући, а ово остало је то, место пребивалишта, и сад да ли је то Београд, или је ту Њујорк, или неvezано где, мислим да уопште више није битно. (Г2СГ33)

Другу генерацијску скупину, чији су оквири пре свега условни, издвојио је, на тај начин, карактеристичан однос према личној приповести, унутар које су некадашња места живљења сматрана важним за личну самотематизацију припадности и концептуализацију дома, међутим, не на физичкој равни, већ на емотивном аспекту, чиме је испољен снажнији отклон према својевременим пребивалиштима. Износећи закључно проматрање о свом периоду живота пре расељеништва, саговорник пореклом из Призрена, тако је закључио: „Отишли смо и млади, а и нисмо, мислим, тај период је за мене био стварно, значи, не бих га мењао за, не знам за шта” (Г2СГ14). Његова опсервација тако показује да су, услед бројних емотивних успомена на детињство, период одрастања и на дружења у том добу, некадашња места живљења постајала

предмети *личне носталгије* (Kovačević, Trebješanin, Antonijević 2013, 10). Посматране кроз концептуални оквир генерација, реакције на расељеништво и доживљај измештености, на тај начин, показивале су своја подударна, преклапања, али и разлике.

Домицид

Исходи измештања популација, њихови трајни ефекти, и начини личног адаптирања на измењене егзистенцијалне околности, код прве и друге генерацијске скупине, приповедани су уз разматрање идеологије од утицаја на живот мештана Покрајине. Говорећи о последицама расељеништва, једна од саговорница напоменула је да оно утицало на животне могућности чланова њене породице, а надаље и њен брачни живот, услед погоршања економских услова (Г2СГ1). Расељеништво је могло бити виђено и као оно које производи друштвено алијенацију услед раздвајања чланова породица и редуковања њихових ресурса за превазилажење потешкоћа. У том случају, отеловљеност *измештености* била је дотицана и у исказима саговорника друге скупине казивача говором о психофизичком стању расељеника:

ИС: Шта Вас лично највише везује за Приштину?

СГ: Па, мене лично за Приштину највише везује детињство, срећно детињство које сам имала тамо, и родбина, и породица на окупу. То је нешто што је сада немогуће исправити, свуда смо расути, по свим градовима Србије. [Саговорник застаје у говору.] Једино се чујемо телефоном, и добро, тај обилазак, али је немогуће да буде чест, него је то с времена на време, тако да смо се сви отуђили једни од других. Раздвојени смо, и свако од нас трпи на неки свој начин. Зато вероватно има оволико болесних, и тужних, и нервозних људи, и зато је вероватно народ толико психички, овај, отишао. (Г2СГ23)

На тај начин, *измештање*, у контексту наратија губитака, може бити тумачено као *социо-симболички домицид* (Nowicki 2023), описиван у исказима саговорника који су наставили са животом и радом на постратном подручју, суочавајући се са различитим ризицима, и променама у породичној структури и организацији свакодневице, на које посебно указује Сања Златановић (Zlatanović 2011, 247). Даље, на истом плану, у домену директних последица расељеништва, за многе од казивача била је још увек актуелна немогућност трајнијег стационирања, услед економских или друштвено-политичких прилика. Поједини од саговорника базирани у Покрајини, у периоду спровођења интервјуа, показивали су велико колебање у погледу одабира даљег места живљења. Настављајући са радним ангажманом у Покрајини, једна од саговорница истакла је и то да ограничења власништва над стамбеним објектом, у случају његовог изнајмљивања, могу утицати на концептуализацију дома, потврђујући тиме самосвојност и агенсност простора (Miller 2001b, 118, 119, 120; Pink 2004, 10), али и драстичне економске последице расељеништва. У њену концептуализацију дома, с тим у вези, подједнако су били уписани статичност и кретање (Chambers 2020, 5–6), а већ сам почетак одговора који је изнела на питање о дому, сигнализирало је отвореност при уобличавању појма, упркос суочавању са неизвесношћу:

ИС: Шта је за Вас сад дом?

СГ: Па, дом је мени тамо кад одем код њих [саговорник мисли на ћерке које су у тренутку интервјуа живе изван Покрајине], али опет кад гледаш у [саговорник не завршава мисао; у ду...], не знам, сад смо у једној кући, ми смо се селили, значи, у Трстенику. Значи, са Косова у Трстеник, у једну кућу, па у другу, то су две, значи с Косова, Трстеник, једна, друга, то су три селидбе, у Пазови, једна, две, три, шест пута смо се селили, до сад, значи. Шест објеката смо променили, од како смо дошли, и онда се ти навикнеш на неки објекат, и као то је твоје, онда схватиш да је, није твоје, јер ти дође газдарица која ти стално ставља до знања да то није твоје. [...] И онда, све нешто се надаш, као, купићеш нешто, зарадићеш нешто, урадићеш нешто, тако, живот пролази, полако, полако. Живот пролази, много је тешко да се нешто заради, да се нешто купи, да се нешто обезбеди, да уђеш у кредит много је тешко, кад си сам са двоје деце, а бориш се да их одшколујеш. [...]

ИС: Је л' оне [истраживач мисли на ћерке саговорника] воле да долазе овде?

СГ: Она воли да буде ту [саговорник мисли на старију ћерку], али је сад цела ситуација таква да она... Ја кад сам дошла овде [саговорник мисли на своје место рада у Покрајини], њој је то била завршна година, старијој ћерки. Овој малој почетна, онда, ја сам ту код брата, ја немам свој стан овде, који плаћам, него живим код брата, у једном малом стану. Оне могу да дођу једну ноћ, две, али не могу да буду дуже времена, сад, шта ће даље да буде, како ће, не знам ни ја сама шта ћу да радим даље, са њима... (Г2СГ1)

Исто тако, саговорник који је у тренутку обављања интервјуа живео на територији Покрајине као расељено лице, и коме се један брат, још од 1999. године води као нестало лице, истакао је да је након расељеништва, иако је све време боравио у Старом Грацку, променио више објеката као подстанар. Затим је напоменуо и мањак безбедности, могућност даље ескалације сукоба, и планове о одсељавању српског становништва, као и могућност да такву одлуку и он сам донесе. Такође је говорио о томе како је себи услове за егзистенцију изван граница Покрајине обезбедио кроз лични, приватни посао, и да није био корисник помоћи било каквог специјалног програма за расељенике, упркос отмици његовог брата и специфичном статусу:

СГ: Шта да радим, тако је, ево ти, сад живим приватно, ово ми је од рата до сад, четрнаеста кућа како сам променио. Уђем у једну, живим годину дана, две, продају, 'ајде, чисти, другу кућу сређуј, пре три месеца, не, у октобру, новембра месеца, купио Шиптар кућу, избаци ме, имаш рок, каже, један дан. И ми, носи ствари, цео дан, тамо, сређуј ону кућу у којој нико није живео већ две године, који су, нису продали ту, него, што нису продате, а живели Срби, и ево ти, ја сад све тако, а никад се нисам жалио, знаш, гледам, ови који највише имају, они се... Значи, како да ти објасним, грабе се за то, да узму стан, они што имају куће и станове, ја једном сам био поднео захтев, видим да су ме одбили, и више никад. (Г2СГ18)

Лица која су наставила да живе, или раде на територији Покрајине, а посебно она чији су ужи чланови породица били жртве отмица, приповедала су о сопственој суочености са *бесперспективношћу*, која се одражавала и на њихову ширу породицу. Нестанак ближњих је тако, и међу овом скупином казивача, третиран као засебна тема, која указује на идеологију *домицида* и етнички прогон становништва, али и њихову могућу политизацију. Услед чега је некада потцртavana и потреба за променом боравишта млађих генерација чланова породица несталих лица, који би своје интересовање за ову тему такође исказивали присуством на формалним састанцима посвећеним отмицама. Положај расељеника у овој категорији, саговорница ангажована у наведеном пољу проблематике, описала је као изузетно специфичан:

СГ: Тако, ево, и ми овде који се окупљамо у овом удружењу, које постоји од 99. године, већина нас има несталиг члана породице, и ми смо и расељени, али, могу рећи да за нас који имамо овај проблем, ми немамо неки план у животу, и тад кад смо се раселили, и кад смо дошли, ко се где снашао, ми нисмо размишљали о томе где ћемо, шта ћемо, како ћемо, једноставно, ми смо се сконцентрисали на проблем несталих, да нађемо, проблем несталих, нисмо могли да имамо друге планове у животу, зато што је било, дај да се врати тај ко ти је нестало, па она ћемо да планирамо, и онда смо, ево, двадесет две године ми, значи, смо, овај, на овом проблему [саговорник прави уздах]. И тако да не можемо имати друге планове у животу, зато што све чекамо, данас, сутра, данас, сутра, међутим, ето, ово се много одужило. На почетку, ми смо милили да ће то да траје много краће, можда дан, два, три, пет, из дана, у дан се чекало, ево сутра ће да се врате, прекутра, ово, оно. Доћи ће, јер тад је, кад су ови дошли, као мировна мисија, они су дошли јуна месеца, тад је први пут речено да ће они ту да буду до септембра, па не до јуна, јула, па до септембра, међутим, неко је тада рекао, ма, не они ће овде најмање десет година да остану. Уф! Десет године, то је за нас било много, а они су овде двадесет и две године. Нама су прошле године, ми, ми ништа нисмо могли да постигнемо, што се тиче овог нашег проблема, ми смо и даље на самом почетку, иако многи знају ко је киднаповао, свог члана породице, где, међутим, нико није хтео да било шта предузме, и они који су се нашли да су хтели, они су отерани одавде. [...] Требамо да размишљамо о својој деци, тако да, за нас је било, било тешко, и дан данас је тешко, само се надамо да ће у некој скоријој будућности за нашу децу да буде много лакше. Међутим, како видимо, за сада како стоје ствари, ми углавном гледамо из многих разлога да своју децу склонимо одавде. Па ми и овде живимо у расељеништву, напустили смо своја огњишта. Деца немају никакве перспективе овде. Нити могу да се запосле, значи, немају они шта да очекују овде, а углавном, како које дете стаса, да кажем, да се осамостали, углавном, ми ту децу шаљемо негде даље, овде. Чија деца овде остају, деца оних који имају добре

везе, па та деца раде на два, или на три радна места. Рецимо, у Општини, има неко ко ради у Општини, то је као косовска институција, па онда ради при српској институцији у школи, а има неког ко нема ни једно радно место. Тако да ја прва не желим да моја деца остану овде, не желим да моја деца живе живот који сам ја живела, моје цело детињство је прошло у неком страху, и дан данас у неком страху. Тако да ја за моју децу желим да оду са ових простора, и да живе било где, ал' само не овде. (Г2СГ6)

У контексту посебне угрожености на постратном подручју такође је истицан положај српске популације у рубним подручјима, а најчешће деце, чије одрастање је и даље условљено специфичним околностима. Сарадник у истраживању, представник удружења „Свети Спас”, осврћући се на лично искуство, такође је навео да је деци у таквим срединама много теже приступити, и да некада нису у могућности да адекватно реагују на садржаје дечијих представа, одржаваних у склопу хуманитарних активности. У том аспекту издвојио се наредни исказ просветне раднице, повратнице у село Осојане, о значају ваннаставних активности за децу у изолованим српским срединама и утицају етничке сегрегације на вршњачку међувршњачку социјализацију:

ИС: Што се тиче будућности Срба на Косову и Метохији, како је видите?

СГ: Па, знате како, да не верујем у будућност ја не бих била овде, будућност видим као овај дан, данас, не размишљам нешто, видите, будућност је за мене овај тренутак, и некако, мислим да свако од нас, ако да неки допринос у ономе што ради, просто, у томе какав је човек, да ће таква, и да му буде, кажем, и сутра... Ја не могу сад да променим, не могу ни да утичем, на неке светске промене, на, не знам, неке промене, али могу да мењам себе, и могу да се трудим да ја будем боља, и да то буде нека, да кажем, моја будућност овде, а мало јесте, да кажем, поражавајуће, да кажем, што, човек има потребу нешто да мења, и да му живот буде овде бољи, а нисмо у могућности, и управо због тога, зато што ја не видим ту могућност да као јединка могу да утичем на друштвени живот, на политички живот на Косову, онда просто се трудим да радим свој посао овде најбоље што могу, и да се ја трудим да будем боља у односу на то што сам данас, ето.

ИС: Наравно, свакако, Ви сте сад ту сведок одрастања деце...

СГ: Да, да...

ИС: Како видите њихово детињство, да ли мислите да можда има неке предности одрастања на Косову и Метохији, да ли их живот, овакав какав јесте овде, учи неким, неким да кажемо, сегментима?

СГ: Па, детињство се, наравно, разликује од детињства деце у другим срединама, у другим деловима Србије, на пример, и они као и ми, шта је овде највеће, то је тај неки осећај усамљености. Знате, ја имам децу која, на пример, имамо двоје деце у једном селу, која су, овај, једина деца у селу, и онда када изађу из тако, да кажем, из такве средине, из таквих услова, у неку мало већу, онда, мало је, мало је проблем то њихово прилагођавање. Онда, по подне, они немају могућност, на пример, да задовоље нека своја интересовања, додатно, која имају, да, на пример, иду на, не знам, неке додатне активности, као што имају деца у граду, или да, на пример, ми имамо град. Ми заправо немамо град, то је оно што нама највише фали, нема, у Истоку имамо, не знам, десетак Срба, у Пећи скоро да нема, где би, на пример, деца могла да иду на неке додатне секције, да развијају своја интересовања, али генерално, хвала богу, они не осећају, овај, ту врсту притиска, и ту, да кажем, тај осећај неслободе коју има, овај, одрастао човек, јер они су тако... Њима је довољно, да им, оно, да имају игру, да имају, не знам, једног друга, и да буду срећни, мада, скоро, сад сам се сетила, овај, нешто, питала сам их шта би волели, и тако, шта су њихове жеље, и онда имамо овде две девојчице у, сад су четврти разред, и оне кажу, јао, ми би највише волеле, као, да имамо још неког друга или другарицу у одељењу, фали им просто та, та комуникација, и тај 'ајде кажем, овај, активни живот, овај, са вршњацима. [...] Па да, јесу, они су прилично социјализовани овде, унутар те заједнице која им је позната.

ИС: Своје.

СГ: Да, своје, али то примећујем, кад изађу, када одемо, на пример, на неку екскурзију, да тада постоји код њих нека врста дистанце, у односу на друге, јер, просто, они немају ту могућност да шире та своја пријатељства, да оде негде, на пример, да прошега, па да неког упозна, па да просто, да се та социјализација развија, не, они развијају социјализацију унутар ове мале заједнице. Ја се сећам, мислим, то ми је јако интересантно, кад сам их повела давно у Високе Дечане, био је неки узраст од другог до петог разреда, и одједном ми је пришла једна девојчица, ја се плашим, у Манастиру...

СГ*: Да, да.

СГ: Ја се плашим. Кажем, чега се плашиш, плашим се људи, овај, да, јер тај број, јер била је пуна Црква, а она на то није навикла, ми нисмо навикли на тако велик број људи, и одједном је осетила страх, и то је исто, породица, четворо деце, они живе изоловано, и мени је мало тешко док њих, на пример, такве породице, да

децу из таквих породица социјализујем овде да, прихвате и пријатеље, и друштво, и да уопште развију те њихове међувршњачке односе, али генерално, генерално, они су срећни. Баш бих вам испричала, прошле године су ишли од првог до четвртог разреда, овај, у позориште, у Грачаницу, толико су били пресрећни, мајке су ми рекле, оно, нису могли да спавају од среће, е сад кад смо кренули, овај, кад смо кренули за Грачаницу, на пример, ми пролазимо кроз Клину, а они ме питају, да ли је ово село или град...

СГ*: Да, да.

СГ: Деца овде немају осећај за град. То је проблем, они не праве разлику, ево, та деца, још увек, да ли је, да ли је село, или град. То ми је било тужно, на пример, то што њима град уопште није доступан, и што чак не могу ни да направе разлику. (Г2СГ16)

Импликације таквог стања одражавале су се и на спровођење активности, у том смислу истраживачев боравак на појединим локацијама, не би био могућ без колаборативног рада са удружењем „Свети Спас“. Говорећи о безбедносним ризицима, поједини казивачи би тако указивали истраживачу на то да је потребно да обрати више пажње на своју физичку сигурност, кроз примере свог личног искуства, или уз опомене да је ризично улазити у поједине средине. Саговорници, али и локално српско становништво у Покрајини, ипак би показивали различит степен предострожности по питању кретања кроз зоне сматране ризичним, као и у погледу међуетничких контаката. Један од њих тако је скренуо посебну пажњу истраживачу на неопходност обазривости:

СГ: А знаш, ја јуче што сам дошао, само ти нисам причао у комбију, оне жене што су биле, Шиптар испред мене, овамо према Маригони [саговорник мисли на ограђен стамбени комплекс у коме живе косовски Албанци], из Преоца овамо, одједном колима [саговорник користи ономагопеју; пап], испред мене, и ја стао гледам, реко', нешто да ме пита, а стао да не могу да прођем, изађем из кола, каже, што си ме псовао, на албанском, ја стао, гледам, нисам, ко те је псовао, а он долази, одједном зауставља ауто и излази, што си ме псовао, каже, знаш ти ко сам ја. Ја стао гледам, [саговорник изговара узвик; ма] јок, не знам те, реко', први пут, стварно, видим човека, не каже, сад да ти нису ове жене у комби, каже, сад бих те узео, овако, развлачио о лим, каже, сад, Шиптар, неки истетовиран, око тридесет пет година, тако, „Ауди“ неки „А6“ возио црни, затамњена стакла, нисам памтио регистрацију, е каже, сад бих те, каже, а наћи ћу те, кад тад. Ја стао, немам појма ко је он. Једва, да сам био сам...

ИС: На српском прича или?

СГ: На албанском.

ИС: А Ви разумете?

СГ: Да.

ИС: Говорите исто, или?

СГ: Говорим. Разумем, све их разумем, али не могу баш на све да им одговорим, ал' га разумем у потпуности, и оно, и ове жене се уплашиле, а каже, наћи ћу те, каже, каже, ја овде пролазим стално, каже, још једном кад те сретнем, каже, ти си мртав. Ево, мајке ми, јутрос, знаш какав сам био, него што ти нисам рекао, и ја гледам те, данас си кренула овамо према Грачаници [саговорник мисли на кретање истраживача пешака у смеру од Лапљег Села ка Грачаници, током ког је зауставио истраживача и повезао до циљне локације], нemoј, стају они, знају да киднапују, одведе те у Албанију, одведе негде, ти мислиш да је ово, али није сјајно. Веруј ми, јер знам, није сјајно. (Г2СГ18)

На тај начин, безбедност је, очекивано, захтевала прилагођавање одређеним правилима понашања и комуникације, не само како би се житељи постратног подручја, посебно женски, заштитили од ризичног контакта са етничким другим, већ и од других претњи, попут паса луталица, уз ношење петарди за њихово растеривање.²³⁴ Такву врсту обазривог понашања, базираног на *социјалном навигирању* у контексту постојања етничког конфликта (Vigh 2009), Александар Павловић је дефинисао употребом појма *просторне стратегије* (Павловић 2021, 293), чија сврха се односи на адаптирање појединаца и колектива сходно задатим постратним условима. Услед специфичних локалних одговора на *индиректне* видове насиља (Akesson and

²³⁴ Различити начини прилагођавања Срба у Покрајини бројним видовима репресије, попут нестанака воде, струје и сличних рестриција, описивани су у антрополошким студијама (нпр., Павловић 2021).

Basso 2022, 18), политике *социо-симболичког* и *кумулятивног домицида*, нису сагледаване искључивао са позиције жртава (Nowicki 2023; Basso, Ciaschi, and Akesson 2020), већ и у контексту резилентности, на основу које је базирана и категоризација националне припадности код саговорника. Она је бивала учестало изражена, без обзира на даљи одабир места живота расељеника, и тематизована у вези са проживљеним историјским збивањима у Покрајини. Једна од саговорница издвојила је период бомбардовања као онај који је посебно утицао на њену промену виђења важности националног идентитета, сматрајући тиме да су српско-албански односи на територији Покрајине, унутар које је она измештена, трајно оштећени (СГ23). Учестало је наглашаван значај националне самосвести, као последица живота у специфичном окружењу, који је најчешће импликовао и трауматична искуства. Описујући одраз расељеништва на сопствену *идентификацију*, саговорница која живи у Београду, истакла је:

ИС: Е сад, лично, шта за тебе лично представља национални идентитет, да ли ти је он важан, и у којим ситуацијама?

СГ: [Саговорник изговара потврдно; аха.] За мене лично, лично представља за мене повезаност са својим неким пореклом и националношћу, и тако, али и мој лични доживљај, овај, у односу на то, а не знам у којим је ситуацијама ми је важан, нисам нешто имала прилике да, да је неопходно да подвличим, да би се тиме опредељивала, рецимо, и тако. Овај, осим можда у моменту, буквално, у моменту кад смо напуштали свој стан и кад смо, не знам, од зграде до паркинга срели, овај, припаднике војске албанске, тадашње, не знам, то је она ОВК војска... Они су наишли, неки младићи, види се да су онако, тек можда пунолетни постали, у униформама. И ја знам да сам носила нешто, онако, у рукама, идем ка паркингу, и они су питали је л' си ти Српкиња, и ја сам само рекла да, и они као, 'ајде као, губи се. И после сам тек о томе размишљала шта би било кад би било, шта да је неко други био у тој униформи, и шта да је... Видела сам да је то нешто важно у том моменту, али њима очигледно. Нису били спремни за оно, неку, ону, реакцију или су просто такви, оно, у смислу личности, можда им је наметнуто, можда, не знам, та нека улога војника, али, овај, видела сам да може и те како да буде важно, некад и пресудно, за неке ситуације, али, овај, а ја сам ту важност, то је био тренутак, о ком сам после размишљала, али рецимо, сада да ми је важно да деци пренесем, да знају, и тако, пошто, некако ми се чини да код нове, савремене генерације, савремене омладине, није у тој мери развијен. Нама јесте, некако, и прерано био у Приштини, као мешовитој средини, па је ваљда родитељима исто било важно да нам усаде тај национални идентитет, да, оно, чак, можда буде наметнуто и прерано још. *Чини ми се, ја од кад сам свесна себе знам да сам Српкиња, да нисам Албанка, не знам, или Туркиња.* Можда је то пренаглашено, али то је вероватно диктирало време, и тај контекст у ком смо живели. (Г2СГ21)²³⁵

Чак и у случају изразитог наглашавања националне припадности као важне на свакодневном нивоу, услед угрожених права српске популације у Покрајини, саговорници би некада показивали спремност да науче албански језик, и освртали би се на чињеницу да су услед економске неразвијености сви становници постратног подручја, без обзира на националност, суочени са лошим животним стандардом. Лична идеолошка гледишта, у том контексту, била би одељена од виђења политичке ситуације, која је најпре схватана свеопште поражавајућом:

ИС: Е сад, рецимо, кад неко каже да Косово није српско, шта, каква осећања у Вама то буди?

СГ: Па, буди, овај, гнев зато што знамо да је српско, знамо да је саставни део по Уставу, значи Устав Републике Србије, каже да је Косово... Морамо се држати тог Устава. Е сад, реално, знамо да није. Чије су овце, том је ливада. Ту је пуно фактора, значи, међутим, ево сад се већ дешава нешто. Они су се седамдесетих, осамдесетих година, размножавали више да би на тај начин покрили ту територију, али су пукли, схватили су да то не може, да није довољно да имају деветоро деце, него да, та деца требају да раде, та деца немају где да раде на Косову, као што ни српска деца немају где да раде. И сад они траже хлеб по Европи, по западној Европи најчешће, и шта се дешава, значи, сад су и они схватили, овај, шта се десило, али је сад већ касно, и за једне, и за друге. Косово је мртво на неки начин, то је само шверц и нека трговина, индустрије нема, а где нема индустрије, нема напретка. (Г2СГ20)

²³⁵

Део цитата је наведен у раду истраживача (Петковић 2021, 356).

Услед лошег друштвено-политичког стања казивачи би били критични према егзистенцијалним околностима са којима су суочени, а некада би, у погледу те проблематике иступали и у јавном, и медијском простору. Саговорници, без обзира на оквире генерацијских скупина, с тим у вези, такође су показивали самосвест по питању политизације питања њиховог статуса, било као расељеника, чланова породица чији се ближњи воде као нестали, или, начелно, становништва Косова и Метохије. Надовезујући се на казивање саговорнице друге генерацијске категорије, која је говорила о последицама отмице њеног супруга, један од додатних казивача, посебно је указао на сразмере политизације овог питања, сматрајући да временски интервал трајања потраге за лицима, која се воде као нестала у конфликту, породице доводи у знатно погоршан положај:

СГ: Мајка је исто тако завршила, са том надом, отац исто, значи, чекајући у мислима својим, да нешто сазнају, да дођу до нечега, али ништа, као и многе породице, остали смо малтене сами, као на самом почетку, сви то нешто покушавају, биће нешто, обећања лажна, али што се тиче овог проблема, ово је врло, врло тежак, и врло сложен, сложен проблем, проблем као проблем можда и није, али је врло умешана врло висока политика, где, кажем, није политички проблем, за нас није политички проблем, али проблем политике и те какав, јер све се свело на политику, ти сами политичари, има много учесника у свему томе, значи, нико није вољан да дође до неког расветљавања, јер најбоље је држати неког, што породице страдају, што нас је све мање, и мање, ми смо ту мање више небитни, али проблем као проблем, држати га у неизвесности, и малтене, кад год нешто зашкрипи, кад год нешто, нека тежа ситуација, е онда се дотичемо киднапованих, несталих лица, како би нешто друго превагли, превазишли, или заборавили на то друго, враћамо се на ово, и то све тако у круг. (ГПСГ7)

Уз виђење етничког прогона као насиља које утиче на разарање ширих, али и ужих породица, у најекстремнијим случајевима посредством отмица, али и наметањем одвојености њихових чланова, чији су животни услови отежани, расељеништво је доживљавано и као принуда, чији се ефекти у значајној мери одражавају на трајну егзистенцијалну несигурност. Наведено популацију расељеника чини додатно вулнерабилном, а њихов положај подложен инструментализацијама различите врсте. Обухват проблема о којима су саговорници причали, пружајући детаљније увиде у карактеристике *социо-симболичког домицида* (Nowicki 2023), с тим у вези, тицао се колико расељеништва, толико и свеопште *измештености* људи и српских институција на постратном подручју.

Казивачи би се услед тога освртали и на последице *принудно наметнуте имобилности* (Lubkemann 2008), која се свеукупно одражавала и на одрастање деце у условима етничке сегрегације, чинећи усамљеност широко заступљеном појавом међу становницима изолованијих подручја. Све наведено, у контексту кумулативних сукоба, утицало је на јасније профилисање националне категоризације код већине саговорника ове скупине, без обзира на њихове локације боравишта и пребивалишта. Разговорима о *индиректном насиљу* изнети су различити аспекти угрожавања слободе кретања и доживљене последице репресије (Akesson and Basso 2022, 18). Описујући их, саговорници ни у ком смислу нису негирали моћ привремених институција самоуправе, као ни сопствено пружање отпора.

У погледу приповедања о губицима најупечатљивије су биле изјаве саговорника које би указивале на то како је услед раздвојености породица могло доћи до тога да чланови унутар њих појединачно буду жртве различитих таласа етничког насиља. Подједнако као и отмице чланова породица, ситуације ове врсте указивале су на дуготрајне ефекте политика *домицида*. *Акумулирана бездомност*, у том случају, најизраженија је била код расељеника који су настављали живот у Покрајини (Belloni and Massa 2022). Сведочење повратнице на Косово и Метохију, у средину која није била њено примарно место пребивалишта пре измештања 1999. године, а чији су родитељи остали да живе на постратном подручју након наведеног периода, постајући потом жртве Мартовског погрома, издвојило се као посебно трауматично. Током ступања у контакт са

потенцијалним саговорницима, нису сва лица која су директније проживела мартовско насиље, међутим, била спремна да о томе говоре, и пристану на интервју. Упркос чему, забележен исказ, и воља поменути саговорнице да опише животно искуство својих родитеља, указују на самосвест појединих казивача о положају српског народа у Покрајини, и потреби да се он детаљније изучава. Наведени фрагмент сећања потврђује и то да најтрауматичнији сегменти *животних наратива* некада могу бити изнети тек након извесног протока времена од почетка разговора (BenEzer 2002, 34–36), то јест без праћења хронолошког следа у склопу казивања, чинећи закључне речи повести:

ИС: Хвала Вам на свему што сте поделили.

СГ: *Тешко ми је, и дан данас, иако радим овде. Кућа ми је запаљена, ето то нисам рекла, осамнаестог марта, родитељи су моји наставили да живе ту. У Косову Пољу, седамнаестог марта у пола осам је бачена пре свега бомба, ноћу. Двадесет и два сата су моји родитељи били мета напада. Осамдесет и шест молотовљевих коктела је бачено на кућу. У полицијском извештају је тако писало. Сва срећа да су имали воде довољно, пошто је често нестајала вода у том периоду, овде у Косову Пољу, имали су велике залихе воде. Све могуће посуде што су имали, напунили су, пунили су са водом, да би имали, као залиху, не у том смислу да гасе пожар. Отац је био повређен, сва срећа да је стакло, није гелер, у слепоочницу. Гасили су све време. Завесе су почеле да горе, у једном тренутку, моја мајка је мислила да ће да се угуши од дима и од смрада, од бензина [Присутна лица у позадини разговарају, неvezано за исказе саговорнице]. Да би сутрадан, значи осамнаестог марта, око четрнаест сати поподне, дошао је један комисија, да види шта је са њима. Углавном су то била, били тинејџери који су имали шеснаест, седамнаест година, који су бацали, и гађали, значи, целу ноћ, и сутрадан, смењивала се група. Значи, њих тридесетак је било у дворишту нашем, овај, и гађали су све време, и с каменицама, и... Викали погрдне речи, и све и свашта, и онда је дошао комисија, и тај Албанац, који је познавао нашу породицу, имали смо добре, добре односе. Није био први комисија, него из суседне улице је он дошао, пошто га је замолила моја тетка преко телефона, да види шта је са мојим родитељима, да л' су живи. И овај... Кад су изашли из куће, мог оца су истог тренутка претукли, отац ми је иначе инвалид био, са осамдесет посто телесног оштећења. Мајку нису били, отац је имао повреде на леђима, од шипки, од металних и од дрвених штангли.²³⁶ И... Пешке су отишли до, до центра где су, да ли је то Општина била, где, где су скупљали све те Србе који су били мета напада у, седамнаестог и осамнаестог марта, да. Е онда су одатле, мајка каже, ја нисам могла, каже, да говорим, толико сам од стреса била, каже, једну реч нисам могла да кажем. Онда су после отишли у Угљаре, до, некако пешке, и даље, отишли су за Ливађе. Тамо су живели до, тата ми је преминуо 2017, а мама сад живи у Грачаници. Добила је помоћ у изградњи куће коначно, 2018. године, и сада живи у тој кући, коју је преко Ерка пет [RK5] пројекта добила. Ето, то је, сестра и брат ми и даље живе као расељени, у Београду. Сестра живи већ од деведесет девете године приватно, никакву врсту помоћи није добила, ни од какве, нити државе, нити невладине организације, ништа. Мислим да је велики проблем са тим породицама које живе приватно, да су невидљиви од стране институција. Она има троје деце, незапослена је, супруг ради само, и ево, значи од деведесет девете, до пре пар година су живели у неком подруму, да. Пријавила се била за неки грант, пошто има талента да спрема колаче и торте, и тако то, међутим, ни то није добила, зато што су јој тражили неки локал, да она обезбеди. Она финансијских средстава за то није имала, и тако. (Г2СГ13)*

Завршна разматрања: Физичко-емотивне споне са постратним подручјем и њихова имагинација

Цитираном грађом илустровано је да су наративизована искуства расељеништва у овој генерацији разнолика, у зависности од економских прилика саговорника, тога да ли су у датом тренутку принудног измештања већ засновали своје породице, и имали неку врсту подршке током почетне адаптације на промену средине, али и од локалног контекста новог боравишта. Код оних најмлађих у скупини, уз економске услове, као значајно при уклапању у промењене средине могло се показати и то да ли су у разредима уписаних средњих школа по измештању имали вршњаке из својих некадашњих места пребивалишта. Чак и онда када старих другарстава у новим школама није било, случајни сусрети у промењеним срединама са вршњацима пореклом из принудно напуштених места, приповедани су као изузетно емотивни догађаји (Г2СГ31). Тако је већ у овој

²³⁶

Део цитата интервјуа наведен је у раду истраживача (Petković 2023).

генерацијској скупини саговорника могло доћи и до тога да младе особе сагледавају услове *измештености* као позитивне, што им је омогућавало да некада врло брзо прихвате промену:

СГ: И креће то сналажење у смислу, налажења некретнине, уласка у средњу школу, и брата су примили, опет нисмо могли да бирамо гимназију, овде има четири гимназије, њега су убацили у гробарску, тамо мало даље, а мене, има ова у центру, Бора и Сремац, не знам да л' си у току, и нисам могла да упаднем у Сремац, јер тамо има пуно Приштеваца, па сам тамо хтела, са мојом екипом из средње, међутим, није ми се дало, и мене убаце у ону другу, то су те различите гимназије, које су у истој згради, само су нам смене другачије, и ја упаднем у ову, у којој, буквално, имала сам једну другарицу из Гимназије, у том одељењу мом, у осталим одељењима никог из Приштине, значи, има шест одељења на години, и у целој Гимназији, и још неког кога сам упознала, касније сам и сестру упознала, мислим, нисам ни знала да ми је сестра, а сваки дан смо се виђале и дружиле, она је била, па, из Липљана, то је село, место, близу Приштине, е тако је било још по некога. [...] Знаш, ја сам сад, рецимо, упоређивала како је ово, и какви су ови овде из средње школе мојих година, и како смо ми доле живели, мени је то била анализа, знаш као, [саговорник изговара неодређен узвик; вау], нешто другачије. Шта сам закључила. Сад ћу да ти кажем, закључила сам следеће, ми смо доле били некако, баш због тог, стварно има смисла, због Шиптара, јесте, ја мислим да нас то јесте мало одредило по менталитету, знаш, јесте, ми, рецимо, доле, наша Гимназија је била, увек некако чистија, и веруј ми, нисам субјективна, јер ја стварно умет лепо да, барем доста ми се чини, да немам тај субјективни моменат, ја сам сад с Косова доле, све је идеално, и ми смо доле најбољи, мени је доле све најлепше, немам то, али оно што, што се мени лично свиђа, сад ћу да ти кажем. Рецимо, код нас, у нашу Гимназију доле у Приштини, није, нису могли ученици да улазе, само, значи, директори и професори, значи, знао се неки, нека хијерархија је постојала, за нас су били бочни улази, онај из задњег дворишта, и то је просто тако научено, ми, рецимо, нисмо висили на ходницима, наши ходници су увек били празни, значи, могао си регуларно да изађеш. (Г2СГ36)

Насупрот саговорницима прве скупине који су расељеништво доживљавали као значајну промену, и у почетном стадијуму изузетно тежак период, код казивача друге скупине било је изузетака од овог правила. Тако би, са нове временске инстанце, у ређим појединачним случајевима могло доћи и до тога да су последице измештања релативизоване, или да им ипак није придаван посебан значај. Упркос томе што би тада саговорници наводили да промену средине нису доживели као драстичну, дом и припадност, затим и одлука о месту пребивалишта, могли су бити довођени у везу са националном категоризацијом. Губитак дома, и његов шири политички контекст, уписивани су и тада у *стратегије идентификације*:

ИС: Е сад, мислим поменули сте то да град чине људи, и у односу на то можда, шта за Вас представља дом, или кућа, шта је ето?

СГ: Па мени је дом или кућа, чине људи. И то сам сто пута и рекла, с обзиром да смо ми, генерално, породично, сви дошли овде, ја ту промену напуштања, 'ајде да кажем, тог дома, и преласка овде, нисам толико емотивно доживела. Наравно да је било тешко у почетку док се снађеш, али ми није толико тешко падало, јер ја мислим, да сам ја дошла овде сама са својим мужем, а да је моја цела породица, притом мислим на сестру, родитеље, и ова мало шира, тетке, стричеви и тако даље, да су сви они остали доле, да би мени то јако тешко пало. Значи, тако да мени за мене лично дом није та зграда доле, где сам ја живела. Него више породица, можда бих ја пристала да одем у Канаду. [...]

ИС: А лично за Вас шта представља национални идентитет, и колико Вам он значи, и у којим ситуацијама?

СГ: Уф! Много, овај, а то се огледа у грани, док нисам ја размишљала о рату или било чему, огледао се кроз спорт, значи, кад год бих гледала наше спортисте и кад, ево сад то могу да, кад се, подижу нашу заставу, мислим не знам, ево, кад чујем, видим нашу заставу, кад чујем химну, мислим, мени то покрене емоције [саговорник изговара кроз сузе]. Не знам шта ми је сад, не мрзим ни једну нацију, мислим, али све ово, ваљда кроз шта смо прошли па... То је можда и разлог што нисам, нисам могла да одем [саговорник мисли на претходно планирано напуштање Републике Србије]. Мислим, на страну све оно што сам рекла, родитељи, деца, мислим, везаност и то, просто ме некако, не знам... Србија ми је, у ствари ја сам један велики Југословен. Мени је та држава пуно значила, тако да је свака држава, односно република, која се одвајала, мени је то тешко пало. И није ми било свеједно, јако ми је тешко пало одвајање, и на крају Црна Гора. Некако то сам доживљавала то исти народ, иста држава, само оно што се дешавало, [саговорник изговара узвик кроз сузе; јао], не знам шта ми је.

ИС: Полако, овај, а рецимо, претпостављам да сте кад сте се изјашњавали, изјашњавали сте као...

СГ: Као Српкиња, као Српкиња, а мој деда, пошто је рођен у Америци, он никад није хтео да се изјасни као Србин. Србин је био, Марко Ковачевић, њега су увек писали као Југословен, увек, значи он је био, никад није био велики Србин. Е тако смо ми, у ствари, васпитавани, пазите ово, никада нисмо васпитавани као велики Срби. Ми смо васпитавани к'о Југословени. (Г2СГ3)

Према наведеном, дом је сагледаван кроз његову спону са ширим културним контекстом, то јест као *мулти-скаларан* (Blunt and Dowling 2006), међутим, он није нужно бивао и *плури-локалан* у погледу физичких спона са ранијим местима живљења (Lucas and Purkayastha 2007, 245). Потреба за обилажењем принудно напуштених подручја, код саговорника ове скупине измештених изван Покрајине, још увек је била присутна, само је њена реализација бивала оскуднија у односу на прву категорију казивача. Посете подручју нису морале бити везиване само за некадашња места живљења, већ су некада укључивале обилазак ширег подручја Покрајине, а врло често и религијских објеката. Наведени одласци могли су бити истицани са аспекта креирања континуитета у равни сопствене *идентификације*. Они су представљани као чин успостављања везе са некадашњим местом живљења (видети *Пример 1* испод), или су описивани уз осврт на националну припадност (видети *Пример 2* испод), која је повлачила и истицање конфесионалности, што илуструју наведени примери:

Пример 1.

ИС: Али оно што Вас емотивно, некако, највише веже овде?

СГ: Па веже ме то где сам рођена, веже ме Дечане, ја кад одем, не постоји место на свету где се лепше осећам, него кад одем у Манастир. Мени је тамо још лепше, чини ми се, него кад уђем у своје двориште где сам одрасла. (Г2СГ1)

Пример 2

СГ: Знаш како, ја кажем, ја бих волела, ето, неко моје нешто, оно што ја, ја бих волела да сваке године одем доле, да чисто, што кажу, не само Грачаница. Да одем то да видим, што кажу, да посетиш гробове, бабе и деде, и све то стоји, и волела бих ето те манастире да обиђем, то је мени нешто што бих ја себи даље задала. Неки циљ, ја мислим да ипак човек кад има тог духовног, кад има ту нешто у себи, ја мислим да ту човек живи, кад то изгуби, онда више, што кажу, то је само рутина живљења, ништа друго, ето. А кад будеш била видећеш, мислим кад будемо ишле, ти манастири су за мене стварно нешто што је непроцењиво. Не може ништа да се мери са тим зидинама, [саговорник изговара узвик; ма] ништа, ето, ништа не би ту могло. Дечани су лепо на свој начин, Грачаница је на свој, Зочиште је место које није у зидинама, али има нешто што је мени онако јако... (Г2СГ28)

Лица која су настављала живот на подручју Покрајине, било као расељеници или повратници, некада би такође истицала управо религијску припадност као готово најзначајнију у контексту опстанка становништва. Такав вид *самоидентификације* није искључивао и заузимање критичног става према Српској православној цркви у критичним периодима. Религија је ипак, без обзира на задршке према њеној политизацији, релативно често међу саговорницама ове категорије, била виђена као оквир подстицаја друштвеног заједништва, што је видно у наредном наративном исечку интервјуа са казивачицом измештеном унутар Покрајине:

СГ: Немам дом. Немам, ја сам просто [саговорник не завршава реч; лутал...]. Ја сам избегло лице, буквално расељено. Кад каже избегло лице, то ми је некако смешно, јер не знам од чега бежим, и од кога бежим, као да бежим од свог, свога, не могу да објасним, ја... Шесто, седамсто година да се промени, ја ћу Косово да доживљавам као своје, мислим, то је моје нешто лично, тај неки ген ме вуче ту, и нико не може да ми каже, и могу они да га зову како год хоће, али Косово је за мене, моје Косово. Ја то не мењам, разумеш, то не може то нико да промени у мени, ја сам порасла у, на том подручју. Ја не желим никад да одем одавде, али то није мој дом. Ја осећам да ово није мој дом, не због мог, како да ти кажем, опште моје љубави, јер сам тим да двадесет година живимо у овим апсолутно бесмисленим условима живота, без и једног нормалног разлога, значи, сада бих могла да нађем, четрдесет и пет хиљада разлога да ти нађем, зашто не би требало овде да живим, и не знам, и само један са ове стране, то је моја нека одређена љубав према томе. Осећам се просто

лепо кад кажем да сам са Косова, и да живим на Косову, осећам се некако лепо. Знаш, кад ме неко пита одакле си, ја кажем са Косова, мени је нешто тако лепо. Као да, а није сад тај неки митопоетски, да кажем, моменат, или сад неки историјски, који ме везује, и уопште нисам особа која банално узима историјске чињенице. Трудила сам се да, наравно, сазнам све што је могуће. Мислим да велики учинак на то има тај неки духовни, религијски свет, и да је у ствари оно што мене, и многе људе, држи на Косову, је у ствари та, тај религијски моменат. То припадање тој заједници хришћанској, и та црква, и та заједничка молитва, и те литургије су нешто што, некако, живи у народу на Косову, и мислим да је то кључни моменат, а негде може и да се објасни, зато што, ако боље мало погледате на мапи, све енклаве су остале управо у близини, и око цркве, значи, нигде друго. Тако да постоји неко, или морам да Вам кажем. Сви градоначелници, сви руководиоци, сви директори, сви професори су Косово напустили, једине особе које су остале у својим кућама је било монаштво, и они су нам били пример за то, није нам била држава пример за то. Нити је нас неко (...), а кад ти, просто су ти људи остали, у својим кућама, у својим домовима, сво монаштво је било ту. Ни један поп није избегао, остали су у црквеном дворишту, и то је то, и то је опстало, и тако је до данас, и дан данас исто можете да погледате, да видите, иако су се вратили повратници, они су се вратили баш у близини неке цркве, неке светиње, тако да мислим да је првенствено, Косово људи доживљавају као дом тог духовног припадања, религијском, православном, и да кажем ранохришћанским уверењима, и вером у бољи живот, а док, то сам сигурна да је тако код већине, али се и даље осећам као неко расељено лице. Уопште не знам где припадам, и у Митровици, после двадесет година, не могу да кажем да јој потпуно припадам. (Г2СГ32)

За разлику од саговорника који су у тренутку интервјуа живели или радили у Покрајини, и некада услед посла често били упућени на градске центре и места где су својевремено живели, поједина лица са пребивалиштем изван наведене територије, напомињала су да напуштена подручја никада поново нису обилазила, или да су то учинила свега неколико пута, у пролазу. Одсуство обилазака, међутим, није повлачило и дистанцу на равни припадности некадашњим пребивалиштима, већ је и тада концептуализација дома могла задобити завичајне конотације, некада уз нарацију снова смештених у напуштена пребивалишта (Jackson 2002, 270). Увођење снова, као и у случају прве генерације, поновно је тему *измештености* чинило актуелном, обзнањујући је као недовршену, приповедањем имагинације о бивствовању у некадашњим местима живљења:

СГ: И волела бих, наравно, да одем у Приштину, да видим како ће то да утиче на мене, а знам да су многи из моје генерације, који су били, мој муж је, рецимо, као, као ништа није осетио, Н. [саговорник изговара име пријатељице која је истраживача упутила на њега] ми је рекла да јој је срце било на месту сад кад види те зграде и, и вероватно, кад сањам Приштину, сањам детињство, то прво насеље у којем сам ја живела, звало се, зове се вероватно и сад, Сунчани брег, тако се звало насеље, ја то сањам увек. И тај крај, ту где сам ја провела детињство. После сам се преселила у други део града, али увек се, то вероватно већина људи, сања нешто што је везано за детињство. Не знам, питајте ме слободно. (Г2СГ3)

Тема снова најчешће је увођена самоиницијативно од стране женских казивача, док би у другим околностима могла бити подстакнута директним питањима. Снови су тако увек самостално интерпретирани као садржаји који реферишу на губитак дома, и указују на потребу за обрадом искуства расељеништва. Тако би се, попут саговорника из прве генерацијске скупине, и лица из ове категорије користила позицијом сневача као пољем самотематизације припадности. Места унутар некадашњих пребивалишта, којима су придавали посебан лични значај, казивачи су описивали као похрањена изван будног стања, што је додатно било потврђивано у склопу њихових приповести. Наведене констатације илуструју следећи примери:

Пример 1.

ИС: Је л' су Вам често снови смештени у Призрен?

СГ: Да, мислим има мешано, увек се некако испомеша, Призрен, па се помеша са Београдом, али све је некако кроз Призрен, па не знам, неки чудни снови, али увек у Призрену. Увек кад тако размишљам о Призрену, увек је Призрен у сновима, и тај неки живот, и неко шетање кроз Призрен. Обилазак бабине куће, и те школе основне, и неко дружење, и тако. (Г2СГ14)

Пример 2.

СГ: И да, кад се сећам, кад размишљам о Приштини, исто ми је Универзитетска библиотека, овај, као место, и цела та карма коју она носи важна, јер смо и ту ишли често, ако треба нешто да учимо, или кад смо припремали матурске радове, и тако, и после с факултета, овај, по литературу. И околo је исто био неки велики парк где смо се окупљали, тако да је то било место и за дружење, и за неке, овај, и за учење, и за образовање, и све. Некако се и студенти окупе, и средњошколци, и тако та нека, овај, интелектуална, овај, градска елита да тако нескромно кажем, али је имало своју, своју драж, као посебно место. И наравно, мирис, и увек кад осетим негде липу, Приштина је имала улицу ту главну, где је био дрворед липа. Увек, мислим и чај кад кувам мене то асоцира, а камоли у природи. И овај, малопре кад си рекла да, мене мириси често враћају. И оно што је интересантно је што сам и са другима (...). Овај, хтела сам да кажем то да су ми још и неки рекли кад смо о томе разговарали, да нам се снови дешавају у Приштини, и то баш често. И мој муж је из Приштине, и онда њему кад кажем, он као, ау, па мени као стално се нешто, пошто се он још бави и музиком, неке свирке по „Рокотеци”, али овако, неки реални догађаји из садашњости су премештени, овај, у тај контекст, тако да овај, се то често људима дешава. Вероватно није све баш прерађено у психолошком смислу. (Г2СГ21)

У једном интервјуу снови су приповедани у контексту и даље присутног, дуготрајног осећаја *бездомности*, упркос коначном пресељењу и заснивању породице. У складу са чиме је саговорница, која је својевремено привремено становала у породичном дому у Сутомору, као расељено лице, да би потом наставила средњу школу, а онда и студије у Београду, истакла:

СГ: Немам тај осећај уопште да се идентификујем са простором. Чак ни то у Миријеву, где сам живела са својим родитељима, опет, после, никад се нисам осећала да је то моја кућа, него, све је то, ту преспавам, знаш, и да очистим, да средим, али немам тај осећај.

ИС: А Приштина, је л' њу осећаш као нешто што је твоје? И даље, или?

СГ: Па, знаш како, до скоро сам негде то осећала, сад ни то више не осећам, сад ту осећам само ту неку празнину, и стално се тако, значи. Скоро свакодневно сањам Приштину, мени шта год да се дешава у сну, углавном се дешава тамо. Значи, некако сад, различити људи, који су, али се углавном све одвија тамо, сад да ли је то, да ли је то кућа моје бабе, или је наш стан, овамо, онамо, али је некако увек Приштина. Није увек...

ИС: А шта те највише веже за Приштину, које су то успомене, од мириса, до хране, до места.

СА: Знаш шта, не могу ни да ти кажем, јер то се некако тако подсвесно, али ја свесна ни не размишљам превише нешто, као, али ми је негде у подсвести, зато вероватно сањам. Не могу ништа конкретно да ти кажем, баш не знам, чак и неки, кад смо продали стан, тај неки намештај који смо имали, ми смо тај намештај донели овде, значи, они су нама нешто послали од свега тога, али ја, на пример, кад сањам, баш синоћ, или прекиноћ сам сањала како сам негде тамо, у својој соби тамо, и тај плакар који је сад у Сутомору, али као ја га отварам, јао, боже, морам ово да средим, знаш. Све онако, како стоје фиоке, шта је стајало тамо, иако то сад, скорије ми је сећање на све то у Сутомору, сад не стоји ништа од свега тога, у том стоје неке друге ствари, али ја то имам у глави, као то, знаш, то је моја фиока, то је мој плакар. (Г2СГ31)

Имагинарни и реални физички сусрети са некадашњим пребивалиштима тако су се преплитали у животним наративима саговорника. У случају њиховог постојања, поновни обиласци некадашњих места живљења, показали су се као изразито амбивалентни, а међу њима, они први издвајани су као доминантно најважнији, док је проток времена често виђен као простор ревидирања односа према ранијим пребивалиштима, уз левитирање између припадања и статуса туристе. Ни задржавање имовине, у правном смислу, није битно утицало у том погледу на позиционирање казивача, будући да су некадашња пребивалишта од посетиоца захтевала сучељавање позитивних успомена и евидентних промена у садашњици, компликујући лична самовиђења њихових некадашњих житеља. Тематизација *измештености* укључивала је тако осврт на заузимање одстојања при тренутном опажању некадашњих места живљења, видно у интервјуу са расељеним брачним паром:

СГ1: Моји родитељи, рецимо, још нису продали стан доле.

ИС: А Ви сте имали договор са тим човеком, са?

СГ1: Јесте, имао је мој отац, отприлике, неки договор, да ће од њега пустити у стан, пошто су њему, наводно, наша војска, запалила неку кућу, код Косова Поља, одакле је човек био родом, а иначе су колеге.

СГ2: Колеге.

СГ1: Заједно су на послу радили, и онда је он њега пустио ту, и чак имају неки, неки папир [СГ2: Имају међусобни уговор.], да, који су нешто били, нешто као потписали, да ће он њему да чува ствари и стан.

СГ2: Међутим, није нешто испоштовао баш.

СГ1: И да ће бити ту, као, док се не врате. Па добро, испоштовао је неко време, вероватно, сад, не знам, он је после пустио неког рођака .

СГ2: Пуштао је, кажу, неке станаре, и...

СГ1: Ваљда је тај рођак старији умро, сад, да ли је тај стан закључао, веруј ми, не знам, немам пуно неких информација, што је, ето, реткост. То ћеш искрено ретко да тако нешто видиш, мислим да сам ти добар случај, као неки, да кажемо, раритет, односно, неки изузетак, јер сви су доле већ нешто већ, или продали оно што су имали, или су, или нису, зато што не могу, због неких, да кажемо, разних проблема. Моји имају чисте папире што се тиче тог стана, и једноставно нису желели да...

СГ2: Нити су хтели да га издају, макар да узимају нешто за ових двадесет година, ни ништа. Тај човек је тај стан користио.

СГ1: Да, тај стан је закључан. Имам чак неке слике, да ти покажем после, стара, она, врата која су била и шта. Нико ништа није мењао, нико дирао није.

СГ2: Да, летос смо били, прошетали ту.

СГ1: Ми имамо, сад ове, знате, косовске таблице, и онда можемо да идемо доле. Одемо често, овај, мало јужније, пошто су сви моји доле сад у Штрпцу, они су, након што су избегли, су се били мало горе по Србији, да кажемо, стационарирали, неколико година, што код рођака, што по нешто, што нешто, што нешто приватно, по неким кућама са киријом, и онда, кад су се факултети овде, овај, вратили сви овде на Косову, онда су и моји из Србије дошли доле у, да кажемо, њихову, у њихову дедовину, јер су отац и мајка из истог једног места, из истог села једног, поред Штрпца, и онда су се вратили доле. Обновили су мало кућу, и сад ми често идемо, кажем, са тим колима да, овај, да, да, овај, код њих доле, да их чисто обиђемо, и виђамо и дан данас како то изгледа, кажем, ишли смо скоро до...

СГ2: До Приштине, до стана, само онако до зграде.

СГ1: Да, и до, и до Призрена смо били једно два, три пута. Пошто нам је успут кад идемо ка Штрпцу, и кад идемо доле у Албанију, до мора, и тако нешто, онда... Одемо, видимо, али то више нама није исто као што је било, и онда ти буде туга. Хвата те неки, неки чудан осећај.

ИС: Да, баш сам то хтела да питам, како?

СГ1: Па тотално, мислим, више смо се...

ИС: Или можда ти неки први одласци, и како су се чинили?

СГ2: Први пут сам плакала, значи, после двадесет година, то јест, да, раније је било, гледамо слике...

СГ1: Ако хоћеш, снимке могу да ти покажем.

СГ2: Син ме и дан данас зеза што сам плакала, ја кажем, јао, види, наша кајсија у дворишту, значи, остала, па као, јао, кајсија, и тако, исте оне воћкице, које смо ми имали.

СГ1: Као неки сан, знаш...

СГ2: Да.

СГ1: Мислим, барем мени је све то деловало, као да тих осамнаест, двадесет година које си живео, односно, које си доле провео, као да су, као да су биле неки сан, као да то у ствари није било стварно, сад кад погледаш, из ове, (...) перспективе. Ми смо сад већ више од пола живота ван свог родног места, и онда сад већ, ту је негде, знаш. Док си био мало више доле, онда ти се све некако чинило као да ти јеси из, из Приштине, или из Призрена, али како смо са годинама све више, и више овде, тотално онако, то што кажу, цела та слика ове, бледи кроз. (СГ1: Г2СГ25; СГ2: Г2СГ26)

Упркос исказивању комплексних осећања према некадашњим местима живљења, извесне споне са њима биле су присутне и на нивоу друштвених пракси поновног стварања дома (Yi-Neumann 2023); оне су, на пример, могле бити испољаване посредством одржавања годишњица матуре и генерацијских окупљања расељеника. Додатно, у домену прилагођавања промени пребивалишта, као посебно важно, са аспекта личне делатне моћи, истицано је формирање сопствених породица (Hancheva 2018, 66), у контексту превазилажења последица *измештености* као дуготрајног губитка. Тако је и оснивање породица наративизовано у вези са континуитетима и дисконтинуитетима припадности постратном подручју. Упитана о сопственој концептуализацији дома, једна од саговорница је тако истакла:

СГ: Дом, тај сам осећај стекла поново тек пре пар година. Овај, дуго ми је, онако, било лелујаво, иако у том моменту, рецимо, нисам трауматично доживела, на неком рационалном, барем, нивоу. Овај, али тачно после кроз време, и кроз године ми је фалио ипак тај осећај, припадности, те тоpline, тог, заправо, осећаја дома. Овај, у том неком смислу. И стекла сам га после много година, тек кад сам формирала неки можда породични живот овде, јер је све између тога било искључиво форме ради. Радила сам све време, али увек пуно друштва, пуно излазака, дешавања и тако, али некако суштински нисам доживљај, иако имам свој стан, мислим није, у том практичном смислу да, али у емотивном смислу нисам имала доживљај дома, док се то није ушушкало, као, као породица, и као онако, неко, неко место за сигурност, и за ту емотивну топлину.

ИС: Е сад, кад те неко пита, кад се упознајете, одакле си шта кажеш, из Београда, из Приштине?

СГ: Па, ја увек кажем из Приштине, живим у Београду. Осим ако није нешто без везе, нешто површан однос, а онако да се са неким упознам и разговарам, увек кажем из Приштине. С тим што неко пита где ти је то. Поготово млађе генерације неких, овај, где то беше. (Г2СГ21)

Истичући породичне оквире континуитета припадности постратном подручју у расељеништву, саговорник, чија је супруга, као и он сам, пореклом из Призрена, навео је то да су њихова деца крштена у Манастиру Свети Архангели. Даљим одговором на закључно питање о најгорим и најлепшим догађајима који су се одиграли у његовом животу, постављеним у складу са смерницама о прикупљању усмених историја (Томпсон 2012), он је такође сопствену *идентификацију* везао за некадашње место живљења (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983), и поред поодавно насталих промена у том окружењу:

ИС: Сад кад бисте сумирали, овако, шта је нешто најлепше што Вам се десило у животу, и шта је нешто најгоре?

СГ: Најлепше, што сам добио, мислим, децу, овде, али ми је највише жао што све то није доле. Да смо остали доле, да је све то било, значи, овај живот, значи, да смо остали доле, значи, да децу водим доле, да имам, значи, тај неки живот. Значи, да смо остали доле, значи, највише ми је драго што имам ту децу, породицу што сам основао, све то, али да је све то било, да је све то било доле. (Г2СГ14)

Тако би у опису најстреснијих догађаја, уз губитке чланова уже и шире породице, који су у једном случају укључивали и осврт на извршено самоубиство рођака након расељеништва, измештање било рангирано међу најзначајнијим животним потешкоћама, чак и у околностима накнадног релативизовања његових последица (Г2СГ19). Изнова је, на тај начин, дом и код ове групе саговорника, концептуализован као *пост-дом* (HadžiMuhamedović and Grujić 2019), унутар чијег одређења су принудно напуштена места чинила значајну референцу на пољу *идентификације* (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983). Саговорници би тако напомињали да су се у нове средине уклопили, да су засновали породице и успешно покретали или проналазили послове, али често и то да њихова адаптација није била потпуна. Тако су поједини казивачи истицали и поновна премишљања о промени средине. За разлику од казивача прве генерације, код саговорника ове групе био је присутан и став да би принудно напуштена окружења, у другим околностима, можда напустили и у случају добровољне одлуке, што су неки и учинили (Г2СГ4; Г2СГ7), чиме је, генерално, истицан већа емотивна задршка према некадашњим местима живљења.

У контексту наставка живота у Покрајини, у највећем делу изван ранијих пребивалишта, *измештеност* је ипак, упркос личном истрајавању у повратку, сматрана трајном услед друштвено-политичких околности. Дом је тада могао бити концептуализован као *плури-локалан* (Lucas and Purkayastha 2007, 245), путем *идентификације* везане за место (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983), тачније за својевремено пребивалиште, које је услед близине и других потреба повремено и посећивано. Тако је један од саговорника напоменуо да његову припадност ипак чини комплексном то што је своју породицу основао изван некадашњег завичаја, као, додатно, и читав локални контекст постратног подручја. Из његове разложне самотематизације личне припадности, и посредством изнетих дубинских осврта на положај српске популације, видна је потреба житеља

Косова и Метохије да укажу на карактеристике перманентне неизвесности, коју свакодневно превазилазе, прилагођавајући се условима живота обележеног етничким тензијама:

ИС: А шта за Вас сад представља дом?

СГ: Ја још нисам нашао свој мир, тотални, свој, овај, стални дом, стално место боравка, зато што, овај, то покушавам управо сада, и сада се неке ствари кристалишу, пошто сам се оженио, и имам своју децу, и кроз њих, јер је ово, ово место где сада живим, то је село Сушица, два и по километра одавде, јужно од Грачанице, одакле ми је родом отац, [саговорник застаје] сад кроз ту своју децу морам да, да, стварам, овај, и да се односим, према тој кући, где сам до сада живео, ових петнаест година... Своје место трајног боравка, да тако кажем, и оног, што се каже, дом, своју, своја кућа, јер иако је пре рата то била наша кућа, ту смо имали стару кућу, у Сушици, ту је живела баба, ја сам ипак себе изградио као, изградио као, овај, дечака из Приштине, знате. Где је основна школа, где је друштво, где је све. Овај период, период у Нишу ми је био онако, тотално привремени период живота, где не видим себе као, овај, човека који ће, оно, постати Нишлија, у правом смислу те речи, зато што, овај, мени је после изласка из мог родно града свеједно било да л' ћу живети у Нишу, Новом Саду, Крагујевцу, да ме је, некако посао, повукао, на пример, 2001. године, ја сам од 99. у Нишу, да ми је неко сад понудио посао сад 2001. у, у Алексинцу, ја бих отишао за Алексинац да радим. Није ме ништа везивало за Ниш, нисмо никад ни имали неке планове да се тамо одселимо, једноставно, тако се десило, 99. да нам је ту био најближе, један од већих градова, универзитетски центар. Тако да, сад, мислим да, да ми је дом овде, у Сушици, тренутно, али због ове целокупне, и ове ситуације политичке и, пре свега политичке, и друштвене климе овде, не знам докле ће то тако бити, јер дошло једне врсте разочарења великог, код мене, и код моје супруге, и она је из Приштине исто, то Вам нисам рекао, и она је исто ишла у основну школу, као и моју, али се нисмо тад знали, и она је расељено лице, која је била, после рата, у Краљеву, па се вратила из Краљева, ја из Ниша, па смо се ту нашли, овде, у Грачаници, тако да то је нека врста судбине. Е сад, доста је то код мене специфична ситуација, код моје, код моје породице, зато што, ретки су они људи који су се вратили, и који су се, оно, у потпуности вратили да, да трајно остану овде. Због, као што сам рекао, политичке ситуације, јер сам живот овде, не, не оставља могућност трајног планирања породице, и трајног живота, јер ми двадесет две године после рата имамо свакодневне нападе на Србе, свакодневне покушаје, и не покушаје, него свакодневну врсту неке, да тако кажем, тихе репресије, која се са те, физичке, овај, са те физичке репресије, са тих физичких напада, који су се дешавали, од 99. па кроз низ година, до негде 2008, док је Косово добило независност такозвану, прогласило. Е сад је, моје мишљење, то прешло у неке суптилније видове, овај, насиља над Србима, које се огледа, на пример, у заустављању кола са српским таблицама, намерном заустављању, значи, то се, то је очигледно, икс примера могу да потврдим, лично возим таблице са, овај, са градом из унутрашњости Србије, више пута сам заустављан, зато што су ми само таблице из унутрашњости Србије, више пута сам претресан на прелазу Мердаре, само зато што су ми таблице из унутрашњости Србије, онда се огледа у, свакодневној комуникацији са трговцима у тржним центрима, и продавницама на албанском језику. (...) Већина неће да прича на српском језику, иако зна, онда се огледа, у тако неким ситним животним стварима. Овај, у, у тренирању строгаће, на пример, у искључивању струје, и воде, само српским селима, или српским породицама које нису платиле, а имамо икс примера, и то је, доказаних примера, кроз албанску штампу, да целокупна села и градови, у унутрашњости Косова, не плаћају ни струју, ни воду, ни код њих не долази, то јест, код њих нису тако ревносни што се тиче наплате, и искључивања, а код нас, значи, један месец не платиш струју, два месеца, они већ долазе, та, та екипа из дистрибуције, да то регулише, онда, искључивање воде у летњем периоду, само српским селима, рестрикције такозване, јер, овај, предео кубури са, са, пијећом водом, због, овај, у сушним периодима акумулација Грачаничког језера доста пресуши, па тако они укључују те рестрикције, које важе само за српска села, овде у енклави јужно од Приштине, а не, а не важе за насеља у граду Приштина, на пример, тако да имамо низ примера, низ примера где, где постоји та, та, овај, да тако кажем, тиха, тиха репресија, или ако хоћете, тихи геноцид, који се наставио, који је прешао из оружаног, у тај, и то доводи до тога, поред, наравно, економских прилика, и тих различитих немогућности, запошљавања и тога, доводи до исељавања српског становништва, јер људи већ двадесет две године трпе једно те исто, тако да. Неки више не могу да трпе, и исељавају се и даље, и ми имамо случајеве, мислим имамо масовно, масовно исељавање Срба са централног Косова, то, мислим, у контексту ти причам, то није везано сад за тему Приштина... (Г2СГ24)

Потцртавање лоших егзистенцијалних услова некада је праћено и наглашавањем резилијентности, упркос ограничењима на том аспекту. Узевши да је међу саговорницима који живе, или бораве на подручју Покрајине, било особа расељених унутар постратног подручја, повратника, али и лица која су радно ангажована на наведеној територији, сваки од тих положаја,

као у наведеном случају, укључивао је засебан осврт на питање опстанка српског становништва. Наставак живота у Покрајини, с тим у вези, чак и у случају својевременог, пролонгираног боравка у колективним смештајима, истицан је кроз призму агенсности субјеката, који су указивали на успех свог опстанка у постратним околностима, доводећи га у везу са националном категоризацијом. Саговорница којој је накнадно додељен стан на Брезовици, по основу статуса расељеника, после вишегодишњег боравка у колективном центру, где су потом одрасла и њена деца, тако је као позитиван пример истакла задржану сложеност између некадашњих корисника наведеног колективног смештаја. Приметно у њеном исказу, уз лагодност испољену приликом изношења *животног наратива*, било је и то да је, услед сопственог положаја, често комуницирала са представницима медија:

СГ1: 'Ајде почни, [саговорник изговара име СГ2, настављајући обраћање у духовитом тону] пичи.

СГ2: Када смо избегли 1999. године, ја сам избегла са родитељима, и са млађом сестром. Ја сам имала тад седамнаест година. Завршила сам трећу годину, и онда смо дошли, што се каже, из својих домова у непознато. Значи, из града смо дошли у село, међу непознате људе. Стационарирали смо се првих пет, шест дана у Јажинцу, после смо у колективном центру 'Јуниор', где смо били све до прошле године, када смо коначно напустили, и те координационе центре, и коначно добили кров над главом. Кад кажем седамнаест година, доба тинејџера, значи, многа друштва су се распала, љубави, пријатељства, родбина, сви су отишли, како ко, и где се снашли, како се снашли. Ми смо остали овде у 'Јуниор', значи, накнадно нам се и баба појавила. Она је била болесна, шлогирана, ја сам уписала четврту годину, завршила овде школу, и онда, упознали смо се са овим људима, сродили се овим људима. Како године пролазе, ми смо се сродили у „Јуниору”, што ја увек имам обичај да кажем. На свим мојим слављима, ту је моја фамилија, кад кажем фамилија, то су расељена лица из хотела „Јуниор”, јер за ову двадесет и једну годину, они су моја фамилија, док је моја права фамилија, куд који мили моји. Ја сам се удала овде, родила ћерку, родила сина, крстила децу, славила њихове рођендане.

СГ3: Невена, њен син се први родио.

СГ2: Мој син је први рођен у Дому здравља, 2000. године.

СГ3: У избеглиштву.

СГ2: Значи, ја сам дете родила, како сина, тако и ћерку, у Дому здравља у Штрпцу, значи, на гинекологији. Уђеш, изађеш, и готово, што би се рекло.

СГ3: Нема услова за порођаје.

СГ2: Шта да вам кажем, када сте у шеснаест квадрата, значи, толике генерације. Да подижете дете, где немате веш машину, где немате основне, основне ствари. Тада, у то време нису могле ни пелене да се купе. Много је тешко, али ето, боже мој, деца су одрасла, како тако, хвала богу, постали су добри људи.

СГ3: Без икаквих примања. (СГ1: Г1СГ8; СГ2: Г2СГ27; СГ3: Г1СГ18)

Најизраженије агенсност је истицана у случају остварења права на повратак у изолована моноетничка подручја. Саговорница, повратница у Осојане, која је истакла да у свом окружењу нема генерацијских вршњака, навела је то како је напуштање Покрајине за њу ипак било неприхватљиво и, поврх свега, изузетно трауматично. Њен *животни наратив* укључивао је и спомињање појединих отежавајућих околности, са којима су се лица у подухвату обнове ове повратничке средине суочавала. Опстанак у таквим условима сматран је колективним успехом и производом *социјалних пракси* креирања дома, управо кроз заједничке активности и сложеност становништва (Yi-Neumann 2023), у околностима свеопште измештености, које су укључивале живот и рад у ванредним околностима:

СГ: Вероватно се сад расељена лица, и да кажем, већ навикла, почели да раде, стекли пријатеље, и онда некако се заборави тај претходни живот, а ми нисмо, ми нисмо могли. Ми смо просто били тамо, а у ствари смо све време, својим бићем били овде, и тако смо и одлучили 2001. године да се вратимо, јер ми нисмо могли да се прилагодимо том расељеничком начину живота.

ИС: И онда се враћате овде, добијате?

СГ Да, овде, ја се нисам вратила одмах, мој отац и брат су били у тој првој групи повратника, они су се вратили 13. августа 2001. године, можда је то занимљиво, не знам да ли знате, Ви знате, ово је прво повратничко село на Косову и Метохији, и ово је практично била једна врста експеримента за међународну заједницу. Ја мислим да су они били убеђени, да ми у таквим условима, у којим смо се вратили, не можемо

да опстанемо, јер кад су дошли овде, тата ми је причао, и гледала сам слике, ово је било потпуно спаљено, срушено, ничега није било, они су три месеца били у шаторима, од августа, од 13. августа, до 13. новембра, кажу да је било дана када нису имали ни воду. Мислим, тада им је, хвала богу, највише, и дан данас, помогла црква, долазили су, монаштво, свештенство, доносили храну, све време били подршка, (...) подршка тада, то није била тада Канцеларија, већ Координациони центар.

ИС*: Човић...

СГ: Човић, он је одмах, од првог тренутка, стварно, овај, био све време овде, па је било и нека врста материјалне помоћи, и подршка у храни, све оно што им је могло, је л', УНХЦР [UNHCR] често није ни дозвољавао да се много, онолико колико им је било дозвољено, на пример, интересантно је да УНХЦР, кад се вратила та прва група повратника, они нису дозволили да дођу са децом. Наводно из безбедносних разлога, тако да се, прво дете које је дошло овде је практично прокријумчарено. Овај, довели су га без знања, родитељима је било тешко да, да буду овде, а да њихова деца буду, не знам, тамо негде, да буду одвојени, овај, и то је био јако тежак период. Е онда су они прешли из шатора, прелазе у контејнере, тада ја долазим први пут, дипломирала сам у међувремену, овај, и била сам у тим контејнерима неко време, ми смо практично годину дана чекали да нам се изгради кућа, и то је кућа, верујте ми, потпуно неусловна, оно, [саговорник не завршава мисао; прав...] чак, ту су били укључени да праве куће људи који нису мајстори, јер није било, није било, није било мајстора, није било неког ко би на томе радио стручно, него ко је био ту, 'ајде да правимо, само да одемо, да нисмо у шаторима и контејнерима, и био је, то је био јако тежак период, уопште та прва година. Хранили смо се овде, у заједничкој кухињи, имали смо, касније, кад смо прешли у контејнере, била је једнолична храна, али опет, некако, није било тешко, јер је постојала нека нада. Мислим, нада да ће да буде боље, и стварно, то нас је и одржало, и одржала нас, оно, љубав нека, да.

ИС*: У почетку куће нису имале плочу...

СГ: Да, да.

ИС*: Нису имале фасаду, нису имале ивичњаке, значи, најпростије, извини.

СГ: Ништа, ето тако, то је био тај период повратка, прилично, прилично тежак, али љубав, воља, нада, то је некако мотивисало људе да остану. Школа је почела са радом у контејнеру, 2002. године, касније је обновљена, иначе, ово је обновљена школа... (Г2СГ16)

Делатна моћ субјеката приповедана је и у случају особа које су настављале са радним ангажманом у Покрајини, боравећи током радне недеље на постратном подручју, или свакодневно путујући на релацији између боравишта одабраног по измештању и локације запослења. Оне би тада говориле о смислу који проналазе у професионалном ангажману, некада и у контексту косовског завета, док су напори које улажу у такав начин живота, посебно услед раздвојености од породица, били евидентни, колико и њихова посвећеност професији. Такве животне околности такође су могле водити додатном преиспитивању концептуализације дома и некадашњих места живљења, услед учесталих сусрета са завичајем, путем којих му је приписивано ново значење. Материјална упоришта дома, у том контексту, могла су бити недовољно одређена, те су истицана његова емотивна усидрења, као и потреба за трансфером *социјалног памћења* (А. Asman 2011). Стална сарадница у истраживању описала је тако специфичан однос према некадашњем месту живљења, уз многобројне измене претрпљене на том пољу:

СГ: Родни град, то вечито остаје у теби, где год да си. И носиш, носиш са собом и свој завичај, и свој родни град, али некако, знаш како. Ја сам дуго имала страх, од тога да се после 99. године поново сретнем са својим градом. Ја сам Приштину напустила 16. јуна. И то смо исто као и 98. године гледали и планирали, као да се склонимо привремено, не знајући да ће заиста то бити крај нашег живота, уопште, данас и вероватно негде, можда, и моје коначне одлуке да, да не живим више у Приштини. Мислим, никад не раци никад, али не гајим ту наду, [саговорник изговара потврдно; аха] једног дана биће поново наша, створиће се услови. Не, апсолутно, је то данас један други град. И ја га тако доживљавам, ја свакодневно пролазим кроз Приштину. Колима се возим, раније док није било аутопута ишли смо баш кроз Приштину, и кроз неке делове града, кроз које сам ја ишла двадесет и две и по године, и, али, мислим, ја знам, ја свакодневно, на пример, ево и сада свакодневно пролазим поред своје основне школе. И видим своју зграду, зелене боје. То је било у насељу Дарданија, Кичма се звала. Постоји и данас, сад је још зеленија, али, овај, ја некако тај појам и емоцију тог свог града, носим у себи. И то данас није више моја Приштина, и то није више мој град, ја прођем, и кажем колегама и сапутницима својим у ауту, ево овде, баш сам прошлог петка, једној учитељици објашњавала где сам. И рекла сам, ево [саговорник изговара име колегинице], ово је моја зграда, она није могла да верује.

Толико година радимо заједно, а тек се у петак, некако, наместила прича, надовезала сам се на неку претходну причу, да јој кажем да је то моја школа, и мој град. Каже, ју, па нисам знала да си ти овде човече, ми сваког петка овде прођемо. Мислим са њом, пошто се она петком вози. И некако, ја сам тај свој град сачувала у себи, и ја га живим и данас [саговорник изговара кроз сузе]. Ево баш, не ноћас, али прошле ноћи, сам сањала свој град. Заправо, и људе из Ниша, и своје колеге из Грачанице, и рођаке из Врања, и пријатеље из Врања, из других крајева, увек је мени тај амбијент приштински. Разумеш, то је негде, нисам, нисам се, ни са старим особама, ни са својим вршњацима, нисам чула да је неко имао исти тај, исту ту појаву. Заправо, сви моји снови, амбијентално су смештени у Приштину. И без обзира одакле су људи, из којих крајева, из ког дела планете, мени је приштински амбијент. Ја шетам приштинским улицама, ја сам у том свом стану, у Приштини. Ја сам код другарице тамо негде. Моји пријатељи одавде, мој посао, који, ја нисам радила, ја у Приштини нисам, осим, кратко ту у школи, нисам радила негде друго. Мој посао, људи из садашњости, су сви смештени у Приштину. И имала сам првих година заиста страх да се сретнем са својим градом [саговорник изговара кроз сузе]. Мислила сам да ће ми бити много, много тешко, много проблематично, и да ће ми бити потребно много више припреме да се сретнем са својим градом, и да поново прођем тим неким улицама. (Г2СГ15)

Наведени значај личне партиципације у изградњи *културног памћења* (А. Asman 2011), истицали су тако многи од казивача ове генерацијске скупине, који живе или раде на постратном подручју, будући да је међу њима било интелектуалаца који се баве просветом, или стваралаштвом различите врсте. Одабир професије и личног ангажмана је, сходно томе, као и код саговорника прве категорије, могао бити виђен као чин одбране националних интереса. Физичке локације некадашњих места живљења, у том случају, ипак нису нужно морале бити сматране мање релевантним услед измена односа према њима. Просторне компоненте припадности могле су тако бити очуване и истицане кроз радни ангажман који би укључивао физички контакт са постратним подручјем:

ИС: А шта је за Вас дом?

СГ: Моја бака је знала да говори, овај, дом је тамо где ти падне пупак, нажалост, некад животне прилике те натерају да мораш да живиш овако, онако, или негде где не желиш, или где си морао, најбоље је променити, овај, место живота, својом вољом, својом амбицијом, браком, каријером, или име чиме већ, ово насилно, једном кад ишчупаш корење, ти више никад нигде не припадаш, ти си као лист на ветру, тешко је задржати тај осећај, овај, припадања, тешко је да га стално држиш топлим, међутим, ја сам спојила лепо и корисно, имам јако велику срећу што сам близу, овај, свом родном граду, близу сам, и све моје мисли, и све моје, овај, радње су упућене на Призрен, овде водим, добила сам црквени хор, шест година, сад смо прерасли у градски хор, водим два састава, да кажем, та моја делатност, у културном смислу, у културном животу Штрпца, ме је спојила много више са Призреном, и овај, иначе сам јако често доле, и посећујем, и пратим културни живот Призрена, не само оно што српски ентитет ради, него и друге међународне ствари, мене једноставно култура, музика, и све то занима, и то је моја сфера интересовања, и на тај начин помажем, овај, и култури Призрена, и овај, и томе, некако, као да се везујем за град, и за нешто што мене ту боли, и овај, да кажем да сам у бољој позицији у односу на неке који су у централној Србији, или негде другде завршили, тако да сам, опет кажем, спојила лепо и корисно, и, јако сам срећна због тога. Мени је Призрен био и остао дом, овде, овде је место где ја живим, и овај, обитавам са породицом, то је место где се, ето, живи, а где живнем, где уживам, јесте Призрен, значи, сваки пут, и дан данас. (Г2СГ17)

У случају различитих видова радног ангажмана у постратном друштву, дом је тако виђен као повезан са ширим културним контекстом, емотивним и физичким упориштима припадности, али и другим аспектима *идентификација*. Једна од њих је и родна, узевши да су се поједине казивачице освртале на сопствену умешност у улози домаћице, додатно је везујући за карактеристике културног поднебља. Саговорница која је живот, мењајући локације по расељеништву, наставила на подручју општине Лепосавић, истакла је тако при сопственој концептуализацији дома и друге вредносне компоненте, попут нематеријалног наслеђа, пре свега у родном кључу:

ИС: Шта за Вас представља дом? Исто тако са те, Ваше личне стране? Опет кажем, шта би за Вас био дом?

СГ: Дом је свакако нешто што је најважнија ствар у животу. Значи, дом и породица, оно што је трајно непролазно, значи, кључан фактор у васпитању, одрастању, образовању, у стварању вашег идентитета. Дом, у ствари, он одређује и то како ћете Ви да изгледате у перцепцији других људи, значи, јер све оно што се научи у дому, не учи се у школи. Ви можете бити, не знам, и чистачица и директорка, ако немате оно, овај, своју кућу, домаћинско васпитање значи. Неговање оних правих вредности, значи од хигијене, спремања хране, љубазности. И на крају све је то... Кључни елементи и најважнији, нашег живљења, од самог рођења па до саме смрти, чак и сви они обичаји, који иду уз то. (Г2СГ20)

Опстанак српске популације на Косову и Метохији, с тим у вези виђен је као испољавање делатне моћи домицилног становништва, интерних расељеника унутар Покрајине и повратника, у виду начина организације свакодневице, али и у пољу професионалног и личног ангажмана, међутим, често уз неизвесност, чија перманентност је утицала на то да саговорници некада доживљавају тренутне друштвено-политичке околности као снажну репресију. Религија, у том контексту, описивана је као кохезивни фактор на друштвеном пољу, али и оквир личног развоја. Поједини саговорници сматрали су да живот на постратном подручју, упркос критичним недостацима, доприноси њиховом персоналном напретку на емотивном, интелектуалном и духовном плану. Тада би они описивали своју личну мотивацију за наставком живота у завичајном окружењу у заветном тону, увиђањем његових специфичности, у складу са чиме је једна од саговорница закључила – „Човек, стварно, да би овде живео, и да би живео овај косовски дух, он ствара себе”:

СГ: И оног дана када сам, када идемо и у Девич, и кад знам да се људи плаше, ја просто немам ту потребу да мислим о томе, што ми сви, зар није највећа, зар ми који живимо у енклавама, не бих волела, врло ретко употребљавам ту реч гето, али зар ми који живимо у тој изолацији, зар не требамо да их превазилазимо у животу, не можемо ми увек, када временом човек живи у физичкој, у физичком ограничењу, он временом постаје, ако не проналази у себи тог простора, да их превазилази и да пређе та ограничења, у свом менталном, и у сваком другом смислу, постаће део нашег живота, и на крају ћемо ми, наш ум, и све остало да буде у том, у том неком окружењу, какав је тај физички простор. И некако сам се ја увек, ја мислим да човек треба да, да узраста тиме, зато што тиме превазилазимо све то, па чак и та ограничења. Мислим, како за мене може да буде ограничење, могу да сумњам да је теби ограничење, као што, хвала богу није, али кад ја видим (...), да је њима то ограничење, значи, ја не могу колективно да мислим о њима, и да им кажем, ми требамо да превазиђемо сва та ограничења, јер ми живимо двадесет и три године у том окружењу. Мислим, чему то, ако ми тако желимо да живимо, и да мислимо, да живимо у окружењу, у гету, и да нам је небезбедно, па чекај, ми ћемо онда свој живот, да потпуно, оно, заробимо тиме, што ћемо да кажемо, еј, ми смо ту где јесмо, и нема нам мрдања. Мислим, ја желим да превазилазим све то, и не само сада, него и пре десет година, и пре петнаест година, ја сам увек живела тако. Устајала сам у пет, да идемо, рецимо, у Призрен, или негде, кад оно, петлови се још не буде, ми, наша група људи која је ишла. То су све нека сећања, која, у мени су, како да кажем, можда, побеђивала сам много раније све то, и ја сам поносна што јесам, и некада за себе мислим, да можда јесам, онако, знаш, у неким тренуцима, само кажем себи, кажем, да нисам можда ја неко ко је потпуно безуман, ко има, ко нема никакав отпор према страху, и онда схватим да је то просто то мој дух, имао је времена да превазиђе, за све оволико време, да просто, кад радимо на томе, и кад се просто суочавамо. Ја мислим да у животу човек, највише може да све те ствари превазиђе, ако се суочава са њима. (Г2СГ37)

Описивање припадности, у случају наведеног исказа, подразумевало је стратегије преговарања симболике и карактеристика приписиваних српским срединама Косова и Метохије, и одупирање симплификајућим представама етничке виктимизације и политизације националног сентимента. У том аспекту исказана је лична потреба за превазилажењем етничке изолације, а уједно је испољена и хетерогеност ставова међу српском популацијом. Услед свог религијског значења територија Косова и Метохије тако је виђена као могући простор испољавања агенсности у погледу остварења интенције опстанка, а не искључиво као подручје ограничења могућности појединаца. Појмови гета и енклаве, у том случају, чинили су се недовољним да појасне комплексност делатних капацитета субјеката, као и снажно међудејство фактора њихове репресије.

Само сећање на период младости, и разговор на тему припадности, посебно у случају интервјуа којима би присуствовали стални сарадници, истицани су као простори припадности, у којима би саговорници могли да испоље своје емоције и осете међусобно разумевање, затим и да искажу виђења положаја српског становништва Косова и Метохије изван политизованих представа. Поједини од казивача са којима је задржан лонгитудинални контакт радо су се присећали ситуације интервјуа, некада исказујући захвалност на пруженој прилици да учествују у истраживању. Чиме је *пост-дом* ове генерације наративизован у контексту одржавања социјалних релација везаних за некадашња места живљења, емотивних спона са ранијим пребивалиштима, могућности обиласка постратног подручја, боравка и опстанка на њему:

СГ: Овај, не знам, мислим, иако смо били мали, ево, чим са оваквом сетом причам о томе, иако знаш оно, мислиш мало си дете, па као не знаш ништа, али све то остави неки траг на нас, али драго ми је да, да ето, имају ове прилике да поделим са неким, да ће се о томе писати, овај. Е драго ми је да сам и нашла посао овде [саговорник мисли на своје запослење у Грачаници], па сам и ту некако са својим људима, просто, осетиш неку припадност, и лакше ће ме разумети Марија из Приштине, у Нишу која сада живи, него Марија нека у Јагодини, или у Београду, просто некако, осећаш да, имаш неке емоције на које можеш да се вратиш, на неке успомене. Ето, драго ми је да и после толико времена имам где да, где да дођем, па ето, не знам. (Г1СГ36)

Неопходност међусобне подршке и разумевања код интерно измештених особа, која се огледа и у чињеници да су већину српских невладиних организација посвећених проблемима расељеника основале особе из ове популације, посебно је видна и међу принудно размештеним лицима чији су чланови породица отети током бомбардовања СРЈ. У поновљеном интервјуу, једна од саговорница, као и присутно лице, које је одбило да да личне податке услед поверљивости информација и осетљивости теме, истакли су назадовање по питању решавања проблематике несталих лица, сматрајући и сам термин којим се она означава дубоко проблематичним, износећи децидан став да су њихови ближњи жртве принудних отмица, те да нису у питању случајни нестаници. У том интервјуу изнова је потврђена важност обраде *културне трауме* (J. Alexander 2004), неопходност и недостатак простора за њено профилисање, указујући на потребу за додатном подршком члановима таквих породица услед неразјашњених правних последица конфликта и њихове инструментализације:

СГ: Ми, значи, разумемо се, једину подршку имамо ми међусобно, породице несталих, чини ми се да, да нема разумевања за нас, немамо разумевања комшија, нема ни институција, и што се тиче те стране, ми смо сасвим заборављени, и запостављени, највећи смо ослонац, ми једни другима, и највише ми разумемо, једи друге, што доказује и то да, многи Срби, који живе у централну Србију, не знају о страдањима својих сународника, који живе на овим просторима, док су сви, да кажем, мирно спавали, мирно дочекали своје празнике, наш живот је много другачији, наш живот се своди на нешто сасвим друго, сем, није само у тражењу својих најмилијих, тешко је и сваки празник обележити, не знајући где су они сада, они који су убијени, и сахрањени, зна се, ту су, и ставио си, да кажем, неку тачку на то, јер знаш шта је, и како, међутим, двадесет три године је прошло, ми још увек не знамо, где су наши, где су наши најмилији завршили, и ту су велика размишљања, да ли су они можда још увек негде живи, можда још увек негде нешто раде, да ли су они убијени, тад одмах, ту негде, да ли су мучени, да ли су, већина од њих завршили у Жутој кући, да ли су им вађени витални органи, да ли су ти њихови органи завршили код неког другог, ако јесу, код кога су, не знам да ли сте читали књигу *Српско срце Јоханово*, човек који је добио, Немац који је добио српско срце, срце од Србина који је киднапован 99. године, и како је он, како је добио његово срце, осетио његову породицу, и кроз шта је све он прошао, и кроз, шта је све доживео човек чије је срце добио, тако би и ми можда знали, ако је неки орган завршио код неког, можда би ми волели да упознамо тог неког, то су размишљања, велика, и свакодневна. (Г2СГ6)

Прикупљање цитиране грађе и њена садржина омогућили су, сходно приказаним цитатима, издвајање друге скупине саговорника као специфичне по начину приповедања о расељеништву; унутар којег су често биле одсутне референце на лично искуство суочавања са узурпаторима, или на тренутке доношења одлуке о коначном напуштању места пребивалишта, иако оне нису

изостајале из *породичног фолклора*, у контексту секундарног преношења искустава генерација родитеља ових казивача. Додатно, искуство расељеништва могло је бити предочено као прилично конфузно, ређе и краткотрајно, проведено првенствено у младалачким бригама, или чак и као изостало, у спорадичним случајевима пресељења саговорника из породичних домова пре почетка бомбардовања. Трауматични доживљаји, међутим, нису ни у ком смислу били непостојани, посебно код расељеника који су се у периоду измештања тек остваривали у улози родитеља. Обезбеђивање основних егзистенцијалних услова тада је за њих било изразито отежано, осликавајући стање друштвене кризе и њених дуготрајних последица, које ће накнадно значајно изменити однос ове скупине саговорника према некадашњим местима живљења. Адаптације на принудну промену средине најчешће нису биле потпуне; некада услед неприхватања од стране домицилног становништва, или економских потешкоћа које су отежавале стационирање у једној средини, али и због друштвено-политичких трансформација након разарања СРЈ. Већи степен отворености ка променама средине ипак је био видан, и такође услед година саговорника, често и даље присутан.

Упркос учесталом поимању расељеништва као једног од најтрауматичнијих животних дешавања, његова улога профилишућег граничника фаза у *животним нарацијама* губила је на значају. Саговорници би се, на тај начин, фокусирали на тренутне животне околности, и оснивање својих породица, указујући на развијен значај националне припадности у вези са личном повешћу, и на потребу да својој деци омогуће континуитет контакта са местом порекла. У случају расељеника унутар Покрајине и повратника, делатна моћ испољавана је у виду потребе за опстанком на постратном подручју, чији је религијски значај често истицан. Такви наративи снажно су се одупирали политичком једногласју, уз честу критику његове инструментализације, што је некада укључивало истицање потребе пресељења најмлађих чланова расељеничких породица. Наглашавање православне вероисповести тако ни у ком смислу није подразумевало одсуство самосвести о суженом простору за испољавање грађанске слободе индивидуа, нити је сматрано његовом заменом, већ је најчешће контекстуализовано при испољавању потребе за заједништвом. Лични и професионални развој, према томе, издвојили су се као поља изражавања делатне моћи у контексту постратног друштва, чије је напуштање сматрано искључиво наметнутом солуцијом, услед резигнације. Стање потпуне неизвесности, с тим у вези, најдраматичније осликава цитирана изјава повратнице у село Осојане, чијим је ђацима, као и њој самој, недостајао контакт са генерацијским вршњацима, док међуетничког није ни било. *Измештеност* је тако тематизована као она, која је подједнако имала упориште у специфичном окружењу Покрајине, драматично измењеном након 1999. године, и у животним околностима расељеника изван ње. Прикупљање усмених извора о преломним тренуцима у животу индивидуа, с тим у вези, потврдило је делотворност овог метода у пружању увида у шири друштвено-политички контекст (Nancheva 2018, 64).

Додатно, у недостатку друштвених оквира, који су обликовали некадашња места живљења, и изостанку њиховог културног миљеа у новим срединама, нарација снова о принудно напуштеним локацијама, чинила је *социјално памћење* животворним, подупирући *идентитет везан за место* (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983), и континуитет припадности код расељеника ове скупине. Тиме су места предочавана као доступна у пољу *социјалног и културалног памћења* (A. Asman 2011), међутим, некада са њима нису постојали ни прекиди у виду физичких посета или повремених боравака. *Идентификација ове* скупине саговорника тако се издвојила као додатно комплексна, услед захтевања дубинских осврта на личне повести са значајног временског одстојања, које је производило амбивалентна осећања код особа најчешће искључиво младошћу везаних за некадашња места живљења. У том смислу, код ове генерацијске скупине већ је могло бити речи о *привржености* (енг. *place attachment*) принудно напуштеним

местима (Lewicka 2018, 210), мада је и *идентитет везан за место* још увек у извесној мери био присутан (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983).

Повратак расељеника на подручје Покрајине, онда када је оствариван у средине различите од својевременог пребивалишта и типа насеља, није значајно мењао двосмисленост односа према новим и старим локацијама пребивалишта, у супротном он је могао бити знатно олакшавајући фактор у погледу уобличавања наратива о припадности, код лица која су остварила право на живот у свом завичају и његовој најближој околини. Знатно већа разноликост у погледу доживљаја расељеништва чинила је ову скупину другачијом од прве групе казивача, међутим, не и поштеђеном последица *домицида*, о којима су поједини саговорници сматрали да треба отворено говорити.

ПОГЛАВЉЕ 11: ТРЕЋА ГЕНЕРАЦИЈСКА КАТЕГОРИЈА САГОВОРНИКА: НАРАТИВИЗАЦИЈА ПРИПАДНОСТИ

Саговорници последње генерацијске категорије расељеништво су доживели као деца, или индиректно, будући да су неки од њих рођени непосредно пре или тек након измештања родитеља, и да немају директна сећања на тренутак принудног напуштања средине. За разлику од примарних казивача треће групе, међу допунским је било и оних чији су се родитељи одселили пре 1999. године из Покрајине, са којима је ступљено у контакт приликом прелиминарног истраживања. Секундарна грађа те врсте укључена је само путем оних сегмената где су се могла уочити њена преклапања са главном садржином. Примарни саговорници узраста су од 1986. годишта до 2000. годишта, док међу помоћним има и лица рођених између 2001. и 2004. године, која су интервјуисана у склопу породичних интервјуа. Међу казивачима поновно је било лица расељених унутар и изван постратног подручја, као и оних која су за њега пре свега везана радним статусом, али и повратника. Додатно, као што је и видно према укупном броју казивача, који најпре укључује осамнаест примарних саговорника, са особама из ове групе истраживачу је било теже да ступи у контакт, а само једна од њих јавила се на оглашену молбу за учешће у интервјуу током прелиминарне фазе истраживања, која је била објављена на једној од Фејсбук група посвећених Приштини. Зато је ова категорија саговорника издвојена као комплементарна, у односу на прве две генерацијске групе.

Казивања треће генерацијске групе најпре су третирана као *личне приче* о породичном расељеништву (Antonijević 2009a), будући да многи од саговорника нису могли говорити детаљније о животу о Покрајини, осим особа примарно измештених унутар постратног подручја, или повратника. Услед наведеног, последњи корпус наратива разликује се од остатка грађе по садржини и начину његовог прикупљања, који је подразумевао постављање питања о: пореку породица, евентуалним сећањима на својевремена места живота, преношеним породичним причама у вези са расељеништвом, и последицама принудног измештања осетним код лица ове групе.

Почев од казивања о периоду детињства могуће је уочити специфичне услове одрастања ове групе, који су се одразили на представе о косовским Албанцима, *личне приче* о бомбардовању, прогону и сагледавању статуса Покрајине, речју, на обрасце *породичног фолклора* (Antonijević 2009a). Казивачи рођени другом половином осамдесетих, и самим почетком деведесетих година двадесетог века, исказивали су емотивна сећања на некадашња места живљења, док би се они рођени касније, у вези са ранијим пребивалиштима, примарно освртали на трауматичне догађаје или њихово посредно преношење. Део саговорника ове групе, сходно годинама рођења и политичкој ситуацији, није имао прилике за остваривањем међуетничких контаката са Албанцима, осим површне комуникације. У другом случају, они који су рођени раније и размештени унутар Покрајине, ипак су били у прилици да остваре или задрже познанства и контакте те врсте, што је била ређа околност (ГЗСГ1; ГЗСГ2).

Насупрот спорадичним примерима навођења међуетничких пријатељстава или сарадње, прва сећања на представе о косовским Албанцима, код саговорника ове групе, онда када су постојала, могла су бити везивана искључиво за негативне стереотипе, али ипак ни тада казивања о породичним међуетничким пријатељствима нису изостајала. Тако се већ у прелиминарној грађи издвојио исказ саговорнице, која је указала на интернализацију етничке дистанце у најранијем детињству:

СГ: Мислим, и знам да сам имала одређени страх од Албанаца. Када је нестао, овај, када су отели, овај, мужа наше комшинице, пошто они имају викендицу на Копаннику, исто као и ми, ту је пар викендица од нас. Та прича је мени остала као малој, то као, они су отели, њега нема, и онда као мала сам имала тај неки

страх. (Саговорник изговара потврдно; аха.) То су ти неки као Албанци, којих треба да се плашим, као, можда су ту негде, можда могу нешто да ми ураде, мени, или не знам, некеме. (ГЗСГ8)²³⁷

Чак и у сваком одсуству међуетничког контакта, утицај *породичног фолклора* на представе о другим националним групама био је видан, па би су се тако и међу најмлађим саговорницима могли чути и задржани позитивни стереотипи о косовским Албанцима (Златановић 2018, 106, 302, 306–307), као добрим познаваоцима страних језика (ГЗПСГ1). Наведено је указивало на знатно другачије услове одрастања највећег дела чланова ове групе у односу на друге групе саговорника. Изван најранијих сећања, која би се некада могла односити на дружења и слободно време приликом одрастања у Покрајини, део ових казивача посебно се освртао и на бомбардовање Савезне Републике Југославије упамћено као посебно трауматично, некада наглашавајући дуготрајан интензитет негативних емоција у вези са перцепцијом тог периода, потцртавајући додатно лични значај националне категоризације. Са друге стране, временски интервал бомбардовања некада је представљан и као проведен у дечијој игри (ГЗСГ5), те личне представе о њему нису биле уједначене, иако је осуда идеологије интервенције била очигледна. Генерално, само бомбардовање је ипак фигурирало као значајна тачка казивања о расељеништву. Поједини од саговорника управо су освртом на НАТО инвазију започињали нарацију о принудном измештању својих породица:

ИС: Јесте ли Приштину напустили након окончања бомбардовања, или у тренутку бомбардовања?

СГ: Након окончања бомбардовања, неки, на пример, 20. јун, то је све као било привремено, идемо ми, као да се склонимо, да мама склони нас, пошто сам ја дете разведених родитеља, моји су се развели 96, и ми смо то бомбардовање у Приштини провеле саме, окружене албанским кућама, вратима која може да гурне било ко да уђе, и да нас... Те ноћи бомбардовања су врло занимљиве, зато што је моја средња сестра, која је тада имала петнаест година, учила негде, неки другари су је учили тамо у шуми да пуца, и онда је она нашла татин пиштољ, и овако, сваки пут кад нешто се деси, пошто је то био нападан град, мислим, бомбе су падале, ми смо били у подруму, ја температура четрдесет, од страха, мислим, оно, и она као репетира пиштољ, и као, ако уђе било ко, прво убијам вас, себе, то је то, као, неће нас нико да дира. И ја, као, притом што сам мислила да ће та свака бомба, која буде пала, да падне мени на главу, мислим, ја сам имала дванаест година, није, негде сам била свесна, али никад не знаш шта може да ти се деси, тако да смо ми, после код неких комшија ишли тамо, да не би били сами, мислим, баш је било језиво, то ми је стварно озбиљно гадан период живота, и траума коју не могу да заборавим, никад. (ГЗСГ1)

У појединим интервјуима сећање на бомбардовање могло је бити наративизовано првенствено у контексту истицања националне категоризације. Тада је наглашавано и осећање поноса кроз призму породичних историја, и оно је могло бити везано за личне доживљаје, као у случају саговорнице која се осврнула на учешће свог оца у одбрани територије, и њену перцепцију тадашње Војске Југославије. Она је затим додатно напоменула да се у њеној кући приликом годишњице агресије најчешће говори о том периоду, без осврта њеног оца на то шта је он лично проживео. Емотивно интониране приче ове врсте, као и у случају осталих група саговорника, уједно су могле осликавати поверење исказивано према институционалним оквирима заштите безбедности српске популације у тадашњој Покрајини. Искази о саосећајности, могли су тако илустровати антрополошке закључке о културној условљености пожељних емотивних садржаја, који уобличавају *социјално памћење* датог периода (Povrzanović 1992, 66):

СГ: И ја се сећам, рецимо, можда ће ти то бити смешно, ја се сећам кад је почело све то бомбардовање, ти, овај, те како се зову. (...) Кад су почеле све те сирене, и моменат, ја у Обилићу који је пуст, са сестром од ујака, убрала сам цвеће, и ставила сам, на, на гајбицу смо нас две то ставиле, и као, продајемо ми. Никог живог на улици. И долази мој тата, који је онако висок сто деведесет осам, у униформи војној, са оном бомбом, пушком, ја онако, мени очи оволике, као пресрећна сам, јер је мој тата најјачи на свету. Као, уопште

²³⁷

Део цитата наведен је у прелиминарном раду истраживача (Петковић 2021, 359).

ме не брине та ситуација, зато што, као, наша војска је најбоља на свету, јер је мој тата ту. И он је купио од мене тад неки цвет, и сећам се да је ту ставио, ја сам то пронашла, тај цвет испресован, са цртежом од мог брата од тетке, његовог сестрића, који му је написао, нацртао као три прста, и као ујко, победи их све. И он је то чувао две године, ја мислим да је то мама после опрала случајно, или не знам ни ја, али хоћу да ти кажем, тол'ко сам ја волела ту, мислим и даље волим војску, да ја уопште нисам никакав страх осећала. (ГЗСГ8)

Понос је могао бити истицан и путем накнадне интерпретације својевремених дешавања, и онда када би лични доживљаји изостајали, упркос породичним губицима. Једна од саговорница тако је посебно указала да периоду НАТО агресије и њеним жртвама, са нове временске инстанце, приписује значај, иако је у време њеног спровођења тек била рођена, исказујући дивљење према томе што је њена мајка успела да се избори са последицама етничког прогона, и став да је интервенционистичка политика била излишна. Уз то, додатно је издвојила и то да годишњицу бомбардовања обавезно обележава путем постављања садржаја на друштвене мреже:

СГ: Поносим се својом мајком, тако да, стварно мислим да, да сви ти људи који су то доживели тамо да су јаки, и да су велики борци, и ја не знам, некако, и дан данас се питам како, како је мама наставила после свега тога, мислим, знам да смо јој сви ми покретач [саговорник мисли на своју браћу и себе], али како је успела после свих тих страхова, траума да настави, ја, ја не знам стварно. Просто, ето. [...]

ИС: А просто, опет кад, причале смо и сад, враћам се на исто, али, кад чујеш о тако тим конфликтима, које, да ли то уопште побуди неке емоције у теби, осим страха, да ли осећаш још нешто?

СГ: Па, осим страха, доста дуго сам бес осећала, за оно што се мојој мами десило. Бес, не само зато што се њој десило, јер многим другима се и лоше десило, или тако, кад сам виђала ове, баш кад има обележавање, па када видим тако, снимке, слике, и то што се малој деци десило, и та НАТО агресија, то стварно у мени буди велики бес. Да, тако, ето, просто деца страдају, која су невина, која су у том тренутку спавала мирно, и само страдају, родитељи остану живи, али изгубе малтене, део себе, своје душе, просто, поред страха сада, пре сам бес доста дуго осећала, чак и дан данас кад се обележава, пробуди се у мени то, пробуди се, сад, шта га знам. (ГЗСГ16).

Бомбардовање СРЈ је на тај начин представљено у емотивном тону, некада као период који је обележио детињство или одрастање услед негативних дешавања, а у супротном као животна фаза која је у дечијем узрасту могла бити лакше превазиђена. Изостанак директних сећања на тај временски интервал није имплицирао одсуство емотивне реакције на њега, услед породичних историја, и импликација друштвених промена по егзистенцијалне околности расељеника. У односу на претходне скупине, код ове генерацијске групе биле су осетне и разлике у погледу перцепције самог расељеништва, такође условљене узрастом казивача. Тако је и у случају саговорника који су имали одређена сећања на расељеништво, долазило до наглашавања својевременог одсуства свести о *измештености*. Саговорница којој је у периоду бомбардовања страдао један од чланова шире породице, што је била једна од првих ставки коју је навела приликом интервјуа, указујући на интензитет емотивног доживљаја тематизације сопственог порекла са тренутне временске инстанце, навела је тако следеће:

СГ: Ја сам иначе емотивна особа и, превише сам емпатична, и онда кад причам о тим стварима, увек се пребацам на тај моменат, мислим, ја тада нисам била, оно, тужна, кренула сам, типа, као да идемо, код баке у Краљево, да сви идемо тамо, мислим, ми смо тамо буквално било је, оно, двадесетак особа у тој једној кући, која је имала, шта знам, две собе, која има две собе, имали смо те помоћне просторије, то нас је много спасило. Али знаш оно, кад си дете, ти си стално са браћом и сестром, и ти једноставно, немаш неку, оно, нит о томе да ти се распао живот [саговорник изговара кроз сузе]. Надам се да ћу да се смирим [саговорник изговара кроз благи осмех]. [...] Па кажем поново, нисам била ја толико, била сам свесна недостајања, поново да кажем, недостајања људи, знаш оно, типа, имаш, као дете, ти, поново, имаш неку активност, знаш, играња са браћом, сестрама, ми смо имали велико двориште, имали смо пса ког смо морали да оставимо [саговорник тихо изговара овај сегмент реченице], [саговорник застаје] али, нисам имала проблема са тим, мени је то све било као нека нова авантура, знаш, као, упадаш са родитељима у кола, и возиш се, и типа ниси свестан шта се дешава око тебе, то је то, овај, ја сам била океј са тим, кажем, није ми сметало, није ми сметало промена места, чак ни типа, кад смо прешли из првог разреда овде, знаш оно као, типа, да ли губиш другаре, или тако

нешто као, нисам се ја, нисам успела толико да се вежем, оно, све схваташ као неку игру, и као неку авантуру, и онда ти је све океј, нисам имала проблема са променом места. (ГЗСГ7)

Карактеристично код ове скупине било је и то да су поједини од казивача међу првим сећањима на некадашња места живљења истицали сам тренутак измештања из њих као најрелевантнији, или чак једини запамћен. Саговорник, који приликом породичног интервјуа није износио детаљније информације о принудном измештању, као и о његовим последицама изван генералних описа, ипак је издвојио, као посебно упечатљив, тренутак принудног напуштања места, индиректно указујући и на то да је он учестало преношен у породичним наративима:

СГ: Знаш како, не знам, нисам размишљао, али једна слика ће увек да ми остане у глави, 99. кад смо кренули, за Србију, то јест, за Краљево, ја, мајка, две сестре, мајка је била трудна, баба, и сећам се, ваљда, две торбе, по причи знам да су биле две торбе, у гепеку, али се сећам како је тата пустио пса, буквално да се сналази, и ми кренули колима, и пас је кренуо за нама, и тата је стао на сред улице, избацио је једну торбу, и убацио је пса у кола, и то нећу никад да заборавим. (ГЗСГ9)

Тако су у погледу казивања о прошлости саговорници рођени почетком деведесетих година двадесетог века могли показивати извесне задршке, или се отворено освртати на њих, будући да је у њиховим сећањима некада био доминантан утисак негативних доживљаја, који је додатно могао бити појачан и накнадном *разградњом дома* услед губитака некога од чланова породице (Вахтер and Брикелл 2014). Такође, они би у породичним интервјуима најчешће препуштали причу родитељима, те су некада интервјуи са млађим члановима породица понављани, а услед указаних прилика, у другим случајевима интервјуи су вођени одвојено већ приликом првог контакта. Појединачни разговори са члановима исте породице тако су могли пружити значајне увиде у отклон који је према теми расељеништва био присутан код најмлађих саговорника. Изван породичних интервјуа најмлађи саговорници би некада детаљније указали на свој доживљај осетљивости теме, или би им поновљени интервјуи дали више простора и времена да изнесу лична гледишта, па би управо у тим околностима пружали сажетије описе првих сећања, које одликује нагли прекид узрокован расељеништвом. Током поновљеног интервјуа, у којем су учествовали само млађи чланови породице, након већ обављеног разговора са читавом породицом, једна од саговорница истакла је:

СГ: Па не знам, оно сећања што ја имам о Приштини, мени је све то било јако лепо. Зато што, мислим, чак и кад гледам слике из Приштине и све, не знам. Ја се сећам куће, рецимо, како је изгледала. Ја се сећам бабине собе, сећам се љуљашке, што је мени деда направио. Сећам се кад су ме Б. и С. [саговорник изговара име родитеља] водили на грудвање, парк у коме смо се шетали. Не знам, сећам се, је л' ти верујеш да се чак сећам кад је један дан за ручак баба правила цигерицу. Значи, ја се сећам тога, сећам се Ј. [саговорник изговара име сестре] која се крила испод ових столова, тако што се сакрије, пошто су столњаци били јако дуги, или ако је радни сто, па је била мушема. И онда се ухвати за ногу, овако се држи, и не можеш да је нађеш, и онда само овако завирујеш, завирујеш. Има тачно једна слика где су Ј. [саговорник изговара име сестре] усикали, она овако. Ја генерално имам јако лепе успомене. Ја се сећам да сам се дружила са неке две шиптарске девојчице, што су биле у суседној кући. Овај, не сећам их се уопште ликом, знам само, звале су се Ита и Ета. Можда су им то били надимци, и овај, и онда, пошто, не знам да ли није било српске деце окол, ја немам појма, није, али ја сам се, ја сам се дружила са њима. И онда сам говорила као, не знам, Ита мир, и Ета кећ. Ита је мирна, а Ета није. И онда сам чак С. [саговорник изговара име мајке], пошто они за мајку кажу мами, и овај, онда сам чак С. [саговорник изговара име мајке] једно време тако звала. (...) Боже, ја нисам мами, ја сам мама. И овај, оне успомене, као, што ја имам, мени је све то лепо, али ја се изузев, не знам, куће, дворишта, не знам, као парка, и тако нечег, не сећам, ничег. Сећам се, рецимо, дана када смо побегли из Приштине. То ми је онако, некако јако сиво сећање. Зато што је, ми смо побегли дан пре бомбардовања, и већ су у Србију увелико кренули да беже, јер су знали да ће да буде бомбардовање и све, и рецимо, администрација је кренула да се измешта из Приштине у околне градове. Мислим, све ти ја то сад у ретроспективи причам, али што се тиче тог мог конкретног сећања, седели смо у колима, ишли смо С., Ј. [саговорник изговара име мајке и сестре], баба и ја. И овај, и било је неко јутро, што каже, онако је било некако сиво, и била је аутобуска станица, и није било никог, уопште, чак ни аутобуси, и само у једном тренутку, кад је аутобус дошао, као пристигао на

станицу, људи су кренули да излећу као бубашвабе. Онако, мислим, мени је то тад изгледало као да излећу из оних канализационих шахтова, просто, само су се одједанпут појавили, а све до тада је било страховито мирно. И не сећам се баш као пута до Београда и све, али знам, рецимо, да је била толика гужва у аутобусу да су људи стајали. Мислим, углавном су ишли жене и деца, мислим... (ГЗСГ14)

Наведене околности су такође мењале динамику спровођења интервјуа, будући да би саговорници, у случају наративизације трауматичних тренутака, као што је видно из прикупљене и цитиране грађе, њих износили већ на самом почетку приликом индивидуалних интервјуа. Уз то некада напомињући да им ни сами родитељи често нису препричавали трауматичне доживљаје из прошлости, или да су нерадо о њима говорили, у складу са чиме су показивали изразито саосећање према родитељима (ГЗСГ10, ГЗСГ16, ГЗСГ18). Тако су се, изнова, приповедања ове скупине саговорника издвајала као специфична у погледу уоквиравања личних повести. Одлике наратива такође су упућивале на улогу некадашњих места живљења у концептуализацији припадности, јер је расељеништво унутар *личних прича* профилисано као један од значајних аспеката *разградње дома* (Baxter and Brickell 2014). Наглашавањем одсуства сећања на ранија пребивалишта описиване су директне последице *домицида* (Nowicki 2014), као оне које су утицале на прекид безбрижног детињства:

ИС: Добро, мислим, можеш да, да, добро, ти се вероватно, да ли се сећаш нечега и периода живота у Ђаковици? Или из прича, шта је оно што памтиш....

СГ: Пази, прво чега се ја сећам је војничка чизма. Како ме убацују у, пошто смо се ми раселили, са војском заједно, јер мој тата је радио као војно лице. Овај, и деда, и сви, као породично. Тако да се ја, прво чега се сећам, је у ствари као, тај камион, како ме убацују у тај камион. То је прво чега се ја сећам, ја се не сећам града, како је изгледао место. Ништа, ништа, оно као... Ја могу из прича да причам шта су мени рекли. Али оно чега се сећам је само то. После, касније, Трстеник, детињство, јер сам одрасла у Трстенику. (ГЗСГ13)

Период расељеништва некада је могао бити казиван без осврта на личне потешкоће у прилагођавању, као и у случају појединих казивача друге скупине, када је прављен отклон према самој тематици прогона, чиме би саговорници наглашавали своју делатну моћ, у контексту превазилажења последица измештања. Тако је расељеништво могло потпуно губити релевантну улогу временског граничника у животним нарацијама. Осврти на директне последице прогона, међутим, били би присутни и тада, при чему је наглашавано да су генерације родитеља саговорника биле те које су се на специфичне начине носиле са губицима, некада праћеним и телесним оболевањем. Наглашавање утицаја физичког разарања домова и последица узурпације, ипак није изостајало у наративима ове категорије саговорника:

ИС: Јесте ли имали проблема у смислу да је било окупирано ваше власништво?

СГ: Моја, овај, имали смо две куће, ту је једна у граду где смо живели, и друга која је била онако, у изградњи, али је била огромна, и била је мало ван града, и ту је мој тата држао аутосервис, и таман смо се пар месеци пре бомбардовања у њу преселили, тако да оно, некако сам већ била навикла на селидбе, то је само ухватило руку, па сам се оно, нешто сто пута селила, али, на пример, та кућа у граду, први комшија за ког, али никад не бих могла да верујем... Значи, човек је педијатар, моја мама, сто пута га је звала у три ујутру да дође, не знам, дете има температуру или шта, овај, стварно је човек био сјајан. Ја не знам шта се њему десило 99, да ли је претрпео нешто, овај, да се толико промени. Значи, они су, буквално, кућу запалили, и срушили, изравнали је, и направили двориште своје, отприлике, јер су некако све биле овако дугачке, и онда се он само онако проширио. Е сад, правно, оно, имали смо све папире за ту једну, за ову другу је богами мој тата имао проблема, мислим, једва, и то је само он могао да среди, јер он је један од ретких који је купио плац од тог неког Шиптара, а Шиптар је па купио од неког Србина, пре типа неких педесетак година, и све се водило на тог неког Србина, на типа, педесет и неку можда, а тај човек је умро, па је имао шест наследника, па по иностранству... Па мислим, он јесте имао неке папире, али то није било укњижено, и онда док је добио то да је један кроз један, буквално, к'о да га немаш, нити можеш да га продаш, нити шта можеш да радиш, а пошто су је онако... Прво су све живо скинули, не знам, оно, буквално прозоре, кров, санитарације, па су је запалили,

а то је била огромна кућерина. Баш морам да нађем негде, да ти покажем, овај, слику. То је, буквално, било само да се минира онако, па да, па да оно, падне, мислим, да је било к'о зграда. Оно, свуда је било Ућка по зидовима, и слично, а од ове друге куће у граду, само је остао тај један, буквално, онако, спољни зид, сад ни њега нема, кад сам била прошле, претпрошле године. Сад ни њега нема, сад, буквално, онако, треба да станеш, добро да размислиш где је беше била кућа у односу на, лупам, бандеру, или, куће прекопута. Тако да је онако, прилично тешко препознатљиво, али није ми јасно како су успели да запале, јер махом, до душе, да не грешим душу, дошли су максимално изреволтирани. Мој тата се сто пута опекао, гасио је куће по нашој улици које су запаљене, мислим, јер то су куће уз кућу, и онда једна ако букне, оде све... (ГЗСГ2)

Последице принудне промене средине ипак ни у ком смислу нису представљане на уједначен начин. Одсуство личних сећања на принудно измештање није морало чинити расељеништво мање актуелном темом у контексту појашњавања тренутних животних околности саговорника, посебно код најмлађих лица ове групе, која би говорила о економским условима приликом одрастања и младости, или о начинима уклапања у нове средине. У том смислу, осећање стида у вези са пореклом, идентификовано је искључиво код казивача ове групе, те је оно некада директно и тематизовано као последица односа мештана у новонасељеним срединама према расељеницима:

ИС: Али кад те неко пита одакле си, кажеш из Ниша, или?

СГ1: Е па, то је био проблем у средњој школи, не знам зашто, да л' што су ме некако у основној школи због тога, можда је то моја претпоставка, можда тако није било, као да сам нешто избегавао, сад, он с Косова, они продали, они су овакви, дошли су да нам одузимају радна места, можда су и њих родитељи, тамо, не знам, али у средњој школи, сећам се оно, кад су, прва година кад је била, и онако, као, причамо, одакле су твоји, одакле су, и било ми је, не знам зашто, у том тренутку сам слагао да ми је мајка из неког села одавде, не знам које село је било, не знам зашто ми је било, оно, то, нисам хтео да признам да сам са Косова, као да сам се плашио, да ме као, да ме поново нешто, неко не прихвата, него сам хтео да будем прихваћен, и да кажем, ето, ја сам из Ниша, моји су из Ниша, и ето.

СГ2: Па, не као, него то си из тог разлога и урадио, сигурно.

СГ1: Па да [саговорник тихим гласом потврђује]. (СГ1: ГЗСГ17; СГ2: Г2СГ12)

За оне који су непосредно након расељеништва имали искуство промене школе, наведени период је могао бити приповедан и у контексту потешкоћа прилагођавања, а некада и промена различитих основних школа услед бројних пресељења породице. Проблем вршњачког насиља, шире и неприхватања Косоваца од стране мештана у новонасељеним срединама, посебно сеоским, могао је бити изражен и код породица које нису проживеле расељеништво, то јест које су се иселиле са подручја Покрајине пре 1999. године (ГЗДСГ1). Поједини од расељеника наводили би тако то да су се лако прилагођавали промени, и условљени њоме усвајали корисне социјалне вештине, док би други истицали да су се у првом периоду некада суочавали и са неприхватањем од стране вршњака:

Пример 1

СГ: Овај, тако да смо се ми, као, склонили у село, и овај, већ је кренула школска, нова школска година, ја сам морала одавно да кренем у школу, сестра исто, најстарија сестра је већ завршила средњу, и то, ту креће додатни пакао, јер су та сеоска деца, можда су се они сад мало еманциповали, као нешто су сад они се урбанизовали, то је било страшно, значи, они су нас називали погрдним именима, ја никако да се снађем, значи, плачем, сваке ноћи се будим у, јецајући, не знам шта да радим, дрма ме пубертет, отишла сам из неке, најлепше, где сам била, бре, фаца, разумеш, у Пришини. Ја сам имала четрдесет пајташа, са којима сам се као нешто ту, било ми је супер, ја сам била, знаш, дођеш, и онда те најгоре онако, све, и сестру моју, средњу и мене, то је било језиво, и ту сам некако прегурала, не знам, ту једну годину, на мишиће, и онда је сестра отишла за Митровицу, и онда сам после тога и ја са њом, одмах, овај, кренула тамо у осми разред, као Митровица је ипак мало, мислим, не мало, него је град, ипак ће ми бити лакше, да тамо се снађем, да тамо нешто кренем, баш ми је било тешко, и стварно јесте било тако, ја сам у тој школи одмах нашла неке, мислим, они су имали много разумевања за мене, и разредна, овај, која, која ме је прихватила, која ме је заштитила аутоматски од свих могућих, и од деце, и од наставника, нико није смео да, да било шта, крене, пошто сам ја била после тога, оно, као, катастрофа у школи, мислим, баш ми је било тешко да се, да се привикнем, и овај,

ту сам завршила основну школу, кренула у [саговорник не завршава реч; г...], Гимназију, и пошто су моје сестре завршиле Гимназију, Гимназија је у Приштини била, само фаце највеће. (ГЗСГ1)

Пример 2

СГ: Па, имао сам кол'ко, деведесет девете, десет, једанаест година. Једанаест година, завршио сам четврти разред, и овај. Пети разред сам кренуо да идем у Беране, где сам ишао, једно полугодиште. Након тога друго полугодиште петог разреда, и цео шести разред сам ишао у Рашку. Након Рашке, седми и осми разред сам ишао овде у Београду, и средњу школу сам овде завршио, и факултет.

ИС: Добро, значи променили сте заправо...

СГ: Да, четири основне школе.

ИС: И како је изгледало прихватање у свакој од тих основних школа, вероватно су искуства била другачија?

СГ: Јесу, овај, увек је било, колоквијално речено, прозивања на националној основи, као овај, звали су нас Шиптари, што је јако сметало, баш је сметало, али некако с ове дистанце, сад ми не смета, мислим да л' године одраде своје, или време, не бих рекао да је време, али године. Сад и кад ми неко каже Шиптар, ја се не љутим. Не дотиче ме, али знају деца да буду тако, јако, знају да буду [саговорник не завршава реч; нетолерантан...], нетолерантна, знају да баш онако добро, добро, повреде другог. (ГЗСГ5)

За лица која су у тренутку интервјуа и даље похађала средње школе, тема вршњачког неприхватања и даље се чинила постојаном, на шта је посебно скренута пажња у једном од породичних интервјуа са саговорницима који живе у Врању. Додатно је тиме поновно потврђена спорадична појава одбијања деце да говоре о свом пореклу, као и њихова ситуациона *идентификација* (ГЗСГ5, ГЗПСГ1, ГЗПСГ3). Такође је и живот у колективним центрима некада могао укључивати специфичне ситуације приликом уклапања деце у школске разреде. У том контексту навођена су различита искуства, како међувршњачка солидарност, тако и неприхватање, и стид који су деца у том периоду могла осећати:

СГ1: Па, основна школа је, било је критичних периода, добро, кад смо били мањи, то се није примећивало толико, али десило се једном, то се баш сећам, да нисам дошла у школу, и учитељица се забринула шта је било, послала је другарице да дођу, и кад су виделе где живим, мислили су да сам без родитеља, мислили су да сам у, како?

СГ2: У дому за...

СГ3: Дом за незбринуту децу.

СГ1: Дом, испричали су, Х. [саговорник изговара своје име] нема родитеље. То ме је стварно погодило, сада кад причам о томе, враћам филм, тешко, стварно, у средњој школи не толико, на факсу сам већ нашла себе и друга прича је била. (СГ1: ГЗСГ15; СГ2: ГЗСГ11; СГ3: ГЗСГ12)

Међу саговорницима ове скупине који су својевремено живели у колективним смештајима, а који су потом стекли услове за социјално становање, расељеништво је и даље сматрано ововременском темом, упркос назначавању одсуства подршке измештеној популацији, и занемаривању њеног положаја. О самим отежаним условима живота у пређашњим колективним типовима смештаја, саговорници ове скупине говорили су мање детаљно од својих родитеља онда када су спровођени породични интервјуи. Уопштено, неки од њих надовезивали су се на казивања родитеља, наглашавајући генералне карактеристике типова смештаја, или би наводили промене различитих места становања, не показујући ни приближно исти интензитет емоција у односу на њихове родитеље, што би и они сами запажали:

СГ1: Знаш како, ја сам, с обзиром да смо били прво смештени, кажем, у том селу, Сићеву, ја сам тамо и целу основну школу завршио, нисам хтео да мењам школу, чак и кад смо ми мењали локације, путовао сам за Сићево. Овај, у питању је, горе је у питање школа, која је мала школа, сеоска школа, значи, неких сто ученика је било укупно, у почетку је онако, било мало непријатно, и с њихове стране погледи, ово, оно.

СГ2: Увек.

СГ1: Касније, после неких две године, ја сам од петог кренуо горе, после прве године, друга година већ је било другачије, односно, већ смо се, оно, и упознали, и остало, да би дошли до тога да када ми је отац умро, рецимо, та школа од сто ђака је мени скупила као помоћ седам хиљада динара, што је тад била велика цифра, и много ми је то значило, тако да то је она прича, нису сви исти, увек има и добрих људи, исто тако, и док смо живели горе у одмаралишту, имало, имало је

доста људи који су били, оно, то у пролазу, на одмаралиште, па кад виде ситуацију, па су доносили ствари, наравно, старе, ношене ствари, и то да, то је све значило за неког ко је дошао, знаш, као четворо, четворочлана породица, значи, четворо деце у ствари, са две торбе, значи, ниси малтене имао ништа, ни ствари основне, а камоли нешто, нешто друго.

CG2: [Саговорник изговара узвик; ма.] Ниси имао кашику за ручање.

CG1: [Саговорник изговара узвик; ма.] Какву кашику. То ништа, тај колективни центар у Сићеву је у почетку спремао храну за, за нас, првих годину и по, две, после тога је то укинута, сад и горе тај, тај колективни центар се малтене и распао, нема ништа горе, али, овај, кад смо дошли, кажем ти, ти зидови су били, то је, прављено је да буде летиште, значи, да лети иду тамо деца, и типа да буде, оно, летња школа, и те такве ствари, да смо ми дошли ту да живимо, буквално, били у ситуацији да зими, ти, немогуће је да загрејеш, онај простор, зато што су, кажем, зидови за летњу употребу, тако да је прве године било, ненормално тешко и хладно, друге године су као доградили неке циглице около, то је исто била нека донација из Европске уније, па је то одрађено, са тим је већ било мало боље. Океј, стоји чињеница да струја се није плаћала, тако је била грејалица укључена, па је опет могло да се загреје, кол'ко тол'ко, да ето, да ти мораш да платиш струју, питање је да л' би се тако грејали, али добро, све то прође. Онда, у Медијани су већ били бољи услови. Доста бољи услови, у Бањи је опет било, повуци, потегни, али прошло је некако све. Што каже човек, све прође. (CG1: ГЗCG4; CG2: Г2CG8)

Промене адреса становања али и средине, бивале су учестале међу овом скупином казивача, како због принудног измештања, тако и даљег школовања. Породичне миграције, на тај начин, могле су се издвојити као важни аспекти *личних прича* о расељеништву, будући да се нека од лица нису могла стационарирати дуготрајно на подручју Покрајине након измештања унутар ње, или да су учестало мењала средине живота и рада, условљена економским околностима. Последице принудног измештања изнова би биле сагледаване кроз раздвојеност чланова породица. Саговорница која је наставила са радним ангажманом на подручју Покрајине, описала је тако потешкоће са којима се суочавају поједини расељеници услед бројних личних и породичних миграција:

CG: Сестра се, најстарија уда за Енглеца, па оде у бели свет, па ова друга за Американца, па оде у Америку, и сећам се као, да су моју мајку питали, пошто је моја мама, сад се враћам, много је тешко, да би разумела зашто то кажем, зато што, моја мама је била [саговорник изговара податке о запослењу мајке], кад, кад смо ми избегли из Приштине, она је остала без посла, није имала посао, и онда су се моје сестре сналазиле, радиле, ово, оно, она је остала без игде ичега, као луда, јер је буквално остала без прихода, овај, дуго је, дуго није имала посла, тек касније је ушла у [саговорник изговара податке о запослењу мајке], и тако да, и тако даље, али смо ми фактички били, како да кажем, нисмо имали кућу, добили смо стан на коришћење у Митровици, тај стан није био сигуран, нисмо имале ништа у Србији где бисмо се склониле, да се деси било шта у Митровици, а било је, сваког дана је могло да се деси нешто, и овај, и моја средња сестра је била у фазону, јао, идем у Америку да видим шта могу, шта могу да урадим, јер овде више немам шта, овде је крај, и овај, знам да су моју мајку питали, па како можеш да је пустиш, као, шта, где ће она, мислим, знаш оно, као брижно, неки, како можеш да је пустиш, а она каже, па ја да могу да јој пружим боље, ја је никад не бих пустила, шта ја могу њој да, шта да јој кажем, остани овде, ево, шта, шта, ћу да јој, овај, мислим, патили смо сви, ми се нисмо виђали годинама, са првом сестром, са њом, пет година, али ето, то су неке ствари, овај, које живот ти наметне успут, па се с њима бориш како знаш, ја сам, овај, у међувремену, ту била у Митровици, мама је радила, ја сам исто тако радила, док нисам нашла дечка. [...] Овај, а у међувремену, живот, живот, буквално, у једном коферу, и ја где год да одем, ја само мењам годишње, значи, ствари, летње, зимске, живот ми се састоји у томе да имам једно коферче, и дан данас имам много мало ствари, овај, јер као, и ту су те ствари, ја идем у Београд, јер у Београду имам пријатеље, имам, ту ми је негде друштвени живот, јер се у Митровици гасио друштвени живот, не друштвени живот, можеш да седиш по кафанама, и да испијаш кафу са неким истим људима, али сви ти неки људи са којима сам се дружила су отишли у Београд, већ давно. Као што је И. [саговорник изговара име присутне пријатељице], и другарица С. [саговорник изговара име пријатељице], и пуно пријатеља, који су се већ овде, као и сваки пут, кад год имам прилике, ја дођем овде, да се мало осетим живом, и овај, и онда ми је било најлакше да у ту торбу ништа не вадим, само перем ствари, враћам у торбу, е има журка, идемо овамо, 'ајде крени, идемо, ја у аутобус, и то се тако годинама дешавало, и мало ми је било и мука од тога, право да ти кажем, једва сам чекала да, да, да родим дете, јер онда је било, е кад будеш родила дете, онда више нећеш моћи, јер сам стварно била преморена, и због посла је било тако, гостовања (...), по Косову, свуда по Косову и Метохији смо, овај, гостовали, ово, оно, и по Београду, и по Србији, па ти си стално у неком ауту, стално си у неким, са неким коферима, које вучеш са собом, језиво, мајке ми, и онда сам [саговорник не завршава реч; за...], трудна, затруднела, и ту две хиљаде осамнаесту... Сад ћу мало да се одморим... (ГЗCG1)

У случају трајнијег стационарања на некој од локација, део саговорника ипак је истицао уклопљеност у места тренутног пребивалишта. Тако су поједини саговорници треће категорије указивали на то да су читаво своје одрастање провели у местима или подручјима која су њихове породице одабрале по измештању. У дијалогу расељеника друге генерације пореклом из Приштине, и саговорника измештеног из Призрена, који припада трећој класификованој генерацији, могла се уочити извесна разлика у наративизовању адаптације на услове живота у насељеној средини:

ИС: А на неки начин, Ниш осећате као свој град, или?

СГ1: Па сад, мој град је Приштина. А пошто сам овде сад...

СГ2: Па добро, као други град, ја не бих могао себе да замислим да живим у неком другом граду, а да није Ниш, искрено. Био сам пробао, али не могу.

СГ1: Ја јесам, ја сам срцем овде, или, душом, како се каже, али духом, душом сам тамо.

СГ2: Добро, да.

СГ1: Добро али, после већ ево кол'ко, два'ес' две године, богами полако, не бледи, него све мање и мање размишљаш о томе, о Приштини, о Косово.

СГ2: Па, пази, већи део живота сам овде, генерално, ја сад кад би требао да замислим свој живот у Призрену, не знам да л' бих могао да га замислим, иако имам сећања одоздо. Не знам да л' би' могао да га замислим, ипак овде сам много дуго, буквално знам сваки ћошак Ниша, али опет кад о томе размишљаш, увек те некако вуче нешто доле. И увек радо одем доле, тако да шта знам. (СГ1: Г2СГ8; СГ2: Г3СГ4)

У складу са наведеним, специфично је то да је код треће генерацијске скупине, у случају дугогодишњег живота на одређеним локацијама, могло доћи до уклапања у насељене средине и истицања тих места као изузетно релевантних у погледу *идентификације*, чак и приликом навођења снажних емотивних веза са некадашњим подручјем одрастања, које је обилажено. Наведени степен адаптације на промењена места био је, очекивано, знатно ређи у другим генерацијским категоријама. Расељеништво је ипак изнова утицало на потирање такве *идентификације* као потпуне, те је саговорница измештена из Косовске Каменице навела примарни значај свог порекла при самотематизацији припадности:

СГ: [...] Као океј, у Нишу сам, оно, већ, знаш, као, кад ме питају одакле си, ја кажем, из Косовске Каменице, али реално, овде живим, више од, сада већ двадесет и три године, тако да, оно. То је то.

ИС: На неки начин, сада осећаш Ниш као свој град, или?

СГ: Па, да, да, с тим што, не знам, нисам, нисам ја толико емотивно везана за Ниш, ја сам [саговорник се закашљава], [саговорник не завршава реч; ем...] емотивно сам везана за људе из Ниша, за своје пријатеље, за породицу, која је овде, али град као град, не везује ме на начин као кад помислим да ме везује Косово, значи, то је место, да, тако, где сам се ја родила, где је, оно, буквално моја породица, одакле је она дошла, одакле је потекла, одакле је, ту су ми корени, знаш, као, и то је то, као, увек, мислим, као, Ниш је место становања и мог живота, делимично га гледам, делимично гледам као да сам из Ниша, али не онако холивудски, да баш онако, не знам. (Г3СГ7)

Уклопљеност у средине, међутим, сходно годинама рођења саговорника, није имплицирала одсуство потребе за даљом променом места живљења. Лица која су боравила на територији Косова и Метохије наглашавала су даље планове о промени средине. Саговорници ове скупине такође би говорили о економским неизвесностима са којима су се суочавали они сами или старији чланови њихових породица, а измештање унутар Покрајине некада је било праћено и даљим исељавањем са постратног подручја. Повратак, остварен убрзо након расељеништва у случају једне од саговорница, такође није био виђен као трајно решење, а она је тако током интервјуа, којем се касније прикључио њен супруг, истакла да њих двоје планирају пресељење, упркос томе што су у Угљару себи изградили кућу, засновали породицу, и разрадили омањи приватни посао:

ИС: Па, то сам хтела да питам, како видите будућност овде, шта... Ваше деце?

СГ: Па будућност, искрено, не, не још дуго, још можда годину дана, две, три, плафон, више не, јер не знам, видите и сами каква је ситуација, посла нема, деца већ одрасла, завршавају средње школе, нема шта да их веже овде, а овај посао можеш да радиш било где, и у Србију, и где хоћеш, ако си заинтересован, и ако имаш мало искуства, и хоћеш да радиш нешто да, да ниси код приватника, да те малтретира, овако, неки свој бизнис мали да окренеш, то може свако да ради, тако да, не знам докле ћемо овде да останемо, питање је само, година, месеци, шта да Вам кажем. [...] Још годину дана, син завршава средњу школу, и он, ја чим завршим школу, ја идем одавде, јер дете нема друштво, и свако, његови вршњаци, чује кроз причу да ће да иду даље на школовање, нема посао, шта да раде, већ је осамнаест година, и да упише нешто, овде нема шта да упише, или у Митровицу, у Лепосавић, то је све, треба да се малтретира, да путује, да му плаћаш ти, нон-стоп стан или, да... И онда, није свеједно, а да га пустиш самог, са осамнаест година тек тако, на пример, да се осамостали и да, да оде у Србију да живи, па опет су те неке године још луде, нестабилне, где мора да будеш увек уз њега, и да га пратиш, и контролишеш, и друштво, и све, знаш и сама можда по себи, како је, још, немам појма, није лако, није, да одеш одавде, ја полазим од себе, мени ће много тешко да, да падне кад одем одавде, на пример, док се навикнеш, две, три године, друга средина.

ИС: А је л' имате где, код кога да одете, је л' имате?

СГ1: Па, ми имамо инвестицију, Ниш и Краљево, имамо, свекар има кућу, ми стан, али још нисмо, још, нисмо још, што је најгоре нисмо, и кад би продали, и кад би отишли одавде, не знамо где би отишли, где би, неки циљ, нешто да знаш, где би живео. (ГЗСГ3)

О пресељењу са подручја Покрајине говорено је освртом на перманентну неизвесност, која је лица доводила до немогућности осмишљавања животних планова, било са нове временске инстанце, или у тренутку прогона. Попут казивања саговорника друге скупине, и искази лица ове категорије указивали су на отклон који је прављен према некадашњим пребивалиштима породица. Дистанца те врсте могла је бити и емотивна и физичка, а *идентификација* је тако учестало довођена у везу са ширим подручјем Покрајине. Промена односа према некадашњим местима живљења код ове генерацијске скупине некада је ипак могла водити томе да је најпре приповедање о ширем географском пореклу било уписано у *идентификацију*. Описи постратног подручја, у складу са наведеним, нису укључивали само позитивне емоције:

СГ: У ствари, мени је Косово, увек, увек ми недостаје, увек сам жељна, нисам ја више, што каже И. [саговорник изговара име присутне пријатељице]. Приштина, мени Приштина много значи, али ја кад тамо одем, ја кад тамо видим шта је оно, мени, мени се згади живот, али га негде волим, волим тај град, из неке, из неке друге емоције, али волим Шар-планину, волим Призрен, обожавам, значи, волим да се шетам по Косову, по тим неким селима, где смо играли за једну баку, за неке тамо четири баке које живе у манастиру, да обилазим те најбитније манастире, то је, то је мој дом. У ствари не један град, него баш, баш цело Косово [саговорник наглашава констатацију], тако да ето. (ГЗСГ1)

Идентификација везана за места одрастања, као што се уочава у наведеном цитату, могла је такође бити присутна међу лицима ове групе која су својевремено живела у Покрајини. Тако је чак и саговорница рођена у првој половини деведесетих година навела праксу истицања места рођења приликом личног представљања и успостављања познанства:

ИС: Е сад, лично шта за тебе представља дом?

СГ: Па мене кад питају одакле сам, ја кажем из Приштине. Па, мислим дом, дом је тамо где су ти родитељи, је л', где је твоја породица, где ти је фамилија. Мислим, ми смо доста везани, мислим, повезани, овај, у породици, држимо се заједно, али, овај, генерално кад ме људи питају одакле сам, кажем да сам из Приштине, јер то је мој осећај. Ја је нисам заборавила и онда могу да кажем да сам одатле, али кажем, као, живим у Београду. Чак ме је брат од тетке, сад на Копаонику питао, вратио се из Дохе. Први пут га видимо, после пар година, тамо ради, то јест ја, и овај... Нешто његова девојка која је из Словеније ме је питала као одакле си ти, ја сам рекла из Приштине, али живим у Београду. И онда је мој брат реко', ти још увек говориш да си из Приштине. Ја реко', па говорим, мислим, одатле сам, нисам из Београда. Тако да, вероватно је то неки мој осећај припадности, да л' је то, мислим, увек ћу бити одатле, и припадати тој Приштини, то је некако мој град. Ја га осећам као свој. (ГЗСГ8)

У том смислу, постојала су и интересовања за стицањем сазнања о различитим аспектима историје постратног подручја, или су чак и каснија професионална усмерења довођена у везу са искуством живота у Покрајини. Додатно, чак и међу расељеним саговорницима који су становали приватно, у два случаја је забележено то да казивачи своја примарна пребивалишта званично нису променили, услед чега су и даље били пријављени на адресе у Покрајини, коју су ретко посећивали (ГЗСГ9; ГЗСГ16).

Однос према некадашњим местима живљења код ових саговорника могао је тако бити и радикално другачији спрема гледишта генерација њихових родитеља, а потреба за обилажењем напуштеног подручја могла је бити знатно слабије изражена, или у изузетним случајевима некада и изостајати. Додатно, постојање жеље да се посети Покрајина, без обзира на исход, могло је такође бити праћено наративизацијом страха, на коју лица других скупина нису тако учестало правила осврт када је у питању безбедност. Породична историја, услед тога, издвајана је и као разлог прекида физичких спона са местима рођења или порекла породица, што је потврђено још и у самој прелиминарној фази истраживања:

СГ1: Ја сам једном била у Косову Пољу, том селу где је тетка, и мене је био страх. Зато што сам ја као осећала да сам као отишла код неког другог у земљу, коме сам ја, заправо, претња. Овај, и то је, заправо, ја сам толико се плашила да ја чак нисам могла да дишем у некој продавници, јер сам ја била окружена, назваћемо их Њима.

СГ2: Слободно кажи Шиптари.

СГ1: Зато што, па није, па добро, али зато што смо ми на неки начин учени, мислим, то је и као нормално, пошто смо као Срби, да су Шиптари, не знам, сви зли, и лоши, и тако нешто, као што смо учени исто и за Хрвате, и за муслимане.

СГ2: Ко те је то учио?

СГ1: М. [Изговара име сестре; СГ2.], телевизија, зато што је све, све је пропагирало, како су све друге стране биле у криву, а ми смо као, ето, били у праву. Што не кажем да можда није тачно, јесте тачно, то сад није тема, али једноставно, ја сам се плашила. Зато што сам, не знам, очекивала да, а то су били људи који су мало били старији од мене, и који су радили свој посао у продавници. И нико ме није мрско погледао, и нико ништа није ружно да ми каже, или да ме увреди, овај, али ја сам се њих плашила. (СГ1: ГЗСГ14; СГ2: ГЗСГ12)

Осврт на лична осећања страха могао је пратити и казивања о повременим обиласцима историјски значајних локација на Косову и Метохији, затим бити довођен у релацију са одсуством реализације активности наведене врсте, које би чак могле бити сматране непожељним, што илуструју бројни примери цитиране грађе. Одсуство посета некадашњих места живљења, које је пратило тематизовање страха, везивано је првенствено за безбедност, али некада и личне антиципације емотивних потешкоћа приликом суочавања лица са промењеним окружењем, као и у случају других група саговорника:

СГ: Ја сам отишла 2001. године, после тога нисам. Ја да одем сада на Косово, не бих имала утисак да сам на територији Србије.

ИС: А да ли имаш жељу да одеш?

СГ: Имам, имам, много, али имам и страх, имам страх једноставно, мислим...

ИС: Ако можеш да опишеш страх, сад, да ли је то страх...

СГ: Физички.

ИС: Због безбедности?

СГ: Да, за безбедност. Да, да, за безбедност, мислим, поново кажем, мислим да је то можда и неоправдана ствар, јер, мислим, то има сада много различитих прича, оно што се типа, представља кроз медије, и мислим да то не мора да буде апсолутно истина, једноставно чињеница је да се дешавају срања, да се дешавају страшне ескалације, да људи и даље страдају, и на једној, и на другој страни, што значи да тамо није мирна ситуација, не кажем, у целом, на територији целог Косова и Метохије, али да, има тих критичних тачака, на пример, моја тетка, кажем, она ради у Косовској Каменици као учитељ, и сасвим нормално функционишу, мислим, тамо иде моја сестра, која има пет година, мислим, она иде у вртић, то типа, једноставно функционише, али не знам, претпостављам да је то само неки неоправдани страх, јер можда, чак и нешто што ја себи причам, да не бих отишла тамо, не знам, не знам како да то дефинишем, ја ти [саговорник не

завршава реч, каж...], да сам имала много прилика, и да имам прилика, било када да одем доле, али не знам, све ми је толико страшно. Можда и тај повратак тамо, можда се, типа, само плашим како бих реаговала, не знам, како бих се осећала кад бих видела свој родни град, не знам, мислим да би ме то баш доста дотукло, овај, фора је што некако, врло је чудно то, ја сам типа, као дете избегла одатле, и мислим, кажем, кад си дете не можеш ти да схватиш неке ствари, не можеш да их перципираш онакве какве јесу, а типа, и да, сада кад сам већ као зрела особа, и то, имам типа, тренутке, то је мени много интересантно, кад ме спуца огромна туга, типа, нека невероватна меланхолија, кад ми се, оно, буквално морам да плачем, тугујем за Косовом, мислим, кажем поново, вероватно је то нешто што произилази из те моје превелике емотивности... (ГЗСГ7)

Осећање страха, међутим, није било везивано искључиво за личне разлоге изостанка посета подручју, већ и за целокупно виђење ситуације у Покрајини. Саговорница, која је указала на то да је једном приликом ишла у обилазак Покрајине са мајком у склопу организованих туристичких посета, истакла је тако посебни значај који за њу има породично порекло, али истовремено, и осећај нелагоде у вези са затеченим стањем:

СГ: Па на пример, најлепше ми је било на Газиместану, тамо ми је било најлепше, овај, због те приче највише, те приче о косовским божурима, који су никли из крви косовских јунака, овај, због те приче, а некако сâмим тим, и тамо, и у Дечанима, били су присутни, овамо на Газиместану су били, ови, Албанци, из полиције, ваљда, присутни. Овај, па ти то, знаш, некако, неки благи страх, благи страх код мене је постојао, на Газиместану, а и овамо у Дечанима, ту су били ови из КФОР-а. Е од њих није био, није био неки страх, али већ сам се. Знаш како сам се осећала у ствари, као на неком лиминалном простору, тим етнолошким речником, сад се сећам свог професора [саговорник изговара презиме професора]. Као у неком измештеном простору, као да сам негде, знаш, јер као... Ти си у својој земљи, ја у себи кажем, да, ово је моја земља, ја, знаш оно, али ја сам прешла границу. Ја сам, значи, дала тамо личну карту, и ту је, знаш оно, сваког момента, као да је напета, нека атмосфера, е ја сам се тако осећала, напето, знаш, са благим неким страхом, и са несигурношћу апсолутно, да л' ће мени нешто да се деси. Знаш, оно. То је био пун аутобус људи, и то иде стално, ја сам знала да то стално иде, та путовања, и да они не би водили људе негде где стварно није безбедно, и људи не би ишли. Знала сам ја све то, али опет, ваљда због целе те ситуације, због целе приче, због свега што је било, неки благи страх у мени је постојао, ал' с друге стране, онако, осећала сам се и много поносно, поносна што сам тамо, што овај, то све видим, и осећала сам као ту је моја земља, и ту припадам, ја сам одатле, то сам ја, баш тако сам се некако осећала, али истовремено мало са једном дозом страха, оправданим... (ГЗСГ18)

Фотографија 22, Газиместан

Фотографија 23, Видовдан на Газиместану 2021

Током колективних посета Приштини и Призрену у време црквених слава, у којима је истраживач учествовао, присуство лица овог генерацијског узраста није било често, међутим, није потпуно изостајало. У случају постојања обилазака некадашњих места живљења код ове групе, они би се најчешће везивали за индивидуалне и породичне посете. Такође, одржавање физичких

спона са некадашњим подручјем одрастања њихових родитеља, за ове саговорнике бивало је приповедано у контексту одабира локације крштења, и планова о његовој реализацији, као што је указано и претходно обрађиваном грађом. Поједина лица су тако говорила о плановима да буду крштена у религијским институцијама у Покрајини, о накнадном спровођењу тих намера (ГЗСГ13), или одустајању од њих (ГЗДСГ2, Г2ДСГ3). Онда када нису у потпуности изостајале посете Покрајини су могле бити предочаване наглашавањем промене перцепције пребивалишта у складу са политичким контекстом:

ИС: Сад, када си први пут посетила Приштину након одласка у Звечан?

СГ: Е мој први одлазак у Приштину је био, можда 2003. године, сестра средња која је већ радила у [саговорник износи податке о радном месту своје сестре], па је шетала свуда по Косову, била је најнормалније, ја сам и даље била клинка, па сам се држала Митровице, северног дела, и онда ме је она повела, сад не знам ко је, неко је био још од мушкараца са нама, не сећам се тачно, и прошли смо поред једне улице, и она каже, е И. [саговорник изговара своје име], овде, ово је наша улица, ја кажем, [саговорник изговара узвик; ма] дај, није ово није наша улица, она каже да, да, И. [саговорник изговара своје име], то је наша улица, ја кажем, не Т. [саговорник изговара надимак своје сестре], није наша улица, ја кренем са њом, и само кренем да плачем, али то је, то је ридане било, стравично, тако ме је нека, само су ме неке емоције обузеле, ја знам да сам се једва смирила, овај, јер сам схватила да, немам појма где сам, у ствари. Овај, већ наредни, наредни пут, како се каже, наредног пута, кад сам ишла, већ је било лакше, али увек тако по нека, нека кнедла ми стоји у грлу, и као, [саговорник изговара узвик; ма] шта, они шетају слободно, а ја, као, ту сам неки странац, увек тако нешто ја себи кажем, док идем тим градом, увек постоји нешто што, што је, не знам, мада ја имам стварно, и дан данас неке пријатеље Албанце, с којима сам се, мислим, који су стварно дивни према мени, то су неки дивни људи, ја не могу сад да са њима сад будем као, еј, мислим, једноставно, сви смо људи, они су стварно, баш онако, коректни, и дивни према мени, ја желим да, да, овај, градим те неке fine односе са њима, да имам у сваком тренутку и њих као, за пријатеље. (ГЗСГ1)

Чак и приликом навођења приказане задршке према ранијим локацијама пребивалишта, посете су доживљаване као изразито емотивне, а нарочито први сусрети са местима одрастања, код лица која су имала сећања на њих, те је улога *породичног фолклора* у концептуализацији дома била изражена (Antonijević 2009a). Саговорници би тако исказивали своју делатну моћ, не сагледавајући породично искуство принудног измештања са позиције жртве, и уједно наглашавајући значај места порекла у концептуализацији припадности кроз осврт на посете, који је укључивао компаративно сагледавање локације ранијег пребивалишта у времену. Сусрете са простором детињства пратило је и његово потпуно нераспознавање, као што је наговештено и претходним цитатом грађе:

СГ: Не знам шта да ти кажем, ту смо, то је била улица која је онако, класичан онај шиптарски тип улице, јако је, сад не знам јеси ли била у Пећи можда, у Патријаршији? Овај, пут ка Патријаршији, па сад у принципу две овако као главне улице, то је била једна попречно. На углу улице је била једна велика цамија, која је 99. нешто запаљена, или нешто јој се десило, и та цамија ми је, заправо, била оријентир, овај, за, за моју улицу, пошто се свашта променило, ја мислим да сам приви пут отишла, после 99, први пут 2008. да сам отишла, ја сам имала блажи нервни слом. Значи, ја тамо док сам била, била сам океј, али сам све време онако [саговорник не завршава; реч...] треперила, кад сам се вратила у Митровицу, ја сам толико плакала, што... Поприлично сам неко ко је оуглао на ту тему, и по прилично сам неосетљива, чини ми се, али ја сам се толико исплакала. Значи, сопствену улицу нисам могла да препознам, јер цамија је срушена, и ја сад, овај, хтела да снимим, док сам ја извукла камеру, ја сам схватила да сам већ аутобусом прошла поред те улице, и оно као, боже, ту сам се родила, тринаест година сам живела... (ГЗСГ2)

Посете су, као што је уочено и анализом исказа саговорника друге генерацијске групе, оствариване некада и у случају лица која немају директно искуство расељеништва, па чак и оних која су одрасла у иностранству, што је била околност једне од помоћних саговорница (ГЗПСГ1). Такође, саговорник који је и сам проживео расељеништво, настављајући касније студије у иностранству, навео је да постратно подручје обилази сходно својим могућностима:

СГ1: Које питање је било извините, да л’?

ИС: Веза са подручјем.

СГ1: Да. И те како, и те како, овај, како да не, последњи пут сам био, две хиљаде шеснаесте, седамнаесте смо били [СГ2: Да.], ја мислим, са тетком, и са мајком, и са браћом од тетке смо били на гробљу, а пре тога смо, ја сам мало ређе ишао, ем због школовања, ем због обавеза, ало и те како ме веже, хоћу да идем, и те како, што кажу, волео бих своје кости да оставим доле, тако да... (...) Иако сам био мали, пет и по година сам имао, али памтим све, тако да. Мислим, велику већину памтим, и кад смо шетали Шадрваном, и кад смо јели сладолед из „Здрављака“. И сарајевски бурек, и леблебије... (СГ1: ГЗСГ11; СГ2: Г1ПСГ2)

Повремени обиласци могли су тако бити истицани као значајни са аспекта *идентификације* саговорника, без обзира на промене у расељеном окружењу, док би казивачи такође учавали генерацијске разлике односа према Покрајини унутар својих породица, некада напомињући и то да је одрастање лица изван Покрајине водило промени њене перцепције на равни припадности:

СГ: Ја сам једанаест година био доле, па опет, имам, вуче ме, много често идем доле, поготову с, с тим годинама, наравно, а са друге стране, брат, рецимо, овај најмлађи, њему је потпуно свеједно, њему је потпуно, значи, он је овде дошао са три године, ја мислим, тако нешто, тако, уопште нема осећај, и једноставно, овде је цео живот, за све што он памти, памти одавде, значи, нема никакве, никаква сећања одоздо, једноставно то је, та нека сећања, то, праве ту, како се то каже, носталгија, или шта већ, да те подсећа на нешто што је било раније. (ГЗСГ4)

Са друге стране, изостанак посета, није морао бити предочен у контексту страха, већ недостатка животних прилика, мада такве околности нису имплицирале и изузеће жеље да се некадашња места одрастања обиђу. Припадност је тако могла бити наративизована освртом на дисконтинуитет у погледу додира са физичким упориштима сећања, при чему су се културолошки *оквири памћења* такође издвојили као значајни при уобличавању *личних прича* (А. Asman 2011). Тако се једна од саговорница осврнула на медијске репортаже и њихово уобличавање *носталгије*, на коју реферишу и обрађивани литерарни извори о Приштини:

ИС: Добро, то је што се тиче тог неког периода, а да ли си након расељеништва одлазила до Приштине?

СГ: Да. То нисам, нисам, и имам јако велику жељу да одем, ја никада након, па сад би вероватно то био неки пети јул, кад смо били у Лепосавићу, никада нисам крочила, разлог тог неодлажења немам, да л’ се нису поклопиле коцкице, да ли, није страх, то могу одмах да ти кажем, значи, сутра да ми кажеш, да треба да одем, ја бих отишла, ја имам жељу, имам потребу да одем, тако да бих стварно волела, а никада нисам, мама такође. Бака је била, због продаје стана, и одлазила је после тога зато што је, тетка и деда су сахрањени у Гњилану па постоје те туре, то јест постојале су, сад не знам да ли то и даље постоји, кад идеш.

ИС: Кад су Задушнице.

СГ: Тако је. То је оно што ја, ја никад, али памтим, ја, рецимо, сада кад гледам на телевизији, па као, покушавам да нађем ту неку сличност из моје главе, то се много променило, то нису зграде које ја памтим, ја памтим да смо ми живели у једном делу Дарданија, и тај хотел, који је ту био, наше зграде су имале ону црвену опеку, био је овако један ред зграда, а бака је живела у зградама са жутом опеком, то је било мало, мало иза, ми смо јако близу ту циркулисали, али по оним телевизијским снимцима, не памтим, што ми је много жао, баш ми је жао. (Г1СГ6)²³⁸

²³⁸ У роману *Мирис дома*, аутора Пере Стефановића, приликом дијалога главног јунака, расељеног из Приштине, који посећује свој некадашњи дом, и његовог познаника косовског Албанца, долази до осврта на телевизијске репортаже снимане у центру Приштине. Главни јунак изјављује:

„Рече, Фаик, да на ‘видео’ снимам ову улицу са мојим домом! Заиста, веома је често приказују! Треба да објашњавам како ми је кад је угледам! Али ја и без тога имам! Очи су најбоље ‘камере’, а срце, душа, касета са бескрајном ‘траком’ у њему! Све је ‘снимљено’, све! Најпре овде! Сваки сантиметар, сваки трун! И ваздух! Чист, грмијски, или онај кад га смрад термоелектрана у Обилићу загади! Све! И ја ту, ‘траку’, тај ‘филм’, непрестано ‘обрћем’! Стално ‘гледам’ тај филм! На јави и у сновима! Ма где да сам, и на крај света да будем, те ‘слике’ не могу нестати! И што време више пролази, док ‘трака бледи’, оне су све јасније, оштрије! И

Носталгија у погледу односа према Покрајини код ове групе саговорника ипак је била ређе изражавана и емотивно наглашавана, уз кратке осврте на појединости из породичног живота, те је њено присуство некада и негирано услед одсуства сећања на некадашња места живота породица, или потребе да се она обилазе. У другим случајевима модалитет носталгије је често могао бити и *реставративног* типа (Војт 2005, 106), праћен наглашавањем губитка породичног дома. Успостављање нематеријалне везе са подручјем порекла могло је бити истицано и у контексту одржавања *породичног фолклора* о пореклу животворним, при чему је некада издвајана и национална категоризација као подстакнута губитком, док су њене форме узимале и савремене изразе. Значај приписиван националности тако је последично довођен у везу са расељеништвом породица, подупирући *конструктивне стратегије идентификације* (Wodak et al. 2009, 33). Национална припадност је тада била у првом плану наративних осврта на принудно измештање:

СГ: Да, моја породица је пре свега женска, то је ствар коју такође морам да нагласим, овај, мој је рођени брат, и да, са татине стране, та његова рођена сестра, она има још два сина, односно, моја браћа, овај, од тетке, један од њих, овај старији, он је класична Србенда, значи, ја њега обожавам, стварно га много волим, али он је, мислим да има истетовирано цело Косово, лозу Немањића, и не знам, вероватно, десет косовских, ових, то јест манастира са Косова на свом телу, значи, сваки пут кад га видим, он има неку нову тетоважу, и он је онако, баш, за њега не постоји, не постоји ствар која ће њега да оно, наведе да он помисли да Косово није део Србије, значи, то за њега, једноставно, не постоје, непостојећа реченица, знаш, оно, као, овај, они су баш доста родољубиви, баш су, много су, имају ту неку љубав ка Косову, ја кажем, поново, мој брат Л. [саговорник изговара име свог брата], типа, не знам да ли је он, типа, то једноставно, јер он је имао три године кад смо ми отишли са Косова, нема појма ништа, али он и даље, он има неку ту чудну љубав ка Косову, и поштовање, и то, мислим, он се много поноси тиме, као, кажем, старија браћа, као океј, 'ајде они су већ били, они су старији од мене, то јест, један од њих, па као и то можеш да схватиш, али као за њега који је био клинац, као, not so much, али он је покупио то од њих, и то је то. (ГЗСГ7)

Измештање је, са друге стране, појашњавано и као процес који је могао водити поновном промишљању припадности, у складу са чиме је уоквирано и унутар *стратегија преиспитивања идентитета* (Wodak et al. 2009, 33). Концептуализације дома код саговорника ове генерацијске скупине тако су, у ретким случајевима, могле показивати највећи степен отворености, међутим, и у том дискурсу дугорочне последице принуде промене пребивалишта виђене су као негативне, указивањем на то да формулација дома након измештања и код ове групе узрокује личне потешкоће:

ИС: А сад 'ајде, фокус тема дом, шта је за тебе дом, након промене свих места?

СГ: Јако тешко питање, то морам да ти кажем, зато што ухватим себе да, ја то мало на шалу кажем, сад ти ми кажи ако ја не причам превише, ја ти причам можда мало неформално. Е то...

ИС: Наравно, слободно, мени је...

СГ: Зато што, што знам да не треба да те давим са тим дефиницијама, то ти не треба.

ИС: Не дефиниција, твој лични доживљај, слободно неформално... Мислим, тако је и структурирано.

СГ: У филму *Казабланка* има та последња сцена, исто је рат, где главној глумици, сада она треба да се спаси, и она њега пита, као, где је твој дом. Он каже, ја сам космополита света, ја често себе тако доживљавам. Што има разлога зашто волим Црњанског, рецимо, и *Сеобе*, мислим да немам прави дом. Немам прави дом, него је дом где се у том тренутку нађем. У овом тренутку је то Београд, али ја не могу да тврдим да ће то бити мој дом, негде подсвесно, ја кад год ме неко пита одакле сам, ја увек кажем са Косова, јер заиста...

'трећа димензија' им се јавља! Само, не знам, чине ли то да олакшају, или да још више бола задају! Цела ова улица! Цела Видовданска, односно сада 'Мајке NĚNE TEREZE', мени то не смета, заслужила је она то, стално ми је пред очима. Све ове липе, које памтим као танке, ето, можда још тање од овог мог штапа, кад су засађене! Пратио сам њихов раст, прво цветање и први мирис! Ето овде! – Ухватих се за леву страну прса-овде је све! Цело Косово и Метохија, завичај мојих прапредака! А Приштина?! Радост, и туга и мука моја! Она стара чији сам сваки сокак знао и њима пресрећан шетао! И сваког суграђанина знао, застајкивао да се 'за здравље питамо!'" (Стефановић 2007, 189–190).

ИС: Да, то би било следеће питање, да ли истакнеш да си из Приштине?

СГ: Када ме неко пита директно, да, кад само овако са саговорницима, због мог посла, значи, због моје природе посла, ја ради лакшег, просто, не треба да отвараш себе саговорницима, то је посао, ја кажем Ниш, јер сам ту и пријављена, просто сам ту одрастала, један добар део, и онда ја кажем Ниш, али ако се потегне тема, или, рецимо, пријатељима, кад није посао, ја увек кажем да сам са Косова, ја сам јако поносна на то, заиста. Али, то је био мој први дом, тако да, заправо, имам више домова, за сваку моју етапу живота, тако да јесам космополита, становник света, али бих волела да се скрасим, само не знам да ли могу... Мислим да ме то, не треба, значи, обично кажу да људи имају трауме само ако им се нешто лоше десило, ја не доживљавам, рат је лош, и ја јесам била мала, али ја не могу да кажем да сам ја током бомбардовања имала нека лоша искуства, јер нисам, ја сам у склоништу била заштићена, и деца, јер су се старији трудили да ми не осетимо то, и из ове перспективе, ја скидам капу свим родитељима, требало је храбрости, да ти узмеш онај кофер, и да дете, јер деца осећају кад су родитељи узнемирени, ја ни у једном тренутку нисам видела да се моја мама плаши, а она је касније мени рекла да се она толико плашила, да није била свесна колико се плашила. Тако да, не знам, мислим да то расељеништво од малих ногу чини да ја не могу да се скрасим, да ме просто увек тера да сам у покрету. Значи, ја могу да се скрасим на једно место, али, значи, мој дух је такав, да ја подсвесно желим да одем, да ли је то сад повезано са тим, или није, ја кажем да јесте, али оставићу то да, ето, људи проуче.

ИС: Да ли би онда можда негде рекла да си ти и само расељеништво више доживела кроз то како га мајка доживљава, или?

СГ: Помешано, могла бих да кажем помешано, зато што, као што сам рекла на почетку, ја се јако добро сећам тога, тако да имам ја мој доживљај, имам и њен, имам и бакин, али, можда је микс свега тога како сам ја доживела, сада већ схватам маму из неке перспективе, колико је тешко да ти оставиш све што си градио, у тим годинама. Много је лакше кад си дете, превише, јер ти са шест година немаш ништа, имаш лутке, и неке пријатеље, али те пријатеље, оне праве, тек касније, (...) са шест година, седам, можеш ти да створиш пријатељство, наравно, али ниси ти то толико свестан, бар' мислим да ниси, сад, то остављам индивидуама. (ГЗСГ6)

Наративизација о дому код ове групе саговорника такође је била изразито комплексна, и у њу је често, а нарочито у случају даљег живота и рада на подручју Покрајине, могло бити уписано кретање. Саговорница, која је након расељеништва из Пећи са породицом била стационирана прво у Црној Гори, а потом у Алексинцу и привремено у Београду, да би се услед школовања, а касније и радног ангажмана преселила у Косовску Митровицу, о дому је говорила помињући његова различита физичка упоришта и социјалне споне, такође наглашавајући потешкоће у конкретизовању личне концептуализације дома:

ИС: Шта је за тебе дом, је л' дом сада ту где је твоја породица, или је Митровица твој дом, или је Пећ твој дом, или је све то твој дом?

СГ: Јаој! Ја, то је мени јако тешко питање, не знам, у ствари, да, ово хтедох да ти кажем, можда, можда је женама, да кажем, другачије, 'ајде, али ето, моја мама, на пример, и кад се удала, она се преселила из једног града у други, па знаш оно, крећеш опет од... Обично жене оду тамо где су мужеви, па се тамо удају, она је отишла из Призрена у Пећ, овај, знаш, опет, није, не одеш као избеглица, али, одеш оно, својом вољом. Некако, чини ми се да жене имају ту могућност адаптације, некако им је то нормалније, док мушкарцима, мислим да су они ко букве [саговорник се смеје]. Значи, корене имају и то је то, уопште није толико да су, да, да су флексибилни, тако да, можда не причају о томе, али мислим да је њима то баш, онако, тешко, тешко пало. Овај, а шта је мени дом, јао, то је тешко питање, пошто сам живела свуд и свакуд, и кад сам се удала, исто сам имала тај проблем. Мислим, кад кажем кући сам, оно, сад ја махинално седим код мојих, и кажем кући сам, мислим, јер код куће сам, па онда седим у Митровици, па кажем код куће сам, и оно, не знам ко ме зове на телефон, као добро, где си, у ком граду [саговорник се смеје], овај, као 'ајде да пијемо кафу, али нисам ту код куће, код друге куће сам. Тако да, не знам, то ми је стварно, а искрено, ништа нешто превише не доживљавам као, као свој дом, ево, и овај стан у којем живимо, не знам, пет, шест година, колико живимо, кроз, оно, размишљам, океј, хајде њега да издамо, и да изнајмимо неку кућу да би ми деца имала двориште, да оно, мало ето, природе имају. Мислим, кроз сам постала флексибилна, само да ми је оно, кол'ко тол'ко удобно ту где сам, па, стварно, оно, нема везе. Мислим, кућа је ту где су људи, па сад, да л' ћемо да живимо овде, или ћемо да живимо негде друго, то ће све наша кућа да буде. Не знам, мислим, ето... Мој стан у Београду, ја уопште то не доживљавам као кућу, издала сам га, људима кажем док га плаћате то је ваша кућа, баш тако, тако да то уопште не доживљавам као своју кућу. Не знам, можда чак и више Митровицу доживљавам, или тај Алексинац, ето то, од кад, од 2003. оно, да кажеш да смо тамо, па онда стварно јесте

кућа, кућа, и оно, кућа, двориште, пас, баш је онако некако, да можеш домом да га сматраш, али ето, тата ми је преминуо, то се сад исто... Ја на једну страну, брат на другу страну, знаш, више није, ни то, оно, да је дом, тако да дефинитивно, више се везујем тако за људе, него, оно, за простор, простор као простор. Може сад земљотрес да буде, па оно, шта да радиш. Не знам, то ми је баш онако, тешко питање, искрено нисам размишљала о томе, већина људи има тај концепт дома, и то ми је дом, ја оно, више и немам, све ми је једно. Имам нека места која ми имају неку посебну енергију, типа Високи Дечани, ја, тамо сам се венчала, крстила ћеркицу, овај, то ми је место које стварно онако има, има ми неку енергију, и не знам, мислим, оно, Манастир као Манастир, то је непроменљиво, то је било и пре петсто година, па можда због тога што се ту ништа није променило, то стварно имам неки осећај повезаности са тим, знаш, зато што је некако константо, а ово све остало, гради се руши се, прави се ново, мислим, немам неки, тако неки, осећај дома, шта је теби дом? Одакле си ти, нисам те питала? (ГЗСГ2)

Без обзира на временску дистанцу, и сагледавање принудног измештања као једне од фаза у *разградњи дома* (Baxter and Brickell 2014), са којом су се саговорници у свом младалачком добу некада лакше носили од својих родитеља, сегменти њихових исказа указивали би на то да су ови казивачи своје домове концептуализовали успостављајући извештајан континуитет са некадашњим местима живљења њихових породица. Категорија *пост-дома*, ипак у њиховом случају није била подједнако примењива као на грађу распоређену у прве две скупине (HadžiMuhamedović and Grujić 2019), будући да се у први план истакла вишезначност концептуализација дома (Korac 2009, 27; Brun and Fábos 2015, 8; Doná 2015, 69). Тако су се и код ове генерацијске групе могли издвојити сачувани предмети пренети приликом принудног измештања, а дом треће генерације у основи је, међутим, имао наротивизацију припадности, усмерену пре свега ка будућности. Прошлост је, на тај начин, уз сећања или њихово одсуство, као у следећем исечку наратива, била казивана у кратким фрагментима и контекстуализована освртом на садашњи тренутак:

ИС: Сад, да, онај тренутак кад сте напустили, шта сте успели од ствари да понесете. Шта...

СГ: Тада смо понели...Кофере, ја се сећам, ја и дан данас имам моју лутку, коју зовем Машинка, којој 11. октобра сваки пут славим рођендан, и то је та, то је моја ратна лутка, која је (...), она је свуда била са мном. Да је она мученица, да је била у неким подрумима, да има ону влагу, и ми смо морали њу да перемо. У склоништу је била, па кад смо кренули, значи, два кофера, ја се сећам да сам понела чак, али то је мислим, кад си дете, ја сам понела кухињу за барбике у једној кеси, јер је мени било битно, ја морам да перем судове сваког дана, како да не переш судове, то смо понели, и били смо, возом смо путовали, Приштина–Лепосавић. Тад смо били у неком прихватном центру, као рецимо, раставиш кревете, и као да смо мама и ја у једном, добили смо неке паштете, то се сећам, и био је земљотрес, то је много било деце, превише, ја се сећам неког плача, и баш неки врисак, тако нешто, е и после Лепосавића, ми смо отишли у Матарушку Бању. (ГЗСГ6)

Потпуно одсуство сећања некада је искључивало личну прошлост као релевантну одредницу дома, а задржане *идентификације* са подручјем најчешће су онда уводиле наратив о пореклу, унутар којег физичке посете некадашњим местима живљења нису морале фигурирати као значајне активности. Расељеништво је ипак и тада могло имати значајну градивну улогу у уоквиравању припадности, али пре свега у погледу односа према местима живљења насељеним након измештања породица:

СГ: За њу знам да су се вратила [саговорник мисли на повратак своје рођаке на Косово и Метохију], али да сам ја лично ишла, не. Да, да, у неком тренутку, наравно да бих волела, али то је страх, мислим то је, ја не осећам. Веруј ми да не осећам, ја не осећам ни Пећ, ја осећам само зато што су моји корени, јер су моји родитељи одатле, и добро, пореклом из Црне Горе, ја то ништа не осећам као своје. Сви, знаш, имају, мислим сви, рођен сам ту, ту си одрастао, и то ти је то, знаш, евентуално ако пређеш у Београд да студираш. Ми смо били доле, ја Чачак никако не волим, никако, дошла сам као мала, ево Л. [саговорник изговара име свог брата], мој брат, воли, ваљда и осећа као свој град, ја никако. Не знам зашто, да ме питаш зашто, и као мала ја сам причала, Чачак је град где ја идем у школу, а ја много волим Бар, јер смо ми сваки распуст, и дан данас, моје две најбоље другарице из детињства су две куће... И то је мало, сличан је однос као што слушам од, моја мама што прича тамо доле кад су били, кућа до куће, комшија, блиски смо сви, и то су те две моје другарице, кажем ти, из детињства, са којима сам ја и дан данас блиска. Ми се виђамо једном, два пута годишње, али ја кад се

видим са њима, [саговорник изговара узвик; ма] то, то, то је као да сам се јуче видела. То је тај однос, ето, њих две, и ја волим Бар, и увек сам причала волим Бар. Чачак никако, не могу ни Пећ да осећам, кад ја не знам, мислим, ја ништа не знам, ја само што чујем из приче мојих родитеља, и то је друга ствар, једино што сам осетила да је моје, где ја припадам, и сад, дан данас, ја сам дошла, на пример, код родитеља, на пример, у Чачак, али враћам се кући [саговорник мисли на свој тренутни боравак код родитеља], ја сам почела Београд, не почела, ја сам већ осма година тамо, иако ја живим тамо, и тамо сам, ето студирала, не знам зашто, то је вероватно нешто у ваздуху, или у глави, немам појма, осећам Београд. Осећам Београд, и волим Београд, к'о што волим Бар. Не могу ја рећи да сам из Бара, или из Београда, не, више не, знаш, кад кажеш одакле си, шта да причам знаш. У Чачку сам одрасла, у Пећи сам рођена, али моје порекло је, наравно, из Пећи. Ја сам тамо рођена, и одатле је цела моја породица, и то је, у ствари, црногорско порекло, то племе, зато имам и те корене, и ту генетику за [саговорник наводи своју област професије], и све ово чиме се бавим. (ГЗСГ10)

Свеукупно, дом је тако у контексту ове генерације учестало концептуализован посредством осврта на кретање, присилне и добровољне миграције породица и њихово порекло. Његова социјална упоришта била су посебно изражена, али физичка одредишта не би била потпуно занемаривана. Нарације о дому имале су тако пре свега позитивне емотивне валере, у које је могла бити инкорпорирана и заветна мисао у домену пројекције пожељних вредности и идеала. Посете различитих локација боравка чланова породица, сматране су конститутивним за самотематизацију, те је дом могао бити представљен као процес посредован културним идеалима (Somerville 1992, 530). Чин доласка мајке, која ради на подручју Покрајине, у посету деци тако је могао бити сматран аспектом дома:

ИС: Шта је за тебе дом?

СГ: [Саговорник прави паузу.] Па није место, физички. То је нешто што правиш са људима око себе. Мислим, не може да буде физичко место, за мене не. Зато што некако, то генерацијско искуство које имамо је да немамо дом, да немамо кућу. То је велика разлика, а дом је нешто што правиш са људима који су око тебе, знаш. Што правиш, па некако је то, знаш, кроз те приче, кроз, кроз односе. То ми је дом, знаш као, дом ми је кад ми мама дође кући, то ми је дом. Знаш као, немам осећај да је то кућа, да је то нешто физичко, као, ја морам да се налазим ту. Него је то више кад се сви скупимо и ту смо. То.

ИС: А са друге стране, поменула си то да не желиш да твој, да кажем, твоје имање буде отуђено.

СГ: Да, не, то није продато. То је друга ствар да они мени отуђе то. Нисмо...

ИС: Па добро, да, јасно да, али...

СГ: Али не бих ја то никад продала, зато што...

ИС: Да ли то доводиш у везу са домом на неки начин?

СГ: То је више историја породице. То је као, нека идеја, подсети ме, да, знаш као, издајеш своје претке, издајеш нешто што је твој идентитет, што, не би требао тако лако, знаш као, не би то требао тако лако да даш. Ја барем мислим, јер ја сам ово што јесам због њих, на неки начин, кол'ко год то чудно звучало, али ти јеси оно што јеси због тога што су ти људи нешто радили. Шта год то било, мислим, знаш, као, тај однос, океј, у рату се убија, умире се, нису ни они били као, тај, тај мој чукундеда није сигурно био цвећка, ако је учествовао у тим ратовима, знаш. Добио је одликовање, није да није некога убио, ја сам свесна тих ствари, али сам свесна да је он све време покушавао да држи породицу на окупу, да је то њему било важно. Да му је било важно образовање, сама одлука мог деде да се врати на то имање, и касније мог ујака, и, и сви ти неки, и сви ти неки, у ствари, да кажемо, породични митови, који се преносе у мојој породици, су, су неки митови у ствари, о заједништву, али и о јунаштву, доминирају и жене и мушкарци. Мислим, ја ти сад причам о мамином делу породице, јер смо о мами почели, али то имам исто са татине стране. Знаш, само што је то другачије [саговорник се смеје]. (ГЗСГ12)

Попут казивања лица из претходних категорија, и наративи из овог корпуса указивали су, сходно наведеном, на комплексан однос према припадности услед расељеништва, чак и код лица рођених непосредно по измештању. Унутар тог односа двосмисленост је уносио прекид реалних физичких спона са некадашњим пребивалиштима породица, и дисконтинуитет изазван одсуством сећања на дом, или његовом немогућношћу. Казивања о дому су тако укључивала различите локације живота породица, и повратно их доводила у питање као релевантне за самотематизацију. Показујући особености, такве *стратегije идентификације* преиспитивале су статичне

концептуализације дома, док је за сам чин њиховог ревидирања сматрано управо то да је узрокован принудним измештањем породица, као што се децидно може видети у темељном исказу саговорнице:

СГ: Тако да сада, кад ме неко пита, ја кажем, ја сам из Ниша, али сам пореклом са Косова, тачка, ето, тако кажем. Овај, тако да, а с друге стране овај, исто, постоји тај један, малопре сам поменула, па сад се враћам. Значи, тај мој мало амбивалентан мој однос, јер ја јесам суштински, и реално, и по мојим коренима, јесам одатле, значи, ја немам никакве везе са Нишом, и заправо да, и зашто мене исто, шта ме је исто подстакло да исто то кажем, да кажем ја сам из Ниша, пореклом одатле, зато што много пута кад дођем овде [саговорник мисли на Београд]. Знаш, кад сам дошла у ову средину, па онда кажем из Ниша сам, одмах крену неке форе везане за Ниш. Па не знам, Нишлијка, па ми кажу, е где си Нишлијка, а ја, немам ја ништа против тога, али ја сам, не осећам се тако. Знаш, нисам, нисам ја то што је њима дефиниција Нишлијки, ја то нисам, ја јесам Нишлијка у неком мом смислу, јер сам ја ту одрасла, али та њихова дефиниција Нишлијке, која је базирана на ономе што они знају о Нишу, ја себе ту не видим. А они знају, знаш, Фамилију, оног са Инстаграма, знају „Нишка бања, топла вода”, знају „Око Ниша киша, а у Нишу суво”. Знаш, знају Ђеле-кулу, значи, јер, ето, али то није моја, моја традиција, мој менталитет, то није, значи, моје је нешто друго. И онда, зато сам имала ту потребу. [...] И онда сам схватила да одма, од старта треба да кажеш, не док те они, већ тебе ставе у калуп, јер ти си као индивидуа, ти си неки идентитет, свој, људи те, они, већ оно, кроз визуелну представу те већ оно, повезују са нечим, па додају то што кажеш ти, о себи, одакле си, знаш. И зато сад кажем из Ниша, али шта сам хтела да ти кажем, последње, обећавам, нећу више.

ИС: Не, слободно, настави.

СГ: Овај, за тај мој амбивалентни однос, то сам поменула на почетку, рекла сам, амбивалентни однос са Албанцима, и овај, овако генерално, Косово и Метохија, Србија и тако, где ја у ствари као, ја кажем... Ја кажем, ја сам пореклом са Косова, али ја реално кад кажем, кад дођем овде, кад кажем идем кући, ја идем у Ниш. Кад кажем, знаш, идем на рођендан, ја на рођендан идем у Ниш, код другарице из основне школе, из Ниша. Кад, знаш, оно, кад кажем излазим у град, ја излазим у град у Нишу, у Београду, евентуално, океј, али ја, Косово и Метохија... Значи, ја тамо нисам била колико година већ, да ли ће да се укаже нека прилика да одем поново не знам, значи, немам то чак ни у плану. Имам у плану, на пример, некад да оно, интересује ме сад, на пример, да видим, Косовско Поморавље ту свадбу. Тамо они имају ове обичаје, и даље практикују, то ми је онако, то бих хтела да видим уживо, али то, знаш оно, кад буде знаш, значи, немам сад... Немам план да идем, немам обавезу, немам, имам неку родбину у Косовској Митровици, али немам обавезу код њих да идем неку, немам сад неку потребу, немам. На пример, желела бих, имам, имам потребу да одем, на пример, да видим исто тако, да идем у Дечане поново, тамо бих волела поново да идем. Тако значи, али то је знаш, све оно, биће, знаш оно, па... Ја сад имам да дипломирам, па имам ово, па знаш оно, тако да живот иде. Овај да, тако да, знаш, и онда, ја с једне стране, ја овамо ћу да причам некоме, ја сам с Косова и Метохије, и тако даље, а реално ми је кућа у Нишу, тако да, зато, ја сад некако себе, како ја себе доживљавам, и зато мислим да је можда и значајно. Ја себе доживљавам некако, ето, као, просто, неког ко је коренима везан за тај простор, дефинитивно, и не може ништа да ме одведе одатле. Овај, али, али, реално, детињство моје, моје успомене, су све везане за Ниш. Значи, све моје је везано за Ниш. Ја сам ишла, јесте, била сам то пар пута, распуста летњих да сам ја проводила тамо, али мало у односу на то, успомене из основне школе, средње школе, куда, не знам, и свега осталог у, у Нишу. Тако да, знаш, некако сам, и даље себи покушавам да дам одговор, и даље се мучим да одговорим на питање како ја да се декларишем. Знаш, јер, и онда, знаш, ја тако, на пример, разговарам с мојим родитељима, и они ми кажу, ма, ти си све. Ти си и Нишлијка, и Косовка, и овај, а онда како Косовка. Знаш, Косовка је широк појам, сад да сам ја, је л' сам из Прилужја, је л' сам Прилужанка, шта сам [саговорник помиње Прилужје због места порекла родитеља]. Па не могу да будем, знаш оно, Прилужанка, знаш, то је онда, па је л' сам Приштинка, па нисам ни Приштинка, зато што тамо једноставно никад нисам живела, па нисам, а нису ни моји, реално, живели тамо, тамо су радили, јесам ли Косовопољка, разумеш, па нисам ни то. Тако да, велика се питања ту у мојој глави постављају, баш из тога, као последица тога што сам, што је неко ето, дете из породице која је расељена одатле. Тако да, ето, видиш, ја сад овако и кад размишљам још више себе сада разумем у ствари, али мислим, и даље себи постављам та питања, то хоћу да ти кажем. Тако да, и онда за сада, како себе одређујем, управо тако као што ми моји кажу. Значи, док не смислим нешто боље. (ГЗСГ18)²³⁹

²³⁹ Део интервјуа по давању сагласности од стране саговорника уступљен је за публикавање, и објављен је у часопису *Ин-форматор* 8.

Последице принудног измештања, на тај начин, биле су осетне у концептуализацијама и антиципацијама дома ове генерацијске групације. Нарације саговорника додатно су осликавале стање *културне дезоријентације* у ширем друштвеном контексту, које је некада последице расељеништва додатно отежавало (Sztompka 2000). Најмлађи казивачи, с тим у вези, некада су сматрали расељеништво актуелном темом, доживљавајући његове ефекте осетним кроз трајне одразе на породичну динамику, период образовања и планирање даље будућности:

СГ: Па да, добро, сад је већ прошло доста година, али свидело ми се оно што је рекао [саговорник мисли на казивање свог оца], то ми је некако кључно, ја мислим, кад каже, сигурност, некако то ми је, ето, да кажемо, главно, кад се све онако сабере и одузме, од почетка некако као да, ја бар, не знам за Х. [саговорник изговара име своје сестре], некако, никад неку сигурност нисам осећао у овој земљи. У овом друштву, генерално, не знам зашто је тако, мислим, док сам био клинац, 'ајде то се некако и не примећује, али како сам постао старији, нон-стоп нека брига, оно, јам постојала код мене, оно, нон-стоп сам некако размишљао, каква ће будућност да ми буде, да ли ћу успети да обезбедим себи нешто, да нешто створим, увек ме је то, некако пратило, и некако ми је отежавало, просто, и да завршим факултет, и све, никад нисам имао мира, једноставно, кад бих, оно, сео да учим, не знам, никад нисам никакву мотивацију имао, да нешто завршим, јер опет, кажем, та сигурност никад није, никад нисам осећао сигурност, то мислим да онако. Добро, можда и они [саговорник мисли на своје родитеље], некако брину обоје, па онда су на нас то пренели, не знам, али то би хтео, онако, хтео да нагласим, онако битно, то би могла да обрађујеш. Можда ту има неке повезаности, па да. Али добро, и тата је такав, некако, оно, стално, стално брине, и његови су онако, болешљиви, и око њих брине, и око нас, и онда нека брига је оно, што бих рекао.

СГ2: Стално присутна. (СГ1: ГЗСГ17; СГ2: Г2СГ12)

11.1 Завршна разматрања

Анализа *личних прича* о расељеништву, које су лица проживела у раном узрасту, или на чије почетне тренутке немају директна сећања, указала је на специфичне концептуализације дома и формулације припадности, одређиване знатно шире у односу на казивања других група. Саговорници би тако, на једној страни, наводили да раније породичне домове не доживљавају као сопствене, што је већ било уочено у прелиминарној фази истраживања и забележеној изјави (Г2СГ14): „Ја на Косово не гледам као на нешто моје, или нешто што је мени отето, јер ја колико сам свесна себе, ја сам живела у Београду и мени је Београд, кад неко нешто каже, моје место, где ћу...” (Петковић 2021, 359). Такође, у ређим случајевима, једино у овој скупини, наглашавано је и постојање стратегијског изражавања припадности, које би подразумевало прикривање места порекла породица при успостављању нових познанстава због страха од приписивања негативних стереотипа и вршњачког одбацивања. Наведено је ову генерацијску скупину чинило специфичном у односу на прве две, указујући на последице одрастања у транзиционом друштвено-политичком уређењу, изван ранијих места пребивалишта породица које су прогоном додатно економски ослабљене.

На другој страни, присутни су емотивни искази припадности ширем подручју Покрајине, некада праћени повременим обиласцима, или радним ангажманом на постратној територији, уз ређа конкретна усмерења на некадашња места боравка породица. Доживљај самопроглашења независности Косова, код ове генерацијске скупине, такође се показао знатно другачијим, што је посебно видно у описима повремених посета Покрајини, због личних осврта на нелагоду. Гледишта те врсте некада су и специфично наглашавана, када би била праћена и додатним питањима од стране истраживача, тако је једна од саговорница истакла да је лични доживљај наводи на помисао да се родила у иностранству:

ИС: А сад, како ти гледаш на [истраживач не завршава реч; њих...], на тврдње косовских Албанаца да је Косово независна држава?

СГ: Шта, да ли је Косово?

ИС: Да је Косово независна држава, како гледаш на те њихове тврдње?

СГ: Па знаш како, ја гледам на то да, кол'ко год мени мама прича, ми нисмо изгубили Косово, мени све више и више се чини да јесмо, зато што и на самим Олимпијским играма се појавио грб, да је то сада засебна држава, просто, мислим да је изгубљено, колико год други причали, не, није, вратићемо га, ово, мислим да то више није, као да се некако... Имам некад осећај да сам рођена у иностраној држави. Чак, сад сам се, заправо, и сетила, кад сам причала са мамом доле сада, кад смо ушли, показао ми се онај знак за роминг, као да смо ушли, ја питам маму, шта је ово, мислим, ми смо на Косову, то је део Србије, како ја да сам у ромингу, чим смо у ромингу, опет некако, ето, сматрам да је то засебна држава, да то више није део Србије, мени, мислим, толико некако та два показатеља, друга застава, роминг, некако, показатељ ми је да се то одваја, као држава засебна, тако да мислим да ће се одвојити.

Доживљаји наведене врсте могли су утицати на потребу за посетом подручја и одсуство њене реализације, уз отворене осврте на осећања страха услед угрожене безбедности, нетипичне за друге групе казивача. На тај начин, иако факторе од утицаја на идентификацију није могуће разврстати на позитивне или негативне, видно је да у погледу физичког контакта са расељеним подручјем одсуство безбедности има негативан ефекат, сходно личном искуству и *породичном фолклору*. Упркос томе, као и одсуству сећања на некадашња места пребивалишта породица, затим и сагледавању расељеништва као тек једне од фаза у *разградњи дома, породични фолклор* о прогону издвојио се као значајан у погледу *идентификација* (Baxter and Brickell 2014; Antonijević 2009a). Разводњавање физичких упоришта дома сматрано је последицом принудног измештања, уз повратно наглашавање значаја социјалних релација као исходишта његовог стварања, унутар којих је нематеријално наслеђе такође истицано. Стварање дома је тако описивано као процес у чијој концептуализацији је кретање изражено, без потпуног губитка важности географских компоненти, чиме је наглашавана делатна моћ казивача.

Последице принудног измештања ипак су могле бити доживљаване и као осетне у тренутку спровођења интервјуа, не само у погледу односа према припадности, а то је било видно у емотивним реакцијама појединих саговорника, или задршкама које су пратиле опис принудног измештања. Расељеништво је тако виђено као трансгенерацијско искуство унутар породица, без обзира на то да ли су га сви чланови лично доживели, услед рањивости коју је производио економски положај измештених лица, суочених са животом у колективним центрима, подстанарским статусом и неразрешеним имовинским проблемима. Професионална опредељења и образовање лица ове скупине, с тим у вези, некада су били вођени суженим могућностима избора и потребом за зарадом. Поједина лица нису указивала спремност да говоре о било каквим потешкоћама, док би насупрот томе, други казивачи сажето, кроз опис реакција мештана или вршњака у новим срединама на њихов статус, преносили специфичност сопственог положаја, попут саговорнице која је након расељеништва из Ђаковице са породицом живела у Трстенику, а потом и у Старој Пазови:

СГ: Сећам се, имала сам пет или шест година, пошто је у Трстенику... Иначе Трстеник је изграђен, као (...) социјалистички град, јер је радила Прва петолетка, и онда су правили те социјалистичке зграде, или квартове. И сад, сећам се да моја мама, увек кад бацам ђубре, [саговорница не завршава мисао, мисли на однос своје мајке према храни]... Никад не бацам храну која може да се поједе. То се оставља код контејнера. Знаш, као храна, ово друго се баца. И ја нећу да заборавим, кад ми је нека као Циганка пришла, да ми тражи новац, и та жена је рекла, као, немој као њој да тражиш, као, она је с Косова, као, она нема. Онда сам ја као дете дошла кући, и маму питала, као, а што је важно што сам ја одатле. Јер ја нисам... До тог тренутка ја нисам схватала да је много важно, као, одакле си ти. Него је мени то било, као, ја се играм са својим другарима ту у Трстенику, ја сам ту. Ја нисам ишла иначе у вртић, него сам ишла у предшколско. Нисам, то сам бојкотовала. Тако да, овај, тад сам по први пут у ствари видела да је нешто другачије, нисам знала шта. Е онда, касније у школи сам, овај, на пример, нисам имала књижицу здравствену, него смо имали оне папире. Имали смо избегличке легитимације, на пример, то је исто било мени, што је исто... То ми је било, на пример, тешко.

ИС: Је л' имаш и даље, на пример, своју легитимацију?

СГ: Да. Да. Чак сам, кад сам, кад сам требала нешто за стипендију да прилажем, овај, за Војводину, исто сам морала то, као, (...) избегличку легитимацију да прилажем. Додуше, тамо имам без зуба, али добро, (...) знаш како те сликају, тад сам била, оно... И црно-бела је слика, да. Имам ту слику још. (ГЗСГ13)

Стасавање у таквим условима чинило је саговорнике посебно емпатичним према искуствима њихових родитеља. Казивачи су пристајали на интервјуе показујући да су заинтересовани за сазнања о својевременом начину живота старијих чланова својих породица, али некада и наглашавајући да су им поједини аспекти расељеништва предочавани тек накнадно, када су довољно стасали, и да трагични догађаји нису чинили уобичајени предмет породичних разговора. Емотивни описи припадности нису били потпуно уједначени, али је код ове групе саговорника носталгија ипак, начелно, била мање изражена, при чему се поседовање сећања на живот у расељеном подручју сматрало предусловом *идентификације* засноване на некадашњем месту живљења. Саговорница, међу најстаријим казивачима у овој групи, која је након расељеништва из Приштине принудно измештена у Зубин Поток, да би се потом преместила са породицом у северни део Косовске Митровице, где и сада живи њена мајка, док се она преселила за Београд 2018. године, где је основала породицу, тако истиче:

СГ: Па, знаш како, мени је дом, дом ми је Косово, дефинитивно, у смислу, зато што сам тамо, мислим, мајка и отац су ми одагле, и тамо, тамо сам живела тридесет и две године, али дом ми је и тамо где ми је мајка, где год она да је, ту ми је некако дом, а сад ми је дом и, и моја породица, знаш, сад је и овде, ово, некако ово мој дом [саговорница мисли на Београд], што И. [саговорник изговара име присутне пријатељице] каже, волим да дођем, брате мили, у своју кућу, будем, идем ја свуда, али сад већ хоћу да дођем, овај, у своју кућу, али тако некако, кад с поносом, с поносом кажем да сам са Косова, и да сам тамо провела тридесет две године, е сад већ стварно ретко идем, мислим, једино због посла, али то је, то је оно што сам ја, то је оно, све остало је, знаш, надоградња, ал' то је то, то је мој дом, значи, сви имају свој дом, па ваљда, имам га и ја, е и то је тамо, нека сви знају, па да, знаш. Можете ви да ми узмете град, можете да ми узмете, не знам, кућу у којој сам живела, али не можете да ми узмете дом, не можете да узмете моје порекло. Не можете да узмете то што су моји отац и мајка, деда, прадеда, рођени тамо [саговорник наглашава реч], што сам ја тамо живела, што сам ја доживела све што сам доживела, то је исто, део мог идентитета. Мислим, део моје личности. (ГЗСГ1)

Такође је било присутно и значајно ревидирање односа према некадашњим местима живота породица, која су на различите начине укључивана у личне аспекте *идентификација*. Теме повратка и опстанка поновно су уводиле питање *измештености* као релевантно, будући да ни једно од лица са сигурношћу није говорило о плановима трајног живота на постратном подручју. Упркос наведеном, многи од саговорника су тежили одржавању физичких релација са расељеним подручјем, а даље миграције са њега сматране су *наметнутим* (Petersen 1958). Додатно, и у овој скупини је било интелектуалаца ангажованих на подручју Покрајине, или оних који су се тамо школовали, што се такође могло одразити на генералне резултате истраживања, то јест њихову репрезентативност. Накнадно, по окончању истраживања, једна од саговорница из ове групе остварила је право на повратак. Идентификација се тако показала као отворена, мењајући своје контуре сходно постојању прилике остварења повратка и могућности радног ангажмана на подручју Покрајине, чинећи *мит о повратку* и даље постојаним (Al-Rasheed 1994).

Детаљније праћење и истраживање наратива генерација које су као деца доживеле расељеништво, или биле рођене након принудног измештања породица, омогућило би јаснију диференцијацију фактора од утицаја на идентификацију. Оно што се додатно засигурно уочава, јесте и то да је степен образовања могао утицати на даље развијање интересовања за породичним пореклом и националном историјом, мада је оно било постојано и код најмлађих казивача, који у тренутку истраживања још увек нису уписали факултете. Даља истраживања пожељно је вршити комбиновањем различитих метода индивидуалних и групних интервјуа, које се показало као сврсисходно за увид у динамику *породичног фолклора*. Такође, праћење у времену омогућило би даљи увид у утицај друштвено-политичког контекста на физички контакт казивача са местима порекла, који је код ове генерације понекад изостајао.

ПОГЛАВЉЕ 12: ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Квалитативна анализа *животних наратива* и *личних прича* о расељеништву, посматраних кроз призму *породичног фолклора* (Antonijević 2009a), указала је на различите генерацијске перцепције принудно напуштених места, при чему је за окосницу истраживања узет појам *дома*, као повезан са опажањем сопства (Ursić, Krnić 2022). Наведено истраживање конципирано је на основу постојећих антрополошких приступа теми расељеништва (нпр., Сикимић 2004; Златановић 2018), као што је описано у уводном поглављу. За потребе анализе изложени су и шири теоријско-методолошки оквири *студија о сећању* (Olick and Robbins 1998), као и о *култури сећања* и *заборава* (Kuļjić 2006; Đerić 2010), а предмету истраживања уз примарну и секундарну грађу, насталу на бази теренског рада, придодати су и литерарни извори.

Поставка истраживања базирана је на лонгитудиналном контакту и колаборацији са сталним сарадницима, који су истраживање уобличавали, поједини од њих утичући и на одабир литерарних текстова за анализу, услед тога што су их и сами издвајали као важне. Упркос *алокацијском* приступу, (принудно напуштена) места нису губила на значају (Cook, Laidlaw and Maig 2009, 55), а истраживачево присуство на расељеном, постратном подручју, сматрано је предусловом поимања социјалних и емотивних исходишта *идентификација* везиваних за некадашње адресе живљења расељеника, или за локације повратка (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983).

Теренско истраживање спроводило се у четири повезане фазе. У првој етапи прелиминарног истраживања током 2020. и 2021. године, интервјуи су обављани онлајн и на територији Београда. Током друге фазе су, на основу претходно остварених контаката, интервјуи спровођени у Нишу и Београду, када је настављена сарадња са представницима и спољним сарадницима удружења „Срећна породица” (почетак 2022. године). У трећој фази, поновно путем постојећих контаката, истраживања су настављена у северној зони постратног подручја и централном делу Косовске котлине. Последња, сарадничка фаза истраживачког рада обављана је у сарадњи са удружењем „Свети Спас” из Београда. У наведеној фази интервјуи су спровођени уз помоћ контаката наведене организације, а посећивана су и повратничка места у Покрајини, затим у зависности од плана рада организације, обилажене су и друге локације. На тај начин, уз планиране локације истраживања, које укључују Ниш, Београд, Косовску Митровицу, Грачаницу, и околину, грађа је прикупљана и у Новом Саду, а обилажене су и различите средине на Косову и Метохији: Готовуша, Штрпце, Брезовица, Станишор, Бостане, Шилово, Видање, Осојане, Жач, Доњи Драгољевац, Љубожда, Новаке, Велика Хоча, као и Угљаре. Након прелиминарног истраживања, преостале фазе имале су своја преклапања и подразумевале су обављање разговора у присуству једног, или евентуално два члана организације, али и индивидуалне интервјуе без учешћа чланова организација. Мањи број интервјуа обављен је и накнадно, сходно указаним приликама.

Описаном концепцијом истраживања, изнетом у другом поглављу – *Методологија теренског рада*, анализа је делимично дотакла тему савремених миграција са Косова и Метохије, будући да су на појединим групним интервјуима била присутна и лица из ове категорије, те и да је део саговорника са пребивалиштем на подручју Покрајине разматрао *наметање* свог поновног одласка са овог тла, услед политичке ситуације (Petersen 1958). Тако је разумевање учесталих миграторних токова било неопходно за интерпретацију концептуализација домова, које би укључивале различите локације и модалитете промене начина њиховог перципирања. Примаран тематски распон био је тако усмерен на интерно расељеништво, дефинисано у складу за закључцима изнетим у трећем поглављу – *Одређење тематског оквира рада: интерно расељена лица*. Речју, интерно расељеништво посматрано је као оно које укључује принудно напуштање места живота без преласка међународно признате државне границе, уједно узрокујући лиминалан

положај расељеника (Mooney 2005, 11), док се уједно тежило ширем поимању *измештености* (Ramsay 2019, 387–388). Наведени резултати потврдили су неопходност приступа антрополошком истраживању кроз призму ширу од званичних категорија јавних политика у домену принудних миграција, повратно критикујући њихове последице (Јовановић 2023, 14–15).

У циљу прецизније диференцијације наративизације доживљаја и последица расељеништва, издвојене су три условне *културно-историјске генерације* казивача (Litvinović 2001), спрам узраста у којем је расељеништво доживљено, а међу саговорнике последње категорије укључена су и лица рођена непосредно пред принудно измештање породица, или након њега. Централне оквири приступа теми расејања чинио је *породични фолклор*, као медијум наративизације искуства, у чије приче су уписане културне вредности (Antonijević 2009a).

Појму генерације, као што је у уводним истраживачким основама наглашено, најпре се приступило путем концепта *генерацијског позиционирања*, који је применила Моника Палмбергер. Издвојене генерације посматране су као искуствено омеђене тачке пресека у преносу сећања, чији *интерсубјективни* карактер је динамички обликован друштвеним променама (Palmberger 2016, 7–10). Истраживањем се није инсистирало на сличности историје и сећања, као што је то учињено у студији Монике Палмбергер, затим ни улога наратива у превазилажењу дисонантних сећања генерација није представљала примарни закључак (Palmberger 2016, 8), а већ је и сам обим приложене грађе, на нивоу систематизације, тежио да ослика неусаглашене ставове и сећања саговорника унутар истих, као и различитих, генерацијских скупина.

Последице прогона нису се показале као мерљиве по интензитету посматране искључиво спрам група казивача, већ су у свакој од њих на специфичан начин могле бити изражене, са наглашеном носталгијом код прве групе саговорника, и усмереношћу на будућност код преостале две скупине (Palmberger 2016, 3). Будући да се тежило искључиво нужним генерализацијама, скупине казивача нису означаване називима са историјско-културним референцама, већ према бројном редоследу, као прва, друга и трећа група саговорника, унутар којих је било могуће издвојити специфичан распон начина наративизације припадности. Накнадном класификацијом саговорника, уз примарне саговорнике прве три скупине, при чему је трећа, најмлађа група казивача, третирана као комплементарна у односу на прве две, услед одсуства могућности детаљније нарације живота у принудно напуштеним местима, издвојене су и секундарне категорије казивача. Такву диференцијацију произвео је колаборативни и вишелокацијски основ истраживања, систем одабира саговорника по препорукама и познанству (Вучинић Нешковић 2013, 33), али и различит квалитет интервјуа.

Заснивањем истраживања на *колаборативном* раду и сарадњи са невладиним удружењима, посвећеним правима расељеника и њиховом повратку у Покрајину, грађи су прикључени и допунски извори, зарад детаљнијег поимања начина одржавања физичког контакта расељеника са принудно напуштеним местима, кроз сагледавање могућности и важности одрживог и сезонског повратка, колективних посета Покрајини, и ангажмана на том пољу. Тако је посматрање са учествовањем укључивало присуство истраживача на колективним посетама расељеника Покрајини, али и једнократни обилазак повратника у сарадњи са удружењем „Свети спас”. Свеукупно сумирано, на наведеној бази издвојена је примарна грађа, диференцирана на генерацијској бази уз издвајање три скупине главних саговорника, као и секундарна грађа, такође настала на бази теренског рада, у коју улазе сви преостали интервјуи. Секундарна грађа имала је допунску намену појашњења односа саговорника према дому, а засебну врсту извора чинили су и поменути писани наративи, то јест изабрана књижевна дела, косовскометохијског аутора Пере Стефановића (1927–2014).

За предмет истраживања писаних и усмених наратива расељеника издвојене су наративне конструкције о дому, тачније културне и идеолошке вредности које су у њих уписане, а оквири антрополошког приступа теми дома изнети су у четвртом поглављу – *Појам дома у антропологији*

и шире. Дом је тако посматран као релациони појам, подручје разматрања губитака, али и агенсности принудно измештених особа. Теоријски оквири о *домициду*, омогућили су прецизније тумачење *социо-симболичких* и политичких димензија измештености описиваних од стране казивача (Nowicki 2023). Саговорници су тако били у прилици да проблематизују сопствени положај, као лица која су се раселила, унутар или изван Косова и Метохије, или као повратници на ово подручје, којем су могли приписивати различит значај, било у националном или југоносталгичном тону, у приватности или путем различитих медија.

Анализа стварања дома након принудног измештања, базирана на сарадничком методу, тежила је да обухвати различите облике културног ангажмана расељеника који су примарно усмерени на тему прогона. Услед наведеног распона обухвата истраживања, тежило се обједињеном теоријском оквиру анализе различитих домета текстуализације и наративизације расељеништва, чије је упориште имало заједничку географску компоненту, Косово и Метохију, као принудно напуштено подручје, и тачку вољног повратка. Теоријски осврт на тумачења мобилизације националног сентимента у пољу *јавног памћења*, издвојио је подручје Косова и Метохије као изузетно важно, услед потенцијала политизације *косовског мита* и историјско-религијског значаја територије (Goodall and Christopher 2015, 6; Olick and Demetriou 2006; Ray 2006, 153). Ослањањем на постојеће закључке тежило се приказивању и анализи различитих наратива трауме расејања, и њених многобројних утицаја на изражавање припадности код саговорника, чиме је наглашавана процесуалност идентификације (Spasić 2011, 82).

Културна траума посматрана је тако као поље преплитања индивидуалних и социјалних оквира сећања, где долази до генерацијског профилисања наратива о минулим догађајима и преговарања о значењу њихове симболике, као што је описано у петом поглављу – *Сагледавање расељеништва кроз призму студија сећања: теоријско-методолошки оквир анализе грађе*. Наведено је омогућило интердисциплинарни приступ трауми, посматраној кроз *институционалне*, то јест дискурзивне оквири (Thompson 2021, 112), услед чега се тежило антрополошкој контекстуализацији појединачних нарација (Thompson 2021, 115). У основе наративне анализе уграђен је конструктивистички приступ идентификацији (Pereira Rodrigues 2023, 141), а генерацијска окосница чинила је средиште тематске категоризације литерарне грађе и усмених извора (Polkinghorne 1995, 15, 18).

Услед већ постојећих истраживања о расељеништву и анализа његових антрополошких, родних, лингвистичких, демографских, социолошких, психолошких и поетских димензија, тежило се синтези предмета анализе, који не би у потпуности понављао доступне премете фокуса, али су уједно наглашаване и подударности резултата са закључцима изнетим у спроведеним истраживањима, тамо где су биле изражене (Сикимић 2004; Аритонович (Миловановић) 2009; Срећковић Јеросимић 2009; Медојевић 2010; Денић 201; Ћирковић 2012; Медојевић, Милосављевић 2015; Златановић 2018; Минић, Станковић, Павићевић 2021). Теоријско-методолошки оквири анализе, изложени у шестом поглављу – *Теоријско-методолошки оквир анализе усмених наратива о дому*, као и у седмом поглављу – *Теоријско-методолошки оквир анализе писаних наратива: контекст књижевне обраде прогона Срба и других народа са Косова и Метохије*, базирани су тако на постојећим моделима истраживања у области антропологије миграција, фолклора и књижевности (нпр., Antonijević 2009a; 2009b; 2020; Gorunović 2012; 2014a; 2014b; 2019).

Прелиминарна истраживачка претпоставка о значају утицаја расељеништва на концептуализацију дома показала се оправданом, испољавајући се као тачна и међу последњом скупином саговорника. Генерацијска диференцијација имала је за циљ, на тај начин, да укаже на генералне карактеристике *стратегија идентификације* (Wodak et al. 2009), које су и унутар условно подељених група могле варирати, мада су тежиле да заузму заједничке референтне тачке, било приликом казивања о прошлости, или о тренутним животним околностима. Ефекти

измештања у пољу испољавања припадности, укључивали су како *конструктивне стратегије* наглашавања *националног идентитета*, тако и *стратегиије* његовог *преиспитивања* (Wodak et al. 2009, 33), присутне код све три категорије саговорника; док је неминовност ескалације конфликта, без обзира на та становишта, учестало довођена у питање. Почетна теза постављена је довољно широко, тако да може претрпети различите промене тематског фокуса које чине нужне последице истраживачког теренског рада, посебно оног базираног на сарадњи са саговорницима.

Приликом анализе наратива тридесет и осам казивача прве генерацијске скупине (двадесет и један мушкарац и седамнаест жена), рођених између 1945. и 1969. године, уочене су *идентификације* базирание на некадашњем месту живљења (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983), док је већ код друге групације, у коју је убројано тридесет и седам саговорника (двадесет и четири жене и тринаест мушкараца), рођених између 1970. и 1985. године, било присутно значајно ревидирање перцепције расељених места. Лица треће категорије, рођена у периоду од 1986. до 2000. године, која су у раном детињству проживела принудно измештање, или на њега немају директно, већ само посредно сећање, исказивала су знатно отвореније концептуализације дома. Трећа генерацијска скупина, коју чини осамнаест примарних саговорника (четрнаест жена и четири мушкараца), показала је највише сличности са последњом генерацијском скупином коју је у својој студији издвојила Моника Палмбергер, истражујући односе према прошлости у Мостару, означавајући саговорнике који су били деца током рата у време деведесетих година двадесетог века категоријом *пост-Југословени*. Код поменутих саговорника у њеној студији, као и у овом истраживању, уочена је дистанца према прошлости, условљена узрастом саговорника, затим је примећено и одсуство коначног, успостављеног наратива о прошлости (Palmberger 2010, 18).

Мултидисциплинарни теоријски оквир студија о дому, додатно је омогућио разумевање континуитета и дисконтинуитета припадности Покрајини, и различитих форми повратака расељеника. Праћење породичног *фолклора о губитку* затим је пружио увиде у одржане везе са подручјем Покрајине, чак и у одсуству директног искуства расељеништва, проживљеног тек од стране генерација родитеља саговорника, као и у наративне обрасце и границе изрецивости траума (Antonijević 2009a). Свеукупни резултати истраживања, као што је наглашено, приказани су на бази генерацијског мозаика, крећући се од писаних наратива ка усменим.

Будући да је истраживање пре свега фокусирано на нарације о дому, грађи су у осмом поглављу – *Текстуализација расељеништва*, придодати литерарни извори, тачније расељеничка фикција Пере Стефановића, чијом инкорпорацијом је промишљена и гранична зона *социјалног и културалног памћења* (А. Asman 2011), узевши да таква врста материјала чини предуслов колективног сећања (Раловић 2022, 109). Наведеним поступком у грађу су укључена и сећања генерација које су истраживачу биле недоступне, те је додатно и посредством њих појашњена и културна условљеност нарација о прогону (Куљић 2022). Такође, дисциплинарним *меандрирањем* (енг. *zigzagging*), у складу са поставкама Најцела Рапорта (Rapport 1994), омогућено је подробније разумевање Стефановићевих дела, док је повратно расветљен одраз уобличавања *културне трауме* на индивидуалне нарације о принудном измештању, то јест на имагинирање *места сећања* (Nora 1996, 14; Alexander 2004).

Биографијом Пере Стефановића истакнута је и његова улога у политичком и културном животу Покрајине. Показало се да Стефановић, највероватније, није учествовао само у потписивању Отвореног писма, упућеног Друштву књижевника Косова, као документа који представља прву јавну, политичку критику формулисану 1985. године у циљу заговарања побољшања положаја српског становништва на Косову и Метохији, већ и у састављању овог Писма, сроченог у форми оптужнице (Ђокић 2019, 218). Без обзира на политички карактер издвојеног документа, јасна је његова основаност по питању примедби о одсуству српско-хрватских аутора у врху руководства Друштва књижевника Косова (Veladžić 2014, Ђокић 2019), на шта се и сам аутор осврће. Политичка учинковитост ауторског ангажмана тек је један од разлога

укључивања његовог стваралаштва у корпус грађе, будући да је као примарна издвојена функција Стефановићевих дела у формулацији *мита о повратку* (Al-Rasheed 1994). Животворност његових дела, с тим у вези, огледа се у подударности текстуализације расељеништва са његовом усменом нарративизацијом, уз виђење напуштеног завичаја као жељеног места вечног почивалишта, истицање потребе за одржавањем физичког контакта са принудно напуштеним подручјем, посебно изражене код прве генерације саговорника, и наглашавање значаја меморијализације трагике минулих догађаја и њених жртава. Стефановић, на тај начин, успева да оствари свој *животни пројекат* (Rapport 2003), савладавајући отуђеност сећањем, и тако поновно задобија улогу *хроничара* промена и друштвених изазова које су проживели становници Приштине, оличених у животним условима маргиналаца описиваних у делима ране као и позне фазе ауторског ангажмана (Костић 2002, 44–45; Радуновић Столић 2007, 13; Јефтимијевић Михајловић 2018, 27). У његовим имагинацијама расејања изражена је интенција промишљања другачије будућности, посредством дијалогског, *фигуративног двобоја* (Сувајџић 2005, 39), чије је разрешење засновано на заједничком наслеђу народа на Косову и Метохији, испољеног у обичају гостопримства (Pavlović 2019, 18, 25, 91).

Опис културног контекста издвојеном стваралаштву задаје *рефлексивне* елементе *носталгије* (Војт 2005), постојањем паралелног идеологизованог дома, импрегнираног меморијализацијом конфликта, и његове противтеже, у виду *прозног дома*, који надилази отуђеност завештањем памћења (З. Ђерић 2014). Прозна слика расељеништва тако подстиче имагинативно удомљавање посредством позива читаоцима на саосећајност и на упознавање културно историјског значаја града Приштине. Наведено обогаћује разумевање усмене грађе, указујући на крајње пресеке *нарративних празнина* (Goldstein 2021), узевши да и Стефановић своје читаоце упозорава на лична ограничења, која га онемогућавају да ефектније срачи искуственост прогона, остављајући их запитане над догађајима које је он сам могао проживети. Лични Стефановићеви доживљаји омогућили су потпуније разумевање наратива прве категорије саговорника, нудећи огледало тематских преклапања, унутар којих је посета некадашњим местима живљења чинила предмет амбивалентних осећања, услед синхроног распознавања простора сматраног домом, и интензитета његовог губитка, оличеног у фрагментима разломљеног есцаја расељеника, непромењеним завесама упркос присуству узурпатора, или у преосталој гомилици камења породичне куће, недовољно великој да се од ње било шта направи. *Пост-дом* прве генерације саговорника чинио је тако све оно што је било могуће и немогуће пренети, услед чега је одабир нове локације живота могао бити само интересни, без остварења припадности, уз мањи или већи степен адаптације (HadžiMuhamedović and Grujić 2019).

Анализа грађе настале на основу интервјуа са првом категоријом саговорника приказана је у деветом поглављу – *Однос према прошлости у контексту идентификације саговорника прве генерацијске скупине*. Поновна стварања дома прве категорије саговорника тако су укључивала одржавање пријатељстава успостављених пре расељеништва, учешће у колективним посетама постратној територији, и њене појединачне обиласке, рад у невладином сектору, политички и културни ангажман везан за Покрајину, боравак на њеном подручју услед наставка рада у измештеним институцијама Републике Србије, који прати одвојеност од осталих чланова породице током радне недеље. Наведене делатности чиниле су тако средиште стварања заједништва међу расељеничком популацијом, које подупире *идентификацију* везану за место (Yi-Neumann 2023).

Осећај *измештености* сматран је актуелним и израженим код прве скупине, некада и потпуним услед телесних обољења узрокованих траумом губитка и суочавањем са њом. *Измештеност*, сходно томе, нарративизована је као отеловљена, што је најевидентније осликавано казивањима о првим сусретима са разореним домовима, и њиховим утицајем на здравље. Сагледавање структуре наратива саговорника прве скупине додатно је потврдило ову

констатацију, указујући и на то да се искуство принудних миграција уоквирује појашњавањем ширих последица разарања Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, које су *измештеност* учиниле феноменом знатно већих размера (Минић и др. 2021, 20), узрокујући избеглиштво и расејања народа.

Уклопљеност прве групе саговорника у накнадно насељене средине најчешће је сматрана непотпуном, осим у случају постојања њихових спона са пореклом породица, а у извесним околностима и потпуно неоствареном. Адаптација је некада бивала потпомогнута и уклапањем деце расељеника у нове средине, или могућношћу наставка живота у близини сродника и пријатеља. Чезња за местима живљења била је изражена код лица из ове групе, а њеним дескрипцијама су доминирали симболички и евокативни описи мириса и хране. Носталгија овог типа могла је бити личног карактера, или задобијати културно-историјске референце, на пример, поменом мириса липе у главној улици Приштине, која је била средиште корзоа. Сетне конструкције издвајале су значај просторности, и *просторне прошлости* у привикавању на промењене средине (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983). *Просторна прошлост* имала је значајну улогу у *социјалној навигацији* (Vigh 2009), будући да су позитивне одлике нових места боравишта и пребивалишта мерене у контексту сличности њихових карактеристика са напуштеним срединама.

Уобличавање прошлости могло је бити и стратегијско, будући да је према Палмбергеровој, као и другим ауторима, тема заборав инхерентна издвојеној проблематици, тако да се питање изостављених тема, или могућих аутоцензура усмеравало на разлоге прећуткивања о одређеним историјским догађајима, указујући на културну условљеност нарација (Palmberger 2016, 9). Међу цитираним изјавама управо је било и оних које су упућивале на *усаглашавање сећања* посредством заборав и прећуткивања код прве две скупине саговорника. На пример, критикујући промене настале у Покрајини самим крајем осамдесетих година двадесетог века, тачније нерегуларности успостављања доминације српског народа у државним институцијама Покрајине, један од саговорника прве генерације завршио је констатацију заокружујући наратив *кодом* која је указивала на самоограничавање у изношењу мишљења:

СГ: Без обзира што су Срби, али тада та политика Слободанова, и његових људи који су живели доле и радили, то је она иста политика к'о и Шиптара... [...] *Не знам, да не буде, али то је то.* (Г1СГ11)

Исте промене, насупрот томе, могле су бити представљене у контексту побољшања животних услова. Сећања на некадашњи живот код ове скупине саговорника била су посебно важна, без обзира на вид ставова који је у том пољу изношен, омогућавајући казивачима да се поставе у улогу сведока. Стварање дома, с тим у вези, почивало је на интеграцији прошлости која омогућава континуитет припадности расељеном подручју, те је долазило и до тога да упркос трајном пресељењу расељеници званично не промене своја пребивалишта, остајући официјелно везани за адресе принудно напуштених места становања.

Наративне конструкције дома прве категорије саговорника показивале су изражену комплексност, јер је одредница *пост* у стварању њиховог дома, нужно почивала на истицању снажне споне са напуштеним местима и увиђању неминовних измена завичајног подручја (Hadži Muhamedović and Grujić 2019). Накнадну генерацијску диференцијацију према групама омогућило је и уочавање потребе за просторном дистанцом од читавог подручја Косова и Метохије, код једног од најмлађих саговорника из прве групе, који је упркос томе испољио *идентификацију* везану за место. Потпуна промена друштвено-политичког стања, тако се издвојила као један од фактора који може утицати на прекид мотивације за одржавањем континуитета физичког контакта са некадашњим местом живљења. Ефекат тог фактора био је израженији код лица друге скупине, док су искази саговорника прве групе некада указивали и на неизмењен осећај припадности приликом сусрета са некадашњим местима живљења, али чешће

на изражену емотивну сатисфакцију приликом њиховог обиласка, уз одређена нераспознавања простора. Са друге стране, лица су могла наставити рад на територији Покрајине, и обилазити њено шире подручје, уз одбијање да се поновно сусретну са својим завичајем, због емотивне везаности и трауме уништења дома. Речју, након прве посете некадашњем пребивалишту, услед трауме суочавања са физичком девастацијом дома, могао је тако уследити и изостанак даљих обилазака принудно напуштеног места.

Разумевање спона прве, али и друге категорије саговорника, са некадашњим подручјима живљења, подразумевало је обраћање пажње на однос саговорника према свакодневици, наслеђу, интимно значајним локацијама и институцијама, као и на њихову нарацију снова. Наведеним аспектима *разградње* и поновног стварања дома приступљено је кроз призму антрополошких студија о настањивању места након принудних миграција (Baxter and Brickell 2014; Lems 2018). Међу првом скупином саговорника издвојени су тако социјални аспекти стварања дома, истакнути кроз одржавање друштвених контаката и удруживање оснивањем организација које окупљају расељенике. На идејном плану стварања дома уочено је очување нематеријалног наслеђа, издвајањем родних улога у креирању атмосфере дома и подизању породице, а додатно је запажена и лична потреба расељеника за учешћем у обради *културне трауме* кроз различите форме и карактере медијације, било у дигиталном простору или путем других, јавних средстава комуникације. Идеолошки оквири стварања дома такође су се показали као важни у погледу анализе односа расељеника према имплементацији националних стратегија, при чему се сматрало да сам опстанак српског народа на Косову и Метохији директно зависи од карактера државне подршке Републике Србије. *Констелације* концептуализација *домова* тако су се истекле као изразито комплексне (Brun and Fábos 2015; Doná 2015), повезане са негацијама могућности остварења људских права неалбанаца у Покрајини и отпором таквој ситуацији, који указује на делатне капацитете расељеника испољене у тежњи да остваре лични континуитет припадности расељеном подручју.

Колаборативни приступ истраживању, помогао је прикупљању и интерпретацији грађе, прикључујући тематском сегменту и питања организованог повратка расељених лица, њиховог стварања дома у контексту бројних ограничења (Petersen 1958, 261). Такав приступ омогућио је и креирање помоћне грађе, која је расветлила значај физичког контакта расељеника прве категорије са подручјем Покрајине, чиме је, као што је у генералном закључку назначено, испољавана делатна моћ сарадника у истраживању заговарањем слободе кретања и остварења права на повратак.

Наративи о напуштености којима се о издвојеним правима и слободама полемисало, услед лиминалног положаја неалбанског народа у Покрајини, преиспитивали су нужност конфликта, конституишући *идентификацију* базирану на отпору (Castells 2010, 9). Продаја (или чак препродаја) имовине на Косову и Метохији сматрала се тако последњим ресурсом побољшања економског положаја расељеника и повратника, који су некада тај чин одлагали, или за њим посезали у изузетно отежаним животним условима. У погледу *наратива о напуштености*, као карактеристични за прву скупину, могли би се издвојити многи од цитираних исказа. Такве наративе одликује опис хаотичног стања по успостављању примирја, или у случају женских саговорница, осврт на различите видове проживљеног насиља. Наведене наративе чине и тврдње о немогућности успостављања суживота, као и о генералном одсуству безбедности и заштите права. Међу њима, издваја се и цитирани исказ једног од најстаријих саговорника, исељеног са подручја општине Исток, који сажима наведено:

СГ: Па, можда то није овако причано, и нешто више то. Ми смо тада, било је скоро све у расулу, било је скоро све у расулу, ја сам био један од људи који је тамо можда био више обавештен, јер сам се више кретао. Е нико, на пример, није организовао да кажу, 'ајде ви ћете у том месном подручју, значи, Осојане, које је имало око 3.000 становника, Срба, да каже, организујте се, остаћете, или тако нешто, долазила је полиција, који су

говорили да, да ће они ићи у понедељак. У понедељак, то је неки датум, не знам, петнаести, шеснаести, који је то био, овај јуни, и ко хоће да иде са њима, нека иде, а ко неће, каже, ризикује да остане. Био је неки рок, до неког четвртка, до седамнаестог јуна, да ће тад остати, да ће остати војска и да ће ту, тако да... То је био хаос, нас је посетила нека група, послата из Београда, у, у суботу, у суботу, значи. То би негде, не знам који би то датум био, можда тринаести, четрнаести, тако нешто, и ми смо се скупили око двеста у тој заједници Осојане, и ми смо, и рекли смо, да ћемо да останемо, и остајемо, остајемо, знамо се између себе, људи ту, домаћини, шта... Сутрадан, у недељу, дигао се народ, тракторима, возилима, барјацима, с пуцањем, иду. Ја сам изашао испред те колоне, пошто сам живео, колима прођем преко неког орања, и шта знам, и прођем испред њих, и кажем, где ћете. Људи, знате где ћете, где идете? Па каже, идемо, каже, овај, па ако буде добро, ми ћемо да се вратимо. Да, сада, имало је ту који су организовали да се иде, имало је који су имали по нешто па 'ајде, али већина који смо били тада остали 99. године, нисмо у централној Србији имали ништа. Већина, значи није била спремна за покрет, и није била спремна за, за то, али тако је то сада било. Око тога неке, неких организованих државних ствари није било, да ви ако останете, који остану имаће неку, па не дај боже погину, или тако нешто, имаће неку државну помоћ њихове породице, или нешто, то је. То је било у суштини, тако хаотично што се тиче, што се тиче изласка. Што се тиче изласка, ми смо остали као породица, шест породица смо остали. Два дана дуже него што је испражњена општина Исток, два дана дуже, имали смо таста у Пећкој бањи и ишао сам тамо да га посетим, тада су и они говорили да нико неће да оде, кад, нађем га самог са супругом. Шта је ово деда, где су људи, отишло је, каже, све, све је отишло, каже. Како, шта ћемо да радимо сада човече, па каже, ништа. (Г1СГ5)

Упечатљиво је и то да су се међу саговорницима прве генерације посебно издвајали они који су уједно били ангажовани у подручју културе и повратка, често некада и сами интервјуишући друге расељенике. У том смислу код ове групације постојало је и највеће интересовање за учешћем у истраживању. Неки од казивача би и сами истицали да им је значајно управо то што ће њихове животне приче остати забележене изван медијске сфере подложне политизацији. Генерално изражена потреба за одржавањем контакта са подручјем Косова и Метохије чинила је *иконичке приче* саговорника ове скупине емотивно садржајним (Gatling 2022).

Казивања друге категорије саговорника, изложена у десетом поглављу – *Друга генерацијска скупина: заједнички доживљаји као конститутивне тачке једне културно-историјске генерације*, специфично су истакла наративе о интернализацији етничке дистанце у контексту школских установа, и њеном одразу на дечија дружења и игре, на основу чега су уочени неки од заједничких генерацијских доживљаја. Дескрипција формативног периода социјализације издвојила је ову генерацијску скупину као засебну, будући да су, за разлику од исказа прве групе казивача, њом доминирали описи утицаја ескалације конфликта у Покрајини на могућност остварења генерацијског међуетничког контакта, који је могао бити и потпуно непостојан у случају одрастања у моноетничким срединама. Одсуство свести о реалној друштвено-политичкој ситуацији, и накнадно стицање увида у њу по расељеништву некада су такође истицани. Казивања овог типа могла су показати и преклапања са изјавама саговорника прве групе, при чему се издвојила постојаност урбане легенде, која се тичала о докторке Садете Мекули и озлеђивања српске деце на порођају (Ристановић 2018, 256). Уочљиво је и то да су описиване конкретне забране и смернице даване од родитеља, у погледу одређивања просторне зона кретања деце и захтеване опрезности приликом међуетничког контакта и дружења. Наративи о периоду детињства и младости тако су указивали на драматичне сразмере последице постепене ескалације конфликта по детињство, приказане у цитираој грађи:

СГ: Мој брат је, на пример, седамдесет девето годиште, старији, исто... То нико није био свестан ничега, то се само тако, дешавали резови, схватате да смо ми заједно, играмо жмурке, и у једном тренутку, ми њих тружемо, они неће да иду са нама у школу. Знате, то је рез, то је потпуни рез. То није било најаве, као 'ајде сад полако да размишљамо о неком проблему, 'ајде да видимо нешто, други рез који се десио након тога, деведесет седме, деведесет осме, значи, константно су, али никада нису залазили, просто, престали смо да комуницирамо. Ми смо вештачки тих десет година одржавали односе, то је, од осамдесет девете, до деведесет девете, то је било све у вакуму ваздуха. Није ту било комуникације, моја другарица је престала да долази код мене. (Г2СГ32)

Политичким дешавањима, попут мартовских демонстрација 1981. године, некада је приписиван мањи или већи значај, у зависности од године рођења и места живљења, при чему се Призрен најчешће издвајао као град чији мештани при међуетничком контакту нису били оптерећени постојећим поделама, мада је и у том погледу било одступања. Наративизација радних деведесетих година двадесетог века фигурирала је као тачка друштвеног подвајања, док је описима издвајања албанских ђака из школских установа доминирао осећај конфузије, коју су просторне и друштвене поделе производиле код младих особа. Генерацијска идентификација код ове скупине саговорника везивала се за почетак интернационализације конфликта, исказима о солидарности младих особа приликом напада на кафиће српских власника, или о другим видовима пружања отпора.

Ревидирање односа према некадашњим местима живљења је било видљивије изражено код саговорника ове групе, међутим, социјални контакти из ранијих средина су остајали значајни, уз одржавање генерацијских годишњица матуре. Постојање *идентификације* везане за место расељења гравитирало је ка *привржености месту* пре него ка потреби за одржавањем физичког контакта са напуштеном средином (Lewicka 2018, 210). Присуство жеље и могућности да се изврши детаљнија дескрипција проживљене прошлости, међутим, чинило је ову скупину казивача сроднијом првој групи саговорника. Разлика је ипак била испољена у погледу схватања карактера и трајности расељеништва, којем у овој скупини није нужно била додељивана улога централног животног граничника, иако је некада *измештеност* наративизована и као најрадикалнија животна промена.

У случају два саговорника друге групе расељеништво је само индиректно проживљено од стране лица која су се одселила пре својих родитеља, принудно измештених из Покрајине, међутим, оно је и тада чинило најзначајнији аспект *породичног фолклора о губитку* (Antoniјевић 2009а), подупирући *идентификацију* везану за места живљења и испољавање националне категоризације. Исказивана је затим и већа свест о трајној промени пребивалишта у првом периоду расељеништва, уз мање наде о повратку, иако су га нека лица из ове категорије остварила. У случају старијих саговорника ове генерацијске групе, који су тек заснивали своје породице пре самог расељеништва, последице принудне промене средине могле су бити драстичне, утичући на разарање породица, а психолошке потешкоће могле су се јавити и у другим околностима, услед учешћа у одбрани територије или, на пример, несугласица родитеља и раздвојености чланова породица. Најмлађи од саговорника такође су сносили последице, бивајући приморани на промену школских установа, раздвојеност од породица, или одрастање у потпуно измењеним околностима на Косову и Метохији након успостављања међународне управе. Карактеристично за ову скупину, са друге стране, било је и то да су се поједини од расељеника са својим супружницима, који су такође принудно мигрирали са Косова и Метохије, упознавали након присилне промене средине

Адаптације на нове и измењене средине поновно нису биле потпуне, иако су саговорници, начелно, показивали високу прилагодљивост. Идентификације саговорника ипак су изискивале осврт на ранија места живљења и њихов значај, показујући своју *вишедимензионалност*. Континуитет припадности расељеним подручјима, некада без нужне потребе контакта са напуштеним пребивалиштем, подразумевао је *мулти-скаларност* дома, сагледаног као оног који се начелно везује за шире подручје Косова и Метохије или средине повратка (Blunt and Dowling 2006, 27). Имагинација повратка тако је пре свега подразумевала стварање бољих услова за живот на подручју Покрајине, улагањем личних ресурса, наставком рада и културног ангажмана на наведеној територији.

Поновно је широк распон саговорника, чак и у другој категорији казивача, указао на то да *измештеност* погађа, како расељенике изван, тако и унутар Покрајине, као и повратнике, будући

да су лица са пребивалиштем на постратном подручју Косова и Метохије говорила о суочености са *бесперспективношћу*, оличеној у немогућности планирања будућности, усамљености у изолованим подручјима, унутаргрупним и међуетничким поделама, препрекама у остварењу права на рад и поседовање имовине, и о рестрикцијама које погађају средине претежно насељене српским становништвом. Лица измештана изван Покрајине такође су губитак дома некада сматрала непремостивим, а у другим случајевима, упркос привикавању на промену средине, припадност би првенствено могла бити везивана за напуштена подручја. Чак и у случајевима када је расељеништво посматрано тек као једна од животних фаза, концептуализације дома биле су прожете наративизацијом значаја прошлости, места порекла, али и губитка дома. Категорија *пост–дома*, као она која појашњава улогу прошлости у погледу поимања дома, сходно томе, могла је бити примењена и на ову генерацијску групацију (HadžiMuhamedović and Grujić 2019).

Последња група примарних саговорника дефинисана је као комплементарна у односу на прве две скупине, с обзиром на то да су казивања ових лица третирана као *личне приче*, будући да она нису могла имати детаљнија сећања на услове живота пре расељеништва, осим у случају памћења раног детињстваведеног у напуштеним срединама. Поглед на некадашња места живота породица, сходно томе, могао је бити и изразито другачији у односу на онај који су имале примарне генерацијске скупине, што је приказано у једанаестом поглављу – *Трећа генерацијска категорија саговорника: наративизација припадности*. Негација емотивне привржености ранијем месту живота породица, или потребе за физичким контактом са подручјем Покрајине, била је могућа, иако не учестала, појава.

Стратегијско испољавање припадности, у погледу његовог прикривања, тако се издвојило као неуобичајено код осталих група саговорника, док је код најмлађе скупине казивача представљало резултат спорадичне потребе за прикривањем порекла ради уклапања у вршњачке групе, чега су и генерације родитеља биле свесне. Успостављање контакта са саговорницима из ове генерацијске групе такође је било отежано истраживачу, будући да некада деца саговорника прве или друге скупине нису показивала интересовање да учествују у истраживању, док би у другим случајевима поједини казивачи, услед већ успостављеног познанства радо пристајали на разговор. На онлајн оглашавање молбе за учешће у истраживању упућене потенцијалним саговорницима путем групе посвећене Приштини, јавио се само један од саговорника из ове скупине. Тако је динамика ступања у контакт са саговорницима ове групе резултовала и малобројнијом грађом. Емотивни искази учесника на истраживању ипак су били довољни за уочавање генералних тенденција промена у погледу односа према некадашњим местима пребивалишта унутар расељеничких породица.

Релативно постојана тематизација осећања страха у погледу доживљаја личне безбедности на постратном подручју такође је указивала на промене гледишта код ове скупине. Страх, личне и породичне трауме некада су издвајани као разлози прекида посета принудно напуштеном подручју, које би лица имала вољу да посете. Последице принудног измештања тако су биле евидентне и код ове генерацијске групе, и често приповедане у контексту реакција мештана или вршњака у новим срединама на специфичан положај расељеника. Одрастање, даље образовање и одабир професије, некада су такође могли бити ограничени лиминалним статусом расељеника, или са друге стране, подстаћи интересовање о историји Покрајине и радни ангажман у том домену. Присутно је било и уписивање на факултете Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици код расељеника изван Покрајине.

У случају постојања фазе живота у колективним смештајима за расељенике, она би била описивана тек у краћим, таксативним освртима на услове живота, а детаљнија опажања би била препуштана генерацијама родитеља. Тако се показало да је комбинована метода индивидуалних и породичних интервјуа погодна за детаљнији увид у динамику *породичног фолклора*, посебно

услед тога што су током породичних интервјуа саговорници треће генерације остављали више простора родитељима да говоре о својим искуствима, и сами се интересујући за њих.

Трећа скупина саговорника генерално је најчешће говорила о фрагментима сећања на некадашња места живота, или би и они потпуно изостајали, те и услед узраста појединих казивача били потпуно одсутни, уједно условљавајући контуре поимања припадности, унутар којих би некадашњи породични домови, у изузетним случајевима, губили релевантност. Прва сећања ове скупине на својевремена места живота породица некада су могла бити везивана најпре за сам тренутак напуштања подручја као изузетно интензиван доживљај. *Иконичке приче* ове генерацијске скупине тако су се могле односити на тренутак расељења (Gatling 2022), у случају да је сећање на њега постојало, у другим околностима, оне би биле преносене на раван проблематизације припадности. Један од саговорника, упркос личном устручавању при изношењу доживљаја расељеништва, током разговора изнео је емотивно сећање ове врсте, као што је цитираном грађом приказано:

СГ: Знаш како, не знам, нисам размишљао, али једна слика ће увек да ми остане у глави, 99. кад смо кренули, за Србију, то јест, за Краљево, ја, мајка, две сестре, мајка је била трудна, баба, и сећам се, ваљда, две торбе, по причи знам да су биле две торбе, у гепеку, али се сећам како је тата пустио пса, буквално да се сналази, и ми кренули колима, и пас је кренуо за нама, и тата је стао на сред улице, избацио је једну торбу, и убацио је пса у кола, и то нећу никад да заборавим. (ГЗСГ9)

Свеукупност грађе указивала је на далекосежност последица принудног измештања породица, чији су најмлађи чланови, упркос напорима њихових родитеља да остваре боље услове живота, сносили последице неразрешених имовинских статуса, раздвајања чланова породица и нехуманих услова за обитавање у колективним центрима. Чак и онда када драстичних економских последица није било, саговорници ове скупине показивали су изразиту емпатију према родитељима који су били спремни да жртвују своје животе за одбрану територије или опстанак на подручју Покрајине.

Начелна карактеристика последњег корпуса грађе огледала се у знатно отворенијим концептуализацијама дома, уз наглашено уписивање *кретања* у њихове основе (Chambers 2020, 5–6). Отвореност, сходно узрасту најмлађих и помоћних саговорника у овој скупини, подразумевала је и могућност промене односа према расељеном подручју сходно постојању прилика да се посети Покрајина, у случају рођака који су остали да живе на Косову и Метохији, даљим шансама за запослење на овој територији, али и друштвено-политичким околностима које су ове опције радикално сужавале. Адаптација на промењене средине живота могла је бити потпуна, а онда када су те локације биле изван Покрајине, лица су учестало указивала на шире емотивне споне са подручјем порекла, најчешће не издвајајући засебно специфична места некадашњих породичних домова. Наведено ипак није повлачило одсуство потешкоће у конкретизовању идентификације, која је бивала проблематизована кроз призму односа према местима настајења након прогона.

Заједничке саговорницама свих група биле су изражене емотивне реакције на казивања о пореклу, или чак и лични осврт на њих, што је уз њихов пристанак на учешће у истраживању указивало на значај који придају теми породичне историје, и на самосвест о специфичности сопственог положаја. Сараднички метод, у том погледу, показао се као круцијалан, будући да је отвореност саговорника често била подстакнута постојањем познанстава са сталним сарадницима истраживача и поверењем у њих. У том смислу, одговорност према сталним сарадницима била је удвостручена, захтевајући мултивокалност, која би интерпретације истраживача учинила тек једним од могућих начина приступа прикупљеној грађи. Лонгитудинални контакт са казивачима, са друге стране, учинио је истраживање захтевнијим, будући да је познанство са појединим сарадницима и саговорницима изискивало савладавање емотивних реакција на наративизоване

садржаје о трауматичним доживљајима и стручно саветовање на том пољу. Сараднички приступ захтевао је и додатно издвајање времена од стране сарадника, као и истраживача, њихово међусобно прилагођавање у раду, али је управо он чинио највећу драгоценост студије, радикално утичући на могућност разумевања важности физичких спона расељеника са напуштеним подручјем, и захтевајући додатно примену *алокацијског* метода. Потешкоће у диференцијацији типа квалитативне грађе настале на бази издвојених приступа предмету студије, превазилажене су изношењем детаљних исказа саговорника уз што веродостојније транскрипције. Тежило се приказу различитих гледишта који би осликао хетерогеност ставова саговорника, што је такође отежавало тематизацију грађе.

Додатно се стремило ка томе да употреба концептуалног апарата не наметне перспективе несензибилисане за делатне капацитете индивидуа, како би јасније могле да се расветле преговарања значења вредности која у политички комплексну просторност Косова и Метохије уносе саговорници, било да су измештени унутар или изван ове територије, или остварили право на повратак. Једна од сталних сарадница у истраживању друге генерацијске скупине, која је убрзо након расејања свој живот наставила у пређашњем пребивалишту унутар Покрајине, тако је указала да је говор о срединама насељеним српским становништвом у Покрајини као гету, за њу готово неприхватљив, услед постојећих негативних конотација, залажући се за превазилажење етничке изолације, што је појашњавала преносећи свој *животни наратив*. У контексту могућности напуштања Косова и Метохије, она је потом истакла:

СГ: Некако желим да одолевам томе, апсолутно није излазак из зоне комфора, него је... Некако, некада имамо сам, лични утисак да идемо у бегу, из нечега у чему смо, у чему смо заправо створили себе, јер човек, стварно, да би овде живео, и да би живео овај косовски дух, он ствара себе. Мислим није, ја неко, ко ме види, и ко види мој начин живота, и свега тога, колико год да некако, ја сам увек неко ко је волео да, не намерно, искачем из тих оквира, зато што јако, јако мрзим, кад нам нека уговорена правила друштва, и када нас, обилују, и када треба сви да живимо по неком истом принципу, а ја просто нисам, то ме некако гуши, ја апсолутно не волим ту једноличност, у сваком могућем смислу, и апсолутно нисам мишљења да свако треба да живи по неком истом шаблону, због чега, ми смо као социјална бића, некако били приморани да живимо, да живимо сви како живи наше јато, знаш, оно, као кад ми кажемо, као социјална наша нека култура нас обилује, да живимо, да морамо да живимо сви у том јату, у том стаду, врло често спомињемо те речи, да смо ми у истом стаду, и онда на неки начин, из тог мишљења подсвесног, сви имамо потребу да живимо тако, е сад, ја будем, е ово бих баш волела да ти кажем, ја будем у том сукобу са овом цивилизацијом, зато што, када кажемо да живимо другачије, и да желимо да, не желимо да будемо под истим тим оквирима, ја могу сад да живим у једном, видела си у ком месту ја живим, просто, ја мислим да је то дар, зато што ја још увек у овом савременом свету имам прилику да негде живим у окружењу, и што је најбитније, да се ја из тог окружења обилујем, као човек, и да ме то није спутало да се ја обилујем, да живим, да сам у коштацу са свим тим нашим, и проблемима, и даровима које нам живот даје, али да ме то некако није обиловало, то апсолутно није мене обиловало, и баш због тога, зато што сам и у свом, у свом детињству, кроз све те некако, тежње, и све то, ја сам све некако све била сигурнија да желим да живим, можда, баш под утицајем тих тешких времена, ја сам желела да живим смисленије, јер сам сматрала да је у томе победа, наша лично, и да једноставно, то уговорено правило, да сви требамо да живимо другачије, е сад ја, у сукобу сам са цивилизацијом, зато што, када кажемо, да не желим да живим у складу са овим временом, мисли се да, да одбацујемо своју традицију, а код мене је потпуно супротна ствар, и ту, и у томе стоји тај сукоб, зато што сам ја неко ко можда, не желим да живимо неке животе онако како нам заповеда правило, али да, апсолутно, живећи тако нисам лишила себе да баш дубоко живим, онако како су, знаш, да верујем у оно што су веровали наши преци, а то је да, апсолутно никада не требамо да будемо кукавице, и да бежимо када је најтеже, већ баш супротно, да требамо да чувамо, и нашу традицију, и нашу веру, и да, и да живимо, и да поштујемо, оно од чега смо ми, заправо саздани, да се никада не стидимо, да га никад не, не заборавимо, да нам никада то, некако буде, зато што смо то ми, и шта год да је, значи, може да буде нешто што, што је можда најпримитивније, најмање прихватљивије у овом свету, а то смо, заправо, ми, али ме стварно, никада није, никада није тај шаблон, да сви морамо да живимо, и ја такође живим у таквом окружењу, да мени родбина, и сви некада кажу, па не можемо то тако, или знаш оно када желе да нам кажу да ми треба да имамо неке своје, па требаш овако, требаш овако, али ја само знам да просто не нико може да ми намеће мишљење, да каже да ја радим нешто погрешно, и управо то, зато што ја знам да сам све радила исправно, и тај савремени начин живота у мени није дао карту, слободну карту, да ја живим, оно,

апсолутно западњачки, то апсолутно не, не упадам у коштац са тим, чак шта више, искрено, ја сам, ја сам неко ко се јако гнуша тог западњачког система, који је све присутнији у нама, и све нешто што је било пре десет година негде, ми смо сада, и то је некако, као да ми неко стави дрвену руку, или ногу, мислим, једном духу, традиционалног, балканског човека, некако ми апсолутно није, није природно, и све то што се некако довуче, да ли су то навике, односи, или шта год, чак и, чак и неки, неки облици моде, или било чега што је са запада, некако мени није својствено, и све оно, поготову, да не причам о неким нашим друштвеним начелима, које желимо да прикупимо, мени искрено то делује као да желиш да ставиш оно, вештачку руку, или дрвену, или желимо да будемо неки људи са запада, када то, заправо, једноставно нисмо, ми немамо то у нашој бити, да бисмо били, заправо, као они. Ето, то је оно што, што се тиче тих, мојих уверења, на основу тога, и баш због тога што можда, с једне стране желиш, имаш потребу да можда негујеш то, јер сматрам, да живећи другачије, и када живимо са тим својим надахнућима, и када знамо да смо можда, често пута и окарактерисани, или да, или да можда у нашој средини видимо да јесмо другачији, некада, када сам била млађа, ја сам желела, имала сам ту потребу, да ли због несигурности, недовољног животног искуства, ја сам имала некако потребу, да будем као остали, иако никада то нисам била. [...] Ја сам, међутим, као одрасла особа, и као неко ко је већ сада сазрео, то је код мене био јако дуг процес, јер ја, причала сам ти можда раније да сам се јако тешко прилагођавала том свету, не одраслих у смислу да ја апсолутно нисам имала ту свест менталну, него можда, то је била нека или врста носталгије, или непроживљеног детињства. Мислим да је код мене утицало то што је моје детињство, није било у потпуној безбрижности, и онда када сам одрасла, ја сам некако што више желела да будем на том, знаш оно, на том неком нивоу, да се оно, уздигнемо, на нивоу детета, ја то тако мислим, зато што све што проживимо, и све оно што доживимо, и што саткамо у нама у детињству, мислим да нас то касније, ти нас темељи заиста држе, када одрастемо, и ако су нам ти темељи када смо били деца, били слаби, бићемо пољуљани када будемо одрасли људи, али то стварно, мислим да пуно људи не, не, не упоређује и не прави ту паралелу са собом, када смо били деца, и када смо одрасли људи, ја сам сигурна из свог личног искуства, и како сам ја ослушкивала, заправо, овај свет и живот, мислим да су ти темељи јако битни, ти темељи које обилујемо као деца, мислим да су они, та чврстина тих темеља, заправо, зависи од те јачине, како ће да касније, да нас, овај, држи, и, и истрајава када будемо ми зрели и одрасли, то је дефинитивно. (Г2СГ37)

Њена животна прича, у погледу одабира места живота, као и многих казивача који су у периоду истраживања боравили или имали пребивалиште на Косову и Метохији, остала је неразрешена, постављајући нова питања пред завршна разматрања, и усмеравајући истраживање ка савременијим облицима миграција. Одабиром што неутралнијег начина излагања, услед тога, потцртане су бројне несигурности саговорника, као и аутора текста, и неизрецивости преплављујућих доживљаја сусрета са наративима трауматичне садржине, који су питања истраживача са проблематике принудног напуштања домова и измештености, преусмерили на питање акутних препрека суживоту, у све суженијем простору за истаживање, услед миграција српског становништва, затварања институција Републике Србије и свеопштег неповерења узрокованог политичким дешавањима.

Недостатак студије, у вези са тим, показао се у обимности обухвата теме нарација о расељеништву у контексту *студија о сећању* (Olick and Robbins 1998), чиме су многи од предмета интересовања остали отворени за даља истраживања попут питања; интерне измештености лица унутар Покрајине, социјалних програма становања за расељенике, повратка, затим и ненаучне текстуализације сродне проблематике од стране неафирмисаних аутора, њене документарне и телевизијске екранизације (Наумовић 2017, 1052; Раловић 2024, 297). Унутар тих тема могу се издвојити додатне подтеме као што је родна димензија односа према дому и породици (Аритонових (Миловановић) 2009). Тачније, свако од поглавља студије могло би се додатно развити понаособ услед бројности текстуалних и визуелних извора, као и могућности даљег истраживања положаја расељеничких породица у потреби. Са друге стране, истраживање је започето у последњој фази ангажмана расељеничких организација, које су у протеклих двадесет година оствариле велика постигнућа, недовољно позната широј јавности, остајући без значајнијих средстава за рад након Пандемије.

Допринос истраживања, на супрот недостацима, огледа се у пружању увида у размере *измештености* узроковане конфликтом (Mandić 2022), као стања које се одражава како на

размештена лица, тако и на повратнике, а тиме и на читаву популацију на постратном подручју. Грађа је тиме емотивне споне казивача са подручјем порекла породица учинила видљивијим, указујући на последице *бесперспективности* и резигнације (Mitrović 2015), али и на *социјалне праксе* отпора и модусе превазилажења наметнутог стања (Yi-Neumann 2023). Официјелни наративи обраде теме расејања у знаку виктимизације, на тај начин, доведени су у питање, кроз указивање на самосвест о политизацији положаја расељеничке популације и сродне проблематике.

Комплексност положаја измештених лица била је евидентна у случају постојања фазе живота у колективним смештајима, становања у јединицама додељеним по основу статуса расељеника, наставка рада на подручју Покрајине упркос пресељењу породице, других видова дезинтеграције породица, нерешених имовинских питања, али и повратка. Ти фактори водили су некада додатној друштвеној изолацији породица и њихових чланова, а последице економске несигурности биле су трансгенерацијске, утичући на бројне животне могућности попут образовних планова и професионалних опредељења. Повратак на постратно подручје је такође могао водити усамљености, јер је подразумевао суочавање са измењеним социјалним и политичким оквирима. Расељеништво, било да је проживљено као краткотрајно или дугорочно, имало је утицај на поимање припадности и дома, у контексту виђења Покрајине као простора чије симболичке или физичке димензије имају лични и породични значај, уз различите предзнаке, и опажање етнички очишћених градова као локација које социјалним праксама окупљања измештених лица задобијају своја нематеријална упоришта, учињена видљивијим кроз ово истраживање.

ПОГЛАВЉЕ 13: ИЗВОРИ

- „A Istok reka teče” (film.). 2023. Jelena Radenović. Srbija: Špica; Filmski centar Srbije.
- Allen, Richard. 2016. “Support for IDPs in Serbia Summary Report and Proposals.” Belgrade: UNHCR. <<<https://www.unhcr.org/rs/wp-content/uploads/sites/40/2021/04/05b-Support-for-IDPs-in-Serbia-Summary-Report-and-Proposals-01-11-2016.pdf>>>. [16. 2. 2024.]
- Bjelić, Predrag, Bisera Šećeragić, Hajrula Čeku, Vladimir Petronijević, Miroslava Jelačić, Doruntina Vinca. 2012. *Sloboda kretanja ljudi i robe između Kosova i Srbije u kontekstu regionalne saradnje*. Novi Sad: OZTR Reclamare.
- Božović, Jelena. „Interno raseljeni radnici ’Amortizera’ nakon 10 godina dobili novac od privatizacije”. *PTC*. 10. 3. 2023. <<<https://www.rts.rs/lat/vesti/drustvo/5148349/.html?print=true>>>. [26. 7. 2024.]
- Camaj, Agron (prev.). 2011. *Kanon Leke Dukađinija*. Podgorica: CID.
- Dečovi, Štjefen Konstantin (prev.). 1986. *Kanon Leke Dukađinija*. Zagreb: Stvarnost.
- EULEX. <<<https://www.eulex-kosovo.eu/?page=3,60>>>. [17. 2. 2025.]
- Euronews. „Vučić: Privremena naknada za Srbe s Kosova i Metohije povećana na 20.000 dinara”. 13. 4. 2023. <<<https://www.euronews.rs/srbija/aktuelno/84259/vucic-privremena-naknada-za-srbe-s-kosova-i-metohije-povecana-na-20000-dinara/vest>>>. [26. 7. 2024.]
- European Union and the United Nations: Eurostat. 2018. *Technical Report on Statistics of Internally Displaced Persons: Current Practice and Recommendations for Improvement*. <<<https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/Standards-and-Methods/files/Technical-Report/national-reporting/Technical-report-on-statistics-of-IDPs-E.pdf>>>. [16. 2. 2024.]
- Fond za Humanitarno Pravo. 2006. „Etničke manjine na Kosovu u 2005”. <<<https://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2013/07/Januar-20.-2006-Etnicke-manjine-na-Kosovu-u-2005-fsh-sk-nk-ff.pdf>>>. [29. 11. 2024.]
- Fond za humanitarno pravo. [b.d.]. *Otmice i nestanci ne-Albanaca na Kosovu*. <<<https://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2013/02/KO-Otmice-i-nestanci-ne-Albanaca-na-Kosovu.pdf>>>. [28. 7. 2024.]
- „Gimnazija Sami Frašeri”. *Oral History Kosovo*. <<https://oralhistorykosovo.org/sr/points_of_interests/gjmnazi-sami-frasleri-3/>>. [6. 12. 2024.]
- „Građani sa Severa o Banjskoj: Od totalne enigme do dogovora”. *KoSSev*, 24. 9. 2024. <<<https://kossev.info/kosovo-online-najnovije-vesti-gradjani-sa-severa-o-banjskoj-od-totalne-enigme-do-dogovora/>>>. [4. 12. 2024.]
- Grupa 484. 2009. *Korisnici privremene naknade s Kosova i Metohije. Nalazi istraživanja s preporukama*. <<<https://www.grupa484.org.rs/h-content/uploads/2020/04/Korisnici-privremene-naknade-sa-KiM-2009-grupa-484.pdf>>>. [26. 7. 2024.]
- Helsinki Committee for Human Rights in Serbia. 2008. *Forgotten World – Kosovo Enclaves*. <<<https://www.helsinki.org.rs/doc/HC%20Report%20KOSOVA%20Enclaves.pdf>>>. [16. 2. 2025.]
- „Idi – vidi”. *Pravi odgovor*. 11. 2. 2004.
- Inicijativa mladih za ljudska prava. 2004. *Slučaj Papović – legalisti protiv zakona*. <<<https://www.yihr.rs/wp-content/uploads/2018/08/2004-Slu%C4%8Daj-Papovi%C4%87-Legalisti-protiv-zakona-izve%C5%A1taj.pdf>>>. [10. 10. 2024.]
- „Intenziviran rad Opštinskih radnih grupa”. *Bilten Unije*. 29. 6. 2004.
- „Interno raseljena lica”. [b.d.]. Komesarijat za izbeglice i migracije Republike Srbije. <<<https://kirs.gov.rs/lat/interno-raseljena-lica/interno-raseljena-lica>>>. [15. 2. 2024.]

- Jovanović, Teodora. „Prinuda”. *e-ERIM: mreža pojmova europskog režima iregulariziranih migracija*. <<<https://e-erim.ief.hr/pojam/prisila.pdf?locale=hr>>>. [12. 3. 2024.]
- Đekić, Željko. 2004. „Kancelarija za povratak i zajednice i Unija asocijacija IRL povećali aktivnosti. O povratku se, za sada, sve manje govori”. *Pravi odgovor*. 25. 5. 1999.
- „Kallxo: Raj za ljubitelje penzija iz srpskog i kosovskog sistema”. *KoSsev*. 5. 1. 2024. <<<https://kossev.info/raj-za-ljubitelje-penzija-iz-srpskog-i-kosovskog-sistema/>>>. [26. 7. 2024.]
- Kosovski inicijativni program. 2004. *KIP-ov bilten o reintegraciji i povratku*. <<<https://www.ian.org.rs/arhiva/kosovo-info/zajednicke/KIPnews/srp/04.pdf>>>. [29. 12. 2024.]
- “Landović (Љандовица)”. *Spomenik Database*. <<<https://www.spomenikdatabase.org/landovica>>>. [16. 2. 2024.]
- Limani, Lura. „Moja baka, jugonostalgija i nedovršena priča”. *Kosovo 2.0*. 15. 12. 2021. <<<https://kosvotwopointzero.com/sr/moja-baka-jugonostalgija-i-nedovrsena-prica/>>>. [6. 12. 2024.]
- Marjanović, Marija, Ivan Idris, Adam Harbutli, Vladimir Sjekloća, Rajko Matuško. 2023. *Priručnik iz kulturne medijacije za studente*. Beograd: Centar za kriznu politiku i reagovanje. <<https://www.crpc.rs/wp-content/uploads/2023/04/Prirucnik_SRB.pdf>>. [12. 3. 2024.]
- Mavrić, Zlatko. [b.d.]. „Pljačka pod blagoslovom HPD-a”. *Bilten za raseljena i izbegla lica VI–VII*. [Privatna arhiva udruženja „Sveti Spas”]
- Mydyti, Gyler. 2013. “Prishtina: The Outcome of a Ruined Past, a Chaotic Present and an Unplanned Future.” *Kosovo 2. 0. Public Space* 5.
- „Oko magazin: Suza Kosova - Osam čuvara Ljubožde”. YouTube, postavljeno od *RTS Oko - Zvanični kanal*, 19. 3. 2024. <<www.youtube.com/watch?v=jrIw4s5RyFM&ab_channel=RTSOko-Zvani%C4%8Dnikanal>>. [4. 4. 2024.]
- Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju. 2007. *Osam godina kasnije: Povratak pripadnika manjinskih zajednica i povraćaj stambene i druge imovine na Kosovu*. <<<https://www.osce.org/files/f/documents/d/e/26324.pdf>>>. [29. 11. 2024.]
- Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, MISIJA NA KOSOVU. 2012. *Procena procesa dobrovoljnog povratka na Kosovo*. <<<https://www.osce.org/files/f/documents/d/b/96809.pdf>>>. [29. 11. 2024.]
- Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju. 2019. *Procena dobrovoljnog povratka na Kosovo*. <<<https://www.osce.org/files/f/documents/e/d/440744.pdf>>>. [29. 11. 2024.]
- „Pomoć interno raseljenim licima”. [b.d.]. *United Nations High Commissioner for Refugees*. <<<https://www.unhcr.org/rs/pomoc-interno-raseljenim-licima>>>. [16. 2. 2024.]
- Radovanović, Milica, Marko Milosavljević. 2022. *Analiza prepreka pri procesu povratka raseljenih lica iz rata na Kosovu u periodu od 2017. do 2021. godine*. Kraljevina Norveške u Beogradu i Balkanski fonda za demokratiju Nemačkog Maršalovog fonda SA: (projekat) Podrška praćenju dijaloga Beograda i Prištine. <<http://www.lokalnirazvoj.org/upload/Plan/Documents/2023_02/3_Analiza_prepreka_pri_procesu_povratka.pdf>>. [15. 2. 2024.]
- „Raseljenima sa Kosova, država već 15 godina nije povećala novčanu pomoć ni za dinar”. *Glas Šumadije*, 18. 4. 2022. <<<https://www.glassumadije.rs/raseljenima-sa-kosova-drzava-vec-15-godina-nije-povecala-novcanu-pomoc-ni-za-dinar-video/>>>. [26. 7. 2024.]
- „Savet EU doneo odluku o ukidanju viza za nosioce srpskih pasoša sa Kosova”. *Kosovo Online*. 22. 6. 2024. <<<https://www.kosovo-online.com/vesti/politika/savet-eu-doneo-odluku-o-ukidanju-viza-za-nosioce-srpskih-pasosa-koje-izdaje>>>. [26. 7. 2024.]
- Stark, Alex. 2011. “Introduction”. *e-International Relations*: 4–5. <<<https://www.files.ethz.ch/isn/181082/R2P.pdf>>>. [4. 7. 2024.]

- „Starosne penzije – diskriminacija kosovskih Srba”. *KoSSev.* 17. 11. 2018. <<<https://kossev.info/starosne-penzije-diskriminacija-kosovskih-srba/>>>. [16. 2. 2024.]
- „Svečano obnovljen trg Braće Milić: Tri božura za tri brata”. *KoSSev.* 27. 9. 2022. <<<https://kossev.info/svecano-obnovljen-trg-brace-milic-tri-bozura-za-tri-brata/>>>. [26. 7. 2024.]
- Tarle, Zlatko. „Lijekovi za izbeglice u 39 apoteka”. *Pravi odgovor.* 10. 8. 2024.
- „U svome domu”, 2003. *Bilten* 3. <<<https://www.svetispas.org/bilteni/bilten3.pdf>>>. [15. 8. 2024.]
- United Nations High Commissioner for Refugees. [n.d.]. “Refugee Statistics.” <<<https://www.unrefugees.org/refugee-facts/statistics/#:~:text=Global%20Trends%20At%2Da%2DGlance,43.4%20million%20refugees>>>. [4. 7. 2024.]
- United Nations High Commissioner for Refugees, Serbia. [n.d.]. <<<https://www.unhcr.org/rs/en>>>. [16. 2. 2024.]
- United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs. 2004. *Guiding Principles on Internal Displacement.* <<<https://www.unhcr.org/fr-fr/en/media/guiding-principles-internal-displacement>>>. [16. 2. 2024.]
- Zakon br. 04/L-101. *O penzijskim fondovima na Kosovu.* <<<http://old.kuvendikosoves.org/common/docs/ligjet/Zakon%20o%20penzijskim%20fondovim a%20na%20Kosovu.pdf>>>. [15. 8. 2024.]
- „39. Katedralna crkva Hrista Spasa u Prištini”. *Pacnemo Kosovo.* <<<https://www.rastko.rs/kosovo/raspeto/crkve/cr39.html>>>. [26. 7. 2024.]

- Барјактаревић, Радојица. 1995. *Бесане ноћи: истина о Српском покрету*. Приштина: Пергамент.
- „Вратили се лекари”. *Вечерње новости*. 6. 7. 1999.
- „Гораждевац код Пећи. Враћају се Срби”. *Вечерње новости*. 10. 9. 1999.
- Ђорђевић, Зоран. 2007. „Сведоче српски писци с Косова и Метохије о прогонству. Сто дана с варварима”. *Хвосно* 53: 53–60.
- „За Русе нема зоне”. *Вечерње новости*. 12. 6. 1999.
- „Из Ниша је јуче отпутовала нова колона за Космет: Повратак у завичај”. *Вечерње новости*. 17. 8. 1999.
- „Измештен споменик српским борцима на гробљу у Приштини”. 12. 11. 2023. *Политика*. <<<https://www.politika.rs/sr/clanak/583794/Izmesten-spomениk-srpskim-borcima-na-groblju-u-Pristini>>>. [16. 2. 2024.]
- Јанковић, Марина. „Сећање на Владету Вуковића”. *Врњачке новине*. 8. 12. 2023. <<<https://vrnjackenovine.net/vrnjacke/2023/12/secanje-na-vladetu-vukovica/>>>. [10. 10. 2024.]
- „Корени национализма у наставним институцијама”. *Јединство*. 6. 5. 1981.
- „Лекари јавите се”. *Вечерње новости*. 12. 8. 1999.
- „Локални акциони план за унапређење положаја избеглих и интерно расељених лица и лица из реадмисије у општини Ново брдо за период 2019-2023”. 2019. Ново Брдо: Општина Ново Брдо.
- Марковић, Миливоје. 1995. *Политика као терор: европски и српски писци о фашизму и геноциду*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Миљанов, Марко 2022. *Примјери чојства и јунаштва*. Београд: PortaLibris
- Миљковић, Иван. „Гимназија у Приштини уз свој народ пуних 110 година”. *Политика*. 17. 10. 2023. <<<https://www.politika.rs/sr/clanak/583794/Izmesten-spomениk-srpskim-borcima-na-groblju-u-Pristini>>>. [16. 2. 2024.]
- М.К. „Косовска Митровица. Спаљено насеље”. *Вечерње новости*. 19. 8. 1999.
- „На посао 16. августа”. *Вечерње новости*. 12. 8. 1999.
- „Небојша Вујовић разговарао са Џонатаном Бејлијем. Безбедност лекарима”. *Вечерње новости*. 7. 7. 1999.
- „Нови вид притиска на Космету. Срби на потерницама”. *Вечерње новости*. 21. 10. 1999.
- „О удружењу”. [б.д.]. *Удружење породица киднапованих и несталих лица на Косову и Метохији*. <<<https://otetaistina.org.rs/o-nama/#>>>. [15. 2. 2024.]
- „О удружењу”. [б.д.]. *Удружење породица косметских страдалника*. <<<https://www.kosmetskistradalnici.org.rs/>>>. [15. 2. 2024.]
- „Оснивачки састанак прелазног савета Косова; Србима три места”. *Вечерње новости*. 17. 7. 1999.
- „Пера Стефановић: Стваралац и завичај” (емисија). 1997. Душка Врховац Пантовић. Београд: РТС – ТВБ.
- „Повратак породица”. *Вечерње новости*. 31. 8. 1999.
- „Позив Пећанцима”. *Вечерње новости*. 31. 7. 1999.
- „Полицијске управе РС и општине које им припадају. Према Уредби о начелима за унутрашње уређење Министарства унутрашњих послова (‘Службени гласник РС’, број 38/2023)”. <<<file:///C:/Users/HP/Downloads/Mapa-PU-2024.pdf>>>. [9. 12. 2024.]
- „Поново окупљање Шиптара”. *Вечерње новости*. 17. 8. 1999.
- Попис становништва домаћинства и станова*. 2011. „Азбучни списак насеља у Републици Србији”. Београд: Републички завод за статистику.
- „Први контингент КФОР-а јуче се из Републике Српске упутио ка Космету: Први Руси”. *Вечерње новости*. 12. 6. 1999.

- Ракочевић, Ацо. 2000. *Морам Цигане да нађем: (писма Милици)*. Бања Лука; Београд: Бесједа; Ars libri.
- Ракочевић, Живојин. „Стварање и страдање Даринке Јеврић”. *Политика*, 22. 5. 2017.
- Ракочевић, Живојин. „Нема масовне гробнице код Храма Христа Спаса”. *Политика*, 5. 12. 2019. <<<https://www.politika.rs/scc/clanak/443412/Nema>>>. [26. 7. 2024.]
- Ристић, Јордан. 2012. „Трагика Срба и њихов изгон са Косова и Метохије у романима Пере Стефановића”. *Стремљења: Часопис за књижевност, уметност и културу* 52: 113–121.
- Руђинчанин, Бошко. 2004. *Књижевне стазе Владете Вуковића*. Врњачка Бања: Народна библиотека „Др Душан Радић”.
- „Сахрањен Контић”. *Вечерње новости*. 10. 7. 1999.
- Свети Спас. 2022. *Ин-форматор* 8. <<<https://www.svetispas.org/bilteni/IN-formator%208.pdf>>>. [21. 9. 2024.]
- „Споменици - без трага”. *Вечерње новости*. 5. 7. 1999.
- Стефановић, Пера. 1968. „Трагови тетовирања”. *Стремљења*.
- Стефановић, Пера. 1968. „Сента”. *Стремљења*.
- Стефановић, Пера. 1972. *Људска запрега*. Приштина: Јединство.
- Стефановић, Пера. 1974. *Рањено стабло*. Приштина: Јединство.
- Стефановић, Пера. 1978. *Свилене нити*. Приштина: Јединство.
- Стефановић, Пера. 1979. *Скраћене даљине*. Приштина: Јединство.
- Стефановић, Пера. 1985. *Трауме*. Приштина; Титоград: Јединство; Побједа.
- Стефановић, Пера. 1989. *Мрак долази са свитањем*. Приштина: Јединство.
- Стефановић, Пера. 1997. *Душе међу лавовима*. Приштина; Бањалука: Нови свет; Глас српски.
- Стефановић, Пера. 2002а. *Ех, Приштинско моја*. Приштина: Народна и универзитетска библиотека „Иво Андрић”.
- Стефановић, Пера. 2002б. *Лили Марлен Били Мадлен: а(к)фор-изми*. Приштина; Исток: Народна и универзитетска библиотека „Иво Андрић”; Дом културе „Свети Сава”.
- Стефановић, Пера. 2004. „Стварност као фантастика - фантастика као стварност”. *Стиг* 34 (91): 52–54.
- Стефановић, Пера. 2007. *Мирис дома*. Приштина: Панорама Јединство.
- „Суров злочин шиптарских бандита у Приштини. Убијен Зоран Контић”. *Вечерње новости*. 7. 7. 1999.
- Тодић Вулићевић, Радмила. 1999. *Приштина, Приштивци и време*. Нови Сад; Приштина: Матица српска; Градска библиотека; Народна и универзитетска библиотека.
- Тодић Вулићевић, Радмила. 2003. *Косово и Метохија: имање и немање*. Нови Сад: Матица српска.
- Тодић Вулићевић, Радмила. „Гробље као облик културне баштине Срба на Косову и Метохији и потреба очувања етничког идентитета и религијске припадности”. *Православие. Ру*. 19. 1. 2014. <<<https://pravoslavie.ru/srpska/print67668.htm>>>. [31. 7. 2024.]
- „У Косовској Митровици. Демонстрације Шиптара”. *Вечерње новости*. 8. 7. 1999.
- „Упис ученика са Космета. Места за све”. *Вечерње новости*. 23. 9. 1999.
- „Усудом развејани: Пера Стефановић” (емисија). 2003. Милица Јефтимијевић Лилић. Београд: ТВБ – РТС.
- Чупић, Мирко 1989. *Насиље иза паравана власти: (осврти, коментари, чланци)*. Приштина: Јединство.
- Чупић, Мирко. „Пуцњи код ‘Новог дома’”. *Вечерње новости*. 13. 9. 1999.

ПОГЛАВЉЕ 14: ЛИТЕРАТУРА

- Abu-Lughod, Lila. 1996. "Writing Against Culture." In *Recapturing Anthropology: Working in the Present*, ed. Richard G. Fox, 137–162. Santa Fe: School of American Research Press.
- Ahmed, Sara. 1999. "Home and Away: Narratives of Migration and Estrangement." *International Journal of Cultural Studies* 2 (3): 329–347. doi.org/doi.org/10.1177/136787799900200303.
- Aijazi, Omer, Emily Amburgey, Bina Limbu, Manoj Suji, James Binks, Courtney Balaz-Munn, Katharine Rankin, and Sara Shneiderman. 2021. "The Ethnography of Collaboration: Navigating Power Relationships in Joint Research." *Collaborative Anthropologies* 13: 56–99. doi.org/10.1353/cla.2021.0003.
- Akesson, Bree, and Andrew Basso. 2022. *From Bureaucracy to Bullets Extreme Domicide and the Right to Home*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Alexander, Jeffrey. 2004. "Toward a Theory of Cultural Trauma." In *Cultural Trauma and Collective Identity*, eds. Jeffrey Alexander, Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil J. Smelser, and Piotr Sztompka, 1–30. Berkeley: University of California Press.
- Alexander, Jeffrey. 2012. *Trauma: A Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Al-Rasheed, Madawi 1994. "The Myth of Return: Iraqi Arab and Assyrian Refugees in London." *Journal of Refugee Studies*. 7 (2/3): 199–219.
- Amit, Vered. 2002a. "Anthropology and Community: Some Opening Notes." In *The Trouble with Community: Anthropological Reflections on Movement, Identity and Collectivity*, by Vered Amit and Nigel Rapport, 13–25. London: PLUTO PRESS.
- Amit, Vered. 2002b. "Vered Amit Responds to Nigel Rapport." In *The Trouble with Community: Anthropological Reflections on Movement, Identity and Collectivity*, by Vered Amit and Nigel Rapport, 161–166. London: PLUTO PRESS.
- Antonijević, Dragana. 2009a. „Okviri proučavanja ličnih i porodičnih priča o materijalnom gubitku i porazu”. *Етноантрополошки проблеми* 4 (1): 13–35. doi.org/10.21301/eap.v4i1.1.
- Antonijević, Dragana. 2009b. „Poraženi od sistema: struktura i značenje ličnih priča o gubitnicima hibridne tranzicije”. *Етноантрополошки проблеми* 4 (3): 47–65. doi.org/10.21301/eap.v4i3.3.
- Antonijević, Dragana. 2010. *Ogledi iz antropologije i semiotike folkloru*. Beograd: Srpski genealoški centar; Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Antonijević, Dragana. 2020. „Bečki haustori u sumračnoj viziji Darka Markova”. *Етноантрополошки проблеми* 15 (1): 61–99. doi.org/10.21301/eap.v15i1.3.
- Antonijević, Dragana. 2023. *Antropologija folkloru*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju; Dosije studio.
- Asman, Alaida. 2011. *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*. Prev. Drinka Gojković. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Assmann, Aleida. 2006. „Memory, Individual and Collective”. In *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, eds. Robert E. Goodin and Charles Tilly, 210–224. Oxford: University Press.
- Assmann, Jan. 2008. "Communicative and Cultural Memory." In *Communicative and Cultural Memory*, eds. Astrid Erll, Ansgar Nünning, and Sara B. Young, 109–118. Berlin: De Gruyter. doi.org/10.1515/9783110207262.2.109.
- Atkinson, Rowland. 2012. "Domicide." In *International Encyclopedia of Housing and Home*, 415–418. Amsterdam: Elsevier. doi.org/10.1016/B978-0-08-047163-1.00285-X.
- Azzouz, Ammar. 2023. *Domicide: Architecture, War and the Destruction of Home in Syria*. London: Bloomsbury Visual.
- Bajović, Tijana. 2012. „Poplava sećanja: nastanak i razvoj memory booma”. *Filozofija i društvo/Philosophy and Society* 23 (3): 91–105. doi.org/10.2298/FID1203091B.

- Bakić Hejden, Milica. 2006. *Varijacije na temu 'Balkan'*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju; „Filip Višnjić”.
- Banić Grubišić, Ana. 2024. „Romski bildungsroman – o kulturnoj traumi odrastanja u romanima ‘Grad bola’ i ‘Grad greha’ Metija Kamberija”. *Етноантрополошки проблеми* 19 (1): 87–110. doi.org/10.21301/eap.v19i1.4.
- Banović, Branko. 2016. „Narativna reprodukcija savremenog crnogorskog identiteta u procesu evroatlantskih integracija (I Dio)”. *Етноантрополошки проблеми* 7 (4): 1033–1055. doi.org/10.21301/eap.v7i4.8.
- Basso, Andrew R, Patrick Ciaschi, and Bree Akesson. 2020. “Cumulative Domicide: The Sayisi Dene and Destruction of Home in Mid-Twentieth Century Canada.” *Current Sociology* 68 (5): 651–668. doi.org/10.1177/0011392120927763.
- Bašlar, Gaston. 1969. *Poetika prostora*. Beograd: Kultura.
- Bataković, Dušan. 1999. “Twentieth-Century Kosovo-Metohija: Migrations, Nationalism and Communism.” *Journal of the North American Society for Serbian Studies* 13 (2): 1–23.
- Bataković, Dušan, ed. 2007. “Surviving in Ghetto-like Enclaves: The Serbs of Kosovo and Metohija: 1999-2007.” In *Kosovo and Metohija: Living in the Enclave*, 239–263. Belgrade: Institut des études balkaniques.
- Bataković, Dušan. 2008. “Kosovo and Metohija: Serbia’s Troublesome Province.” *Balkanica*, no. XXXIX: 243–276. doi.org/10.2298/BALC0839243B.
- Baxter, Richard, and Katherine Brickell. 2014. “For Home UnMaking.” *Home Cultures* 11 (2): 133–143. doi.org/10.2752/175174214X13891916944553.
- Baynham, Mike. 2015. “Narrative and Space/Time.” In *The Handbook of Narrative Analysis*, eds. Anna Fina and Alexandra Georgakopoulou, 119–139. UK, USA: John Wiley & Sons.
- Beeckmans, Luce, Ashika Singh, and Alessandra Gola. 2022. “Rethinking the Intersection of Displacement and Home from a Spatial Perspective.” In *Making Home(s) in Displacement: Critical Reflections on a Spatial Practice*, eds. Luce Beeckmans, Alessandra Gola, Ashika Singh, and Hilde Heynen, 11–44. Leuven: Leuven University Press.
- Bell, Duncan, ed. 2006. “Introduction: Memory, Trauma and World Politics.” In *Memory, Trauma and World Politics: Reflections on the Relationship Between Past and Present*, 1–29. New York: Palgrave Macmillan.
- Belloni, Milena, and Aurora Massa. 2022. “Accumulated Homelessness: Analysing Protracted Displacement along Eritreans Life Histories.” *Journal of Refugee Studies* 0 (0): 1–19. doi.org/doi:10.1093/jrs/feab035.
- BenEzer, Gadi. 2002. “Trauma Signals in Life Stories.” In *Trauma and Life Stories*, eds. With Graham Dawson, Kim Lacy Rogers, and Selma Leydesdorff, 29–44. London, New York: Routledge. doi.org/10.4324/9780203064726.
- BenEzer, Gadi. 2016. *The Ethiopian Jewish Exodus Narratives of the Migration Journey to Israel 1977-1985*. London: Routledge.
- Berliner, David. 2005. “Social Thought & Commentary: The Abuses of Memory: Reflections on the Memory Boom in Anthropology.” *Anthropological Quarterly* 78 (1): 197–211. doi.org/10.1353/anq.2005.0001.
- Bilig, Majkl. 2009. *Banalni nacionalizam*. Prev. Veselin Kostić. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Blunt, Alison, and Robyn Dowling. 2006. *Home (Key Ideas in Geography)*. London New York: Routledge.
- Boccagni, Paolo. 2010. “Exploring Migrants’ Affective Ties at a Distance: Is “Multi-Sited” Ethnography Enough?” *Vol. 72. COMCAD Working Papers*. Bielefeld: Universität Bielefeld, Fak. für Soziologie, Centre on Migration, Citizenship and Development (COMCAD).

- Boccagni, Paolo. 2017. *Migration and the Search for Home: Mapping Domestic Space in Migrants' Everyday Lives*. London: Palgrave Macmillan.
- Boehnlein, James K. 2007. "Religion and Spirituality After Trauma." In *Understanding Trauma Integrating Biological, Clinical, and Cultural Perspectives*, eds. Laurence J. Kirmayer, Robert Lemelson, and Mark Barad, 259–274. Cambridge: Cambridge University Press. doi.org/10.1017/CBO9780511500008.018.
- Bojm, Svetlana. 2005. *Budućnost nostalgije*. Prev. Zia Gluhbegović, Srđan Simonović. Beograd: Geopoetika.
- Bošković, Aleksandar. 2002. "Clifford Geertz: Writing and Interpretation." *Sociologija* 44 (1): 41–56.
- Bourdieu, Pierre. 2020. *Habitus and Field: General Sociology, Vol. 2 (1982-1983)*. Esd. Patrick Champagne, Franck Poupeau, Julien Duval, and Marie-Christine Riviere. Transl. Peter Collier. Cambridge, Oxford, Boston, New York: Polity Press.
- Bowman, Glenn Walker. 2015. "Encystation." *Journal of Palestine Studies*: 1–20. doi.org/10.1525/jps.2015.44.3.6
- Bradley, Megan. 2018. "Durable Solutions and the Right of Return for IDPs: Evolving Interpretations." *International Journal of Refugee Law* 30 (2): 218–242. doi.org/10.1093/ijrl/eey021.
- Brubaker, Rogers. 1996. *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brubaker, Rogers. 2004. *Ethnicity without Groups*. Cambridge: Harvard University Press.
- Brubejker, Rodžers, Frederik Kuper. 2003. „S onu stranu 'identiteta'". *Reč: časopis za književnost i kulturu* 69 (15): 405–451.
- Brujic, Marija. 2020. "'There's No Place Like Home': Female EU Migrants in Belgrade." *Dve Domovini: Razprave o Izsellenstvu* 52: 25–41. doi.org/10.3986/dd.2020.2.02.
- Brun, Cathrine, and Anita Fábos. 2015. "Making Homes in Limbo? A Conceptual Framework." *Refuge: Canada's Journal on Refugee* 31 (1): 5–17. doi.org/doi.org/10.25071/1920-7336.40138.
- Bruner, Jerome. 1985. *Actual Minds, Possible Worlds*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Bruner, Jerome S. 1990. *Acts of Meaning. Jerusalem-Harvard Lectures*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Buchli, Victor. 2010. "Households and 'Home Cultures.'" In *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*, eds. Dan Hicks and Mary C. Beaudry, 502–517. Oxford: Oxford University Press. doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199218714.013.0022.
- Candea, Matei. 2009. "Arbitrary Locations: In Defence of the Bounded Field-Site." In *Multi-Sited Ethnography: Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*, ed. Falzon Mark-Anthony, 25–46. Farnham: Ashgate.
- Carsten, Janet, and Stephen Hugh-Jones, eds. 1995. "Introduction: About the House – Lévi-Strauss and Beyond." In *About the House Lévi-Strauss and Beyond*, 1–46. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carter, Paul. 2019. *Decolonising Governance: Archipelagic Thinking*. London, New York: Routledge.
- Castells, Manuel. 2010. *The Rise of the Network Society: The Information Age: Economy, Society, and Culture*. Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Castro, Alberto De. 2011. "Introduction to Giorgi's Existential Phenomenological Research Method." *Psicología desde el Caribe. Universidad del Norte* 11: 45–56.
- Chambers, Deborah. 2020. *Cultural Ideals of Home: The Social Dynamics of Domestic Space. Directions in Cultural History*. Abingdon, Oxon; Routledge.
- Chapman, Tony. 1999. "You've Got Him Well Trained': The Negotiation of Roles in the Domestic Sphere." In *Ideal Homes?*, eds. Tony Chapman, Jenny Hockey, 167–180. London, New York: Routledge.

- Cohen, Roberta. 2010. "Reconciling R2P with IDP Protection." *Global Responsibility to Protect 2*: 15–37. doi.org/10.1163/187598410X12602515137293.
- Cohen, Roberta, and Megan Bradley. 2010. "Disasters and Displacement: Gaps in Protection." *Journal of International Humanitarian Legal Studies* 1: 95–142. doi.org/10.1163/187815210X12766020139884.
- Connelly, F. Michael, and D. Jean Clandinin. 1990. "Stories of Experience and Narrative Inquiry." *Educational Researcher* 19 (5): 2–14. doi.org/10.2307/1176100.
- Constant, Amelie F., Simone Schüller, Klaus F. Zimmermann. 2023. "Ethnic Spatial Dispersion and Immigrant Identity". *CESifo Working Paper* 10467: 1–32.
- Cook, Joanna, James Laidlaw, and Jonathan Mair. 2009. "What If There Is No Elephant? Towards a Conception of an Un-Sited Field." In *Multi-Sited Ethnography: Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*, ed. Mark-Anthony Falzon, 47–72. Farnham: Ashgate.
- Cortazzi, Martin. 2007. "Narrative Analysis in Ethnography." In *Handbook of Ethnography*, eds. Paul Atkinson, Amanda Coffey, Sara Delamont, John Lofland, and Lyn Lofland, 384–394. California, New Delhi, Singapore: SAGE Publications.
- Cramer, Kathryn. 2000. "Banal Catalanism?" *National Identities* 2 (2): 145–157. doi.org/10.1080/713687691.
- Crapanzano, Vincent. 1986. "Hermes' Dilemma: The Masking of Subversion in Ethnographic Description." In *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, eds. James Clifford, George E. Marcus, and Kim Fortun, 51–76. Berkeley: University of California Press.
- Creet, Julia. 2014. "Introduction: The Migration of Memory and Memories of Migration." In *Memory and Migration: Multidisciplinary Approaches to Memory Studies*, eds. Julia Creet and Andreas Kitzmann, 3–26. Toronto, Ontario, Canada: University of Toronto Press. doi.org/10.3138/9781442686816-003
- Cunliffe, S. Alex, and Michael Pugh. 1997. "The Politicization of UNHCR in the Former Yugoslavia." *Journal of Refugee Studies* 10: 134–153. doi.org/10.1093/jrs/10.2.134.
- Čapo Zmegač, Jasna. 2007. *Strangers Either Way: The Lives of Croatian Refugees in Their New Home*. New York: Berghahn Books.
- Dawson, Andrew, and Nigel Rapport, eds. 1998. "Home and Movement: A Polemic." In *Migrants of Identity: Perceptions of "Home" in a World of Movement*, 3–38. London: Routledge.
- Dejvid, Noris. 2018. *Duhovi kruže Srbijom*. Beograd: Geopoetika.
- Demireva, Neli, and Wouter Zwysen. 2021. "Ethnic Enclaves, Economic and Political Threat: An Investigation With the European Social Survey." *Frontiers in Sociology* 6: 1–12. doi: 10.3389/fsoc.2021.660378
- Després, Carole. 1993. "The Meaning and Experience of Shared Housing: Companionship. Security and ... A Home." *Proceedings of the Annual Environmental Design Research Association Conference* 24: 119–127.
- Dobrković, Nina. 2007. "Looking Ahead: Interethnic, Cultural and Economic Challenges." In *Approaching or Avoiding Cooperative Security? - The Western Balkans in the Aftermath of the Kosovo Settlement Proposal and the Riga Summit*, eds. Ernst M. Felberbauer, Predrag Jureković, Frederic Labarre, 153–157. Viena: National Defence Academy, Bureau for Security Policy at the Austrian Ministry of Defence, PfP Consortium of Defence Academies and Security Studies Institutes.
- Doná, Giorgia. 2015. "Making Homes in Limbo: Embodied Virtual 'Homes' in Prolonged Conditions of Displacement." *Refuge: Canada's Journal on Refugees* 31 (1): 67–74. doi.org/doi.org/10.25071/1920-7336.40298.
- Douglas, Mary. 1991. "The Idea of a Home: A Kind of Space." *Social Research* 58 (1): 287–307.

- Draper, Jamie. 2025. "Enclaves for the Excluded: A Pessimistic Defense." *Journal of Ethics and Social Philosophy* 29 (2): 283–314. doi.org/10.26556/jesp.v29i2.3666
- Duijzings, Ger. 2000. *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*. New York: Columbia University Press.
- Dundes, Alan. 1984. "Defining Identity through Folklore (Abstract)." *Journal of Folklore Research* 21 (2/3): 149–152.
- Dundes, Alan, and Simon J. Bronner. 2007. *The Meaning of Folklore: The Analytical Essays of Alan Dundes*. Logan: Utah State University Press
- Eastmond, Marita. 2006. "Transnational Returns and Reconstruction in Post-War Bosnia and Herzegovina." *International Migration* 44 (3): 141–166. doi.org/10.1111/j.1468-2435.2006.00375.x.
- Erdei, Ildiko. 2017. „Film kao artefakt: ‘Nešto između Srđana Karanovića’". *Етноантрополошки проблеми* 12 (4): 985–1011. doi.org/10.21301/eap.v12i4.2
- Erl, Astrid. 2008. "Cultural Memory Studies: An Introduction." In *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, ed. Astrid Erl, Ansgar Nünning, and Sara B. Young, 1–18. Berlin: De Gruyter.
- Ermolin, Denis S. 2014. "When Skanderbeg Meets Clinton: Cultural Landscape and Commemorative Strategies in Postwar Kosovo". *Croatian Political Science Review* 51 (5): 157–173.
- Espinoza-Kulick, Mario Alberto Viveros, Maura Fennelly, Kevin Beck and Ernesto Castañeda. 2021. "Ethnic Enclaves." In *Oxford Bibliographies*, ed. L. Spillman. New York: Oxford University Press. <<<https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199756384/obo-9780199756384-0257.xml>>>. [15. 2. 2025.]
- Etzold, Benjamin, and Anne-Meike Fechter. 2022. "Unsettling Protracted Displacement: Connectivity and Mobility beyond 'Limbo.'" *Journal of Ethnic and Migration Studies* 48 (18): 4295–4312. doi.org/10.1080/1369183X.2022.2090153.
- Fallon, Katherine. 2017. *Contested space: Examining structural and symbolic boundaries and local resource access in complex urban space* [PhD thesis]. Madison: University of Wisconsin–Madison.
- Federman, Sarah. 2016. "Narrative Approaches to Understanding and Responding to Conflict." *The International Journal of Conflict Engagement and Resolution* 4 (2): 154–171. doi.org/10.5553/IJCER/221199652016004002002.
- Fenster, Tovi. 2013. "Moving Between Addresses: Home and Belonging for Jewish Migrant and Indigenous Palestinian Women Over Seventy in Israel." *Home Cultures* 10 (2): 159–187. doi.org/10.2752/175174213X13589680718454.
- Ferrándiz Martín, Francisco, and Antonius C. G. M. Robben, eds. 2017. *Necropolitics: Mass Graves and Exhumations in the Age of Human Rights*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, PENN.
- Fina, Anna De, and Alexandra Georgakopoulou, eds. 2015. "Introduction." In *The Handbook of Narrative Analysis*, 1–17. USA, UK: John Wiley & Sons.
- Fluehr-Lobban, Carolyn. 2008. "Collaborative Anthropology as Twenty-First-Century Ethical Anthropology." *Collaborative Anthropologies* 1: 175–182. doi.org/10.1353/cla.0.0000.
- Freeman, Mark. 2015. "Narrative as a Mode of Understanding." In *The Handbook of Narrative Analysis*, eds. Anna De Fina and Alexandra Georgakopoulou, 19–37. UK, USA: John Wiley & Sons. doi.org/10.1002/9781118458204.ch1.
- Fried, Marc. 1966. "Grieving for a Lost Home: Psychological Costs of Relocation." In *Urban Renewal: The Record and Controversy*, ed. James Q. Wilson, 359–379. Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press.
- Fujii, Yasunari. 2003. *Narratives as Particular Forms of Culturally Situated Texts Across Speakers of Japanese and Australian English* [PhD thesis]. Canberra: The Australian National University.

- Gaćanović, Ivana. 2009. *Problem evropskog identiteta: uvod u antropologiju Evropske unije*. Beograd: Srpski genealoški centar; Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Gallo, Ester. 2009. "In the Right Place at the Right Time? Reflections on Multi-Sited Ethnography in the Age of Migration." In *Multi-Sited Ethnography: Theory, Praxis and Locality in Contemporary Social Research*, ed. Mark-Anthony Falzon, 87–102. Farnham: Ashgate.
- Gatling, Benjamin. 2022. "Afghan Refugees' Iconic Stories." *Narrative Culture* 9 (1): 176–196.
- Gavrilović, Ljiljana. 2007. „Srpske izbeglice na Internetu: između odbijanja i prihvatanja realnosti”. *Antropologija* 3: 70–85.
- Geertz, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Geertz, Clifford. 1988. *Works and Lives: The Anthropologist as Author*. California: Stanford University Press.
- Gellner, David N. 2012. "Uncomfortable Antinomies: Going Beyond Methodological Nationalism in Social and Cultural Anthropology." *AAS Working Papers in Social Anthropology* 24: 1–16. doi.org/10.1553/wpsa24s1.
- Gerc, Kliford. 2009. *Antropolog kao pisac*. Prev. Gordana Gorunović, Ivana Spasić. Beograd: Biblioteka XX vek; Knjižara Krug.
- Giorgi, Amedeo. 1970. *Psychology as a Human Science: A Phenomenologically Based Approach*. New York: Harper & Row.
- Goodall, Jane, and Christopher Lee (eds.). 2015. "Introduction". In *Trauma and Public Memory*, 1–20. New York: Palgrave Macmillan.
- Goldstein, Diane. 2021. "Unfinished Stories: Problematizing Narrative Completion." *Journal of American Folklore* 134 (532): 137–146. doi.org/10.5406/jamerfolk.134.532.0137.
- Golubović, Zagorka. 2006. *Pouke i dileme minulog veka: filozofsko-antropološka razmišljanja o glavnim idejama našeg vremena*. Beograd: „Filip Višnjić”.
- Gorunović, Gordana. 2006. „Kliford Gerc: antropološka karijera”. *Antropologija* 6 (2): 67–88.
- Gorunović, Gordana. 2009. „Gerc vs. Levi-Stros: latentne strukturalne pretpostavke u Gercovom kulturalizmu?”. *Strukturalna antropologija danas*, ur. Dragana Antonijević, 58–94. Beograd: Srpski genealoški centar; Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta. doi.org/DOI: 10.21301/eap.v4i2.3.
- Gorunović, Gordana. 2010a. *Antropologija Kliforda Gerca: kulturna teorija i interpretativna analiza kultura*. Beograd: Srpski genealoški centar; Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Gorunović, Gordana. 2010b. „Književni zaokret i etnografsko pisanje u američkoj kulturnoj antropologiji”. *Antropologija* 10 (2): 65–96.
- Gorunović, Gordana. 2012. „Sećanja na Omladinske radne akcije kao element jugoslovenskog nasleđa: iz perspektive učesnika i aktiviste”. U *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu: zbornik radova sa naučnog skupa Okviri konstruisanja Jugoslovenskog kulturnog nasleđa*, ur. Ivan Kovačević, 159–192. Beograd: Srpski genealoški centar; Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju.
- Gorunović, Gordana. 2014a. *Autobiografija u kontekstu: Ogled iz etnografske antropologije*. Beograd: Srpski genealoški centar; Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Gorunović, Gordana. 2014b. „Usmena istorija SFRJ i virtuelna sećanja na omladinske radne akcije”. *Етноантрополошки проблеми* 9 (1): 49–67. doi.org/10.21301/EAP.v9i1.3.
- Gorunović, Gordana. 2017. "Mihailo Lalić and Serbian Ethnology: Ethnography and Mimesis of Patriarchal Society in Montenegrin Highlands." *Етноантрополошки проблеми* 12 (4): 1203–1232. doi.org/10.21301/eap.v12i4.10

- Gorunović, Gordana. 2018a. „Autobiografija i etnografija u Radinovoj antropologiji: ‘Crashing Thunder’ kao saradnička prozna fikcija i autobiografski narativ o verskom preobraćenju”. *Antropologija* 18 (2): 29–66.
- Gorunović, Gordana. 2018b. „Priča o Išiju”. *Antropologija* 18 (3): 145–171.
- Gorunović, Gordana. 2019a. “Phenomenology of Native Autobiographic-Memoir Text: Interpretive Exercise of Schutzian Perspective.” *Antropologija* 19 (1): 51–64.
- Gorunović, Gordana. 2019b. „Nastavak priče o Išiju: promene značenja narativa u američkoj antropologiji i popularnoj kulturi”. *Antropologija* 3: 145–171.
- Gorunović, Gordana. 2022. *Ogledi iz etnografije i antropologije književnosti*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Gorunović, Gordana. 2024. „‘Crna kutija’ Džordža Stokinga”. *Етноантрополошки проблеми* 19 (1): 19–43. doi.org/10.21301/eap.v19i1.1
- Götsch, Barbara, and Monika Palmberger. 2022. “The Nexus of Anthropology and Narrative: Ethnographic Encounters with Storytelling Practices.” *Narrative Culture* 9 (1): 1–22.
- Gronemann, Claudia. 2019. “Autofiction.” In *Handbook of Autobiography/Autofiction*, ed. Martina Wagner-Egelhaaf, 241–246. Berlin: De Gruyter. doi.org/10.1515/9783110279818-029.
- Gvozden, Vladimir. 2022. „Krizna, zajednica i budućnost kulture”. U *Budućnost kulture*, ur. Biljana Mickov, 33–37. Novi Sad: Kulturni centar Vojvodine „Miloš Crnjanski”.
- Hadzi-Jovancic, Perica. 2010. *Revisiting the Past: Memory and Narrative: The Case of Serbian Political Migration to Britain after the Second World War* [Master’s thesis]. London: University of East London.
- HadžiMuhamedović, Safet, and Marija Grujić. 2019. “Thinking Post-Home: An Introduction.” *Ethno Scripts. Post-Home: Dwelling on Loss, Belonging and Movement* 21 (1): 5–31.
- Hancheva, Camellia. 2018. “Narratives in the Family: History Spoken and Elided— Theoretical Considerations and Initial Observations on a Bulgarian Sample.” In *Trauma, Trust, and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis, Psychotherapy, and Cultural Memory*, ed. Andreas Hamburger, 61–68. Routledge: London, New York. doi.org/10.4324/9781003076247-8.
- Hannerz, Ulf. 2003. “Being There... and There... and There! Reflections on Multi-Site Ethnography.” *Ethnography* 4 (2): 201–216.
- Harack, Katrina, and Aitor Ibarrola-Armendariz. 2017. “Trauma, Screen Memories, Safe Spaces and Productive Melancholia in Toni Morrison’s ‘Home.’” In *Traumatic Memory and the Ethical, Political and Transhistorical Functions of Literature*, eds. Susana Onega and Constanza del RíoMaite Escudero-Álías, 279–310. London: Macmillan. DOI 10.1007/978-3-319-55278-1_10
- Harker, Christopher. 2009. “Spacing Palestine through the Home.” *Transactions of the Institute of British Geographers* 34 (3): 320–332. doi.org/10.1111/j.1475-5661.2009.00352.x.
- Harker, Christopher. 2012. “Precariousness, Precarity, and Family: Notes from Palestine.” *Environment and Planning A: Economy and Space* 44 (4): 849–865. doi.org/10.1068/a4478.
- Hatch, J. Amos, and Richard Wisniewski, eds. 1995. “Life History and Narrative: Questions, Issues, and Exemplary Works.” In *Life History and Narrative*, 113–135. London: Routledge. doi.org/10.4324/9780203486344.
- Hayden, Robert M. 2002. “Antagonistic Tolerance: Competitive Sharing of Religious Sites in South Asia and the Balkans.” *Current Anthropology* 43 (2): 205–231.
- Hayden, Robert M. 2013. *From Yugoslavia to the Western Balkans: Studies of a European Disunion, 1991–2011*. Leiden: Brill.
- Hayden, Robert M., Tuğba Tanyeri-Erdemir, Timothy D. Walker, Aykan Erdemir, Devika Rangachari, Manuel Aguilar Moreno, Enrique López-Hurtado and Milica Bakić-Hayden (eds.). 2016. *Antagonistic Tolerance: Competitive sharing of religious sites and spaces*. London, New York: Routledge.

- Hecht, Anat. 2001. "Home Sweet Home: Tangible Memories of an Uprooted Childhood." In *Home Possessions: Material Culture Behind Closed Doors*, ed. Daniel Miller, 123–145. Oxford, New York: Berg.
- Hercfeld, Majkl. 2004. *Kulturna intimnost: socijalna poetika u nacionalnoj državi*. Prev. Slobodanka Glišić. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Herman, Luc, and Bart Vervaeck. 2005. *Handbook of Narrative Analysis*. Lincoln, London: University of Nebraska Press.
- Hol, Stjuart. 2001. „Kome treba ‘identitet’?”. Prev. Sandra Veljković. *Reč: časopis za književnost i kulturu* 64 (10): 215–233.
- Hyvärinen, Matti. 2010. "Revisiting the Narrative Turns." *Life Writing* 7: 69–82. doi.org/10.1080/14484520903342957.
- Ibersfeld, An. 1981. „Aktancijalni model u pozorištu". U *Moderna teorija drame*, ur. Mirjana Miočinović, 84–117. Beograd: Nolit.
- Jackson, Michael. 2002. *The Politics of Storytelling: Violence, Transgression and Intersubjectivity*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Jackson, Michael. 2003. "Foreword." In *I Am Dynamite: An Alternative Anthropology of Power*, by Nigel Rapport, xi–xiv. London; New York: Routledge.
- Jahoda, Marie, Hans Zeisel, and Paul Lazarsfeld. 2017. *Marienthal: The Sociography of an Unemployed Community*. London: Routledge.
- Jansen, Stef. 2005. *Antinacionalizam: etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*. Prev. Bajazetov Vučen. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Jansen, Stef. 2020. *Razlog za dom*. Prev. IEF. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Jeftimijević Mihajlović, Marija. 2021. "Historical Flows of Serbian Literature Created in Kosovo and Metohija in the XX Century." *Advances in Social Science, Education and Humanities Research* 652: 331–336.
- Johnson, Mark, and George Lakoff. 2003. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Johnstone, Barbara. 2016. "'Oral Versions of Personal Experience': Labovian Narrative Analysis and Its Uptake." *Journal of Sociolinguistics* 20: 542–560. doi.org/10.1111/josl.12192.
- Jovanović, Vladan. 2015. „'Rekonkvista Stare Srbije': o kontinuitetu teritorijalne i demografske politike na Kosovu". U *Figura neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, ur. Aleksandar Pavlović, Adriana Zaharijević, Draško Gazela Pudar, Rigels Halili, 95–113. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Đerić, Gordana. 2010. *Prošlost u sadašnjosti: prilozi prenosu sećanja kroz vreme*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju; „Filip Višnjić”.
- Đorđević Crnobrnja, Jadranka. 2020. *Nismo prekidali sa Gorom: etnicitet, zajednica i transmigracije Goranaca u Beogradu*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Đorđević Crnobrnja, Jadranka. 2022. „'Borbe pelivana' – primer takmičenja u rvanju u Gori". *Antropologija sporta, igara i detinjstva: zbornik radova u čast dr Aleksandra Krela (1968–2021)*, ur. Bojan Žikić, Ivan Đorđević, Vladeta Petrović, 233–247. Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Đurić, Jelena. 2009. „O održivosti identiteta". *Filozofija i društvo* 3: 199–222. doi.org/10.2298/FID0903199D.
- Kansteiner, Wulf. 2004. "Genealogy of a Category Mistake: A Critical Intellectual History of the Cultural Trauma Metaphor." *Rethinking History* 8 (2): 193–221. doi.org/10.1080/13642520410001683905.
- Kansteiner, Wulf, and Harald Weilnböck. 2008. "Against the Concept of Cultural Trauma." In *Cultural Memory Studies*, eds. Wulf Kansteiner and Harald Weilnböck, 229–240. Berlin: De Gruyter. doi.org/10.1515/9783110207262.4.229.

- Karjalainen, Pauli Tapani. 1993. "House, Home and the Place of Dwelling." *Scandinavian Housing and Planning Research* 10 (2): 65–74. doi.org/DOI: 10.1080/02815739308730324.
- Karpa, Jane V. 2021. "Narrative Inquiry Methodology and Family Research: An Innovative Approach to Understanding Acquired Brain Injuries." *International Journal of Qualitative Methods* 20: 1–10. doi.org/10.1177/16094069211021725
- Keesing, Roger M. 1985. "Conventional Metaphors and Anthropological Metaphysics: The Problematic of Cultural Translation." *Journal of Anthropological Research* 41: 201–217.
- Kirmayer, Laurence J. 1996. "Landscapes of Memory: Trauma, Narrative, and Dissociation." In *Tense Past*, eds. Paul Antze and Michael Lambek, 173–198. London: Routledge.
- Kleut, Marija. 2020. *Akademsko pisanje i tehnika naučnoistraživačkog rada*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Klikovac, Duška. 2004. *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Korac, Maja. 2009. *Remaking Home: Reconstructing Life, Place and Identity in Rome and Amsterdam*. Oxford: Berghahn Books.
- Kovačević, Ivan, Dragana Antonijević, Žarko Trebješanin. 2013. „Metodološki okvir proučavanja nostalgije i životnih priča”. *Етноантрополошки проблеми* 8 (4): 945–963. doi.org/10.21301/EAP.v8i4.3.
- Kovačević, Ivan, Žarko Trebješanin, Dragana Antonijević. 2013. „Teorijsko-pojmovni okvir za proučavanje nostalgije”. *Antropologija* 13 (3): 9–26.
- Kovačević Ivan, Bojan Žikić. 2014. „Antropologija fudbala”. *Етноантрополошки проблеми* 9 (3): 783–803.
- Kreiswirth, Martin. 2000. "Merely Telling Stories? Narrative and Knowledge in the Human Sciences." *Poetics Today* 21 (2): 293–318. doi.org/10.1215/03335372-21-2-293.
- Kuljić, Todor. 2006. *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa.
- Kuljić, Todor. 2014. *Tanatopolitika: sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*. Beograd: Čigoja štampa.
- Kuljić, Todor. 2023a. *Anti-autobiografija*. Beograd: Clio.
- Kuljić, Todor. 2023b. „O načelima autobiografskog kontrasećanja: samoanaliza jednog sociologa”. *Sociologija* 65 (1): 5–26. doi.org/10.2298/SOC220517002K.
- Kuutma, Kristin, and Aet Annist. 2020. "Home and Heritage out of Place: The Disjunction of Exile." *International Journal of Heritage Studies* 26 (10): 942–954. doi.org/10.1080/13527258.2020.1714695.
- Labov, William, and Joshua Waletzky. 1997. "Narrative Analysis: Oral Versions of Personal Experience." *Journal of Narrative & Life History* 7 (1–4): 3–38. doi.org/10.1075/jnlh.7.02nar.
- Laker, Frederick. 2022. *Rethinking Internal Displacement*. New York: Berghahn Books.
- Lang, Richard. 1985. "The Dwelling Door: Towards a Phenomenology of Transition." In *Dwelling, Place and Environment: Towards a Phenomenology of Person and World*, eds. David Seamon and Robert Mugerauer, 201–213. Dordrecht: Springer Netherlands. doi.org/10.1007/978-94-010-9251-7_12.
- Lassiter, Luke Eric. 2005. *The Chicago Guide to Collaborative Ethnography*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Lems, Annika. 2018. *Being-Here: Placemaking in a World of Movement*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Lester, Rebecca. 2013. "Back from the Edge of Existence: A Critical Anthropology of Trauma." *Transcultural Psychiatry* 50 (5): 753–762. doi.org/10.1177/1363461513504520.
- Lewicka, Maria. 2018. "Place attachment, place identity, and place memory: Restoring the forgotten city past." *Journal of Environmental Psychology* 28: 209–231. doi.org/10.1016/j.jenvp.2008.02.001

- Lipovčan, Srećko. 2006. *Mediji: druga zbilja?: rasprave, ogledi i interpretacije*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Litvinović, Gorjana. 2001. *Čovek između istorijskog i ličnog vremena*. Beograd: Institut za psihologiju; „Žarko Albul”.
- Lizardo, Omar. 2004. “The Cognitive Origins of Bourdieu’s Habitus.” *Journal for the Theory of Social Behaviour* 34 (4): 375–401. doi.org/10.1111/j.1468-5914.2004.00255.x.
- Lubkemann, Stephen. 2008. “Involuntary Immobility: On a Theoretical Invisibility in Forced Migration Studies.” *Journal of Refugee Studies* 21 (4): 454–475. doi.org/10.1093/jrs/fen043.
- Lucas, Susan, and Bandana Purkayastha. 2007. “‘Where Is Home?’ Here and There: Transnational Experiences of Home Among Canadian Migrants in the United States.” *GeoJournal* 68: 243–251. doi.org/10.1007/s10708-007-9073-0.
- Luckhurst, Roger. 2008. *The Trauma Question*. London, New York: Routledge.
- Lundgren, Minna. 2016. *Boundaries of Displacement: Belonging and Return Among Forcibly Displaced Young Georgians from Abkhazia* [PhD thesis]. Östersund: Mid Sweden University, Faculty of Human Sciences.
- Maciulewicz, Marzena. 2019. *Divided Cities. A Case Study of Mitrovica* [PhD thesis]. Warsaw: Faculty of “Artes Liberales”.
- Maier, Charles S. 2000. “Consigning the Twentieth Century to history: Alternative narratives for the modern era.” *American Historical Review* 105 (3): 807–831. doi.org/10.2307/2651811
- Mala-Imami, Naile. 2015. „Školstvo na albanskom jeziku na Kosovu i jugu Srbije (1945-2015)”. U *Figura neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, ur. Aleksandar Pavlović, Adriana Zaharijević, Draško Gazela Pudar, Rigels Halili, 211–227. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Malešević, Miroslava, Didara Dukađini-Đorđević. 2004. *Didara: životna priča jedne Prizrenke*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Malešević, Siniša. 2004. *The Sociology of Ethnicity*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.
- Malešević, Siniša. 2006. *Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism*. England: Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Mandić, Danilo. 2022. “What Is the Force of Forced Migration? Diagnosis and Critique of a Conceptual Relativization.” *Theory and Society* 51 (1): 61–90. doi.org/10.1007/s11186-021-09446-0.
- Manzo, Lynne C. 2003. “Beyond House and Haven: Toward a Revisioning of Emotional Relationships with Places.” *Journal of Environmental Psychology* 23 (1): 47–61. doi.org/10.1016/S0272-4944(02)00074-9.
- Marcoux, Jean-Sébastien. 2001. “The Refurbishment of Memory.” In *Home Possessions: Material Culture Behind Closed Doors*, ed. Daniel Miller, 69–86. Oxford, New York: Berg.
- Marcus, Clare Cooper. 2006. *House as a Mirror of Self: Exploring the Deeper Meaning of Home*. US: Nicolas-Hays.
- Marcus, George. 1995. “Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography.” *Annual Review of Anthropology* 24: 95–117.
- Marcus, George. 2011. “Multi-Sited Ethnography Five or Six Things I Know About It Now.” In *Problems and Possibilities in the Translocation of Research Methods*, eds. Simon Coleman and Pauline von Hellermann, 16–33. New York: Routledge. DOI:10.4324/978020381015.
- Marčetić, Adrijana. 2009. *Istorija i priča*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Marčetić, Adrijana. 2018. „Postklasična naratologija: koliko je prirodna prirodna naratologija?” U *Od narativa do narativnosti: pola veka naratologije*, ur. Snežana Milosavljević-Milić, Jelena V. Jovanović, and Mirjana Bojanić Ćirković, 73–85. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta.

- Marković, Olivera. 2008. „Etnički identitet građana srpske nacionalnosti u Kosovskoj Mitrovici”. U *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji*, ur. Saša Nedeljković, 185–208. Kruševac: БашТИНИК.
- Massey, Doreen. 1992. “A Place Called Home?” *New Formations* 17: 3–15.
- McNeill, Isaac, Asma-Al Amin, Giwoong Son, and Swasti Karmacharya. 2022. “A Lack of Legal Frameworks for Internally Displaced Persons Impacted by Climate Change and Natural Disasters: Analysis of Regulatory Challenges in Bangladesh, India and the Pacific Islands.” *Global Campus Human Rights Journal* 6: 67–88. doi.org/doi.org/10.25330/2504.
- Mijić, Emilija. 2012. „Nasleđe kao savremeni pop-kulturni sadržaj: Industrijalizacija i reprezentacija SFRJ”. U *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu: zbornik radova sa naučnog skupa Okviri konstruisanja jugoslovenskog kulturnog nasleđa*, ur. Ivan Kovačević, 225–241. Beograd: Srpski genealoški centar; Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju.
- Miller, Daniel, ed. 2001a. “Behind Closed Doors.” In *Home Possessions: Material Culture behind Closed Doors*, 1–19. Oxford, New York: Berg.
- Miller, Daniel, ed. 2001b. “Possessions.” In *Home Possessions: Material Culture behind Closed Doors*, 107–121. Oxford, New York: Berg.
- Milosavljević, Saša, Jovo Medojević, and Aleksandar Valjarević. 2023. “Changes in the Ethnic Structure of the Population of Ap Kosovo and Metohija Settlements 1948-2022.” *Гласник Српског географског друштва* 103 (1): 237–256.
- Mitrović, Veselin. 2015. *Bezvoljno društvo*. Beograd: Čigoja štampa; Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Mooney, Erin. 1995. “Presence, Ergo Protection? UNPROFOR, UNHCR and the ICRC in Croatia and Bosnia and Herzegovina.” *International Journal of Refugee Law* 7 (3): 407–435. doi.org/10.1093/ijrl/7.3.407.
- Mooney, Erin. 2003. “When Does Displacement End?” *Researching Internal Displacement: State of the Art*: 38–40.
- Mooney, Erin. 2005. “The Concept of Internal Displacement and the Case for Internally Displaced Persons as a Category of Concern.” *Refugee Survey Quarterly* 24 (3): 9–26. doi.org/doi.org/10.1093/rsq/hdi049.
- Mooney, Erin. 2010. “Something Old, Something New, Something Borrowed ... Something Blue? The Protection Potential of a Marriage of Concepts between R2P and IDP Protection.” *Global Responsibility to Protect* 2 (1): 60–85. doi.org/10.1163/187598410X12602515137374.
- Morley, David. 2000. *Home Territories: Media, Mobility and Identity*. London, New York: Routledge.
- Mould, Tom. 2021. “Refinishing the Story: Transforming Stories of Life into Life Stories.” *Journal of American Folklore* 134 (532): 147–164. doi.org/10.5406/jamerfolk.134.532.0147.
- Mrgić, Jelena. 2018. “Landscapes and settlements of Southeast Europe: premodern Bosnia and Serbia.” In *Landscape in Southeastern Europe*, ed. Mirošević, Lana, Gregory Zaro, Mario Katic, Danijela Birt, 69–87. Zürich: Lit Verlag.
- Naficy, Hamid. 1999. *Home, Exile, Homeland: Film, Media, and the Politics of Place*. New York: Routledge.
- Naumović, Slobodan. 1998. “Romanticists or Double Insiders? An Essay on the Origins of Ideologised Discourses in Balkan Ethnology.” *Ethnologia Balkanica* 2: 101–120.
- Naumović, Slobodan. 2002. “The Ethnology of Transformation as Transformed Ethnology: The Serbian Case.” *Ethnologia Balkanica* 6: 7–37.
- Naumović, Slobodan. 2005. “The Social Origins and Political Uses of Popular Narratives on Serbian Disunity.” U *Filozofija i društvo: zbornik radova* 26 (1), ur. Stjepan Gredelj, 65–104. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka, Centar za filozofiju i društvenu teoriju.

- Naumović, Slobodan. 2009. *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju; „Filip Višnjić”.
- Nedeljković, Saša. 2007. *Čast, krv i suze*. Beograd: Zlatni zmaj; Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Nedeljković, Saša, ur. 2008. „Problemi primene antropologije: Antropološko istraživanje savremene kulture Srba na KiM”. U *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji*, 19–73. Kruševac: БашТИНИК.
- Neumann, Birgit. 2008. “The Literary Representation of Memory.” In *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll, Ansgar Nünning, and Sara B. Young, 333–344. Berlin: De Gruyter. doi.org/10.1515/9783110207262.5.333.
- Newell, Sasha, ed. 2023. “Introduction. House/Keeping.” In *Hoarding and Housekeeping*, 1–32. New York: Berghahn Books. doi.org/10.1515/9781805390930-002.
- Nikolić, Sara. 2023. *Antropologija novobeogradskih blokova: urbano stanovanje, stvaranje društvenih prostora i novi život prostornih zajedničkih dobara* [doktorska disertacija]. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Nixon, Rob. 2013. *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Nora, Pierre. 1996. *Realms of Memory: The Construction of the French Past*. New York: Columbia University Press.
- Nowicki, Mel. 2014. “Rethinking Domicide: Towards an Expanded Critical Geography of Home: Rethinking Domicide.” *Geography Compass* 8 (11): 785–795. doi.org/10.1111/gec3.12178.
- Nowicki, Mel. 2017. “Domicide and the Coalition: Austerity, Citizenship and Moralities of Forced Eviction in Inner London.” In *Geographies of Forced Eviction: Dispossession, Violence, Resistance*, eds. Katherine Brickell, Melissa Fernández Arrigoitia, and Alexander Vasudevan, 121–143. London: Palgrave Macmillan. doi.org/10.1057/978-1-137-51127-0_6.
- Nowicki, Mel. 2023. *Bringing Home the Housing Crisis: Politics, Precarity and Domicide in Austerity London*. Bristol: Policy Press.
- Ochs, Elinor, and Lisa Capps. 1996. “Narrating the Self.” *Annual Review of Anthropology* 25 (1): 19–43. doi.org/10.1146/annurev.anthro.25.1.19.
- Olick, Jeffrey K., and Chares Demetriou. 2006. “From Theodicy to Ressentiment: Trauma and the Ages of Compensation.” In *Memory, Trauma and World Politics: Reflections on the Relationship Between Past and Present*, ed. Duncan Bell, 74–95. New York: Palgrave Macmillan.
- Olick, Jeffrey, Daniel Levy, and Vered Vinitzky-Seroussi, eds. 2011. “Introduction.” In *The Collective Memory Reader*, 3–62. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Olick, Jeffrey, and Joyce Robbins. 1998. “Social Memory Studies: From ‘Collective Memory’ to the Historical Sociology of Mnemonic Practices.” *Annual Review of Sociology* 24: 105–140. doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.105.
- Orchard, Phil. 2019. *Protecting the Internally Displaced: Rhetoric and Reality*. London: Routledge.
- Palmberger, Monika. 2016. *How Generations Remember: Conflicting Histories and Shared Memories in Post-War Bosnia and Herzegovina*. London: Palgrave Macmillan.
- Pantić, Dragomir. 1967. *Etnička distanca u SFRJ*. [S. l.: s. n.]. Institut društvenih nauka. Centar za istraživanje javnog mnjenja, sv. 2: 1–51.
- Parkin, David. 1999. “Mementoes as Transitional Objects in Human Displacement.” *Journal of Material Culture* 4 (3): 303–320. doi.org/10.1177/135918359900400304.
- Pavlov, Tanja. 2016. “Minority Returns to Kosovo: Migration Policies, Practices, and Theory.” In *Kosovo and Serbia: Contested Options and Shared Consequences*, eds. Leandrit I. Mehmeti and Branislav Radeljić, 168–195. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. doi.org/10.2307/j.ctt1qv5n21.

- Pavlović, Aleksandar. 2019. *Imaginarni Albanac: simbolika Kosova i figura Albanca u srpskoj kulturi*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Pavlović, Jelena, Vladimir Džinović, Nikoleta Milošević. 2006. „Teorijske pretpostavke diskurzivnih i narativnih pristupa u psihologiji”. *Psihologija* 39 (4): 365–381. doi.org/10.2298/PSI0604365P. DOI 10.5937/kultura1237261P
- Pavlović Aleksić, Lana. 2012. „O gostoprimstvu i inovativnosti”. *Kultura* 137: 261–285.
- Peacock, James L., and Dorothy C. Holland. 1993. “The Narrated Self: Life Stories in Process.” *Ethos* 21 (4): 367–383. doi.org/10.1525/eth.1993.21.4.02a00010.
- Pereira Rodrigues, Inês. 2022. “On Narrative Identity and Truth of the Self.” *Humanities Bulletin* 5 (1): 9–18.
- Pereira Rodrigues, Inês. 2023. “‘Who Do You Say That I Am?’ Truth in Narrative Identity.” *Études Ricoeuriennes / Ricoeur Studies* 14 (1): 132–150. doi.org/10.5195/errs.2023.605.
- Petersen, William. 1958. “A General Typology of Migration. Semantic Scholar.” *American Sociological Review* 23 (3): 256–266.
- Petković, Nevena. 2023. “Anthropological Approach to the Question of Domicide.” *Баштина XXXIII* (61): 431–448. doi.org/doi.org/10.5937/bastina33-46775.
- Petrović, Vladimir. 2019. „Jugoslavija i etnički inženjering”. U *Devedesete: Rečnik migracija*, ur. Neda Knežević, 53–62. Beograd: Muzej Jugoslavije.
- Petti, Alessandro. 2019. “Archipelagos and enclaves: On the border between Jordan and Palestine-Israel.” In *Architecture on the Borderline*, ed. Anoma Pieris, 77–99. London, New York: Routledge. doi.org/10.4324/9781315103419
- Phuong, Catherine. 2004. *The International Protection of Internally Displaced Persons*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo: Cambridge University Press.
- Pink, Sarah. 2004. *Home Truths: Gender, Domestic Objects and Everyday Life*. Oxford, New York: Berg.
- Plummer, Ken. 2001. “The Call of Life Stories in Ethnographic Research.” In *Handbook of Ethnography*, ed. by Paul Atkinson, Amanda Coffey, Sara Dealmon, John Lofland, and Lyn Lofland, 395–406. London: Sage. doi.org/10.4135/9781848608337.
- Podboj, Martina. 2020. „Narativna analiza kao metoda uvida u diskursnu konstrukciju identiteta”. *Suvremena lingvistika* 46 (90): 239–264. doi.org/10.22210/suvlin.2020.090.04.
- Podboj, Martina. 2022. „Mentalno sam ovdje. Uloga deikse u ‘malim pričama’ na Twitteru”. *Fluminensia* 34 (1): 95–114. doi.org/10.31820/f.34.1.3
- Polkinghorne, Donald. 1989. “Phenomenological Research Methods.” In *Existential-Phenomenological Perspectives in Psychology: Exploring the Breadth of Human Experience*, eds. Ronald S. Valle and Steen Halling, 41–60. Boston, MA: Springer US. doi.org/10.1007/978-1-4615-6989-3_3.
- Polkinghorne, Donald. 1995. “Narrative Configuration in Qualitative Analysis.” *International Journal of Qualitative Studies in Education* 8 (1): 5–23. doi.org/10.1080/0951839950080103.
- Polzer, Tara, and Laura Hammond. 2008. “Invisible Displacement.” *Journal of Refugee Studies* 21 (4): 417–431. doi.org/10.1093/jrs/fen045.
- Porteous, John Douglas, and Sandra Eileen Smith. 2001. *Domicide: The Global Destruction of Home*. Montreal: McGill-Queen’s Press - MQUP.
- Povzanović, Maja. 1992. „Etnologija rata - pisanje bez suza?”. *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva* 22 (15): 61–80.
- Prins, Džerald. 2011. *Naratoški rečnik*. Prev. Brana Miladinov. Beograd: Službeni glasnik.
- Proshansky, Harold M., Abbe K. Fabian, and Robert Kaminoff. 1983. “Place-Identity: Physical World Socialization of the Self.” *Journal of Environmental Psychology* 3 (1): 57–83. doi.org/10.1016/S0272-4944(83)80021-8.
- Prošić-Dvornić, Mirjana. 2004. „Kulturni i društveni značaj hrane tradicionalne srpske kulture”. *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku* 109/112 (2): 315–339.

- Pull, Emil, and Åse Richard. 2021. "Domicide: Displacement and Disposessions in Uppsala, Sweden." *Social & Cultural Geography* 22 (4): 545–564. doi.org/10.1080/14649365.2019.1601245
- Radin, Paul. 1920. *The Autobiography of a Winnebago Indian*. Berkeley: University of California Press.
- Radovanović, Svetlana .1998. „Albanci Siriničke župe. Prilog proučavanju multietničkih zajednica šarplaninskog regiona Srbije”. *Stanovništvo* 1 (2): 49–80.
- Radović, Srđan. *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Radulović, Lidija. 2012. *Religija ovde i sada: Revitalizacija religije u Srbiji*. Beograd: Srpski genealoški centar; Odeljenje za etnologiju Filozofskog fakulteta.
- Radulović, Lidija. 2023. *(Ne)misle na Boga: Antropološka studija verskog života u zatvorima u Srbiji*. Beograd: Univerzitet, Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju; Dosije studio.
- Rakoff, Robert M. 1997. "Ideology in Everyday Life: The Meaning of the House." *Politics & Society* 7 (1): 85–104. doi.org/doi.org/10.1177/0032329277007001.
- Ralph, David, and Lynn A. Staeheli. 2011. "Home and Migration: Mobilities, Belongings and Identities." *Geography Compass* 5 (7): 517–530. doi.org/10.1111/j.1749-8198.2011.00434.x.
- Ramsay, Georgina. 2019. "Time and the Other in Crisis: How Anthropology Makes Its Displaced Object." *Anthropological Theory* 20 (4): 385–413. doi.org/doi.org/10.1177/1463499619840464.
- Rapoport, Amos. 1969. *House Form and Culture*. London: Pearson.
- Rapport, Nigel. 1994. *The Prose and the Passion: Anthropology, Literature and the Writing of E. M. Forster*. Manchester: Manchester University Press.
- Rapport, Nigel. 1999. "The Narrative as Fieldwork Technique: Processual Ethnography for a World in Motion." In *Constructing the Field*, ed. Vered Amit, 71–95. Abingdon, New York: Routledge.
- Rapport, Nigel. 2003. *I Am Dynamite: An Alternative Anthropology of Power*. London, New York: Routledge.
- Rapport, Nigel. 2016. "Fiction and Anthropological Understanding: A Cosmopolitan Vision." In *The Anthropologist as Writer: Genres and contexts in the twenty-first century*, ed. Helena Wulff, 215–229. Oxford: Berghahn. doi.org/10.1515/9781785330193-016.
- Rapport, Nigel, and Ronald Stade. 2007. "A Cosmopolitan Turn – or Return?" *Social Anthropology* 15 (2): 223–235. doi.org/10.1111/j.0964-0282.2007.00011.x.
- Ray, Larry. 2006. "Mourning, Melancholia and Violence." In *Memory, Trauma and World Politics: Reflections on the Relationship Between Past and Present*, ed. Duncan Bell, 135–154. New York: Palgrave Macmillan.
- Relph, Edward. 1985. "Geographical Experiences and Being-in-the-World: The Phenomenological Origins of Geography." In *Dwelling, Place and Environment: Towards a Phenomenology of Person and World*, eds. David N. Seamon and Robert Mugerauer, 15–31. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers.
- Repedžić, Aleksandar. 2017. „Mafahabl – selo sreće”. *Фолклористика* 2 (1): 141–150.
- Ribić, Vladimir. 2007. „Srpski nacionalizam na kraju dvadesetog veka”. U *Antropologija savremenosti*, ur. Saša Nedeljković, 150–171. Beograd: Српски генеалошки центар.
- Richards, Wendy. 2015. "Trauma, Dispossession and Narrative Truth: 'Seeds of the Nation' of South Sudan", In *Trauma and Public Memory*, eds. Jane Goodall and Christopher Lee, 37–51. New York: Palgrave Macmillan.
- Ricoeur, Paul. 1991. "Narrative Identity." *Philosophy Today* 35 (1): 73–81. doi.org/10.5840/philtoday199135136.
- Rigney, Ann. 2012. *The Afterlives of Walter Scott: Memory on the Move*. Oxford: Oxford University Press.
- Rimmon-Kenan, Shlomith. 2006. "Concepts of Narrative." In *The Travelling Concept of Narrative*, eds. Matti Hyvärinen, Anu Korhonen, and Juri Mykkänen, 10–19. Amsterdam: John Benjamins Publishing Co. doi.org/10.1075/sin.18

- Robinson, Catherine. 2005. "Grieving Home." *Social & Cultural Geography* 6 (1): 47–60. doi.org/10.1080/1464936052000335964.
- Rodman, Margaret C. 1992. "Empowering Place: Multilocality and Multivocality." *American Anthropologist* 94 (3): 640–656. doi.org/10.1525/aa.1992.94.3.02a00060.
- Rogač Mijatović, Ljiljana. 2017. "Implementation of Multiple Layers for Cultural Diplomacy of Serbia." In *Cultural Diplomacy: Arts, Festivals and Geopolitics*, eds. Milena Dragičević Šešić, Ljiljana Rogač Mijatović, and Nina Mihaljinac, 203–211. Belgrade: Creative Europe Desk Serbia; Ministry of Culture and Media of Republic of Serbia.
- Rubenstein, Roberta. 2001. *Home Matters: Longing and Belonging, Nostalgia and Mourning in Women's Fiction*. New York: Palgrave.
- Ryang, Sonia. 2000. "Ethnography or Self-Cultural Anthropology?: Reflections on Writing About Ourselves." *Dialectical Anthropology* 25: 297–320. doi.org/10.1023/A:1011626917988.
- Saunders, Max. 2008. "Life-Writing, Cultural Memory, and Literary Studies." In *Life-Writing, Cultural Memory, and Literary*, eds. Astrid Erll, Ansgar Nünning, and Sara B. Young, 321–332. Berlin: De Gruyter. doi.org/10.1515/9783110207262.5.321.
- Schmidt, Siegfried J. 2008. "Memory and Remembrance: A Constructivist Approach." In *Memory and Remembrance: A Constructivist*, eds. Astrid Erll, Ansgar Nünning, and Sara B. Young, 191–202. Berlin: De Gruyter. doi.org/10.1515/9783110207262.3.191.
- Schwartz, Daniel B. 2019. *Ghetto: The History of a Word*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Seamon, David N. 1985. "Reconciling Old and New Worlds: The Dwelling-Journey Relationship as Portrayed in Vilhelm Moberg's 'Emigrant' Novels." In *Dwelling, Place and Environment: Towards a Phenomenology of Person and World*, eds. David N. Seamon and Robert Mugerauer, 227–246. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers.
- Shuman, Amy, and Carol Bohmer. 2021. "Narrative Breakdown in the Political Asylum Process." *Journal of American Folklore* 134 (532): 180–195. doi.org/10.5406/jamerfolk.134.532.0180.
- Sikimić, Biljana, ur. 2004. „Etnolingvistička istraživanja skrivenih manjina - mogućnosti i ograničenja: Čerkezi na Kosovu”. У *Скривене мањине на Балкану*, 259– 281. Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Sikimić, Biljana. 2005. „Metafora praznog prostora: Čerkezi na Kosovu”. *Slavia Meridionalis* 5: 165–180.
- Simonović, Dubravka, Miloš Milenković. 2008. „Ponovno promišljanje šeme 'sredstava-kaociljeva': metodološki potencijali društveno angažovanog istraživanja”. *Етноантрополошки проблеми* 3 (1): 205–228.
- Skok, Petar. 1971. „dom”. *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Small, Mario. 2008. "Four Reasons to Abandon the Idea of the 'Ghetto.'" *City and Community* 7 (4): 389–398. doi.org/10.1111/j.1540-6040.2008.00271_
- Smith, Barry C. 2016. "Proust, the Madeleine and Memory." In *Memory in the Twenty-First Century: New Critical Perspectives From the Arts, Humanities, and Sciences*, ed. Sebastian Groes, 38–41. London: Palgrave Macmillan.
- Somers, Margaret. 1992. "Narrativity, Narrative Identity, and Social Action: Rethinking English Working-Class Formation." *Social Science History* 16 (4): 591–630. doi.org/10.2307/1171314.
- Somers, Margaret. 1994. "The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach." *Theory and Society* 23 (5): 605–649. doi.org/10.1007/BF00992905.
- Somerville, Peter. 1992. "Homelessness and the Meaning of Home: Rooflessness or Rootlessness?" *International Journal of Urban and Regional Research* 16 (4): 529–539. doi.org/10.1111/j.1468-2427.1992.tb00194.x.

- Spasić, Ivana. 2011. "The Trauma of Kosovo in Serbian National Narratives." In *Narrating Trauma: On the Impact of Collective Suffering*, eds. Ronald Eyeran, Jeffrey C. Alexander, Elizabeth Butler Breese, 81–105. London, New York: Routledge.
- Spasić, Ivana, Gordana Gorunović. 2012. „Terenski rad u filozofiji”: Gerc i Burdije kao sagovornici”. *Sociologija* 54 (3): 401–422. doi.org/10.2298/SOC1203401S.
- Spinelli, Marcoandrea. 2018. "Threatening archipelagos. Serbian enclaves and minorities in Kosovo." *Journal of Geography, Politics and Society* 8 (4): 13–26. doi.org/10.4467/24512249jg.18.024.9011
- Stojanović, Dubravka. 2007. „Konstrukcija prošlosti - slučaj srpskih udžbenika istorije”. *Genero* 10-11: 51–60.
- Stojanović, Dubravka. 2009. „Tumačenja istorije, sistem vrednosti i kulturni obrazac”. *Republika* 466-467: 1–31.
- Straub, Jürgen. 2008. "Psychology, Narrative, and Cultural Memory: Past and Present." In *Psychology, Narrative, and Cultural Memory: Past*, eds. Astrid Erll, Ansgar Nünning, and Sara B. Young, 215–228. Berlin: De Gruyter. doi.org/10.1515/9783110207262.4.215.
- Subotić, Jelena. 2010. *Otimanje pravde. Svočavanje s prošlošću na Balkanu*. Prev. Vojin Dimitrijević, Jovana Zorić. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Sztompka, Piotr. 2000. "Cultural Trauma: The Other Face of Social Change." *European Journal of Social Theory* 3 (4): 449–466. doi.org/10.1177/136843100003004004.
- Taboroši, Danko. 2011. "Circassians in Serbia and the Balkans from Mass Immigration to Last Remaining Community." In *Minorities in the Balkans*, ed. Dušan Bataković, 77–87. Belgrade: Institute for Balkan Studies.
- Tamm, Marek. 2013. "Beyond History and Memory: New Perspectives in Memory Studies." *History Compass* 11 (6): 458–473. doi.org/10.1111/hic3.12050.
- Tenjović, Lazar, Ivana Vidaković, Branko Vujadinović, Goran Knežević, Goran Opačić, Bojana Živanović. 2004. *Interno raseljena lica iz Prizrenske oblasti Kosova i Metohije: iščekujući povratak*. Beograd: IAN - International Aid Network.
- Thompson, Lucy 2021. "Toward a feminist psychological theory of 'institutional trauma.'" *Feminism & Psychology* 31(1): 99–118. DOI: 10.1177/0959353520968374
- Toma, Luj-Vensan. 1980. *Antropologija smrti. II*. Beograd: Prosveta.
- Tomašević, Milan. 2022. Predstave daleke budućnosti kod dece: studija slučaja. U *Antropologija sporta, igara i detinjstva: zbornik radova u čast dr Aleksandra Krela (1968–2021)*, ur. Bojan Žikić, Ivan Đorđević, Vladeta Petrović, 131–150. Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Tuan, Yi-fu. 1990. *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values*. New York: Columbia University Press.
- Turner, Mark. 1996. *The Literary Mind*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Udier, Sanda Lucija. 2011. *Fikcija i fkcija: rasprava o jeziku književnosti na predlošcima tekstova Miljenka Jergovića*. Zagreb: Disput.
- Ursić, Sara, Rašeljka Krnić. 2022. „Prostori doma – kultura stanovanja kao sociološki koncept”. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 60 (1): 111–131. doi.org/10.5673/sip.60.1.4
- Van Duijn, Sarah. 2020. "Everywhere and Nowhere at Once: The Challenges of Following in Multi-Sited Ethnography." *Journal of Organizational Ethnography* 9 (3): 281–294. doi.org/10.1108/JOE-12-2019-0045.
- Van Isacker, Travis. 2019. "Bordering through Domicide: Spatializing Citizenship in Calais." *Citizenship Studies* 23 (6): 608–626. doi.org/10.1080/13621025.2019.1634422.

- Vandermaas-Peeler, Alex Jelena Subotic, and Michael Barnett. 2022. “Constructing victims: Suffering and status in modern world order.” *Review of International Studies*: 1–19. doi:10.1017/S0260210522000596
- Vasić, Slobodan. 2008. „Desekularizacija kao posledica nereligijskih procesa”. У *Релгије Србије - мрежа дијалога и сарадње*, ур. Чедомир Чупић, Милан Вукомановић, Милан Ситарски, 175–180. Београд: Београдска отворена школа.
- Vasović, Mirjana. 2001. „Socijalno-psihološki aspekti formiranja jugoslovenskog identiteta”. U *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni*, ur. Svetlana Ljuboja, Predrag Marković, Laslo Sekelj, Mirjana Vasović, 101–142. Beograd: Institut za evropske studije.
- Veladžić, Sabina. 2014. „Diskurzivne prakse srpske kulturne inteligencije i proizvodnja društveno-političke krize kroz i unutar Saveza književnika Jugoslavije tokom 1985. godine”. *Historijski pogledi* 7 (11): 214–257. doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.11.214
- Velimirović, Danijela. 2008. *Aleksandar Joksimović: moda i identitet*. Beograd: Utopija; Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Verdery, Katherine. 2000. *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press.
- Vigh, Henrik. 2009. “Motion Squared: A Second Look at the Concept of Social Navigation.” *Anthropological Theory* 9 (4): 419–438. doi.org/10.1177/1463499609356044.
- Vinokurov, Evgeny. 2007. *A Theory of Enclaves*. Lanham: Lexington Books.
- Volkan, Vamik. 2018. “From earthquakes to ethnic cleansing: massive trauma and its individualised and societal consequences.” In *Trauma, Trust, and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis, Psychotherapy, and Cultural Memory*, ed. Andreas Hamburger, 5–12. Routledge: London, New York.
- Vujačić, Veljko. 2016. “Kosovo: A Case Study in the Unintended Consequences of Communist Nationality Policy, 1968-1986.” In *Kosovo and Serbia: Contested Options and Shared Consequences*, eds. Leandrit I. Mehmeti and Branislav Radeljić, 14–36. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. doi.org/10.2307/j.ctt1qv5n21.
- Weiss, Thomas G., and David A. Korn. 2006. *Internal Displacement Conceptualization and Its Consequences*. London, New York: Routledge.
- Westbrook, David A. 2009. *Navigators of the Contemporary: Why Ethnography Matters*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wiedorn, Michael. 2018. *Think Like an Archipelago: Paradox in the Work of Édouard Glissant*. Albany: State University of New York Press.
- Wimmer, Andreas, and Nina Glick Schiller. 2003. “Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology.” *The International Migration Review* 37 (3): 576–610. doi.org/10.1111/j.1747-7379.2003.tb00151.
- Wodak, Ruth, Rudolf de Cillia, Martin Reisigl, and Karin Liebhart. 2009. *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Wulff, Helena, ed. 2016. “Introducing the Anthropologist as Writer: Across and Within Genres.” In *The Anthropologist as Writer: Genres and Contexts in the Twenty-First Century*, 1–18. New York: Berghahn Books.
- Yi-Neumann, Friedemann Martin. 2022. “Foodways.” In *Moving Things. On the Materiality of (Forced) Migration*, ed. Research Project 'On the Materiality of Forced Migration, 37–61. Göttingen, Wallstein: Wallstein.
- Yi-Neumann, Friedemann Martin. 2023. *Homes Translated Dispossessions, Belongings, and the Materiality of Lives in Asylum Reception and Exile* [PhD thesis]. Göttingen: Faculty of Social Sciences of the Georg August University Göttingen.

- Zdravković, Helena. 2005. *Politika žrtve na Kosovu: identitet žrtve kao primarni diskurzivni cilj Srba i Albanaca u upornom sukobu na Kosovu*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Zeman, Zdenko. 2007. „Identitetske strategije: u potrazi za smislom”, *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 6 (92): 1015–1029.
- Zhang, Juwen. 2020. “The Folkloric Identity Is the Thing.” *Western Folklore* 79 (2–3): 215–250.
- Zlatanović, Sanja. 2008. “Power of Categorization: Natives and Incomers in Southeastern Kosovo.” *Гласник Етнографског института САНУ* LVI (2): 133–147. doi.org/10.2298/GEI0802133Z
- Zlatanović, Sanja. 2011. “Family in the Post-War Context: The Serbian Community of Southeast Kosovo.” *Ethnologia Balkanica* 15: 227–250.
- Zlatanović, Sanja. 2014. „Kakav je odnos etničke i verske identifikacije u posleratnom kontekstu? Terenska istraživanja srpske zajednice na jugoistoku Kosova”. U *‘Etnos’, religija i identitet: naučni skup u čast Dušana Bandića*, ur. Lidija B. Radulović, Ildiko Erdei, 135–146. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Zlatanović, Sanja. 2017. “Approaching preferred identity: ‘Serbian Gypsies’ in post-war Kosovo.” *Romani Studies* (2): 147–172. doi.org/10.3828/rs.2017.9
- Žakula, Sonja. 2013. „Narativizacija jednog događaja u Beogradskom zoološkom vrtu: semiotička analiza priče o keruši Gabi i jaguaru”. *Етноантрополошки проблеми* 8 (4): 1047–1069. doi.org/10.21301/EAP.v8i4.8.
- Žila, Ondřej. 2015. “The Myth of Return: Bosnian Refugees and the Perception of ‘Home.’” *Geographica Pannonica* (3): 130–145.

- Андрејевић, Даница. 1988. *Портрети косовских писаца*. Приштина: Јединство.
- Андрејевић, Даница. 2003. „Панорама савремене српске поезије Косова и Метохије”. *Баштина* 16: 91–98.
- Анђелковић, Биљана. 2019. „Улога верског туризма у стварању ‘хијерархије’ манастира код поклоника Српске православне цркве”. *Гласник Етнографског института САНУ* LXVII (2): 421–443. doi.org/10.2298/GEI1902421A
- Антонијевић, Драгана. 2007а. *Карађорђе и Милош: између историје и предања*. Београд: Српски генеалогски центар; Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.
- Антонијевић, Драгана. 2007б. *Карађорђе и Милош: мит и политика*. Београд: Српски генеалогски центар; Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.
- Антонијевић, Ненад. 2014. „Мартовски погром - албански терор над српским становништвом на Косову и Метохији (17-19. март 2004)”. *Годишњак Музеја жртва геноцида* 6: 211–218.
- Аритонових (Милованових), Ивана. 2009. *Српске жене на Косову и Метохији у ратном окружењу*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Ахметагић, Јасмина. 2023. „Невоље с дискурсом: Светислав Басара о косовском миту и српској псеудомитологији”. У *Косово и Метохија кроз чињенице, тумачења и симболе: тематски зборник*, Књ. 1, ур. Јасмина Ахметагић, Марија Јефтимијевић Михајловић, 79–90. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Бартмињски, Јежи. 2011. *Језик – слика – свет: етнолингвистичке студије*. Београд: SlovoSlavia.
- Батаковић, Душан. 1997. „Балкански имагинаријум: историја и историцизам”. *Нова српска политичка мисао* 4 (3/4): 71–88.
- Батаковић, Душан. 2007. *Косово и Метохија: историја и идеологија*. Београд: Чигоја штампа.
- Бериша, Хатица. 2012. *Политичко насиље на Косову и Метохији од 1945. до 2003. године* [докторска дисертација]. Београд: Универзитет у Београду, Факултет политичких наука
- Бериша, Хатица. 2013. *Последице политичког насиља на Косову и Метохији*. Београд: Задужбина Андрејевић.
- Богдановић, Димитрије. 1986. *Књига о Косову*. Београд: САНУ.
- Бонцић, Драгомир. 2008. „Један документ о двојезичном школству на Косову и Метохији 1961. године”. *Архив* 9 (1/2): 86–97.
- Брујић, Марија. 2018. *Културне представе о Европској унији и евроинтеграцијама Србије међу припадницима српске дијаспоре у Грацу*. Београд: Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију; Центар за антропологију јавних и практичних политика; Досије студио.
- Брујић, Марија. 2020. „Роман ‘Снежни човек’ Давида Албахарија: антрополошко читање”. *Етноантрополошки проблеми* 15 (1): 129–153. doi.org/10.21301/eap.v15i1.5.
- Валчић Булић, Тамара. 2021. „Поетика и филозофија релације”. *Књижевна историја* 53 (173): 197–209. doi.org/10.18485/kis.2021.53.173.12
- Вранићи, Биљана. 1999. „Црква Св. Богородице у Готовуши свештене и богослужбене књиге”. *Баштина* 9/10: 225–237.
- Вукићевић, Јелена. 2023. „Националистички дискурси у СФРЈ пред њен распад”. *Баштина* 60: 473–492. doi.org/10.5937/bastina33-44785
- Вучинић Нешковић, Весна. 2013. *Методологија теренског истраживања у антропологији: од нормативног до искуственог*. Београд: Српски генеалогски центар; Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.
- Гвозден, Владимир. 2005. *Чинови присвајања: од теорије ка прагматици текста*. Нови Сад: Светови.

- Горуновић, Гордана. 2005. „Концептуални оквири етнолошко-антрополошког проучавања новог насеља у предграђу”. У *Проблеми културног идентитета становништва савремене Србије*, ур. Сенка Ковач, 229–255. Београд: Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију.
- Горуновић, Гордана. 2015. „Етнобиографија једне Оравчанке: антрополошки контекстуални приступ тексту”. *Књижевна историја* 47 (157): 319–332.
- Гускова, Елена Юљевна. 2014. *Косово и Метохија: рат и услови мира*. Приштина; Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Денић, Сунчица. 2011. *Прогон и завичај: српска књижевност Косова и Метохије*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина.
- Димитријевич, Дејан. 2021. „Косово: современна модель государства с ограниченным суверенитетом”. *Етнографическое обозрение* 2: 9–24.
- Дражета, Богдан. 2021. *Етничка идентификација и границе у Босни и Херцеговини: примери Мостара и Сарајева*. Београд: Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију; Досије студио.
- Ђерић, Зоран. 2014. *Поетика бездомности: словенска књижевна емиграција у XX веку*. Нови Сад: Графомаркетинг.
- Ђокић, Бојан. 2015. „Страдање Српске православне цркве 1999–2015. године: духовно-културни геноцид на Косову и Метохији”. *Црквене студије, Ниш* 12: 445–456.
- Ђокић, Бојан. 2019. *Српска јавност о међунационалним односима у Социјалистичкој Аутономној Покрајини Косово 1981-1989* [докторска дисертација]. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду Филозофски факултет.
- Ђорђевић, Данијела. 2014. *Наративизација живота и перцепција ‘дома’ код интерно расељених лица са Косова и Метохије у колективним центрима на подручју Београда* [дипломски рад]. Београд: Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију.
- Ђорђевић, Тихомир. 1927. „Черкези у нашој земљи” [сепарат], 143–153. Скопље: [б. и.].
- Ђорђевић Црнобрња, Јадранка. 2017. „Изазови и потешкоће при теренском истраживању горанске заједнице у Београду”. У *Традиција и современост во Македонија и Србија*, ур. Катерина Петровска-Кузманова, 91–104. Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков”.
- Ђурковић, Урош. 2024. „Књижевност између ангажованости и самодовољности: случај романа Бели конопац за Филипа Депреа”. *Ми и други кроз визуру Косова и Метохије: тематски зборник научних радова*, књ. 1, ур. Мирјана Бечејски, Ана Мумовић, 167–176. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Женарју, Ивана. 2016. „Зидно сликарство у Цркви Светог Георгија у Станишору код Гњилана”. *Патримониум.мк* 9 (14): 285–298.
- Жикић, Бојан. 2013. *Слике у излогу: културне представе о Европској унији као средство описивања паралелне стварности стању у Србији 1991-2011*. Београд: Српски генеалогски центар; Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.
- Зарковић, Божидар. 2013. „Велика Хоча и зачеци црквеног поседа у Метохији”. *Зборник радова Филозофског факултета* 43 (2): 131–148.
- Зарковић, Весна. 2019. *Приштина на размеђи векова*. Приштина; Лепосавић: Институт за српску културу.
- Захаријевић, Адриана. 2018. „Ангажовано превођење филозофије: случај појма Agency”. *Мостови: часопис Удружења књижевних преводилаца Србије* 45 (175/176): 179–191.
- Златановић, Сања. 2005. „Свакодневица у енклави”. *Гласник Етнографског института САНУ* LIII: 83–92. doi.org/10.2298/GEI0553083Z
- Златановић, Сања. 2010. „Трансфер и контратрансфер у етнографским истраживањима”. *Гласник Етнографског института САНУ* LVIII (1): 129–139. doi.org/10.2298/GEI1001129Z

- Златановић, Сања. 2010. „Дискурзивно обликовање ‘других’: српска заједница југоисточног Косова у послератном контексту”. *Гласник Етнографског института САНУ* LIX (2): 77–97. doi.org/10.2298/GEI1102079Z
- Златановић, Сања. 2012. „Свадба, традиционални женски костим и идентитетски дискурси српске заједнице југоисточног Косова”. *Гласник Етнографског института САНУ* 60 (2): 89–105. doi.org/10.2298/GEI1202089Z
- Златановић, Сања. 2013а. „Српска заједница у Гњилану: дискурс носталгије урбане енклаве”. *Гласник Етнографског института САНУ* LXI (2): 67–82. doi.org/10.2298/GEI1302067Z
- Златановић, Сања. 2013б. „Пропустљивост границе: Срби/‘Српски Цигани’ у енклави Витина”. *Теме: часопис за друштвену теорију и праксу* 37 (3): 1079–1099.
- Златановић, Сања. 2014. „Српска заједница Косовског Поморавља у каледоскопу теренске фолклористике”. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 80: 113–125.
- Златановић, Сања. 2015. „Методолошки и епистемолошки изазови истраживања коетничких миграција на послератном терену”. *Гласник Етнографског института САНУ* LXIII (3): 537–550. doi.org/10.2298/GEI1503537Z
- Златановић, Сања. 2018. *Етничка идентификација на послератном подручју: српска заједница југоисточног Косова*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Илић (Мандић), Марија. 2010. „Наративи личног искуства и међуетнички бракови међу Србима у Мађарској”. *Antropologija* 10 (3): 99–120.
- Илић (Мандић), Марија. 2014. „Преговарање етничког идентитета путем колективних наратива: о ‘српском’ пореклу штокавских католика”. У *‘Ethnos’, religija i identitet: naučni skup u čast Dušana Bandića*, ур. Lidija Radulović, Ildiko Erdei, 93–112. Београд: Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Filozofski fakultet.
- Јашовић, Голуб. 2010. „Топонимија села Угљара код Приштине”. *Зборник радова Филозофског факултета* 40: 13–24.
- Јашовић, Предраг. 2006. „Шта је то књижевност Косова и Метохије?”. *Баштина* 21: 57–77.
- Јевтовић, Миленко. 2002. „Прва деценија или успон и пад: Од печата до нове зграде”. У *Институт за српску културу Приштина: (1988-2002)*, ур. Милош Ђорђевић, 37–47. Лепосавић, Приштина: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Јеротић, Владета. 2017. *Индивидуација и(или) обожење*. Београд: Ars Libri; Задужбина Владете Јеротића; Партенон.
- Јефтимијевић Лилић, Милица. 2005. „Повратак на Итаку на косовскометохијски начин”. У *Српска књижевност на Косову и Метохији: 1945-2000*, ур. Чедомир Ребић, Жељко Ђупић, 159–164. Лепосавић, Косовска Митровица: Институт за српску културу Приштина; Филозофски факултет – Косовска Митровица.
- Јефтимијевић Михајловић, Марија. 2018. *Знамења и значења: (огледи о српској књижевности Косова и Метохије)*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Јовановић, Теодора. 2019. „Студије избеглиштва или студије принудних миграција: теоријско-методолошки осврт и разматрање мултидисциплинарности у примени друштвених и хуманистичких наука”. *Гласник Етнографског института* 67 (3): 589–606. doi.org/10.2298/GEI1903589J.
- Јовановић, Теодора. 2023. *Редефинисање концепта принуде кроз наративе тражилаца азила из Ирана у Србији* [докторска дисертација]. Београд: Универзитет у Београду Филозофски факултет.
- Јокић, Бранко ур. 2004. *Мартовски погром на Косову и Метохији: 17-19. март 2004. године: с кратким прегледом уништеног и угроженог хришћанског културног наслеђа*. Београд: Министарство културе Републике Србије; Музеј у Приштини (са измештеним седиштем).

- Клајн, Иван, Милан Шипка. 2007. „енклава”. *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
- Клајн, Иван, Милан Шипка. 2008. „факција”. *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
- Кнежевић, Милош. 2021. *Дијалози о Косову и Метохији: критика предлога територијалне поделе Косова и Метохије*. Београд: Институт за политичке студије.
- Колаковић, Александра. 2021. „Ернест Дени и Срби: О ‘Највећем пријатељу Словена’ поводом стогодишњице смрти”. *Историјски часопис* 70: 493–514.
- Костић, Драгомир. 2002. *Српска проза на Косову и Метохији: (1945-2000)*. Приштина: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Кубрякова, Елена Самуиловна, Валерий Закиевич Демьянков, Ларита Григорьевна Лузина. 1996. *Краткий словарь когнитивных терминов*. Москва: Филологический факультет Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова.
- Куљић, Тодор. 2022. „Аутобиографски текст и контекст: прилог критици историјског извора”. *Годишњак за друштвену историју* 29 (1): 7–26.
- Лилић, Драган. 1991. „Фолклорни елементи у структури приповедака Пере Стефановића”. *Зборник Филолошког факултета у Приштини* 1: 223–230.
- Лилић, Драган. 1995. *Језик приповедања Пере Стефановића*. Приштина: Филолошки факултет у Приштини.
- Мандић Келијашевић, Љупка. 2020. *Цикличност и реверзибилност миграција азиланата у одабраним земљама Западног Балкана* [докторска дисертација]. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет.
- Марићевић Балаћ, Јелена. 2023. „Деметрино завештање у савременом српском песништву”. У *Мајка у српском језику, књижевности и култури*, ур. Милош Ковачевић, 211–232. Андрићград: Андрићев институт.
- Матовић, Тијана. 2020. *Траума и сећање у прози Казуа Ишигура* [докторска дисертација]. Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет.
- Медојевић, Јово. 2010. „Процес и механизми повратка интерно расељених лица и избјеглица на Косово и Метохију”. У *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, ур. Урош Шуваковић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.
- Медојевић, Јово, Саша Милосављевић. 2015. „Последице прогона становништва са Косова и Метохије од 1999. до 2015. године”. У *Достигнућа, актуелности и изазови географске науке и праксе: поводом 150 година од рођења Јована Цвијића*, ур. Стеван М. Станковић, Дејан Филиповић, Снежана Ђурђић, 357–362. Београд: Географски факултет.
- Микетић, Урош. 2024. *Исељавање Срба и Црногораца са Косова и Метохије 1966–1981. године: узроци, ток и последице* [докторска дисертација]. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини Филозофски факултет.
- Миликић, Магда. 2023. „Српска књижевност на Косову и Метохији у периоду 1960–1970”. У *Косово и Метохија кроз чињенице, тумачења и симболе, Језик и књижевност*, књ. I, ур. Јасмина Ахметагић, Марија Јефтимијевић Михајловић, 208–224. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина - Лепосавић.
- Милосављевић, Саша, Јово Медојевић, Александар Ваљаревић. 2023. „Промене у етничкој структури становништва насеља АП Косово и Метохија у периоду од 1948-2022. године”. *Гласник Српског географског друштва* 103 (1): 237–256.
- Минић, Јелена, Бобан Станковић, Миљана Павићевић. 2021. *Породице у избеглиштву и расејању: 20-ак година касније*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

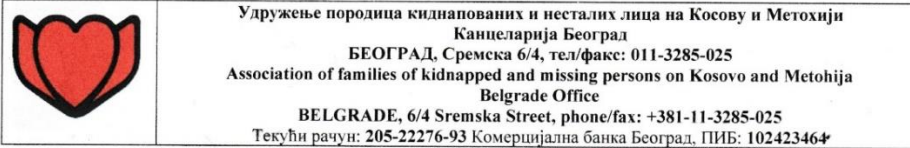
- Младеновић, Радивоје. 2013. *Говор јужнокосовског села Гатње*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Младеновић, Радивоје. 2019. „Говор северношарпланинске жупе Сирињић”. *Српски дијалектолошки зборник* 66 (1): 8–1047.
- Наумовић, Слободан. 1999. „‘Балкански касапи’: митови и погрешне представе о распаду Југославије”. *Нова српска политичка мисао* 6 (1/2): 57–77. <<<https://reff.f.bg.ac.rs/handle/123456789/292>>>. [12. 2. 2025.]
- Наумовић, Слободан. 2005. „Национализација националне науке?: политика етнологије/антропологије у Србији и Хрватској током прве половине двадесетих година двадесетог века”. У *Проблеми културног идентитета становништва савремене Србије*, ур. Сенка Ковач, 17–60. Београд: Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију.
- Наумовић, Слободан. 2017. „Оглед о филму *Енклава* Горана Радовановића: шта проживљавамо и чега се сећамо размишљајући о искуству гледања једног савременог историјског кинематографског дела”. *Етноантрополошки проблеми* 12 (4): 1013–1062. doi.org/10.21301/eap.v12i4.3
- Николић, Коста, Срђан Цветковић. 2014. *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку 1912–1990*. Београд: Институт за савремену историју.
- Павковић, Никола. 2014. *Студије и огледи из правне етнологије*. Београд: Српски генеалогски центар.
- Павличић Шарић, Јелена. 2013. „Прилог познавању Цркве Светог Николе у Приштини”. *Косовско-метохијски зборник* 5: 213–234.
- Павловић, Александар. 2020. „Свакодневица Срба у северној Косовској Митровици у условима недефинисаног институционалног статуса”. *Баштина* 51: 461–480. doi: 10.5937/bastina30-26304
- Павловић, Александар. 2021. *Свакодневица Срба у северној Косовској Митровици*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Павловић, Александар. 2024. „Прилог етнографији српско-албанских односа у шарпланинској жупи Сирињић: поглед из угла локалних Срба”. *Баштина* 64: 1–23. doi.org/10.5937/bastina34-53940
- Петковић, Невена. 2021. „Усмене историје Срба расељених са Косова и Метохије: утицај присилних миграција на концепт дома”. *Баштина* 54: 347–364. doi: 10.5937/bastina31-32616
- Петковић, Невена. 2022а. „Превазилажење колективне трауме: антрополошка анализа усмених историја интерно расељених Срба са Косова и Метохије”. У *Страх у научном и уметничком стваралаштву*, ур. Танчић, Драган, Јасмина Ахметагић, Далибор Елезовић, 575–594. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Петковић, Невена. 2022б. „Антрополошки прилог разумевању положаја породица несталих Срба на Косову и Метохији”. *Баштина* 58: 363–377. doi.org/10.5937/bastina32-40453
- Петковић, Невена. 2023. „Пролонгирано расељеништво и културно памћење: антрополошка студија случаја репрезентације живота Срба на Косову и Метохији”. *Исходишта* 9: 239–253.
- Петровић, Соња. 2015. „Усмена историја – културно вишегласје као мост између прошлости и садашњости”. *Књижевна историја* 47 (157): 293–303.
- Петровић, Соња. 2018. „Вредновање усмених историја и животних прича”. *Гласник Етнографског института САНУ* LXVI (2): 319–331. doi.org/10.2298/GEI1802319P

- Радивојевић, Соња. 2020. „(Де)колонизација дигиталног окружења: интернет и нови(ји) медији као места савремених антрополошких истраживања и како им етнографски прићи”. *Гласник Етнографског института САНУ* 68 (2): 419–438. doi.org/10.2298/GEI2002419R.
- Радојичић, Драгана. 2012. *Дијалози за трпезом: Антрополошки огледи о култури исхране*. Београд: Службени гласник; Етнографски институт САНУ.
- Радуновић Столић, Даница. 2007. *Стваралаштво Пере Стефановића*. Краљево: Libro company.
- Радушки, Нада. 2021. „Присилне миграције у Србији: избеглице из Босне и Херцеговине”. *Социолошки преглед XLV* (3): 373–392.
- Раловић, Ивана. 2022. „Памћење страха: Други светски рат од књижевности до филма”. У *Страх у научном и уметничком стваралаштву*, ур. Танчић, Драган, Јасмина Ахметагић, Далибор Елезовић, 93–113. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Раловић, Ивана. 2024. „У замкама традиције и политике: Слика жене у филмовима (2014–2024) који тематизују Косово и Метохију”. *Ми и други кроз визуру Косова и Метохије: тематски зборник научних радова*, књ. 1, ур. Мирјана Бечејски, Ана Мумовић, 293–305. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Ратковић, Драгана. 2020. *Песник и емиграција: концептосфера дома и домовине у поезији Александра Петрова*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Рељић, Митра. 2020. *Српска гробља на Косову и Метохији: уништена споменичка и језичка баштина*. Нови Сад: Матица српска.
- Рибих, Владимир. 2005. *Подељена нација: српски национализам и политички сукоби у Србији 1990-2000*. Београд: Српски генеалогски центар.
- Рибих, Владимир. 2011. „Постанак националног лидера: политичка мобилизација српских комуниста у другој фази ‘Антибијурократске револуције’”. *Antropologija* 11 (1): 85–115.
- Рибих, Владимир. 2012. „Политичка мобилизација црногорских комуниста у ‘Антибијурократској револуцији’”. *Етноантрополошки проблеми* 7 (4): 1079–1101. doi.org/10.21301/eap.v7i4.10.
- Рибих, Владимир. 2023. *Политичка мобилизација у Србији од 1987. до 1992. године*. Београд: Архипелаг.
- Рикер, Пол. 2004. *Сопство као други*. Београд; Никшић: Јасен.
- Ристановић, Петар. 2018. *Српска интелектуална елита и косовско питање: 1974-1989* [докторска дисертација]. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет.
- Ристановић, Петар. 2020. *Косовско питање: 1974-1989*. Нови Сад; Београд: Прометеј; Информатика.
- Сакан, Момчило. 2005. *Израда стручних и научних радова*. Нови Сад: Прометеј.
- Сикимић, Биљана, ур. 2004. *Избегличко Косово*. Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета.
- Сикимић, Биљана. 2020. „Антрополошко-лингвистичка истраживања расељених лица са Косова и Метохије: живот у колективном центру”. *Зборник радова Учитељског факултета Призрен-Лепосавић* 14: 89–102.
- Срећковић Јеросимић, Јелена. 2009. *Принудне миграције са Косова и Метохије у централну Србију*. Београд: Српско географско друштво.
- Станковић, Векослав. 2002. „Егзодус Срба из Призрена и околине 1999. године: прилози за историју”. *Баштина* 13: 229–244.
- Стојковић, Бобан. 2024. „Игуманија Параскева Симеуновић – сведок страдања и васкрсења Манастира Девича у 20. веку”. *Church studies* 1 (21): 365–375. doi.org/10.18485/ccs_cs.2024.21.21.24
- Сувајџић, Бошко. 2005. *Јунаци и маске: тумачења српске усмене епике*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Томпсон, Пол. 2012. *Глас прошлости: усмена историја*. Београд: Слио.

- Тошовић, Бранко. 2002. *Функционални стилови*. Београд: Београдска књига.
- Трбојевић, Данило. 2022. „Дечије ратне игре као арена промишљања друштвено-политичке стварности, кризе и конфликта”. У *Antropologija sporta, igara i detinjstva: zbornik radova u čast dr Aleksandra Krela (1968–2021)*, ur. Bojan Žikić, Ivan Đorđević, Vladeta Petrović, 191–214. Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Ћирковић, Светлана. 2012. *Стереотип времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије*. Београд: САНУ, Балканолошки институт.
- Ћупурдија, Бранко. 1997. „Извори за проучавање породице колониста насељених у Бајмоку од 1945. до 1948. године”. *Гласник Етнографског института САНУ* 46: 189–194.
- Цветановић, Владимир [прикупио]. 1976. *Српске народне пословице са Косова и Метохије*. Приштина: Јединство.
- Чоко, Маја. 2025. „Корзо у Приштини у периоду 1930-1999”. *Ахилејев штит* 1: 98–120.

ПОГЛАВЉЕ 15: АПЕНДИКС

15.1 Агенде са догађаја

04.10.2022. године
ХОТЕЛ ПАЛАС, Београд

Дневни ред

- 09:30 - Окупљање и регистрација учесника
- 10:00 - **Госпођа Верица Томановић**,
Председник Удружења породица киднапованих и несталих лица на Косову и Метохији.
- 10:10 - **Господин Вељко Одаловић**,
Председник Комисије за нестала лица Владе Републике Србије и шеф београдске делегације Радне групе за нестала лица
- 11:20 - **Госпођа проф. др. Сузана Матејић**,
члан Стручне службе Комисије за нестала лица Владе Републике Србије и члан Радне групе за нестала лица београдске делегације
- 10:30 - **Господин Миољуб Виторовић**, заменик тужиоца за ратне злочине
Тужилаштва Републике Србије
- 10:40 - **Господин Игор Поповић**, помоћник директора Канцеларије за Косово и Метохију
- 10:50 - **Господин Метју Холидеј**, Директор Програма за Европу ИЦМП-а
- 11:00 - **Госпођа Мартина Фава**, Регионални координатор за питања несталих лица МКЦК
и Председавајућа Радне групе за нестала лица у вези са догађајима на територији Косова.
- 11:10 - **Господин Љубомир Миладиновић**, Генерални секретар Црвеног крста Србије
- 11:20 - КАФЕ ПАУЗА
- 11:40 - Дискусија питања и одговори – представника и чланова Удружења и учесника
- 13:30 - Усвајање закључака састанка
- 14:00 - Конференција за медије
- 14:00 - Заједнички ручак за све учеснике

Верица Томановић

Агенда 1, *Нестала лица*

Путовање је омогућио
Комесаријат за избеглице и миграције Р.С.
у сарадњи са Удружењем "Свети Спас".

ПРЕВОЗ ЈЕ БЕСПЛАТАН

Корисници сами сnose трошкове ноћења
и хране на путу.

ПЛАН ПУТА

01. јун 2022.

00,00 – полазак са паркинга код Сајма,
на почетку Моста на Ади
01,30 – Крагујевац, хала „Језеро“
03,00 – Краљево, испред Аутобуске станице
07,00 – Косовска Митровица
09,00 – Пећ, обилазак Пећке Патријаршије
11,00 – Дечане, обилазак манастира Високи Дечани
13,00 – Призрен

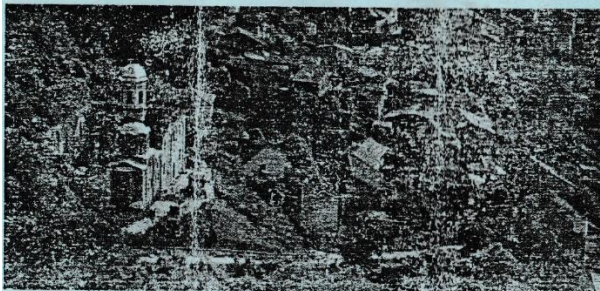
Након пристизања у Призрен, корисници ће бити
смештени у манастиру Свети Архангели, хотелу,
или по свом избору.

02. јун 2022.

08,00 - Славска литургија у атријуму цркве
Св. Спаса.
10,30 – отварање изложбе
14,00 – полазак за Београд
18,00 – Краљево, 19,30 – Крагујевац, 22,00 - Београд
Сви термини и дестинације су оријентациони и
подложни променама, посебно 02. јуна.
За све промене плана путовања надлежан
је вођа пута, Саша Јефтић, тел. 041и и . . .

Ако неко од путника планира да остане у Призрену,
дужан је да о својој намери обавести вођу пута.

Ради Ваше безбедности, молимо Вас да се
придржавате инструкција вође пута.
Срећан пут

Путовање је омогућила
Канцеларија за Косово и Метохију
у сарадњи са Удружењем "Свети Спас".

ПРЕВОЗ ЈЕ БЕСПЛАТАН

Корисници сами сnose трошкове ноћења
и хране на путу.

ПЛАН ПУТА

24. мај 2023.

00,00 – полазак са паркинга код Сајма,
на почетку Моста на Ади
01,30 – Крагујевац, хала „Језеро“
03,00 – Краљево, испред Аутобуске станице
07,00 – Косовска Митровица
09,00 – Пећ, обилазак Пећке Патријаршије
11,00 – Дечане, обилазак манастира Високи Дечани
13,00 – Призрен

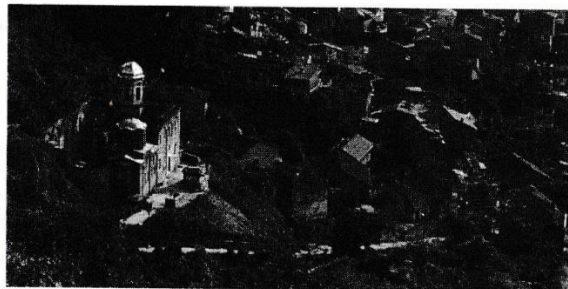
Након пристизања у Призрен, корисници ће бити
смештени у манастиру Свети Архангели, хотелу,
или по свом избору.

25. мај 2023.

08,00 - Славска литургија у атријуму цркве
Св. Спаса.
10,30 – отварање изложбе
14,00 – полазак за Београд
18,00 – Краљево, 19,30 – Крагујевац, 22,00 - Београд
Сви термини и дестинације су оријентациони и
подложни променама, посебно 25. маја.
За све промене плана путовања надлежан
је вођа пута, Саша Јефтић, тел. 041и, 10е

Ако неко од путника планира да остане у Призрену,
дужан је да о својој намери обавести вођу пута.

Ради Ваше безбедности, молимо Вас да се
придржавате инструкција вође пута.
Срећан пут

15.1 Извештај са терена Извештај достављен 31. 5. 2021.

У петнаест до шест ујутру група путника се окупила у близини Хотела Србија. Групу су чинила интерно расељена лица, као и особе које су Косово и Метохију напустиле пре почетка оружаног конфликта, и тек по неки њихов познаник, при чему је укупан збир путника био 34. На територију Косова смо ушли преко Јариња, без чекања, најављени од стране Канцеларије за Косово и Метохију, која путовање финансира, а потом и заменили аутобус у Косовској Митровици, и пресели у аутобус са таблицама самопроглашене државе Косово.

Пут је настављен ка приштинском гробљу, где је организовану групу сачекао поп, који служи у селу Бабин Мост, и који је по први пут дошао на приштинско гробље. Породице су похрлиле уређивању гробова својих ближњих, а гробље је затечено у прилично лошем стању, трава је нарасла, поједини гробови били су неприступачни, призор су ипак улепшавали процветали божури. Групи се придружила Српкиња пореклом из Приштине са боравиштем на територији Покрајине, [изостављено име] којој је 2004. запаљена кућа. Председница Кола српских сестара и представница Општине Приштина, договориле су се да поднесу Општини захтев за уређивање гробља, док је било и оних који су у страху постављали попу питања о томе да ли су гробови њихових предака на сигурном, с обзиром на то да није могуће платити одржавање гробља, као и оних који су се распитивали о евентуалном премештању гробова. У овом периоду, обишла сам гробље, православни део, као и католички, који је новоформиран и уређен, а затим и стари јеврејски део гробља.

Један од испитаника упознао ме је са представницом Општине, са којом је разговор на тему расељеништва и повратка вођен уз потешкоће, при чему је представница истицала страх за угроженост своје породице, као један од разлога због којих не би желела да говори о тренутној ситуацији на Косову и Метохији, иако је исказала незадовољство. Породичне трауме, које је преживела током Мартовског погрома, такође су били један од разлога због којих саговорница није била спремна да говори.

Уследила је посета Манастиру Грачаница, док је пролазак аутобусом кроз део града Приштине евоцирао успомене, присећања на детињство, школске, гимназијске дане. Преноћиште је било организовано у Лапљем Селу. Приштинце је посетио њихов пријатељ мештанин, са којим сам имала прилике да обавим разговор на тему живота у Приштини, познатих приштинских породица и услова живота Срба на Косову и Метохији. Разговору су се придружили један од испитаника са којим сам раније успоставила контакт, као и саговорник, који је Косово и Метохију напустио у периоду детињства, али који је заинтересован за историју подручја. Након вечере, разговарала сам са члановима породице чији је рођак књижевник Пера Стефановић (1927–2014). Они су истакли да Пера Стефановић за живота није успео да објави поједине рукописе, који се сада налазе у поседу његове уже породице, и који нису архивирани.

22. 5. 2021.

Ујутру рано група је пошла ка Цркви Светог Николе на црквену славу. Пут ка Приштини изнова је покренуо асоцијације, емоције и казивања сећања. За време литургије организовано је дошла и група расељених лица из Ниша, као и појединачно организоване групе. Том приликом разговарала сам са пензионисаном професорком [изостављено име], која је својевремено живела у Приштини, и која је наставила да долази у Приштину послом и изнајмљује стан по прекиду радног односа. Разговарала сам и са [изостављено име], Српкињом која живи у Приштини, и која је истакла да сада у Приштини за стално борави осамнаест Срба, и говорила о потешкоћама са којима се сусрећу, попут искључивања струје и телефонских линија. Разговарала сам и са испитаницама са којима сам претходно успоставила контакт [изостављена имена].

Након литургије уследила је посета Грачаници, током које сам ишла у посету породичном пријатељу, чији брат је киднапован током оружаних сукоба. Туристички смо посетили и Газиместан у повратку. Изван појединачних разговора и успостављених контаката, било је и групних разговора, на које су се надовезивали саговорници, говорећи о свом искуству губитка дома, периода конфликта, о немогућности уклапања у новонасељене средине у којима су дочекани као Други, са етикетом „Шиптари”. Саговорници су се најчешће међу собом познавали, међу њима било је и оних који су другови из школских дана.

15.2 Фотографије²⁴⁰

Фотографије колективног смештаја у згради предузећа „Флотација”

Фотографија 1, *Спољашњост зграде*

Фотографија 2, *Заједнички простори*

²⁴⁰ Одабир фотографија вођен је теоријом о *идентификацији везаној за место* (Proshansky, Fabian, and Kaminoff 1983; Радовић 2013).

Фотографија 3, Ходник – натпис „Моле се станари да чувају славину за 'воду' – чесму”

Фотографије колективног смештаја у насељу Падалиште – Грачаница

Фотографија 1, Обезбеђење у контејнерском насељу

Фотографија 2, Вила са „оне стране” колективног смештаја

Фотографија 3, *Заједнички тоалет*

Фотографија 4, *Заједнички тоалет*

Фотографија 5, *Контејнер у контејнеру*

Фотографија 6, *Лимени дом*

Фотографија 7, Мешавина мириса

Фотографија 8, Стварање дома

Фотографија 9, Природа и друштво

Фотографије, Експонати свакодневице

Фотографија 1, Сваштара, Косовска Митровица

Фотографија 2, *Шта је ту је* – *Косовска Митровица*

Фотографија 3, Биће боље? – Косовска Митровица

Фотографија 4, *Косовска Митровица*

Фотографија 5, Знакови на путу – Призрен

Фотографија 6, Угљаре, одложена линија – аутобус за складиштење медицинске документације

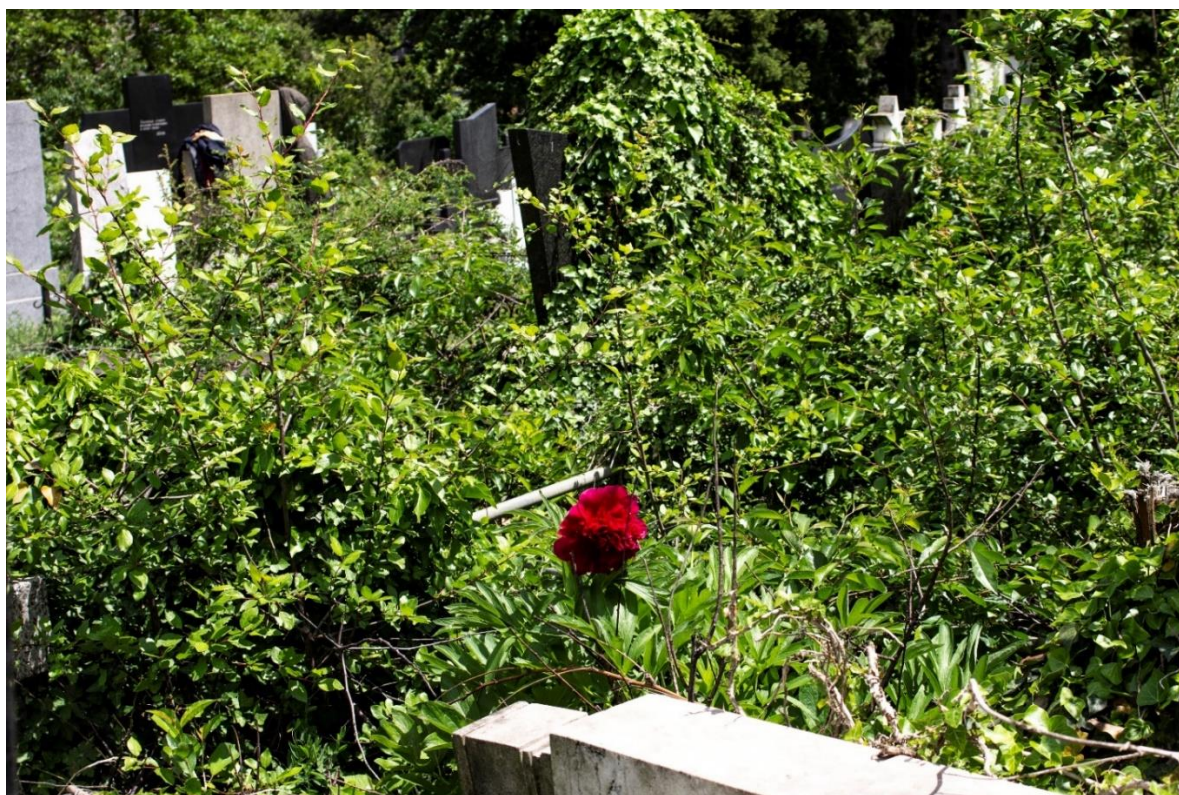
Гробље у Приштини

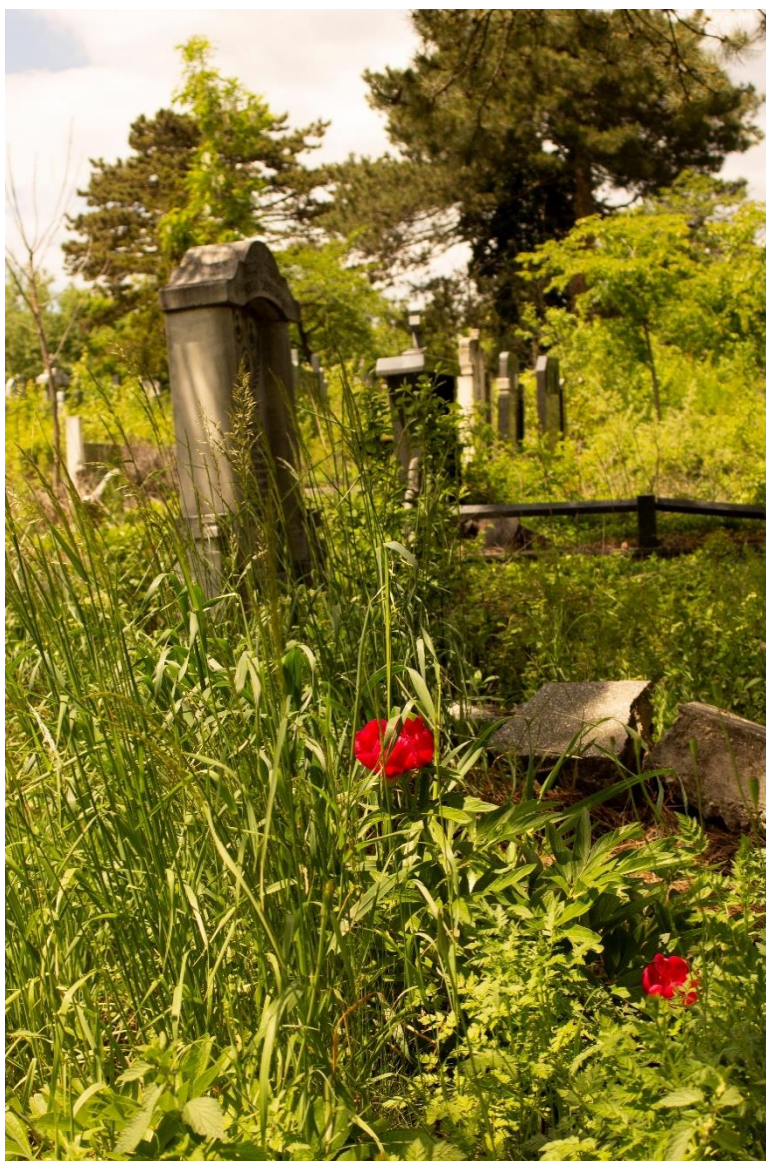
Фотографија 1, Улаз

Фотографија 2, Близина кратера

Фотографија 3, Божур

Фотографија 4, Два божура

Фотографија 5, *Срстање*

Фотографија 6, *Јеврејски део гробља*

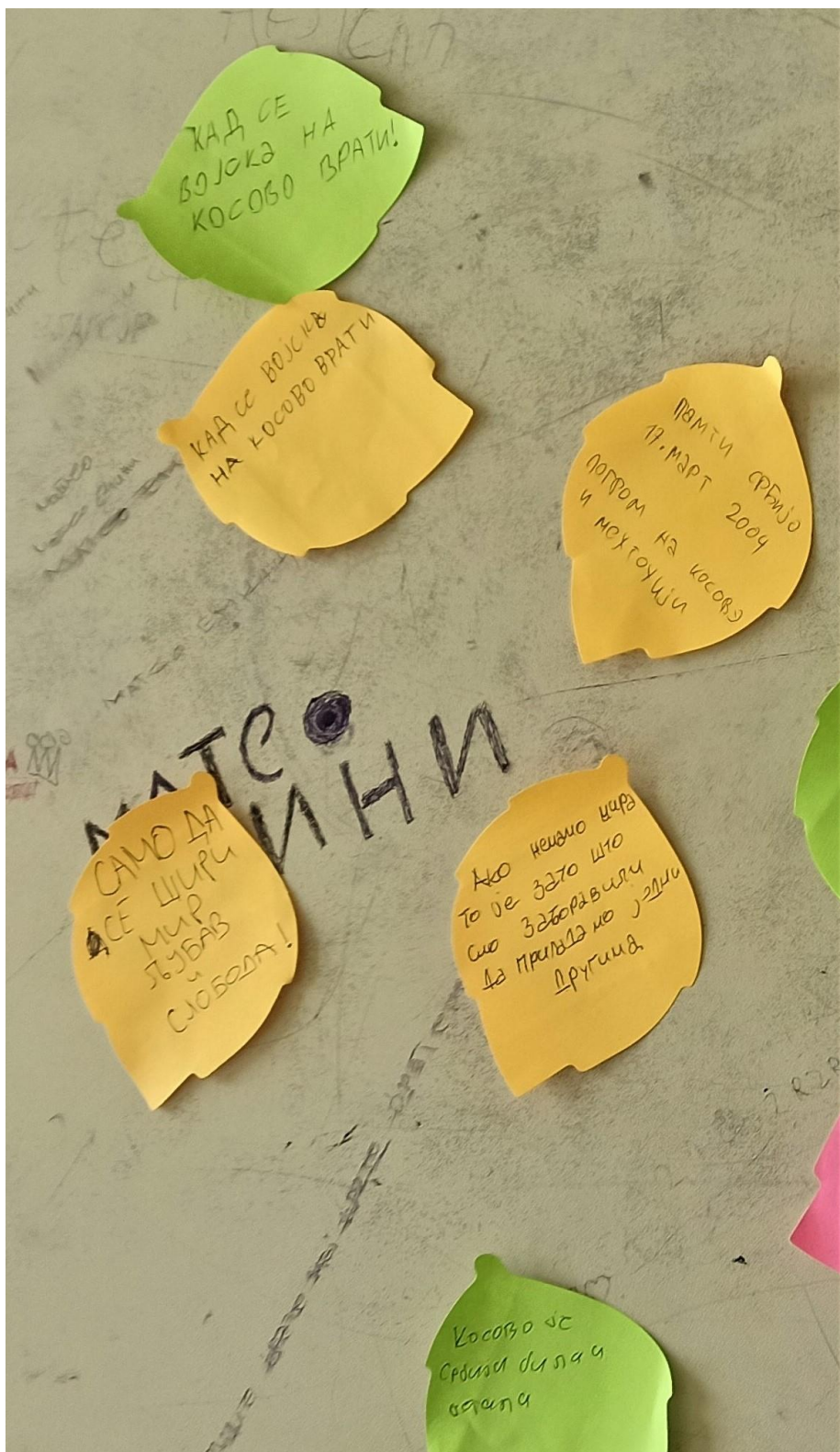

Фотографија 7, *Јеврејски део гробља*

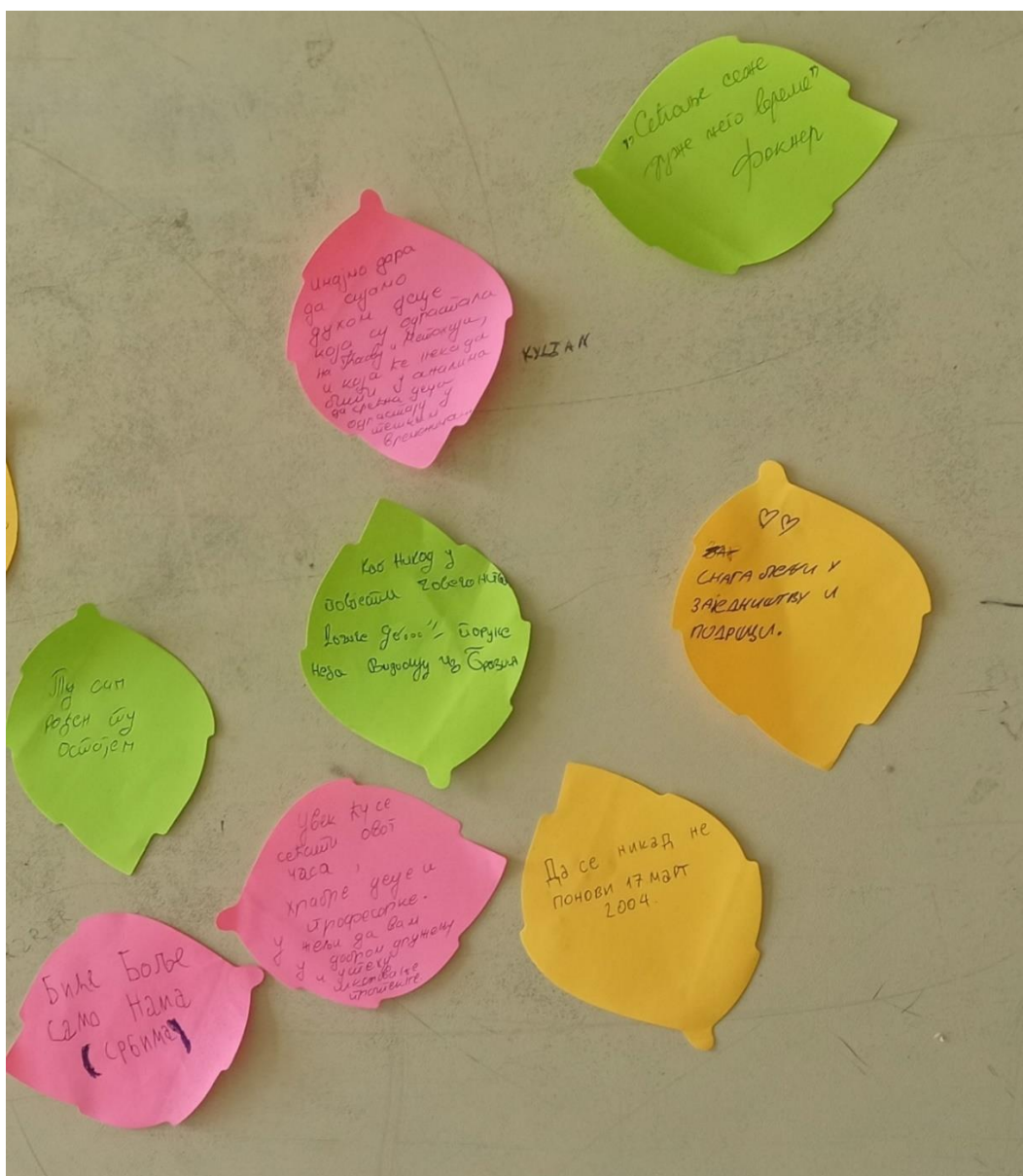
Један разредни час у Грачаници

Фотографија 1, Грађевинско-саобраћајна школа Приштина – Грачаница, разредни час 18. 3. 2024. („Сећање сеже дуже него време” В.Ф.)

Фотографија 2, Документи о сећању, поруке ђака са часа посвећеног Мартовском погрому

Фотографија 3, Поруке ћака, професорке и присутних лица

World Anthropological Union

Anosima²⁴¹

Unjust smell of a collective centre,
Silent smell of its small garden that stands out from ruins,
Childlike symphony of its pink flowers,
Flowers, cabbage and carrots,
Later sold together with humanitarian aid,
To fulfil unrecognized family needs.
Dreadful odour of humidity that closed the door to humanity.
Internally displaced,
Externally segregated,
By forces weaker than memories of places that they left behind.
Many of them have gone through the same:
Dislocation,
Discrimination,
Disorientation.
Now their homes are roads of memories,
On those roads you encounter hospitality,
Hospitality that unlocks traumas, tears and fears,
Hospitality despite sleepless nights that come after opening a door,
Where memories of past roam.
On the road with them,
From forcibly left places to newly inhabited,
From childhood days to maturity,
My vocation to travel,
Their vocation to stay grounded in memory,
Even when unwillingly moved,
We encounter each other as human travellers in search of the meaning.
Meaning given in soundless poems of their life histories,
Dislocated from Kosovo and Metohija for more than 20 years.
Despite time passing by there are more questions than rights here,
ID cards than people actually living in post-war zone,
Many houses are built, roads made,
And yet ethnic distance has deepened and stayed.
Promised multi-ethnicity is present only in a dead end of one divided city,
Property rights and rights for return have a sound of pain,
And all common people know that it is only a few who gain.
Their home has a smell of loss,
Loss of losing a smell.
Being partially here and there.
In-between,
But actually where?

²⁴¹

Покушај поетске обраде грађе настао склапањем и уобличавањем исказа саговорника.

Биографија

Невена Петковић, истраживач-сарадник, рођена је 1995. године у Београду. Основно образовање је завршила у Кучеву, а средње, гимназијско у Смедереву. На Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду 2018. године, дипломирала је са темом „Начини сазнавања и приказивања ‘реалности’ у етнографским филмовима Дејвида Мекдугала”, ментор проф. др Слободан Наумовић. На истом Одељењу 2019. године, одбранила је мастер рад на тему „Типови политичког ангажмана у документарним филмовима о распаду Југославије”, ментор проф. др Слободан Наумовић. Докторске студије етнологије и антропологије уписала је академске 2019/20. године.

За време основних академских студија, завршила је други семестар друге године (2016) на Одсеку за социјалну антропологију Пантеон Универзитета у Атини у оквиру „Еразмус плус” програма мобилности. Као носилац стипендије Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, у периоду од 2020. до 2022. била је укључена је у научно истраживачки рад Института за српску културу Приштина – Лепосавић, где је сада и запослена. Примарне области њених досадашњих проучавања су визуелна антропологија и политичка антропологија, којима се придружују антропологија књижевности и антропологија фолклора. Учесник је неколико међународних конференција. О расељеништву Срба са Косова и Метохије и сродним темама објавила је четири рада у часописима и један рад у зборнику.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Невена Петковић

Број индекса 8E19/0003

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Стратегије идентификација интерно расељених лица са Косова и Метохије: антрополошка анализа
усмених и писаних

наратива о дому

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Невена С. Петковић

Број индекса 8E19/0003

Студијски програм етнологија и антропологија

Наслов рада Стратегије идентификација интерно расељених лица са Косова и Метохије: антрополошка анализа усмених и писаних наратива о дому

Ментор ванр. проф. др Гордана Горуновић, ванр. проф Слободан Наумовић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Стратегије идентификација интерно расељених лица са Косова и Метохије:
антрополошка анализа усмених и писаних наратива о дому

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.